

2004
5004

česko-slovenská
historická
ročenka

ČESKO-SLOVENSKÁ
HISTORICKÁ
ROČENKA, 2004

ČESKO-SLOVENSKÁ HISTORICKÁ ROČENKA

2004

Brno 2004

Česko-slovenská historická ročenka 2004

Vydává Česko-slovenská/Slovensko-česká komise historiků
ve Vydavatelství Masarykovy univerzity v Brně

Redakční rada:

Vojtech ČELKO
Vladimír GONĚC – předseda
Roman HOLEC
Ivan KAMENEC
Dušan KOVÁČ
Robert KVAČEK
Vilém PREČAN
Jindřich SCHULZ

1757/D Reprint
Toto vydání bylo umožněno za podpory **Grantové agentury ČR**
(reg. č. 409/02/0009).

© Masarykova univerzita v Brně, 2004

ISBN 80-210-3596-X
ISSN 1214-8334

OBSAH

CONTENTS — INHALT

DESAŤ ROKOV SLOVENSKO-ČESKEJ/ČESKO-SLOVENSKEJ KOMISIE HISTORIKOV (1994–2004)

K desiatemu výročiu vzniku Slovensko-českej/Česko-slovenskej komisie historikov
(Vilém Prečan, Ivan Kamenec) ----- 11

PROTOKOLY

Materiály z konferencie „Česko-slovenské příhraničí. Etnická a ekonomická dynamika“

Oľga Šrajárová: Slováci na Ostravsku po roku 1945 -----	15
<i>Slovaks in the Ostrava Region after 1945</i> -----	26
Gabriela Sokolová: Slovenská menšina v příhraniční oblasti České republiky -----	27
<i>Slovak minority in the border region of the Czech Republic</i> -----	39
Ludovít Hallon: Význam Ostravska pre industrializáciu Slovenska po roku 1945 -----	41
<i>The Importance of the Ostrava Region for the Industrialization of Slovakia after 1945</i> -----	68
Dušan Janák – Zdeněk Jirásek: Ekonomický vývoj Ostravska po roce 1945 a Slovensko -----	69
<i>The Economic Development of the Ostrava Region after 1945 and Slovakia</i> --	82

Materiály ze semináře „Češi a Slováci v německé válce 1939–1945/Slováci a Česi v nemeckej vojne 1939–1945“

Robert Kvaček: Úvodem -----	85
Ivan Kamenec: Slovenská spoločnosť v rokoch 1939–1945 -----	87
<i>Slovak Society between 1939 and 1945</i> -----	102
Jan Kuklík: Vnímání „německé války“ českou společností -----	103
<i>The “German war” as a way of Czech perception of World War II.</i> -----	121
Stanislav Biman: Říšská župa Sudety v německé válce -----	123
<i>The Reichsgau Sudetenland in the German War</i> -----	130
Jozef Jablonický: Rezistencia a perzekúcia v Bratislave pred frontom -----	131
<i>Resistance and Persecution in Bratislava behind the Front</i> -----	170

STUDIE

Robert Kvaček: Dvanásť glos o historiografii novej doby	175
<i>Twelve comments on 20th century historiography</i>	178
Ľubomír Lipták: Život na Slovensku v medzivojnovom období	179
<i>Life in Slovakia during the Interwar Period</i>	193
Michal Stehlík: Tri cesty ke Slovensku	195
<i>Three Paths to Slovakia (1896–1914)</i>	208
Radovan Čaplovič: Význam osvety v publicistickej činnosti Karla Kálala na poli česko-slovenskej vzájomnosti (1885–1901)	209
<i>The Importance of Public Education in the Journalistic Activities of Karel Kálal in the Field of Czech-Slovak Cooperation</i>	236
Dagmar Pelčáková: „Česko-slovenská vzájomnosť“: jej chápanie v okruhu spolupracovníkov Československej jednoty (1896–1914)	237
<i>‘Czech-Slovak Cooperation’ and Its Understanding among Members of the Czech-Slovak Unity (1896–1914)</i>	250
Natália Krajčovičová: Emil Stodola a jeho dielo (1862–1945)	251
<i>Emil Stodola and His Works</i>	282
Tomáš Jiránek: Institucionální zajištění zahraničního obchodu v počátcích první Československé republiky	283
<i>The Institutional Support of Foreign Trade During the Beginnings of the First Czechoslovak Republic</i>	307
Vladimír Goněc: K tématu nové vědecké generace za první republiky a jejich osudů za války	309
<i>The New Generation of Scholars during the First Republic and Their Fates during the War</i>	319

DOKUMENTY

Vojtech Čelko: Osobný archív Jozefa Lettricha darovaný Slovenskej národnej knižnici	323
<i>The Personal Archive of Jozef Lettrich, Donated to the Slovak National Library</i>	348
Vladimír Goněc: Diskuse o česko-slovenském vztahu v Radě svobodného Československa počátkem padesátých let	349
<i>A Discussion of Czech-Slovak Relations at Council of Free Czechoslovakia in the Early 1950s</i>	413

ZO ŽIVOTA KOMISIE

Slovensko-česká komisia historikov (september 2003 – august 2004) (Roman Holec)	417
--	-----

RECENZIE. KRITIKA

Personálna deanonymizácia slovenských dejín 20. storočia (Ivan Kamenec)	423
---	-----

Josef Bartoš – Miloš Trapl, Dějiny Moravy, 4. Svobodný stát a okupace. Vlastivěda moravská. Země a lid – Nová řada sv. 9. Vydala Muzejní a vlastivědná společnost v Brně 2004, 287 s. (Robert Kvaček)	425
Nový přehled slovenských dějin (Vladimír Goněc)	427
Lexikon slovenských žien. Martin, Slovenská národná knižnica, Národný biografický ústav 2003, 288 s. (Milan Podrimavský)	431
Národnostná otázka v strednej Európe v rokoch 1848–1938 (eds. Peter Švorc – Ľubica Harbul'ová – Karl Schwarz), Prešov, Universum 2005, 298 s. (Marek Havrila)	434

Z VĚDECKÉHO ŽIVOTA

Čtrnáctý liberecký seminář (Robert Kvaček)	439
Deset let oboru slovákistika na Filozofické fakultě Karlovy univerzity (Robert Pejša)	440

DESAŤ ROKOV
SLOVENSKO-ČESKEJ/
ČESKO-SLOVENSKEJ
KOMISIE HISTORIKOV
(1994–2004)

K desiatemu výročiu vzniku Slovensko-českej / Česko-slovenskej komisie historikov

Zoznamovať čitateľov Česko-slovenskej historickej ročenky s desaťročnou prácou Slovensko-českej (Česko-slovenskej) komisie historikov je azda zbytočné, lebo doterajších deväť ročníkov našej ročenky túto činnosť dosť podrobo mapovalo. Napriek tomu, prvé okrúhle výročie vzniku našej komisie si predsa len azda zasluhuje krátke obzretie sa a zamyslenie.

Je známou skutočnosťou, že dejiny sú bohaté na kuriózne alebo zdanlivo prekvapujúce paradoxy. Jedným z nich sú aj podnety a okolnosti vzniku našej komisie. Tá by sa asi nikdy nebola sformovala vo svojej terajšej podobe, keby na prelome rokov 1992/1993 nebolo došlo k rozdeleniu československého štátu. Táto štátoprávna zmena určite zasiahla aj do profesionálnej práce českých a slovenských historikov, ktorí na ňu – okrem iného – reagovali založením bilaterálnej česko-slovenskej historickej komisie. Komisiu oficiálne ustanovili národné komitety historikov v ČR a v SR. Treba konštatovať, že prvotná inšpirácia pre ustavenie komisie sa zrodila v rozhovore Karla Pichlíka a Dušana Kováča vo februári 1994 na pracovnom stretnutí historikov najnovších dejín ČR a SR v Brne; s už konkretizovanou iniciatívou predstúpili kolegovia Karel Pichlík a Vilém Prečan na konferencii k päťdesiatemu výročiu SNP na Donovaloch. Ich návrhy sa okamžite stretli s ústretovou odozvou na slovenskej strane. V prvom pláne iniciátorov a zakladateľov komisie stála nesporne snaha o rozvíjanie profesionálnej spolupráce medzi oboma národnými historiografiami. Zároveň však komisia svojím spôsobom chcela reagovať a aj podľa svojich možností patrične reflektovala širšie celospoločenské otázky vzájomných vzťahov po roku 1993. Túto stránku činnosti našej komisie zaregistrovali aj viaceré reprezentatívne orgány oboch štátov a poskytli jej činnosti morálnu i materiálnu pomoc. V tejto súvislosti treba spomenúť prijatie členov komisie u prezidenta SR Michala Kováča a prezidenta ČR Václava Havla, ústretové kroky veľvyslancov oboch krajín – v prvom rade Rudolfa Slánského, ale aj Ivana Mjartana, Jozefa Stanka, Ladislava Balleka a Vladimíra Galušku, ktorí sa na viacerých našich podujatiach osobne zúčastnili.

1. január 1993 bol v dejinách oboch národov nesporným medzníkom. Ním skončila etapa 75-ročného štátneho spolužitia a zároveň začala éra susedskej koexistencie dvoch samostatných republík. Netreba sa navzájom presviedčať, že tento štátoprávny akt postavil aj pred historikov niektoré nové úlohy, jednak v oblasti vlastného výskumu, jednak v rovine spoločenskej. Veď po rozdelení spoločného štátu jednotlivci, politické elity i radovi občania na oboch stranách rieky Moravy očakávali nielen pozitívne výsledky tohto štátoprávneho aktu, ale mali tiež obavy z jeho následkov. Jedny i druhé očakávania sa čiastočne naplnili, no zároveň vznikali aj nové podnety, nádeje i sklamanie.

Akú úlohu v tejto situácii môže plniť historiografia? V prvom rade by sa mala vyhnúť pri výskume česko-slovenských vzťahov v dejinách mentorovaniu, rekriminovaniu, legendarizovaniu a vyvolávaniu sentimentálnych emócií. Preto aj naša komisia robila také výskumné sondy a akcie, ktorými kládla sebe i súčasníkom otázky a pokúšala sa

na ne dávať odpovede nielen v rankeovskom zmysle, ako to vlastne bolo, ale v prvom rade, prečo tak vlastne bolo. Jej hlavnou úlohou bolo rozvíjať česko-slovenské historické štúdie v oboch nástupníckych štátoch, ktorých dejiny sa už celé stáročia preplietajú v rovine štátoprávnej, politickej, kultúrnej, ekonomickej, sociálnej i personálnej. Pravdaže komisia nemohla sama naplňať či suplovať výskum dejín česko-slovenských vzťahov. Jej poslaním a prvoradou ambíciou je dávať odborné a tematické podnety a vytvárať organizačné predpoklady pre napĺňanie vyššie spomenutých cieľov.

V pozadí tohto úsilia bola aj snaha, aby sa neutvárala a neprehlbovala izolácia medzi českými a slovenskými historikmi a najmä, aby sa vo verejnosti oboch štátov nestrácal záujem a vedomosti o spoločných, resp. paralelných dejinách. Prirodzene, komisia nechce slovensko-české vzťahy v dejinách, ani v súčasnosti idealizovať a preto sa nevyhýba obojstranne kontroverzným témam, ktoré skúma v plodnej, dakedy v polemicko-diskusii. Tú však nechápeme ako zlomyseľné obviňovanie či skresľovanie, ale ako cestu k hľadaniu pravdy o našej minulosti, o našich vzájomných vzťahoch, poznamenávaných racionálnymi i emocionálnymi faktormi, nádejami, úspechmi i sklamaniami.

Neprináleží nám, aby sme my sami hodnotili desaťročnú prácu našej komisie. To iste kvalifikovane urobia iní, hlavne kolegovia – historici v budúcnosti. Isté však je, že našich doterajších dvadsaťdva zasadnutí v jednotlivých sídlach univerzít v ČR, resp. v SR, spojených vždy s konkrétnou vedeckou akciou (seminárom, konferenciou, pódiovou diskusiou) zanechalo v historickej obci oboch krajín istú stopu. Aj keď nie všetko sa nám vydalo podľa predstáv a očakávaní, predsa sa neskromne domnievame, že je to stopa pozitívna a viditeľná. Možno ju dokumentovať nielen záujmom akademickej obce, resp. oficiálnych predstaviteľov miest, v ktorých sa zasadnutia komisie uskutočnilo, ale aj – a najmä – vydaním deviatich zväzkov Česko-slovenskej historickej ročenky. Toto periodikum vyvolalo v odbornej, vari i v širšej verejnosti záujem a zaradilo sa k rešpektovaným odborným historiografickým periodikám.

Prirodzene, máme aj svoje prehry. K nim patrí, že sa nám nepodarilo iniciovať (najmä na strane aspoň niekoľkých slovenských univerzít) štúdium bohemistiky, hoci na KU v Prahe a MU v Brne sa už niekoľko rokov systematicky prednáša slovakistika. Vzájomné výmeny českých a slovenských študentov i pedagógov sú síce prínosné, ale recipročné štúdium bohemistiky, resp. slovakistiky nemôžu nahradiť. K našim pozitívam patrí fakt, že sa neuzatvárame iba do úzkych odborných rámcov, ale spolupracujeme aj so širšou verejnosťou – hlavne cez Dom slovenskej kultúry v Prahe, Klub slovenskej kultúry v Prahe, České centrum v Bratislave, ako aj cez viaceré organizácie českých občanov na Slovensku.

Na záver vari iba pranie, aby politikmi toľkokrát proklamované nadštandardné vzťahy medzi Českou republikou a Slovenskou republikou, neostali iba frárou či zbožným želaním, ale aby dosiahli aspoň takú úroveň, aká existuje medzi českými a slovenskými historikmi – aj vďaka práci našej komisie.

Vilém Prečan, Ivan Kamenec

PROTOKOLY

Materiály z konferencie

ČESKO-SLOVENSKÉ PŘÍHRANIČÍ. ETNICKÁ A EKONOMICKÁ DYNAMIKA (Stav a úkoly výzkumu)

Opava, 22. října 2003

Uspořádali: Slezská univerzita v Opavě
Česko-slovenská komise historiků

SLOVÁCI NA OSTRAVSKU PO ROKU 1945

Ol'ga Šrajerová

Slováci nie sú pôvodným autochtónnym obyvateľstvom českých krajín, ale žili tu už dávno v minulosti. Informácie o ich pobyte siahajú až do stredoveku, kedy prichádzali do českých krajín nielen slovenskí evanjelickí kazatelia na Moravu a do Sliezska, ale aj slovenskí dotári z Kysúc, námedzní robotníci, podomoví obchodníci ako aj po vede túžiaci slovenskí vzdelanci.

Migrácia Slovákov do českých krajín pokračovala aj po vzniku prvej ČSR. Nebola sice taká početná ako migrácia Čechov na Slovensko a tiež jej charakter bol odlišný. Ak na Slovensko prichádzali predovšetkým príslušníci českej inteligencie, do českých krajín migrovali hlavne slovenskí robotníci na sezónne poľnohospodárske práce, domáce služobníctvo, slovenskí remeselníci, námedzní robotníci do cukrovarov, na pily, do liehovarov ako aj priemyselní robotníci pracujúci v odvetviach ťažkého priemyslu na Ostravsku, v severočeskej priemyselnej oblasti a v ďalších priemyslových aglomeráciách českých krajín. Pôsobila tu aj nepočetná skupina slovenských úradníkov v ústredných štátnych úradoch a spomenúť treba aj slovenských vysokoškolákov študujúcich na českých vysokých školách predovšetkým v Prahe. Zistiť skutočné počty Slovákov žijúcich v rokoch 1918–1938 v českých krajinách nie je vzhľadom k charakteru vtedajšej štatistiky obyvateľstva dosť dobre možné, odhady demografov sa pohybujú od 15 do 60 tisíc. Počty Slovákov sa menili podľa ekonomických podmienok aj podľa politickej situácie.¹

Počet Slovákov v českých krajinách sa výrazne zvýšil po skončení druhej svetovej vojny. Prvá veľká migračná vlna slovenského obyvateľstva (viac ako 100 tisíc osôb) súvisela s osídľovaním českého a moravsko-sliezského pohraničia vyľudneného po odsune Nemcov. Vtedy prichádzali do českých krajín nielen Slováci zo Slovenska, ale aj slovenskí reemigranti z Rumunska, Maďarska a Juhoslávie. Intenzívna migrácia Slovákov do českých krajín pokračovala aj v päťdesiatych a šesťdesiatych rokoch, kedy v súvislosti s tzv. oceľovou koncepciou a rozvojom odvetví ťažkého priemyslu rástli v českých krajinách nároky na pracovné zdroje. Vysokú potrebu pracovných síl v odvetviach baníctva, hutníctva a stavebníctva nestačil miestny pracovný trh saturať a tak sa hľadali zdroje pracovných síl aj mimo danú oblasť. Významnú úlohu pritom zohrávali práve Slováci prichádzajúci pracovať do týchto preferovaných odvetví hospodárstva. Hlavným cieľom ich migrácií bolo na severnej Morave Ostravsko a v severných Čechách Děčín, Ústí n. Labem a Mostecko.

Relatívne samostatný migračný prúd slovenského obyvateľstva smeroval do hlavného mesta Prahy, kde od konca šesťdesiatych rokov ich migračnú aktivitu podnietilo uzákonenie federatívneho štátoprávneho usporiadania. Práve vďaka federácii sa

¹ ŠRAJEROVÁ, O.: Slováci v českých krajinách do roku 1945, Slezský sborník (ďalej Slsb) 95, 1997, s. 167–178.

vytvorilo veľké množstvo pracovných príležitostí pre kvalifikovaných a riadiacich pracovníkov vo vládnych, parlamentných, administratívnych orgánoch, vo federálnych strategických podnikoch, v médiách, v zahraničnej službe, v bezpečnostných zložkách ap. Veľa Slovákov pomáhalo pri výstavbe hlavného mesta (metro, kultúrne zariadenia, diaľnica, hotely ap.). Významnou súčasťou českého kultúrneho života sa stali mnohí slovenskí umelci. Počet Slovákov žijúcich v Prahe vzrástol zo 16 256 v roku 1970 na 20 931 v roku 1980 a 23 906 v roku 1991. Medzi Slovákami žijúcimi v hlavnom meste prevládali príslušníci slovenskej inteligencie, ktorí zohrali dôležitú úlohu pri organizovaní kultúrneho a spoločenského života Slovákov v ČR.

S menšou intenzitou pokračovala migrácia Slovákov do českých krajín aj v priebehu sedemdesiatych a osemdesiatych rokov. V roku 1980 žilo v českých krajinách podľa výsledkov sčítania ľudu celkom 359 370 Slovákov, čo bolo najviac za celé povojnové obdobie. V nasledujúcom období ich počty postupne klesali. V územnom rozmiestnení Slovákov nedošlo k podstatným zmenám, žili naďalej rozptýlení na celom území Čiech, Moravy a Sliezska s najväčšou koncentráciou v oblasti severozápadných Čiech, na severnej Morave a v hlavnom meste v Prahe.

Ostravsko patrilo po Prahe k druhej oblasti s najväčšou koncentráciou slovenského obyvateľstva. Už koncom roku 1945 sa tu objavili prvé veľké skupiny slovenských robotníkov. Atraktivnosť práce vo veľkých priemyselných prevádzkach, lepšie zárobkové možnosti ako doma, prijateľné pracovné podmienky, ako aj možnosť získania bytu boli hlavnými faktormi determinujúcimi často hromadný a neraz aj nelegálny príchod pracovníkov zo Slovenska na Ostravsko.² Prichádzali nielen kvalifikovaní robotníci a remeselníci, ale aj bezzemkovia, poľnohospodárski robotníci, či kovoŕovníci a drobní poľnohospodári, z ktorých sa regrutovali pomocní pracovníci v priemysle a stavebníctve. Pochádzali z rôznych kútov Slovenska, najčastejšie z tých oblastí, ktoré boli najviac postihnuté vojnovými udalosťami – z oblasti východného, juhozápadného a severného Slovenska. Početná bola tiež už spomínaná skupina slovenských reemigrantov zo zahraničia. Sťahovanie slovenských robotníkov do ostravského regiónu nadobudlo skutočne masový charakter po schválení dlhodobej koncepcie výstavby nových sídlisk a miest a za prelom možno pokladať rok 1953. Kulminácia slovenského prisťahovalectva na Ostravsko pretrvala až do konca šesťdesiatych rokov a najväčší populačný efekt priniesla novým sídelným areálom Havířov, Ostrava-Poruba, Karviná.³

Na Ostravsko sa sťahovali najmä mladí slobodní muži v produktívnom veku a prichádzali aj mladé rodiny, aby si prácou v priemysle zlepšili svoju sociálnu pozíciu a získali určité finančné prostriedky do začiatku spoločného života. Do priemyslových regiónov českých krajín migrovali neraz aj Slováci z iných oblastí Čiech a osobitnú kategóriu predstavovali Slováci dochádzajúci na Ostravsko do práce denne, či týždenne z oblastí, ktoré bezprostredne susedili s českými krajinami, z Oravy a Kysúc. Krátkodobí pracovníci bývali spočiatku v hromadných ubytovniach. Po prechode do trvalého zamestnania získali pomerne rýchlo byt a mnohí z nich sa usídlili v oblasti natrvalo. Pretože prevládajúcim odvetvím ich činnosti bol priemysel, väčšiu koncentráciu dosahovali

² ŠRAJEROVÁ, O.: Odchádzka Slovákov za prácou na Ostravsko po druhej svetovej vojne, *Slb* 92, 1994, s. 238–242.

³ KOVÁŘ, J. – PROKOP, R.: Slovenské obyvateľstvo v Ostravské průmyslové oblasti, in: Ostrava. Příspěvek k dějinám a výstavbě Ostravy a Ostravska, Ostrava 1991.

slovenskí obyvatelia v obciach mestského typu, kde sa ponúkali aj lepšie existenčné podmienky.

Určitú úlohu pri tejto industrializačnej migrácii Slovákov do českých krajín zohrali aj migračné impulzy zo samotného Slovenska. Odchodom pracovníkov do Čiech sa malo znížiť preľudnenie slovenského vidieka a pracovná migrácia Slovákov do západnej časti republiky mala pozitívne prispievať aj k industrializácii samotného Slovenska. Nemalú skupinu slovenských robotníkov tvorili totiž tí, ktorí prichádzali do českých podnikov na zaškolenie, na získanie kvalifikácie a potrebných návykov na prácu vo veľkých priemyselných prevádzkach a po zaškolení sa vracali naspäť na Slovensko, aby spolu s českými odborníkmi rozbehli výrobu v novovybudovaných slovenských priemyselných podnikoch. Bola to napr. skupina Slovákov, ktorá sa školila v Trineckých železniarňach pre potreby VSŽ.

V oblastiach s väčšou koncentráciou slovenského obyvateľstva sa prejavil ich záujem o rozvoj vlastného kultúrneho a spoločenského života. Už od druhej polovice štyridsiatych rokov vznikali v českom pohraničí slovenské kultúrne spolky rôzneho charakteru a orientácie s cieľom udržiavať a šíriť slovenské národné povedomie, propagovať a šíriť česko-slovenskú vzájomnosť. Ako vyplynulo už z predchádzajúcich výskumov, záujem o rozvoj vlastného kultúrneho života a o jeho organizačné podchytenie prejavili len určité skupiny slovenských migrantov. Boli to predovšetkým Slováci zo stredného a severozápadného Slovenska, väčšina ktorých prichádzala do českého pohraničia za prácou a zárobkom a mienila sa po určitom čase vrátiť domov na Slovensko. Tito Slováci si udržiavali stále spojenie s domovom a zachovávali si svoju reč aj vieru. Záujem o slovenskú kultúru a slovenský jazyk prejavovali tiež slovenskí reemigranti zo zahraničia, ktorí sa usídlili kompaktné v rade českých miest a obcí. Obyvatelia z východného Slovenska, ktorí prišli po prechode frontu doslova s holým životom a tým, čo mali na sebe, mali v úmysle usídlieť sa v českých krajinách natrvalo a preto postupne spĺývali s českým prostredím, v jazykovej komunikácii používali češtinu, prijímali české zvyky a neusilovali ani o vlastnú spolkovú činnosť.⁴

Už 12. septembra 1945 bol v Moravskej Ostrave ustanovený prípravný výbor Spoločnosti priateľov Slovenska, ktorý nadväzoval vo svojej činnosti na prácu Slovenského klubu. Spoločnosť priateľov Slovenska bola zriadená 12. apríla 1946 a svoju činnosť rozvíjala v oblasti expozitúry ZNV v Moravskej Ostrave. Rokovacím jazykom bola čeština a slovenčina a účelom Spoločnosti bolo pestovať a propagovať česko-slovenskú vzájomnosť na poli kultúrnom a to poriadaním schôdzí, prednášok, výstav, divadelných a filmových predstavení, akadémií, zájazdov, vydávaním príležitostnej tlače a publikácií. Spoločnosť usporiadala dva samostatné večery k počte básnika J. Jesenského a M. R. Štefánika, zúčastnila sa osláv slovenského povstania v Ostrave, slovanského dňa na Devíne a v auguste 1946 aj slávností československej vzájomnosti v Turzovke a v Beskydách. Okrem toho zaslala niekoľko 100 slovenských kníh vojnou postihnutým obciam na východnom Slovensku.

Medzitým vznikla v Prahe Československá spoločnosť ako celoštátna organizácia s cieľom „posilňovať a všetkému ľudu vštepovať československú štátnu ideu, združovať príslušníkov oboch našich národov za účelom pestovania československej vzájom-

⁴ NOSKOVÁ, H.: Príspevok k výskumu ľudovej kultúry Slovákov žijúcich v českom pohraničí od roku 1945 do súčasnosti, *Slovenský národopis*, 39, 3–4, 1991, s. 261–273.

nosti a uplatňovania hospodárskej a sociálnej jednoty Čechov a Slovákov⁵. K týmto programovým cieľom sa pripojila aj Ostrava tým, že transformovala Spoločnosť priateľov Slovenska na pobočku Československej spoločnosti. Pobočky Československej spoločnosti vznikali postupne aj v ďalších českých a moravských mestách.

Na Vysokej škole banskej v Ostrave študoval väčší počet slovenských poslucháčov, ktorí sa rozhodli v roku 1946 založiť pri spolku slovanských poslucháčov VŠB „Prokop“ vlastnú záujmovú organizáciu s názvom „Baník“ krúžok slovenských banských akademikov v Ostrave. Poslaním spolku bolo združovať poslucháčov slovenskej národnosti za účelom „zachovania a utužovania národných a kultúrnych vzťahov k rodnému Slovensku, vhodnej a dôstojnej reprezentácie Slovenska a šírenia dobrého mena Slovákov v bratskej zemi českej“. Spolok úzko spolupracoval s odbočkou Československej spoločnosti, usporadúval prednášky, besedy, večierky, podporoval svojich členov pri štúdiu. Jeho činnosť pretrvala do začiatku roku 1951.⁶

Slovenskí vysokoškôlnici po oslobodení prichádzali vo veľkom počte aj do Prahy, kde bola obnovená vojnou prerušená kontinuita pôsobenia študentského spolku Devtan, ktorý vznikol už v roku 1882. Na jeseň 1945 obnovila svoju činnosť v Prahe aj Štefánikova kolaj, poskytujúca ubytovanie slovenským študentom a vznikol tam Slovenský študentský výbor. Obe inštitúcie ale nemali dlhého trvania, zanikli po februári 1948, kedy ich poslanie prevzali na seba organizácie vysokoškolskej mládeže, charakter ktorých zodpovedal zmeneným historickým podmienkam.⁶

Aktívnu činnosť vyvíjali v českom pohraničí aj ďalšie slovenské kultúrne spolky (Bradlo, Slovan, Vlára, ochotnícke divadelné spolky ap.). Tieto vzali na seba úlohu starať sa o kultúrnu a duchovnú výchovu v slovenčine, o dovoz kníh a časopisov, o výmenu divadelných súborov, slovenských do Čiech a českých na Slovensko.

Činnosť rôznych spolkov Slovákov v českých krajinách bola však nielen na rôznej úrovni, ale aj značne roztrieštená a nekoordinovaná, čo sami Slováci považovali za veľmi negatívne. Preto sa mnohí z nich obracali s prosbou o materiálnu a hlavne metodickú pomoc pri organizovaní kultúrneho života na slovenské orgány a kultúrne inštitúcie. Slovenské aj celorepublikové orgány štátnej správy si uvedomovali potrebu organizovania kultúrneho života Slovákov v českých krajinách v ich národnom jazyku a podporovali aktivity v tomto smere. Kultúrna činnosť však bola naďalej značne roztrieštená a určité zjednotenie do nej vneslo pôsobenie Matice slovenskej.

Predstavitelia Matice v roku 1946 konštatovali, že Slováci „do fabrik a na usadlosti pohraničného územia odišli bez kultúrneho vyzbrojenia, bez knižnic a so Slovenskom ich spája teraz iba rozhlas a slovenské noviny. A preto táto situácia núti nás konštatovať, že Slovákom v materinskej krajine treba sa postarať o Slovákov v Čechách, pomôcť im, aby ostali pri našom tele duchovne.“⁷ Ústredie Matice slovenskej podporovalo zakladanie miestnych odborov MS v českom pohraničí. V priebehu rokov 1946–1948 vzniklo postupne v českých krajinách 42 miestnych odborov Matice slovenskej. Najviac ich vzniklo v oblasti západných, severozápadných a západných Čiech, kde sa

⁵ Zemský archív Opava, fond KNV Ostrava, kr. 521, sig. IV.2489; Nová Svoboda II, 1. 11. 1946, s. 4; SOMMER, K.: „Československá společnost“ a tradice česko-slovenské vzájemnosti, Slsb 95, 1997, č. 4, s. 279–292.

⁶ KOVÁČ, D.: Kolejáci, Slovenskí študenti v Štefánikovej kolejí v Prahe. Bratislava 1990, s. 27.

⁷ Slováci v Čechách, in: Slovensko XI, č. 12, december 1946, s. 289–290.

usídli v povojnovom období najviac slovenských obyvateľov. Ďalšie MO MS vznikali na Morave a v Sliezsku. Ako prvý v moravsko-sliezskom pohraničí vznikol miestny odbor Matice slovenskej v Šumperku, ďalší v Krnove. V tomto meste vznikol aj Spolok divadelných ochotníkov Kollár. Jeho cieľom bolo pestovať dramatické umenie, slovenské ľudové divadelníctvo a slovenskú dramatickú literatúru, budiť záujem o slovenské divadelné umenie v najširších kruhoch obyvateľstva. Postupne vzniklo v českých krajinách viac ako 7 desiatok matičných odborov, ktoré sa odlišovali nielen svojou početnosťou, ale aj rozdielnou kvalitou činnosti. Miestne odbory MO boli hlavnými strediskami kultúrnej sebarealizácie Slovákov. Snažili sa udržiavať spojenie s materinským jazykom a slovenskou kultúrou, organizovali rôzne kultúrne akcie ako divadelné predstavenia, koncerty, výstavy, spomienkové večery, podporovali vysielanie v slovenčine z českých rozhlasových staníc, ako aj kurzy slovenčiny pre Slovákov navrátiť sa z cudziny. Sprostredkovali vystúpenia slovenských profesionálnych umelcov, širili medzi slovenskými osídlencami slovenskú tlač, presadzovali slovenské vysielanie v rozhlase. Ich aktivity nachádzali podporu u ústredných slovenských orgánov aj u miestnych orgánov štátnej správy. Od začiatku päťdesiatych rokov činnosť MO MS postupne ochabovala a po zmene organizačného štatútu Matice slovenskej v r. 1953 jednotlivé MO MS v Čechách postupne zanikli. Významnú úlohu pri šírení kultúry medzi Slovákami v západnej časti republiky plnil tiež časopis Slovenské hlasy, týždenník Slovákov v českých zemiach, ktorý vychádzal v rokoch 1947 a 1948 a bol poslom slovenského slova a myšlienok česko-slovenskej vzájomnosti.

Na podporu kultúrneho života Slovákov boli v marci 1948 v českých krajinách, na základe dohody medzi Ministerstvom školstva a Poverenctvom školstva, zriadené štyri slovenské osvetové inšpektoráty, ktoré pokrývali svojou činnosťou celé územie českých krajín. (Činnosť Slovákov na severnej Morave a v Sliezsku podporoval Emil Gröhner pracujúci v Opave alebo v Bruntále.)⁸

S príchodom novej migračnej vlny Slovákov do českých krajín od polovice päťdesiatych rokov došlo k znovuoživeniu ich záujmu o rozvoj vlastných kultúrnych aktivít. Významným centrom slovenského kultúrneho života sa v tomto období stala Karviná, kde žila početná skupina slovenského obyvateľstva. Tu bola v roku 1956 založená prvá slovenská základná škola. Najskôr boli vďaka iniciatíve rodičov slovenských detí otvorené 2 triedy a od septembra 1958 sa vyučovalo v samostatnej slovenskej základnej škole. Záujem o výuku v národnom jazyku pozvoľna stúpala a v školskom roku 1960/61 školu navštevovalo už 408 žiakov a mala 13 tried. V školskom roku 1969/70 vznikla v Karvinej aj druhá kompletná slovenská základná škola. V čase najväčšieho rozmachu začiatkom sedemdesiatych rokov navštevovalo obidve školy celkom 1 297 slovenských detí. Pokračujúci proces národnostnej asimilácie slovenskej populácie v českých krajinách sa prejavil okrem iného aj v poklese záujmu o výuku v slovenskom jazyku. Najskôr zanikla jedna a v roku 2000 pre nezáujem slovenských rodičov ukončila svoju činnosť aj druhá slovenská škola.

⁸ PROKOP, R. – ŠRAJEROVÁ, O. – SOMMER, K. – GÍMEŠ, E.: Slováci v České republice po roce 1945, Opava 1998, s. 169.

Vývoj slovenského školstva v ČR v rokoch 1956–2000

Školský rok	Počet škôl	Počet tried	Počet detí
1956/57	1	2	46
1959/60	1	11	221
1965/66	1	25	783
1970/71	2	46	1297
1975/76	2	42	1122
1981/82	2	19	503
1983/84	1	15	379
1985/86	1	13	281
1988/89	1	9	211
1995/96	1		78
1999/2000	1		28

Pokles záujmu o výuku v slovenčine a zánik slovenského školstva v Karvinej súvisel predovšetkým so zhoršovaním vekovej skladby Slovákov, s poklesom detskej zložky: kým v roku 1961 tvorili deti vo veku 0–14 rokov 33,4 % celkovej slovenskej populácie, v roku 1980 to bolo 14,5 % a v roku 1991 len 8,6 %. Úbytok bol spôsobený nielen nízkym prirodzeným prírastkom, ale aj postupujúcou asimiláciou, prechylom detí predovšetkým zo zmiešaných česko-slovenských rodín k českej národnosti. Určitú úlohu v poklese záujmu o výuku v slovenskej škole hral aj ten fakt, že sa na nej až do roku 1995 nevyučovala čeština, ani ako nepovinný predmet a slovenské deti mali s ňou problémy pri ďalšom štúdiu na českých stredných školách.⁹ V priebehu rokov sa tiež zmenšovala imigrácia Slovákov do českých krajín. Deti starousadlých Slovákov dorástli do dospelého veku a u tretej generácie Slovákov, ktorí sa už narodili v Česku, sa prejavovali silné asimilačné tendencie.

Slovenská škola v Karvinej sa stala od začiatku svojho vzniku centrom kultúrneho života tam žijúcich Slovákov. Už v decembri 1956 zorganizovali rodičia slovenských detí divadelný ochotnícky spolok Detvan a medzi deťmi pôsobil súbor Kriváň.

Združenie rodičov školy sprostredkúvalo tiež vystúpenia divadelných súborov zo Slovenska, staralo sa o dovoz slovenskej tlače, získavalo jej predplatiteľov, šírilo medzi Slovámi slovenské knihy. Kultúrny život Slovákov sa úspešne rozvíjal aj v Ostrave. V roku 1958 pracoval divadelný krúžok mladých slovenských stavebníkov v Porube, ochotnícky krúžok pôsobil aj v Bohumínskych drátovníach, ZK Hlubina organizoval pravidelné vystúpenia martinského divadla, výmenné zájazdy, Štátne divadlo v Ostrave uzavrelo družbu so Štátnym divadlom v Košiciach, MěNV v Ostrave s MsNV v Žiline.¹⁰ V roku 1968 došlo v Karvinej k obnoveniu činnosti Matice slovenskej. Významnú úlohu pri tom zohrali práve učitelia a rodičia detí zo slovenskej školy. Ďalšie miestne odbory MS vznikli koncom šesťdesiatych rokov aj v Prahe, Třinci, Havířove, v Kroměříži, Nymburku, v Prostějove, v Brne a v ďalších českých a moravských mestách. Tieto odbočky MS sa mali aktívne podieľať ako na vytváraní priaznivých podmienok kultúrneho

⁹ ŠRAJEROVÁ, O.: Školská problematika v sociologických výskumoch Slezského ústavu SZM 1967–2000, in Slsb, 100, 2003, s. 217–229; ŠRAJEROVÁ, O.: Národnostné školstvo na Těšínsku (z výsledkov sociologického výskumu v roku 1994), Slsb 94, 1996, s. 142–157.

¹⁰ VYSTRČIL, F.: O kulturních potřebách slovenských pracujících na Ostravsku, Nová svoboda 14, č. 100, 27. 4. 1958, s. 5.

a verejného života všetkých slovenských občanov v českých krajinách, tak aj na rozšírení možností pre seba vzdelávanie a vzdelávaciu činnosť, ako aj činnosť zábavnú a rekreačnú. Ich činnosť však skončila začiatkom sedemdesiatych rokov, kedy boli pretransformované na zariadenia klubového typu pri osvetových zariadeniach národných výborov. V Karvinej tak vzniklo v roku 1974 Kultúrne združenie Slovákov, ktoré vytváralo a koordinovalo kultúrny život obyvateľstva slovenskej národnosti, organizovalo bohatú spoločenskú, záujmovo-umeleckú a kultúrno-výchovnú činnosť. Z pražského matičného odboru vznikol Klub slovenskej kultúry, ktorý v rámci svojich sekcií organizačnej, školskej, mládežníckej, vysokoškolskej a kultúrno-výchovnej organizoval akcie kultúrno-spoločenského charakteru zamerané na propagáciu slovenskej kultúry a na prehlbovanie česko-slovenskej vzájomnosti. V roku 1985 zriadilo české Ministerstvo kultúry v Prahe Dom slovenskej kultúry a Klub sa stal jeho záujmovým združením.¹¹ Okrem týchto klubových združení nemali Slováci v českých krajinách až do roku 1989 žiadnu inú národnostnú organizáciu. Jedinou možnou organizačnou základňou kultúrneho života národnostných menšín žijúcich v Českej republike boli v tomto období kultúrne združenia oficiálne uznaných národností. V ČR to bol Poľský zväz kultúrne osvetový (PZKO) a Kultúrne združenie občanov ČSSR nemeckej národnosti. Slováci žili v českých krajinách v postavení druhého štátotvorného národa a ustanovenia týkajúce sa organizácií národnostných menšín sa na nich nevzťahovali, hoci v skutočnosti menšinové práva využívali – používali v jazykovej komunikácii na úradoch svoj materinský jazyk, disponovali svojím školstvom a kultúrne sa organizovali.

Demografická a sociálna štruktúra Slovákov v ČR

Obyvateľstvo slovenskej národnosti sa líši od väčšinového českého obyvateľstva takmer všetkými znakmi demografickej a sociálnej štruktúry – vekovým zložením, profesijným zameraním, vzdelanostnou štruktúrou. Až do začiatku osemdesiatych rokov sa Slováci v ČR vyznačovali priaznivou vekovou skladbou. Mali vysoký podiel obyvateľstva produktívneho veku, vysokú natalitu, pomerne početnú detskú zložku, malú skupinu osôb v poproduktívnom veku a nízku úmrtnosť. V súčasnosti sa veková skladba Slovákov zhoršuje. Príčinou tohoto javu je okrem všeobecného starnutia populácie, predovšetkým úbytok detí spôsobený nízkym prirodzeným prírastkom a postupujúcou asimiláciou v zmiešaných česko-slovenských rodinách, kde až 95,1 % detí má českú národnosť. Slabé zastúpenie detí u obyvateľstva slovenskej národnosti nedáva príliš optimistické vyhliadky do budúcnosti. Kým ešte v sedemdesiatych rokoch platilo, že slovenské obyvateľstvo urýchľuje populačný vývoj v ČR, dnes ho už utlmuje a s jeho postupujúcim starnutím sa bude súčasný stav ešte zhoršovať. Vo vekovej skladbe Slovákov došlo tiež k prehĺbeniu regionálnych rozdielov, keďže mladí ľudia sa usídľujú prevažne v mestách a vidiecka populácia v pohraničí nezažráteľne starne.

¹¹ V bratskej dôvere. 25 rokov českej a slovenskej kultúry v Prahe v rokoch 1969–1993, Praha 1994.

Veková štruktúra obyvateľstva ČR českej a slovenskej národnosti 1970–2001 v %

Rok	Obyvateľstvo národnosti					
	českej			slovenskej		
	0–14	15–64	60+	0–14	15–64	60+
1970	21,4	56,8	21,8	22,1	68,5	9,4
1980	24,0	55,7	20,3	14,5	71,7	13,8
1991	21,6	58,2	20,2	8,6	67,9	23,5
2001	16,5	65,3	18,2	3,6	67,0	29,4
2001–1970	–4,9	+8,5	–3,6	–18,5	–1,5	+20,0

V sociálnych a vzdelanostných štruktúrach Slovákov sa prejavujú príčiny migrácii do ČR so špecifickou skladbou migrantov. Vo vzdelanostnej skladbe výrazne dominujú ľudia so základným vzdelaním a vyučením. Rastie počet stredoškôľakov (v r. 1991 13,6 %, v r. 2001 19,5 %) a vysokoškôľakov (z 5,8 % na 9,4 %). K slovenskej národnosti sa v ČR hlási aj časť Rómov, čo tiež ovplyvňuje niektoré demografické znaky slovenskej menšiny.

Vzdelanostná skladba slovenského etnika sa v povojnovom období zlepšovala v súvislosti s vývojom slovenskej imigrácie, keďže sa menilo zloženie imigrantov v prospech vzdelanejších a kvalifikovanejších skupín. Najpriaznivejšia z hľadiska ďalšieho vývoja národno kultúrneho života slovenskej menšiny je vzdelanostná štruktúra slovenského obyvateľstva v Prahe, kde sú vďaka tomu sústredené kultúrne aktivity v prospech etnika.

Vzdelanostná štruktúra obyvateľstva ČR podľa výsledkov sčítania v r. 2001 v %

Stupeň vzdelania	Cesi	Slováci v celej ČR
základné	22,7	35,6
vyučení	38,6	31,4
úplné stredné	27,5	19,5
vysokoškolské	8,8	9,4
bez vzdelania a neuvedené	1,2	2,9

Slováci v ČR vykazujú vysoký stupeň ekonomickej aktivity. Medzi ekonomicky činnými dominujú robotníci a čo sa týka odvetvovej skladby, Slováci pracujú častejšie v priemysle a poľnohospodárstve ako v terciálnej sfére.

Aj v deväťdesiatych rokoch vykazovali všetky české kraje aktívne migračné saldo so Slovenskom. Kým v povojnovom období prevládali u slovenských migrantov do českých krajín nekvalifikovaní robotníci, dnes sú medzi nimi zastúpené všetky vzdelanostné a sociálne skupiny. Zreteľne vyššia je mobilita mužov a u oboch pohlaví je väčší ako 50% podiel sťahujúcich sa vo veku 15–29 rokov.

Kým až do 80. rokov vykazovala slovenská populácia v českých krajinách a teda aj na Ostravsku dynamický rast a zvyšujúci sa podiel na celkovom zaľudnení, pri sčítaní v r. 1991 bol zaznamenaný pokles počtu Slovákov oproti roku 1980 v celostátnom meradle o 44 493 osôb. Celkom žilo na území českých krajín 314 877 osôb slovenskej národnosti. Územné rozmiestnenie Slovákov v ČR sa však zásadne nezmenilo,

SLOVÁCI NA OSTRAVSKU PO ROKU 1945

naďalej žili rozptýlene vo všetkých českých okresoch. Absolútne najviac slovenských obyvateľov žilo naďalej v Prahe. Potom nasledovali okresy Karviná a Ostrava-mesto

Pokles počtu slovenského etnika v českých krajinách bol vykázaný aj pri poslednom sčítaní ľudu v roku 2001, kedy sa k slovenskej národnosti prihlásilo 193 190 obyvateľov. Tento pokles nebol len dôsledkom spätnej migrácie Slovákov na Slovensko, ale aj dôsledkom tzv. prechylu k českej národnosti, ktorú deklarovali starousedlí Slováci, ako aj zmeny v deklarácii národnosti detí zo zmiešaných česko-slovenských rodín. Kým pôvodne sa u nich evidovala národnosť slovenská podľa matky, ak matka bola Slovenka, pri sčítaní rodičia uviedli inú, prevážne českú národnosť. Zásadná zmena politických pomerov, rozdelenie spoločného štátu a vznik dvoch nových samostatných štátnych útvarov sa premietli výrazne aj do života českých Slovákov.

Už po zverejnení prvých predbežných výsledkov tohoto sčítania ľudu sa začali v médiach objavovať otázky: Aká je národnostná politika českého štátu? Kam sa podelo tých 120 tisíc Slovákov? Kam zmizli? Je v Česku nejaká národnostná diskriminácia, že sa neprihlásili k svojej národnosti a keď nie, tak prečo? Nezmizli, sú tu, ale tak ako sa zmenila doba, politické pomery v Európe a u nás, tak sa zmenili aj Slováci v ČR. Ich počet poklesol, keď sa časť vrátila naspäť na Slovensko, časť sa prihlásila k inej národnosti, niektorí (173 000) radšej neuviedli v sčítacom archu národnosť žiadnu (spomeňte si na negatívnu kampaň v médiách pred sčítaním o ochrane osobných údajov), nedeklarovali svoju identitu, veď národnosť rovnako ako náboženstvo bol nepovinný údaj, 2 783 obyvateľov uviedlo českú a slovenskú národnosť, mnohí si nechtiac či nevedomky zamieňali národnosť so štátnym občianstvom a chápali zmenu občianstva ako zmenu národnosti. V tejto súvislosti treba opäť pripomenúť, že dochádza tiež k prirodzenému úbytku, rodí sa menej detí a populácia povojnových slovenských migrantov nezadržiata ne starne a vymiera.

U Slovákov na prelome tisícročí postupuje proces prirodzenej asimilácie, väčšina z nich tu žije rozptýlene v českej majoritnej spoločnosti, v národnostne zmiešaných prevážne česko-slovenských manželstvách a detí z týchto manželstiev majú už českú národnosť. Národnostná problematika, otázky národnostných vzťahov, národnej identity, problematika národného vedomia nehrá v dnešnej dobe takú dôležitú úlohu v živote ľudí ako v minulosti. V popredí sú otázky existenčné, sociálno-ekonomické. Premieta sa to aj do hodnotovej sféry a v hodnotovom rebríčku ľudí sa dostávajú otázky národnosti až za všeobecné ľudské hodnoty ako je zdravie, rodina, zamestnanie a vzdelanie. Toto konštatovanie sa netýka iba Slovákov, ale príslušníkov všetkých národností žijúcich v ČR.¹²

Od začiatku deväťdesiatych rokov sa stále viac prejavovali kvalitatívne zmeny v charaktere migrácie. Na intenzite strácali ekonomické dôvody sťahovania a do popredia sa dostávali stále viac dôvody rodinné. Po rozdelení štátu sa pri sťahovaní do Čiech objavovali neraz aj dôvody politické. Nesúhlas s vtedajšou slovenskou politikou podnietil príchod mnohých slovenských politikov, umelcov a žurnalistov do Prahy.

Na vývoj slovenskej menšiny v Čechách mala rozhodujúci vplyv kvalitatívne nová politická situácia, ktorá sa vytvorila v roku 1989 po páde komunistického režimu a po rozdelení spoločného štátu a vzniku dvoch nových štátnych útvarov. Až do roku 1993 neboli Slováci v ČR ponímaní ako národnostná menšina, nemali štatút národnosti, boli

¹² HERNOVÁ, Š. – SOKOLOVÁ, G.: Národné jazykové vedomí obyvateľ národnostne smiešaných oblastí České republiky, Opava 2000.

považovaní za príslušníkov jedného z dvoch štátnotvorných národov žijúcich na území druhého národa. Ich legislatívnym postavením sa v rokoch 1945–1992 nezaoberali žiadne právne dokumenty a sami Slováci sa menšinových práv nedožadovali. Prihliadalo sa k ich potrebám v oblasti národného života. Boli chápaní ako skupina so špecifickým postavením a formálne sa realizoval celý rad menšinových práv, ktoré však neboli právne zakotvené. Slováci používali v úradnom styku slovenčinu, mali vlastné školstvo, pestovali slovenskú kultúru a zakladali si svoje kultúrne a spoločenské organizácie. 1. januára 1993 boli Slováci oddelení od svojho materského národa štátnou hranicou a stali sa príslušníkmi najpočetnejšej národnostnej menšiny v Českej republike.

Vláda ČR zaručuje príslušníkom národnostných menšín, v súlade s právnym poriadkom ČR, právo uchovávať a rozvíjať ich národnostnú identitu. Postavenie príslušníkov národnostných menšín upravujú dva ústavné zákony a to Ústava ČR a Listina základných práv a slobôd a v roku 2001 prijatý zákon č. 273/2001 Zb. o právach príslušníkov národnostných menšín. Príslušníci národnostných menšín majú zaručené právo na rozvoj vlastnej kultúry, šírenie a prijímanie informácií v materinskom jazyku, združovanie vo vlastných národných združeniach a politických stranách, vzdelávanie v materinskom jazyku, používanie materinského jazyka v úradnom styku a účasť na riešení vecí týkajúcich sa záležitostí národnostných menšín. Všetky práva národnostných menšín sa týkajú samozrejme len občanov Českej republiky a voľba občianstva bola prvým závažným problémom, s ktorým sa Slováci po rozdelení spoločného štátu museli vypoariadať. Zákon o štátnom občianstve sa mnohým z nich nezdal spravodlivým hlavne preto, že nedovoľoval dvojité občianstvo a podmieňoval voľbu jedného zrieknutím sa druhého. V prípade Slovákov v ČR šlo o požiadanie o prepustenie zo štátneho zväzku SR, čo pre mnohých nebolo jednoduchým rozhodnutím. Popri všetkých racionálne zdôvodnených argumentoch tu hrali svoju úlohu aj silné emócie. Zrieknutie sa časti krajiny, ktorú považovali za svoju domovinu nebolo ľahké, tak isto ako cestovanie k blízkym príbuzným na Slovensko ako do cudziny, ktoré neraz pri predkladaní dokladov na hranici nahrnulo do očí slzy. U prevážnej väčšiny Slovákov však zvíťazilo pragmaticko- utilitárne hľadisko a zvolili si občianstvo ČR.

Po rozdelení spoločného štátneho útvaru na prelome rokov 1992/93 pozorujeme u Slovákov žijúcich v Českej republike vzrast záujmu o rozvoj vlastného kultúrneho života. Postupne vzniklo niekoľko slovenských národnostných organizácií, ktoré reflektovali zánik československej federácie a formovali si vlastný program s hlavným cieľom udržiavať a rozvíjať slovenské národné povedomie. K najvýznamnejším patrí Demokratická aliancia Slovákov v ČR, Obec Slovákov v ČR a Zväz Slovákov v ČR. Z ďalších spomenieme Slovensko-český klub, Nadáciu M. R. Štefánika, Historickú skupinu priamych účastníkov SNP, folklórne združenie Limbora a spolok vysokoškolákov Detvan.

Demokratická aliancia Slovákov v ČR je zameraná na rozvíjanie česko-slovenskej vzájomnosti, kultúrnych tradícií a všetkého pozitívneho, čo vznikalo dlhé desaťročia medzi národmi Čechov a Slovákov. Organizuje a podporuje spoločenské a kultúrne aktivity Slovákov žijúcich v ČR. S finančnou podporou vlády ČR vydáva spolu s Klubom slovenskej kultúry od roku 1993 mesačník českých Slovákov *Slovenské listy*, dnes nazvaný *Listy*, ktorý prináša komentáre k aktuálnym politickým a ekonomickým udalostiam v Čechách a na Slovensku, rozhovory so zaujímavými ľuďmi zo slovenskej politiky,

kultúry a vedy a vložená príloha podáva prehľad slovenských kultúrnych akcií konaných v ČR, predovšetkým v Prahe, kde sa slovenský kultúrny život sústreďuje.

Obec Slovákov v ČR je nepolitické združenie klasického krajanského charakteru. Jeho činnosť smeruje k uplatneniu potrieb a záujmov slovenskej menšiny v ČR, k pestovaniu národného uvedomenia, pozitívneho vzťahu k Slovensku a jeho duchovným hodnotám a k rozvoji novej kvality česko-slovenskej vzájomnosti. Má pobočky v Prahe, Brne, Karlových Varoch, Karvinej, Kladne, Kroměříži, Sokolove, Plzni, Táboře, Tepliciach a v Třinci. Má registrovaných viac ako 1 000 členov a okolo 2 000 priaznivcov. S finančnou podporou vlády ČR vydáva mesačník *Korene*, ktorý je prvým slovenským časopisom vychádzajúcim v Českej republike. Vyprofiloval sa ako krajanský časopis. Každé číslo obsahuje krátke informácie o živote na Slovensku, rozhovory s významnými politickými a umeleckými slovenskými aj českými osobnosťami, úvahy o česko-slovenských vzťahoch, zprávy o činnosti jednotlivých pobočiek Obce Slovákov, jazykové okienko, profile jednotlivých slovenských miest a slovenských podnikov, ako aj články z histórie, športu, hudby a prílohu pre deti.

Od roku 1996 vychádza v Prahe aj mesačník *Slovenské dotyky* priamy pokračovateľ mesačníku Klub Korene. Vydáva ho Slovensko-český klub a časopis sa zameriava na česko-slovenské predovšetkým kultúrne vzťahy. Prináša rozhovory so známymi slovenskými a českými vedcami, umelcami, politikmi, ako aj informácie o nových slovenských knihách, športové okienko, poviedky a fejetóny.

Zväz Slovákov v ČR je menšinovou organizáciou, ktorá ako sa uvádza v jeho stanovách, sa snaží viesť v patrnosti slovenských občanov žijúcich v Čechách a na Morave, alebo trvale tu bývajúcich v dôsledku svojho povolania, či štúdia apod., organizovať ich seba vzdelávanie, uspokojovať ich kultúrne potreby, podieľať sa na živote a problémoch všetkého slovenského obyvateľstva v Čechách a na Morave, poznávať česko-slovenské vzťahy v minulosti a pestovať a rozvíjať ich v prítomnosti, informovať o Slovákoch českú verejnosť a zároveň šíriť znalosť českej kultúry medzi Slovákami žijúcimi na Slovensku. V rokoch 1994–1997 vydával Zväz Slovákov štvrťročník pre vedu a umenie *Slovenské rozhľady*.

Svoju aktívnu činnosť v Prahe rozvíja naďalej *Klub slovenskej kultúry a Fórum slovenských aktivít*, ktoré sa snaží všetky spomínané slovenské organizácie združovať. V r. 1994 bol veľvyslanectvom SR v Prahe zriadený Slovenský inštitút s cieľom prezentovať slovenskú národnú kultúru, vybudovať informačný systém, knižnicu slovenskej literatúry a slovenskej tlače.

Čo sa týka súčasného postavenia Slovákov v ČR, títo prechádzajú štádiom formovania menšinového povedomia, pomaly, postupne sa identifikujú s postavením národnostnej menšiny. Napriek tomu, že vplyv kultúrne a jazykovo veľmi blízkeho českého prostredia na Slovákov je stále väčší a proces ich integrácie do majoritnej českej spoločnosti postupuje stále rýchlejšie, Slováci žijúci v ČR stále udržiavajú kontakty (príbuzenské, priateľské, pracovné, profesionálne) so svojím materským národom, zachovávajú si svoje kultúrne a duchovné hodnoty a vedomie svojho pôvodu, ako aj hrdosť na minulosť slovenského národa. Pretrvávajú u nich slovenské etnické vedomie, založené na spoločnej historickej pamäti a spoločných hodnotách. Majú veľmi kladný vzťah k svojej vlasti k Slovensku a k spoločnej česko-slovenskej minulosti. Za najvýznamnejšie obdobie dejín pokladajú existenciu spoločného česko-slovenského štátu a z významných historických

osobností si najviac cenia T. G. Masaryka, M. R. Štefánika, niektorých súčasných politikov (Dubček, Havel, Klaus) ako aj osobnosti, ktoré sa významnou mierou podieľali na národnej emancipácii Slovákov.

Hoci v jazykovej komunikácii predovšetkým na verejnosti, na pracovisku a pri nákupoch používajú Slováci žijúci v ČR češtinu, stále považujú za svoj materinský jazyk slovenčinu. Žijú rozptýlene na celom území českých krajín s väčšou koncentráciou v Prahe, na severnej Morave a v severných Čechách. Sú silne urbanizovaným spoločenstvom prevážne žijúcim v mestách. Pokračuje u nich proces integrácie do kultúrne a jazykovo veľmi blízkej majoritnej českej spoločnosti, ako proces hľadania ciest a spôsobov ako si zachovať svoju vlastnú slovenskú identitu pri začlenení do štruktúr väčšinovej spoločnosti.

Slovaks in the Ostrava Region after 1945

Ol'ga Šrajerová

This article deals with Slovak migrants to the Ostrava region during the last century and intensification of migration after 1945, its impact on the Ostrava region, the social structure of the migrants and their main groups (manual professions, students), the social activities of Slovak migrants, Matica Slovenská, cultural events, education, changes after 1989 and the state of assimilation.

SLOVENSKÁ MENŠINA V PŘÍHRANIČNÍ OBLASTI ČESKÉ REPUBLIKY

(z pohledu sociologických výzkumů Ostravska, příp. Těšínska)

Gabriela Sokolová

Při přechodu člověka do jinonárodního prostředí nastává mnoho nových situací v oblasti sociálně ekonomických vazeb, kulturně jazykového prostředí i meziosobních vztahů a dalších. Souhrn všech těchto faktorů utváří podmínky, v nichž se formuje postavení jednotlivců i skupin, vznikají vazby mezi etniky, utvářejí se – zjednodušeně řečeno – podmínky jejich hmotné i duchovní existence. V kontextu národního vývoje vyvstává potřeba vyřešit otázky jak své národní orientace, tak i národnostní orientace vlastní rodiny a vytvořit si kontakty s jinonárodním okolím: Jinak se utvářejí vztahy vůči příslušníkům vlastního etnika než vůči členům etnik jiných, především většinového ad. Jinou podobu nabývají tyto otázky v podmínkách koexistence jednotlivců či skupin náležejících do národnostně, sociálně, kulturně a jazykově výrazně odlišných společenství – nebo naopak v případě kontaktů osob z národnostně příbuzných, blízkých prostředí, jak tomu bylo v případě imigrace Slováků do českých zemí, ale i přechodů Čechů na Slovensko.

Otázkám interetnických vztahů v národnostně smíšených oblastech a postavení Slováků ve vztazích obyvatel těchto regionů byly opakovaně věnovány sociologické výzkumy už od roku 1967. Šlo v nich o otázky soužití, tolerance i jazykové a kulturní orientace Čechů, Slováků, Poláků na Ostravsku či Těšínsku,¹ další výzkum z roku 1987 se věnoval obdobným otázkám v soužití Čechů, Slováků, Němců v severozápadních Čechách.

Dalším, závažným zdrojem informací jsou dva výzkumy národně jazykového vědomí obyvatel národnostně smíšených regionů České republiky (z let 1997 a 1998) realizované u Slováků, Poláků a Čechů.²

Ve výzkumech šlo jak o otázky národně kulturního, případně národně menšinového života zkoumaných etnik ve smíšených regionech, tak o jejich společensko-ekonomickou seberealizaci i vnímání a akceptování problematiky soužití obyvatel etnicky smíšeného regionu, reflektování mnohohdimensionálních vztahů většina–menšina.

Byl sledován proces vnímání celého komplexu politických, kulturních, jazykových a dalších aspektů dané problematiky, včetně přijímání opatření ve prospěch menšin,

¹ Region, v němž se uskutečnily výzkumy v oblasti severovýchodní Moravy se označoval buď jako Ostravsko, později spíše Těšínsko. Vymezení obou regionů se zásadně nelišilo.

² Prvý z nich byl, pokud jde o Slováky, realizován v rámci celé ČR (za přispění Obce Slováků a tudíž především u členů této organizace). – Tato skutečnost umožňuje srovnávat vývoj v převážně národnostně homogenním slovenském rodinném prostředí (u členů Obce – výzkum 1997) se smíšenějším u ostatních Slováků v ČR, u nichž je relativně výrazná národnostní heterogamie.

ale též zásadní otázka vývoje národního vědomí těchto menšin, do jaké míry je modifikováno národnostně smíšeným prostředím atd.

Slovenská menšina na Ostravsku (příp. i v severních Čechách) má mnoho rysů společných s jinými národnostně smíšenými regiony ČR s podílem slovenského obyvatelstva – s výjimkou Prahy, v níž slovenská menšina má ve struktuře kulturně vzdělanostní i sociálně profesní svá specifika, jimiž se odlišuje od skladby Slováků v ostatních regionech ČR. V daných souvislostech je potřebné zmínit se úvodem o jednom základním aspektu problematiky – o vzniku menšinového povědomí Slováků v ČR.

Mnohé otázky postavení Slováků v ČR nabyly na vyšší aktuálnosti a významu zejména v době po rozpadu společného státu, kdy vyvstala otázka postavení Slováků jako menšiny. Prozatím – zdá se – větší část Slováků žijících v ČR nepřijímá úvahy o menšinovém postavení či formování menšinového povědomí zcela pozitivně a celkově vzato nelze prozatím mluvit o jeho výraznějším konstituování či o formulaci menšinových požadavků. Proto se ve výkladu užívá i termínu slovenská menšina i označení – Slováci v ČR.

K soužití národnostně smíšené společnosti

Interetnické vztahy v národnostně smíšené společnosti (regionu, státu) se vytvářejí i v soukromé sféře i mimo ni. Jsou povahy jak meziosobní (sňatky, přátelství, sousedské vztahy, pracovní prostředí), tak i meziskupinové (hodnocení etnik jako celků, vzájemné srovnávání – například v oblasti etnické tolerance, hospodářských či kulturních možností, uplatňování menšinových práv atd.). Ovlivňují je jednak podmínky a situace každodenního života, jednak okolnosti širšího společenského i historicko-politického významu (historické události, otázky práv a postavení menšin, státoprávní přeměny – připomeňme, že společnost v časovém rozpětí 30 let – od roku 1967, od kdy se uskutečňovaly výzkumy, z nichž se čerpá, prošla údobím roku 1968 a následnou okupací státu, prodělala změnu společenského systému, změnu federativního uspořádání státu a jeho rozpad.

Ve výzkumech se problematika mezietských vztahů soustředila do dvou základních okruhů: Jednou rovinou těchto vztahů, která se dotýká tázaných mnohem blíže a bezprostředněji, jsou meziosobní etnické smíšené vztahy v rámci regionu i porozumění pro specifika menšin a z nich plynoucí opatření a aspekty národnostní politiky – v oblasti školské, kulturní, politické, ekonomické.

Druhý okruh představovaly názory na význam událostí celostátního dosahu pro vývoj národnostních vztahů. Srovnávaly se vztahy Čechů a Slováků, Čechů a Poláků před II. světovou válkou a po ní (šetření z let 1973 a 1983), význam přijetí federace pro vzájemné vztahy Čechů a Slováků, ale i Poláků (výzkum z roku 1983), po roce 1989 význam základních změn v celém státně politickém i ekonomickém zřízení pro soužití etnik v regionu a konečně ve výzkumu z roku 1994 názory na rozdělení společného státu na dva vzájemně nezávislé suverénní státní útvary a vývoj postojů k tomuto faktu.

Změny roku 1989 se podle názoru 60 % Čechů a 56 % Slováků nedotkly jejich vzájemných vztahů, ponechaly je na stejné úrovni jako v předchozím období. Jen minimum osob je vnímá jako zlepšené (6 % a 3 %) a častěji Slováci než Češi je hodnotí jako

SLOVENSKÁ MENŠINA V PŘÍHRANIČNÍ OBLASTI ČR

horší (28 % a 21 %). Ještě výraznější zhoršení vztahů (podle 41 % Čechů a 55 % Slováků) přivedlo rozdělení ČSFR. Opačný názor sdílí pouze malý podíl osob.

Mnohé problémy týkající se vztahu obou republik ČSFR umožnil otevřít až rok 1989. Výzkum předpokládal, že rovněž slovenská menšina v ČR bude nově reflektovat některé aspekty své existence v rámci českých zemí, avšak dotaz, zda po r. 1989 vyvstaly některé závažné problémy v postavení Slováků v ČR, které by měly řešit orgány této republiky, nevyvolala odezvu skoro poloviny respondentů, téměř čtvrtina (24 %) soudí, že problémy nejsou; připomínky se vztahovaly k oblasti financování spolků, kultury, školství (22 %). Neobjevila se zde jako problém volba občanství, i když z přímé otázky, které občanství tázaný zvolil, vyplynulo, že sice většina (96 %) se rozhodla pro české, nicméně jde u části Slováků o záležitost citlivou, zdaleka ne jednoznačnou, v níž na úkor mnoha emotivních hledisek muselo zvítězit racionální rozhodování. Naopak, část bere přijetí českého občanství jako samozřejmost. („Žiju a pracuji zde, mám tu rodinu, jsem zde doma.“ Projektantka, 35–44 let. – Opačné stanovisko: „Byla jsem donucena rozhodnutím vlády.“ Podnikatelka, 35–44 let.) U části slovenských obyvatel vznikla mylná představa, že spolu s občanstvím mění i národní příslušnost. Tuto skutečnost je nutno mít na paměti při výkladu pohybu v národnostní skladbě slovenské menšiny.

Vzhledem k tomu, že v období devadesátých let se diskutovaly mnohé otázky vzájemných česko-slovenských vztahů (v tom i situace Slováků v ČR), položil výzkum z roku 1994 dotaz, zda jde o problémy nové nebo starší, nedořešené. Neodpovědělo 62 % Slováků, 54,5 % Čechů (a rovněž 39 % Poláků). – U těch, kteří se vyjádřili, převládá názor, že jde o starší i nové otázky, část spatřuje příčiny oživení etnické problematiky právě v dříve nedořešených záležitostech, část – jde především o Slováky – soudí, že nastaly nové problémy.

Vliv těchto událostí a změn se nutně promítl do společensko-ekonomických podmínek regionu a přímo nebo nepřímo se dotýká i složitého obrazu interetnických vztahů.

* * *

Podoba mezietských vztahů a mnohé další momenty povahy kulturní, ekonomické, politické, ale i sociálně psychologické dávají vzniknout kladným či negativním vazbám k prostředí – kulturně společenskému, přírodnímu, sociálně ekonomickému ad. A k jejich působení se úzce váže – řečeno zjednodušeně ve zkratce – vznik pocitu domova, vlasti.

Slováci podle výzkumů za ni z poloviny považují Slovensko, necelá pětina Českou republiku, více než pětina region, v němž žijí. Výpovědi objasňující blíže pojetí vlasti, zahrnují jak racionální charakteristiky, co je vlast, tak i emocionální vyjádření. Většina respondentů všech tří národností konstatovala, že jde o zemi, v níž se tázaný narodil, v níž prožil život, žije v ní a pracuje, na niž je citově vázán, v níž žili jeho předkové, kde má rodinu, domov. Zdůrazňuje se též historická kontinuita, kultura, mateřský jazyk, přátelé, prožitý život, vzpomínky. Určitá ambivalentnost zaznívá v postojích především části těch Slováků, kteří v průběhu života přešli na Ostravsko či Těšínsko a dnes se cítí vázání na obě země.

* * *

Nejen otázky vztahu k vlasti, ale i další aspekty provázející vývoj současné společnosti mohou modifikovat význam etnicity. Jde o působení mnoha nadnárodních společenských, ekonomických, kulturních a dalších vazeb, stoupající míru informací stávajících se obecným vlastnictvím, kulturní souvislosti ad. Staví se tak mnohdy otázník, ať skutečně nebo zdánlivě, nad hierarchií dvou základních východisek vztahu ke státu, jimiž jsou buď *občanský, nebo národnostní princip*.

Mají-li tázaní stanovit jejich prioritu, pak občanský princip je kladen před vědomí národní příslušnosti výrazně častěji – a to u 48 % Slováků a 55,5 % Čechů, za rovnocenný je jejich význam považován 36,8 % Čechů a 44,9 % Slováků. (Pro informaci – postoje Poláků se blíží názorům Slováků.)

* * *

Zjištění, že svůj vztah ke státu formuje větší část zkoumaných etnik na základě postojů občanských, méně národnostních, opravňuje k předpokladu, že občanské přístupy převáží nad národnostními i při utváření, přijímání a posuzování meziosobních etnických smíšených vztahů.

Pro jejich posouzení je však vhodné připomenout některé charakteristické znaky etnik regionu. Především je to relativně nízká kompaktnost osídlení menšinami, poměrně vysoká urbanizovanost spojená s převažující zaměstnaností v průmyslu i dojížděnkou pracovníků z venkovských lokalit do průmyslových center ad. Situaci slovenské menšiny na Ostravsku ovlivňuje dále i skutečnost, že po přestěhování do ČR se značná část příchodců z vesnic změnila v převážně městské obyvatelstvo. Na vývoj vzájemných vztahů českých a slovenských obyvatel dále významně působila a působí nízká jazyková bariéra mezi češtinou a slovenštinou, pokud se neužívá místního dialektu.

V regionu Těšínska je otázka komunikace závažná, neboť národnostní smíšenost meziosobních kontaktů se zdaleka netýká všech Čechů, avšak naprosté většiny Slováků a Poláků. Tak na Ostravsku (podle výzkumu z roku 1994) spolupracovali jen s osobami jiné nebo i jiné než své národnosti téměř všichni Slováci, stejně tak vypadaly i sousedské vztahy, smíšené jsou i přátelské skupiny. Národnostně různorodé je rovněž nejužší rodinné zázemí tázaných. Podle výzkumu z roku 1994 žilo na Těšínsku v národnostně homogenních rodinách a z takových rodin též pocházelo 41,7 % Slováků (pro srovnání 59,7 % Čechů, 45,7 % Poláků).³

Každodenní soužití v regionu i v rodinách, ve společenských organizacích, na pracovišti v podmínkách národnostně smíšených kontaktů vytvářejí v podstatě potřebu reflexe těchto skutečností, čili řešení otázky, jak tázaní přijímají nebo by přijímali jinonárodní spolupracovníky, nadřízené, sousedy, osoby jiné národnosti do blízkého příbuzenského svazku (šlo především o sňatek dítěte s jinonárodním partnerem). Respondenti se vyjadřovali, zda jim vadí národnostně smíšené uvedené typy vztahů a zda by do nich

³ Tabulkové přehledy II. Základní výsledky sociologických výzkumů národnostní problematiky ostravské oblasti (Sokolová, G. – Hernová, Š. – Malá, E.), Opava, Slezský ústav SZM 1997, s. 41, tab. 66.

volili účastníky podle národnosti, kdyby měli možnost výběru. (Uvádíme jen některé výsledky z výzkumu z roku 1994.) (Tab. č. 1)

Tab. 1 Význam národní příslušnosti v některých vztazích v %

Nezáleží na národní příslušnosti	Ostravsko (1994)		
	Češi	Slováci	Poláci
spolupracovníků	71,0	82,7	85,0
nadřízených	58,8	76,3	80,3
sousedů	65,5	76,7	75,3
manželských partnerů dětí	56,8	67,7	62,7

Pozn.: Jde o souhrn ze čtyř samostatných otázek týkajících se vztahu k jinonárodním spolupracovníkům, nadřízeným, sousedům, manželským partnerům dětí. Z odpovědí je v tabulce uvedena pouze jedna varianta, ta nejpočetnější – že na národnosti účastníků uvedených vztahů nezáleží. – Podrobnější údaje viz Tabulkové přehledy II, s. 45–47.

Výzkumy z let 1967–1994 prokázaly, že vzájemná ochota a schopnost vstupovat do kontaktů pracovních i osobních s příslušníky jiné národní příslušnosti se postupně měnila. Roku 1967 nezáleželo např. na národnosti spolupracovníků 80,9 % Čechů, 91,6 % Poláků a 92,6 % Slováků. V posledním výzkumu (1994) zastávalo stejná stanoviska podstatně méně tázaných všech tří národností. Češi jsou ve svých postojích vůči příslušníkům jiných národností méně vstřícní než příslušníci národnostních skupin. Skutečnost, že mají vyšší možnosti kontaktovat se mezi sebou, mají častější pracovní vztahy v národnostně sourodějších kolektivech než členové minorit, se odráží v nižší toleranci jiných spolupracovníků, než jakou projevují příslušníci menšin. Názory Slováků a Poláků se od sebe výrazně neliší a ve vysokém stupni jsou ochotni přijímat nebo přijímají pracovní partnery i nadřízené jiné národnosti. Obojí akceptují skutečnost i nutnost národnostně smíšených pracovních kolektivů a vztahů, přičemž jinonárodní nadřízení jsou pro ně – stejně jako pro Čechy – méně přijatelní než spolupracovníci.

Snížila se rovněž míra tolerance k jinonárodním sousedům – přibližně o 15 % u každé skupiny a podobně se vyvíjel i postoj ke smíšeným sňatkům dětí. Příslušníci jiné národnosti by v rodině nevdali přibližně dvěma třetinám Slováků a Poláků (68 % a 63 %), kritičtější jsou Češi (na národnosti nezáleží 57 %).

Akceptování těchto národnostně smíšených vazeb – především se to týká sňatků – se však v naprosté většině týká především příslušníků zkoumaných etnik. Výhrady, které byly vzneseny a jejich nárůst za období zachycené výzkumy (tedy za více než 30 let), se vztahují především na případné svazky s Romy. Jsou zastoupeny u respondentů všech tří etnik přibližně 30 % tázaných.⁴ Relativně vysoká tolerance smíšených sňatků mezi Čechy, Slováky a Poláky⁵ není jen proklamativní záležitostí. Na Těšínsku se takových svazků, jak svědčí statistiky, uzavírá značný počet. Zvažíme-li vliv rodiny na

⁴ Tamtéž, s. 47, tab. č. 79 – Výhrady vůči Romům zahrnují především rozdílnost způsobu života, životních hodnot a vzorů chování, sociálně kulturního prostředí ad.

⁵ Výklad se na některých místech zmiňuje i o postojích polské menšiny k některým otázkám, o slovensko-polských vztazích v regionu, poněvadž tento aspekt problematiky je též součástí interetnických vztahů zkoumané oblasti.

výchovu dalších generací, na národnostní orientaci svých členů, je-li tedy známo asimilační působení smíšených manželství a jsou přesto přijímána s porozuměním, jde jistě o významný ukazatel mezietnické tolerance a vzájemné otevřenosti zkoumaných etnik regionu.

Společensko-kulturní, politicko-ekonomické i administrativně správní podmínky spojené se specifiky etnicky smíšeného regionu mohou pozitivně či negativně ovlivňovat postoje obyvatel ke smíšenosti regionu.

V odpovědi na otázku, zda lidem vadí národnostní heterogenost oblasti, převládá neutrální stanovisko („smíšenost regionu nevadí“), přičemž postoje obou menšin jsou tolerantnější než Čechů. Smíšenost oblasti nevadí Slovákům v 82,7 %, Polákům v 85 %, Čechům v 60,3 %. (Výzkum z roku 1994.) Výhrady – kromě minimálního procenta respondentů – nejsou zásadního charakteru (většinou jde o odpověď „smíšenost oblasti mi vadí v některých případech“).

Ve srovnání s předchozím výzkumem (z roku 1983) se v pozitivním smyslu změnilo postoj Slováků (výhrady poklesly o 15 %) a jsou přibližně stejné jako u Poláků. Stanoviska Čechů zůstala v podstatě na úrovni roku 1983, takže neutrální vztah ke smíšenosti oblasti je u menšin vyšší o 22 % až 25 %.

Některé výpovědi obsahovaly objasnění, proč smíšenost nevadí, v jiných se objevily i výtky: Slováci spíše zdůvodňují svá pozitivní stanoviska ve smyslu „nezáleží na národnosti, ale na charakteru“, „jsem tolerantní a když tu menšina chtějí být, ať jsou; je to normální a přirozené“. „Život v národnostně smíšené oblasti člověka kulturně obohacuje, učí tolerantnosti. Národnostní smíšenost mi nevadí, ale ať se žije slušně.“ (Žena v domácnosti, věk 25–34 let.) Čili jako základní problém je chápána povaha soužití, zaznívá to opakovaně ve vyjádřeních příslušníků všech tří skupin (a k tomuto okruhu se ve značné míře řadí i zastoupené výhrady vůči Romům, kdy mimo jiné vadí způsob života, malá přizpůsobivost ad.).

Nespokojenost však rovněž budí i některé další aspekty soužití, např. jazykové problémy – s tím, že „na českých úřadech na mne mluví polsky“ (roz. jde především o nářečí), jsou stížnosti na potíže při užívání slovenského jazyka; vyskytují se údajně projevy národnostní netolerance, vzniká dojem, že se některá národnost cítí nadřazena. Pro obyvatele mimoregionálního původu není lehké zvyknout si na užívání místního dialektu: „Na úřadech, v obchodech a službách by se mělo užívat češtiny, ne slezského nářečí, jak tomu často bývá.“ (Odborná pracovnice, Slovenka, ve věku 25–34 let.)

Rovněž výpovědi některých Čechů zdůvodňují tolerantní postoj ke smíšenosti Těšínska. „Na národnosti nezáleží, hlavní je charakter lidí vstupujících do těchto vztahů – tak jsem byl vychován, tak mne to učili rodiče.“ Zaznívají však i některé výhrady, např. vůči Polákům – a vztahují se k oblasti školství, hospodářské sféře (představa, že jsou preferováni).

V pozitivních vyjádřeních Poláků zaznělo: „Nehodnotím lidi podle národnosti; nejsem nacionalista; ve vzájemných vztazích záleží na charakterových vlastnostech ...“ „Žijeme zde na jednom území od narození, není důvod (aby smíšenost vadila), lidé to berou, jaké to je, zvykli si a určitě by jim chyběla – kdyby zde např. žili pouze Češi nebo Poláci.“ (Administrativní pracovnice, věk 18–24.) V tomto duchu se nesly odpovědi části těch tázaných, jimž smíšenost regionu nevadí. V jiných vyjádřeních však zazněly kritické výtky, kdy Polákům vadí „netolerance Čechů“ (čtyři respondenti), „pohrdání jinými

lidmi“. Byly vzneseny rovněž výhrady – ze strany Poláků – vztahující se k nedostatečné znalosti historie Těšínska, včetně jeho vývoje a postavení za první republiky. Objevila se např. výtky, že obě národnosti – rozuměj Češi a Slováci – „nemohou pochopit, že jsme se zde narodili, že jsme odnikud nepřišli“. Připomínky se vztahují i na „neznalost dřívějších vztahů mezi národnostmi tohoto regionu lidmi, kteří se sem přistěhovali“. Jde o otázku tzv. autochtonnosti místního obyvatelstva – především se jimi cítí být Poláci.

Uvedené stránky soužití, tolerance, výhrady – to vše tvoří významný základ pro celkové zhodnocení současných vztahů na Těšínsku. Výzkumy tyto otázky sledovaly opakovaně.

Jde o poněkud jinou polohu vztahů – mezi skupinami jako celky – zatímco dosavadní otázky byly věnovány spíše vztahům mezi členy jednotlivých národnostních skupin. (Tab. č. 2)

Tab. 2 Stav současných interetnických vztahů na Těšínsku (v % svisle)

Hodnocení vztahů	Vztahy mezi Čechy a Poláky			Vztahy mezi Slováky a Poláky		
	N á r o d n o s t t á z a n ý c h					
	Č e š i	Slováci	Poláci	C e š i	Slováci	Poláci
převážně dobré	43,4	50,9	38,8	49,7	55,2	51,7
spíše dobré	43,7	42,3	48,4	39,0	39,8	44,1
spíše špatné	9,1	5,0	11,8	8,2	3,5	2,8
převážně špatné	13,8	1,8	1,0	3,1	1,5	1,4

Pozn.: Tabulka je vypočítána bez osob, které se nevyjádřily. Těch bylo v první otázce – zejména mezi Čechy a Poláky – méně (10,4 % a 3,7 %), než mezi Slováky (26,7 %). Druhá otázka se setkala nejen s velkou neinformovaností Čechů (53,9 %), ale i příslušníků těch dvou skupin, jichž se bezprostředně dotýkala (neodpovědělo 29 % Poláků a 33 % Slováků).

Tabulka odráží hodnocení vztahů mezi Čechy a Poláky a Slováky a Poláky ve zkoumaném regionu. Tato druhá otázka má své opodstatnění: Migrace Slováků na Ostravsko byla v minulosti vícekrát předmětem úvah a diskusí ze strany některých představitelů polské menšiny a byla opakovaně interpretována jako jedna ze záměrně volených cest, jak docílit rozmělnění polské menšiny v regionu a jak tímto procesem podpořit její asimilaci apod. Nicméně dnes obě strany považují v naprosté převaze své vztahy na Těšínsku (či na Ostravsku) za dobré, ať „převážně dobré“ nebo „spíše dobré“. Stanovisko nezaujala třetina Slováků a tři desetiny Poláků.

Mezi Poláky a Čechy panuje v zásadě shoda v hodnocení povahy jejich současných vzájemných vztahů na Těšínsku a u obou skupin vysoce převládá mínění, že vztahy jsou spíše nebo převážně dobré.

Hodnocení interetnických postojů jednotlivých národních skupin ovlivňují jejich charakteristiky, které ukazují dost podstatné odlišnosti v různých sférách jejich života. Jsou to tradice národně kulturního života v regionu a možnosti seberealizace v této sféře, kontakty s mateřským národem, intenzita mezietnických vztahů v oblasti, ale též další charakteristiky skupin, jako jejich věková struktura, podíl dětské složky, sociálně vzdělávací skladba, jazyk a stupeň školního vzdělání, hustota osídlení vlastní národností,

délka pobytu v regionu a další aspekty, které se u jednotlivých skupin uplatňují s rozdílnou intenzitou a které ovlivňují nebo mohou ovlivňovat vývoj vzájemných vztahů.

Otázky jazyka a národní sebeidentifikace

Jedním z významných aspektů vývoje společenského vědomí jednotlivců i skupin v podmínkách národnostně smíšeného prostředí se stávají otázky jejich národní sebeidentifikace. Za její určující ukazatel je v našich současných podmínkách považováno subjektivní vědomí národní identity, jako druhý významný znak je bráno vědomí mateřského (národního) jazyka.⁶

Proto si výzkumy kladly i otázku (1997, 1998), do jaké míry se jazykové a národní vědomí vzájemně ovlivňují a podmiňují, jaký vzájemný vztah existuje mezi změnou mateřského jazyka a změnou národní identity a jak jsou tyto změny (ať skutečně realizované nebo jen uvažované) hodnoceny. Obecně se předpokládá, že ztráta mateřského jazyka oslabuje vztah k vlastnímu etniku, vede mnohdy až ke změně národní příslušnosti. Na tomto místě je vhodné konstatovat, že výzkumy plně neprokázaly, že změna mateřského jazyka je doprovázena či následována změnou národní příslušnosti – a také naopak.

Jak sociologické výzkumy, tak i sčítání lidu (v nichž byl zjišťován údaj o mateřském jazyce – od roku 1971 celkem třikrát) potvrzují, že někteří z obyvatel nemají shodný mateřský jazyk se svou národní příslušností nebo svým národním původem a týká se to spíše národnostně smíšených regionů než oblastí s malou národnostní smíšeností.

Projevy změn identity, které výzkumy zachytily, byly v zásadě dvojího typu: U jedinců dochází ke změně národní příslušnosti, zachovávají si však původní mateřský jazyk. (Slovák hlásící se k české národnosti si uchovává slovenský mateřský jazyk.) Nebo opačně – člověk mění představu o svém mateřském jazyce a zachovává si původní národní příslušnost (nebo zachovává mateřský jazyk po jednom z rodičů – v případě smíšeného manželství a národnost má podle druhého rodiče. Slovák s českou matkou uvádí český mateřský jazyk.)

Kromě těchto změn jednoho z etnoidentifikačních ukazatelů dochází rovněž k úplné změně národní identity. Pokud jde o rozdíly mezi mateřským jazykem a národní příslušností osob, pak v období našich výzkumů bylo ve slovenské menšině na Ostravsku až 14 % osob s jiným než slovenským mateřským jazykem (avšak v severozápadních Čechách roku 1987 výzkum ukázal rozdíl dokonce u 27 %). Můžeme srovnat s polskou menšinou, národně značně soudržnou a konstituovanou, v níž nicméně byly rovněž výrazné difference mezi oběma ukazateli. (Uvádíme jak na základě výzkumů, tak i sčítání lidu, v nichž byl sledován údaj o mateřském jazyce.)

Na vývoji se významně podílí skladba rodiny: Osoby pocházející ze slovenských svazků, žijící s partnerem stejné národnosti podléhají změnám méně než ostatní. Dokládá to i výzkum z roku 1997–98 (zaměřený převážně na otázky národně jazykového vědomí). Slovenští respondenti měli převážně národnostně homogenní rodiny a tomu

⁶ Vzhledem k tomu, že část obyvatel smíšené oblasti nemá, jak bylo v textu uvedeno, mateřský jazyk identický se svou národní příslušností, mluvíme v textu, v případě jazyka shodného s národní identitou tázaného, častěji o národním jazyku a o mateřském především v případě, že se výklad skutečně týká mateřského jazyka.

odpovídaly i nižší difference mezi jejich mateřským jazykem a národní příslušností. Podobně například i na Těšínsku ukazuje srovnání vývoje v etnicky smíšených a homogenních rodinách rozdíly v konstantnosti národní orientace rodiny, ve volbě jazyka pro dorozumívání, v hodnocení asimilace ad. A s tímto stavem, s národnostní skladbou rodin, souvisí proto do značné míry i utváření vztahu k mateřskému (národnímu) jazyku, orientace na něj i jeho znalost. Současně však jak ovládnutí národního jazyka, tak i jeho užívání v jazykové komunikaci a v kulturních aktivitách působí zpětně na stav jazykově národního vědomí.

Míru osvojení si mateřského (národního) jazyka můžeme považovat za určitý ukazatel respondentova vztahu k němu. Stupeň znalosti národního jazyka ve zkoumaných regionech však nebyl jednotný: Výrazně níže hodnotili úroveň svých vědomostí Slovinci v severozápadních Čechách (roku 1987) a považovali je za dobré jen ze dvou třetin, než Slovinci z Ostravska nebo z Těšínska, u nichž se – podle údajů výzkumů – dobré ovládnutí národního jazyka mírně zvýšilo. Působila zřejmě i blízkost Ostravska a slovenského zázemí, lehčí dostupnost kulturních aktivit ve slovenském jazyce, po mnoho let se uplatňoval vliv slovenských škol v Karvině. (Tab. č. 3)

Tab. 3 Znalost národního jazyka u Slováků (v % svisle)

Zná jazyk	Region a rok výzkumu			
	Ostravsko			severozápad. Čechy
	1973	1983	1994	1987
dobře	85,0	82,7	89,3	67,5
částečně	12,4	9,9	9,0	27,6

Hodnoty chybějící do 100 % – připadají na „nezná“ nebo „neodpověděl“. Otázky na znalost byly strukturovány podrobněji, zde uvádíme souhrny. – Dotaz na znalost jazyka nebyla položen v roce 1997, takže nemůžeme porovnat se souborem z Obce Slováků.

Tázání, u nichž je shoda mateřského jazyka a národní příslušnosti, ovládají svůj národní jazyk (v tomto případě i mateřský) jazyk lépe než osoby, u nichž se oba znaky liší. Slovinci se slovenským mateřským jazykem jej znají dobře slovem i písmem z 88 % a slovně ze 7 % – čili jde o jeho vysokou znalost. Ze Slováků uvádějících jako mateřštinu český jazyk se však k dobré znalosti slovenštiny hlásí 60 % (30 % jej ovládá slovem i písmem, 30 % pouze slovně). (Podobné vývojové tendence charakterizují i polskou menšinu.)

Znalost a užívání mateřského jazyka podporuje intenzitu vztahu k němu jako k mateřskému jazyku – a opačně – vědomí jistého mateřského jazyka zvyšuje i jeho užívání jako komunikačního prostředku. Ti ze Slováků, kteří komunikují hlavně národním jazykem nebo dvojjazyčně, znají národní jazyk lépe než osoby zaměřené spíše na češtinu. Ze Slováků užívajících především češtinu ovládá národní jazyk dobře 75,7 %, z ostatních 96 %.

U respondentů, kteří dobře znají národní jazyk, pokračuje tato tradice i v další generaci – a jejich děti častěji mluví buď slovensky, nebo dvojjazyčně. V rodinách, v nichž se ovládá národní jazyk spíše částečně, spěje vývoj rychleji k užívání češtiny a obráceně – mluví-li se v rodinném prostředí víc česky, upadá pochopitelně i dobrá

znalost národního jazyka. Na jazykový vývoj však působí i další činitele – povahy demografické, vzdělanostní, sociálně profesní, dále kompaktnost osídlení určitou skupinou, její délka pobytu v novém regionu atd.

Rodinná komunikace Slováků stojí pod vlivy češtiny evidentně víc než například Poláků (doložily to i starší výzkumy z Ostravska), v čemž se odráží vliv vyšší národnostní heterogamie ve slovenské menšině, jazyková blízkost češtiny a slovenštiny – a tím i jednodušší přechod z jednoho jazyka na druhý, nižší podíl vzdělání Slováků z regionu ve školách s národním vyučovacím jazykem než u Poláků, absence slovenských organizací v České republice do roku 1989 a malý zájem větší části Slováků v ČR o národní organizace vzniklé po tomto roce v ČR, nižší podíl vrstev zainteresovaných na národním životě než např. mezi Slováky v Praze, nižší podíl humanitní inteligence a našly by se jistě i další důvody.

Odpovědi na otázky, jakým jazykem mluvili podle údajů tří výzkumů Slováci s manželským partnerem a jakým jazykem s dětmi, dávají tento souhrn (v %):

V r. 1994 to byl jazyk český ve	40,9	slovenský v	28,8	český a slovenský v	28,4
v r. 1997	15,4		51,5		32,5
v r. 1998	31,1		33,0		32,1

Na národní jazyk se tedy nejvíce orientují členové Obce Slováků (výzkum 1997), bilingvní dorozumívání v češtině a ve slovenštině je ve všech třech souborech celkem vyrovnané, čeština charakterizuje víc komunikaci v průmyslovém regionu než mimo něj (a než u členů Obce).

V případě respondentů-členů Obce Slováků šlo mnohem častěji než v případě jiných slovenských tázaných o osoby žijící v národnostně homogenním manželství, s vyšší vzdělanostní úrovní než je průměr v průmyslové oblasti, často se slovenským školním vzděláním atd. K tomu jistě přistupují faktory volní – vyšší stupeň či kvalita národního uvědomění. To vše jsou činitele ovlivňující pozitivně orientaci na národní jazyk jako komunikační prostředek.

Výzkumy rovněž porovnaly údaje o volbě jazyka v rozhovorech respondentů s rodiči a se členy rodiny založené tázaným. Ukazují se jednak difference mezigenerační (rozdíly ve volbě jazyka při rozhovorech se členy výchozí rodiny a respondentem založené), jednak vliv smíšenosti prostředí – především národnostní skladby rodiny a jazyka i úrovně vzdělání respondenta.

Slováci v roce 1994 (Těšínsko) uvedli, že v hovorech s rodiči používali slovenštinu v 68 % a v 18 % češtinu, zatímco se svými dětmi mluvili přibližně stejně česky (39 %) nebo slovensky (37 %), méně dvojjazyčně (15 %). U členů Obce Slováků (1997) se ve výchozích rodinách mluvilo převážně slovensky (80,0 %), necelá desetina (8,2 %) dvojjazyčně a minimum (3,6 %) česky. Při rozhovorech s dětmi se – ve srovnání se situací na Ostravsku (Těšínsku) – výrazněji uplatnila komunikace ve slovenštině – 48,1 %, méně byla orientována na češtinu (18,6 %), hladina dvojjazyčnosti byla téměř shodná (16,4 %) s Těšínskem. Ve vlastní respondentově rodině – byť výrazněji etnicky homogenní než u nečlenů Obce – komunikace v národním jazyce rovněž poklesla. Tento

proces je však méně progresivní než v etnicky smíšených regionech – Ostravsko, severní Čechy – kde jsou rodiny Slováků národnostně smíšenější a kde působí i další faktory.

V etnicky smíšeném prostředí Ostravska (či Těšínska) ovlivňuje řešení jazykových komunikačních situací významně skutečnost, že hojně užívaným dorozumivacím prostředkem je místní nářečí, které do značné míry plní funkci interdialektu a uplatňuje se nejen v privátní sféře. Pro informaci uvedme, že je nezná čtvrtina Čechů, dvě pětiny Slováků (ostatní je ovládají převážně jen částečně). Jeho užití usnadňuje dorozumívání autochtonů, komplikuje – jako méně srozumitelné než obecná čeština či polština – jazykovou situaci imigrantů do oblasti. Na jeho užívání si ve výzkumech Slováci občas stěžovali – vnímali je jako polštinu („v obchodech na mne mluví polsky“).

Názory na změny etnické identity

Ve vývoji interetnických vztahů i ve formování jejich současného stavu zaujímá své místo otázka postavení etnického faktoru v hodnotovém zaměření obyvatel. Na začátku osmdesátých let absolutní většina tázaných nepřipustila, že by např. posuzovala osobní kvality jiných lidí především ve vztahu k jejich národní příslušnosti. Vyjádření k některým dalším otázkám však prokázala, že v hierarchii etických hodnot má národní příslušnost své místo, jak se například projevilo v hodnocení případných změn národní identity.

Národní příslušnost je v obecném povědomí převážně chápána jako neměnná hodnota. Nicméně v národnostně smíšeném prostředí není fakt její změny výjimečnou záležitostí a ze zkoumaných skupin je nejčastějším jevem ve slovenské menšině. V rámci své rodiny se s ním setkala, podle údajů výzkumu z roku 1994, téměř čtvrtina osob – buď že samy změnily národní příslušnost, nebo někdo z rodiny (rodiče, sourozenci), ojediněle šlo o změnu u více rodinných členů. Obdobné změny ve svých rodinách uvedlo necelých 17 % Čechů a necelých 7 % Poláků.⁷ Přidáme-li ještě jako druhý ukazatel změnu mateřského jazyka (týká se všech tří etnik), pak změny etnické identity nebo jejich příznaky jsou v národnostně smíšeném prostředí frekventovanější než jinde. K tomuto faktu – skutečným nebo možným změnám národní identity – zaujímá část obyvatel nejen hodnotit, ale i emotivní postoje.

Změny národní příslušnosti jsou brány jako závažná etická otázka, k níž se postoje v rámci jednotlivých národních skupin dost výrazně liší. (Tab. č. 4)

Tab. 4 Postoj ke změně národní příslušnosti a mateřského jazyka v průběhu života (výzkum 1998, v % svisle)

Může se změnit	Mateřský jazyk			Národní příslušnost		
	Ceši	Slováci	Poláci	Ceši	Slováci	Poláci
ano, může se změnit	45,8	51,2	25,0	62,6	48,8	47,5
může se změnit, ale mám výhrady	25,8	23,6	31,0	20,6	33,9	26,8
zásadně se změnou nesouhlasím	28,4	25,2	44,0	16,1	15,7	35,1

⁷ Tabulkové přehledy II, s. 21, tab. 14.

Zásadní výhrady ke změnám prezentují nejčastěji Poláci, námitky Slováků a Čechů jsou podstatně nižší. Postoj Poláků k těmto otázkám byl vždy kritičtější než Čechů nebo Slováků a také ve vztahu ke změnám mateřského jazyka zaujímají odmítavější stanovisko. Námitky u všech etnik vyplývají převážně z názoru, že příslušnost k určitému národu (ale i vědomí mateřského jazyka) by měla být konstantní hodnotou, která je dědictvím po předcích, určuje sounáležitost jedince a je tudíž nezaměnitelná. „Člověk, který si neváží své národní příslušnosti, nemá ani úctu k lidem.“

Postoje Slováků v ČR doznaly výrazných změn – jejich tolerance k dané otázce se za dobu pobytu v českém prostředí výrazně zvýšila. Slováci jsou si sice asimilačních procesů více či méně vědomi, nicméně tyto otázky jsou naléhavěji vnímány jen částí z nich. Pro Čechy nejsou tyto asimilační procesy pochopitelné v podstatě znepokojující záležitosti a navíc mnohé ze změn probíhají v jejich prospěch.

K otázce změn národní příslušnosti se vyjádřili ve všech výzkumech téměř všichni tázaní. Znamená to, že jde o otázky, které zajímají maximum z nich. Změna národní příslušnosti je stále jevem neetickým, který je značnou částí obyvatel – a to i z národnostně smíšeného regionu – přijímán s odsudkem nebo i s despektem. Mnohdy se pomíjí fakt, že jde o jev, který přirozeně a nutně doprovází soužití obyvatel etnicky heterogenní oblasti s vysokým počtem národnostně smíšených sňatků a s dalšími mezikulturními kontakty a vazbami.

Závěrem

Z výzkumů vyplynulo, že v případě slovenské menšiny jde o výrazně otevřené společenství spjaté pracovními i mimopracovními vazbami, včetně úzkých vztahů příbuzenských, s jinonárodním, převážně českým prostředím. Kulturní i jazyková blízkost Čechů a Slováků, přibližná sociálně vzdělanostní podobnost struktur obou národních společenství (kolektivit) ovlivňuje spolu s mnohými interetnickými kontakty charakter soužití ve smíšených regionech ČR – se všemi projevy realizujících se etnických procesů – včetně národnostní asimilace. Z faktu, že toto soužití se děje bez výraznějších konfliktních momentů, však nelze jakkoli vyvozovat, že není třeba brát v úvahu specifické potřeby Slováků v českých zemích – byť reprezentované jen menší částí skupiny – jako potřeby menšinové. Je nutno počítat s tím, že přijetím českého státního občanství, existencí státní hranice (a tím i vnímáním Slovenska jako jiného státu), možným působením slovenských sdělovacích prostředků a dalšími faktory se posílí u části obyvatel potřeba seberealizace kulturní, jazykové v národním jazyce i potřeba národní sebeidentifikace. Tato tendence bude patrně silněji uměrně tomu, jak bude postupně u mladší generace zanikat vědomí návaznosti na společný stát, vědomí blízkého zázemí tvořeného vlastním národem žijícím dříve v jednom státě. Pokud se podaří uchovat v dostatečném stupni vědomí národní identity, bude se patrně posilovat potřeba saturování menšinových práv i potřeb.

Hlavní zdroje – publikované souhrny a závěrečné zprávy výzkumů:

- HERNOVÁ, Š. – SOKOLOVÁ, G.: Národně jazykové vědomí obyvatel národnostně smíšených oblastí České republiky, Opava, Slezský ústav SZM 2000, 172 s.
- PROKOP, R. – ŠRAJEROVÁ, O. – SOMMER, K. – GÍMEŠ, E.: Slováci v České republice po roce 1945, Opava, Slezský ústav SZM 1998, 199 s.
- SOKOLOVÁ, G. – HERNOVÁ, Š. – ŠRAJEROVÁ, O.: Češi, Slováci a Poláci na Těšínsku a jejich vzájemné vztahy, Opava, Slezský ústav SZM 1997, 191 s.
- SOKOLOVÁ, G.: O mateřském jazyku jako činiteli národní sebeidentifikace. (Výsledky sociologického výzkumu.) In: Národnostní menšiny a majoritní společnost v České republice a v zemích střední Evropy, Sokolová, G. – ŠrajEROVÁ, O. (eds.), Opava, Slezský ústav SZM 1998, s. 81–87.
- SOKOLOVÁ, G.: Jazyková otázka v sociologických výzkumech interetnických vztahů dvou národnostně smíšených oblastí České republiky, Časopis pro moderní filologii, 76, 1994, č. 1, s. 1–8.
- SOKOLOVÁ, G.: O interetnických vztazích v národnostně smíšených oblastech ČR – především na Těšínsku, Slezský sborník, 94, 1996, č. 2, s. 134–141.
- SOKOLOVÁ, G.: Problematika slovenské menšiny v ČR z perspektivy sociologických výzkumů. In: Menšiny v ČR a v sousedních zemích z perspektivy integrace České republiky do Evropské unie (ed. J. Gabal), Praha 1996, s. 134–138.
- Tabulkové přehledy II. Základní výsledky sociologických výzkumů národnostní problematiky ostravské oblasti (SOKOLOVÁ, G. – HERNOVÁ, Š. – MALÁ, E.), Opava, Slezský ústav SZM 1997, 65 s.
- Tabulkové přehledy III. Vybrané výsledky sociologických výzkumů Slezského stavu SZM k otázkám jazykového a národního vědomí (SOKOLOVÁ, G. – HERNOVÁ, Š. – MALÁ, E.), Opava, Slezský ústav SZM, 1998, 59 s.

Slovak minority in the border region of the Czech Republic

Gabriela Sokolová

Slovak minority is quite open society, connected in work, relations and other ways with mostly Czech environment. Co-existence goes on without major conflicts, it follows the lately united state. Since the division of Czechoslovakia, no matter how slowly, a need of new self-identification as well as saturation of minority rights have been growing.

VÝZNAM OSTRAVSKA PRE INDUSTRIALIZÁCIU SLOVENSKA PO ROKU 1945

Ludovít Hallon

Úvod

Vzájomné hospodárske vzťahy Ostravska a Slovenska predstavovali dlhé desaťročia veľmi dôležitý fenomén v ekonomickom vývoji českých krajín, ale najmä Slovenska. Predmetné vzťahy boli preto pomerne častým predmetom záujmu slovenských a českých historikov. Z uhla pohľadu slovenskej verejnosti, ako aj niektorých historikov, sa pod pojmom Ostravsko chápal predovšetkým užší ostravsko-karvinský región s najväčšími hutníckymi kombinátmi a tunajším čiernouhoľným revírom. Zámerom nasledujúcej štúdie však je zhodnotiť hospodárske kontakty Slovenska s celou ostravskou priemyselnou oblasťou, ktorá po roku 1945 zaberala podľa súdobého územno-správneho členenia najskôr deväť, a potom šesť okresov moravsko-sliezskeho regiónu. V českej a slovenskej historiografii nachádzame tematiku hospodárskych vzťahov Ostravska a Slovenska po roku 1945 vo väčšine prác hodnotiacich vývoj tzv. socialistickej industrializácie. Okrem syntéz, monografií a štúdií hodnotiacich celkový hospodársky vývoj v Česko-slovensku po roku 1945 môžeme predmetnú tematiku sledovať aj v prácach zameraných na jednotlivé odvetvia hospodárstva a parciálne problémy, najmä z oblasti baníctva, hutníctva a strojárstva, ďalej v prácach z dejín vied a techniky, etnografie, sociológie a demografie. Tri posledne menované vedné disciplíny zachytávali predovšetkým migračné procesy medzi Slovenskom a Ostravskom a národnostné vzťahy na Ostravsku ako dôsledok špecifik a disproporcií sociálno-ekonomického vývoja po druhej svetovej vojne. Veľmi prínosné pre sledovanú tematiku sú práce z regionálnych dejín, uverejňované vo viacerých regionálnych periodikách českých krajín a Slovenska. Osobitný význam mali výsledky vedeckej činnosti pracovníkov Slezského ústavu v Opave, špecializované práve na región Ostravska a dlhé desaťročia pravidelne uverejňované v periodiku Slezský sborník. Viacero prác uvedeného charakteru z rôznych menovaných oblastí cituje nasledovná štúdia.

Ostravská priemyselná oblasť zohrávala významnú úlohu v industrializácii Slovenska už od jej nástupu na konci 19. storočia, najmä od otvorenia Košicko-bohumínskej trate roku 1871. Vzhľadom na hospodársky charakter Ostravska sa ekonomické vzťahy so Slovenskom rozvíjali predovšetkým v oblasti palív, konkrétne vo sfére dodávok čierneho uhlia a koksu, energetiky, rudného baníctva, ťažby magnezitu, hutníctva, železiarstva a strojárstva. Spolupráca v uvedených oblastiach pokračovala aj po roku 1945, ale na pozadí sociálno-ekonomických zmien postupne nadobúdala nový charakter. V prvom povojnovom období plnilo Ostravsko v hospodárstve Slovenska funkcie zodpovedajúce duchu predošlých desaťročí, najmä dodávkami životne dôležitých palív, energie a železiarskych polotovarov, ako aj odberom surovín pre hutnícky priemysel. V nasledujúcich

rokoch sa hospodárske kontakty ostravskej priemyselnej oblasti a Slovenska dostali do kontextu vývoja tzv. socialistickej industrializácie. Táto mala prolog už v realizácii dvojročného hospodárskeho plánu rokov 1947–1948. Hospodársky význam Ostravska pre Slovensko, ako aj pre celú ČSR, však nadobudol nový rozmer po nástupe totalitného režimu a zmene koncepcie prvého päťročného plánu, keď sa prioritou stalo urýchlené budovanie hutníctva, ťažkého strojárstva a následne aj ťažba nedostatkových primárnych energetických zdrojov a výroba elektrickej energie. Slovensko takmer celé tri nasledujúce desaťročia krylo podstatnú časť spotreby energie dovozom z českých krajín. Ostravsko vzhľadom na energetický potenciál, geografickú blízkosť a prepojenia so Slovenskom zohrávalo v dodávkach energie kľúčovú úlohu. Na druhej strane, význam Slovenska ako dodávateľa surovín pre hutnícky priemysel Ostravska postupne klesal s výnimkou dodávok magnezitu. Osobitnú úlohu s kontroverzným pozadím zohrali vzájomné korelácie vývoja hutníctva na Ostravsku a Slovensku. Išlo predovšetkým o problém výstavby nového hutníckeho centra na Slovensku s predhrou ešte v období rokov 1945–1948 a paralelnú realizáciu dvoch megaprojektov navýšeného plánu prvej päťročnice Novej huty K. Gottwalda v Kunčiciach a Hutníckeho kombinátu pri Košiciach na začiatku 50. rokov. Stroskotanie narýchlo pripraveného projektu hutníckeho centra pri Košiciach a presun častí jeho plánovaných kapacít do Kunčíc vrhlo tieň na Ostravsko, ktoré sa v očiach mnohých Slovákov na určitý čas stalo príčinou zaostávania industrializácie Slovenska práve v jeho najmenej rozvinutých východných regiónoch. Jedným z dôsledkov neúspechu výstavby košického kombinátu bola skutočnosť, že slovenské oceliárstvo a strojárstvo muselo až do druhej polovice šesťdesiatych rokov väčšinu spotreby surového železa a železiarskych polotovarov dovážať z českých krajín, predovšetkým z Ostravska. Zaostávanie industrializačného procesu vo východných a viacerých ďalších regiónoch Slovenska v spojení s veľkými populačnými prírastkami viedlo k vytváraniu rezerv pracovných síl, ktoré vývoj slovenského priemyslu nestačil odčerpávať. Prebytočné zdroje pracovných síl potom odčerpávali priemyselne oblasti českých krajín, menovite Ostravsko. Táto migrácia bola súčasťou pohybu pracovných síl v rámci celého Československa v období extenzívneho rozvoja hospodárstva približne do polovice sedemdesiatych rokov. Pracovné sily migrovali aj druhým smerom z českých krajín na Slovensko, ale v užšom prúde a v inej profesijovej štruktúre. Zatiaľ čo zo Slovenska odchádzali predovšetkým nekvalifikované pracovné sily, z českých krajín prichádzal väčší podiel kvalifikovaných robotníkov, stredných odborníkov a inteligencie. Odliv pracovných síl do českých krajín začal klesať od konca šesťdesiatych rokov v súvislosti s nástupom novej etapy industrializácie Slovenska, ktorej súčasťou bola aj výstavba nového centra hutníckej výroby Východoslovenských železiarní. Na projektoch, dodávkach zariadení a výstavbe nového kombinátu sa zásadným spôsobom podieľali projekčné kancelárie, závody ťažkého strojárstva a stavebné organizácie Ostravska. Hutnícke závody Ostravska zaučili pre Východoslovenské železiarne, ako aj pre mnohé ďalšie, najmä hutnícke a strojárne, podniky Slovenska stovky pracovníkov. Hutnícke kombináty, závody ťažkého strojárstva Vítkovických železiarní a strojárne závody Ostravska dodali železiarske polotovary, zariadenia a kompletne investičné celky pri zakladaní, rozširovaní a modernizácii desiatok podnikov Slovenska. Ostravsko malo dôležitú rolu aj v dodávkach hutníckych a strojárskych technológií, ako aj vo vedecko-technickej spolupráci, najmä z oblasti hutníctva železa, baníctva a žiaruvzdorných materiálov. Zároveň prispelo k rozvoju banskej a hutníckej vedy na Slovensku presunom katedry hutníctva

Slovenska po roku 1945 sa odvíjali v niekoľkých rovinách. Z nich možno vyčleniť oblasť hospodárskej politiky, „dodávateľsko-odberateľských vzťahov“, podnikovej kooperácie a vedecko-technickej spolupráce.

„Dodávateľsko-odberateľské vzťahy“

Úloha Ostravska v oblasti saturovania surovinových potrieb slovenského hospodárstva mala viacero podob. Vzhľadom na surovinové zdroje a charakter hospodárstva ostravskej priemyselnej oblasti išlo predovšetkým o zásobovanie čiernym uhlím, koksom, elektrickou energiou, surovým železom, oceľou a železiarskymi polotovarimi. Suroviny však prúdili aj opačným smerom. Ostravsko totiž vo vzťahu k Slovensku predstavovalo už od konca 19. storočia nielen dodávateľa, ale aj odberateľa surovín. Odoberalo najmä základné suroviny vysokopecnej hutníckej výroby, konkrétne železnú rudu a jej koncentráty, mangánovú rudu, magnezit a vápenec. Na pozadí hospodársko-politického vývoja po roku 1945 nastali vo vzájomných odberateľsko-dodávateľských vzťahoch podstatné zmeny. Zatiaľ čo význam surovín zo slovenských rudných oblastí pre hutníctvo Ostravska postupne klesal, dopyt Slovenska po surovinách a energetických zdrojoch z českých krajín a menovite z Ostravska sa ďalej prudko zvyšoval. Čiastočné uvoľnenie dopytu nastalo od polovice šesťdesiatych rokov, ale iba v niektorých komoditách, ako surové železo, oceľ, vysokopecný koks a elektrická energia. V prípade elektrickej energie sa pritom znižoval iba percentuálny podiel na spotrebe Slovenska, zatiaľ čo objem dodávok v absolútnych číslach ďalej vzrastal. Vývoj odbytu primárnych energetických zdrojov z českých krajín na Slovensku v rokoch 1946–1975 zobrazuje tabuľka č. 1. Objem čierneho uhlia, hnedého uhlia, vykurovacích olejov a pohonných hmôt dodaný na Slovensko je tu vyjadrený v energetickej hodnote.

Tab. 1 Podiel českých krajín na zásobovaní Slovenska primárnymi energetickými zdrojmi v rokoch 1946–1975 v PJ

Rok	Celková spotreba na Slovensku	Dovoz z českých krajín	České krajiny v %
1946	71	46	65
1950	116	69	59
1955	209	136	64
1960	346	205	59
1965	525	205	39
1970	723	227	31
1975	859	293	34

Poznámka: V celkovej spotrebe sú zahrnuté domáce zdroje Slovenska, dovoz z českých krajín aj dovoz zo zahraničia

Prameň: SLÁDEK, V. (eds.): Električenstvo na Slovensku 1924–1994, Bratislava 1996, s. 141.

Údaje v tabuľke poukazujú na skutočnosť, že napriek podstatnému rastu ťažby hnedého uhlia, lignitu, plynu a iných energetických zdrojov v slovenských banských revíroch sa množstvo energetických surovín odobraných z českých krajín zvyšovalo a vysoký ostával aj percentuálny podiel na spotrebe Slovenska. Napatá situácia vo sfére

energetických zdrojov počas rokov 1945–1965 prechádzala v určitých kulmináčnych bodoch v skutočnú energetickú krízu. Za kulmináčné body bolo možné označiť obdobie rokov 1945–1946 a 1950–1953. Veľmi kritické bolo aj obdobie prelomu päťdesiatych a šesťdesiatych rokov. Pokiaľ sa týkalo spotreby čierneho uhlia v slovenskom priemysle, ako aj v terciárnej sfére, kľúčový podiel na jej uspokojovaní malo práve Ostravsko. Pred rokom 1945 počas vojnovnej konjunktúry dodávky čierneho uhlia z ostravsko-karvinského revíru dosahovali okolo 640 tis. t a dodávky koksu približne 200 tis. t ročne. Slovensko malo skromné zásoby čierneho uhlia v južných regiónoch. Tieto v rokoch vojnovnej Slovenskej republiky pripadli Maďarsku a po druhej svetovej vojne sa rýchlo vyčerpávali. Preto na začiatku päťdesiatych rokov, keď prebiehal jeden z kulmináčnych bodov energetických problémov, saturovalo Slovensko dodávkami z Ostravska takmer celú spotrebu čierneho uhlia a z českých krajín doviezlo 89,5 % objemu spotrebovaného koksu. Zo severočeských a ďalších hnedouhoľných revírov pochádzalo 59 % objemu dodávok hnedého uhlia.¹ Rozhodujúci podiel ostravského čierneho uhlia v nasledujúcich rokoch čiastočne obmedzoval dovoz uhlia z poľskej strany sliezskych banských revírov a od 60. rokov dovoz donbaského čierneho uhlia zo Sovietskeho zväzu. V elektrárňensťve podiel spotreby čierneho uhlia všeobecne klesal zároveň s technologickým vývojom kotlového hospodárstva tepelných elektrární, ktoré postupne prechádzali na menej hodnotné druhy hnedého uhlia a na lignit. Význam čierneho uhlia vo výrobe elektrickej energie klesal ešte rýchlejšie s rozmachom výstavby atómových elektrární. Ostravsko a niektoré ďalšie hutnícke a banské centrá českých krajín však ostávali hlavnými dodávateľmi koksu na Slovensko až do polovice šesťdesiatych rokov, keď nový hutnícky gigant pri Košiciach spustil výrobu vo veľkokapacitných koksovniach. Odberom z českých krajín kryl podstatnú časť spotreby koksu napríklad jediný vysokopečný závod na Slovensku pred dokončením Východoslovenských železiarní (VSŽ) Švermove železiarne v Podbrezovej. Surovina pre nové koksove a ďalšie prevádzky VSŽ pochádzala z Ostravska a zo sovietskeho Donbasu.²

Okrem primárnych energetických surovín odberalo Slovensko z ostravskej priemyselnej oblasti aj sekundárny energetický zdroj elektrickú energiu. Spolupráca s Ostravskom na poli výroby a distribúcie elektrickej energie začala už na prelome dvadsiatych a tridsiatych rokov, keď regionálny elektrárňenský podnik Elektrárne severozápadného Slovenska prepojiť svoj energetický systém prvým 100 kV vedením na území Slovenska so závodmi podniku Moravsko-slezské elektrárny na Ostravsku. Prostredníctvom 100 kV magistrály, uvedenej do prevádzky v auguste 1930, pokrývali elektrárne ostravskej oblasti v rokoch 1931–1936 približne 3 % až 8 % spotreby elektrickej energie na Slovensku. Po dokončení výstavby prvej hydrocentrály na Váhu pri Ladcoch roku 1936 sa však Slovensko stalo v spotrebe elektrickej energie takmer na 100 % sebačinným, preto význam odberu z ostravskej oblasti klesol na minimum. Západoslovenské elektrárne ešte odoberali menší výkon z južnej Moravy.³ O spolupráci so sliezskym

¹ Hospodársky rozmach Slovenska v 1. československej päťročnici, Bratislava 1954, s. 34–35; GROBELNÝ, A.: Koncern Berghütte, Vítkovické železárny a surovinové zdroje na Slovensku za druhé svetové války, SÍB, LXXIII, 1975, č. 4, s. 277.

² ŠEBELÍK, V.: Vývoj kokšárství na území ČSSR od počátků do roku 1975, Řada pojednání z dějin československého hutnictví železa (ďalej Řada) 18, Praha 1979, s. 95, 159; HRUŠÍK, J. (eds): 15 rokov Východoslovenských železiarní, Košice 1974, nestráňované.

³ HALLON, L.: Industrializácia Slovenska 1918–1938. Rozvoj alebo úpadok? Bratislava 1995, s. 106, 165.

regiónom začalo v rokoch druhej svetovej vojny opäť uvažovať vedenie podniku Slovenské elektrárne, ktorý vznikol zlúčením regionálnych elektrárňenských podnikov roku 1942. Plánovali napojiť oblasť severozápadného Slovenska na 220 kV magistrálu, ktorá sa začala budovať cez územie Moravy v rámci plánov veľkopriestorovej ekonomiky nacistického Nemecka s cieľom prepojiť vodné energetické zdroje alpskej oblasti s tepelnými zdrojmi Sliezska.⁴

Plány Slovenských elektrární sa realizovali až v päťdesiatych rokoch v podstatne odlišných hospodársko-politických podmienkach. Po roku 1945 zaznamenalo Slovensko prudký nárast dopytu po elektrickej energii, čo bol dôsledok urýchlenia industrializácie v období dvojročnice a najmä od prelomu štyridsiatych a päťdesiatych rokov, keď sa po nastolení totalitného režimu uplatnili voluntaristické koncepcie prednostného budovania ťažkého priemyslu. Vedeniami 100 kV magistrály Ostrava – Žilina z tridsiatych rokov začala po druhej svetovej vojne opäť prúdiť energia. Smerovala z elektrární Ostravska do 100 kV transformačnej stanice pri Žiline a odtiaľ do viacerých oblastí Slovenska. Technické problémy s prenosom energie v rokoch 1948–1949 viedli k užšej spolupráci severomoravských a slovenských energetikov a následne k vytvoreniu spoločného riadiaceho energetického dispečingu. Týmto na prelome štyridsiatych a päťdesiatych rokov vznikol jednotne riadený vzájomne prepojený energetický systém ostravskej priemyselnej oblasti a Slovenska. Úzke prepojenie s Ostravskom práve v jednom z najťažších období vývoja energetiky po roku 1945 napomohlo Slovensku prekonať kritickú situáciu v zásobovaní energiou.⁵

Na začiatku päťdesiatych rokov sa zároveň oživil plány na prepojenie slovenského elektrárňenstva s 220 kV magistrálou na Morave. Išlo o súčasť širšej koncepcie rozvoja československej energetiky so zámerom preklenúť energetickú krízu, spôsobenú výrazným zaostávaním vývoja elektrárňenstva za ďalšími energeticky mimoriadne náročnými odvetvami priemyslu. Zatiaľ čo Slovensko, Morava a Sliezsko pociťovali veľký deficit v zásobovaní elektrickou energiou, v Čechách ešte existovali určité energetické rezervy. Tieto boli využité pre potreby ostatných častí štátu. Perspektívne sa počítalo s výstavbou a následným využitím sústavy tepelných veľkoelektrární v severočeských hnedouhoľných revíroch, z ktorých by sa prebytky energie prenášali cez Moravu na Slovensko. Spojenie severozápadného Slovenska s 220 kV vedením na Morave tvorilo dôležitú súčasť uvedených plánov na prenos energie. Realizované bolo už roku 1953, keď začala prevádzka magistrály z energetického uzla pri meste Liskovec na severnej Morave cez Považskú Bystricu až do stredoslovenskej obce Bystrňany. Išlo o magistrálu s napätím 110 kV.⁶ Na konci päťdesiatych rokov sa vysokonapäťový systém tejto magistrály zvýšil na 220 kV. Predstavovala základ siete s uvedeným napätím, postupne budovanej do jednotlivých častí Slovenska. Spojnice Liskovec–Bystrňany a Ostrava–Žilina tvorili severnú tepnu, ktorou prúdila elektrická energia zo severných Čiech cez Moravu a Sliezsko na Slovensko. Paralelne vznikala južná tepna s prepojením Moravy a Slovenska 110 kV vedením v úseku Brno–Trnava. Roku 1984 pribudlo ďalšie spojenie kľúčového významu medzi severozápadným Slovenskom a severnou Moravou, a to 400 kV vedenie z Nošovic do Varína pri Žiline. Dve 400 kV tepny spojili Slovensko s južnou Moravou.

⁴ SLÁDEK, V. (eds): Elektrárňenstvo na Slovensku 1924–1994, Bratislava 1996, s. 212.

⁵ SLÁDEK, V.: 50 rokov Západoslovenských energetických závodov, Bratislava 1972, s. 59.

⁶ Tamže, s. 58, 64.

Dva systémy magistral smerujúce zo severnej a z južnej Moravy na Slovensko privádzali ročne približne 10 % až 30 % spotreby elektrickej energie, o čom svedčí tabuľka č. 2.⁷ Žiaľ, postrádame údaje z prelomu štyridsiatych a päťdesiatych rokov, keď Ostravsko zohrávalo v dodávkach energie na Slovensko životne dôležitú úlohu.

Tab. 2 Podiel dovozu elektrickej energie z českých krajín na celkovej spotrebe elektrickej energie na Slovensku v rokoch 1955–1993 v GWh

Rok	Celková spotreba	Dovoz z českých krajín	Dovoz v %
1955	2 830	495	17,5
1960	5 782	1 897	32,8
1965	9 195	1 471	16,0
1970	14 208	1 771	12,5
1975	18 692	3 241	17,3
1980	24 490	2 455	10,0
1985	27 453	3 364	12,2
1989	29 518	5 320	18,0
1993	25 332	3 438	13,5

Poznámka: V celkovej spotrebe Slovenska je započítaný aj vývoz energie zo Slovenska mimo jeho územie
Prameň: SLÁDEK, V. (eds.): Elektrárstvo na Slovensku 1924–1994, Bratislava 1996, s. 251.

Význam hutníctva českých krajín a konkrétne Ostravska pre zásobovanie Slovenska surovým železom nepriamo, ale názorne, dokumentuje porovnanie produkcie surového železa a ocele v slovenskom hutníctve po roku 1945. Z porovnania vyplýva, že Slovensko v období niekoľkých industrializačných vln rokov 1953–1964 krylo produkciu ocele vlastnou vysokopecnou výrobou približne na 18 % až 21 %. V prvých povojnových rokoch bolo dokonca úplne odkázané na dodávky z českých krajín, lebo jediný vysokopecný závod v Tisovci bol na určitú dobu odstavený. Z hutníckych prevádzok Slovenska pracovala v rokoch 1945–1947 iba oceliareň v Podbrezovej, odoberajúca surové železo z Vítkovic a Třinca v objeme okolo 220 tis. t ročne. Československo dovážalo surové železo aj zo zahraničia. Konkrétne v rokoch 1948–1964 v objeme 51 tis. až 254 tis. t ročne. Podiel Slovenska na tomto importe však štatistiky neuvádzajú. Obrat nastal až od roku 1965, zároveň s postupným spúšťaním vysokopecných prevádzok Východoslovenských železiarní. Od polovice šesťdesiatych do polovice osemdesiatych rokov saturevali VSŽ a Švermove železiarne Podbrezová domácu výrobu ocele vo vtedajšej SSR približne na 70 % až 80 %.⁸ Podiel českých krajín na dovoze surového železa, ako aj surovej ocele, na Slovensko by sa však v jasnom svetle ukázal až vtedy, keby sme mali k dispozícii dostatok údajov na porovnanie výroby týchto polotovarov s ich celkovou spotrebou v rýchlo sa rozvíjajúcom kovospracujúcom a strojárskom priemysle Slovenska. Zaoštvávanie vysokopecnej výroby za skutočnými potrebami si plne uvedo-

⁷ SLÁDEK, V. (eds.): Elektrárstvo ..., s. 214, 222.

⁸ GAJDOŠEK, E.: Rozvoj výrobní základny Československého hutníctví železa 1945–1985, Řada 30, Praha 1987, s. 22–23, 42–43; ALBERTY, J. (eds.): Ocelový chlieb z Podbrezovej, Nitra 1968, s. 234; PURŠ, J. (eds.): Dějiny hutnictví železa v Československu 3. Od znárodnění do současnosti 1945–1980, Praha 1988, s. 393–395, 397.

mime pri sledovaní výroby surového železa v hutníctve Slovenska v priebehu celej prvej polovice 20. storočia od roku 1900 až po rok 1964. Zisťujeme, že produkcia roku 1964 dosahovala iba 23 % úrovne z roku 1900 a 30 % úrovne z roku 1913. Objem výroby v strojárstve a kovospracujúcom priemysle Slovenska pritom vzrástol napríklad len v rokoch 1948–1960 približne desaťnásobne.⁹ Význam dodávok hutníckych polotovarov z českých krajín bol teda zjavný.

Tab. 3 Porovnanie objemu výroby surového železa a surovej ocele na Slovensku v rokoch 1900–1980 v tis. t

Rok	Surové železo	Surová ocel [°]	Rok	Surové železo	Surová ocel [°]
1900	239	°	1955	52	155
1913	187	°	1960	63	237
1930	29	56	1964	56	336
1937	48	79	1969	1 498	2 147
1946	–	49	1975	2 771	3 821
1950	48	93	1980	3 178	4 373

Legenda: – = hutnícke závody mimo prevádzky

° – údaj neznámy

Prameň: PURŠ, J. (eds.): Dějiny hutnictví železa v Československu, 3. Od znárodnění do současnosti 1945–1980, Praha 1988, s. 394, 395, 397.

Ostravsko ako odberateľ surovín zo Slovenska zohrálo hlavnú úlohu v prvej polovici 20. storočia. Od polovice päťdesiatych rokov už slovenské rudné ložiská vzhľadom na ich potenciál a kvalitu rudy nestačili pokrývať potreby rastúcej hutníckej výroby v moravsko-sliezskom regióne. Do konca šesťdesiatych rokov sa viaceré ložiská železnej a väčšina zásob mangánovej rudy vyčerpali. Výnimku objemom zásob, ako aj kvalitou, predstavoval slovenský magnezit. Spolupráca bankých podnikov Slovenska s hutníckymi centrami Ostravska siahala do 19. storočia a najväčší rozmach zaznamenala po dokončení Košicko-bohumínskej trate. Vysoký záujem Ostravska o surovinovú základňu Slovenska dokumentovala skutočnosť, že dva najväčšie koncerny ovládajúce moravsko-sliezske hutníctvo Banská a hutnícka spoločnosť a Vítkovické banké a hutnícke ťažiarstvo prevzali od konca 19. storočia do tridsiatych rokov 20. storočia pod svoju kontrolu viacero bankých podnikov spišsko-gemerskej oblasti. Železnú rudu dovážali najmä z Kotterbachov (Rudňany), z Gelnice a Maria Huty, mangánovú rudu zo Švábovíc a Kišovíc. Banská a hutnícka spoločnosť postavila koncom 20. rokov pre vlastné potreby moderný závod na ťažbu vápenca vo Varine pri Žiline.¹⁰ V medzivojnových rokoch tvorila železná ruda zo Slovenska približne 30 % až 34 % objemu vsádzky Třineckých železiární a okolo 10 % až 12 % objemu vsádzky Vítkovických železiární. Obidva koncerny pokračovali v odbere surovín zo Slovenska aj po zániku ČSR, keď sa dostali pod kontrolu kapitálu nacistického Nemecka. V rokoch druhej svetovej vojny ťažba dosiahla 330 tis. t pre Vítkovické železiarne a 220 tis. t pre Třinecké železiarne ročne. Celkový objem ťažby pre hutníctvo Ostravska predstavoval roku 1943 približne 38 % produkcie

⁹ Tamže; KOLLÁR, J. (eds.): Slovensko v podmienkach socialistickej výstavby, Bratislava 1981, s. 74.

¹⁰ Sborník Spojeného bankého revíru pre Slovensko a Podkarpatskú Rus, I. diel, Bratislava 1938, s. 106–118; HALLON, E.: Industrializácia ..., s. 24–25, 111–113.

slovenského železoruďného baníctva.¹¹ Osobitnú kapitolu v zásobovaní Ostravska surovinami zo Slovenska predstavovali dodávky magnézitu a ďalších žiaruvzdorných materiálov, nevyhnutných pri skúňňovacích a oceliarskych procesoch. Vítkovické železiarne začali odoberať magnézit zo Slovenska už v prvej fáze jeho ťažby a spracovania v deväťdesiatych rokoch 19. storočia. V medzivojnových rokoch jeden z dvoch najväčších vlastníkov magnézitového priemyslu na Slovensku Západočeské kaolínové závody, úč. s. plánovali výstavbu závodu na výrobu žiaruvzdorných tehál zo slovenského magnézitu priamo na Ostravsku. Jediné nižšie náklady na pracovnú silu rozhodli, že nový moderný závod postavili v regióne ťažby suroviny v Lubeníku. Rastúcou ťažbou a spracovaním magnézitu stačilo Slovensko pokryť domácu spotrebu a väčšinu produkcie vyvážalo, najmä do USA. Ťažký konkurenčný boj však muselo na zahraničnom aj domácom trhu zvädzať s magnézitovým priemyslom Rakúska, ktorý patril k najrozvinutejším na svete.¹²

Roku 1945 boli hutnícke podniky Ostravska aj banské podniky Slovenska na podklade prezidentských dekrétov znárodnené. Všetky banské závody na Slovensku ovládané pred rokom 1945 hutníckymi koncernmi Ostravska sa včlenili do veľkopodniku Železoruďné bane Spišská Nová Ves n. p. Jediné závody na ťažbu vápenca vo Varíne sa na určitú dobu vrátili do medzičasom znárodneného podniku Banská a hutnícka spoločnosť. V dôsledku bojových operácií a povojnového rozvratu práca vo väčšine banských diel spišsko-gemerskej oblasti roku 1945 stála. Závody postupne obnovovali činnosť roku 1946 a do konca štyridsiatych rokov dosiahli predvojnovú úroveň výroby. Dlhodobý zanedbávaný geologický prieskum viedol k mylným odhadom zásob železnej rudy a k nereálnym predstavám o význame železoruďného baníctva Slovenska ako surovínovej základne ďalšieho rozvoja hutníctva. S využitím domácich ložísk sa počítalo najmä v súvislosti s plánmi na výstavu nového hutníckeho centra na Slovensku. Zároveň však mali pokračovať aj dodávky pre Ostravsko.¹³ V pôvodnej koncepcii prvého päťročného plánu na roky 1949–1953 mali hutní závody Ostravska pracovať predovšetkým na báze švédskej a slovenskej rudy. Hospodársko-politické problémy s dovozom švédskej rudy, zmena koncepcie päťročnice a jednoznačná zahranično-obchodná orientácia na Sovietsky zväz a ďalšie tzv. ľudovo-demokratické krajiny však viedli k tomu, že v nasledujúcich desaťročiach sa hlavným surovínovým zdrojom československého hutníctva stal železoruďný bazén Kryvoj Rog na Ukrajine. Produkcia železnej rudy na Slovensku sa zvyšovala, ale jej podiel na spotrebe v ČSR klesal. Objem ťažby kulminoval roku 1963, keď predstavoval 199 % objemu z roku 1937. V nasledujúcich rokoch stagnoval. Podiel na dodávkach hutníckym závodom celej ČSR klesol v rokoch 1948–1965 približne z 33 % na 12 % a v nasledujúcom období sa pohyboval okolo úrovne 10 %. Hutnícke závody Ostravska využívali slovenskú rudu pravidelne iba do konca päťdesiatych rokov, aj to v klesajúcom objeme. V ďalšom období sa využívala už len sporadicky. Zatiaľ čo roku 1953 tvorila ruda zo slovenských revírov vo Vítkovických železiarňach, Třineckých železiarňach a v Novej hute K. Gottwalda približne 5 % až 20 % objemu vsádzky na tonu vyrobeného

¹¹ LIBŘICKÝ, J.: Vývoj koksových vysokých pecí v Československu 1830–1945, Řada 25, Praha 1983, s. 110, 129; GROBELNÝ, A.: Koncern Berghütte ..., s. 273, 279; PURŠ, J. (eds.): Dějiny hutnictví železa ..., s. 392–393.

¹² Slovenské magnézitové závody, n.p. 1946–1971, Bratislava 1972, s. 27, 30–31.

¹³ MAGULA, R.: K rozvoju baníctva na východnom Slovensku v rokoch 1945–1975, In: Spoločenskovedný zborník východného Slovenska Nové obzory (ďalej Nové obzory), XX, 1978, s. 91–95; PAVLIK, E.: Dvadsať rokov železoruďných bani, n. p. Spišská Nová Ves, In: Zborník Slovenského banského múzea, III, 1967, s. 105–106.

železa, roku 1957 to bolo už len 3 % až 5 %. Určité množstvá mohli závody využiť ešte vo forme aglomerátov.¹⁴ Napríklad Třinecké železiarne spotrebovali roku 1970 okolo 2,838 mil. t železnej rudy, z čoho na rudy zo Slovenska pripadlo 1,3 %.¹⁵ Od polovice 60. rokov sa železoruďné banské závody Slovenska orientovali predovšetkým na Východoslovenské železiarne.

Tab. 4 Podiel železnej rudy z banských revírov Slovenska na spotrebe železnej rudy v hutníctve ČSR v rokoch 1937–1980 v tis. t

Rok	Spotreba v ČSR	Dodávky zo Slovenska	Slovensko v %
1937	3 336	1 091	32,7
1948	3 252	1 078	33,1
1950	3 799	1 118	31,2
1955	6 416	1 650	25,2
1960	10 236	1 846	18,0
1965	12 125	1 537	12,7
1970	14 305	1 516	10,6
1975	16 575	1 623	9,8
1980	18 266	1 818	9,9

Poznámka: V spotrebe hutníctva v ČSR sú započítané dodávky rudy z domácich revírov v českých krajinách, na Slovensku, ako aj dovoz zo zahraničia.

Prameň: PURŠ, J. (eds.): Dějiny hutnictví železa ..., s. 392–393.

Po roku 1948 pokračovali dodávky mangánovej rudy a vápenca. Ťažba mangánovej rudy dosiahla vrchol na prelome päťdesiatych a šesťdesiatych rokov, čo však zároveň znamenalo rýchle vyčerpanie zásob. Roku 1966 museli byť museli byť odstavené banské závody vo Švábovcích a Kišovciach, ktoré v predchádzajúcom období predstavovali tradičných dodávateľov mangánovej rudy na Ostravsko. Ťažba vápenca v závode Varín pokračovala aj v nasledujúcich desaťročiach. Ekologickým dôsledkom ťažby však bola postupná likvidácia 1 100 m vysokého vrchu Polom v chránenej oblasti Malá Fatra.¹⁶ Úplne opačný vývoj ako rudné baníctvo zaznamenalo po roku 1945 zásobovanie ostravského hutníctva žiaruvzdornými materiálmi. Bohaté zásoby magnézitu v ložiskách stredného a východného Slovenska stačili na saturovanie potrieb viacnásobne rozšírenej oceliarskej produkcie ČSR, ako aj na vývoz do viacerých krajín. Hlavným dodávateľom sa od roku 1946 stal veľkopodnik Slovenské magnézitové závody, n. p., ktorý prevzal celý magnézitový priemysel. Vzhľadom na malý podiel Slovenska na československej výrobe ocele v rokoch 1945–1965, väčšina magnézitových tehál, oceliarskeho slinku a iných žiaruvzdorných materiálov na domácom trhu smerovala v predmetnom období do hutníckych závodov v českých krajinách, predovšetkým na Ostravsko. Pre potreby hutníctva na Ostravsku slúžila aj výroba žiaruvzdorných tehál z materiálu dinas v závode

¹⁴ BOCHNÍČEK, J.: Vývoj vysokých pecí v Československu 1945–1980, Řada 28, Praha 1985, s. 10–13, 37–39, 137; MAGULA, R.: K rozvoju baníctva ..., s. 96–97; PURŠ, J. (eds.): Dějiny hutnictví železa ..., s. 392–393.

¹⁵ Dějiny Třineckých železáren VŘSR 1839–1979, Praha 1979, s. 211.

¹⁶ BOCHNÍČEK, J.: Vývoj vysokých pecí ..., s. 10–11; MAGULA, R.: K rozvoju baníctva ..., s. 97.

Banská Belá. Pri výstavbe závodu sa roku 1951 rozhodlo o rozšírení plánovanej kapacity z 15 tis. na 25 tis. t ročne špeciálne pre dodávky budúcemu kombinátu NHKG. Malá časť našla odbyt aj v cementárňach, sklárňach a pri výrobe vyhrievacích telies.¹⁷ Objem dodávok žiaruvzdorných materiálov do českých krajín môžeme pre nedostatok údajov dokumentovať len porovnaním domácej spotreby a podielu českých krajín na výrobe ocele v ČSR (Tabuľka č. 5). Napríklad v rokoch 1948–1965 vzrástol podiel slovenského hutníctva na produkcii ocele v ČSR iba z 3,2 % na 4 %. Po spustení VSŽ sa podiel do roku 1980 zvýšil na 28,7 %. Podľa uvedených skutočností možno usudzovať, že z domácej spotreby žiaruvzdorných materiálov do polovice 60. rokov pripadlo približne 90 % na hutníctvo českých krajín. V nasledujúcom období do roku 1980 sa podiel českého hutníctva znížil asi na 70 %. Produkcia magnezitového priemyslu prudko narastala už od konca štyridsiatych rokov. Nový impulz však dostala na začiatku 60. rokov. Do širokospektrálnej koncepcie výstavby VSŽ sa totiž zaradilo aj urýchlenie rozvoja ťažby a najmä podstatné zvýšenie kvality spracovania žiaruvzdorných materiálov. Zvýšenie kvality si vyžiadali potreby domáceho hutníctva aj ostrá konkurencia na medzinárodných trhoch. Objem výroby rástol do začiatku sedemdesiatych rokov. Výroba magnezitových tehál zaznamenala v rokoch 1948–1971 nárast z 25,9 tis. na 219 tis. t a produkcia slinok zo 108,7 tis. na 619 tis. t. Približne 50 % až 60 % odbytu žiaruvzdorných materiálov tvoril vývoz. Spotrebu žiaruvzdorných materiálov na jednotku výroby v troch najväčších hutníckych závodoch Ostravska v šesťdesiatych rokoch zobrazuje tabuľka č. 6. Napriek poklesu spotreby na jednotku produkcie, najmä v prípade oceliarskych slinok, celkový objem odbytu žiaruvzdorných materiálov vzhľadom na neustály rast výroby ocele stúpal. Po kulminácii produkcie a domáceho odbytu magnezitových tehál a slinku na začiatku sedemdesiatych rokov nastala dlhodobá stagnácia výroby približne na rovnakej úrovni. Hutnícke závody intenzívne modernizovali oceliarske prevádzky a znižovali spotrebu drahého magnezitu na jednotku výroby.¹⁸

Tab. 5 Porovnanie spotreby žiaruvzdorných materiálov v Československu s podielom českých krajín na domácej výrobe ocele v rokoch 1958–1970

Rok	Magnezitové tehly v tis. t	Oceliarsky slinok v tis. t	Podiel českých krajín na výrobe ocele v %
1958	73 740	81 359	96,3
1960	84 078	124 607	96,5
1963	134 334	189 360	96,0
1965	126 272	163 489	95,9
1968	123 972	163 492	81,9
1970	140 269	167 800	78,7

Prameň: Slovenské magnezitové závody, n. p. 1946–1971, Bratislava 1972, s. 211; PURŠ, J. (eds.): Dějiny hutnictví železa ..., s. 397.

¹⁷ MAGULA, R.: K rozvoju baníctva ..., s. 102–104; Slovenské magnezitové závody, n. p. 1946–1971, Bratislava 1972, s. 105.

¹⁸ PURŠ, J. (eds.): Dějiny hutnictví železa ..., s. 397; Slovenské magnezit. závody ..., s. 111, 124, 144, 177, 185, 211.

Tab. 6 Spotreba žiaruvzdorných materiálov v hutníckych podnikoch Ostravska v rokoch 1960–1970 v kg/t vyrobeného surovej ocele

Rok	Vítkovické železiarne		Třinecké železiarne		Nová huta K. Gottwalda	
	tehly	slinok	tehly	slinok	tehly	slinok
1960	12,7	22,4	11,5	22,5	14,6	30,6
1962	16,4	25,9	13,0	25,9	17,4	31,7
1964	15,9	22,6	14,6	27,5	17,0	25,6
1966	12,9	15,0	9,8	18,8	14,2	19,6
1968	14,7	16,6	10,0	14,9	12,9	14,6
1970	15,2	15,0	9,5	12,5	14,9	12,9

Prameň: Slovenské magnezitové závody, n. p. 1946–1971, Bratislava 1971, s. 144.

Hospodársko-politické problémy a spolupráca v hutníctve

Do určitej miery kontroverzná sa po roku 1945 javila úloha Ostravska v rozvoji slovenského hutníctva. Skôr však možno konštatovať, že protirečivý bol vzťah hutníctva ostravskej priemyselnej oblasti a slovenského hutníctva na pozadí plánov a realizácie tzv. socialistickej industrializácie. Najznámejší je v tejto súvislosti prípad neúspešného projektu výstavby hutníckeho kombinátu, označovaného ako HUKO, pri Košiciach na začiatku päťdesiatych rokov. Plány výstavby hutníckeho centra na Slovensku ako základu rozvoja strojárstva a ich vzťah k Ostravsku však mali predohru už v rokoch 1945–1948.

Po ukončení druhej svetovej vojny museli predstavitelia hospodárskych a politických kruhov Slovenska popri aktuálnych problémoch rekonštrukcie hospodárstva urýchlene riešiť základné otázky ďalšieho vývoja industrializácie. Medzi základné otázky patrila koncepcia rozvoja hutníctva. Slovenskí národohospodári boli opäť postavení pred dilemu, ktorú riešili už od začiatku dvadsiatych rokov, či budovať vlastné hutníctvo Slovenska na báze domácich zdrojov železnej rudy a čierne uhlie, respektive koks, dovážať z Ostravska alebo dodávať rudu hutníckym závozom Ostravska a odtiaľto zásobovať Slovensko železiarskymi polotovarmi. Vzhľadom na podstatne výhodnejšie železničné tarify pre dopravu koksu než pre dopravu železnej rudy sa ako výhodnejšia javila druhá možnosť. Centrálné ministerstvo priemyslu a jeho slovenské poverenie preto už v lete 1945 prišli s návrhom úplne likvidovať jediný vysokopecný závod Slovenska v Tisovci, ktorý bol momentálne odstavený pre zlý technický stav a odobrať surové železo pre spracovanie v Podbrezovských železiarňach z Ostravska, kde sa mali rekonštruovať a rozšíriť kapacity hutníckych závodov. Proti tomuto návrhu jednoznačne vystúpili predstavitelia Ustredného združenia slovenského priemyslu, ako aj ďalších korporácií a niektorých vládnych inštitúcií Slovenska. Požadovali, aby komplex Podbrezovských železiární prešiel počas dvojročnice zásadnou prestavbou a následne orientoval výrobu na hutníctvo, valcované materiály, ako aj kovospracujúci priemysel a strojárstvo. Projekty prestavby závodov v Podbrezovej a pridružených prevádzok vypracovala projekčná kancelária Vítkovických železiární. Slovenskí národohospodári zároveň predložili plány výstavby nových centier hutníctva železa a farebných kovov. Okrem využitia surovín zo slovenských železorudných revírov počítali už aj s dovozom sovietskej rudy. Problém

dopravných nákladov požadovali riešiť vyrovnaním hladiny železničných taríf pre koks a železnú rudu. Lokalizáciu hutníckeho centra si predstavovali buď priamo v banských revíroch pri Rožňave, prípadne v podunajskej oblasti pri Dunaji ako dopravnej tepne a za najvhodnejšie považovali umiestnenie kombinátu s kapacitou okolo 0,4 mil. t ocele ročne medzi Martinom a Vrútkami na priesečníku vzdialenosti od železorných revírov a zásob čierneho uhlia.¹⁹

Po neúspešnom pokuse začleniť ideové projekty hutníckeho kombinátu do hospodárskeho plánu dvojročnice 1947–1948, vystúpili slovenskí národohospodári s podobným návrhom pri koncipovaní prvého päťročného plánu na roky 1949–1953. Slovenská plánovacia komisia zriadila na jeseň 1947 zvláštnu komisiu vedenú národohospodárom P. Zaťkom s cieľom preskúmať možnosti a vypracovať plány výstavby hutníckeho centra. Komisia potvrdila racionálnosť zámeru budovať hutníctvo na území Slovenska. Argumentovala vlastnými zásobami železnej rudy, ale aj výhodnou geografickou polohou Slovenska vzhľadom na ložiská rudy v Sovietskom zväze a v súdobej Juhoslávii. Zároveň poukazovala na veľké rezervy pracovných síl, nevyhnutnosť riešenia sociálnych problémov Slovenska a možnosť zásadného posunu v industrializačnom procese. Komisia na druhej strane ostro kritizovala koncepciu päťročnice zvyšovať hutnícku výrobu najmä cestou ďalšieho rozširovania kapacít závodov Ostravska, ktoré mali pracovať na báze švédskej železnej rudy ako hlavného surovínového zdroja. Prišla s protinávrhom rozšírenia kapacít hutníctva výstavbou nového kombinátu v regióne Žiliny pri využití slovenských riek na dopravu rudy z domáчих a sovietskych, prípadne juhoslovanských ložísk. Pôvodná verzia päťročného plánu však akceptovala iba požiadavky systematického geologického prieskumu v rudných revíroch Slovenska a prípravné práce na výstavbu hutníckych závodov pri Žiline.²⁰

Pôvodná verzia päťročného plánu ostávala v platnosti aj v prvom období po nástupe totalitného režimu komunistickej strany. V priebehu rokov 1949–1950 sa však nastalé hospodársko-politické zmeny v medzinárodných a vnútroštátnych podmienkach ešte podstatne prehĺbili. Do krajnosti sa vyostriло napätie v medzinárodných vzťahoch a objavil sa dovtedy neznámy fenomén studenej vojny. Nastal takmer úplný odklon od tradičných obchodných partnerov v západnej Európe a zámorí. Československo bolo politicky aj hospodársky tesne pripútané k Sovietskemu zväzu, plnilo direktívy Moskvy a slúžilo hospodárskym potrebám ďalších sovietskych satelitov. Zároveň čelilo dôsledkom obchodného embarga zo strany vyspelých západných štátov. Úlohou dňa sa stalo urýchlené budovanie vojensko-priemyselného komplexu so zázemím v rozvinutom ťažkom strojárstve a hutníctve. K tomu pristupoval voluntarizmus hospodársko-politických špičiek čistkami zmietanej komunistickej strany. Nátlakové skupiny vo vedení komunistickej strany presadili zmenu pôvodnej koncepcie päťročného plánu, a to najmä v kapitolách o rozvoji hutníctva a ťažkého strojárstva. V danej situácii vzrástol význam Slovenska vzhľadom na jeho strategickú polohu ako zázemia voči západoeurópskym štátom a najbližšieho územia k surovínovej základne Sovietskeho zväzu. Práve na Slovensku sa začali budovať kľúčové centrá vojensko-priemyselného komplexu, vyžadujú-

¹⁹ BARNOVSKÝ, M. – BRIŠKÁR, J.: K otázke výstavby hutného kombinátu na východnom Slovensku (Huko). In: *Historica Carpatica*, II. 1970, s. 82–85; ALBERTY, J. (eds.): *Oceľový chlieb ...*, s. 240–243; PALÁT, J.: Počátky dodávok veľkých investičných celků pro báňské a hutnické strojírenství ČSR, *SISb*, LXXXVI, 1988, s. 42–43.

²⁰ BARNOVSKÝ, M. – BRIŠKÁR, J.: K otázke výstavby ... s. 85–87.

ceho urýchléný rast dodávok energie a hutníckych polotovarov. V novej koncepcii päťročného plánu sa preto stala aktuálnou výstavba nového kombinátu na Ostravsku, ako aj nového hutníckeho centra na Slovensku. Všetky argumenty spochybňujúce účelnosť hutníckeho veľkozávodu na Slovensku sa náhle stratili, napriek tomu, že viaceré boli racionálne. Otázna bola už základná idea výstavby mimoriadne nákladného a energeticky veľmi náročného veľkozávodu prvovýroby mimo zdrojov uhlia a prevažne na báze dovážanej suroviny. Existovala síce možnosť využitia domáчих surovín, ale perspektíva ťažby bola pre zanedbaný geologický prieskum nejasná. Ďalší vývoj ukázal, že skeptici mali ohľadne zásob železnej rudy na Slovenska v zásade pravdu. Obrovské investície mohli pritom smerovať do sofistikovaných odborov druhovýroby.

Ústredný výbor komunistickej strany schválil na zasadnutí vo februári 1951 zvýšené úlohy päťročného plánu. Priemyselná produkcia Slovenska mala v rokoch päťročnice vzrásť namiesto pôvodných 98 % až o 168 %, pričom hlavný podiel na raste výroby mal mať ťažký priemysel a hutníctvo. Na predmetnom zasadnutí rozhodlo vedenie komunistickej strany aj o výstavbe hutníckeho kombinátu (HUKO) pri Košiciach so štyrmi vysokými pecami s ročnou kapacitou 1,25 mil. t. ocele. Perspektívne sa počítalo so zvýšením kapacity na dvojnásobok. Plánované náklady prvej etapy výstavby predstavovali okolo 8 mld. Kčs v starej mene pred reformou roku 1953. O umiestnení závodu rozhodla výhodná geografická poloha voči zdrojom surovín Sovietskeho zväzu, ako aj voči domácim zásobám železnej rudy a žiaruvzdorných materiálov, ďalej veľký potenciál pracovných síl a potreba rozhybať industrializačný proces v priemyselne najzaostalejšom regióne ČSR s konečným cieľom riešiť tunajšie sociálne problémy. Závod mal byť vybudovaný v rokoch 1951–1955. Paralelne prebiehala výstavba tretieho centra hutníckej výroby na Ostravsku Novej huty Klementa Gottwalda v Kunčiciach. Celá projekčná príprava, ako aj následná realizácia košického kombinátu boli „šité horúcou ihlou“. S vážnymi nedostatkami zápasili všetky súdobé „veľké stavby socializmu“. V prípade Huka sa však vytvorilo široké spektrum problémov, nezadržateľne vedúce k fatálnemu koncu stavby. Huko postrádalo dôsledný geologický výskum, kapacitne zodpovedajúcu infraštruktúru, dôslednú projekčnú prípravu, dostatočné zdroje surovín, ako aj stavebných kapacít a techniky, kvalifikovaných pracovných síl a predovšetkým investičných prostriedkov.²¹

V projekčnej príprave Huka sa počítalo s využitím projektov NHKG v Kunčiciach. Geologické podmienky a v závislosti od toho aj situovanie jednotlivých objektov železiarní pri Košiciach však bolo značne odlišné od situácie v Kunčiciach, kde napríklad musel byť zohľadnený problém poddolovania. Pri koncipovaní generálneho projektu sa preto narýchlo zhodnocovali reálne podmienky Huka. Generálny projekt vypracovala projekčná kancelária Vítkovických železiarní K. Gottwalda (VŽKG). Pre nedostatok času v ňom chýbali niektoré objekty a podstatná časť občianskej vybavenosti. V priebehu výstavby ministerstvo priemyslu tlačilo na urýchléné budovanie ťažkých kováčskych dielní s cieľom realizovať dodávky polotovarov dojednané so Sovietskym zväzom. Ministerstvo však zistilo, že v rámci NHKG sa výstavba kováčskych dielní dala uskutočniť rýchlejšie a pri nižších nákladoch. Minister priemyslu preto nariadil stavbu v Košiciach zastaviť a presunúť do Kunčíc. Následne museli byť projekty Huka kompletne prepracované a viaceré objekty zlikvidované. Ďalší problém paradoxne predsta-

²¹ Tamže, 90–91, 98.

voval nedostatok pracovných síl. Košický región mal veľké rezervy pracovných síl, tieto však boli prevažne nekvalifikované a viazala ich pretrvávajúca súkromná poľnohospodárska výroba na nízkej technickej úrovni. Kvalifikovaných pracovníkov odčerpával nábor z iných regiónov Slovenska a najmä z priemyselných oblastí českých krajín, ponúkajúcich lepšie materiálne podmienky. Medzi najlákavejšie ciele migrujúcich pracovných síl patrilo práve hutníctvo a čiernouhoľné revíry Ostravska. V pokročilom štádiu výstavby Huka sa uskutočnili prepočty reálnych dodávok železnej rudy z domácich a sovietskych revírov pre najbližšie obdobie. Prepočty ukázali, že do konca päťdesiatych rokov by dodávky stačili pokryť spotrebu iba jednej zo štyroch plánovaných vysokých pecí. Prevádzka len jednej pece by vo vzťahu k celkovým nákladom na výstavbu Huka bola nerentabilná. Podstatne rentabilnejšie sa javilo rozšírenie projektov NHKG z pôvodných dvoch na tri vysoké pece. Stavba v Kunčiciach totiž dospela do konca roka 1952 podstatne ďalej než v Košiciach, mala k dispozícii vyvinutejšiu infraštruktúru a možnosti spracovania polotovarov priamo v regióne. Financovanie dvoch hutníckych kombinátov do krajnosti vyčerpávalo československú ekonomiku, ohrozovalo jej ďalší proporcionálny vývoj a životnú úroveň obyvateľstva. Vedúce stranícke a vládne hospodárske orgány preto v januári 1953 rozhodli o zastavení a následnom zakonzervovaní stavby Huka. Projekt hutníckeho závodu sa odložil na neurčito a väčšina vybudovaných objektov ostala nevyužitá. Priame škody z realizovaných investícií dosiahli okolo 850 mil. Kčs v starej mene.²²

Skutočná šírka škôd vzhľadom na objem nasadených materiálnych a ľudských zdrojov sa však ťažko dala odhadnúť. Pre sociálno-ekonomický vývoj Slovenska znamenalo odstavenie plánovaného kombinátu predovšetkým spomalenie industrializačného procesu v priemyselne najzaostalejších regiónoch. Kombinát sa mal stať epicentrom vývoja novej priemyselnej oblasti. Na Huko nadväzovala výstavba desiatok dodávateľských a odberateľských prevádzok a nových podnikov. Viaceré z nich museli centrálné hospodárske orgány odstaviť zároveň s nedokončeným hutníckym závädom. Zmenou prvej verzie päťročného plánu a následnou výstavbou hutníckeho kombinátu padli záμε-ry na rozvoj iných oblastí výroby. Pôvodná verzia päťročnice počítala pre východné Slovensko s výstavbou niekoľkých závodov s efektívnym a perspektívnym výrobným programom, ako napríklad výroba traktorov, jemnej mechaniky a elektrotechniky.²³ Nové kapacity priemyslu, vybudované na východnom Slovensku v päťdesiatych rokoch, stačili odčerpať len časť voľných rezerv pracovných síl košického a priemyselne ešte zaostalejšieho prešovského regiónu. Predmetná časť Slovenska spolu s regiónmi Kysúc, Oravy a s južnými poľnohospodárskymi časťami krajiny tvorili problémové oblasti Slovenska a celej ČSR s najnižším tempom rozvoja industrializácie. Menované regióny do polovice šesťdesiatych rokov a niektoré aj v nasledujúcom období, predstavovali hlavný zdroj voľných pracovných síl pre industriálne napredujúce regióny Slovenska a priemyselné oblasti českých krajín, osobitne pre Ostravsko.

Nová svetlejšia kapitola spolupráce Ostravska s regiónom východného Slovenska sa začala odvíjať na konci päťdesiatych rokov zároveň s oživením myšlienky vybudovať nový hutnícky komplex pri Košiciach. Napredovanie progresívnejších odborov strojárstva, vo väčšom meradle zameraných na spotrebné výrobky, ako osobné automobily,

²² Tamže, 92–94, 96–99, 102–104, 107.

²³ BARNOVSKÝ, M.: Priemyslenie východného Slovenska, In: Nové obzory, XIII, 1971, s. 33–34.

práčky, ľadničky, vyvolával rastúci dopyt po kvalitnejších druhoch tenkých valcovaných plechov. Centrá železiarskej výroby v českých krajinách nestačili kryť tento dopyt. Najväčším dodávateľom tenkých plechov pred rokom 1960 boli valcovne Frýdek-Místek. Na program dňa sa dostala urýchlená výstavba nových moderných valcovní. Tieto by v záujme rentability mali byť spojené s vlastnou výrobou surového železa a ocele a situované pokiaľ možno najbližšie k zásobám surovín na Ukrajine. „Lós opäť padol“ na Košice, ležiace na priesečníku železničného spojenia medzi Ostravskom s jeho zásobami čierneho uhlia a rudným bazénom Krivoj Rog. Vedenie komunistickej strany oficiálne schválilo zámer výstavby nového hutnícko-železiarskeho centra, nazvaného Východoslovenské železiarne, na 11. zjazde strany v júni 1958 ako jednu z hlavných úloh tretej päťročnice. V skutočnosti však išlo o dlhodobý projekt, realizovaný v troch hlavných etapách počas rokov 1959–1974 s celkovým nákladom 12,6 mld. Kčs. Veľký projekt bol spojený s mnohými problémami, ale v príprave aj realizácii sa vyhol najväčším chybám výstavby hutníckeho kombinátu na začiatku päťdesiatych rokov.²⁴

Stavbe VSŽ predchádzal rozsiahly hydrogeologický a stavebno-geologický prieskum viacerých lokalít, z ktorých sa vybrala najvhodnejšia. Projekt bol vypracovaný v niekoľkých etapách a podieľali sa na ňom viaceré kancelárie v českých krajinách aj na Slovensku. Veľký podiel mala opäť projekčná kancelária VŽKG Ostrava. Táto vypracovala projekty vysokých pecí, aglomerácie, oceliarne, slabinu, čiže ťažkej valcovacej stolice a teplej širokopásovej valcovne. Projekt koksochemického závodu, ktorý bol súčasťou železiarní, dodala kancelária vo Frýdku-Místku. Podstatný rast objemu a kvality rudy dovážanej z Ukrajiny stačil pokryť spotrebu nových vysokopecných závodov. Podiel domácej rudy na objeme vsádzky dosahoval len okolo 11 %. Koks dodávali vlastné koksárenské agregáty, ktoré pracovali na báze uhlia z Ostravska a z čiernouhoľnej panvy na ukrajinskom Donbase. Efektívnosť dopravy železnej rudy a ostravského uhlia zabezpečoval nasledovný postup. Vlakové súpravy dovážajúce železnú rudu z Krivého Rogu do ostravských hutníckych závodov sa po vyprázdnení naložili uhlím a smerovali späť na východ. Po vyložení uhlia pri Košiciach pokračovali v ceste na Ukrajinu pre ďalší náklad rudy.²⁵ Pokiaľ sa týkalo zabezpečovania pracovných síl, VSŽ ich získavali dlhodobým systematickým náborom, pričom dbali na zaškolenie nekvalifikovaných robotníkov a stredných technicko-hospodárskych pracovníkov. Školenie prebiehalo minimálne v 30 podnikoch celého Československa, medzi ktorými významnú funkciu plnili hutnícke kombináty Ostravska. Najviac osôb zaškolili VŽKG a Trinecké železiarne, odkiaľ na východné Slovensko odišlo približne 700 pracovníkov. Od polovice 60. rokov odchádzali z ostravskej priemyselnej oblasti do VSŽ, ako aj do iných podnikov východného Slovenska, stovky ďalších kvalifikovaných robotníkov a stredných odborných pracovníkov, ktorí na Ostravsko prišli v štyridsiatych a päťdesiatych rokoch ako nekvalifikované pracovné sily. Takto Ostravsko vracalo Slovensku predtým odčerpané zdroje pracovných síl.²⁶

²⁴ URBAN, M.: Rozvoj priemyslu vo Východoslovenskom kraji v šesťdesiatych rokoch, In: Historica Carpathica, XIX, 1988, s. 62–63; HRUŠÍK, J. (eds.): 15 rokov Východoslovenských železiarní, Košice 1974, neustránkované.

²⁵ URBAN, M.: Rozvoj priemyslu ..., s. 64; HRUŠÍK, J. (eds.): 15 rokov VSŽ ...

²⁶ HRUŠÍK, J. (eds.): 15 rokov VSŽ; ZAHRAĐNIK, S.: K problematice pracovnich sil v Trineckých železárnách 1945–1975, SISB, LXXV, 1977, č. 4, s. 285.

Podnikové vzťahy, kooperácia a vedecko-technická spolupráca

Ťažké strojárne a hutnícke závody Ostravska zabezpečovali pre VSŽ dodávky hutníckych zariadení kľúčového významu a poskytli viacero najmodernejších technológií. Uvedené aktivity už predstavovali ďalšiu oblasť spolupráce medzi Ostravskom a Slovenskom. Išlo o podiel Ostravska, respektíve jeho podnikov, na zakladaní, rozširovaní a modernizácii priemyselných závodov Slovenska, najmä v odvetviach hutníctva a strojárstva, dodávkami zariadení, ako aj predávaním technickej dokumentácie, technológií, vedecko-technickou spolupracou a školením pracovníkov, čo by sme mohli označiť moderným pojmom poskytovanie know-how. V predmetnej súvislosti treba poukázať najmä na dodávky zariadení a technológií z troch najväčších hutníckych kombinátov Ostravska, od závodov ťažkého strojárstva VŽKG, ako aj z viacerých ďalších železiarskych a strojárskych podnikov ostravskej priemyselnej oblasti, ako boli valcovne vo Frýdku-Místku, Železiarne a drôtovne Bohumín, Vagónka v Studénke alebo Tatra Kopřivnice. Na poskytovaní technológií a výsledkov technického výskumu sa podieľali projektčné kancelárie hutníckych zariadení v Ostrave a Frýdku-Místku, viacero vedecko-výskumných ústavov Ostravska, najmä z oblasti hutníctva, žiaruvzdorných materiálov a strojárstva. Do oblasti vedecko-technickej spolupráce treba začleniť aj podiel ostravského vysokého školstva na budovaní hutníckych a banských odborov vysokých škôl technického smeru v Košiciach. Samostatnú kapitolu hospodárskej kooperácie predstavoval proces zakladania vedľajších závodov poprednými podnikmi ostravskej priemyselnej oblasti na Slovensku.

Závody ťažkého strojárstva VŽKG a Odborový podnik Škoda Plzeň sa stali generálnymi dodávateľmi hutníckych zariadení pre Východoslovenské železiarne. VŽKG dodali zariadenia koksovne, vysokých pecí, aglomerácie, rudišťa, oceliarní, hlbinných pecí a časti valcovní. Montáž vysokých pecí, ako aj zariadení viacerých ďalších prevádzok VSŽ, zabezpečoval podnik Hutnícke montáže Ostrava. Prvú vysokú pec, dovtedy najväčšiu v Československu, zapálili roku 1965 ohňom z troch najväčších hutníckych kombinátov Ostravska. Ďalšie dve vysoké pece, dodané z VŽKG s rovnakými technickými parametrami ako pec 1, spustili v rokoch 1967 a 1969. Počas projektovej prípravy VSŽ vládne hospodárske orgány rozhodli o premiestnení práve budovaných najmodernejších technologických zariadení VŽKG kyslíkovej konvertorovej oceliarne a čistiarne plynu Lurgi z Vítkovic do nového závodu v Košiciach. Takto sa určitým spôsobom opakovala história premiestňovania výrobných kapacít z obdobia výstavby Huka, ale technologické zariadenia smerovali z Ostravska na východné Slovensko. Výroba ocele v kyslíkových konvertoroch predstavovala najmodernejšiu súdobú technológiu a bola prvá svojho druhu v Československu. Strojárne VŽKG vyrobili pre košícký kombinát aj dôležité časti valcovní, konkrétne dvanásť hlbinných pecí a ťažkú valcovaciu stolicu – slabinu. Do polovice sedemdesiatych rokov dodali VŽKG viacero iných zariadení pre rozšírenie a rekonštrukciu VSŽ, napríklad triediče nových typov pre aglomeráciu a vápencové mlyny. Okrem VŽKG sa na technickej výstavbe najväčšieho železiarskeho centra Slovenska podieľali aj ďalšie hutnícke kombináty Ostravska. Napríklad NHKG už roku 1960 poskytl kompletné technické vybavenie a technológiu pre zvarovňu potrubí, čo bola prvá prevádzka VSŽ.²⁷ Časový posun výstavby hutníckeho kombinátu na východ-

VÝZNAM OSTRAVSKA PRE INDUSTRIALIZÁCIU SLOVENSKA ...

nom Slovensku mal pozitívny aspekt v tom, že sa vybudoval moderný veľkozávod s progresívnejšími technológiami, než boli plánované pre Huko. Východoslovenské železiarne sa stali najmodernejším podnikom svojho druhu v Československu. V súvislosti s postupným uvoľňovaním napätia v medzinárodných vzťahoch od polovice päťdesiatych rokov a na pozadí reformných prúdov v hospodárskej politike ČSR mohli na technickej výstavbe VSŽ participovať viaceré popredné strojárské firmy zo západnej Európy a zámoria. Rekonštrukciami v nasledujúcich desaťročiach si VSŽ udržali technickú úroveň, takže sa mohli zaradiť medzi konkurencieschopné podniky aj v nových hospodársko-politických podmienkach po roku 1989.

Podiel Ostravska na vývoji slovenského hutníctva a ťažkého strojárstva sa neobmedzoval iba na VSŽ. Dlhé desaťročia prebiehala napríklad spolupráca hutníckych závodov Ostravska so železiarňami v Podbrezovej. Okrem dodávok surového železa a polotovarov, dôležitých najmä v kritickom povojnovom období, mala pre Podbrezovské železiarne značný význam aj spolupráca v rozvoji technológií. Prvým veľkým projektom novozaložených závodov ťažkého strojárstva Vítkovických železiarní ešte z roku 1947 mala byť rekonštrukcia a rozšírenie valcovní vo vtedajších Stredoslovenských železiarňach v Podbrezovej s konečným cieľom zvýšiť ročnú produkciu z 15 tis. na 30 tis. t valcovaných potrubí. Vítkovické projekt vypracovali, ale pre obštrukcie ústredia Československých hüt sa neuskutočnil a odsunul na obdobie prvej päťročnice. Z veľkých plánov prestavby sa realizovali iba čiastočné rekonštrukcie jemnej a hrubej valcovacej trate, kým väčšina starších prevádzok Podbrezovských železiarní bola už v rokoch 1948–1950 likvidovaná. Ďalší konkrétny prípad možno uviesť z prelomu päťdesiatych a šesťdesiatych rokov. Na konci 50. rokov vyvinuli Vítkovické železiarne v spolupráci s Výskumným ústavom hutníctva železa zariadenie s progresívnou technológiou plynulého liatia ocele. Zariadenie sa po prvý raz využilo roku 1961 v Podbrezovej pri výrobe hrubých plechov. V nasledujúcich rokoch však vývoj uvedenej technológie ustrnul a československí hutníci museli zaostávanie za veľkých obetí dohádzať na začiatku sedemdesiatych rokov, keď zariadenie pre plynulé liatie ocelí začali vo veľkom využívať napríklad Východoslovenské železiarne.²⁸

Strojárne Vítkovických železiarní patrili k najvýznamnejším dodávateľom zariadení aj pre väčšinu kľúčových podnikov slovenského strojárstva, ako boli strojárne v Dubnici nad Váhom, Považskej Bystrici, Martine, Detve, Tlmačoch, Trnave alebo v Košiciach. Vítkovické železiarne spolu s hutníkmi a železiarskymi kombinátmi v Kunčiciach, Třinci, Frýdku-Místku, Bohumíne a v niektorých ďalších centrách Ostravska zároveň dodávali železiarske polotovary pre spracovateľské hutnícke prevádzky uvedených strojárskych veľkopodnikov Slovenska. Veľký prínos mala táto hospodárska spolupráca najmä v období pred spustením výroby vo Východoslovenských železiarňach. Z ďalších oblastí hospodárskej spolupráce možno uviesť železničnú a cestnú dopravu. Hutnícke a železiarske závody dodávali koľajnice, strojárne Vítkovických železiarní a Vagónka v Studénke vyrobili pre železnice Slovenska veľkú časť parku nákladných a osobných vagónov. Podnik Tatra Kopřivnice patrila k hlavným dodávateľom nákladných automobilov, ako aj reprezentatívnych osobných áut pre služobné účely stranického a byrokratického aparátu. Viaceré z menovaných podnikov ostravskej priemyselnej oblasti

²⁷ HRUŠÍK, J. (eds.): 15 rokov VSŽ ...; BOCHNÍČEK, J.: Vývoj vysokých pecí ..., s. 121–127; PURŠ, J. (eds.): Dejiny hutníctví železa ..., s. 98–99, 104, 106, 132, 134–136, 149.

²⁸ ALBERTY, J. (eds.): Ocelový chlieb ..., s. 240–243; PALÁT, J.: Počátky dodávok ..., s. 42–43; PURŠ, J. (eds.): Dejiny hutníctví železa ..., s. 116–117, 138.

založili na Slovensku pobočné závody, predstavujúce zárodok nových centier železiarstva, kovospracujúceho priemyslu a strojárstva.

Osobitný význam a charakter mal podiel hutníctva, strojárstva a ďalších priemyselných odvetví Ostravska na industrializácii geograficky blízkych regiónov Slovenska, konkrétne Kysúc a Oravy, ktoré vo vývoji priemyslu výrazne zaostávali nielen za vyspelými oblasťami českých krajín, ale aj za rozvinutejšími regiónmi Slovenska. Hutnícky priemysel Ostravska participoval na formovaní nových centier ferozliatinovej a metalurgickej výroby na Orave. Výstava hutníctva v turisticky atraktívnom prostredí Oravy bola plodom novej koncepcie industrializácie a zmien prvého päťročného plánu na prelome štyridsiatych a päťdesiatych rokov. Na pokyn ministerstva priemyslu sa v priebehu roka 1950 musel preorientovať výrobný program práve dokončeného textilného závodu v oravskej obci Mokrad' na hutnícku produkciu. Závod prevzal niektoré druhy hutníckej výroby z českých krajín, medzi iným aj práškovú metalurgiu z VŽKG. Vítkovické železiarne zaučili pre závod v Mokradi desiatky pracovníkov. Roku 1950 ministerstvo priemyslu zároveň vytypovalo región Oravy ako nové centrum výroby viacerých druhov ferozliatin, aby tak nahradilo výpadok dovozu v dôsledku embarga a problémov v zahraničnom obchode. Ferozliatinové závody boli vybudované v rokoch 1952–1956 v Istebnom a v šesťdesiatych rokoch aj ich pobočný závod v obci Široká. Prevádzky kovohút v Istebnom a Širokej prevzali výrobu ferozliatin z niekoľkých závodov v českých krajinách a na Slovensku, postupne likvidovaných v prvej polovici šesťdesiatych rokov, napríklad z Třince. Kvalifikované pracovné sily získali zaškolením v starších ferozliatinových závodoch, medzi ktoré patrili vítkovické a třinecké závody na feromangan a ferosilícium.²⁹

Priemyselné podniky Ostravska mali podiel aj na industrializácii geograficky najbližšieho regiónu Slovenska Kysúc. Tieto aktivity spadali do procesu zakladania vedľajších podnikov na Slovensku. Napríklad Vítkovické železiarne si už roku 1948 „dali záväzok“ vybudovať veľkú závod pre výrobu kotlových zariadení na Kysuciach. Lokalitu pre závod, ktorý mal slúžiť potrebám celej ČSR, vytypovali v Čadci, časť Raková. Prvý päťročný plán však počítal s Čadcou ako novým centrom automobilového priemyslu. Lokalita závodu na kotlové zariadenia sa preto presunula až do obce Tlmače, kde vyrástol najväčší závod svojho druhu v ČSR. Väčšina pracovníkov z Tlmačov odišla na zaškolenie do Vítkovic. Z veľkých plánov na rozvoj kysuckého automobilového priemyslu ostalo iba založenie pobočného závodu Tatry Kopřivnice v Čadci.³⁰

Napriek zúženiu pôvodných plánov si aktivity kopřivnickej Tatry na Slovensku zaslúžia osobitnú pozornosť. Okrem Kysúc totiž zasiahli aj ďalšie regióny a predstavovali zdroj slovenského automobilového priemyslu ako jedného z kľúčových odvetví strojárstva. Rozšírenie výrobných kapacít Tatrovky na Slovensko bolo dôsledkom zmeny koncepcie rozvoja podniku na prelome štyridsiatych a päťdesiatych rokov. Dovtedajšiu produkciu osobných áut v Kopřivnici vládne hospodárske orgány zastavili a nariadili, aby sa podnik zamerlal na vývoj a výrobu nákladných áut pre naliehavé potreby hospodárstva a armády. Materský závod nestačil plniť vysoké nároky štátu, preto založil

niekoľko nových prevádzok, z ktorých najvýznamnejšie vyrástli práve na Slovensku. K významným patrili aj spomínaný závod v Čadci. Druhý najväčší závod po materskom v Kopřivnici však Tatra vybuďovala v Bánovciach nad Bebravou. Menšie prevádzky vznikli aj v Trstenej a vo východoslovenskom Stropkove. Dôležitá bola spolupráca s Trnavskými a Bratislavskými automobilovými závodmi.³¹ Slovenské pobočné prevádzky dodávali časti motorov, ako aj iné komponenty, pre jednotlivé typy a modifikácie nákladného auta Tatra. Závody v Čadci a Stropkove dodávali technické časti riadenia, prevodu, rôzne voľné diely a navijaky. Pracovníkom pobočného podniku v Bánovciach nad Bebravou sa v druhej polovici 50. rokov podarilo pod vedením konštruktéra J. Zajaca vyvinúť a následne uviesť do sériovej výroby samostatný typ ťahača Tatra pod označením T 141. Vychádzal zo základného typu T 111, prispôbeného pre ťah 120 ton. Mal samostatný typ štvordverovej kabiny pre sedem osôb. V Bánovciach vyrábali aj vysokozdvížný sklápač, podvozky typu Dana, nápravy a nosné rúry. Pre vojenské účely dodávali Bánovce špeciálne upravený podvozok s nízkou pancierovanou kabinou. Odberteľom boli Závody ťažkého strojárstva v Dubnici nad Váhom, ktoré podvozok využívali ako nosič samohybné rýchlopalnej húfnice. Významné úlohy pre koncern podniku Tatra plnili Trnavské automobilové závody, ktoré spolupracovali pri finalizácii konštrukčného typu vozidla pre poľnohospodárske účely. Nová kapitola rozvoja podnikového koncernu Tatra začala v prvej polovici 70. rokov, keď Tatrovka dostala gesciu na výrobu ťažkých nákladných áut v počte 15 300 kusov ročne pre štáty združené v RVHP. Na podklade vysokých úverov sa podstatne rozšírili kapacity jednotlivých závodov a nakúpili sa najmodernejšie licencie. Z nových technológií v Bánovciach zaviedli transfery nábojov kolies, puzdier ložísk a výkyvných vidiel. V Čadci inštalovali vysokovýkonné ozubovacie stroje. Využitie nových kapacít kulminovalo v druhej polovici osemdesiatych rokov, keď celý koncern Tatry Kopřivnice zamestnával 24 900 činných osôb, z toho takmer 33 % na Slovensku. Od prelomu osemdesiatych a deväťdesiatych rokov sa intenzívne pracovalo na vývoji nového typového radu vozidiel Tatra 162, ktorý mali spoločne realizovať firmy Liaz, Tatra a Bratislavské automobilové závody.³²

Spomedzi ďalších podnikov ostravského regiónu sa na Slovensku angažovali aj Železiarne a drôtovne Bohumín. Z pobočného závodu založeného bohumínskymi železiarňami vyrástol popredný podnik slovenského kovospracujúceho priemyslu Drôtovňa Hlohovec. Spomedzi banských podnikov ovládaných hutníckymi koncernami Ostravska pred rokom 1945 ostal v rámci koncernového podniku Třineckých železiární závod na ťažbu vápenca pri Varíne. Úzka spolupráca prebiehala medzi závodmi ťažkého strojárstva VŽKG a niektorými ďalšími podnikmi hutnícko-strojárskeho komplexu Ostravska na jednej strane a strojárskymi podnikmi stredného Považia na strane druhej. Tieto a ďalšie veľké strojárne Slovenska už v päťdesiatych rokoch začali vystupovať nielen v úlohe odberateľa, ale aj dodávateľa zariadení a celých investičných celkov do ostravskej priemyselnej oblasti. Napríklad závody ťažkého strojárstva v Dubnici nad Váhom dodali valcovacie zariadenia pre Vítkovické železiarne, ako aj pre SONP Kladno a VSŽ Košice. Z iných regiónov Slovenska smerovali na Ostravsko napríklad výrobky Východoslovenských strojární v Košiciach. Už v päťdesiatych rokoch dodali hutníckym

²⁹ FLOREK, O.: Socialistická industrializácia Oravy v rokoch 1948–1960 a jej spoločensko-ekonomické dôsledky, in: Zborník Oravského múzea, II, 1971, s. 39–40; PURŠ, J. (eds.): Dějiny hutnictví železa ..., s. 117, 119.

³⁰ KOLLAR, J. (eds.): Slovensko v podmienkach ..., s. 45; Slovenské energetické strojárne S. M. Kirova n. p. Tlmače 1951–1971, Bratislava 1971 (nestránkované); Kysuce, Martin 1980 (nestránkované).

³¹ FOLTA, J. (eds.): Studie o technice v českých zemích 1945–1992, II. svazek, Praha 2003, s. 1390.

³² Tamže, s. 1390, 1392, 1396, 1400, 1401, 1404.

kombinátom vo Vítkoviciach, Třinci a Kunčiciach zariadenia pre úpravne rudy, vysoké pece, oceliarne a pre iné prevádzky.³³

Kooperácia vo sfére vedecko-technického rozvoja a transferu technológií medzi Ostravskom a Slovenskom zasahovala okrem už uvedených oblastí aj viaceré ďalšie. Opäť išlo o spoluprácu predovšetkým na poli baníctva, hutníctva, strojárstva a v príbuzných odvetviach. Konkrétny prínos mala najmä kooperácia ústavov aplikovaného výskumu s priemyselnými podnikmi Ostravska a Slovenska, zameraná na skvalitnenie technológií, racionalizáciu a iné potreby výrobných praxe. Úzka spolupráca prebiehala napríklad medzi pražským Výskumným ústavom hutníctva železa, hutníckymi kombinátmi Ostravska a železiarskymi podnikmi Slovenska. Koncom päťdesiatych rokov vyvinul menovaný výskumný ústav za spolupráce s hutníckymi závodmi Ostravska nové technológie výroby valcovaných materiálov, aplikované v šesťdesiatych rokoch v moderných prevádzkach VŠŽ. Od konca päťdesiatych rokov prichádzali nové technológie aj zo Slovenska na Ostravsko. Napríklad Výskumný ústav mechanizácie a automatizácie v Novom Meste nad Váhom vyvinul technické zariadenia skvalitňujúce technológiu výroby betonárskej ocele. Tieto zariadenia využili v 60. rokoch všetky tri hlavné hutnícke kombináty Ostravska. Výskumný ústav zväračský v Bratislave vyvinul roku 1962 nové postupy aplikácie PVC v technológii valcovania plechov za studena. Ústav na podklade novej technológie zostrojil prototypovú linku, inštalovanú vo Vítkovických železiarňach. Výsledkom spolupráce tohto ústavu s kopřivnickou Tatroú bolo originálne konštrukčné riešenie pérovnia predných a zadných náprav nákladného auta Tatra 137 prostredníctvom skrutných tyčí, vyrábaných špeciálnou technológiou. Tyče následne zaviedli do sériovej výroby strojárne v Dunbnici nad Váhom. Hutnícke podniky Ostravska spolupracovali s Výskumným ústavom hutníckej keramiky v Bratislave, založeným roku 1951, pri vývoji žiaruvzdorných materiálov. Vedecké a odborné kontakty hutníkov z českých krajín a Slovenska mali veľké možnosti rastu aj na pôde Československej vedecko-technickej spoločnosti, konkrétne Spoločnosti hutníckej, z ktorej sa roku 1969 vyčlenila samostatná Slovenská hutnícka spoločnosť. Vo sfére baníctva sa vzájomné kontakty Ostravska a Slovenska rozvíjali napríklad na poli prípravy projektov bankých diel. Projektová príprava nových bankých prevádzok celého Československa prebiehala od roku 1950 v projekčnej kancelárii Banský projekt Bratislava. Tu vznikli aj projekty väčšiny nových bankých závodov Ostravsko-karvinského revíru.³⁴ Pomoc Ostravska Slovensku pri výchove technickej inteligencie dosahovala najvyšší význam v prvom povojnovom období, po premiestnení Vysokej školy banickej z Příbrami do Ostravy roku 1945. Štúdium baníctva na Vysokej škole technickej v Bratislave bolo do roka 1951 obmedzené na dva ročníky v Oddelení banického inžinierstva. Poslucháči potom odchádzali na Vysokú školu banícku do Ostravy. V období rokov 1945–1951 v Ostrave absolvovalo banícke inžinierstvo 139 študentov zo Slovenska. Roku 1951 vznikla samostatná Banická fakulta SVŠT v Bratislave, ktorú následne roku 1952 premiestnili do Košíc ako

³³ KAZIMOUR, J. (eds.): Technický a ekonomický rozvoj ČSSR 1945–1975, Praha 1975, s. 125; BYSTRICKÝ, V. (eds.): Dubnica nad Váhom, Bratislava 1993, s. 113–118; ADAMUV, P.: K dejinám Východoslovenských strojární v Košiciach (1886–1976), In: Historica Carpatica, XI, 1980, s. 61, 70.

³⁴ TIBENSKÝ, J.: Priekopníci vedy a techniky na Slovensku IV. (rukopis); PURŠ, J. (eds.): Dějiny hutnictví železa ..., s. 140–142; STOKLASA, Z.: Vývoj vědeckotechnických společností v Československu se změnou na hutnictví železa od roku 1945 do současnosti, Řada 24, Praha 1982, s. 17–19; FOLTA, J.: Studie o technice ..., s. 1396.

jednu z fakúlt novozriadenej Vysokej školy technickej. Banická fakulta v Košiciach ďalšie desaťročia úzko spolupracovala s Hornicko-geologickou fakultou VŠB v Ostrave. Nová Hutnícka fakulta VŠT v Košiciach prevzala roku 1954 z ostravskej VŠB odbor hutníctva farebných kovov.³⁵

Sociálno-demografické súvislosti

Ostravsko malo po roku 1945 významnú úlohu aj v sociálnom vývoji Slovenska, čo však opäť úzko súviselo s priebehom industrializácie. Nástup industrializačného procesu po druhej svetovej vojne z veľmi nízkej štartovacej plochy a jeho urýchľovanie byrokraticko-administratívnymi metódami od prelomu štyridsiatych a päťdesiatych rokov viedli v objemových ukazovateľoch k viditeľným výsledkom. Charakteristickým fenoménom industrializácie sa však stali aj disproporcie hospodárskeho vývoja a regionálna nevyváženosť. Dôsledkom boli disproporcie sociálneho vývoja, ktorých súčasťou predstavovali migračné vlny medzi regiónmi Československa. Jedným z najdôležitejších cieľov migračných vln bolo Ostravsko s dostatkom pracovných príležitostí a na súdobé pomery aj s dobrými platovými a sociálnymi podmienkami. Pohyb pracovných síl je prirodzenou súčasťou rozvoja hospodárstva a s globalizáciou svetovej ekonomiky postupne nadobúda medzinárodný charakter. Na pozadí sociálno-ekonomického vývoja prvých dvoch povojnových desaťročí však ekonomická migrácia bola zároveň odrazom problémov hospodárskeho vývoja súdobého Československa a akýmsi barometrom disproporcií industrializačného procesu, menovite na Slovensku.

Ekonomická migrácia prebiehala veľmi intenzívne celé obdobie od polovice štyridsiatych do druhej polovice šesťdesiatych rokov, v rámci ktorého migračné vlny dosiahli niekoľko kulminačných bodov. Nebolo náhodné, že vrcholky migračných vln sa kryli s problémovými obdobiami hospodárskeho vývoja, s kulminačnými bodmi byrokraticko-administratívne motivovaných investičných aktivít tzv. socialistickej industrializácie, ako aj s priebehom energetických kríz. Migrácia pokračovala aj po roku 1970, ale s klesajúcou intenzitou a s tendenciou k stabilizácii pracovných síl v starších a novobudovaných priemyselných oblastiach Československa. Od polovice 70. rokov mohla byť stabilizácia pracovných síl sociálno-ekonomickým odrazom procesu normalizácie v politickej oblasti a sprievodným znakom problémov prechodu od extenzívneho rozvoja k intenzifikácii hospodárstva.

Prvá veľká migračná vlna sa preliala zo Slovenska do českých krajín vzápätí po ukončení druhej svetovej vojny v rokoch 1945–1947. Migrácia mala rôzne príčinné súvislosti. Bola predovšetkým dôsledkom prechodného úpadku vojnou rozvrátenej ekonomiky Slovenska, výhodných ponúk pracovných príležitostí v priemyselných centrách českých krajín a náboru s cieľom osídľovať pohraničné regióny Čiech, Moravy a Sliezska po odsune nemeckého obyvateľstva. V kritickom období od jari 1945 do polovice roka 1946 prechádzala priemyselná výroba na Slovensku hlbokým poklesom. Vo februári 1946 pracovalo v priemysle približne 113 tis. činných osôb, zatiaľ čo v júni 1944 zamestnanosť vrátane území pripadajúcich Maďarsku predstavovala 174 tis. činných osôb. V najťažšej situácii sa nachádzali práve odvetvia, ktoré tvorili jadro priemyselnej

³⁵ TIBENSKÝ, J.: Priekopníci ..., PURŠ, J. (eds.): Dějiny hutnictví železa ..., s. 166; PUZDER, J. – TRANČÍK, P.: Vývoj banického vysokého školstva na Slovensku od oslobodenia, In: Zborník Slovenského bankého múzea, X, 1981, s. 151.

výroby vojnovnej Slovenskej republiky, ako boli zbrojárske závody na Považí. Napríklad závody ťažkého strojárstva v Dubnici nad Váhom zamestnávali v októbri 1945 len 1 081 osôb, kým roku 1943 zamestnanosť dosahovala takmer 15 000 osôb.³⁶ Prechodný pokles priemyselnej výroby po ukončení vojny sa týkal celej súdobej Európy, teda aj českých krajín. Ponuka pracovných príležitostí v priemyselných regiónoch Čiech, Moravy a Sliezska však bola podstatne širšia a výhodnejšia. K dočasne uvoľneným pracovným silám v priemysle Slovenska navyše pristupovala obrovská rezerva pracovných síl v poľnohospodárstve, ktoré momentálne postrádali možnosť zamestnania mimo poľnohospodárskej výroby. Od jari 1946 sa tempo rastu priemyselnej výroby na Slovensku zrýchľovalo a nástup dvojročnice roku 1947 počet pracovných miest značne rozšíril. Príťažlivosť pracovných ponúk v rozvinutých priemyselných oblastiach českých krajín však pôsobila ďalej. Zároveň pokračovalo osídľovanie pohraničia a lákavé ponuky pracovných príležitostí poskytovalo aj poľnohospodárstvo českých krajín, najmä pre slovenské obyvateľstvo orientované prevažne na poľnohospodársku výrobu. V rokoch 1945–1947 prišlo zo Slovenska do českých krajín na trvalý alebo prechodný pobyt podľa súdobých odhadov okolo 170 tis. osôb. V tom však boli pravdepodobne započítané aj osoby maďarskej národnosti v počte približne 44 tis., presídlené pod administratívno-byrokratickým tlakom z južných oblastí Slovenska do českého pohraničia v rámci politickej akcie pod označením Juh. Väčšina z uvedených osôb odišla po roku 1948 späť na Slovensko.³⁷

Na územie ostravskej priemyselnej oblasti sa od mája 1945 do decembra 1947 prisťahovalo celkom 14 236 osôb, ktoré mali pred 1. májom 1945 trvalé bydlisko na dnešnom území Slovenska a na bývalej Podkarpatskej Rusi. Hlavným motívom migrácie na Ostravsko v celom sledovanom období boli výhodné platové podmienky v tunajšom hutníctve a čiernouhoľnom baníctve. Kľúčový podiel migrantov preto smeroval do okresu Ostrava, kde sa nachádzalo najviac pracovných príležitostí uvedeného druhu. Potom nasledovali ďalšie priemyselné okresy regiónu. Do priemyselných miest prichádzalo 60 % až 80 % osôb zo Slovenska. Išlo v prevažnej miere o nekvalifikované pracovné sily mužského pohlavia. V prvom povojnovom období však časť migrantov smerovala aj do okresov s významnejším podielom poľnohospodárskej výroby. Išlo o prisťahovalcov osídľujúcich pohraničie a osoby nachádzajúce pracovné príležitosti v poľnohospodárstve. Počet prisťahovalcov preberajúcich poľnohospodárske usadlosti po odsunutých Nemcoch rozširovali slovenskí reemigranti z Maďarska a Rumunska. V otázke migrácie treba upozorniť na skutočnosť, že počet osôb prichádzajúcich z menej rozvinutých oblastí českých krajín na Ostravsko bol podstatne väčší než počet prisťahovalcov z východnej časti štátu.³⁸

³⁶ Statistická príručka Slovenska 1947, Bratislava 1947, s. 173; FALTUS, J. – PRŮCHA, V.: Prehľad hospodárskeho vývoja Slovenska 1918–1945, Bratislava 1969, s. 364, 373; BYSTRICKÝ, V. (eds.): Dubnica ..., s. 13–14.

³⁷ Prvý rok dvojročnice na Slovensku, Bratislava 1948, s. 62–63; BOBÁK, J.: Maďarská otázka v Československu 1945–1948, SISb, LXXXV, 1987, č. 1, s. 34–35.

³⁸ Ostravská priemyslová oblasť v 1. polovine 20. storočia. Kapitoly z vývoje priemyslu a obyvateľstva, Ostrava 1973, s. 175–176; KUTNOHORSKÁ, J.: Osídľovanie okresů Expozitury Zemského národného výboru v Ostravě (1945–1947), SISb, LXXVI, 1978, č. 1, s. 8, 10.

Tab. 8 Počet osôb zo Slovenska a Podkarpatskej Rusi v okresoch Ostravska k 31. 12. 1947 podľa súdobého územného členenia

Okres	Počet
Ostrava	7 498
Fryštát	1 051
Český Těšín	404
Frydek-Místek	1 191
Bílavec	765
Hlučín	122
Opava mesto	406
Opava-vidiek	1 170
Nový Jičín	1 628
Celkom	14 236

Poznámka: V počte osôb zo Slovenska a Podkarpatskej Rusi sú započítané všetky osoby slovenskej, ukrajinskej a rusínskej národnosti, ktoré mali pred 1. 5. 1945 trvalé bydlisko na dnešnom území Slovenska a bývalej Podkarpatskej Rusi.

Prameň: Ostravská priemyslová oblasť v 1. polovine 20. storočia, Ostrava 1973, s. 176.

V priebehu roka 1947 sa prúd migrantov zo Slovenska do českých krajín postupne zužoval v súvislosti s oživením industrializácie, ale najmä pre odpor slovenských hospodárskych orgánov, ktoré chceli zabrániť nadmernému úniku, najmä kvalifikovaných, pracovných síl. Odpor slovenských úradov pretrvával aj v nasledujúcom roku 1948. Po radikalizácii totalitného režimu v rokoch 1949–1950 a odsúdení tzv. slovenských buržoáznych nacionalistov bol odpor na slovenskej strane zlomený. Nástup nátlakových skupín s programom urýchlenia industrializácie a zvýšenia úloh prvej päťročnice vo vedení komunistickej strany otvoril stavidlá novej veľkej vlny ekonomickej migrácie. Prekážky kladené presunom pracovných síl na stavby päťročnice v rôznych častiach krajiny by v súdobých pomeroch boli považované za podvratnú činnosť. V rokoch 1950–1954, teda približne v období plnenia navýšených úloh prvého päťročného plánu, sa podľa demografických výskumov prelial medzi českými krajinami a Slovenskom obrovský počet 270 tis. osôb, z čoho 164 tis. smerovalo do českých krajín a 106 tis. na Slovensko. Migračný zisk českých krajín bol teda zjavný. (Tabuľka č. 9)³⁹ Sociálnu, profesiovú a vzdelanostnú štruktúru migrantov nemáme k dispozícii, ale možno usudzovať, že medzi osobami zo Slovenska bol väčší podiel nekvalifikovaných pracovných síl, zatiaľ čo na migrácii z českých krajín mali väčší podiel kvalifikovaní robotníci, odborní pracovníci a inteligencia. Na Ostravsko prichádzali osoby z rôznych častí Slovenska opäť predovšetkým preto, aby sa zamestnali v tunajších hutníckych závodoch, prípadne na stavbe Novej huty K. Gottwalda alebo v niektorom z banských podnikov Ostravsko-karvinského revíru. Už roku 1950 bolo v ostravskej priemyselnej oblasti približne o 17 tis. viac obyvateľov slovenskej národnosti než roku 1947 všetkých osôb zo Slovenska a bývalej Podkarpatskej Rusi. Migrácia prebiehala dobrovoľne alebo pod tlakom náborových akcií. Vedúce stranické orgány priamo určovali krajským a okresným národným výborom presné kontingenty pracovníkov pre jednotlivé stavby a pre ďalšie účely. Napríklad roku

³⁹ Ostravská priemyslová oblasť ..., s. 169–170; Stěhování obyvatelstva mezi ČSR a SSR v letech 1950–1970, Demografie, XIV, 1972, s. 269.

1954 museli štyri slovenské kraje splniť kontingent pracovníkov pre Ostravsko-karvinský revír. Horliví predstavitelia regionálnych orgánov úlohy prekročili a dodali 4 461 osôb.⁴⁰ V predmetnej súvislosti treba zdôrazniť, že pracovné sily zo Slovenska smerovali aj do ďalších odvetví hospodárstva na území ostravskej priemyselnej oblasti, napríklad do strojárstva, textilného priemyslu, ako aj do služieb a poľnohospodárstva. Okrem ekonomickej migrácie s cieľom trvalého alebo prechodného pobytu sa práve na prelome štyridsiatych a päťdesiatych rokov rozvinula aj denná dochádzka do priemyselných podnikov Ostravska z priľahlého regiónu Kysúc a čiastočne aj z ďalších oblastí severozápadného Slovenska a Oravy. Dochádzajúci pracovníci sa zamestnávali najmä v geograficky blízkych hutníckych kombinátoch a v banských podnikoch. Napríklad zo súdobého Žilinského kraja dochádzalo na Ostravsko roku 1950 okolo 2 600 osôb.⁴¹

Tab. 9 Sťahovanie obyvateľstva medzi českými krajinami a Slovenskom podľa počtu osôb v rokoch 1950–1969

Obdobie	Zo Slovenska do českých krajín	Z českých krajín na Slovensko	Migračný zisk českých krajín
1950–1954	163 899	106 401	+ 57 503
1955–1959	106 164	71 357	+ 34 804
1960–1964	92 767	55 158	+ 37 609
1965–1969	82 347	51 519	+ 30 828

Prameň: Stěhování obyvatelstva mezi ČSR a SSR v letech 1950–1970, Demografie, XIV, 1972, s. 269.

Po veľkej migračnej vlne na začiatku päťdesiatych rokov nastal čiastočný pokles hladiny migračných tokov medzi jednotlivými regiónmi ČSR, ako aj medzi českými krajinami a Slovenskom. Množstvo osôb smerujúcich zo Slovenska ako celku do jednotlivých priemyselných oblastí českých krajín však bolo, najmä vzhľadom na počet obyvateľov Slovenska, stále veľmi veľké. Príčiny pokračujúcej intenzívnej migrácie smerom z východnej do západnej časti ČSR v období od roku 1955 až do druhej polovice šesťdesiatych rokov spočívali v celkovom tempe industrializačného procesu, spojeného s disproporciami a regionálnou nevyváženosťou. K tomu prispieval veľmi vysoký populačný prírastok obyvateľstva. Podiel priemyslu bez stavebníctva na počte činných osôb v národnom hospodárstve Slovenska zaznamenal v rokoch 1950–1960 značný posun približne z 18 % na 27 %. Hlavný podiel na počte činných osôb 34 % si však zachovalo poľnohospodárstvo. Problém dosiahnutého stupňa industrializácie sa ešte podstatne vypuklejšie javil z hľadiska regionálneho vývoja. Napríklad v regióne východného Slovenska, čiže na území súdobého košického a prešovského kraja, vzrástol podiel priemyslu na počte činných osôb do roku 1961 len na 20,8 %. V samotnom prešovskom kraji predstavoval podiel priemyslu roku 1961 iba 17,3 %, čo bolo menej než na celom Slovensku roku 1950. Napriek tomu, že sa na východnom Slovensku v päťdesiatych rokoch vybu-

⁴⁰ HERNOVÁ, Š.: Demografická charakteristika Slovákov, Polákov a Nemcov podľa výsledkov sčítaní ľudu z let 1950 a 1961, SISb, LXVI, 1968, č. 3, s. 293; BEINHAUEROVÁ, A. – SOMMER, K.: Územní zdroje pracovních sil v uhelném průmyslu českých zemí v letech 1949–1960, SISb, LXXXVI, 1988, č. 3, s. 176–177.

⁴¹ HRÁBEK, J.: Dojíždka do ostravského průmyslu na počátku první pětiletky, SISb, LXVI, 1968, č. 4, s. 479.

dovalo niekoľko významnejších strojárskych závodov a postupoval aj odevný, chemický a potravinársky priemysel, rast priemyselnej produkcie nestačil odčerpávať rezervy pracovných síl z poľnohospodárstva, intenzívne navyšované populačnými prírastkami.⁴² Pôvodne plánované tempo industrializácie východného Slovenska sa nedosiahlo predovšetkým v dôsledku stroskotania projektu výstavby hutníckeho kombinátu pri Košiciach, ktorý sa mal stať jadrom formovania novej priemyselnej oblasti. Pracovné sily pôvodne určené pre košické hutnícke centrum museli hľadať náhradné umiestnenie s podobným výrobným programom. Umiestnenie často nachádzali práve na Ostravsku. Problémové regióny sa nachádzali aj v ďalších častiach Slovenska. Išlo napríklad o južné poľnohospodárske oblasti a regióny Kysúc a Oravy. Podľa výsledkov sčítania ľudu roku 1961 vykazoval podiel priemyslu na počte činných osôb Oravy a Kysúc v rámci Slovenska lepší priemer. Sčítanie ľudu však vykazovalo iba bydlisko osôb náležiacich k určitej sfére hospodárstva a nie lokalitu ich zamestnávateľa. V skutočnosti bolo výstavbou priemyslu na Kysuciach a Orave vytvorených do roka 1961 okolo 10 tis. pracovných miest v závodoch valivých ložísk, textilnom priemysle, elektrotechnickom priemysle, kovohutách a v niektorých iných závodoch. Počet ekonomicky činného obyvateľstva pritom dosahoval 81,5 tis. osôb. Potenciálnu možnosť zamestnania v priemysle teda malo len asi 12 % činných osôb sledovaných regiónov. Ďalším problémom Kysúc, Oravy a viacerých častí východného Slovenska bolo dlhodobé pretrvávanie nízko produktívnej, technicky zaostalej poľnohospodárskej malovýroby. Napríklad ešte roku 1962 žilo na roztrúsených kopaniciach so zaostalým poľnohospodárstvom vyše 30 % obyvateľstva Kysúc. Zatiaľ čo obyvateľstvo priemyselne málo rozvinutých južných regiónov Slovenska malo možnosť zamestnania v produktívnej, postupne sa zviechajúcej, poľnohospodárskej veľkovýrobe, priemerný ročný príjem na štvorčlennú rodinu súkromne hospodáriaceho roľníka severného Slovenska roku 1960 bol odhadovaný na 1 206 Kčs. Pre porovnanie môžeme uviesť, že priemerná mesačná mzda robotníka v Trineckých železiarňach roku 1959 predstavovala 1 728 Kčs.⁴³

Tab. 10 Počet Slovákov v okresoch Ostravska podľa súdobého územného členenia a podľa sčítania ľudu k 31. 12. 1950 a k 31. 12. 1961

Okres	1950	1961
Ostrava	9 744	12 713
Bruntál	12 470	13 470
Frydek-Místek	1 824	3 713
Karviná	3 838	11 892
Nový Jičín	2 379	4 108
Opava	2 531	3 765
celkom	32 782	49 661

⁴² KOLLÁR, M. (eds.): Slovensko v podmienkach ..., s. 33–35; BARNOVSKÝ, M.: Spríemyslenie ..., s. 28–30.

⁴³ PRANDA, A.: Príčiny vzniku a rozvoja doplnkových zamestnaní na Kysuciach, Slovenský národopis, XIII, 1965, č. 4, s. 443–445. PRANDA, A.: K problematike výskumu dvojitého zamestnania (tzv. kovoľomstva), Slovenský národopis, XV, 1967, č. 1, s. 31–32; FLOREK, O.: Socialistická industrializácia ..., s. 41–42; Prehľady o štruktúre zamestnanosti ekonomicky aktívneho obyvateľstva Slovenska v rokoch 1930, 1946, 1950, 1961, SISb, LXXXV, 1987, prílohy, tabuľka č. 3; Dějiny Trineckých železáren ..., s. 192.

Prameň: HERNOVÁ, Š.: Demografická charakteristika Slovákov, Polákov a Němců podle výsledků sčítání lidu z let 1950 a 1961, SISb, LXVI, 1968, č. 3, s. 293.

V uvedených sociálno-ekonomických podmienkach pokračovala v období rokov 1955–1965 intenzívna migrácia z viacerých oblastí Slovenska, ako aj dochádzka z priľahlých regiónov, smerom do českých krajín a špeciálne do ostravskej priemyselnej oblasti. V rokoch 1955–1964 sa do českých krajín vysťahovalo ďalších takmer 199 tis. osôb a opačným smerom približne 127 tis. migrantov. Medzi prisťahovalcami z českých krajín však už bolo viacero niekdajších obyvateľov Slovenska, ktorí po určitom čase prichádzali späť do rodných regiónov, postupne rozširujúcich možnosti zamestnania v priemysle, ako aj v iných oblastiach hospodárstva. Počet obyvateľov slovenskej národnosti v ostravskej priemyselnej oblasti vzrástol do roku 1961 na 49 661 osôb, čo bolo o 51,5 % viac než roku 1950 (Tabuľka č. 10). Podiel Slovákov žijúcich na Ostravsku na celkovom počte obyvateľov slovenskej národnosti v českých krajinách roku 1961 predstavoval podľa sčítania ľudu približne 18 %. Výsledky sčítania ľudu z roku 1961 však boli značne skreslené. Podľa demografických výskumov sa roku 1960 hlásilo k slovenskej národnosti v českých krajinách o 142 tis. viac osôb než pri sčítaní ľudu o rok neskôr.⁴⁴ Migračný prúd zo Slovenska na Ostravsko vykazoval vzostupnú tendenciu minimálne do polovice 60. rokov. Napríklad na celé územie Severomoravského kraja prišlo v rokoch 1961–1964 z rôznych častí Slovenska ďalších vyše 31 tis. osôb. Presné údaje o počte obyvateľov slovenskej národnosti po roku 1961 máme len pre užší ostravsko-karvinský región, kde žilo jadro slovenskej komunity, trvalo obývajúccej ostravskú priemyselnú oblasť (Tabuľka č. 11). Počet Slovákov na Ostravsko-Karvinsku vzrástol v rokoch 1961–1980 o 96 %. Údaje o profesiovej štruktúre z rokov 1970–1980 poukazujú na skutočnosť, že hlavnou sférou pracovnej aktivity slovenskej komunity ostával priemysel a to zrejme predovšetkým baníctvo a hutníctvo (Tabuľka č. 12). V prípade českého obyvateľstva bola zamestnanosť v priemysle až do roku 1980 najmenej o 10 % nižšia než u Slovákov.⁴⁵

Tab. 11 Počet osôb zo Slovenska v českých krajinách a v ostravsko-karvinskej priemyselnej oblasti podľa sčítania ľudu v rokoch 1950–1980

Rok	V českých krajinách celkom	Z toho Ostravsko-Karvinsko	v %
1950	291 048	15 406	5,3
1961	317 770	28 318	8,9
1970	343 878	48 202	14,0
1980	378 563	55 606	17,7

Prameň: HERNOVÁ, Š.: Vývoj národnostného složení Ostravska v letech 1950–1980, SISb, LXXXIII, 1985, č. 4, s. 274.

⁴⁴ Stěhování obyvatelstva mezi ČSR a SSR v letech 1950–1970, Demografie, XIV, 1972, s. 268–269; HERNOVÁ, Š.: Demografická charakteristika Slováků ..., s. 293.

⁴⁵ HERNOVÁ, Š.: Vývoj národnostního složení Ostravska v letech 1950–1980, SISb, LXXXIII, 1985, č. 4, s. 274–275; 283; Vliv migračních pohybů obyvatelstva v letech 1960–1964 na populační situaci v Severomoravském kraji, SISb, LXV, 1967, č. 2, s. 150.

Tab. 12 Príslušnosť českého a slovenského obyvateľstva ostravsko-karvinskej priemyselnej oblasti k jednotlivým odvetviám národného hospodárstva podľa sčítania ľudu v rokoch 1970 a 1980 v %

Odvetvie	Česi		Slováci	
	1970	1980	1970	1980
poľnohospodárstvo a lesníctvo	3,5	3,2	3,8	3,5
priemysel a stavebníctvo	60,7	59,7	71,1	69,7
doprava a spoje	7,6	6,7	6,9	6,2
obchod	9,4	9,5	6,4	6,8
veda a výskum	0,3	0,6	0,1	0,2
ostatné	18,5	20,3	11,7	13,6

Prameň: HERNOVÁ, Š.: Vývoj národnostního složení Ostravska ..., s. 283.

Na začiatku šesťdesiatych rokov kulminoval aj počet osôb pravidelne dochádzajúcich do ostravskej priemyselnej oblasti z priľahlých regiónov severozápadného Slovenska, najmä z Kysúc, ale aj z ďalších častí Slovenska vrátane najvýchodnejších okresov. Tabuľka č. 13 mapuje regionálny pôvod osôb zo Slovenska dochádzajúcich na Ostravsko roku 1961 na podklade ich trvalého bydliska. V poradí okresov predstavujúcich najväčší zdroj pracovných síl jednoznačne prevládali regióny s nízkym stupňom industrializácie a so zaostávajúcim poľnohospodárstvom. Príznačné bolo, že okrem geograficky najbližších okresov, ako Čadca, Dolný Kubín a Žilina mali značný podiel na počte dochádzajúcich osôb práve vzdialené okresy východného Slovenska. Tabuľka č. 13 rozčleňuje dochádzajúcich aj podľa odvetvia, v ktorom sa prevažne zamestnávali. Z celkového počtu 21 208 dochádzajúcich zo Slovenska na Ostravsko roku 1961 pracovalo približne 43 % v bankách podnikoch Ostravsko-karvinského revíru a 57 % v hutníckych kombinátoch.⁴⁶

Tab. 13 Okresy Slovenska s najväčším podielom na dochádzke do bankých podnikov Ostravsko-karvinského revíru a hutníckych podnikov Ostravska roku 1963

Okres	Banké podniky OKR	Hutnícke a železiarske podniky	Spolu
Čadca	1 093	4 615	5 708
Prešov	160	964	1 161
Žilina	526	566	1 092
Bratislava	734	262	996
Michalovce	160	699	859
Dolný Kubín	661	187	826
Humenné	194	532	726
Trnava	408	365	773
Košice	195	454	619
Nitra	340	275	615

⁴⁶ JANČUROVÁ, J.: Dojíždka a vyjíždka za práci v Severomoravském kraji, SISb., LXV, 1967, č. 4, Graf č. 3.

Trenčín	415	153	568
Poprad	154	410	564
Galanta	308	127	435
ostatné okresy	3 669	2 545	6 214
Slovensko celkom	9 054	12 154	21 208

Prameň: Jančurová, J.: Dojíždka a vyjíždka za prací v Severomoravském kraji, SISb., LXV, 1967, č. 4, Graf č. 3.

Na celkovom raste absolútneho počtu Slovákov v ostravsko-karvinskom regióne mala od polovice šesťdesiatych rokov stále väčší podiel natalita slovenskej komunity, zatiaľ čo prílev osôb zo Slovenska pozvoľna klesal. Na druhej strane sa najmä od konca 70. rokov prehlbovali protichodné tendencie asimilácie Slovákov v tunajšom národnostne zmiešanom prostredí, o čom svedčili rozsiahle výskumy interetnických vzťahov. Pokles prílevu pracovných síl zo Slovenska na Ostravsko dokumentoval aj vývoj počtu pracovníkov slovenskej národnosti zamestnaných v Třineckých železniarňach. Počet dosiahol vrchol v polovici šesťdesiatych rokov. Konkrétne roku 1966 tu pracovalo 3 590 Slovákov, čo predstavovalo 17,5 % zamestnancov. Do roku 1976 počet Slovákov klesol o 1 139 osôb, najmä odchodom zaškolených pracovníkov do Východoslovenských železniární. Postupne sa znižoval aj počet pracovníkov denne dochádzajúcich do Třince z okresu Čadca. V rokoch 1967–1976 klesol z 2 087 na 1 584.⁴⁷

Nová etapa industrializačného procesu na Slovensku od začiatku šesťdesiatych rokov napriek tzv. socialistickému charakteru, nespočetným problémom a napriek zahataniu reformných prúdov v hospodárskej politike po roku 1968 viedla k čiastočnému zmierneniu disproporcií a regionálnych rozdielov ekonomického vývoja. Úloha Ostravska a ďalších priemyselných oblastí českých krajín pri odčerpávaní prebytočných pracovných síl zo Slovenska sa postupne znižovala. Význam Ostravska pre Slovensko vo sfére palív a energetiky však pretrvával aj v nasledujúcich desaťročiach. Pokračovala aj kooperácia v hutníctve, strojárstve a iných priemyselných odvetviach.

The Importance of the Ostrava Region for the Industrialization of Slovakia after 1945

Ludovít Hallon

This article examines the need to overcome approaches to evaluation based on "Socialist Industrialization", including the importance of the Ostrava region for Slovak industry beginning in the 1870s and accelerating after 1945, Socialist industrialization's deformation, Slovakia as a labor pool for the Ostrava region, the Ostrava region as a source of energy and technology for Slovak industry and subsequently as a partner in industrial development and technological cooperation, political-economic issues and social demographic associations.

⁴⁷ ZAHRADNÍK, S.: K problematice pracovních síl v Třineckých železárnách 1945–1975, SISb, LXXV, 1977, č. 4, s. 282–284.

EKONOMICKÝ VÝVOJ OSTRAVSKA PO ROCE 1945 A SLOVENSKO

Dušan Janák – Zdeněk Jirásek

Od skončení války do poloviny šesťdesiatych let procházel silně industrializovaný region Ostravska vnitřně rozporuplným ekonomickým vývojem. Tento vývoj je ve stávající historiografii zachycen nesoustavně a útržkovitě, především z pohledu dějin jednotlivých závodů a podniků, procesu kolektivizace zemědělství či vývoje průmyslové výroby, ale i vývoje průmyslové oblasti. Především pro období let 1945–1948, částečně i pro následné období první pětiletky (1948–1953), resp. do poloviny padesátých let, nechybí ani syntetičtější pohledy; jedná se však v drtivé většině o starší práce vydané do roku 1989 a více či méně poznamenané nedostupnou pramennou základnou, apriorní ideologizací historických výzkumů, popisností i cenzurou či autocenzurou autorů. Literaturu k ekonomickému vývoji Ostravska jsme zmapovali v roce 1991 v komentované bibliografii k dějinám českého Slezska. Upozornili jsme na nezbytnost nového zhodnocení klíčových problémů i analytického zpracování řady dosud neprozkoumaných otázek, následný rozbor z roku 1998 však ukázal, že tato problematika byla ze zorného pole historiků hospodářských a sociálních dějin vytlačena jinými tématy a problémy.¹ I když některá témata byla podrobněji zpracována, zejména pokud se týká ostravsko-karvinského revíru, jediný pokus o nový celistvější pohled na ekonomiku Ostravska po roce 1945 představuje kapitola o ekonomickém vývoji v syntéze novodobých dějin Českého Slezska.²

Na tomto místě považujeme za potřebné upřesnit pojem Ostravska, jehož vymezení z územního hlediska v literatuře značně kolísá. V podstatě jím rozumíme ostravskou průmyslovou oblast či region, jejíž jádro tvořila ostravsko-karvinská aglomerace a která pokrývala východní a střední část českého Slezska i přilehlá území severní Moravy. Sledovat ekonomický vývoj na tomto území po roce 1945 lze v podstatě jen v rámci příslušných okresů a vyšších územně správních celků. Teritoriálně rozsah Ostravska či ostravské průmyslové oblasti se tak v letech 1945–1948 kryl do značné míry s územím ostravské expozitury Moravskoslezského zemského národního výboru v Brně s výjimkou

¹ JANÁK, D. – JIRÁSEK, Z.: Nejnovější vývoj (od roku 1945), In: Slezsko v dějinách českého státu. Stav a úkoly výzkumu. Opava 1991, s. 262–295; JANÁK, D.: Výzkum poválečného vývoje českého Slezska po roce 1989, In: Slezsko v dějinách českého státu. Sborník příspěvků z vědecké konference pořádané pod záštitou prezidenta republiky Václava Havla u příležitosti 50. výročí Slezského ústavu SZM v Opavě, Opava 1998, s. 335–344.

² Srv. např. JANÁK, D.: Zur sozialen Lage der Bergarbeiter im Ostrau-Karwiner Revier, In: Bohemia. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder, Bd. 42, 2001, Heft 2, s. 290–306; Uhelné hornictví v ostravsko-karvinském revíru, Ostrava 2003; JANÁK, D. – JIRÁSEK, Z. et al.: České Slezsko po roce 1945, In: GAWRECKI, D. et al.: Dějiny Českého Slezska 1740–2000, II. Opava 2003, s. 405–528.

Bruntálska, Jesenicka a Krnovska.³ V období 1949–1960 pak odpovídal tehdejšímu Ostravskému kraji kromě okresu Krnov, jež se ekonomicko-sociální strukturou i charakterem vazeb k průmyslovému jádru Ostravska lišil od ostatních okresů. Rozsáhlé industrializační procesy a investiční výstavba v 50. letech, odehrávající se zpočátku hlavně v centru kraje, ale postupně i ve vzdálenějších místech – vedly k rozšíření ostravské průmyslové oblasti, odpovídají od roku 1960 přibližně novým okresům Ostrava, Karviná, Frýdek-Místek, Opava a Nový Jičín v rámci Severomoravského kraje; resp. v případě posledních třech okresů, jejich podstatným částem obklopujícím centrální aglomeraci.⁴

Vztahy mezi ekonomickým vývojem na Ostravsku a na Slovensku lze podle našeho názoru zachytit na dvoji úrovni. První z nich představuje pohyb pracovních sil oběma směry, druhý kooperační dodavatelsko-odběratelské vztahy mezi podniky na Ostravsku a Slovensku. Zatímco pohyb pracovních sil byl zachycen v literatuře o slovenských migracích do českých zemí⁵, ve druhém případě jsme odkázáni jen na nesoustavné zmínky, nacházející se hlavně v pracích k dějinám velkých podniků a závodů a obecněji pojatých studiích k vývoji průmyslu na Ostravsku⁶. Při sledování obou problémových

³ Expozitura MZNV v Moravské Ostravě tehdy tvořilo 10 politických okresů: Bílovec, Bruntál, Český Těšín, Fryštát (později Karviná), Frývaldov (Jeseník), Hlučín, Krnov, Místek, Nový Jičín, Opava-venkov, a dvě statutární města, Opava a Ostrava. Převážná část expozitury MZNV – kromě okresů Bruntál a Jeseník, které spadaly do tzv. jesenické průmyslové oblasti, založené v zásadě na textilní výrobě, a okresu Krnov, jež představoval určitou přechodnou zónu – tvořila tzv. ostravskou průmyslovou oblast. Bliže viz JANÁK, D.: České Slezsko po roce 1945. Územní a správní vývoj, In: Gawrecki, D. et al.: Dějiny Českého Slezska ... c.d., s. 409–411.

⁴ Ostravský kraj, který vznikl k 1. 1. 1949, tvořilo 11 okresů: Bílovec, Český Těšín, Frenštát p. R., Hlučín, Karviná, Krnov, Místek, Nový Jičín, Opava, Ostrava a Vítkov. Tamtéž, s. 416. – K teritoriálnímu rozsahu a struktuře Ostravska po roce 1945 srovnej dále např. PLAČEK, V.: Změny v územně správní organizaci na Ostravsku v letech 1945–1960. I.–III. část, Vlastivědné listy, 16, 1990, č. 2, s. 8–12; 17, 1991, č. 1, s. 9–15; č. 2, s. 11–16.

⁵ Souhrnnější pohledy na migrace ze Slovenska na Ostravsko v letech 1945–1948 přináší např. BAJGER, L.: Ostravsko po druhé světové válce 1945–1948. Obyvatelstvo a pracovní trh. Ostrava 1971, s. 126 an.; ŠRAJEROVÁ, O.: Odcházka Slováků za prací na Ostravsko po druhé světové válce, In: Slezský sborník, 1994, 92, č. 3–4, s. 238–242; ŠRAJEROVÁ, O. – SOMMER, K.: Migrace Slováků do českých zemí v letech 1945–1948, Slezský sborník, 1998, 96, č. 1, s. 20–35; ŠRAJEROVÁ, O. – SOMMER, K. – GÍMEŠ, E.: Slováci v České republice po roce 1945, Opava 1998. Srv. též SOKOLOVÁ, G. – HERNOVÁ, H. – ŠRAJEROVÁ, O.: Češi, Slováci a Poláci na Těšínsku a jejich vztahy, Opava – Šenov u Ostravy 1997.

⁶ Z monografií k dějinám podniků uveďme např. KÁNA, O. et al.: Historie výstavby a vzniku Nové huti Klementa Gottwalda, Ostrava 1966; MATĚJČEK, J. – VYTISKA, J. [SOMMER, K.]: Vítkovice – železářna a strojírna Klementa Gottwalda, Praha 1978; STOLARÍK, L. et al.: Kapitoly z nejnovějších dějin VZKG. Sborník studií, Praha 1965; Sto let Železáren a drátoven Bohumín, n. p., Bohumín 1985; SVÁROVSKÝ, V.: Ekonomickogeografický přehled Železáren a drátoven n. p. Bohumín, nositele Řádu práce, Bohumín 1965; VYTISKA, J. et al.: Dějiny Třineckých železáren 1839–1979, Praha 1979; Z dějin Třineckých železáren. Sborník, Praha 1970.

Pokud jde o obecněji pojaté studie, srv. např. BEINHAUEROVÁ, A. – SOMMER, K.: Úloha a postavení ostravského hutního a strojírenského průmyslu po druhé světové válce (1945–1980), In: Ostrava. Sborník k dějinám a výstavbě města, 15, Ostrava 1989, s. 9–63; GARGULÁK, M. – MATUŠEK, P.: Sociálně ekonomický vývoj ostravsko-karvinského revíru po roce 1945, In: Ostrava. Sborník k dějinám a výstavbě města, 13, Ostrava 1985, s. 199–254; JANÁK, D.: Rozvoj výroby a investiční výstavby v těžkém průmyslu na Ostravsku v letech 1949–1953, In: Časopis Slezského muzea, série B, 35, (1986), č. 2, s. 139–161; JIRÁSEK, Z. – ŽÁČEK, R.: Hospodářský vývoj průmyslových oblastí na Moravě a ve Slezsku v letech 1954 a 1955, In: Časopis Slezského zemského muzea, série B, 50, (1991), s. 61–64; JIRÁSEK, Z. – ŽÁČEK, R.: Příprava třetí pětiletky v druhé polovině padesátých let, In: Slezský sborník, 90, (1992), s. 132–142; PLAČEK, V.: Průmyslová výstavba Ostravska a rozvoj výroby v letech 1954–1955, In: Časopis Slezského muzea, série B, 38, (1989), č. 1, s. 1–18.

EKONOMICKÝ ROZVOJ OSTRAVSKA PO ROCE 1945 A SLOVENSKO

okruhů záměrně abstrahujeme od hledání politických příčin a souvislostí stojících v pozadí tzv. socialistické industrializace Ostravska i Slovenska, které přesahují rámec sledované problematiky. Důležité je, že od roku 1948 vztahy v ekonomické rovině určoval jak chronický nedostatek pracovníků v těžkém průmyslu a stavebnictví na Ostravsku, tak dodávky uhlí, elektřiny, zařízení a investičních celků pro slovenské podniky z dolů, hutí a strojírenských závodů na Ostravsku.

Bezprostředně po skončení druhé světové války se v oblasti ostravské expozitury MZNV produkovaly více než čtyři pětiny těžby kamenného uhlí a výroby koksu v Československu a navazujících chemických výrob, na tři čtvrtiny výroby surového železa, oceli a válcovaných výrobků a podstatná část výroby vagónů, automobilů i strojírenského zboží v Československu.⁷ Tyto parametry se v následujících desetiletích dále zvýšily a rozvoj zmíněných průmyslových odvětví určoval ekonomický vývoj Ostravska, deformoval jeho odvětvovou strukturu a vytvářel bludný kruh „výroby pro výrobu“, což mělo závažné důsledky pro sociálně profesní a vzdělanostní strukturu i demografický vývoj. V dalším výkladu se proto zaměříme především na vývoj v těchto odvětvích a ve stavebnictví hrajících rozhodující úlohu i v ekonomických vztazích se Slovenskem. Pro lepší orientaci a přehlednost použijeme periodizace podle jednotlivých etap centrálního plánování s vědomím zásadního předělu po nastolení komunistického monopolu moci v únoru 1948.

* * *

Období let 1945–1948 se v hospodářských dějinách obvykle člení na dvě části s mezníkem na počátku roku 1947, kdy byl zahájen dvouletý plán obnovy a rozvoje národního hospodářství. Absolutní převahu měla na Ostravsku tradiční profilující odvětví, tj. průmysl báňský a na něj navazující hutní výroba, soustředěná v Ostravě, Trinci, Bohumíně a Lískovci. Tendence k posílení těchto odvětví se po osvobození Československa promítla mj. v projektech na rozsáhlou výstavbu dolů a především hutí, realizovaných teprve v dalším období. Tradiční specializaci oblasti doplňovaly chemické závody umístěné v jejím jádru a zpracovávající – až na několik výjimek – produkty báňského průmyslu; větší význam měly dále závody v Komárově a Odrách. V centrální části Ostravska byla soustředěna i převážná část energetického průmyslu, zatímco strojírenské a kovozpracující podniky byly rozmístěny prakticky po celé oblasti – s jistým zjednodušením je můžeme lokalizovat do pásu průmyslových středisek, obklopujících ostravsko-karvinskou aglomeraci z jihu a západu. Kovodělný a chemický průmysl spolu s průmyslem textilním, potravinářským, dřevařským a průmyslem kamene a zemin vytvářely specifickou strukturu průmyslu v některých okrajových částech oblasti (Frýdecko a Místeko, Opavsko a Novojičínsko).

Podstatný zásah do vlastnických poměrů i struktury průmyslu na Ostravsku představovalo znárodnění klíčových odvětví v roce 1945 a druhá etapa znárodnění po únoru 1948. Tyto procesy urychlily centralizaci průmyslu i vznik velkých průmyslových podniků v některých odvětvích (chemický průmysl, strojírenství, textilní průmysl) a vedly k další koncentraci výroby i centrálního, administrativně direktivního plánování a

⁷ Osvobozená země. Dva roky práce Moravskoslezského ZNV, expozitury v Ostravě, pro stát, zemi a lid, Ostrava 1947, s. 22, 97, 102–102, 116, 169.

řízení. Odvětvovou a územní strukturu průmyslu ovlivnilo jednak přemístění některých strojírenských závodů do periferních částí oblasti, související se snahami oblastních orgánů o zprůmyslnění těchto regionů (např. závodu Moravských elektrotechnických závodů ze Zlína do Frenštátu pod Radhoštěm, ostravské armaturky Dango a Dienenthal do Dolního Benešova atd.), jednak postupná likvidace malých výrobních závodů; k radikálním změnám v rozmístění průmyslu však nedošlo.⁸

Struktura průmyslu se tedy měnila více méně pod vlivem různých okolností a jednání ústředních a oblastních orgánů, když zvláště při přípravě dvouletého plánu se střetávaly názory expertů různých politických stran. V jejich postojích však můžeme nalézt dva shodné prvky. Společný byl důraz na rozvoj ostravského průmyslu, byť jeho význam v celostátním měřítku byl posuzován různě, a na prosazení Opavska, Hlučínska a Jablunkovska mezi tzv. hospodářsky slabé kraje. U Opavska a Hlučínska se argumentovalo zejména válečnými škodami, ekonomickými parametry však mezi hospodářsky slabé kraje rozhodně nepatřily, a také snahy o získání mimořádných finančních dotací byly úspěšné fakticky jen v Jablunkově.⁹

Ostravsko-karvinský revír se po osvobození na jaře 1945 nacházel ve svízelné situaci. Důsledky bezohledného válečného hospodářství okupantů a hromadný odchod totálně nasazených pracovníků zkomplikovaly úsilí o co nejrychlejší obnovu těžby uhlí a výroby koku, jejichž nedostatek tíživě pociťovala celá republika. K překonání důsledků válečného hospodářství a k rozvoji těžby byly potřebné rozsáhlé investice pro výstavbu nových a rekonstrukci stávajících dolů i pro změnu způsobu dobývání v porubech, což znamenalo výrazně zvýšit dosavadní objem příprav.

Chybějící pracovní síly měl nahradit především okamžitý přísun krátkodobých civilních i vojenských brigádníků, který začal již v létě 1945. Tím ale vznikl komplex problémů, vyplývajících z jejich nedostatečné kvalifikace, možnosti stabilizace v revíru i slabé motivace. Druhým hlavním zdrojem pracovníků byli internovaní a zajatí Němci, jejichž nasazení bylo ovšem od jara 1946 limitováno a postupně omezováno v souvislosti s odsunem. Ne tak zjevným, ale snad ještě palčivějším problémem byl nedostatečný počet báňských techniků. Jejich přirozený úbytek a ztráty způsobené perzekucí Čechů a Poláků za okupace byl umocněn odstraněním německých inženýrů i středně technického personálu dosazeného okupačním režimem, především osob německé a nezjištěné národnosti z Hlučínska i Těšínska. Zvlášť citelný byl úbytek inženýrů, na němž se podepsala proluka šesti let, způsobená uzavřením českých vysokých škol. Do Ostravy sice byla počátkem září 1945 přeložena Vysoká škola báňská z Příbrami, ale její noví absolventi začali vycházet v omezeném počtu teprve v roce 1946.

Hledání východiska z kritické situace revíru bylo obtížnou záležitostí. Jednu z cest představovala nepochybně dlouhodobější modernizace a intenzifikace výroby, její možnosti ale byly v poválečném Československu značně problematické. Vedle nedostatku investičních prostředků a kvalifikovaných pracovníků na všech úrovních ji bránila například i absence vlastního technického rozvoje a mechanizační základny v Ostravsko-

⁸ Podrobněji srv. JIRÁSEK, Z.: České Slezsko po roce 1945. Ekonomický vývoj ... c.d., s. 441–449; JANÁK, D.: Rozvoj výroby ... c.d., s. 141.

⁹ JIRÁSEK, Z.: České Slezsko ... Ekonomický vývoj ... c.d., s. 445–446; SOMMER, K.: K otázce charakteru průmyslových oblastí v českých zemích a jejich teritoriálního vymezení. In: Materiály k dějinám průmyslových oblastí v období výstavby socialismu, Opava 1983, s. 56–60.

karvinského revíru. Z hlediska potřeb poválečné doby by byla reálně možným a patrně optimálním řešením kombinace dostupných intenzifikačních prvků, zejména v oblasti řízení a efektivnosti práce, a extenzivních faktorů růstu. V revíru se však zaměřili na využití dostupných extenzivních faktorů, což fakticky znamenalo pokračovat v intencích válečné ekonomiky. Novým prvkem bylo tzv. stachanovské hnutí, které však už na podzim 1946 vzhledem k narušování efektivnosti výroby tehdejší komunistický ředitel Ostravsko-karvinských dolů F. Otásek zakázal.¹⁰

Podobné problémy existovaly i v hutních závodech, kde situaci mj. komplikovala demontáž části zařízení Vítkovických železáren jako sovětské válečné kořisti, kterou se podařilo zastavit až celostátním orgánům, jen zvolna se obnovovala doprava. I když se v letech 1945–1946 podařilo obnovit vcelku úspěšně hospodářský život Ostravska, bylo období dvouletky stále poznamenáno řadou negativních činitelů. Výrobní kapacity, zejména v těžkém průmyslu, zůstaly sice za války uchráněny před zničením, ale zařízení bylo značně opotřebované a zastaralé, citelně se projevoval nedostatek surovin a zejména nedostatek pracovních sil, nejtěživěji pociťovaný v dolech, za války doslova vydrancovaných, ale i v hutích, stavebnictví a dalších odvětvích. V důsledku krytí zvýšené potřeby pracovních sil, rekrutujících se převážně ze zdrojů mimo oblast, začíná na Ostravsku, pro něž je příznačná vzájemná dojíždka pracovníků mezi jednotlivými průmyslovými středisky, rozsáhlý pohyb obyvatelstva, který se po roce 1948 dále stupňoval. Tyto faktory se spolu s dalšími následky válečného hospodářství promítly do celkových výsledků těžkého průmyslu ve dvouletce. Dvouletý plán v těžbě uhlí a hutní výrobě byl sice splněn, ovšem s velkým vypětím a za cenu nedělní a přesčasové práce. Neuspokojivá situace se vytvořila v kovoprůmyslu, který splnil plánované úkoly pouze na 90 %. Kritický stav vznikl na úseku investiční výstavby, kde byla realizována pouze polovina plánovaných investic, takže např. v dolech byly úkoly investiční výstavby splněny pouze na 26 %. Dodejme, že v době dvouletky teprve začíná nová bytová výstavba v Ostravě i dalších městech v podobě tzv. pohotovostních sídlišť pro doly.¹¹

Před blížící se zimou v roce 1945 bylo pro československé hospodářství rozhodující obnovení těžby uhlí v ostravsko-karvinském revíru. Jestliže v ostravských dolech a hutích chyběly pracovní síly, na válkou zničeném Slovensku bylo ještě v prosinci 1945 v báňském průmyslu na 5 000 a v kovoprůmyslu na 20 000 nezaměstnaných, kteří odcházeli do českých zemí. Na Ostravsku se první větší skupiny Slováků objevily koncem roku 1945, kdy bylo v obvodu Okresního úřadu ochrany práce (OÚOP) v Ostravě, jenž zahrnoval město Ostrava a okresy Fryštát, Místek, Nový Jičín a Bílovec, tj. téměř celý průmyslový potenciál Ostravska, začleněno do práce 331 mužů a 37 žen ze Slovenska. V následujícím roce s výjimkou letních měsíců přibývalo zhruba tisíc slovenských dělníků až do října 1946, kdy bylo začleněno 1 885 mužů a 83 slovenských žen. Dalšímu odlivu pracovních sil kladly slovenské úřady administrativní překážky, přesto slovenští dělníci dále přicházeli neregulérně, bez tzv. převodek tamních OÚOP, a odmítali se vrátit, takže od listopadu 1946 do února 1947 vzrostl jejich celkový počet na Ostravsku z 12 182 osob na 13 468 osob. Na této úrovni se udržoval i v dalších měsících – kupř. v dubnu 1947 evidoval ostravský OÚOP ze 13 422 zaměstnaných slovenských mužů a

¹⁰ K situaci v Ostravsko-karvinském revíru v letech 1945–1948 podrobněji JANÁK, D. – JIRÁSEK, Z.: Sovětští poradci ... c.d., s. 9–12.

¹¹ JIRÁSEK, Z.: České Slezsko ... Ekonomický vývoj ... c.d., s. 450–452; JANÁK, D.: Rozvoj výroby ... c.d., s. 141.

žen 5 432 (4 855 mužů a 577 žen) v hutnictví a strojírenství, 3 464 (3 305 mužů a 139 žen) ve stavebnictví a 2 495 (2 476 mužů a 19 žen) hornictví. Nejvíce slovenských dělníků tehdy pracovalo ve Vítkovických železárnách (3 205, z toho 302 žen) a v Ostravsko-karvinských dolech (1 514 osob), kam přicházeli slovenští muži na čtyřměsíční brigády.¹²

Neúměrně vysoká poptávka po pracovních silách vyvolaná dobovou preferencí těžkého průmyslu se promítla při organizovaném náboru ve zvýhodňování brigádníků z různých oblastí Slovenska, jejichž hlavním motivem byla možnost atraktivního výdělků. Pro Ostravsko bylo rozhodující oblastí sousední Kysucko, další pak okresy ležící podél košicko-bohumínské dráhy až po Spišskou Novou Ves, na sezónní zemědělské práce ale přicházeli i skupiny dělníků z jižního Slovenska. Ve druhé polovině roku 1947 se objevují nabídky ze Slovenska na čtyřměsíční brigády v dolech apod., na sklonku téhož roku začala přímá spolupráce OÚOP v Čadci a Ostravě, jejímž výsledkem byl přísun pracovních sil do stavebnictví; v obvodu ostravského OÚOP bylo tehdy evidováno 14 951 pracovníků ze Slovenska, z toho 1 831 žen. V květnu 1948 prováděly Vítkovické železárny a Ostravsko-karvinské doly náborovou akci na Kysucích (okresy Čadca, Kysucké Nové Mesto a některé obce okresu Velká Bytča), ovšem Ostravsko-karvinské doly s malým efektem, protože zájem byl o lehčí a sezónní práci v kovoprůmyslu a stavebnictví. Od června 1948 pracovalo v Ostravsko-karvinských dolech na základě dohody mezi sociálně politickou komisí ústředního výboru KSČ a ústředního výboru KSS o permanentní uhelné brigádě 600 osob – brigádníci z okresů Spišská Nová Ves, Poprad a Trenčín. V národním podniku Ostravsko-karvinské doly (OKD) tak byla zaměstnána zhruba čtvrtina Slováků včleněných do práce v obvodu OÚOP v Ostravě, jejichž počet podle našeho odhadu tehdy činil přibližně 14 000 osob. K nim je třeba připočítat cca 160 Slováků pracujících v roce 1948 v železárnách v Třinci, tj. v obvodu OÚOP v Českém Těšíně.¹³

První etapa komunistického totalitního režimu v Československu v letech 1948–1953 přinesla zásadní změny v ekonomické oblasti, byť nelze přehlédnout skutečnost, že hospodářství nebylo možno změnit ze dne na den a tedy vykazovalo i určitou setrvačnost. Pokud uvažujeme v této době o ostravském regionu, pak lze jednoznačně říci, že právě toto období přineslo nesmírné posílení zdejšího důlního a hutního průmyslu, čemuž odpovídal rovněž rozvoj zdejšího strojírenství. Utlumování role lehkého průmyslu pak v konkrétních podmínkách „ocelového srdce republiky“ pochopitelně dostávalo ještě výraznější rozměr a zřetelnější kontury, než tomu bylo v dimenzi celostátní.¹⁴

Zaměříme se nyní na hlavní průmyslová odvětví Ostravska, která určovala ekonomickou charakteristiku tohoto regionu, a zároveň podchyťme spojitosti ekonomického vývoje Slovenska, jehož úloha na přelomu čtyřicátých a padesátých let nepochybně stoupala především s procesem jeho industrializace. Těžbě zdejšího uhlí byla věnována nemalá pozornost v závěrečném roce dvouletky a přirozeně i při koncipování a v celém průběhu prvního pětiletého plánu. Rok 1948 zaznamenal ještě poměrně podstatné zvýšení

¹² BAJGER, L.: Ostravsko ... c.d., s. 101, 126–130; ŠRAJEROVÁ, O.: Odcházka Slováků ... c.d., s. 238–239.

¹³ BAJGER, L.: Ostravsko ... c.d., s. 130–133; ŠRAJEROVÁ, O. – SOMMER, K.: Migrace Slováků ... c.d., s. 31; ŠRAJEROVÁ, O.: Odcházka Slováků ... c.d., s. 239–240.

¹⁴ Shnutí ekonomického vývoje v tomto období viz JIRÁSEK, Z.: České Slezsko ... Ekonomický vývoj ... c.d., s. 450–455.

těžby uhlí.¹⁵ Tento výsledek byl však zkomplikován skutečností, že při těžbě se počaly dosti razantně uplatňovat tzv. sovětské zkušenosti. Máme-li nějakým způsobem zobecnit tento dobový fenomén, pak lze v případě hornictví říci, že šlo o jednostranné preferování okamžitého výkonu za jakoukoli cenu. Postupně se tedy opouštělo „nerentabilní“ dotěžování slojí, podceňovala se příprava a zanedbávaly bezpečnostní předpisy, což sebou přineslo i velmi tragické důsledky. Ve svém důsledku vyvolal takovýto trend dlouhodobý pokles produktivity práce a přivedl celý revír do konfliktní krizové situace, která se počala zřetelně projevoval od roku 1950 a naplno propukla poklesem nejen těžby, ale i všech dalších relevantních ukazatelů v roce 1951. Produkce začala stagnovat, řešení situace hledali odpovědní představitelé v rozšiřování kádru pracovních sil. V roce 1952 se opětovně podařilo těžbu zvýšit, v závěru první pětiletky však opět došlo k poklesu.¹⁶

Ještě zřetelněji se ovšem problémy uhelného hornictví na Ostravsku projevovaly při sledování plnění plánu těžby. Ani v jednom roce nedošlo totiž k jeho celkovému splnění, efektivita podniků permanentně klesala. Pro rok 1951 byl navíc zpracován navýšený plán, který ve své podstatě přinesl do ostravského hornictví zvyšující se chaos. Ještě problematičtější zasahovali do vývoje revíru sovětské poradci, kteří zde začali vyvíjet svou činnost od roku 1951. Jejich představy se vykrystalizovaly v záměr, že zdejší doly by kolem roku 1960 měly vytěžit kolem 26 milionů tun černého uhlí. To byla představa technicky naprosto nereálná a přitom vytyčený limit vysoce překračoval potřeby československého národního hospodářství.

Dalším profilovým výrobním odvětvím byl průmysl hutní. Při této příležitosti se omezíme pouze na rámcovou charakteristiku jeho vývoje. Hutním komplexům byla připisována mimořádná úloha v zabezpečení československé ekonomiky hutními produkty, část jejich výrobků měla směřovat rovněž na vývoz. Od roku 1948 šlo o rychle se rozšiřující export do Sovětského svazu, následovaly pak i další tzv. lidově demokratické země. Vytvářeny byly hlavně kolejnice, trubky, různé dráty atd.

Hutní průmysl byl po celou dobu pětiletky výrazně posilován množstvím investic. Největší akcí tohoto druhu byla výstavba nového hutního závodu v Ostravě, tedy Nové huti Klementa Gottwalda. Při její výstavbě bylo vlastně navázáno na přípravné práce z doby nacistické okupace (tzv. Jižní závod). Šlo o jednu z „velkých staveb pětiletky“. Harmonogram její výstavby se však neustále opožďoval za schváleným plánem, a to i přes všechna možná opatření a posilování stavitelského kádru nejen mládežnickými brigádníky, ale patrně i využitím nuceně práce vězňů či internovaných z táborů ve Vítkovicích, resp. Tábora nucených prací v Kunčicích. Nové výrobní kapacity začaly vyrábět teprve na samém konci pětiletky, přičemž výstavba NHKG pokračovala dále až do druhé poloviny 50. let.¹⁷

Rozšiřovány byly i Vítkovické železárny a podstatné investice byly určeny i na rozvoj třinecké hutnické základny.¹⁸ Stoupala i výroba Železáren a drátoven v Bohumíně. Přes uvedenou preferenci ostravského hutnictví však ani zde nedocházelo k plnění úkolů

¹⁵ URBÁŠEK, P. První pětiletý plán v moravských průmyslových oblastech. Rukopis, Slezský ústav Slezského zemského muzea Opava, s. 3–9.

¹⁶ Podrobněji JANÁK, D. – JIRÁSEK, Z.: Sovětské poradci ... c.d., s. 21–25, 39 ad.

¹⁷ JANÁK, D.: Rozvoj výroby ... c.d., s. 150–154; týž: Věznice Krajského soudu v Ostravě po únoru 1948, In: K počtu historika mnichovské konference. Sborník příspěvků k osmdesátinám Bořivoje Čelovského. Ed. M. Borák, Slezský sborník, 101, (2003,) č. 3, s. 378–379.

¹⁸ MATĚJČEK, J. – VYTISKA, J.: Vítkovice ... c.d., s. 264 ad.

tak, jak si představovali tehdejší plánovači a národohospodáři. Hutní materiál se stále zřetelněji stával úzkým profilem pětiletky. Zatímco výroba surového železa ještě dostávala, produkce slitin a oceli, především ušlechtilé, se posouvala do stále většího propadu. Zvýšení globálních úkolů pětiletky v roce 1951 vyvolalo ještě větší problémy. Totéž lze říci i o působení sovětských poradců. Pokud jde o strojírenský průmysl, měl analogické problémy jako hutnictví, a to i přes eruptivní rozvoj zdejšího těžkého strojírenství. Na okraj poznamenejme, že mnohdy byly strojírenské produkční kapacity propojeny s hutními podniky; zvlášť markantní to bylo u vítkovického koncernu.

Ostravské hornictví a hutnictví tvořily jakousi páteř vazeb na Slovensko, což můžeme sledovat především v oblasti pracovních sil. V letech první pětiletky se celé Slovensko stalo náborovou oblastí pro získávání tzv. dlouhodobých brigádníků. Podle správního členění platného od počátku roku 1949 bylo nejvíce osob získáváno především v Žilinském, Nitrianském, Prešovském a Bratislavském kraji. Již tehdy se počítalo s tím, že část z nich na Ostravsku zakotví prakticky trvale. Pokud šlo o slovenské dělníky v hutích, předpokládalo se, že budou tvořit jakýsi základ zaměstnanců v nově budovaných železárnách na východě Slovenska, k čemuž do jisté míry došlo až v první polovině šedesátých let.

Léta první pětiletky lze označit za období nejsilnějšího přílivu slovenských pracovníků na Ostravsko. Kromě práce v dolech se velmi silně uplatňovali slovenští dělníci v hutních podnicích. K největší koncentraci docházelo v hutním podniku ve Třinci. Na konci roku 1950 v Třineckých železárnách jen na základě náboru pracovalo se statutem brigádníků 1 288 osob, vesměs šlo ovšem o pracovníky nevyučené. Tito brigádníci umístění v těžkém průmyslu Ostravska se mimo jiné vyznačovali i značnou fluktuací.¹⁹ Teprve na konci pětiletky dochází k určitému usazování Slováků v tomto regionu, což souviselo i s postupně se rozšiřující bytovou výstavbou. S tímto procesem se setkáváme především na Karvinsku, které se postupně stalo jakýmsi centrem slovenské národnostní skupiny v českých zemích vůbec.

Saturace zvyšujících se požadavků těžkého průmyslu na pracovní síly byla uspokojována ovšem i dojížděnou do zaměstnání přes pomyslnou česko-slovenskou hranici. Nejvyšší hodnoty vykazovaly v dojížděcí okrese Čadca, Kysucké Nové Město a Bytča.²⁰ Pokud tedy jde o podíl Slovenska na rozvoji Ostravska za první pětiletky, lze je označit za nasávací prostor pro získávání pracovních sil, přičemž náborové akce byly novou skutečností, kdežto denní dojížděka, ale v některých případech i stěhování za práci ze sousedních slovenských okresů mělo dlouhodobý charakter.

Ostravský těžký průmysl byl také v nemalé míře spojen s tzv. socialistickou industrializací Slovenska. Byli to především ostravští hutní specialisté, kteří se podíleli na zahájení výstavby hutního komplexu na východním Slovensku. Jeho podoba se do jisté míry rodila i ve vítkovických projekčních kancelářích, značný význam pro Slovensko měly i zdejší projekční práce při výstavbě zbrojovek v Pováží.²¹ Rozšíření a další výstavba zbrojních výrobních kapacit se totiž stala opět jednou z národohospodářských priorit. Produkce ostravských průmyslových závodů se přirozeně nemalou měrou podílela i na

¹⁹ VYTISKA, J. et al.: Dějiny Třineckých železáren ... c.d., s. 188–190.

²⁰ BEINHAUEROVÁ, A. – SOMMER, K.: Dojížděka do zaměstnání v průmyslových oblastech. Rukopis, Slezský ústav Slezského zemského muzea Opava, 49 s.

²¹ STOLÁŘÍK, L. et al.: Kapitoly ... c.d., s. 113–116.

výstavbě průmyslových podniků na Slovensku. Vzhledem k tomu, že celostátně šlo o model direktivně řízené a centralizované ekonomiky, nelze ale tyto skutečnosti nějakým způsobem přesněji postihnout.

Ve vývoji ostatních průmyslových odvětví na Ostravsku nehrál již „slovenský faktor“ nějakou podstatnější roli. Pouze k výrobě elektrické energie poznamenejme, že se na Ostravsku projevoval právě v letech první pětiletky její stále katastrofálnější nedostatek způsobovaný jednak téměř exponenciálně se zvyšující potřebou industriální sféry, jednak zaostáváním výstavby nových elektrárenských kapacit (např. tepelné elektrárny v Ostravě-Třebovicích). Výpadky elektřiny a omezování jejího odběru se pak vzhledem k propojení energetických soustav dotýkalo i sousedních slovenských území.

Velmi silně ovšem ovlivnili Slováci vývoj zemědělství v pohraničí českého Slezska a severní Moravy.²² Ještě v roce 1948 byly poměrně početné slovenské migrace do zemědělství v okresech Bruntál, Krnov a Jeseník. Příchozí zde získávali zemědělské usedlosti, a tak příchod mnoha slovenských rodin byl neodmyslitelnou součástí poválečného osídlovacího procesu. Od roku 1949 však byla zahájena kolektivizace zemědělství a pro mnohé slovenské hospodáře ztratilo smysl zůstávat nadále ve uvedených regionech. Řada z nich však před návratem na Slovensko upřednostnila přechod do těžkého průmyslu Ostravska.

Závěr prvního pětiletého plánu byl v celostátních podmínkách modifikován akceptováním tzv. nového kurzu v ekonomické sféře a rovněž do určité míry i společenskými a hospodářskými důsledky provedené měnové reformy. Přes počáteční diskuse uvnitř mocenského centra státu se aplikace „nového kurzu“ omezila pouze na snahu o odstranění nejmarkantnějších disparit uvnitř národního hospodářství a s tím spjaté posílení produkce spotřebního průmyslu orientované především na zlepšení zásobování vnitřního trhu.

Vyvstává logická otázka, jakou úlohu v tomto dalším relativně rozsáhlém manévru mělo vysoce průmyslové a v předchozím pětiletém období výrazně investičně i jinak preferované Ostravsko sehrát. Existovaly přinejmenším dvě vývojové alternativy. První by přinesla omezení rozvoje zdejšího těžkého průmyslu a symbolicky by byla spjata se zpomalením „tepu ocelového srdce republiky“ v důsledku přeskupení investičních záměrů na lehký průmysl. Druhá možnost spočívala ve sledování dříve nastoupené cesty, podtrhující jistou specifickou zdejší industriální aglomerace a opírající se nejen o zdůraznění funkce Ostravska v dimenzích státu, ale i v širších teritoriálních souvislostech skutečných či údajných potřeb ekonomického prostoru států sovětského bloku.

S nepatrnými odchylkami byla zvolena druhá alternativa, což z celostátního hlediska korespondovalo i s porážkou radikálnější změny ekonomické politiky prosazované Jaromírem Dolanským. O tomto rozhodnutí informoval výhledový koncepční materiál Zpráva o komplexním rozvoji Ostravska na rok 1954, který byl zpracován Státním úřadem plánovacím a s poměrně velkým porozuměním, snad i zadostiučiněním, byl přijat zdejšími stranickým regionálním vedením. Prvořadým hospodářským úkolem ostravského regionu bylo zabezpečení těžby uhlí. S uhlím se počítalo jako s energetickou surovinou a dále rovněž jako jedním z komponentů zdejších hutních provozů. Při sledování vývoje zdejší těžby je možno říci, že po poklesu v roce 1953 došlo následujícího roku

²² JANÁK, D.: České Slezsko ..., Slovenská menšina ... c.d., s. 502–505.

k rozšíření produkce, která se v revíru přiblížila téměř k 17 milionů tun. V roce 1955 registrujeme však opět pokles na cca 16,5 milionů tun.²³

Vzhledem k zachování priority rozvoje hornictví na Ostravsku pokračovalo další „nasávání“ slovenských pracovníků do zdejších dolů. Náborové okresy na Slovensku zůstaly nezměněny a slovenští dělníci přicházeli především do východní, karvinské části revíru. Řada Slováků nacházela své nové bydliště v sídlištích v Havířově a Karvině, mnozí z těch, kteří pracovali v Ostravě, se počali usídlovat v dalším satelitním městě v Porubě.²⁴ Přitom je třeba zdůraznit, že vzhledem k výraznému omezení nucené práce, což souviselo nejen s předchozím zrušením táborů nucené práce, ale s postupným omezováním a následným zrušením pomocných technických praporů modifikovaných nakonec už pouze v technické prapory, rostl význam nábořem zabezpečovaného přísunu pracovních sil.

Druhým nejdůležitějším ekonomickým úkolem bylo zajištění dalšího rozvoje zdejší hutnické základny. Byly vyčleněny značné investice jak pro další výstavbu Nové huti Klementa Gottwalda, tak Vítkovických železáren Klementa Gottwalda. S rozsáhlým rozvojem se počítalo ovšem i v hutnickém komplexu ve Třinci.²⁵ Pokud bychom měli stručně charakterizovat hospodářské výsledky zmíněných hutních podniků, museli bychom konstatovat, že se v letech 1954–1955 ani jednou nepodařilo splnit státem naplánované výrobní kvóty, i když výroba surového železa i surové oceli stoupala. Nedostávalo se však dostatečného množství ušlechtilé oceli, slitin, zaregistrována byla rovněž nedostatečná produkce kolejnic. To se mimo jiné asi nejvíce dotklo Slovenska, neboť právě ze Třineckých železáren směřovaly koleje i pro výstavbu tratí na středním a východním Slovensku. Ani v této souvislosti nelze určit, jak velká část zdejší hutní produkce byla určena pro industrializaci Slovenska. Omezme se tedy pouze na konstatování, že k transportu zdejší hutní suroviny do slovenských strojírenských podniků nepochybně docházelo.

Nejmarkantněji se vazba na Slovensko opět ukazovala v oblasti pracovních sil. V rámci náboru byli získáváni pracovníci především z Bratislavského, Nitranského, Žilinského a Prešovského kraje, méně již z jiných slovenských oblastí. V souvislosti s přehodnocením výstavby košického hutního komplexu se poněkud omezily ovšem projektové práce ve Vítkovických železárnách. Rovněž různé projekční plány v železárnách na Ostravsku pro další výstavbu zbrojovek v Pováží byly v kontextu celostátních ekonomických změn poněkud utlumeny.

V letech 1954 a 1955 byl vykazován značný přírůstek hrubé výroby v resortu strojírenství na Ostravsku (šlo o 8,7 % a 6,7 %), přesto nebyly splněny zamýšlené kvóty. Výrazně se zvýšila také výroba elektrického proudu. Zlepšení energetické bilance bylo vyvoláno především dokončením produkčních kapacit, s jejichž uvedením do provozu se kalkulovalo již v letech 1951 a 1952.²⁶ Rozšíření výroby elektřiny se poměrně příznivě projevilo nejen v zásobování industriální sféry, ale i domácností. Přirozeně na této skutečnosti participovaly i sousední slovenské regiony.

²³ Komplexněji o této problematice např. JIRÁSEK, Z. – ŽÁČEK, R.: *Hospodářský vývoj ... c.d.*, s. 61–64.

²⁴ O výstavbě těchto nových sídlištních center a národnostním složení jejich obyvatel pojednávají především desítky článků Radima Prokopa.

²⁵ HRAZDIL, L.: *Investiční výstavba Třineckých železáren po osvobození*, In: *Z dějin ... c.d.*, s. 199 ad.

²⁶ JIRÁSEK, Z. – ŽÁČEK, R.: *Hospodářský vývoj ... c.d.*

Vývojové trendy v ostatních hospodářských odvětvích odpovídaly více méně celostátní realitě a přímý slovenský vliv zde nelze podstatněji sledovat. Z hlediska vztahu Ostravska ke Slovensku, kromě již výše připomenutých skutečností, je třeba zmínit ještě dva podstatné momenty. V letech 1954 a 1955 dochází k určité první vlně územní stabilizace občanů slovenské národnosti, jejichž působení na Ostravsku bylo spojeno s prací v průmyslu, především v hutnictví, hornictví a strojírenství. Kromě jiných vlivů zde nemalou roli jistě sehrávalo rozšiřování nového bytového fondu v satelitních městech, dobově nazývaných „socialistickými městy“. Naopak u slovenského obyvatelstva, které se usazovalo v pohraničních vesnických lokalitách a nacházelo zaměstnání ve státních statcích, trvala i nadále poměrně vysoká migrace.²⁷

Na počátku roku 1956 byl zahájen druhý pětiletý plán, o jeho koncepci se nadále diskutovalo a v podobě zákonné normy byl dotvořen teprve v roce 1958, tedy paradoxně až v polovině svého plnění. Toto prodlení bylo důsledkem nejen měnící se mezinárodní situace, a tedy i stálého lavirování při stanovení míry preference rozvoje těžkého průmyslu, ale i nejasností nad dalším hospodářským rozvojem země včetně zrodu prvních reformních úvah (tzv. Rozsypalova reforma) snažících se zastavit pokles efektivity československého národního hospodářství.²⁸

Pokud jde o ostravskou industriální bázi, lze k jejímu vývoji obecně konstatovat, že se zde všechny celostátní trendy promítaly v koncentrované podobě. Opět z hlediska celostátní ekonomiky dominovala těžba černého uhlí. Její množství sice po celou dobu narůstalo, ovšem problémy s ukazatelem efektivity nadále přetrvávaly. Druhá pětiletka zároveň byla obdobím, kdy mechanizace těžby na Ostravsku dosáhla značných rozměrů a uhlí již nebylo až tak nedostatkovým artiklem, jako na počátku 50. let. Příliv slovenských pracovních sil do hornictví se podstatně zbrzdil. Naopak lze konstatovat, že podstatné rozšíření bytového fondu, hlavně v Porubě a Havířově, přispělo k trvalému usazení mnohých Slováků, kteří sem přišli jako dočasní brigádníci, přičemž jejich centrem zůstával nadále okres Karviná.²⁹

Totéž platilo i o zdejších slovenských hutnících. Hlavní migrační vlna dozněla a v rámci náboru byly na Slovensku úspěšné pouze Třinecké železářny. Hutní výroba sice měla vzestupnou tendenci, nadhodnocené úkoly druhé pětiletky však neumožňovaly jejich splnění. Ve vztahu ke Slovensku nelze ovšem zapomenout na dokončování projektu a opětovně zahájení výstavby Východoslovenských železáren, na čemž měly především Vítkovické železářny obrovský podíl.³⁰ Posílení úlohy zdejšího chemického průmyslu se směrem ke Slovensku nijak neprojevilo, totéž platí i o vývoji dalších průmyslových odvětví včetně strojírenství. V jeho působnosti bylo patrně na Ostravsku nejdůležitější vybudování podniku Ostroj Opava, který se specializoval na výrobu důlních strojů a zařízení.

Souhrnně lze říci, že i když druhá polovina padesátých let byla obdobím pokračující a v mnoha ohledech silící industrializace Slovenska, vliv ostravských průmyslových podniků na tento proces nelze detailně sledovat, neboť i přes zmíněný první

²⁷ Řada údajů k této problematice viz např. SOKOLOVÁ, G. – HERNOVÁ, H. – ŠRAJEROVÁ, O.: *Češi, Slováci a Poláci ... c.d.*

²⁸ JIRÁSEK, Z. – ŽÁČEK, R.: *Příprava třetí pětiletky ... c.d.*, s. 132–142.

²⁹ JANÁK, D. – JIRÁSEK, Z.: *Sovětská poradci ... c.d.*, s. 80–88.

³⁰ STOLARÍK, L. et al.: *Kapitoly ... c.d.*, s. 136 an.

reformní pokus vykazovala státní ekonomika centralizační rysy doplňované direktivními metodami řízení.

Počátek šedesátých let byl ve znamení blížící se opětovné krize československé ekonomiky. Svou roli přitom hrála celá řada faktorů od nereálné stanovených temp růstu až po problémy ve fungování „dodavatelsko-odběratelských vztahů“ v rámci RVHP. Nadále byl přeceňován růst objemu hrubé výroby a preferovány extenzivní faktory, což se výrazně odrazilo zejména v hutním průmyslu na Ostravsku. Ve Vítkovických železárnách se stále naléhavěji projevovaly nahromaděné problémy, především zastaralé zařízení, pomalá modernizace a odliv kvalifikovaných zaměstnanců jak do Nové huti, kde se zvyšováním jejich počtu pokoušeli řešit výrobní problémy stále nedobudovaného podniku (téměř tři čtvrtiny přijímaných pracovníků ale neměly potřebnou kvalifikaci), tak do nově budovaného hutního kombinátu na východním Slovensku. V Třinci dále pokračovala investiční výstavba a zvyšoval se objem výroby, současně ale rostl nepoměr mezi její produktivitou a růstem mezd. V letech 1961–1963 ani jeden z hutních podniků neplnil plán a teprve po jeho snížení a uplatnění některých, byť ojedinělých kvalitativních přístupů ve výrobě, organizaci i řízení v letech 1964–1965 došlo k určité stabilizaci výroby.³¹

Podobná situace panovala v Ostravsko-karvinských dolech, kde sice těžba za třetí pětiletku vzrostla o 1,4 miliónu tun, ale tři čtvrtiny přírůstku kryla těžba z nového Dolu 9. květen. Od roku 1961 po přechodu části dolu na pětidenní pracovní týden neúnosně vzrostla těžba ve volných dnech, takže zavedením zkrácené doby bylo do roku 1965 přerušeno, snížila bezpečnost práce a počet důlních dělníků vzrostl v letech 1961–1965 o 8 000 osob (více než čtvrtina z nich ovšem zajišťovala bezpečnost práce), což znamenalo nárůst o 16,7 % při růstu těžby o 6,8 %; zvýšení bezpečnosti práce tedy vedlo ke snížení její produktivity.³²

Výstavba nových dolů a zvyšování počtu zaměstnanců v hutích udržovaly v první polovině šedesátých let stále značnou poptávku po pracovnících ze Slovenska. Ti směřovali jak do nových dolů ve východní části Ostravsko-karvinského revíru, tak do hutních podniků v Třinci i v Ostravě. Nárůst slovenských pracovníků v Třineckých železárnách lze dokumentovat následujícími údaji. V roce 1948 tvořili Slováci pouze 1,7 % z 9 306 zaměstnanců, po zahájení organizovaného náboru na Slovensku v roce 1957 zde k 1. únoru 1958 bylo ze 13 675 zaměstnanců 1 556 Slováků, tj. 9,6 %, a v roce 1966 už tvořili Slováci z 20 936 zaměstnanců 17,6 %, tj. 3 685 osob; nejintenzivnější nábor se uskutečnil v roce 1960, kdy bylo získáno 1 002 osob. Část jich nepochybně pocházela ze sousedních Kysúc, odkud v roce 1961 odcházelo za prací do celého Severomoravského kraje 9 299 obyvatel, další velká skupina přišla z východního Slovenska, kde po návratu patřili k základu kvalifikovaných pracovníků Východoslovenských železáren.³³

Na výstavbě tohoto hutního kombinátu se významně podílely Vítkovické železářny, které byly hlavním dodavatelem technologického zařízení a dodaly do Košic zhruba dvě pětiny základních hutních agregátů. Na výstavbě Východoslovenských železáren pracovala řada pracovníků z Vítkovic, vrátili se sem vítkovičtí brigádníci i učni

³¹ BEINHAUEROVÁ, A. – SOMMER, K.: Úloha a postavení ... c.d., s. 28–29.

³² GARGULÁK, M. – MATUŠEK, P.: Sociálně ekonomický vývoj ... c.d., s. 222–223.

³³ ŠRAJEROVÁ, O.: Odcházka Slováků ... c.d., s. 240–241; VYTISKA, J. et al.: Dějiny Třineckých železáren ... c.d., s. 189–190.

z Vítkovických železáren, pocházející z východního Slovenska, a v první polovině šedesátých let odešlo do Košic značné množství pracovníků včetně skupiny mladých inženýrů, jejichž odchod oslabil a narušil kvalifikační strukturu pracovníků Vítkovických železáren.³⁴ Značnou část svých výrobků dodávaly na Slovensko i další hutní a strojírenské podniky z Ostravska. Kupř. k největším odběratelům válcovaných výrobků z Třince patřily Švermovy železářny v Podbrezové, Povážské strojířny v Povážské Bystrici, Kovosmalt v Trnavě, popradská Tatra či Turčianské strojířny v Martině.³⁵

Významnou organizační změnu představovalo opuštění sovětského modelu hlavních správ na ministerstvech a zřízení výrobních hospodářských jednotek v roce 1958. Na Ostravsku vznikla řada výrobních hospodářských jednotek, zahrnujících české i slovenské podniky. Součástí Třineckých železáren se stal Lom a vápenka ve Varíně v žilinském okrese, k Tatře Kopřivnice byly přičleněny strojírenský závod v Bánovcích nad Bebravou a závod v Čadci.³⁶ Do nově vzniklé výrobně hospodářské jednotky Železářny a drátovny Bohumín, n. p., Bohumín, byly začleněny závod na výrobu kovových tkanin v Brezové pod Bradlom, okres Senica, a nově budované provozy v Hlohovci, okres Trnava, dokončené v roce 1960, kam byla v roce 1962 převedena výroba ostnatého drátu a v roce 1968 výroba hřebíků. Ještě v průběhu první poloviny šedesátých let byly ale oba tzv. odloučené závody situované v Západoslovenském kraji z podniku opět vyčleněny – závod v Brezové v červenci 1963, závod v Hlohovci se osamostatnil pod názvem Drátovna Hlohovec v červenci 1965.³⁷

* * *

V předloženém příspěvku jsme nastínili ekonomický vývoj Ostravska v průběhu dvou poválečných desetiletí a snažili se zdůraznit především momenty, týkající se jeho postavení v česko-slovenských hospodářských stycích a vztazích. Ačkoli jednotlivé dílčí časové periody vykazují řadu odlišných znaků, v případě sledované problematiky lze konstatovat dva obecnější závěry.

Po celou dobu, byť ne se stále stejnou intenzitou, sehrávalo Ostravsko ve vztahu ke Slovensku roli regionu, který poskytoval slušně placenou, a tedy i atraktivní práci. Pro mnohé Slováky se proto stal cílem krátkodobé i dlouhodobé ekonomické migrace nebo dojížděky do zaměstnání. Nejmarkantnější byl přitom příliv slovenských pracovníků především z těch oblastí česko-slovenského pomezí, které s Ostravskem sousedily.

Těžký průmysl na Ostravsku se v poválečném období masivně podílel i na industrializaci Slovenska. Až na výjimky (např. účast na výstavbě Východoslovenských železáren, výstavba železářských provozů v Hlohovci aj.) je však přímé doložení těchto vazeb problematické, neboť metodika centrálního direktivního plánování různých

³⁴ BEINHAUEROVÁ, A. – SOMMER, K.: Úloha a postavení ... c.d., s. 29; MATĚJČEK, J. – VYTISKA, J.: Vítkovice ... c.d., s. 290, 299.

³⁵ VYTISKA, J. et al.: Dějiny Třineckých železáren ... c.d., s. 172.

³⁶ Tamtéž, s. 170; K dějinám Tatro Kopřivnice. Sborník příspěvků, III, Kopřivnice 1975, s. 314 a 339.

³⁷ Sto let Železáren ... c.d.; SVÁROVSKÝ, V.: Ekonomickogeografický přehled ... c.d., s. 55 a 65. Pokud jde o odloučení slovenských závodů, podle V. Svárovského k němu došlo až od 1. července 1965, zatímco v pozdější publikaci ke stému výročí podniku se uvádí, že Kovové tkaniny v Brezové pod Bradlom se osamostatnily od 1. července 1963.

subregionální vztahy nebrala v úvahu a běžné „dodavatelsko-odběratelské vztahy“ je třeba z tohoto pohledu teprve analyzovat.

The Economic Development of the Ostrava Region after 1945 and Slovakia

Dušan Janák – Zdeněk Jirásek

This article deals with massive contribution of heavy industry in the Ostrava region to the industrialization of Slovakia in the postwar period. With the exception of a few specific cases (e.g. the Eastern Slovak Steel Works in Košice), directly demonstrating these connections is very difficult for historians (as the result of the period's Communist centralization). During this entire period, the Ostrava region has been considered by Slovakia as a region providing well paid employment and thus been the target of massive immigration.

Materiály ze semináře

ČEŠI A SLOVÁCI V NĚMECKÉ VÁLCE 1939–1945

SLOVÁCI A ČESI V NEMECKEJ VOJNE 1939–1945

(14. liberecký seminář pro učitele dějepisu a občanské výchovy, historiky a archiváře)

Liberec, 23.–24. srpna 2004

Uspořádala: Katedra dějepisu Pedagogické fakulty TU v Liberci
pod patronací Česko-slovenské komise historiků

ÚVODEM

Všichni to dobře známe. Na počátku badatelské práce, která má vrcholit studií či monografií, je přesné určení názvu tématu. Přesné nikoliv v tom, že je pak doslovně převezmeme pro završení, pro konečný výsledek – ten můžeme stylisticky upravit, učinit přitažlivějším, jen však slovně, nikoliv posunem obsahu – ale přesné v úhlu pohledu, vymezením látky. Rozhoduje to o podstatném v ní, o prioritách a problémových důrazech. Česko-slovenské vztahy nejsou přece totéž, co slovensko-české, natož třeba česko-slovensko-britské, či britsko-československé, mám-li si vzít za příklad jednu z nejnovějších českých monografií právě o nich. V názvu našeho letošního libereckého semináře se objevuje termín německá válka, seminář bude hledat vztah Čechů a Slováků k ní. Někomu se možná bude zdát tento název pouhým synonymem pojmenování druhá světová, ale to v tomto případě – a vlastně ani vůbec – neplatí. Češi a z valné většiny jistě i Slováci vnímali válku vzplanuvší 1. září 1939 především právě jako německou, tak se domníváme, tak soudíme. Německou nejen z hlediska původce, iniciátora, rozpoutávajícího, ale také zároveň vztahem k osudu těchto národů, k jejich budoucnosti, nebudoucnosti, k podobě jejich existence, k podobě jejich neexistence.

Pro českou společnost – zůstávám zatím u ní, ale nepochybně to platí také pro slovenskou – bylo opravdu podstatné, že se stávala součástí války právě německé, určovalo to její každodennost, působilo trvale na její myšlení, chování, citění, na její naděje i beznaděje, na její představy. Tato „německost“ ale nezastiňovala pochopení širších rozměrů války daných dalšími účastníky, vytvářených smyslem a cíli válečného úsilí protivníků Německa, či přáními a modelováním si jich v myšlení české společnosti. Samozřejmě detailně stejnorodě společnost nesmyšlela (odtud mimo jiné téma kolaborace), ovlivňoval ji už sám průběh války, ale jisté faktory plynoucí z rysů válečných dějů zůstávaly v jejím vztahu k ní konstantními. Ona „německost“ k nim také patřila, neslábala sni s válečnými nezdary Třetí říše, spíše naopak, a podepsala se výrazně i na československé době poválečné.

Ještě glosové ohlédnutí do starší historie. U zrodu ideje československého státu po roce 1914 bylo také vnímání, posouzení právě vzniklé války jako německé. A to z hlediska cílů Ústředních mocností: formovatelům oné ideje se rakouská válka (která v jejich očích a postupně v české veřejnosti diskvalifikovala habsburskou říši jako ochrannou schránu národnosti) téměř okamžitě projevovala jako rakousko-německá, vlastně, přesněji, německo-rakouská. Vydatná politická práce české opoziční a pak odbojové skupiny s programem Mitteleuropy neměla jen propagandistické motivy, ale byla výrazem reálného citění války, výsledkem určování si jejího profilu, smyslu, cíle – vše z hlediska života, existenčních podmínek a budoucnosti českého národa. Hledisko „německosti“ se tu vlastně stávalo jedním z dějinytvorných faktorů, ať bylo v českém prostředí definováno přímo, nebo pocíťováno „živelně“.

Snažil jsem se načrtnout úvahy, které stály u zrodu názvu a tedy tématu letošního semináře. Jde jen o nutkavé myšlenky, jež mohou být nanejvýš odborným nápadem, inspirací, podnětem, ale nikoliv hotovými tezemi, závěry, nebo diktujícím návodem

směru a postupu bádání. Snad je seminář vezme práve jako výzvu a prověří tedy jejich historickou realitu.

Robert Kvaček

SLOVENSKÁ SPOLOČNOSŤ V ROKOCH 1939–1945

Ivan Kamenec

Pri historickej rekonštrukcii dramatického úseku našich dejín z obdobia druhej svetovej vojny má podnes slovenská historiografia jeden latentný problém, lepšie povedané jednu vážnu podlžnosť, ktorá prinajmenšom ochudobňuje náš pohľad a poznanie na uvedenú dobu. Myslím, že sa nedostatočne venujeme tzv. malým alebo sociálnym dejinám. Pravdaže, zďaleka sa to netýka len rokov 1938–1945. Takmer vždy (až na vzácne výnimky) nás zaujímajú iba politické, v lepšom prípade ešte aj hospodárske či kulturné dejiny. V rámci nich sa zaoberáme len osudom a činnosťou vybraných spoločenských, predovšetkým politických, vo vzácnejších prípadoch kulturných elit. Vcelku spoľahlivo už poznáme základné ideologické trendy, resp. praktické kroky z činnosti vlád, zákonodarných, mocenských a administratívnych inštitúcií, politických strán, vrátane ich satelitných organizácií a ich najdôležitejších reprezentantov.

Čo sa týka vojnovnej Slovenskej republiky vari ešte lepšie a detailnejšie poznáme vývoj a problematiku opozičných síl, rezistencie, aktívneho odboja voči existujúcemu štátu, jeho režimu, resp. vládne establishmentu a jeho spojencom. V rovine hospodárskych či kulturných dejín sa náš výskumný záber spravidla sústreďoval tiež na „horné poschodia“ skúmanej témy, čo je však vcelku prirodzený jav. Spracovanie tzv. malých dejín alebo dejín spoločnosti, jej jednotlivých vrstiev identifikovaných podľa sociálnej, generáčnej, náboženskej, nacionálnej, vzdelanostnej, regionálnej či inej príslušnosti, je zatiaľ viac sporadické či náhodné. Pokiaľ si túto problematiku vôbec všimame, tak spravidla tiež iba cez prizmu anonymnej, resp. zovšeobecňujúcej politickej angažovanosti, ideologickej orientácie a hlavne odbojovej činnosti. Preto sa u nás dlho chápali sociálne dejiny spoločnosti iba ako história sociálnych konfliktov, „triednych bojov“, akými boli štrajky, demonštrácie, hladové pochody, hnutie nezamestnaných, masové nepokoje a revolty, rôzne organizované i živelné protesty, protivládne i provládne manifestácie, vyhlásenia, deklarácie, no aj ozbrojené alebo iné násilné akcie a protiakcie. Všetky uvedené javy v našich moderných dejinách, pravdaže, existovali, ale zďaleka netvorili celý zložitý komplex života spoločnosti. Pri jeho poznávaní, myslím, omnoho ďalej pokročila alebo aspoň naznačila východiská, memoárová literatúra, no hlavne beletria, dramatická spisba i filmová, resp. televízna tvorba. Tieto umelecké žánre, napriek silným subjektívnym momentom a prípustnej tvorivej fabulácii, vedeli omnoho lepšie i citlivejšie reflektovať situáciu a „malé dejiny“ slovenskej spoločnosti, než profesionálne dejepisectvo, ktoré však práve v nich môže hľadať a nachádzať inšpiratívny prameň, podnety i prekvapujúce súvislosti.

Ak spomínaný prístup aplikujeme na slovenské dejiny v čase druhej svetovej vojny, tak treba konštatovať, že šesťročný vývoj vtedajšej Slovenskej republiky, resp. polročná epizóda autonómneho Slovenska v rámci tzv. II. ČSR, netvorí len história tunejšej oficiálnej vnútornej či zahraničnej politiky na úrovni prezidenta, vlády, snemu či

iných štátnych orgánov a najmä samovládnucej Hlinkovej slovenskej ľudovej strany. Nemožno zložitú problematiku vývoja redukovat' ani iba na budovanie totalitného systému a jeho kolaborácie s nacistickým Nemeckom, čo viedlo k osudovým rozhodnutiam akými boli vojnové konflikty slovenského štátu, tzv. riešenie židovskej otázky, prenasledovanie skutočných či len fiktívnych oponentov režimu a podobne. Na druhej strane to takisto však neboli iba dejiny protifašistického odporu, na čo sa nám neraz zredukovala celá problematika výskumu daného obdobia. Podobný prístup potom vcelku zákonite viedol k zjednodušujúcemu výkladu dejín slovenského štátu, kde sa až príliš ľahkovážne a fráзовite používali termíny ako národ, pracujúci ľud, trieda, spoločnosť, politická strana, atď. To napokon viedlo k rigoróznym, spravidla nesprávnym zovšeobecňujúcim záverom, podľa ktorých sa celý národ či pracujúci ľud (až na nepatrné „neuvedomelé“ či „zradcovské“ výnimky) spontánne postavil za štát, režim a jeho reprezentantov; alebo naopak: drtivá väčšina slovenského obyvateľstva vraj už od rokov 1938–1939 zaujala voči totalitnému politickému systému ako aj štátu jednoznačne odmietavé stanovisko a uvedomelo či obetavo podporovala protifašistickú rezistenciu alebo aspoň s ňou sympatizovala. Pri takomto čierno-bielom ponímaní dejín sa úplne rezignovalo na fakt heterogénnej štruktúry tunajšej spoločnosti, na jej zložitú vnútornú protirečenia a napätia. Všetky vyššie spomínané javy v živote vojnovnej Slovenskej republiky však existovali a významne, niekedy vari aj rozhodujúcou mierou ovplyvňovali život a postoje spoločnosti k štátu a k jeho režimu. Na vtedajšom Slovensku žilo viac ako dva a pol milióna obyvateľov. Takzvaná veľká politika sa ich síce priamo alebo nepriamo dotýkala, ale oni sa predovšetkým zaoberali svojimi každodennými starosťami i radosťami. V ich individuálnych, rodinných, skupnových či inak identifikovaných životoch a osudoch sa striedali a prelínali vlny nadšenia, nádeje, ilúzií, ale aj sklamaní a tragédií. Celá dospelá, resp. dospelávajúca populácia si postupne vytvárala vzťah k štátu, k režimu i k odboju prostredníctvom racionálneho filtra vlastného hospodárskeho či sociálneho postavenia, individuálnej kariéry, resp. zaradenosti – teda hlavne cez osobné zážitky, každodenné skúsenosti, ovplyvnené neraz náhodným zhlukom udalostí, v ktorých sa chtiac-nechtiac ocitla. Tento „skúsenostný“ subjektívny filter mal, prirodzene, v prvom rade emocionálny rozmer, v ktorom nemalú úlohu hral aj náboženský život, nacionálna príslušnosť, rodinná či školská výchova, atď.

Pri súčasnom stave poznania by však bolo trúfalosťou vyslovovať nejaké všeobecne platné tézy či dokonca závery o stave, myslení a konaní slovenskej spoločnosti v rokoch 1938–1945. Nemáme ich, zatiaľ, podložené serióznymt' bádáním a výskumnými analýzami. Môžeme tu ale robiť pokusné sondy, vyslovovať niektoré hypotézy a hlavne klásť, v tom najlepšom zmysle slova, provokujúce otázky. Tie by sa mali asi najviac dotýkať často ambivalentného a meniaceho sa vzťahu obyvateľov k fenoménu slovenskej štátnosti, no azda ešte viac ku každodennej praxi existujúceho „deravého“ totalitného režimu, resp. k jeho jednotlivým centrálnym alebo regionálnym či bezprostredným miestnym reprezentantom.

Od čoho spomínaný meniaci sa vzťah závisel? Núkajú sa tu viaceré odpovede determinované jednak zahraničnými vplyvmi a objektívnou situáciou vnútri štátu, jednak a hlavne spomínanými už subjektívnymi zážitkami, skúsenosťami a pocitmi. Medzi ne treba zaradiť nielen uvedomelé pozitívne či odmietavé postoje k štátu a režimu, ale aj prirodzené snahy hľadať a nachádzať sociálne istoty (neraz aj na úkor spoluobčanov) a vyexponované pocity obáv a strachu. Tie na jednej strane mohli viesť k úcelovej alebo

vyvútenej kolaborácii s existujúcim politickým systémom a na druhej strane k pasívnej rezistencii, resp. k aktívnemu odporu voči nemu. Všetky spomínané, ale aj ďalšie fenomény nachádzame v nerovnakej intenzite a v rôznych obdobiach trvania ľudského režimu na Slovensku.

Podľa kvantitatívnych ukazovateľov (t.j. sčítania obyvateľstva z decembra 1940) slovenskú spoločnosť, resp. spoločnosť na Slovensku tvorilo 2 650 000 obyvateľov. Z nich sa 2 milióny (asi 83 %) hlásilo k slovenskej národnosti. To znamená, že štát, ktorého jedným z hlavných ideových pilierov vzniku a existencie bola myšlienka nacionalizmu a národnej emancipácie, nemal číry národný charakter, čo vyvolávalo, ako v každom mnohonárodnostnom spoločenstve, otvorené alebo skryté napätie, pocity nadradenosti, oprávnenej či fiktívnej ukrivdenosti, komplexy veľikášstva i nedocenenia a podobne. Na Slovensku totiž žilo aj 130 tisíc Nemcov, 90 tisíc židov (nesmeli sa hlásiť k inej národnosti iba k židovskej), 80 tisíc Čechov, 80 tisíc Rusínov (Ukrajincov), 65 tisíc Maďarov a 30 tisíc Rómov (Cigánov). Uvedené čísla sa však čiastočne menili, jednak z konjunktúrnych príčin (odliv a prílív občanov hlásiacich sa k nemeckej národnosti), jednak zásahmi tzv. sociálneho inžinierstva (návrat Slovákov zo zahraničia, násilné deportácie dvoch tretín židov mimo územie štátu.). 57 % obyvateľstva sa živilo poľnohospodárstvom, v priemysle a živnostiach pracovalo 20 % obyvateľov, v obchode, peňažníctve a doprave bolo zamestnaných 10 % občanov, 13 % patrilo k verejnej službe, k slobodným a iným povolaniam. Tejto profesionálnej zaradenosti zodpovedal aj počet mestského obyvateľstva. Okrem 120-tisícovej Bratislavy bolo na Slovensku iba 16 miest, ktoré mali najviac 25 tisíc obyvateľov.¹

Z konfesijného hľadiska v spoločnosti jednoznačne prevažovalo rímskokatolícke náboženstvo (takmer 2 milióny osôb), potestantov bolo 400 tisíc, izraelitov 90 tisíc. Fenomén nááboženstva bol pre reakcie spoločnosti na jednotlivé udalosti a procesy, s ktorými sa štát počas svojej existencie stretával, zvlášť dôležitý, lebo Slovenská republika sa v Ústave, no vlastne aj na všetkých úrovniach svojej vnútornej politiky oficiálne hlásila ku kresťanstvu. Tento trend bol navyše osobitne zvýraznený početnou previazanosťou katolíckeho kleru s existujúcim režimom – s jeho zákonodarnou i výkonnou mocou, nehovoriac už o jeho personálnom prepojení s vládnucou štátostranou a jej orgánmi. Je to jeden z vari najcitlivejších bodov, kde v slovenskej spoločnosti s vysokým stupňom konfesionality vcelku zákonite došlo nielen k určitým schizofrenickým postojom voči štátu a režimu, ale nakoniec vari aj k emocionálnemu prehodnocovaniu hierarchie hodnôt, ktoré tento štát a jeho režim ponúkal svojim občanom.

Každý politický režim, osobitne totalitný, sa snaží (obyčajne s nevelkým úspechom) svojich občanov ideologicky prevychovať podľa vlastného obrazu a vlastných potrieb. Od roku 1939 sa to veľmi zreteľne prejavovalo aj na Slovensku v rôznych podobách a modifikáciách. Spočiatku sa hovorilo o nutnosti vyformovania „nového človeka“. Ten mal vzniknúť v „nacionalistickej duchovnej revolúcii“, ktorá chcela v mene „zásad kresťanského života“ stvoriť ideál nového Slováka. „Totalitný štát slovenský požaduje od slovenského občana vysoký zmysel pre celok, ... pre kolektívnu česť, ... pre povinnosť a zodpovednosť, pre prísnu disciplínu, ... pracovitosť so spevom na perách.“²

¹ HORVÁTH, P.: Obyvateľstvo Slovenskej republiky a jej bohatstvo, In: Kalendár Hlinkovej slovenskej ľudovej strany na rok 1942, s. 109–112.

² POLAKOVIČ, Š.: Tvoríme nového človeka. Tamže, s. 68–71.

Podľa autora citovaných slov ten, kto sa odmietal podriaadiť danému trendu a „neteší sa zo slovenského štátu, je zradcom národa, je judášom, ktorý nie je hodný, aby šliapal túto zem, je v záujme národa, aby táto záťaž bola umlčaná“.³ Ešte expresívnejšie a otvorenejšie intolериáciu voči inak zmýšľajúcim občanom vyjadrovala oficiálna propaganda: „Slovenská vláda musí s takýmito zločincami a ich rodinami, aj majetkom urobiť radikálny poriadok“.⁴ O päť rokov neskôr, pár týždňov pred vypuknutím povstania je ideál „nového slovenského človeka“ už v úplne inej, málo bojovej polohe: „Treba sa učuť, netreba vykúkať po znameniach, treba dať pozor, aby to, čo sa má vyčistiť zdnuka, sa nevyvalilo von a nedovršilo dielo skazy ... Poriadky sveta nech si usporiadajú medzi sebou tí veľkí. My sa im už budeme vedieť prispôbiť.“⁵

Spoločným menovateľom „formovania nového človeka“ bolo – ako v každom totalitnom systéme – potlačenie jeho individuality, osobnej slobody a liberálnych zásad v prospech kolektívnej disciplíny a poslušnosti. Výrazom uvedených tendencií bolo aj vládne nariadenie o povinnom členstve občanov slovenskej národnosti mužského pohlavia od 6 do 60 rokov v organizáciách Hlinkovej gardy, resp. Hlinkovej mládeže. Aj keď sa tieto snahy nakoniec nestretli s očakávaným výsledkom a spomínané vládne nariadenie bolo novelizované, vo všeobecnosti viedli ku „glajchšaltovanej“ slovenskej spoločnosti. Navyše, prispôbenie sa nastupujúmu totalitnému systému sľubovalo občanovi víziu politickej a profesnej kariéry, ale aj očakávané majetkové zisky (najmä arizované pevoďy), spoločenské výhody, skutočné či iba fiktívne sociálne istoty. Na druhej strane proces „glajchšaltovania“ spoločnosti bol sprevádzaný – ako je to v totalitnom systéme zákonitý – aj pocitmi strachu a obáv z upadnutia do nemilosti ústredného i miestneho vládneho establishmentu. Najlepšie to vari vidno zo skutočnosti, že koncom roka 1943 mala vládna štátostrana HSLS už okolo 300 tisíc členov, čo predstavovalo viac ako jednu tretinu dospelej populácie obyvateľov slovenskej národnosti v štáte.⁶ Pokiaľ by sme brali do úvahy iba mužov (a tí tvorili drvivú väčšinu členskej základnej strany), tak možno konštatovať, že členmi strany bola takmer polovica dospelých mužských občanov slovenskej národnosti. Počet registrovaných členov HSLS oproti stavu z roku 1936 vzrástol takmer päťnásobne. Masová členská základňa štátostrany fungujúcej na vodcovskom princípe (akýsi predchodca komunistického „demokratického centralizmu“) a disciplíny funkcionárskej byrokracie, však režimu vcelku zákonite prinášala bumerangový efekt: pasivitu, defetistické nálady ale tiež bezohľadný účelový kariérizmus, čo so zjavným znepokojením viackrát konštatoval aj predseda štátostrany J. Tiso: „Mnohí si robia zo strany dojnú kravu, zavádzajú v nej rodníkarstvo, protekciu, čo surovo zasahuje do nášho usmerenia... Niektorí funkcionári sa zriekajú svojich funkcií, iní berú svoju funkciu povrchno, svoje povinnosti vybavujú spolovice alebo ich úplne zanedbávajú. Sú sobci, nemyslia na národ, ale iba na seba, rodinu, úzky okruh.“⁷

Možno, že práve tu sa stretávame s jednou z kľúčových otázok vývoja slovenskej spoločnosti v rokoch 1938–1945: od nadšenej podpory alebo aspoň pozitívnej akceptácie nového štátu, po ľahostajnosť, latentnú pasívnu opozíciu (tak známu najmä u konzervatívnych, myslením patriarchálnych roľníckych vrstiev), až po aktívnu, niekedy

³ Slovenské pohľady, 55, 1939, č. 8–9.

⁴ Slovák, 10. august 1939.

⁵ Elán, jún 1944, č. 10; Gardista 23. júla 1944.

⁶ MORAVČÍK, A.: Organizačný vývoj HSLS, In: Kalendár Hlinkovej slovenskej ľudovej strany na rok 1944.

⁷ Organizačné zvesti HSLS, 1943, č. 2 a č. 7.

iba akceptovanú alebo tiež vynútenú podporu rezistentných síl, čo vyvrcholilo na jeseň 1944 počas Slovenského národného povstania. Tu vari treba hľadať aj odpoveď na tak často (hlavne ľudáckymi exulantami, resp. ich domácimi ideovými prívržencami) kladenú otázku o údajnom, v dejinách bezprecedentnom „neuveriteľnom sprisahaní“ proti vlastnému štátu.

* * *

Slovenský štát bol v rokoch 1939–1945 politickou realitou a jeho značkovanie adjektívom „takzvaný“ je kontraproduktívne, lebo nevychádza z historickej skutočnosti, ale má účelový propagandistický charakter. Po šoku z krízových marcových udalostí roku 1939 štát postupne prijímal absolútna väčšina tunajších obyvateľov so zadosťučinením, uspokojením, uľahčením, nádejami, no časť aj so strachom a s (oprávnenými) obavami z budúceho vývoja. Znova – ako už predtým a ešte viackrát potom – sa oprášil u nás tak frekventovaný a tak obľúbený propagandistický stereotyp o definitívnom ukončení „tisícročnej poroby národa“. Základné okolnosti vynúteného vzniku slovenského štátu, ako vedľajšieho produktu nacistickej agresie proti ČSR, ani skutočný stupeň obmedzenej suverenity štátu a jeho setelitého postavenia voči III. ríši neboli, prirodzene, v širokých vrstvách obyvateľstva známe. Sám fenomén štátu však nesporne vyvolával a posilňoval ich národnú hrdosť a sebavedomie. Navonok sa to prejavilo hoci aj úspešnou, čiastočne preceňovanou a neskôr účelovo legendarizovanou zbierkou na slovenský zlatý poklad. Občania do nej prispievali nielen z nadšenia, ale aj z pragmatických konjunktúrnych príčin a niektoré skupiny obyvateľov (najmä židia) zo strachu, naivne sa snažiac vykúpiť z dosahu rýchlo postupujúcich diskriminačných antisemitských opatrení a vyhnúť sa tak perzekučným zásahom.

Oproti českej spoločnosti, a podobne tomu bolo aj v iných v krajinách okupovaných hitlerovským Nemeckom, bola na Slovensku problematika kolaborácie spoločnosti s nacizmom v inej, takpovediac, zahmlenej rovine. Aj keď vojnová Slovenská republika bola okolnosťami svojho vzniku a celej existencie pupočnou šnúrou zviazaná s III. ríšou, mala od jari 1939 zohrávať, a do značnej miery aj zohrávala, medzi nemeckými satelitmi, úlohu vzorového štátu, čo jej nesporne prinášalo isté výhody po politickej, ekonomickej i kultúrnej stránke, ktoré okupované krajiny nemali. Slovenská spoločnosť ako celok toto, istým spôsobom protekčné postavenie, vnímala spočiatku pozitívne, aj keď jej ilúziu drsne narušali vojnové akcie štátu akými bolo pripojenie sa k nemeckému útoku na Poľsko v roku 1939 a najmä na Sovietsky zväz v lete 1941 alebo formálne vypovedanie vojny západným mocnostiam v decembri 1941, bombardovanie slovenského územia roku 1944 Spojencami, atď. Fenomén kolaborácie s nacistickou veľmocou sa dostal do svojej „tradičnej“ podoby až od jesene 1944, kedy bolo územie slovenského štátu obsadené nemeckými vojskami, čo bolo vzápätí doprevádzané známymi atrocitami nielen voči povstaleckým bojovníkom, ale aj proti civilnému obyvateľstvu. V tomto dramatickom období bola už ideologická, politická a nakoniec i morálna hranica prechádzajúca celým spektrom slovenskej spoločnosti vyhranenejšia a hlavne čitateľnejšia, než v predchádzajúcich rokoch. Ohrozenia zo strany okupačných jednotiek, resp. ich domácich prívržencov boli konkrétne a prítomné v každodennom živote, čomu zodpovedal aj počet obetí na ľudských životoch a vážne materiálne straty, ktoré postihovali stále širší okruh obyvateľov.

Slovenskú spoločnosť, resp. jej jednotlivé vrstvy, ktoré sa stotožnili s myšlienkou slovenskej štátnosti a čiastočne aj s niektorými formami jej režimu nemožno paušálne označiť za profašistické, antidemokratické, xenofóbne, aj keď tieto tendencie do nich raz viac, inokedy menej infiltrovali. Obyčajne sa spájali s vidinou získania majetku po židovských obyvateľoch, alebo zamestnaneckých pozícií v štátnych službách po vypudení českých občanov. Spočiatku pod povrchom každodenného života prebiehal „tichý proces“ postupného privýkania si, resp. prehliadania skutočného charakteru nastupujúceho režimu. Ten etapovite a pod najrôznejšími zámienkami odbúraval už známe a zažité demokratické práva z predchádzajúceho parlamentného systému v I. ČSR, cynicky šliapal po dovtedy nespochybňovaných zásadách ochrany súkromného vlastníctva a cieľavedome zavádzal autoritatívne a totalitné praktiky do všetkých oblastí verejného života. A ešte tu bol jeden dôležitý moment: Nielen v politických elitách doma a v zahraničí, ale aj v slovenskej spoločnosti ako celku sa po európskej a československej kríze v rokoch 1938–1939 začalo pochybovať o efektívnosti demokratického politického systému, ktorý sa zdal byť už prežitý a neúčinný pri ochrane záujmov štátu, národa či občana: „Devalvovali sa hodnoty demokracie. Pred desaťročím sa všeobecne prisahalo na túto zásadu ako na jedine správnu a spasiteľnú. Teraz si razí cestu princíp autoritatívny. Povstali nové prúdy, vynorili sa nové hodnoty, otvoril sa nový obzor na hodnotenie a skúmanie javov v ľudskej spoločnosti.“⁸ Autoritatívny a nakoniec totalitný režim s viacerými výraznými fašistickými prvkami sa formoval na Slovensku nielen pod vplyvom viacerých zahraničných vzorov a ani nie preto, žeby ho všetci podporovali a žeby ho všetci chceli, ale aj z dôvodov, že „do istej chvíle a v istých rozmeroch a dopadoch vyhovoval mnohým. Demokracia v tom čase nebola iba v ilegálite, ale ani v úcte a v móde“.⁹

Celkom na začiatku slovenského štátu bola prevážna časť tunajšej spoločnosti na jednej strane fascinovaná jeho samotným vznikom, a na druhej strane mala obavy o jeho budúcu existenciu a vnútorný charakter. Svedčí o tom rozširovanie množstva neraz naivných, kuriózných či fantazmagorických letákov alebo iných tlačovín, ktorých obsah obyčajne nemal rezistentný a už vôbec nie protištátny charakter, ale kritizoval, resp. obhajoval jednotlivé osoby či skupiny nového režimu, vyslovoval obavy o budúcnosť štátu. Bolo to možné pozorovať najmä v rýchlo sa šíriacej šepkanej propagande o približujúcom sa pripojení Slovenska k Nemecku, k Maďarsku, k Poľsku (neskôr k Sovietskemu zväzu), atď. Po príležitostných návštevách nemeckých vojakov v Bratislave (z Protektorátu, Viedne, z posádok v tzv. Ochranej zóne) sa vzápätí vynorili správy o obsadzovaní slovenského územia alebo Bratislavy jednotkami „ochrannej“ veľmoci. Podobné zvesti veľmi radi prijímali tí tunajší nemeckí občania, ktorí pod vplyvom nacistickej propagandy a v duchu radikálnych cieľov Karmasinovej Deutsche Partei dúfali v územný návrat do ríše – tým viac, že podľa nich v slovenskom štáte nedostali primerané, lepšie povedané nimi požadované a očakávané nadštandardné, práva. Tunajšia maďarská národnostná menšina takého ambície nemala, ale nechtiac sa stala akýmsi kolektívnym rukojemníkom v napätých medzištátnych slovensko-maďarských vzťahoch, v ktorých sa dôsledne uplatňovali odvetné recipročné opatrenia. V Maďarsku zohrávala úlohu kolektívneho rukojemníka zas niekoľkostotisícová slovenská národnostná menšina. Príslušníci rusínsko-ukrajinskej a českej menšiny nemali ani inštitucionalizované politické

⁸ MEDERLY, K.: Ústava Slovenskej republiky a jej zásadné smernice, Bratislava 1939.

⁹ LIPTÁK, L.: 2.217 dní. Torzo z nedokončeného rukopisu. (Vo vlastníctve autora štúdie.)

reprezentácie, ani nedeclarovali svoje politické požiadavky, ale k slovenskému štátu a k jeho režimu mali prinajmenšom chladný, niekedy odmietavý, nepriateľský postoj. Prijímali ho ako výsledok politiky menšieho zla. To všetko vytváralo priam ideálnu pôdu na „zjednocovanie“ väčšinového národa pred hroziacim vonkajším i vnútorným nebezpečením, v konečnom dôsledku poskytovalo prijateľné dôvody na razantné aplikovanie metód totalitného systému do vnútornej politiky, na mocenské a ideové ovládnutie spoločnosti vládnucim establishmentom.

Pravdaže, vzťah obyvateľstva k vojnovému slovenskému štátu a k jeho režimu nebol zďaleka determinovaný iba ideovými vlasteneckými alebo pseudovlasteneckými postojmi. Vyvieral aj z praktických každodenných sociálnych pohnútok, ktoré boli otvorene formulované: „Našich ľudí treba v prvom rade nasýtiť a len potom od nich žiadať určité povinnosti.“¹⁰ Vidinu „nasýtenia sa“ predstavoval v prvom rade židovský majetok, ktorý sa stal predmetom arizačného procesu. Ten bol spočiatku doprevádzaný megalomanskou propagandou i nesplniteľnými sľubmi o rýchlom a bezbolestnom vyriešení všetkých pálčivých sociálnych problémov spoločnosti. Sám arizačný proces však skončil ekonomickým krachom a navyše morálnym i politickým fiaskom, ktoré postihlo jeho pôvodcov – teda samotný režim. Najväčšiu nevôľu vyvolalo sklamanie z nevyplnených nádejí o sľubovanom prideľovaní pôdy. Na pozemkovú reformu bolo vyčlenených 325 tisíc hektárov židovskej i nežidovskej pôdy, no z tohto množstva bolo rozparcelovaných medzi prídelcov iba niečo cez 10 %.¹¹ Ako konštatovala situačná správa Ústredne štátnej bezpečnosti z apríla 1943, „Židovská otázka prestáva mať medzi ľuďmi hospodársky a politický význam. Ľud prežil sklamanie a prenikajú do neho prvky nedôvery. Dedinský ľud márne čakal židovskú pôdu, keď vidí, čo je a čo sa dosiaľ stalo môže byť nespokojný. Nedostal nič a je presvedčený, že ani nič nedostane.“¹² Arizácia sa zvrhla na bezohľadné lúpenie, ktoré postihlo nielen pôvodných židovských majiteľov, ale sa začalo neprijemne dotýkať aj ekonomických a finančných záujmov štátu: „Arizátori hrubo porušovali svoje povinnosti. Podniku sa nevenovali, pokladali ho iba za zdroj príjmu, pričádzali do neho iba keď potrebovali peniaze. Dopúšťali sa takých priestupkov, ktorými ohrozovali chod verejného zásobovania, beztrestne poškodzovali verejný majetok.“¹³

Arizátori sa veľmi skoro stali nepopulárnou, dakedy až nenávidenou skupinou obyvateľstva. Novozobohatlíci boli jednak objektom prirodzenej ľudskej závidosti, jednak sa im oprávnené vyčítala bezohľadnosť a navyše aj ich viditeľne klesajúca lojalita k režimu a k vládnemu establishmentu, ktorý im arizačné prevody – neraz cestou protekcie, korupcie či inými nelegálnymi spôsobmi – umožnil: „Zbohatli ľudia bez zásluh a lepšej minulosti bezohľadne využívajúci zásobovacie ťažkosti, nekresťanský okrádajúci svojich spoluobčanov, akoby to neurobil ani najhorší vydierač.“¹⁴ Do arizácie, lepšie povedané do celkového „riešenia“ židovskej otázky boli však zatiahnuté, okrem spomínanej vrstvy arizátorov, aj tisíce drobných, zväčša sociálne slabých obyvateľov. Režim ich svojím spôsobom korumpoval tým, že im umožnil na verejných dražbách skupovať zvršky po

¹⁰ Slovenský národný archív (SNA), fond (f.) Národný súd (NS), dr. Karol Danihel, Tnľud. 28/45, situačné správy okresných veliteľstiev Hlinkovej gardy z roku 1939.

¹¹ SNA, f. Úrad predsedníctva vlády (ÚPV), 462/42, kartón č. 241.

¹² SNA, f. NS, dr. Peter Starinský. Tnľud. 49/45, situačné správy Ústredne štátnej bezpečnosti za mesiac jún 1943.

¹³ SNA, fond Ústredný hospodársky úrad, I-D-36/1, 1942, prez.

¹⁴ Slovák, 30. august 1942 a 30. apríl 1943.

deportovaných židovských občanoch: zariadenia a vybavenia opustených domácností. Cennejšie veci boli už predtým skonfiškované štátnymi úradmi alebo jednoducho rozkradnuté príslušníkmi Hlinkovej gardy, resp. Freiwillige Schutzstaffel, ktorí asistovali pri deportáciách, a sociálne deklasovanými, lumpenproletárskymi živlami vykrádajúcimi opustené byty a domy. Nezodpovedanou otázkou zatiaľ ostáva, či a ako kupci na dražbách, podobne ako ľudia, ktorí sa dobrovoľne podujali prechovávať predmety na vlastnú žiadosť deportovaných osôb, podľahli alebo odolali lákavému vlastnickému pocitu a nakoľko sa stotožnili s nadobudnutým majetkom? Či sa podvedome nezačali báť návratu pôvodných majiteľov – tým viac, ak ich oficiálna propaganda strašila, že v prípade návratu násilne vysťahovaní židia sa kruto pomstia na kresťanoch a Slovákoch, v prvom rade na takých, ktorí nejakým spôsobom získali ich majetok.

Napokon, doteraz sme ešte neboli schopní uspokojivo vysvetliť a zdokumentovať, ani skutočný postoj väčšinovej slovenskej spoločnosti k tzv. riešeniu židovskej otázky vo všeobecnosti. Spočiatku sa tento proces asi u veľkej časti obyvateľstva vnímal ako náprava sociálnych krivd a majetkových nerovností, prípadne ako priechná, štátom právne garantovaná cesta k ľahkému zbohatnutiu alebo aspoň k vyriešeniu si vlastných sociálnych problémov. Po spomínanom sklamaní a následnom vytriezení, prichádza pasivita, nevšímavosť, zahanbenie, možno aj výčitky svedomia. Rekonštrukcia týchto postojov je veľmi náročná a často protirečivá. V danom prípade sa dostávala do vnútorných morálnych konfliktov na jednej strane občianska solidarita, resp. kresťanské ctenie voči prenasledovaným, a na druhej strane túžba po ľahkom získaní majetku, doprevádzaná neschopnosťou prekonať tradičné antisemitské predsudky a stereotypy, ktoré boli navyše bičované oficiálnou propagandou štátu. Našli sa ľudia (nevynímajúc ani oponentov režimu, resp. budúcich príslušníkov odboja), „ktorí veľmi ľutovali židov, ale veľmi energicky arizovali, ktorí v nemeckú víťoriu neverili, naopak, vedeli, že to raz krachne, a preto sa horúčkovoite obohacovali“.¹⁵ Postupne však, pri systematicky podnecovaných a viditeľných, atrocitách, vrcholiacich v roku 1942 deportáciami, sa však vo verejnosti stále častejšie objavujú – na nevoľu vládnych kruhov – nielen prejavy ľutosti a solidarity, ale i aktívnej pomoci prenasledovaným občanom: „Keď sa židia od nás začali vyvážať, bolo plaču, kriku a sústrasti. V predstavách mnohých ľudí mátožie ešte aj teraz obraz o hrôzostrašnom zaobchádzaní so židmi v ich nových domovoch.“¹⁶ Pomoc prenasledovaným „neárijským“ spojená s veľkým rizikom ohrozenia vlastného života, nadobudla masový charakter však až od jesene 1944, po okupácii Slovenska nemeckými jednotkami.

A ešte je tu jeden, doteraz trochu obchádzaný moment pri skúmaní postojov spoločnosti k tzv. riešeniu židovskej otázky. Stále viditeľnejšie a surovejšie porušovanie občianskych a základných ľudských práv, páchané na „neárijských“ muselo nevedomky vyvolávať strach, pocit ohrozenia a neistotu u tých skupín obyvateľov, ktorí sa obávali, že aj oni sa môžu zrazu ocitnúť pre svoju náboženskú či nacionálnu príslušnosť alebo aj pre svoje politické názory či iba pre nedostatočne deklarovanú lojalitu, v pozícii nepriateľa štátu a vzápätí sa stať obeťou perzekučných opatrení. Signály prichádzali z kruhov maďarskej, resp. rusínskej národnostnej menšiny, no hlavne od príslušníkov protestantských cirkví. Na jeseň 1941 veľký rozruch a znepokojenie vyvolalo nariadenie vychádzajúce z tzv. židovského kódexu, na základe ktorého museli všetci štátni zamestnanci,

¹⁵ MATUŠKA, A.: Spomienky a pripomienky, In: Nové slovo, 2, 1945, č. 11–12, 17. august 1945.

¹⁶ Náš boj, 1. október 1942.

vráťane vládnych činiteľov a poslancov snemu úradne dokazovať svoj „čistý árijský pôvod“ odvodený od prarodičov. Akcia síce skrachovala lebo sa začala neprijemne dotýkať aj niektorých prominentov režimu, ale prinajmenšom vzbudila strach a obavy. Podobný osud stihol aj pokus vlády označiť mnohých známejších predstaviteľov prvej Československej republiky za „politických zbohatlíkov“ a na základe tejto klasifikácie im skonfiškovať majetok. Akcia sa dotýkala nielen bývalých československy orientovaných politických lídrov (napr. J. Ursinyho, V. Šrobára a i.), ale aj osôb, ktoré zastávali v slovenskom štáte dôležité pozície v hospodárskom, kultúrnom a verejnom živote.¹⁷ Spomínané hroziace nebezpečenstvá vyvolali nielen vlnu denuncovania a udaní, ale aj snahu o dokazovanie vlastnej lojality, čo sa napríklad prejavilo hromadným, štátom doporučovaným poslovenčovaním cudzo znejúcich priezvisk, znížením počtu uzatvárania manželstiev s neslovenským partnerom, vo všeobecnosti väčšiu ochotu kolaborácie s režimom.

Pri skúmaní situácie slovenskej spoločnosti a hľadaní dôvodov jej postojov v čase druhej svetovej vojny, treba konštatovať jeden dôležitý fakt. V danom čase sa podarilo eliminovať tradičný ťaživý sociálny problém: nezamestnanosť, ktorá celé predchádzajúce desaťročia postihovala robotnícke a „kovoľnícke“ vrstvy, teda väčšinu slovenského obyvateľstva. Aj keď v roku 1939 počet ľudí bez práce sa ešte pohyboval okolo 60 tisíc osôb, v nasledujúcich rokoch fenomén masovej nezamestnanosti celkom zmizol, čo nesporene vplývalo na postoje obyvateľstva k štátu a k jeho vládnemu establishmentu. Nezamestnanosť bola odstránená jednak stúpajúcou vojnovou konjunktúrou, ktorá sa na Slovensku prejavila hlavne militarizáciou priemyselnej výroby a budovaním cestných i železničných komunikácií, jednak skutočnosťou, že zo Slovenska odchádzalo do Nemecka, vrátane okupovaného Rakúska a českých krajín ročne okolo 40 tisíc robotníkov, ktorí pracovali v priemyselných podnikoch, na stavbe komunikácií alebo ako sezónni poľnohospoárski robotníci.

Nasadzovanie slovenských robotníkov v III. ríši sa uskutočňovalo na princípe dobrovoľnosti, po masívnych akciách verbovacích agentov. Pre slovenských „gastarbeitrov“ boli mzdové podmienky v Nemecku veľmi výhodné. V zahraničí totiž dostávali od zamestnávateľa iba najnutnejšie vreckové, zatiaľ čo riadnu mzdu im vyplácala na základe nemecko-slovenskej dohody o clearingovom zúčtovaní vzájomných obchodných vzťahov, až Slovenská národná banka doma, v pomere jedna ríšska marka k desiatim slovenským korunám. V takomto, inak pre slovenský štát nevýhodnom prepočte, boli mzdy robotníkov v zahraničí jednoznačne vyššie, než tie, ktoré dostávali doma. O prácu v III. ríši bol relatívne veľký záujem, až pokiaľ nemecké mestá, kde boli slovenskí robotníci dislokovaní, sa nestali terčom bombardovania spojeneckého letectva. Tu prišlo aj k niekoľkým tragédiám zavineným nielen náletmi, ale aj odsúdením a následnou popravou za odcudzenie akéhokoľvek drobného predmetu z vybombardovaných objektov. Propaganda i najvyšší predstavitelia štátu prácu slovenských ľudí v Nemecku označovali za jeden z dôkazov plodnej a výhodnej slovensko-nemeckej spolupráce, ale ju aj cynicky zneužívali ľživým argumentom, keď odôvodňovali násilné vysídľovanie židovských občanov, vraj deportované osoby odchádzajú tiež iba na prácu do III. ríše. Z celého problému sa však vynára ešte jedna nezodpovedaná otázka: Bol dobrovoľný odchod slovenských

¹⁷ SNA, fond ÚPV, kartóny č. 41, 42, 42a.

obyvateľov na práce do III. ríše kolaboráciou s nacistickým režimom alebo prirodzená súčasť riešenia vlastnej sociálnej situácie?

V sociálnej oblasti realizoval slovenský štát – podobne ako totalitné režimy v Nemecku, resp. v Taliansku – niekoľko populárnych opatrení: rodinné prídavky na deti, drahotné prídavky, valorizačné úpravy miezd, pravidelné, resp. jednorázove finančné príplatky prestárlym a chudobným občanom, stavby kolónií robotníckych domov, atď. HSLS každoročne organizovala tzv. Zimnú pomoc pre chudobných občanov a vojakov na fronte. Táto akcia však čím ďalej tým viac mala skôr propagandistický, než konkrétny materiálny efekt. Jeden z poslancov slovenského snemu na jeseň 1943 rezignovane konštatoval: „Chceme rôznymi opatreniami udržať životnú úroveň, aby aspoň trochu bola znesiteľná, ale tak sa zdá, že všetko toto je sisyfovská práca, ktorej koniec je nedozierny a výsledok nie celkom úmerný k vynaloženej činnosti.“¹⁸

Najpočetnejšia vrstva obyvateľstva na Slovensku, roľníci, nemali vo vojnových pomeroch predchádzajúce ťažkosti s umiestnením svojich produktov na trhu, ktorý nebol nikdy dostatočne nasýtený a preto štátne orgány, na nevoľu prvovýrobcov, pristupovali k prísomnému regulovanému výkupu, zaviedli inštitúciu tzv. mlatobných komisárov, kontrolujúcich žatevné výnosy jednotlivých roľníkov. Najcitlivejším trvalým sociálnym problémom slovenskej spoločnosti bolo pravidelné zásobovanie s potravinami, ktoré v porovnaní s okolitými satelitnými a najmä okupovanými krajinami bolo však relatívne stabilizované, aj keď niektoré oficiálne správy hovoria o vážnych sociálnych problémoch drobných ľudí. Napríklad poslanec T. Turček na pléne Snemu Slovenskej republiky takto opísal situáciu slovenského roľníka na Vianoce 1943: „I slovenský roľník si zdobí svoj stromček, keď aj skromne. V izbe je tma, lebo však petroleja niet. Sviečka má cenu nedostupnej výšky. Tma ul'avi rodičom, lebo aspoň nevidia ošumelosť šiat a vyčnievajúce prsty z obuvi vlastných detí. Mohlo by sa zdať, že to rozpráva nejaký pesimista. Ja som si však vedomý všetkých ťažkostí, ktoré dnes slovenský roľník prežíva.“¹⁹ Aj iné dobové dokumenty a oficiálne verejné prejavy varovali pred slovami „sebechvály o našej hospodárskej zdatnosti, lebo rok skúšok prichádza len teraz“.²⁰ Od roku 1943, pod vplyvom zahraničných, hlavne vojenských udalostí dochádza k prehĺbeniu vnútropolitckej krízy režimu, čo sa premietlo tiež do reakcií a nálad spoločnosti, aj keď to zďaleka neznamenalo jej automatické väčšinové priklonenie sa k silám rezistencie. Boli to skôr prejavy dezilúzií, sklamaní, rastúcich zásobovacích problémov, no najmä obáv pred približujúcimi sa vojenskými udalosťami, ktoré slovenská verejnosť stále viac vnímala prostredníctvom takmer každodenných preletov spojeneckých lietadiel a od júna 1944 aj bombardovaním slovenského územia. Neprehliadnuteľný bol tiež rastúci výskyt ilegálnych (zatiaľ skôr záchranných, než aktívne bojujúcich) partizánskych skupín. Ich príslušníci sa stále viac dostávali do priameho styku s civilným obyvateľstvom, u ktorého hľadali pomoc. Mohli u neho vyvolávať sympatie, ale aj neistotu z budúcnosti, strach z možných rekvirčných či lúpežných akcií, ale aj z potenciálnej odplaty budúcich víťazov. Preto, podľa môjho názoru, v postojoch väčšiny obyvateľstva prevládala hlavne opatrnosť, prejavy alibizmu a defetizmu. Uvedené signály však nesporne vytvárali objektívne priaznivú pôdu pre protifašistický odboj, do ktorého tak boli nepriamo vťahované celé skupiny

¹⁸ Tesnopisecké správy Snemu Slovenskej republiky (TS SSR), 121. zasadnutie, 28. október 1943, vystúpenie V. Moravčíka.

¹⁹ TS SSR, 126. zasadnutie, 22. december 1943.

²⁰ Tamže, vystúpenie ministra financií M. Pružinského.

obyvateľstva, resp. jednotlivé osoby, predtým politicky indiferenté alebo aj sympatizujúce so štátom a s jeho režimom, čo sa naplno prejavilo po vypuknutí povstania na jeseň 1944. Vo verejnosti sa stále viac pochybovalo o sľubovanom víťazstve Nemecka a jeho spojencov vo vojne, na čo mali vplyv nielen udalosti na frontoch, ale napríklad aj vnútorný rozklad a pád fašistického režimu v Taliansku. Už rok predtým premiér V. Tuka výhradne označil každého občana, ktorý „o víťazstve pochybuje a kto sa odváži pochybovať, že Nemecko nedodrží slovo, za defetistu a zločinca najhrubšieho zrna“.²¹

Vyššie spomínaný a navonok asi ťažko pozorovateľný jav možno vari najlepšie vybadať v zložitom vývoji meniacich sa postojov jednotlivých vrstiev slovenskej inteligencie: u úradníkov štátneho i súkromného sektora, vrátane justičného aparátu, dôstojníckeho zboru v armáde, v žandárstve, resp. v polícii, u príslušníkov slobodných povolaní, u novinárov, umeleckých a kultúrnych pracovníkov, vedcov, členov akademickej obce, atď. V týchto spoločenských, resp. profesných skupinách prebiehal asi najzreteľnejšie vnútorný ideovopolitický diferenciatívny proces, čo sa ukázalo práve v období povstania, kedy sa názorová barikáda expresívne vyhranila a bola obohatená o predtým nepoznaný prvok intolerancie, osobnej nevraživosti i obyčajnej ľudskej nenávisti. Vidno to z dobovej vládnej, ale tiež odbojovej tlače i z dokumentov akými boli napr. memorandum mladoludákov zo septembra 1944, resp. Piešťanský manifest z januára 1945.²² Treba konštatovať, že v čase SNP sa väčšina slovenskej inteligencie priamo pridala k odboju alebo s ním aspoň sympatizovala. Pravdaže, tu azda najviac – ako je to pre slovenskú inteligenciu v 20. storočí typické – zohrával dôležitú úlohu fenomén strachu a alibizmu. Cesta k spomínaným postojom nebola jednoduchá a priamočiara.

Vznik Slovenskej republiky v roku 1939 priniesol príslušníkom slovenskej inteligencie predtým nepoznané možnosti profesného i spoločenského uplatnenia sa. Netýkalo sa to len štátnych úradníkov, ktorí nastúpili do služieb novozriadovaných inštitúcií štátu a na miesta vyradených českých či židovských zamestnancov. Rozširovanie siete vysokých škôl a kultúrnych inštitúcií (napríklad Slovenskej akadémie vied a umení) dávalo príležitosť seberealizácie vedeckým a umeleckým pracovníkom, ktorí sa však nutne, aspoň vo svojom vedomí a svedomí, dostávali stále častejšie do rozporu s viacerými praktikami režimu, ktorého boli súčasťou, chctiac-nechctiac mu slúžili, aj keď to neznamená, že vždy posluhovali. Dostávali od neho objednávky i vyznamenania. Najmä spočiatku ich postoje a konanie prekryvala ilúzia o národnej a štátnej samostatnosti, v ktorej sa otvárajú ideálne podmienky pre vedeckú či umeleckú tvorbu. Aj tu však prišlo po čase k trpkému vytriezveniu, pri čom sa kritizovala málo kvalifikovaná kultúrna politika štátu, ktorá vraj slovenskú tvorivú inteligenciu priviedla „na kultúrnu a duševnú plytčinu“.²³ Ako vždy v podobných predchádzajúcich i nasledujúcich situáciách, sa poukazovalo na materiálne nedocenenie kultúrnych pracovníkov i na to, že niektorí z nich si nedôstojne vylepšovali svoju situáciu aj arizačnými sinekúrami. Asi prvýkrát v moderných slovenských dejinách sa vo väčšej miere a konkrétnejšie objavuje zaujímavý fenomén: Vynikajúci kultúrni pracovníci, najmä vedci a umelci sa dobrovoľne, viac z pragmatických konjunktúrnych, než z ideologických príčin, dávajú do služieb totalitného

²¹ Ľudové noviny, 2. august 1942.

²² Slovenské národné povstanie. Dokumenty (ed. V. Prečan), Bratislava 1965, dokument č. 320, s. 541; Dejiny Slovenského národného povstania 1944, 3, dokumenty (ed. M. Vartíková), Bratislava 1984, dokumenty č. 481, 482, 483, s. 534–538.

²³ Kultúra, 16, 1941, č. 9–10.

režimu a niekedy vykonávajú v jeho prospech aj zahanbujúcu nadprácu, dodatočne to odôvodňujúc nielen vlastným pohlúpením, ale „sväťou povinnosťou“ slúžiť národu alebo pracujúcemu ľudu: „Mohli sme byť politicky primitívni, ale cesta ktorú sme nastúpili, nezdala sa nám byť cestou do záhuby. Ba práve preto usilovali sme sa na nej obstáť, aby sme preukázali našu životaschopnosť a zaistili sme si právo žiť.“²⁴ Tu sa dá vari parafrázovať myšlienka A. Matušku, že intelekt a talent nemusí byť a nebýva vždy v rovnováhe s charakterom.²⁵ Podobné situácie potom vcelku zákonite viedli ku schizofrénii a k frustrácii mnohých vynikajúcich osobností, ktorí svoje pocity, zrejme z obáv alebo z lojality k režimu nevyjadrovali otvorene, ale iba v signifikantných náznakoch. Napríklad vynikajúci moderný básnik V. Beniak, inak v civilnom zamestnaní vedúci sekretariátu ministra vnútra A. Macha a predseda Spolku slovenských spisovateľov, s trpkosťou a rezignáciou písal už v roku 1942 verše: „Zodrali sme ako krpce/ideál i verné srdce./ Žalár temný, hustá mreža,/hryzieme už do železa.“

Treba ešte dodať, že stúpajúce napätie medzi slovenskou, hlavne tvorivou inteligenciou a režimom sa stále viac prenášalo, spravidla v skrytej symbolickej ezopovskej podobe, do umeleckých diel a prejavov, do kultúrnych inštitúcií, do prostredia vysokých a čiastočne aj stredných škôl, do oblasti masovokomunikačných médií, atď. A opäť: nie všetky takéto prejavy možno automaticky pokladať za uvedomelé a adresné rezistentné postoje. Zatiaľ čo problém identity slovenského národa bol vo vedomí slovenskej spoločnosti vcelku jasný a nespochybniteľný, slovenská inteligencia a celá spoločnosť si stále naliehavejšie musela pre budúcnosť vyriešiť kardinálnu otázku budúcej slovenskej štátnosti v trojuholníku: a/satelitný slovenský štát s totalitným antidemokratickým alebo čiastočne liberálnym režimom; b/ možnosť začlenenia Slovenska do nejakého konfederatívneho stredoeurópskeho súštatia; c/ stále reálnejšia myšlienka obnovenia Československej republiky s rovnoprávnym postavením slovenského národa v nej.

* * *

Doteraz máme veľmi povrchné vedomosti aj o tom, ako spoločnosť v skutočnosti vnímala aktívne zapojenie sa slovenského štátu do druhej svetovej vojny, resp. ako posudzovala slovenských občanov bojujúcich na strane antihitlerovskej koalície. Nemôžeme tu vystačiť so všeobecným konštatovaním o jej spontánnom odpore voči vojne, ani o jednoznačných sympatiách v prospech Spojencov. Napokon, vojna vždy – až na výnimky (a tou Slovensko rozhodne nebolo!) – vyvoláva medzi obyvateľstvom strach a odpor. Ten bol zhmotnený a konkretizovaný prvými padlými, nezvestnými, zranenými a zmraženými už v tzv. malej vojne proti Maďarsku v marci 1939 a vo vojne proti Poľsku na jeseň 1939. Počet obetí sa zmnohonásobil v rámci ťaženia slovenskej armády na východnom fronte. To bol vari prvoplánový vplyv vojny na slovenskú verejnosť, lebo priame bojové udalosti sa začali dotýkať slovenského územia až v lete 1944. Niektoré drobné nepokoje medzi slovenskými vojakmi v roku 1939, občas doprevádzané sympatiami skupín civilného obyvateľstva, neboli prejavom uvedomelého odporu voči režimu, ale skôr vyplynuli z konkrétnych miestnych problémov, akými boli zásobovanie ťažkosťami, šikanovanie, spory medzi vojakmi a príslušníkmi Hlinkovej gardy, atď.

²⁴ GAŠPAR, T. J.: Z pamätí, In: Slovenské pohľady, 84, 1968, č. 11, s. 105.

²⁵ Nové slovo, 2, 1945, č. 2, 8. jún 1945.

Vojna slovenskú spoločnosť ovplyvňovala najviac prostredníctvom skúseností slovenských vojakov na východnom fronte, odkiaľ prenikalo do verejnosti najväčšie množstvo pravdivých i skreslených informácií, vrátane o pomeroch na obsadených územiach, o tamjších nemeckých zločinoch voči civilnému obyvateľstvu, na ktorých sa, žiaľ, niekedy podieľali aj príslušníci slovenskej armády. Preto tvrdenia o ich úprimnom priateľstve s domácim civilným obyvateľstvom či o ich nezištnej pomoci sovietskym partizánom sú nie celkom pravdivé. Vznikli ako ideologický stereotyp dobovej ľudáckej, resp. neskôr komunistickej propagandy. To však neznamená, že takéto vzťahy na východnom fronte slovenské jednotky vôbec nemali. Oficiálna propaganda o hrdinstve slovenských vojakov na verejnú mienku veľmi neučinkovala. Omnoho citlivejšie sa vnímali tamojšie straty, vrátane zajatých a prebenuvších osôb.

Príslušníci armády na fronte boli zas spätne ovplyvňovaní prehľbujúcou sa krízou domáceho režimu, boli znepokojení poruchami zásobovania nielen na fronte, ale aj doma, roztrpčovali ich nenaplnené sľuby, že za svoje bojové zásluhy získajú pôdu z parcelácie, prípadne dostanú arizačné dekréty. Na tento stav vo svojom referáte na pôde štátnej rady upozorňoval v marci 1943 aj minister obrany F. Čatloš: „Situácia doma ovplyvňuje aj vojaka. Kým slovenské prostredie dávalo výdatnú živnú pôdu a šťavu pre vojsko – dotiaľ toto produkovalo stále stúpajúcu statočnosť. Zakolísanie, ktoré sme zachytili na našom i zahraničnom okolí, odzrkadlilo sa aj na nálade našich vojakov.“²⁶ Podobné varovanie vyslovil na pôde snemu aj P. Čarnogurský už koncom roka 1941: „Žubne by na vojakov pôsobilo, keby sa dozvedeli, že zakiaľ oni krvácajú, s ich majetkom doma sa nešetrne zachádza, že ich milí doma žijú v neusporiadaných politických a hospodárskych pomeroch.“²⁷ Opäť si tu môžeme položiť otázku, či a ako ovplyvňovali skúsenosti, resp. nálady z východného frontu nielen príslušníkov armády, ale celú spoločnosť pri jej postojoch k rezistentnému hnutiu.

V tejto súvislosti sa verejnosť stretala ešte s jedným morálnym a psychologickým problémom: Slovenská republika vypovedala v decembri 1941 vojnu Spojeným štátom severoamerickým, kde žilo státisíce slovenských občanov. Veľká časť z nich sympatizovala s bývalým autonomistickým hnutím i s vytvorením štátu v marci 1939. Veľmi rýchlo však stratili sympatie k jeho totalitnému režimu, ktorého propaganda navyše nevyberane i primitívne útočila na „plutokraticko-židovskú“ vládu USA. Navyše, mnoho Slovákov, už s americkým štátnym občianstvom, bolo mobilizovaných do americkej armády, s ktorou vo vojnovom stave bol slovenský štát – aj keď iba formálne. V decembri 1943 dôverný znalec pomerov medzi americkými Slováckmi K. Čulen na snemovej pôde upozorňoval, že „americkí Slováci boli sice jednoznačne za samobytnosť, no nestavali sa proti obnove spoločného štátu (s Čechmi – I.K.), ak budú mať v ňom Slováci rovnoprávne postavenie.“²⁸ Pravdaže, aj podobné správy, ale najmä vojenské udalosti na frontoch, osobitne tam, kde boli priamo nasadené slovenské jednotky, vyvolávali vo verejnosti znepokojenie, pochybnosti, neistotu, pesimizmus, alibizmus a defetizmus. Vo verejnosti mala armáda asi najviac sympatií iba v tom smere, že mohla byť účinným mocenským nástrojom proti ďalším územným požiadavkám horthyovského Maďarska, a hlavne sa do nej vkladali nádeje, že raz sa pričini o návrat južných území

²⁶ SNA, fond S, 99–3.

²⁷ TS SSR, 78. zasadnutie, 9. december 1941.

²⁸ TS SSR, 126. zasadnutie, 22. december 1943.

Slovenska odtrhnutých po I. viedenskej arbitráži. V spojeneckej konštelácii v rámci štátov Osi to bolo však úplne nereálne. Preto sa slovenská spoločnosť stále viac otvárala možnostiam prijať od domácich a čiastočne i exilových protifašistických odbojových elit, ich riešenia ďalšieho politického a štátoprávneho vývoja Slovenska.

Spomenul som už, že postoje slovenskej spoločnosti počas druhej svetovej vojny boli silno ovplyvňované aj náboženskými faktormi. Podľa môjho názoru tu však nešlo ani tak o špecifické konfesijné ale o inštitucionálnu determináciu. Štát a jeho režim sa hlásili ku kresťanskej, resp. katolíckej ideológii, aj keď jej zásady neraz porušovali, na čo so znepokojením upozorňoval viackrát Vatikán. Dôležitým faktorom bolo, že vo vysokých výkonných a zákonodarných funkciách sa nachádzalo viacero kňazov. Ešte viac ich bolo na vo funkcionárskej štruktúre vládnej štátostany a jej organizácií (HG, HM). Tieto osoby, na čele s prezidentom, predsedom HSLŠ a oficiálnym Vodcom J. Tisom mali vo verejnosti nespornú autoritu i dôveru. Tá však nevyplývala z niekedy veľmi pochybných politických kvalít daných osôb, ale z ich kňazskej hodnosti. Akceptovanie úlohy kňazov v aktívnej politike, malo na Slovensku viac ako storočnú tradíciu. To bol spočiatku veľký kapitál vládnych politických elit, ktoré ho využívali i zneužívali, jednak vo vnútornom mocenskom zápase pri zdolávaní masívneho útoku prívržencov ideológie a metód nacionálneho socializmu, jednak pri usmerňovaní spoločnosti a pacifikovaní jej oponentských či buričských tendencií. Počas celého trvania štátu sa to vcelku úspešne darilo, čo do určitej miery brali na vedomie aj príslušníci odboja. Iste nie je náhoda, že v prvých dňoch, lepšie povedané hodinách povstania sa ústnym podaním šírila falošná správa o údajnom zatknutí, či dokonca zavraždení prezidenta Tisu nacistami. Správa asi nebola iba náhodnou „novinárskou kačicou“ ale mala zrejme mobilizovať obyvateľov k odporu proti okupantom.

Cirkvi sa snažili ovplyvňovať (nie vždy úspešne) myslenie a konanie slovenskej spoločnosti nielen cez spomínané „politické kanály“ ale aj svojimi tradičnými prostriedkami: každodennou pastoračnou činnosťou, vydávaním pastierskych listov, apelatívnymi oficiálnymi i neoficiálnymi listami adresovanými vedúcim funkcionárom štátu, kritickým glosovaním udalostí verejného života na stránkach Katolíckych novín, Cirkevných listov alebo iných tlačových periodik, rozhlasovými reláciami, atď. Cirkevní predstavitelia sa touto cestou márne snažili zabrániť takým javom verejného života, ktoré podľa nich ohrozovali mravnú podstatu slovenských rodín a celého národa. Napríklad v liste nitrianskeho biskupa K. Kmeťku adresovanom prezidentovi Tisovi v novembri 1943 sa jeho autor sťažuje, že „v knípupectvách a vo verejných kioskoch aj mládeži prístupných, sa ešte vždy predávajú necudnými obrázkami ilustrované knihy a vo výkladoch sa vystavujú necudné obrazy a keramické nahoty“.²⁹ K. Kmeťko ostro kritizoval fakt, že slovenským vojakom, medzi ktorými sa šíria „oplzlé reči a spevy“, sú pridelené „zákonom zakázané antikonceptné prostriedky“. Výsledkom takejto praxe je, že „takmer všetci narukovaní rehoľní bratia po vojenčine vystupujú z rehole“. Katolícke noviny pravidelne recenzovali v slovenských kinách premietané filmy a dávali autoritatívne odporúčania, ktoré predstavenia smú a ktoré nesmú veriaci navštevovať. Prísne posudzovali aj tanečné zábavy či niektoré telovýchovné akcie, najmä tie, kde cvičenky vystupovali „v nevhodnom oblečení“ a ktoré sa navyše konali v nedeľu predpoludním, v čase kresťanských boho-

služieb. Napriek vysokej religiozite a značnému konzervativizmu či patriarchálnosti slovenskej spoločnosti, tieto varovania a snahy už boli aj vo svojej dobe nesporným anachronizmom – tým viac, že vojna a približujúci sa front stavali do popredia záujmu väčšiny obyvateľov už úplne iné priority.

Tie razantne vystúpili v čase Slovenského národného povstania, ktoré prinieslo so sebou nielen bojové akcie a politické programy, ale donútilo celú spoločnosť zaujať k prebiehajúcim dramatickým udalostiam konkrétne stanoviská. A znovu: pokiaľ sa neuspokojíme s obvyklými frázami alebo stereotypmi, nevieme ich zatiaľ presnešie identifikovať, iba o nich vyslovovať hypotézy. Jednou z nich je, že povstanie, ktoré spočiatku zachvátilo dve tretiny slovenského štátu, kde žilo 1,7 milióna obyvateľov, nabralo skutočne masový národný charakter, aj keď sily, ktoré sa ho zúčastnili mali rôzne predstavy o jeho cieľoch a o budúcnosti Slovenska vôbec. Povstanie malo z hľadiska slovenskej spoločnosti svoje hrdinské, tienisté, rozpačité i hluché stránky. Aktivne sa ho zúčastňovali ľudia mobilizovaní do armády, dobrovoľníci z presvedčenia alebo aj osoby očakávajúce dobrodružstvo či nejaké hmotné, resp. politické zisky v budúcnosti, alibisti, prebehlici i lumpenproletárske živly. V povstaní sa však nielen bojovalo a politizovalo, ale na oslobodenom území dva mesiace pulzoval – pokiaľ to bolo možné – vcelku normálny civilný život s jeho každodennými sociálnymi, ekonomickými, kultúrnymi a všeobecnými občianskymi problémami. Ľudia sa tu ďalej rodili i zomierali, bolo treba ďalej vyrábať a predávať predmety dennej potreby, obrábať pôdu riešiť zásobovacie problémy armády i civilného sektora, udržiavať dopravu, chod zdravotníckych zariadení vyplácať sociálne dávky, starať sa o tisíce evakuantov, resp. vojnových poškodenecov a plniť stovky ďalších každodenných úkonov potrebných pre udržanie chodu civilného života, od ktorého bola predsa vo veľkej miere závislá bojaschopnosť ozbrojených povstaleckých síl. Do tohto dynamického mechanizmu, striedavo doprevádzaného raz eufóriou, inokedy aj sklamaniami a strachom z približujúcich sa sovietskych jednotiek, alebo len racionálnym akceptovaním valiacich sa udalostí, sa musela vlastne zapojiť celá dospelá populácia tunajších obyvateľov. Ti dobrovoľne, s nadšením, alebo iba pasívne, niekedy i z obáv či strachu a z donútenia, plnili svoje každodenné pracovné povinnosti. Verejnosť na povstaleckom území nebola politickými lídrami odboja presvedčaná iba o rýchlym víťazstve, ale aj drsnými racionálnymi, priam „churchillovskými“ predpovedami o „očakávaných bojoch, obetiach, vojenských útrapách a všetkého, čo s tým súvisí ... V tomto položení nemá miesto nijaká sentimentalita, nerozhodnosť či otáľanie“.³⁰ Podobné slová sa nepočúvali ľuďom ľahko, ale neskôr, keď sa blížil východný front, odmietli poslúchnuť príkazy úradov slovenského štátu na evakuáciu. Neboli ochotní akceptovať ani absurdné apokalyptické proroctvá, že zánik slovenského štátu bude automaticky znamenať aj fyzický zánik slovenského národa. Zdá sa, že väčšina obyvateľov skôr pochopila v danej dobe logiku neutržateľnosti satelitného štátu, než jeho lídri. Podľa hlásenia vládneho poverenca na okupovanom území stredného Slovenska v decembri 1944 „obyčajní ľudia sa už iba veľmi nespokojujú s ideami, ktoré sú pilierom Slovenskej republiky.“³¹

Bolo celkom prirodzené, že najväčšou prioritou väčšiny spoločnosti – okrem ideologicky extrémne vyhranených skupín a osôb na oboch stranách barikády – sa stalo prežitie okupácie, bojových akcií, približujúcich sa vojnových udalostí, resp. prechodu

²⁹ Vatikán a Slovenská republika (1939–1945). Dokumenty (zost. I. Kamenec, V. Prečan, S. Škovránek), Bratislava 1992, dokument č. 104, s. 163–169.

³⁰ Čas, 10. október 1944.

³¹ SNA, fond ÚPV, 1839/1944, kartón č. 88.

frontu. Preto sa v poasledných mesiacoch vojny nestretli s veľkým úspechom opakované mobilizácie mužov nielen do režimistickej Domobrany, ale ani do I. československého armádného zboru. Do úvahy tu však ešte treba zobrať aj jednu z menej známych, lepšie povedané odvrátených tvári správania sa spoločnosti, resp. jej jednotlivcov. Vo vypätých či nebezpečných situáciách, a takou nesporne bola aj okupácia Slovenska, doprevádzaná terorom voči civilnému obyvateľstvu, sa dostávajú na povrch nielen hrdinské skutky, občianska statočnosť a ľudská solidarita, ale aj denunciantstvo, udavačstvo, závisť a nenávisť. Rok po skončení vojny bystrý pozorovateľ a prísny kritik slovenského verejného života A. Matuška trpko (možno že trochu expresívne) poznamenal: „Po zatlačení povstania do hôr sami gestapáci sa vyjadrovali, že prešli celú Európu, že však nikde nevideli toľko vzájomného udavačstva a pomáhania si do hrobu ako na Slovensku“.³²

Široká škála neraz protirečivých pohnútok jednotlivých spoločenských vrstiev a skupín či jednotlivcov pri aktívnej, resp. pasívnej podpore povstania však neznižuje historický význam tejto udalosti v dejinách slovenskej a európskej protifašistickej rezistencie. Aj tu by sa mal historický výskum uberať tak, aby sme neskúmali iba armádu, ale tiež konkrétneho vojaka, nielen anonymný ľud či národ, ale občana so všetkými jeho každodennými problémami, radosťami i starosťami, hrdinskými i zbabelými skutkami ľudskými prednosťami i slabosťami. V tom sme, pravdepodobne, veľa dlžní racionálnemu a vari i pravdiviejšiemu poznávaniu nielen obdobia rokov 1938–1945, ale celého úseku našich moderných dejín.

Slovak Society between 1939 and 1945

Ivan Kamenec

This article examines the ambivalent relationship of the population to the phenomenon of the "Slovak State" and the practices of its totalitarian regime, the change in this relationship over time, the massive membership in the ruling party and its real levels of activity, perceptions of the "Aryanization" process and the "nouveau riche", the Catholic state and religious and ethnic minorities, social advancement and changes during the second half of the war, and the mood shift resulting from this change and developments on the front.

³² Národná obroda, 21. júla 1946.

VNÍMÁNÍ „NĚMECKÉ VÁLKY“ ČESKOU SPOLEČNOSTÍ *

Jan Kuklík

Když válečné události druhé světové války na evropském kontinentě končily, potvrdilo se více než naléhavě, že českou společnost, včetně jejích rezistenčních složek, prostupovala po celou dobu válečného konfliktu z hlediska jeho celosvětové dimenze mylná úvaha, že jeho hlavní, rozhodující střetnutí představuje „německá válka“. Pro Spojené státy americké byl hlavní vojenský a mocensko-politický zájem umístěn do Pacifiku, a proto pro porážku militaristického Japonska potřebovaly Stalinovo spojenectví. Konec války ve střední Evropě, a konkrétně i v české kotlině, to ovlivnilo zcela zásadně ...

Nicméně česká společnost vnímala válečné události tak, jak to vyjádřil při návratu do vlasti Edvard Beneš, že válka v naší zemi začala a také v ní skončila. Pokusme se rozprostřít tuto rozsáhlou problematiku do několika základních dimenzí a faktorů: a) do dimenze a faktoru „času války“, b) do dimenze a faktoru „času protektorátu“ a konečně c) do dimenze a faktorů postupujícího zápasu o „československou věc“, tedy zápasu o uznání kontinuity existence československého státu a obnovy jeho plnohodnotné, suverénní existence na poli mezinárodně politickém a mezinárodně právním. Zároveň ale tyto dimenze a faktory analyzujeme s prolínající se optikou minimálně čtyř rozhodujících fenoménů soudobé české společnosti, což nás přivede ke snaze dívat se na dynamiku vývoje „německé války“ a) očima české domácnosti i zahraniční rezistence, b) očima protektorátního establishmentu, tedy hierarchické struktury protektorátní autonomní správy, c) očima stoupenců platformy programové kolaborace, do níž je třeba zařadit nejen otevřené aktivisty typu žurnalistické sedmičky či Emanuela Moravce, ale i celý tábor českého fašismu a otevřeně aktivistických organizací, a konečně za d) také očima snad téměř 75–80 % českého obyvatelstva protektorátu, které se sice podílelo na některých významných akcích celonárodního odporu proti okupační moci, ale zejména chtělo a muselo válku a protektorátní poměry „přežít“. O jeho názory a postoje sváděla tvrdý a nelítostný soubor nacistická a rezistenční propaganda a kotrapropaganda. S přibývajícím „časem války“ a „časem protektorátu“ je ovšem zpětná rekonstrukce názorové hladiny této většinové části české společnosti stále těžší a těžší, což je podmíněno zejména zužující se relevantní pramennou základnou. Dokonce se zdá, že autentické projevy názorů a postojů obyvatelstva se stále více omezovaly a koncentrovaly zejména do lavinovitě šířené šeptané propagandy, která byla živena z domácích rezistenčních kruhů, ale i zahraničním rozhlasovým vysíláním, jehož zvláštním specifickým projevem byly protektorátní anekdoty, někdy až virtuózně odpovídající českému mentálnímu kódu.

* Poznámky na okraj rozsáhlé problematiky. I. část vystoupení na semináři.

se bojuje o právo, a svého práva se domůžeme.⁷ Mnohem více zasáhl optimistické perspektivy samotný průběh válečného konfliktu. Vypukl za podstatně jiného rozložení mezinárodních sil, než s jakým se počítalo. Nebylo snadné se vyrovnat s nečinným přihlížením západních mocností nacistické agresi a s šokujícím paradoxem doby, když dosavadní proklamativně neaktivnější síla mezinárodního antifašismu – mezinárodní komunistické hnutí – pod vedením Kominterny zaujalo odmítavé stanovisko k válce. Západní mocnosti nabídly namísto účinných vojenských operací letákovou propagandu, zahájily smutně proslulou „podivnou válku“ a jediné skutečné válečné akce se odehrávaly na moři.

Novou intenzitu a kvalitu dostával zápas o myšlení a vědomí nejširších vrstev českého národa. Protektorátní propaganda se snažila ironizovat postup bývalých spojenců Československa. Státní prezident Hácha a protektorátní vláda sice nevydali bezprostředně po vypuknutí války otevřené prohlášení loajality vůči Německu, a to byl významný fakt svědčící pro jejich autonomní postoj, ovšem na druhé straně pod německým tlakem přece jen vydávali opatrně formulovaná prohlášení, v nichž exilu odírali právo vystupovat jménem českého národa a objektivně tak desavuovali snahy o zformování čs. zahraničního odboje a jeho vojenských jednotek.

Z české společnosti se v dané době vymykal postoj komunistické „strany v podzemí“, která procházela již během léta a zejména v srpnu 1939 ve vztahu k blížícímu se válečnému konfliktu zcela odlišným vývojem. Výrazně se v něm odrážely názory a stanoviska stalinské zahraniční politiky, která především určovala, jaké direktivy bude dávat Kominternu svým jednotlivým sekcím. Sovětská zahraniční politika dospěla k šokujícímu kroku: 23. srpna 1939 byl podepsán a 31. srpna ratifikován Nejvyšším sovětem SSSR sovětsko-německý pakt o neútočení. Již 24. srpna 1939 vydalo I. ilegální ústřední vedení zvláštní provolání, které obsahovalo stanovisko ilegální KSČ k uzavření paktu. Provolání se snažilo vysvětlit a obhájit, proč k tomuto kroku došlo. Doslovně se v něm psalo: „KSČ spatřuje v tomto počínu sovětské vlády projev nepřemožitelné síly a revolučního sebevědomí národů Sovětského svazu a jeho Rudé armády. Tímto činem Sovětský svaz zmařil intriky západoevropských reakcionářů, kteří chtěli SSSR vmanévrovat do izolované války s Německem, aby se pak snad sami na něj mohli vrhnout. Tímto činem SSSR zahnal celý shnilý kapitalistický svět do slepé uličky a uvolnil si tím cestu pro svoji vlastní politiku míru, ochrany svých zájmů a také malých a potlačených národů. Spatřujeme v tomto činu SSSR mocný apel ke všem národům, aby se osvobodily a bojovaly za trvalý mír. A také apel na adresu českého lidu, aby zesílil ještě více svůj boj proti nacistickým okupantům a vedl jej až do svržení hitlerovského režimu a obnovení československé republiky.“⁸ Stejně stanovisko plně „uhlířské víry“ zaujal i leták nazvaný Sověty dávají anglickým kapitalistům poslední výstrahu, který byl kolportován už 23. srpna 1939.

Ale to vše byl jen počátek dalekosáhlého a paradoxního obratu, který nastal v politice Kominterny. „Nejpevnější a neodhodlanější bojovník proti fašismu“ – tak byl prezentován Sovětský svaz – uzavřel smlouvu s nacistickým Německem, smlouvu s tajným dodatečným protokolem, který cynicky rozděloval mezi tyto dvě velmoci oblasti zájmů a proponoval „teritoriální politická přeskupení“! Politický veletoch, který přesně vyjadřoval vnitřní podstatu stalinismu, přinášel své plody. Následovaly po něm příslušné

⁷ V boj. Edice ilegálního časopisu. I. díl 1939, Praha 1993.

⁸ Rudé právo 1939–1945 (reedice). Praha 1971, s. 32.

a poslušné změny v celkové politické linii Kominterny. Hned v prvních zářijových dnech proto KI zaujala k válečnému konfliktu postoj, v němž se promítla radikální změna názoru na aktuální perspektivy „revolučního a národně osvobozenického hnutí a na jeho bezprostřední úkoly“. Kominternu především vyslovila zásadně odmítavé stanovisko k válce, neboť ji považovala za oboustranně imperialistickou. Kladla dokonce důraz na to, že větším nebezpečím než Německo jsou západní mocnosti. Aby mohlo Gottwaldovo zahraniční vedení KSČ okamžitě sdělit nové direktivy vedoucím činitelům ilegální KSČ doma, využilo fungujícího radiotelegrafického spojení. Již 8. září 1939 přijala pražská radiostanice vysílačky KI depeši se stanoviskem výkonného výboru Komunistické internacionály. Psalo se v ní mimo jiné: „Současná válka je imperialistická, nespravedlivá, na níž má stejnou vinu buržoazie všech válčících států. V žádné zemi nesmí dělnická třída a tím méně komunistická strana tou válku podporovat... Je to válka dvou skupin kapitalistických zemí o světovládu.“ Depeše dále zdůrazňovala, že změna v situaci vyvolala nutnost změnit také taktiku. Komunistické strany měly vystupovat proti válce, „odhalovat její imperialistický charakter“ a všude měly vystupovat proti „zrádcovské politice sociální demokracie“. Stanovisko Kominterny pak doplnil K. Gottwald další direktivou, která došla do Prahy v radiogramu ze 14. září. Na jedné straně vyzýval komunisty, aby využili války k „rozvinutí národně osvobozenického boje československého lidu“, ale na druhé straně přikazoval vystupovat proti činnosti národního odboje, který se hlásil k Benešově zahraniční akci, neboť ta je nyní „ve službách imperialistů a nepřátel Sovětů“. A pokračoval: „Proto nepřipusťte, aby se domácí národně osvobozenické hnutí zahraniční akci podřídilo nebo ji podporovalo... Sám československý lid ve spojení s německou a rakouskou dělnickou třídou svrhne Hitlera a osvobodí se národnostně a sociálně.“⁹ Tato pseudorevoluční vize bolševického typu působí dnes jako pádný důkaz, nakolik se myšlení, zakleté do tenat ideologických klišé, vzdálilo realitě.

Moskevské direktivy také jednoznačně ukládaly, aby dosud proklamovaná linie „široké národní protifašistické fronty“ byla rychle zapomenuta a opuštěna. V konfrontaci s protektorátní realitou se ovšem musely jevit použité argumenty jako absurdní. Domácí vedení KSČ se zmohlo jen na to, že ve svém stanovisku, sděleném radiotelegraficky do Moskvy, označilo za útočníka hitlerovské Německo a vyslovilo názor, že je třeba „vystupňovat boj proti hlavnímu nepříteli, podporovat válku proti Hitlerovi“, avšak i to už v plném souladu s linií „ostře se diferencovat od západní reakce“.¹⁰ O čtrnáct dnů později informovali komunisté z domova Moskvu o zahájení „vysvětlovací kampaně“. Museli přiznat, že jejich snahy se nesetkávají s očekávaným ohlasem, a mnozí členové strany a dělníci prý „jsou zatím ještě dezorientováni, pokud jde o charakter války a politiku Sovětského svazu“.¹¹ Ba i mezi vedením a stranickou elitou způsobily sovětsko-německý pakt a prudká změna linie Kominterny hluboký otřes. Pro mnohé z nich se náhle sesuly perspektivy a naděje, které se až dosud rýsovaly jako jednoznačné. V postupu Sovětů a Kominterny nenacházeli žádnou logiku, neviděli východisko z nastalé situace, podléhali depresivním náladám a dokonce ztraceli i „víru uhlířskou“. Ještě před vánocemi 1939 –

⁹ Depeše mezi Prahou a Moskvou 1939–1941, in: Příspěvky k dějinám KSČ, 1967, č. 3, s. 389–390; srv. k tomu JANÁČEK, F.: Linie a ideologie KSČ 1939–1941. Pokus o osvětlení politických souvislostí a ideologických komponentů, in: Odboj a revoluce, 1966, č. 4, s. 5–64.

¹⁰ Tamtéž, s. 392–393.

¹¹ Tamtéž, s. 391.

¹² Tamtéž, s. 394; srv. HÁJKOVÁ, A.: Strana v odboji, Praha 1975, s. 158–165.

v radiogramu z 13. 12. 1939 – sděluje vedení KSČ z domova: „...strana není dosud politicky a ideologicky semknuta a úplně jasně orientována. Boj proti Benešovi, šovinismu a reformismu slabý ... Žádná ideologická činnost.“¹³

Celkovou situaci zmatení a nejasností kolem postoje komunistů doplňovaly zprávy o údajné legalizaci KSČ, inspirované zřejmě okupačním aparátem a mnohde v české společnosti přijímané se vši vážností. Tehdy se například tvrdilo, že Gottwald a Šmeral přijeli do Prahy a jednali s okupačními úřady apod. Tyto nepotvrzené fámy však měly tuhé život a ovlivňovaly smýšlení obyvatelstva a atmosféru v protektorátu a dokonce údajně i v řadách čs. exilu v Paříži a v Londýně. Projevily se také v „oficiálních“ dokumentech Obrany národa, tzv. D-rozkazech. V jednom z nich se na podkladě zmíněných informací psalo: „Je prokázáno, že komunisté obdrželi ze zahraničí pokyny, které nejsou zcela odpovídající naší představě vrácení svobody. Stávají se tedy komunisté jako celek z našeho hlediska nespolehlivými. Proto nezapojovat. Styk s nimi udržujte pouze zpravodajský, tj. využívejte jejich informací. Přitom upozorňuji na to, že je nutno zvláště si všimati jejich složek, jako: pravý, levý, trockistický apod.“¹⁴ V obecnější rovině ovšem také existoval rozdílný pohled na situaci v ilegální straně v podzemí a projevil se kupříkladu v jedné ze soudobých „detektivek“. V jedné stati autor napsal: „Němci špatně znají naše komunistické dělníky, domnívají-li se, že by se dali získat pro úlohu zrádců vlastního národa.“¹⁵

V řadách národního odboje na domácí frontě se projevila celá škála názorů reagujících na zmíněné události. Přirozeně se nahlížely z hlediska zájmů a přání odboje a snažily se je interpretovat co nejpříznivěji. Časopis *V boj* například komentoval uzavření sovětsko-německého paktu slovy: „Jde o dovedný taktický manévř sovětské diplomacie, která překazila pokus Západu o nový Mnichov na účet SSSR a vnutila Britům a Francouzům jedinou alternativu – válku s Německem.“ Tato problematika se objevila na stránkách časopisu *V boj* ještě několikrát. V jeho dvacátém prvním čísle se ovšem objevilo i jednoznačné konstatování, že fronta přímých protivníků hitlerovského Německa se po uzavření paktu a po rozdělení Polska výrazně zúžila, a proto hlavní silou, s níž těsně souvisí naděje českého národa na opětné získání svobody, se stává Západ. Na jeho adresu pak *V boj* poznamenával: „Budoucnost a naděje našeho národa jsou v tomto velkém zápase nerozlučně spjaty s osudem západních mocností, které i když samy nepředstavují ideál – jsou mu přece jen nepoměrně blíže než Německo, zapadnuvší do kulturního barbarství, jaké nepoznal snad ani nejtemnější středověk.“¹⁶

Na tyto události reagovala také z širšího pohledu tzv. detektivka z října 1939. V článku O svobodnou Evropu se zdůrazňovalo, že „postup Sovětského svazu zmátl mnohé lidi, jejichž zmatek roste zprávami sovětského rozhlasu“. Zaznamenávala nejen fakt paktu o neútočení, ale i smlouvu mezi SSSR a Německem o „přátelství a hranicích“ z 28. září 1939, a autor článku uvažoval, že není přece možné, „aby Moskva měla pro příčinu a podstatu války stejný výklad jako Berlín, aby hleděla na dnešní válečný konflikt očima rasového šovinismu a německého imperialismu...“ A pokračoval: „I když jsme si vědomi mocenskopolitických cílů, které dnes sovětské Rusko uskutečňuje, přesto pro

¹³ Depeše mezi Prahou a Moskvou... c.d., s. 406.

¹⁴ AMV, fond 141 – Královéhradecko.

¹⁵ „Detektivka“ Pirát sedmi moří, říjen 1939, s. 12.

¹⁶ *V boj*. Edice ilegálního časopisu, I. díl... c.d.

tuto dobu je stanovisko sovětského Ruska jistou pomocí dnešnímu Německu.“ A v jiné „detektivce“ z konce října 1939, kdy se už schylovalo k sovětsko-finskému konfliktu, bylo vyjádřeno naléhavé přání, aby bylo Rusko velkorysé, a na jeho adresu byla mířena slova, že by bylo se sympatiemi přijato, „kdyby Rusko zachovalo vůči menším národům takový postup, který je slučitelný s jejich právem na samostatnost“.¹⁷

Názorové zmatky a dezorientace způsobené změnou linie Kominterny, se odrazily nejen mezi komunisty doma, ale také mezi pracovníky zahraničního pařížského byra KSČ. Netajili se tím, že i pro ně představovaly sovětský postup a nová politika Kominterny značné překvapení, ba přímo šok. S postupem sovětské diplomacie otevřeně nesouhlasil zejména JUDr. Vlado Clementis, který v té době pracoval ve zmíněném pařížském zahraničním byru KSČ. Kritické výhrady měl i k postojům, které zaujaly vedoucí orgány Kominterny. Z dobových zpráv, zaslané z Paříže do Moskvy, vysvitá, že podstata Clementisových odlišných stanovisek spočívala v principiálním odmítnutí paktu jako mylného kroku. Spatřoval v něm nebezpečí rozkolu dělnické třídy a argumentoval tím, že pakt je příčinou perzekuce komunistů. Naopak válku Francie proti Německu uznával za spravedlivou a pokrokovou. Podle Clementisova pojetí se měly zřetelně oddělit zahraničně politické zájmy Sovětů od politické linie komunistů v mezinárodním měřítku. Celou tehdejší stalinskou politiku označil za zdroj komplikací v mezinárodním dělnickém hnutí a především viděl její negativní dopad na celé postavení československé zahraniční akce. Mezi československými komunisty v Paříži vyvolaly Clementisovy názory rozpaky a diskuse. Ten však setrval na svém kritickém postoji a odmítal protiprotiargumenty. V situaci, kdy se nová politická orientace Kominterny dále vyhraňovala a důsledně sledovala kroky stalinské politiky, nemohlo následovat nic jiného než to, že Clementisovy názory byly označeny za kacířské a že byl vyloučen z komunistické strany.¹⁸

Mohlo by se zdát, že diametrálně odlišná stanoviska obou hlavních proudů naší domácí i zahraniční rezistence k paktu a válce způsobila okamžitou ostrou konfrontaci v českém odbojovém hnutí. Ve skutečnosti tomu tak nebylo. Vzájemné invectivy se sice objevovaly, ale zatím v řadách odboje převažoval realistický pohled, který akcentoval nikoliv to, co by ho mělo rozdělit, ale společný cíl: boj proti okupantům. Tento postoj také podporoval ve svém vzkazu domovu E. Beneš, když napsal 1. září 1939, že válka se stane velkým sociálním konfliktem a bude znamenat otřes celé Evropy. Tuto výchozí tezi pak Beneš rozvinul: „...Z tohoto hlediska je třeba posuzovat také pakt rusko-německý. Sověty soudí, že se další vývoj válečný v Evropě nedá zastavit. Patrně si přály západní Evropu do konfliktu s Německem dále vtáhnout a postupovat tak, aby válka nevznikla nejdříve proti nim, jako v roce 1914, nýbrž mezi Západem a Německem, aby mohly nějakou dobu stát stranou a aby pak mohly zakročit v dané chvíli dle své vlastní vůle a uznání. Na slova Hitlerova, že je věčný mír mezi Německem a Ruskem, nic nedejte. Ze Sověty přitom očekávají sociální převrat v duchu své politiky, rozumí se samo sebou, Proto i my na to musíme dát pozor. Mohlo by se stát, že se později přepočítají. Myslím,

¹⁷ „Detektivka“ Pirát sedmi moří, říjen 1939, článek O svobodnou Evropu, s. 3–4 a „detektivka“ John C. Wood, Noční let, konec října 1939, s. 8.

¹⁸ K této problematice se nejnověji vyjadřuje NĚMEČEK, J.: Vladimír Clementis a československý zahraniční odboj, in: Vladimír Clementis 1902–1952, Bratislava 2002, s. 47 an.; srv. k tomu též JANÁČEK, F. – NOVOTNÝ, J. – HÁJKOVÁ, A.: Pakt, válka a KSČ. První týdny po 23. 8. a 1. 9. 1939, in: Historie a vojenství, 1969, č. 3, s. 425–457.

že neposuzují správně západní Evropu, stejně jako v roce 1918, kdy čekaly světovou revoluci. Západní Evropa je sociálně a hospodářsky ještě hodně silná a bude sociální revoluci velmi rozhodně odporovat – i když po této stránce tato válka jich hodně změní – zatímco Polsko, Německo a střední Evropa jsou v situaci daleko nebezpečnější. Opakujeme proto: a) Jít klidně bez obav dále svou cestou, ať se děje cokoliv, za naším cílem národním. b) Být připraven na všechny možnosti, rozvraty, pokusy o sociální revoluce ve střední Evropě pro případ, že válka začne a Německo bude poraženo. Že v tom případě se musí očekávat nebezpečný rozvrat i v Polsku, je jisté. A že pak národní jednotu a odvážná sociální politika bude první naší povinností, je samozřejmé. Naproti tomu ve spojení s eventuálním západním vítězem, bude se naše vlast zase moci co nejrychleji zotavit a sociálně se dostat do nové rovnováhy.“ Nakonec Beneš dodával: „Bude-li postup Ruska v pozdější době vyžadovat nějaké opravy naší orientace, uvážíme to a dohodneme se s Vámi. Neobávat se! Anglie a Francie to proti Německu neprohrají. Dnešní situace je trochu obdobná roku 1918, když Rusko udělalo separátní mír s Německem. To tehdy naši politiku a náš postup také nezměnilo. Být si vědom toho, že každá změna v Evropě, nyní konec konců je pro nás prospěchem, každá znamená pro nás pozdější zlepšení naší dnešní situace, ať válek, ať pozdějším mírem a jednáním svobodu a samostatnost už zase najisto vyzískáme.“¹⁹

V dalším, tentokrát radiotelegrafickém vzkazu domovu z konce října 1939, Beneš domácí odboj nabádal: „S komunisty zůstaňte ve styku a spolupráci, abyste kontrolovali a byli informováni zejména o instrukcích z Moskvy. Podávejte nám soustavné zprávy. Jsouce ve válce po boku Francie a Anglie a Polska, nemůžeme mít jiného oficiálního poměru k Sovětům než naši spojenci, ale nevážeme se jednostranně na nikoho. Moskva nám v této době nic zvláštního ani neslibila, ani nezaručila. Jen někteří oficiální sovětsí činitelé nás ujišťovali, že na přiznaném stanovisku Moskvy k ČSR se nic od 15. 3. nezměnilo, kdy Moskva odmítla uznat okupaci.“²⁰

Stanovisko k celému problému vyjádřil ve svých poválečných memoárech jeden z vedoucích činitelů PÚ doc. Krajina, který nahlížel skepticky na nové vztahy mezi Německem a Sověty a nemínil stejně jako celý český národ akceptovat komunistické „džingischánské machiavellismy“. Odmítal také, podle svých slov, „přijímat omluvy nějakých významných sovětských diplomatů, stýkajících se úkradmo v Londýně s prezidentem Benešem, neboť jsme se obávali, že nás tito lidé, v budoucnosti operující se svou diktaturou proletariátu, chtějí dostat z nacistického lijáku pod svůj komunistický okap.“²¹

Do složitého postavení dostalo vypuknutí války také oficiální protektorátní reprezentaci. Na jedné straně se ve vládním kabinetu usilovalo o zmírnění následků perzekuční akce Albrecht der Erste a dalších omezování jednotlivých atributů deklarované protektorátní autonomie, a na straně druhé okupační moc zesílila tlak na podání důkazů loajality vůči Říši, která přece „poskytovala protektorátu ochranu“.

Preventivní zatýkání protektorátních „rukojmí“ v prvních dnech po zahájení války se připravovalo již od poloviny srpna 1939. Do Prahy přišel příkaz RSHA z Berlína,

¹⁹ BENEŠ, E.: Vzkazy do vlasti. Směnice a pokyny československému domácímu odboji za druhé světové války. Praha 1996, dok. č. 4, s. 28.

²⁰ Tamtéž, dok. č. 9, s. 40.

²¹ KRAJINA, V.: Ve službách odboje a demokracie. Uloženo v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR Praha, rkp. s. 112.

podle něhož měl být sestaven seznam politicky nespolehlivých českých osob. Za nespolehlivé byli pokládáni příslušníci Sokola, legionáři, prominentní osobnosti z bývalých levicových stran, dále také členové Národního souručenství a jiných protektorátních institucí, které nebyly nakloněny říši „tak, že se na ně hledělo jako na osoby říši nespolehlivé“. Podle zprávy SD bylo zatýkání zvláště nutné v řadách bývalých důstojníků a vládního vojska, neboť ilegální organizace měly za cíl „připravit násilné změny současných poměrů v protektorátu“.²²

Protektorátní vláda neměla žádné podrobné údaje o internovaných.²³ Prostřednictvím okresních úřadů byl proto rekonstruován seznam zatčených osob, jejichž počet české úřady odhadovaly na 3000 osob. Vláda připravovala okamžitě příslušná opatření na pomoc postiženým. Rodinám státních zaměstnanců měl být nadále vyplácen služební plat a rodinám ostatních zatčených měla být poskytnuta z veřejných prostředků výpomoc na nutnou obživu. Německá bezpečnostní policie vycházela při hodnocení této akce z toho, že rozsáhlé zatýkání bylo ve veřejnosti porovnáváno se zásahy rakouské vlády v minulé válce. Tentokrát ale byly „nepřátelské elementy“ pozatýkány a odeslány jako rukojmí do koncentračních táborů, avšak bez jakéhokoli úředního řízení. Jejich rodinní příslušníci stejně jako protektorátní orgány přitom vůbec nevěděli, kam jejich blízcí vlastně zmizeli. Zatímco podle hlášení nebyl zaznamenán větší ohlas u dělnictva, a to přes zatčení bývalého sociálně demokratického činitele A. Hampla, byla zatýkáním ochromena především činnost Národního souručenství.²⁴ Ze samotného výboru této organizace bylo zatčeno dvanáct činitelů v čele s generálním tajemníkem Š. Drgáčem, zatčení řady starostů velkých i menších měst těžce postihlo také oblast samosprávy. Výběr zatčených osob nebyl pouze dilem německých úřadů. V této akci se již projevila zvýšená činnost českých fašistických sil, které viděly vhodnou příležitost k likvidaci svých politických odpůrců. Proto byl zásah 1. září zaměřen i proti Národnímu souručenství. Ve zprávě se dále ukazuje na to, že čeští fašisté a vlajkaři akci uvítali. V některých místech, např. v Olomouci a v Plzni, spolupracovali na seznamech, podle kterých bylo potom zatýkáno. Zvláště však dbali na to, aby zatčení postihlo taktéž Židy. Vlajka v této souvislosti podala návrh, aby v denním tisku nebyli zatčení občané označováni jako „gauneři“, protože by to posílilo jenom jejich respekt ve veřejnosti.

O průběhu zatýkácké akce se snažil odboj neprodleně informovat zahraničí. Již 2. září 1939 směřovala z Prahy do Varšavy radiotelegrafická depeše, šifrovaná skupinou doc. Vladimíra Krajiny. O dva dny později odešla další depeše, která uváděla jako celkový počet zatčených asi tři tisíce lidí „ze všech vrstev: politikové, kulturní pracovníci, umělci, profesori, vojáci, klérus, také někteří komunisti. Depeše končila poznámkou, že tyto zprávy o zatýkání podobně jako v prvním případě shromáždil A. Pešl.“²⁵

Zatímco probíhala zatýkácká akce, požadoval Úřad říšského protektora, aby protektorátní vláda vystoupila proti činnosti západní emigrace. Dne 5. září navštívil dr. Volckers z úřadu protektora v této věci ministra Havelku a slibil mu propuštění bývalých poslanců a senátorů a všech zatčených starších 65 let. Prohlásil dále, že Eliáš má plnou

²² SÚA, fond 109, sign. 4-343.

²³ Protektorátní ministerstvo vnitra k 29.9.1939 vykazovalo 1247 zatčených, z nichž bylo propuštěno 164 a ve vazbě zůstalo 1083 osob. Zároveň ministerstvo vnitra připouštělo, že zná jména jen asi poloviny zatčených osob. Viz SLÁDEK, O.: Zločinná role gestapa, Praha 1986, s. 89–90.

²⁴ SÚA, fond 109, sign. 4-340, zpráva SD ze dne 20.9.1939.

²⁵ KRAJINA, V.: Ve službách odboje a demokracie... c.d., s. 55 a 59.

důvěru říšského protektora a že vzhledem k telegramu dr. Beneše Chamberlainovi a k výnosu prezidenta Polské republiky o vytvoření československých legií by měl státní prezident učinit spolu s předsedou vlády rozhlasový projev.

Vzniklou situaci se zabývala následujícího dne protektorátní vláda, 7. září jednal o tomto návrhu přímo Hácha s Neurathem. Státní prezident poukázal na to, že „vláda za situace, jak je s Čechy nakládáno (zatýkáni *en gros*, omezování kompetence vlády ve věcech neválečných), není jemu ani vládě možno dát nějaké další prohlášení, poněvadž by to diskreditovalo vládu českého národa.“ Vláda připravila text prohlášení, který koncipoval Havelka. Neurath jej po drobnějších úpravách schválil. Při této příležitosti Hácha požádal, aby „bylo se zatčenými zacházeno slušně.“ Přednesl dále požadavek, aby zatčení byli soustředěni pouze v protektorátě, a nikoli převáženi do Německa. Neurath v této věci přislíbil nápravu. Někteří ze zadržených se skutečně po několika týdnech vrátili, jiní až po řadě měsíců, ale většina „čestných vězňů“ zůstala v koncentračních táborech až do konce války a mnozí tam našli i smrt anebo zemřeli na následky věznění.

Teprve po těchto jednáních vydala vláda 8. září prohlášení, ve kterém se ozna-
movalo: „V posledních dnech objevují se v zahraničním rozhlase a tisku opětovné zprávy o tom, že za hranicemi Německé říše vystupují jménem českého národa někteří jednotlivci a různé skupiny osob, kteří jsou příslušníci českého národa. Státní prezident i vláda jsou za této situace nuceni jasně prohlásit, že zdejší činitelé státní nejsou v žádném spojení s těmito zahraničními akcemi. Státní prezident a vláda, kteří cítí odpovědnost za osudy českého národa a hájí v mezích daných možnostmi zaručená mu práva, vidí jedinou záruku klidného vývoje české národní pospolitosti v tom, že český národ nebude zatahován do dobrodružných akcí. Vyzývají proto naléhavě veškeré obyvatelstvo, aby jim věnovalo svoji plnou důvěru a zachovalo jako doposud důstojný klid a pořádek. Řádným vykonáváním svého zaměstnání a povolání může dnes každý jednotlivec prospět nejlépe budoucnosti národa.“²⁶ Druhý den bylo vydáno další vládní prohlášení, ve kterém se varovalo před vstupem českých občanů do zahraniční armády a zároveň upozorňovalo na „následky, které by postihly příslušníky protektorátu, kdyby jako členové cizích vojenských formací upadli v boji s německými vojáky do zajetí.“ I když se uvádí všechny uvedené okolnosti kroků protektorátní vlády, nezbyvá než konstatovat, že se jednalo sice o vynucený, ale protektorátní veřejností a zejména rezistencí těžko akceptovatelný projev loajality.²⁷

Vlně propagandistického účtování s československou exilovou reprezentací a zejména s dr. Edvardem Benešem vévodila vystoupení aktivistických žurnalistů a mezi nimi „vynikl“ zejména Emanuel Moravec. Na Benešovu adresu pronesl následující slova: „Český národ neměl velitele, který se odvážil ho vést a který by se odvážil mu říci plnou pravdu o černé skutečnosti. Na hradě českých králů v té době bloudil muž ženské chytrosti, ale dětského, vládního srdce...“²⁸ A Moravec se také soustředil na svou doménu – rozbor výsledků polského tažení wehrmachtu. V rozhlasové přednášce z 16. září 1939

²⁶ Dokumenty a historie československé politiky 1939–1945, sv. 2, ... c.d. dok. č. 359, s. 447–448.

²⁷ Výzvu protektorátní vlády komentovaly Národní listy a hrozily mj. tím, že každý Čech, ať žije kdekoliv na světě, si musí být vědom toho, pokud se dostane do německého zajetí, že jeho osud bude zpečetěn... Viz GEBHART, J. – KUKLÍK, J.: Dramatické i všední dny... c.d. s. 83.

²⁸ POULÍKOVA, L.: Úloha protektorátní vlády a tzv. protektorátní autonomie ve světle konfrontace názorů ilegálního a protektorátního tisku (léta 1939–1940). Diplomová práce, UK FF, Praha 1989, s. 85 an.

provedl zdrcující „soupis“ polských vojenských chyb a vysmál se marnému polskému čekání na pomoc Západu, který se prý omezí „na pouhou blokádu kontinentu a na prudkou propagační válku“ a útočit bude – podle Moravce – pouze na „žaludek a ducha německého občana“. O německém vítězství v polském tažení pak prohlásil: „Německý národ pod svým vůdcem a našim kancléřem buduje velikou říši mezi Rýnem, Dunajem a Vislou. Kde se staví, tam se nemůže ve večerních šatech, tam nejsou parkety a zimní zahrady. Až se strhnou lešení, bude vidět stavbu. Do budování nové německé Říše přiletla se válka se Západem, která trvá, i když se na francouzsko-německé hranici nic významného neděje, na zemi i ve vzduchu.“²⁹

První dny války a její průběh přinesly nemalé zklamání z nenaplněných očekávání i v řadách československého exilu. Přece jen se však v zahraničí daly snahy o „československou věc“ do pohybu, i když s nemalými obtížemi a komplikacemi. Povzbudivě zapůsobil zejména fakt, že se v Polsku oficiálně vytvořil Československý legion a jeho příslušníci poprvé po boku polské armády zasáhli do bojů proti společnému nepříteli. Byl to čin, od něhož se odvíjely další kroky k mezinárodní politickému posílení pozice československého exilu.

III. Třetí zastavení „Česká společnost a pád Francie“

Zpráva pražské řídicí úřadovny gestapa o politické situaci v protektorátu za rok 1940 charakterizovala všeobecné nálady obyvatelstva následovně: „Všeobecná nálada Čechů závisela na zahraničně politických událostech a dění na válečných bojištích a jak se ukázalo, velkou měrou je také ovlivňovaly zprávy vysílané britským rozhlasem a pokyny české emigrantské vlády v Londýně. Typickým znakem prvních měsíců roku bylo šíření zpráv především o údajné slabosti Německa na hospodářském, politickém a vojenském poli. Neočekávaná velkopá vítězství wehrmachtu proto na české obyvatelstvo způsobila velmi silné zapůsobila. Po porážce Francie zavládlo obrovské zděšení až po vyšší vládní místa. Všeobecně se Češi předháněli v ujišťování a loajalitě. Nejednou zdůrazňovali svoji ochotu ke spolupráci. Začali s přemrštěnou propagandou k převýchově českého národa v duchu říšské myšlenky. Toto zdrcení se až postupně podařilo překonat anglo-české zahraniční propagandě. Invaze do Anglie vážla, což zdánlivě potvrzovalo tvrzení Londýna, a Češi – a s nimi Židé a všechny ostatní nepřátelské elementy – z toho čerpali novou naději na porážku Německa.“³⁰ Zpráva pak ještě poznamenala, že po italském neúspěchu v Řecku a po porážce v severní Africe na konci roku 1940 znovu Češi zvedají hlavu, jsou povzbuzeni uznáním československé exilové reprezentace a celková nálada není mezi nimi je prý taková, že „z Čechů, kteří ještě věří v německé vítězství, se tím stala bezvýznamná menšina“, a „téměř celý český národ očekává od roku 1941 nebo následujícího roku zánik Říše, a tudíž obnovení ČSR v benešovském smyslu a své osvození.“³¹

Postojů a nálad obyvatelstva Protektorátu Čechy a Morava se skutečně zásadně dotýkaly válečné úspěchy Německa, kterých dosáhlo během tří jarních měsíců 1940. Nejprve byly na řadě Dánsko a Norsko a během května a června se armády Třetí říše

²⁹ Tamtéž.

³⁰ AMV Praha, Die politische Entwicklung im Protektorat Böhmen und Mähren seit 15. März 1940. Sicherheitsdienst des Reichsführers SS – SD – Seitabschnitt Prag, 15. März 1941.

³¹ Tamtéž.

převalily přes Belgii, Holandsko a Lucembursko, aby 14. června dobyly Paříž. O tři dny později podepsali francouzští představitelé kapitulaci smlouvu s Německem.

Dosud převládající optimistická nálada většiny české společnosti utrpěla citelnou ránu a rychle vyprchávala. Jako šokující fakt nepůsobila samotná porážka Francie, ale ještě více způsob a okolnosti, za jakých došlo ke zhroucení mocnosti, která se považovala za vítěze Velké války a garanta poválečného versailleského systému. Neschopnost Francie, ale i Velké Británie postavit se nacistické agresi na účinný odpor lákala dosavadní viru v západoevropské mocnosti a vyvolala mezi vlastenecky naladěným obyvatelstvem doslova ořes a reminiscence na Mnichov. Padly poslední iluze o brzkém ukončení války, převaze západu a blížícím se osvobození.

K depresivním náladám mezi českými lidmi přispěla aktivizace protektorátní reprezentace, jež se projevovala v různých akcích a veřejných prohlášeních, která zprostředkovával protektorátní tisk a rozhlas. Státní prezident Hácha se obrátil k A. Hitlerovi, představitel N. S. Josef Nebeský k říšskému protektoru Neurathovi a v rozhlase promluvil ministerský předseda Eliáš. Protektorátní vláda se dokonce odhodlala po devíti měsících válečného konfliktu nabídnout Říši pomoc v podobě daru sanitního vlaku pro německý Červený kříž a zároveň vyhlásila sbírku v jeho prospěch. Říši měly také pomáhat specializované české pracovní síly. Kroky protektorátní správy také s porozuměním komentovala situační zpráva SD slovy: „Protektorátní vláda úzkostlivě dbala o to, aby se na jedné straně přílišnou vstřícností vůči německým požadavkům neznelíbila Čechům a na druhé straně aby nedala vzniknout pochybnostem o své ochotě ke spolupráci.“³²

Veškeré tyto projevy byly sice vynucené a německou okupační správou kontrolované a cenzurované, ale zároveň z nich byla znát zvětšující se míra ústupnosti a vstřícného aktivismu protektorátních představitelů, za nímž stála obava z opravdového válečného vítězství Německa. A právě představa německého vítězství a perspektivy nastolení nového pořádku v Evropě oživovaly narůstající aktivity stoupenců programové kolaborace. V tomto směru se nejvíce začala angažovat skupina tzv. aktivistických novinářů.³³

Posun ve vztahu protektorátního establishmentu a okupantů vyvolal takřka okamžitou reakci ve vedení československého exilu. Již 7. června 1940 rozšířoval v Praze domácí odboj šestidílnou depeši od Navrátila-Beneše. Příjemce depeše Pacovský-Pešl měl vyříditi Nováčkovi-Eliášovi, aby sdělil do Londýna podrobnosti, „proč došlo k Háchovu gratulačnímu telegramu k vítězství“. Beneš současně znovu upozorňoval vládu, že svým postupem „zle škodí“ čs. věci a především skutečnost, že „nic takového není ze strany polské, nás bude čím dále tím více stavět do neudržitelné situace.“ Informoval také domov o pokroku jednání o uznání vlády, které očekával v brzké době. „Dojde-li k uznání“, psal Beneš, „bude to uznání nejen vlády, nýbrž i prezidenta státu, podobně jako u Poláků. Zde bude pak prezident i vláda svobodná a plnoprávná. Vláda a prezident doma byli by pod „knutou.“ Žádal, aby si vše doma dobře zvážili a dodával: „Dosud jsem neřekl ani veřejně ani soukromě nic ani proti vládě, ani proti prezidentovi. Naopak důsledně jsem je hájil. Dojde-li nyní k těmto změnám, bude dále tato situace neudržitelná. Musil bych dělat veřejné projevy proti nim a tomu se chci vyhnout v zájmu budoucnosti a v zájmu jednoty národa za každou cenu. Nechci, aby v očích národa se někomu

³² BRANDES, D.: Češi pod německým protektorem. Praha 2000, s. 132.

³³ PASÁK, T.: Problematika protektorátního tisku a formování tzv. skupiny aktivistických novinářů na počátku okupace, in: Příspěvky k dějinám KSČ, č. 1/1967, s. 52–80.

jevili jako vlastenci a jiní, i když jednají pod tlakem a i v přechodném zájmu národa, jako prospěcháři a defetisti nebo dokonce zrádci. Nechci, aby se říkalo, že národ je rozdvojen.“ Závěrem žádal odpověď. Depeše se dostala od Pešla přes Zdeňka Bořka Dohalského do rukou Eliášovi a snad také Háchovi.³⁴ Ve vztazích mezi Navrátelem-Benešem a Havlem-Háchou a protektorátní vládou-rodinou se objevil nový prvek, který při plném pochopení obtížné pozice protektorátní vlády a státního prezidenta současně otevíral nové dilema těchto styků. Benešův respekt k složité situaci protektorátní reprezentace měl své meze, které poprvé pojmenoval. Napříště již neměla za jakýchkoli okolností vydat prohlášení proti exilu.

V prvních dnech a týdnech po pádu Francie postupovala protektorátní českou společností beznaděj, stísněnost a dokonce prvky rezignace. Ještě před konečnou porážkou Francie, v průběhu druhé fáze západního tažení, se snažil ilegální tisk nalézt odpovědi na otázky, proč se vojenská situace vyvíjí v neprospěch Spojenců, jaké jsou příčiny, že Francie stojí před katastrofou a Velká Británie je ve stavu bezprostředního ohrožení. Výstižné odpovědi nacházel Korčákov Český kurýr. Vyzýval k oživení skleslého ducha odporu a snažil se zabránit pocitu malomyslnosti. V souvislosti s nepříznivým vývojem válečného konfliktu se odehrával v části protektorátní a i v řadách rezistence závažný názorový posun. Pevných obrysů začínalo nabývat přesvědčení o nutnosti rozejít se s klamnou nadějí na rychlé osvobození zvenčí. Jak jinak rozumět naléhavým slovům z Českého kurýra: „Svoboda nikdy nespadne do klína bez vlastního přičinění! Přestaňme se již spoléhat na jiné, kujme sami své žhavé železo, dokažme, že skutečně stojíme o svobodu a že jsme ji hodni...“³⁵

Krise optimistických představ protektorátního veřejného mínění byla ovšem skutečně hluboká. Ještě zpráva pražské centrály SD z července 1940 informovala Berlín: „Češi se dosud nevzpamatovali z porážky Francie.“ Existenci skleslé nálady potvrzoval v jedné ze svých zpráv do Londýna také pplk. Josef Balabán. Nejenže znovu připomínal, jak velkou ranou byla pro český národ, ale zároveň upozorňoval, jak se ztenčily naděje v brzké osvobození. Odrazilo se to, podle jeho názoru, v poklesu širšího zájmu podílet se na odboji. Souhrnnější názor na události v protektorátu nabízel Přehled politické situace v Čechách a na Moravě, kterou poslal ÚVOD do Londýna koncem června 1940, který reagoval na nedávné události. Všiml si proměny vztahu okupantů k české protektorátní politice a uváděl: „Němci hodlají nyní po svém úspěchu ve Francii přiškrtnout ještě více protektorátní vládu a ostatní zbytky státní správy, ale i samosprávu hlavního města.“ Dále se zpráva zmiňovala o nátlaku na Háchu a vládu, „který se nemínul, patrně též pod bezprostředním dojmem z porážky Francie, účinkem. Hácha i vláda povolili a nechali se zneužít k nevhodným projevům loajality v blahopřáních Němcům k vítězství.“ Neopomněla také připomenout zvýšení útlaku, další perzekuce, zejména zatýkání v řadách odboje.³⁶

Vítězné západní tažení německých armád nabídlo okupační správě také možnosti vypořádat se radikálně s problémy, které vyvěraly z nelояlní činnosti či spíše nečinnosti Národního souručenství, samosprávy Prahy i aktivit českých fašistů. Nutnost řešení předznamenávaly události z jara 1940, kdy gestapo odhalilo účast činitelů protektorátní

³⁴ KRAJINA, V.: Ve službách odboje a demokracie... c.d., s. 547–549.

³⁵ Český kurýr, 25. června 1940.

³⁶ Dokumenty z historie československé politiky, 2. sv., ...c.d., dok. č. 411, s. 553–554.

správy v českém rezistenčním hnutí. Zjistilo, že do odboje je zapojen jak pražský primátor Otakar Klapka, tak další úředníci pražské radnice, kupříkladu Antonín Kinkal, Arnošt Wenig, Jan Matějka, František Ambrož i vedoucí krajského výboru Národního souručenství v Praze Josef Nestával. Přestože gestapo vědělo, že pražskou radnici ovládají především bývalí národní socialisté, známí svými pročeskými vlasteneckými postoji, a mělo pochyby o jejich loajálním vztahu k okupační správě, nepředpokládalo od vysokých úředníků protektorátní správy účast v rezistenci. Po zatčení Klapky 9. července 1940 a v následujících dnech také Nestávla a dalších členů ilegální skupiny, nazvané později Magistrát, získal rozhodující vliv na pražské radnici německý zástupce primátora prof. Josef Pfitzner. Podařilo se mu prosadit reorganizaci městské správy a začal uskutečňovat staré sudetoněmecké plány na germanizaci Prahy jako sídelního města Svaté říše římské národa německého,³⁷ ale nedosáhl na očekávaný post primátora, kterým byl jmenován dosavadní člen správní rady magistrátu JUDr. Alois Říha. Z českých referentů zůstali ve funkci pouze čtyři a ostatních deset, a to ve všech nejdůležitějších resortech městské správy, bylo jmenováno z řad Němců. Snahy urychlit germanizaci Prahy se projeví nejenom v dvojjazyčných označeních ulic a jejich přejmenování, ale i soukromé firmy musely označovat své obchody i německy. Jak konstatovala zpráva Úřadu říšského protektora z 15. srpna 1940, události na pražském magistrátu vzbudily všeobecně velký rozruch a „Češi v tom spatřují počátek rychlé germanizace Prahy“.³⁸

Dlouhodobé výhrady k činnosti Národního souručenství, které nezmizely ani po vystřídaní dosavadního předsedy Výboru NS Adolfa Hrubého 26. října 1939 Josefem Nebeským, vyústily po zatčení Nestávla do omezení a větší kontroly jeho činnosti. Okupační správa pozastavila činnost krajských organizací NS v Praze a v Olomouci a protektorátní vláda se oprávněně obávala zrušení Národního souručenství. Státní prezident Hácha po jednání s protektorem von Neurathem počátkem června 1940 odložil o dva měsíce jmenování nového Výboru NS a nakonec se podařilo odrazit také nástup Vlajky k ovládnutí NS. Teprve 17. srpna 1940 jmenoval Hácha šedesátipětčlenný druhý Výbor NS, v jehož čele zůstal J. Nebeský. 3. září 1940 se sešel Hácha v Lánech se státním sekretářem K. H. Frankem a zabývali se budoucností organizace NS a jejím místem v protektorátním politickém životě. Frank vyjádřil názor, že existence NS v protektorátu je nezbytná, neboť kdyby jej nebylo – bylo by nutné podobnou organizaci vytvořit. Doporučil zároveň, aby NS bylo odpolitizováno, v prvé řadě se soustředilo na úsilí o převýchovu národa a věnovalo se úkolům sociálním, charitativním a kulturním. Také se vyslovil proti tomu, aby se v českém veřejném životě přímo uplatňovala ideologie nacionálního socialismu. Místo toho „je třeba pracovat k tomu, aby se vyvinula dokonale myšlenka říšská. Češi se mají cítit v Říši doma jako Němci, mají pokládat Říši za svou říši, která jim přináší velké výhody mohutného prostoru, přístupu k moři apod.“ A taktický manévr, aby získal Háchu k těsnější spolupráci, ještě doplnil ujištěním, že „má osobně zájem na tom, aby byla obnovena činnost NS v kraji olomouckém a pražském a sám v Berlíně naléhá na urychlené vyřešení.“ Ze zápisu z rozhovoru vyplývá, že padla alternativa původního Neurathova návrhu přeměnit NS v jakousi obdobu německé NSDAP. Přes Frankova ujištění se protektorátní establishment obával o příští osudy NS, a proto se

³⁷ Srv. MÍŠKOVÁ, A. – ŠUSTEK, V.: Josef Pfitzner a protektorátní Praha v letech 1939–1945, sv. 1, Praha 2000, s. 9–12.

³⁸ SÚA, fond ÚŘP, k. 8, I/1a, 1939–1940, sv. 2, Verwaltungsbericht für Juni und Juli 1940, Prag, den 15. August 1940.

od NS osamostatnila dvě uskupení: Radost ze života (obdoba nacionálně socialistického společenství Kraft durch Freude a Národní pomoc podle vzoru německé Nacionálně socialistické organizace pro sociální výpomoc a dobročinnost (Nationalsozialistische Volkswohlfahrt). Tak se měly uchránit finanční prostředky, které by se v případě rozpuštění NS dostaly do rukou Němců.

K aktivitám protektorátní reprezentace a především státního prezidenta Háchy v této době patřily trvale opakované žádosti o propuštění některých prominentních osob a vězněných studentů a apely na uchování jednotlivých atributů protektorátní autonomie. Avšak tyto snahy se setkávaly s velmi malou vstřícností ze strany představitelů okupační moci.³⁹

IV. Zastavení čtvrté: Bitva o Anglii a československá věc

Po pádu Francie se hitlerovské Německo fakticky stalo – s výjimkou neutrálních států – vládcem nad kontinentální Evropou. Jeho světovládné plány nebyly už pouhou fantazií, ale nabývaly reálné hrozby nejen pro dosud svobodné národy, ale i pro největší demokratické velmoci. Vedlo válku pod propagandistickými hesly „nové Evropy“, jejíž kontury naháněly strach.

Počátkem srpna 1940 padlo definitivní rozhodnutí a Hitlerova směrnice č. 17 nařizovala zostrit námořní a leteckou válku proti Velké Británii a souběžně s tím probíhaly přípravy k invazi na britské ostrovy. Po dvou týdnech započaly letecké útoky na Velkou Británii a bitva o vzdušný prostor nad Anglií proběhla pak ve třech hlavních fázích. V žádné z nich neztratilo britské královské letectvo bojeschopnost a to vedlo Hitlera k rozhodnutí invazi na britské ostrovy odložit. Operace „Seelöwe“ poté sloužila jako prostředek politického a vojenského nátlaku na Anglii a ještě více jako hlavní zastírací manévr příprav plánu „Barbarossa“, namířeného proti Sovětskému svazu. Velká Británie v těchto fázích válečného konfliktu nesla hlavní tíhu boje proti Hitlerovi a česká veřejnost to vnímala s maximální citlivostí doprovázenou úzkostnými obavami. Čelila přitom doslova přívalu nacistické a protektorátní propagandy.

Zprávy o probíhající letecké bitvě o Velkou Británii plnily první stránky protektorátního tisku. V průběhu srpna 1940 se den po dni objevovaly palcové titulky, které měly přesvědčit čtenáře o úspěších Goringovy luftwaffe: „Anglie v ohni útočících letců, Britské pobřeží stále v dešti pum, Ohnivě peklo u břehů Anglie“ a další a další. Zahájení soustředěného útoku na Velkou Británii v polovině srpna, které bylo označováno v protektorátním tisku za totální blokádu Anglie, komentoval v Národních listech R. Procházka. A to naprosto v duchu příslušných směrnic strůjců nacistické propagandy. Okupovanou Evropu vydával za „Evropu, jež se vymanila z britského poručnictví, poněvadž dostala nové silné ústřední vedení německé, které jí scházelo po celá staletí“. Neváhal tvrdit, že „obnova německé jednoty národní a konečně říšské musela se stát osudnou britské moci nad Evropou.“ A propagandistické unisono protektorátního tisku mělo české obyvatelstvo přesvědčit, že vítězství je již na straně Němců a je jen otázkou času, kdy bude invazí dovršeno. Ještě 7. září 1940 Národní listy v komentáři „Až do konce“ poučovaly: „Angličané se na svém ostrově musí bránit sami. A čekají, co bude dál. Hlavní

³⁹ Dokumenty k historii československé politiky, sv. 2... c.d. dok. č. 416, s. 563–565; BRANDES, D.: Češi pod německým protektorátem... c.d. s. 141–145; PASÁK, T.: Pod ochranou říše, Praha... s. 243–248.

otázkou je, kdy přijdou Němci. Když uplyne týden a Němci ještě nepřišli, vyhlašují, že přijít nemohou. Nevzali si ještě poučení z dosavadního průběhu války, že všechno přišlo ve chvíli, o které rozhodlo Německo a nikoliv oni... Německá říše provede zúčtování s Anglií do konce.“⁴⁰

Další oblíbenou notou protektorátní propagandy bylo zdůrazňování důsledků leteckých útoků na morálku britského obyvatelstva. Posloužit k tomu měl již zmíněný nálet na Londýn ze 7. září, po němž Národní listy psaly: „Londýn žije v trvalém rozčilení. K hrozným destrukcím, jež způsobily německé pumy na všech válečně důležitých cílech a objektech, přistupuje ještě morální otřes obyvatelstva, což rozhodující měrou ohrožuje odolnost anglického národa.“ A aby tisk podpořil „neotřesenou“ morálku obyvatel protektorátu, v tomtéž čísle publikuje přehled veřejných krytů v Praze 1 a slibuje, že v následujících číslech bude publikován obdobný přehled pro další části Prahy. Nebylo to nadarmo. Vždyť už 25. srpna provedli letci RAF první nálet na Berlín. To se nedalo zamlčet. Ale způsob oficiální informace byl následující: „Při nočním útoku na Berlín postupovali piráti královského anglického letectva proti všemu právu.“ A pak následovalo: „Německý meč dovede trestat. Ani jediný zločin spáchaný královským leteckým sborem, poštvaný britskými vražednými choutkami, nezustane neodpykán... Celý hořící Londýn je viditelným důkazem německé odplaty.“⁴¹

Existuje však i pramen, z kterého se dozvídáme, o čem protektorátní tisk výslovně psát nesměl. Jedná se o cenzurní pokyny, jimiž se museli vydavatelé protektorátního tisku řídit. A tak se dozvídáme, že nařízením číslo 359 ze 17. září 1940 se zakazovalo „propustit v tisku obrázky, znázorňující účinky anglických náletů na německá města a místa jako např. snímky poškozených budov, stop po výbuchu na dlažbě a podobně.“ A podobných nařízení, které se týkaly i zpráv o shozu letáků britskými letci nad říšským územím, byla celá řada.⁴²

V ilegálním tisku, vycházejícím na území protektorátu, nacházela letecká bitva o Velkou Británii pochopitelně živý ohlas. V kontrastu k oficiální propagandě byla naopak vyzvedávána morální odolnost britského lidu a bylo poukazováno na to, že i nacistická luftwaffe utrpěla těžké ztráty. Korčákův Český kurýr – s odvoláním na shozené anglické letáky nad českými Budějovicemi – například uváděl, že od 11. srpna do 28. září zničilo britské letectvo, za účasti československých a polských jednotek, 2023 německých letounů za cenu 561 britských strojů, z nichž se zachránilo 299 pilotů. A dovozuje, jaká je perspektiva: „Vyhličky třetí říše jsou dnes mnohem horší, než se jevíly po kapitulaci Francie. Její „úspěchy“ budou nakonec smeteny revolučním pozdvižením všeho lidu, které nastane ve spojení s účinky dlouhé války a přinese národům sloučení osvobození národního s osvobozením sociálním.“⁴³

Jeden z nejrozšířenějších ilegálních časopisů, který v této době vycházel pod názvem *Náš V boj*, zase připomínal: „Čteš-li o hrůzách útoků na Londýn, vzpomeň si, že Angličané útočili na Berlín“, a dodával „nevěť goebbelsovským zprávám, věř svému zdravému rozumu“. Nabádal k uvážlivému ohledu na válečnou situaci a zesměšňoval

⁴⁰ Národní listy, 16. srpna 1940 a 7. září 1940.

⁴¹ Podrobnosti k tomu GEBHART, J. – KUKLÍK, J.: *Dramatické i všední dny protektorátu*, Praha 1996, s. 146–147.

⁴² Tamtéž, s. 147.

⁴³ Český kurýr, říjen 1940.

nacistickou propagandu, když psal: „Věřte, chcete-li! Budete-li číst německé zprávy o sestřelených anglických letadlech, vzpomeňte si, že zázračný německý letec zničil u Norska jedinou pumou anglickou bitevní loď o 35 000 brt, kterou jste potom marně hledali ve výkazu konečných britských ztrát v Norsku... Vzpomeňte si na mnoho jiných zpráv a chcete-li, pak si jenom věřte.“ S obdobnou ironií je komentována zpráva o poklesu výkonnosti anglických dělníků v důsledku stálých nočních leteckých poplachů. *Náš V boj* k tomu dodává: „Náš čtenář ovšem ví, že každou noc je nad Německem bezúspěšný nálet, při kterém je zasažen nanejvýš kostel nebo umrlčí komora, při nichž všichni německí dělníci mohou klidně spát ve svých postelích, chráněni Goringovým letectvem.“⁴⁴

Je pochopitelné, že o aktivní účasti československých letců v bitvě o Velkou Británii psal nejvíce čs. odbojový tisk v zahraničí. V týdeníku *Čechoslovák*, jenž vycházel v Londýně, nejednou popisovali různí autoři příklady statečnosti a bojového hrdinství čs. letců. „Až opět začnou houkat sirény a uslyšíte rachot německých bombardovacích letadel“, psalo se v *Čechoslováku*, „vzpomeňte si, že tam někde, kde to bručí a rachotí, jsou také naši chlapi. Bijí se s Němci za vás, za nás, za naše doma.“ S velkým zadostiučiněním byla přijata i zpráva o vytvoření československé bombardovací perutě, jejíž příslušníci již 10. září 1940 aktivně zasáhli do bojů. „Od nynějška“, komentoval tuto událost *Čechoslovák*, „máme ve vzduchu nejen stíhače, ale i bombardéry“, které budou odvádět stejně dobrou práci.⁴⁵

O tom, jak vnímavý člověk chápal a prožíval týdny a měsíce napětí spojené s bitvou o Velkou Británii v protektorátním ovzduší, podává svědectví ve svých vzpomínkách novinář B. Golombek. Nechme ho promluvit: „15. listopadu bylo zničeno Coventry. A brzy potom měl Goebbels řeč, ve které řekl, že také ostatní anglická města budou coventrována. Když domluvil, ozvala se z brněnského rádia gramofonová deska. Naštěstí čeští zrádci, kteří prozrazovali německým úřadům každou historickou nebo literární narážku v novinách, které Němec nemohl rozumět, byli v hudbě tak málo vzděláni, že nemohli běžet do Černínského paláce a udat tam, že hlasatel přehrál hned po Goebbelsově řeči desku Krákorala stará vrána. Stejně tak jenom z neznalosti nemohli udat, že totéž radio, kromě Sukova sokolského pochodu, po zvláště významné německé zprávě spustilo po řeči Hitlerově polku Proč jsi lhala.“⁴⁶

30. září 1940 vystoupil ve vysílání BBC ministerský předseda W. Churchill s poselstvím k Čechoslovákům. Připomněl uznání prozatímní čs. exilové vlády Velkou Británií a zvláště se dotkl druhého výročí uzavření Mnichovské dohody, „data, kterého vždy bude svět pamatovat pro tragickou oběť, kterou Československo přineslo v zájmu evropského míru.“ Nehovořilo se mu lehce. Vždyť musel vyzvednout hrdinství československých vojáků a letců, kteří právě v té době se zúčastňovali „se stále rostoucím úspěchem boje pro Velkou Británii, který je zároveň bojem pro Československo.“ Byl si vědom, že i v okupované zemi se v dané chvíli bojuje proti Hitlerovi a tím i za Velkou Británii, a proto vyslovil obdiv Čechům a Slovákům, „kteří se na domácí frontě vydávají v nebezpečí smrti a ještě horšího osudu než smrti, aby roznitili odpor proti krutému a

⁴⁴ *Náš V boj*, č. 63, po 29. srpnu 1940. In: *V boj*. Edice ilegálního časopisu, sv. 4, Praha 1993, s. 619 a násl.

⁴⁵ GEBHART, J. – KUKLÍK, J.: *Dramatické i všední dny protektorátu...* c.d. s. 147.

⁴⁶ Tamtéž.

bezohlednému utlačovateli. Vy i my bojujeme za základní předpoklad snesitelného lidského života a jsme proto odhodláni nedopustit, aby váš i náš boj byl nadarmo.“

Přes všechno uznání a ocenění československé rezistence domácí i zahraniční, přes díky československým letcům a vojákům, se však zatím britský premiér neodhodlal učinit krok, který by mohl být právem očekáván a který by odpovídal dané situaci – totiž prohlásit Mnichovskou dohodu od samého počátku za neplatnou...

Do polemiky s poselstvím Churchilla a do zásadní konfrontace s představiteli československé emigrace v Londýně se pustil Emanuel Moravec v rozhlasovém projevu z 2. října 1940. Britský premiér prý hovořil v první řadě k těm Čechům, „kteří byli kdysi nesvědčitými verbři vylákáni do Polska a do Francie a kteří po bludné smutné pouti jsou nyní v Anglii a vidí, jak se ta Anglie pomalu mění v hromadu trosek. Český voják v těchto ztracených službách je opravdu ubožák“, tvrdil Moravec.⁴⁷ A „nevojáci z Čechů za kanálem“, pravil pak Moravec, „a spolu s nimi vedoucí britští činitelé, to je dnes zvláštní souboj chytráků. Čeští emigranti ujišťují pana Churchilla, že oni vedou český národ ve střední Evropě. Pan Churchill se tváří, že jim to věří, poněvadž potřebuje české vojáky...“ Moravec pak varoval před londýnskou emigrací, která chce v „českém člověku vyvolat nenávist k Němcům“, ale tím prý její exponenti „volají český národ na vlastní smrt.“ „A jsou proto chvíle“, uzavírá Moravec, „kdy se musí v zájmu národní budoucnosti postavit Čech proti Čechu. A ta chvíle, myslím, uzrála po posledním projevu pana Churchilla. ... Češi nemají v úmyslu sedět na dvou židlích. To je ta nejkatastrofálnější politika, kterou může dělat národ v době tak velkých převratů, jako je tato. Češi ve střední Evropě už dávno anglickou stoličku odkopli do kouta“, tvrdil Moravec. Představitelé londýnské emigrace, „hrobaři první republiky“, vedli podle něho český národ do katastrofy před dvěma roky, za mnichovské krize, a „nyní jdou opět do krajů, kde končí cesty. S těmi lidmi třeba jednou řádně skoncovat...“⁴⁸

A jen o několik dnů později, 5. října 1940, Moravec od rozhlasového mikrofonu československou protektorátní veřejnost vyzýval, aby přijala za svou vizi německého vítězství ve válce, vizi, o níž se opírá „nová Evropa“. A obsahem této „evropské přestavby“ mu byl boj „evropského nacionálního socialismu s demokratickou plutokracií“. Pro český národ viděl následující alternativu: „bud' zahynout s Anglií, anebo žít jako silný, vážený národ středoevropský, postupující s Němci.“⁴⁹

Český aktivismus a programová kolaborace, kalkulující s německým vítězstvím, byla ale v dopadu svého propagandistického působení zeslabována a paralyzována zjevným neúspěchem německé luftwaffe v bitvě o Velkou Británii a nemožností Německa uskutečnit v roce 1940 připravenou invazi na britské ostrovy. V neposlední řadě se také na mezinárodní scéně prosazovaly změny v pojetí neutrality USA, kde se ve vnitropolitickém vývoji objevily momenty překonávání izolacionalizmu. A rovněž jednání Molotova v Berlíně v listopadu 1940 neskončilo novou dohodou o rozdělení sfér vlivu a naopak sovětsko-německý poměr se přiostril tak, že na obzoru se objevila německo-sovětská válka, s níž byl spjat další zlom ve vnímání německé války očima české protektorátní společnosti ...

⁴⁷ MORAVEC. E.: Ve službách nové Evropy (Rok před mikrofonem), Praha 1940, s. 215–219.

⁴⁸ Tamtéž.

⁴⁹ Tamtéž, s. 219–223.

The “German war” as a way of Czech perception of World War II

Jan Kuklík

The perception of the war was represented mainly as “the war times”, “the protectorate times”, and the struggle for restoration of Czechoslovakia. The perception went through four phases – from Munich to 1st September 1939, the beginning of the war, the period after the fall of France, the turn after the battle of Britain. The views of active resistance movement members, protectorate establishment, collaboration participants, and ordinary people were different.

ŘÍŠSKÁ ŽUPA SUDETY V NĚMECKÉ VÁLCE¹

Stanislav Biman

Válka vstoupila do života župy stejně překvapivě a záludně jako nacistická vojska do Polska 1. září 1939. Postupně se rozhořela s razancí, jež pohlcovala všechny lidské síly a stala se středobodem veškerého dění. Válka se stala všudypřítomnou, vše-rozhodující a vše ovlivňující. Nemohlo tomu být ani jinak ve válce, která se svými cíli tak odlišila od všech dosud vedených válečných konfliktů. Proto také každý z těch válečných roků byl svým průběhem a odkazem neopakovatelný.

Města a obce potemněly v rámci protiletecké civilní ochrany, změnily svou tvář, rytmus a zvyklosti nejen v noci, ale i ve dne. To však byla vnější, méně pozornosti hodná a nejméně důležitá součást nastávajících změn a přeměn. Ty podstatné, skutečně vše-ovlivňující, se odehrávaly v oblastech hospodářské, sociální, pracovní a zásobovací.

Mnohá opatření byla v letech 1939–1941 přijímána jakoby dobrovolně pod hesly „vše pro vítězství“ nebo „vše pro frontu“. A dokonce u jistých vrstev dokonce s otevřeným souhlasem. U sociálně slabších tomu tak bylo např. u zavedeného a postupně neustále se rozšiřujícího přidělového systému, který znamenal zásadní přehodnocení v rozdělování a uspokojování potřeb obyvatelstva, neboť jim zajišťoval – alespoň zpočátku – všechny základní potraviny i získání nutného oblečení a vybavení.

Přeměna mírového na válečné hospodářství probíhala v župě složitě a se značnými důsledky. Následoval rychlý výpadek civilních vnitrostátních a částečně i exportních zakázek (bojkot německého zboží ze strany Francie, Velké Británie a USA přišel později). Jejich náhrada armádními nebo jinými veřejnými zakázkami však nenastala, jak tomu bylo v Říši, kde navíc probíhala již několik let intenzivní hospodářská přeměna. Bezprostřední důsledek: počet nezaměstnaných se nesnížil, ale mírně zvýšil (v říjnu 1939 činil 5 700 osob), zato velmi stoupl počet krátkodobě nebo jen částečně zaměstnaných z asi 66 000 na přibližně 113 500.

Všeobecnou náladu od polského tažení až do jara 1941, tedy během „bleskové války“, charakterizují dochované tajné situační zprávy NSDAP a vládních prezidentů jako „dobrou a klidnou“. Obyvatelstvo „chápe, že nařízení odrážejí nutnost nynější doby“. Slůvko pochopení je ta nejpřesnější charakteristika pro postoj většiny obyvatel k válce a k situaci, v níž se ocitli, i když – a zprávy to nikterak nezamlčují – válka, která se opět rozhořela na jaře roku 1940, byla spojována s nadějí, že nebude mít dlouhého

¹ Následující text má charakter úvodního slova k širší rozpravě a diskusi k otázce postojů obyvatelstva Říšské župy Sudety i vývoje veřejného mínění. Zachycuje tedy co nejširší nástin problémů k dané otázce. Vlastní výzkum dané problematiky je zatím na samém počátku. Nastíněné názory a uvedené pojetí problémů má stále charakter „nezralého ovoce“, neboť se opírá o jen velmi omezenou pramennou základnu, tvořenou situačními zprávami okresních vedení NSDAP a vládních prezidentů, které jsou uloženy ve Státním oblastním archivu v Litoměřicích (fondy Župní vedení NSDAP v Liberci a Úřad vládního prezidenta v Ústí n. L.) a v Zemském archivu v Opavě (fond Úřad vládního prezidenta v Opavě).

trvání. Válka byla od počátku chápána a přijímána velmi vážně, sice bez nadšení, opírající se však o vědomí, že toto rozhodnutí učinil Hitler, jenž zde představoval nedotknutelnou autoritu s důvěrou v jeho rozhodnutí, mající až charakter kultu, jenž zde vydržel do konce války.

To „nenadšení“ pro válku, ale jen pochopení a aktivní podpora systému a jeho válečných opatření, měly svůj základ a původ v mnichovském řešení, v jejich „osvobození“ od „útlaku“ ze strany Čechů. Na válku nebo možný německo-československý ozbrojený konflikt byla sudetoněmecká komunita připravována a přichystána v roce 1938. Mnichovské řešení vytvořilo novou situaci, vyvolalo přemíru nadějí a očekávání o zlepšení osobního postavení, ale i o celkovém rozkvětu župy.

Představa mnohaleté války byla ještě ve druhé polovině roku 1940 považována za „nemožnou“. Po bleskové válce proti Francii, která byla již tradičně „považována za nejnebezpečnějšího vojenského nepřítele“ Německa, se „všeobecně očekával útok na Anglii“ a poté měl nastat klid zbraní a mírová jednání.

Tato naděje, vyslovovaná zcela nahlas, odrážela především sociální a hospodářskou situaci obyvatelstva, které očekávalo od začlenění do Říše právě v tomto směru podstatnou změnu a zlepšení. Že válka tento proces zbrzdí, ne-li zcela zastaví, bylo jasné a konkrétní vývoj to jen potvrzoval. Pracovní doba v závodech byla od července 1940 stanovena na 54 ev. 60 hodin týdně. Přitom kardinální otázkou sociálně slabších zůstával neřešený mzdový problém, kdy výdělků byly mnohem nižší než v Říši (ve většině hospodářských odvětví se pohybovaly mzdy o 20–30 %, někde dokonce o 30–40 % níže než v Říši). Z hlediska dlouhodobých hospodářských záměrů se nenaplnila představa Liberce, aby se Protektorát Čechy a Morava stal pro župu jeho zázemím, dodavatelem a odběratelem, nikoli však konkurentem, jak se to stalo, protože Berlín měl zájem na fungujícím válečném průmyslu, což moderní a bohatě funkční české hospodářství naplňovalo a ze stejného úhlu pohledu berlínské plánovače zajímaly i všechny ostatní připojené a okupované oblasti či země a podle toho se k nim také chovaly, resp. je využívaly. K tomu se řadila řada drobných věcí, které činily denní život zřetelně od roku 1940 nepříjemným (vázlo zásobování, takže tu chyběly brambory, jindy zelenina nebo jiné základní potraviny, ve školách nastaly první zimní nucené prázdniny pro nedostatek uhlí atp.). Lidé byli překvapeni prvními nálety na Německo i tím, že se o tom nic nedozvívali v rozhlase nebo v tisku. Tím spíše, že vojensky byla Velká Británie považována za slabého soupeře. Informace o tom přinášeli první vybombardování, kteří přicházeli do župy od října 1940 a neskrývali se svými prožitky. Důvěra v informování tiskem a rozhlasem tu dostala první vážnou trhlinu. I ti „skalní“ začali chápat, že od goebbelsovských médií nemohou očekávat informace, ale především propagandu.

Koncem roku 1940 konečně došlo k úpravě mzdových tarifů, i když se mzdy ani zdaleka nevyrovnaly těm v Říši. Nálada obyvatelstva se tímto aktem „poněkud zklidnila“. Politické orgány si však uvědomovaly jak chatrný je to výsledek a jak nestabilní úspěch, který může být velmi rychle znehodnocen dalším vzestupem cen, což také postupně nastalo.

Neporážkou Velké Británie a vstupem USA do války naděje na brzký konec války byly pohřbeny. Hitler sice ve svém novoročním projevu uvedl, že rok 1941 bude rokem konečného vítězství, ale jen velmi úzký okruh lidí věděl, že tím Hitler má na mysli naplánované a připravené přepadení Sovětského svazu a jeho porážku další bleskovou

válkou. O zahraničně politických událostech nebylo obyvatelstvo informováno a liberecké župní vedení jen velmi všeobecně. Češi si tento nedostatek nahrazovaly poslechem cizího rozhlasu, což sice bylo zakázáno pod trestem zatčení, ale nebylo dodržováno, jak o tom píší situační zprávy již od počátku války a spolehlivě dokládají rozsudky zvláštních soudů. V tomto směru náleželi zdejší Češi k nejlépe informovaným osobám v župě, což jim vyneslo jednotné označení „Staatsfeinde“ a úkol pro místní skupiny NSDAP je bedlivě sledovat. Z poslechu cizího rozhlasu byli také obviňováni bývalí komunisté a sociální demokraté (souhrnně vedeni u gestapa jako „marxisté“). Nebyli však jediní. Jedna zpráva za únor 1941 konstatuje, že tak činí i bývalí členové Bund der Landwirte (bývalá strana německých zemědělců). Okruh těch, kteří chtěli být informováni o skutečné situaci a přestávali důvěřovat nacistickému tisku a rozhlasu vzrůstal a rozšiřoval se i přes všechna nebezpečí s tím spojená.

Stále častější povolávání mužů do branné služby a převádění dalších do Říše vyvolávaly v hospodářství župy stále větší problémy. Rostoucí potřebu pracovních sil musely nahrazovat cizí pracovní síly z řad válečných zajatců a především zahraničních dělníků, násilně sem zavlečených z území Polska, Ukrajiny, Ruska a dalších okupovaných zemí. Jejich počet se zvýšil v letech 1940–1944 ze 6 230 na 100 848 a válečných zajatců z 1 112 na 38 361. Přitom počet všech pracovních sil v župě vzrostl z 285 420 v roce 1939 na 454 058 v roce 1944, avšak jen část těchto sil byla získávána z místních zdrojů zavedením všeobecné pracovní povinnosti, opatřeními v rámci tzv. totální války, likvidací pro válku méně potřebných živností a maximálním zapojováním mládeže a žen do práce. Podle jiných pramenů byl počet zahraničních pracovních sil v Sudetech ještě vyšší a činil v polovině roku 1944 přes 300 000. Z tohoto počtu však bylo 102 000 protektorátních příslušníků, tj. Čechů, z nichž 18 000 denně docházelo či dojíždělo do práce přes hranici. Přitom Češi z Protektorátu Čechy a Morava nebyli žádoucí. Přes české dělníky „prosakovala“ do župy šeptaná propaganda a informace, které „ovlivňovaly nepříznivě politicky nepevné elementy“. Složky NSDAP proto žádaly, aby české pracovní síly byly umísťovány v Říši a v župě naopak zůstávaly německé síly, které v hojném počtu stále odesílaly pracovní úřady do Říše.

Od jara 1941 se týkala pracovní povinnost i všech žen, které pracovaly do počátku války a později tuto práci ztratily nebo ji sami z nějakého důvodu přerušily.

Na jaře 1941 byla také odstartována tzv. Auskämmungsaktion („vyčesávací akce“), jejímž cílem bylo prověřit vhodnost malých závodů (pod 25 zaměstnanců) z hlediska potřeb válečného hospodářství a případně je uzavřít a jejich zaměstnance uvolnit pro ostatní závody a provozy. Pro župu, v níž převládala malovýroba a řemesla, představovala tato akce citelný zásah do života lidí (nebylo nyní žádnou výjimkou, že pracující museli do práce dojíždět nebo překonávat kilometrové vzdálenosti pěšky, neboť doprava vzhledem k nedostatku benzínu byla velmi omezená) a zhoršovala i jejich zásobování.

Od léta roku 1941 již byla charakterizována všeobecná situace ve výživě obyvatelstva jako „znepokojivá“, i když problémy se zásobováním začaly již být citelné v roce 1939.

Pohraniční oblasti byly do Mnichova zásobovány, zvláště potravinami a zemědělskými výrobky, převážně z přílehlých českých zemědělských okresů. Dovoz potravin z vnitrozemí sice nebyl ani po 1. říjnu 1938 zcela přerušen, přece však došlo k jeho značnému omezení. A tak se v pohraničí začal již několik týdnů po Mnichovu projevat

nedostatek některých zemědělských produktů, především másla, vajec, brambor a někde i masa. Župní hospodářský poradce NSDAP charakterizoval vzniklou situaci již v prosinci 1938 tak, že dříve bylo na trhu zboží, ale chyběly peníze, nyní naopak chybí zboží. Tento stav v zásobování župy se již nezměnil až do konce války; seznam nedostatkového zboží se neustále rozšiřoval a nic na tom nezměnil ani přidělový systém, mající za cíl zajistit zásobování nedostatkovým zbožím. Když se situace na trhu nelepšila, začal být zdůrazňován význam samozásobitelství. Obyvatelstvo bylo vybízeno k pěstování zeleniny, vegetariánům byla slibována výměna lístků na maso za jiné, doporučovalo se sbírat a sušit byliny na čaje apod. Neaktivnější si v tomto směru počínal NSF (Svaz žen), který dokonce ustavil ve svých organizacích referentky pro pěstování drobného domácího zvířectva. V různých typech stravovacích zařízení byla vydávána jídla jen na přiděl. V Trnovanech u Teplic-Šanova při týdenním trhu v roce 1941 vedl nedostatek ovoce, zeleniny a brambor dokonce k demonstraci žen, které vykřikovaly „Hunger!“. Tato akce byla sice výjimkou, ale kritika zásobování se stala zcela otevřenou záležitostí.

Za této již všeobecně jednoduché situace došlo k dalšímu rozšíření války přepadení Sovětského svazu. Událost veřejnost překvapila a vlastně přímo zaskočila, i když v poslední době tisk a propaganda věnovaly rusko-německé otázce mimořádnou pozornost. Českolipský okresní vedoucí NSDAP ve své situační zprávě reálně uvedl, že členové i nečlenové strany „vzali na vědomí výklad řečníků na shromážděních o paktu s Ruskem a rozumově pochopili“ vývoj posledních událostí. Pochopili, ale žádné přílišné nadšení neprojevili. Naopak Češi a „bývalí marxisté“ dávali „najevo, že vítají tuto válku“. A nezůstalo jen u toho. Dne 22. 6. 1941 nepřišlo např. 135 Čechů na šichtu na dole v Břešťanech na Duchcovsku, na dole Alexandr v Hrdlovce na stejném okrese se hlásilo 22. 6. na 115 Čechů nemocných a 26. 6. dokonce 125, i když v době chřibky dosahoval stav nemocných 80–90. V obou případech došlo po hlášení příslušné organizace NSDAP k zásahu gestapa, které podobné demonstrační akce tvrdě likvidovalo. Otevřenou opozici vystřídal skrytější formy (drobné sabotáže, pomalou práci brzdit výrobu, osvobodovat se od nezamlouvající se jim práce nějakým lékařským potvrzením, odmítali práci na tři směny).

První hodnocení postoje obyvatelstva k nové situaci musela být již po necelých třech měsících války na Východě korigována. Ukázalo se, že mimořádnost tohoto válečného konfliktu, zdůrazňovaná samotnou nacistickou propagandou, vedla k jejímu mimořádnému ocenění a sledování. Rozhlasová hlášení z východního bojiště byla očekávána se zcela zvláštním napětím, a to nejen pro značně stoupající počet padlých a raněných. Válka na Východě byla vedena s jiným cílem jak dosažení jen vojenského vítězství porážkou nepřítele. Tomu odpovídaly i metody a způsob boje, dosud nikde jinde v tomto rozsahu nepoužité (např. nasazení speciálních policejních jednotek k likvidaci obyvatelstva, tzv. Einsatzgruppen), o nichž se dovídali rodiny především z vyprávění a z dopisů tam nasazených vojáků. („Od vojáků na dovolené a od raněných se šíří přehnané zprávy o situaci na východní frontě: je líčena krutost tamějších bojů a drastické oběti.“)

Diferencovaněji byly vnímány skutečnosti v samotném nacistickém státě. I orgány strany NSDAP byly kritizovány a činěny odpovědné za mnohé, co bylo špatné a nedokonalé (nemalou měrou k tomu přispěla řada odhalených afér funkcionářů, kteří se obohacovali a využívali svého postavení k osobnímu prospěchu). Na druhé straně je však také třeba uvést, že to byly organizace NSDAP, na které se stále více lidí, a nejen členů strany, obracelo o pomoc s řešením svých problémů a obtíží v naději. Z napjaté živovosti

situace byly viněny především hospodářské svazy. „Správa je právem označována za komplikovanou, stát za policejní a hospodářství za kapitalistické“. Tyto názory či postoje měla zaujímat „politicky zralá a zdravá část obyvatelstva“, nikoli jen „reptalové a šosáci“.

Přesto určitá část lidí vyjadřovala stále častěji a různými způsoby (nápisy, letáky, politickými vtipy) názory, které byly hodnoceny jako nepřátelské a pobuřující, jako nepravdivé pověsti, pocházející z poslechu cizího rozhlasu. Od místních skupin NSDAP docházela na gestapo stále častěji udání, která vedla k vyšetřování a zatýkání. Perzekuce se nevyhnula ani církve poté, co začala stoupat návštěvnost kostelů. Pohřeb dominikánského převora dr. Schlössingera, který zemřel ve vazbě gestapa, se konal v Litoměřicích za velké účasti obyvatel; návštěvníci kostela mluvili otevřeně o „cestě utrpení tohoto statečného muže“.

Neočekávaný a komplikující se vývoj na frontách, stále se zhoršující zásobovací situace, nepřesvědčivá propaganda zamlčující podstatné události a problémy, zvětšující se počet cizích dělníků a totálně nasazených, vyvolávající pocit nejistoty a až ohrožení u místního německého obyvatelstva, stoupající styk s nimi a s válečnými zajatci ze strany především místních mladých žen a také otevřenější a zjevnější formy protinacistické činnosti formou letáků, nápisů, dopisů vedoucím funkcionářům a rozšiřování politických vtipů, vedly k větší spolupráci složek NSDAP a gestapa, jež vyústila v mnohem širší a hlavně otevřenější perzekuci především proti Čechům a bývalým marxistům (komunistům a něm. soc. demokratům). Potlačovací aparát za aktivní spolupráce s orgány NSDAP a jejich složek tím demonstrovaly společné odhodlání zakročit proti všem, kteří překročí míru povolené kritiky či stížnosti. V dělnicky silných a smíšených oblastech (Duchcovsko, Mostecko, Bílinsko, Ústecko, Teplicko) výskyt projevů nesouhlasu a otevřené kritiky systému pokračoval a stupňoval se, a to i přes stále větší počet zatčených a vyšetřovaných Čechů a bývalých německých „marxistů“. Aktivita stranických složek se však dostávala do přímého rozporu s realitou, která politickému vedení přikazovala jako hlavní úkol zajištění chodu a maximálního využití hospodářství, válečného průmyslu a ostatní výroby pro frontu i zásobování obyvatelstva. Zcela po svém tuto situaci řešil okresní vedoucí NSDAP v Teplicích-Šanově, když v březnu 1943 nechal v sobotu zatknout 20 známých Čechů a ponechat je do pondělí zavřené a potom jim bez obalu sdělil, že jsou odpovědní za další události a poslal je do práce.

Stále se zauzluující každodenní život nutil státní a stranický aparát, který navíc nebyl schopen skutečné spolupráce, vydávat téměř denně nová nařízení, výnosy, předpisy a úpravy, které však obyvatelstvo nebylo schopno ani vnímat, natož je realizovat, zvláště, když většina z nich měla jen jepičí trvání.

Vedle událostí na východní frontě měly v župě mimořádný ohlas události v Protektorátě, a to nejen úspěšný atentát na R. Heydricha a následná opatření. Postavení Čechů v něm a všechna německá opatření vůči nim byla v župě sledována od prvních dnů jeho existence se zvláštním zájmem a pod zcela specifickým zorným úhlem, který měl své kořeny ve společném bytí v Rakousku-Uhersku a Československu, poznamenaném německou snahou o dominantní postavení a anulování českého historického povědomí o vlastním státě, o historickém právu, které se v německém prostředí ani nemohlo vytvořit pro krátkost jejich státnosti; odtud i obrovská snaha některých historiků a především politiků je dodatečně nalézt a zdůvodnit především pro české země, končící aktivní účastí při likvidaci Československa. Že byla souhlasně přijata „odvetná“ opatření vůči

Čechům u radikální protičesky orientované části nelze pochybovat, stejně tak i se zastávaným názorem, že jen „důrazná opatření jsou jedinou možnou odpovědí na jejich zločinecké chování“. V dusné atmosféře léta roku 1942 a panujících poměrů v župě musel úspěšný atentát zvláště rezonovat a vyvolávat nevyslovitelnou otázku s nedomyslitelnými důsledky pro případ, že Německo tuto válku prohraje.

V závěru války však více jak politické otázky zaměstnávaly obyvatelstvo každodenní starosti s opatřováním potravin, kde se střídaly kritické situace nedostatku s jistou únosností. Únava z těžkého válečného života většiny se promítla do jisté lhostejnosti a ztrátě zájmu na všem, co nesouviselo s obživou a nutnými povinnostmi. Ten, kdo si za této situace stále udržoval zcela přirozeně jistý vliv a autoritu byla církev.

Stalingradská porážka byla dalším dokladem nespolehlivosti informování tiskem a rozhlasem. U Staligradu byla i silná sudetoněmecko-slezská jednotka (např. z Broumovska byl v této jednotce téměř někdo z každé obce). To byl lidský a psychologický rozměr této porážky. Následně vyhlášená totální válka a mobilizace všech pracovních sil pro „konečné vítězství“ nebyly podle mého názoru – jen okamžitým řešením nastálé situace, ale novou koncepcí nacistické politiky, jež nově formulovala úkoly a povinnosti jednotlivých složek státní a politické správy, říšskoněmeckých občanů a také okupovaných národů. Vše, co bezprostředně nesloužilo nacistickému ovládnutí Evropy a válce, muselo být omezeno na nejnutnější míru nebo odstraněno. Tento proces zahájený již v roce 1942 byl završen v létě roku 1944, kdy unifikace a schematizace institucí a každodenního života dosáhly svého vrcholu.²

V závěrečné fázi války bylo již jasné a nacistická propaganda to netajila, že nyní jde o všechno, že na konci probíhajícího zápasu může být jen vítězství jedné z porážka druhých. Žádná jiná alternativa nebyla možná. Úvahy o tom, kde se všude stala chyba či zda bylo možné pozdějšímu vývoji zabránit a jak, snad šly myslí mnohých, ale v dané situaci nic neřešily a nepřinášely odpověď, jaká bude budoucnost. Bylo nutné – jako koneckonců až dosud – žít. A reakce u většiny německého obyvatelstva byla dvojí: část se ještě více upjala k nacismu, spojila s ním svůj osud a vystupňovala svou víru a oddanost až ve fanatismus, ostatní, kteří „s pochopením“ a vstřícností přijímali a podporovali nacistický režim, který je „osvobodil“ od „nadvlády“ a od „útlaku“ Čechů, se snažili zapomenout na své selhání, rezignovali a východisko hledali v útěku od reality (v kostele) a v gestech (přestávali zdravit Heil Hitler a používali opět Guten Tag). Oporou se stávaly nejrůznější dohady a šířené „zaručené zprávy“ šeptanou propagandou, které poskytovaly jiná než bezvýchodná řešení. Zatímco se do práce hlásily 70. letí muži i ženy, kteří nepodléhali pracovní povinnosti, německé dívky – nyní již za tichého souhlasu rodičů – navazovaly vztahy s Čechy.

Aparát NSDAP a jeho propaganda v podstatě neměly prostředky jak tomu čelit u nečlenů strany. Straníci byli na pravidelných shromážděních nejen upozorňováni na vážnost situace, ale byl jim připomínán slib oddanosti při přijímání do strany.

Říšská župa Sudety k 1. květnu 1943 vykazovala 431 962 členů NSDAP (ze 3 149 000 obyvatel), což představovalo druhé místo mezi říšskými župami (první byla župa Sasko se 449 708 členy a 5 199 000 obyvatel). Liberec bezkonkurenčně také vedl v počtu místních organizací (Ortsgruppen) NSDAP – 3 164 (až druhá byla Marka Bran-

² Srovnej: NAASNER, W.: Neue Machtzentren in der deutschen Kriegswirtschaft 1942–1945, Schriften des Bundesarchivs 45, Boppard am Rhein 1994.

denburg s počtem ale jen 1 582); v počtu okresních vedení (Kreisleitungen) – 39 – byla druhá za župou Schlesien (49).³ Konečný počet členů NSDAP v župě dosáhl na konci války 520 000 členů (SdP vykazovala počátkem března 1938 více jak 800 000 členů a po rozpuštění strany německých agrárníků, živnostníků a křesťanských sociálů ve dnech 23.–24. března 1939 a následně vlně přestupů do SdP, dosáhla více jak jednoho miliónu členů).

Za rovnocennou politickou angažovanost – členství v NSDAP – však byla posuzována organizovanost v SA, SS, NSF, DAF nebo RAD, když i v nich byla vyžadována aktivní účast (za pasivitu se i zde vylučovalo) a podepisoval se nebo skládal slib věrnosti Hitlerovi a nacistickému státu. Organizovanost v nich byla obrovská (u NSF se týkala asi 90% všech žen, rovněž členství v SA bylo velmi populární). Vezmeme-li dále v úvahu povinné členství mládeže v HJ a BDM a jejich výchovu svěřenou nacistickým profesionálům, nikoli však učitelům a rodičům, pak máme i podstatnou část odpovědi na postoje a chování německého obyvatelstva v župě v době války.

Při úvahách o možných východiscích z války nebylo také možné zapomenout na fakt, jakým způsobem byla získána „svoboda“ v říjnu 1938 a spojitost tohoto faktu s okupací zbytku českých zemí a s probíhající válkou. Místním Němcům tento fakt – pokud na něho nechtěli myslet sami – připomínali říšští Němci, a to nejen ti vybombardovaní, co zde našli dočasný útluk a nyní se všemožně snažili o urychlený návrat do Říše, ale i rodiče dětí umístěných ve zdejších táborech KLV (Kinderlager-Verschickung), kteří si je odváželi s poukazem, že chtějí mít své děti u sebe, protože jsou přesvědčeni, že toto území opět obsadí Češi. Představa, že to budou jednou Češi, kteří budou rozhodovat o jejich budoucnosti musela být pro většinu místního německého obyvatelstva jistě neradostná a pro část přímo děsivá.

Doba však nedávala příliš mnoho prostorů k úvahám o možnostech budoucnosti, když v závěru války šly události kupředu tak rychlým tempem a přesto bylo potřeba denně se vyrovnávat s mnoha problémy a neoddiskutovatelnými jevy jako byly transporty německých utečenců, proud uprchlíků, žádajících pomoc, omezení dopravy, nedostatek uhlí, nálety spojeneckých letadel na průmyslové závody (Most) a komunikační spoje (Ústí n. L., Cheb), evakuace obyvatelstva některých částí (severní Morava, Frýdlantsko, Liberec), transporty válečných zajatců a politických vězňů z koncentračních táborů...

Vypuknutí českého květnového povstání zastihlo obyvatele župy opuštěné svými politickými vedoucími, samo neschopné či neochotné ani nyní jakkoli reagovat na vzniklou situaci, ale více méně v nečinnosti očekávající další vývoj. Jen na několika místech jednotky volkssturmu kladly ozbrojený odpor Čechům.

Sudetští Němci, kteří s takovým jásotem a nadšením přivítali připojení k nacistickému Německu a kteří vytrvali při Hitlerovi a nacismu ve velké míře až do „hořkého konce“, platili opravdu vysokou daní. Podle dodatečných odhadů padlo a zahynulo ve válce asi 166 000 až 170 000 Němců ze Sudet, tj. asi jeden každý z osmnácti sudetských Němců, kteří odešli na frontu. Vedle toho je v německých publikacích uváděn ještě počet pohřešovaných, který je odhadován na 90 000 a počet ztrát na civilním obyvatelstvu na 10 000. Celkově bylo do války zmobilizováno asi půl milionu sudetských Němců.

³ Národní archiv v Praze, fond 110-6-8: tajný elaborát Hlavního organizačního úřadu NSDAP nazvaný „Einsatz und Bewährung der Parteigenossen im Wehr- oder Kriegsdienst seit dem 1. September 1939 nach dem Stande vom 1. Mai 1943“.

V jedných hranicih se opět ocitlo dvojí obyvatelstvo stojící vlastně proti sobě, lidé na dvou pomyslných březích téže řeky, ale oddělení od sebe dravým proudem předchozích událostí, osudů a vztahů. Vytvořená propast mezi oběma národy byla příliš hluboká, aby ji bylo možné v budoucnosti lehce a v krátké době překlenout. Zvláště když Němci během války neblahé zkušenosti Čechů s nimi ještě znásobili tak, že žádný jednoduchý smír si sotva kdo dovedl představit po právě ukončené světové katastrofě, svým rozsahem a dopady do té doby zcela nepředstavitelné.

Možnost obnovit vzájemné česko-německé soužití na bázi před Mnichovem si nedovedla představit většina Čechů a nepřála si to ani většina sudetských Němců. Válečným cílem Čechů a Slováků byla obnova Československa. Válečným cílem a smyslem sudetoněmeckých obětí bylo zachování alespoň stavu utvořeného Mnichovskou konferencí čtyř mocností. Jedno vylučovalo druhé, přičemž řešení nemohlo být polovičaté. Alternativ nebylo k dispozici také příliš mnoho. Zvláště když sudetští Němci setrvali v drtivé většině v podpoře nacistického režimu až do jeho posledních dnů, v omylnosti celé své politické orientace pod dobrovolně akceptovaným vedením Konrada Henleina a jeho spolupracovníků. Praktické důsledky neexistence nějakého většího odporu vůči nacistickému režimu z jejich strany – ani v samém závěru války – se projeví u nich i po válce jako nevyřešený problém vlastní identity, který de facto trvá u části dodnes.

Výsledek politického rozhodnutí je známý. Znamenal úplný rozchod obou etnik.

The Reichsgau Sudetenland in the German War

Stanislav Biman

This article discusses the views of the inhabitants of the Sudetenland Reichsgau (Sudetengau) and changes in public opinion; it describes the nature of the early state of research and the primary sources available. It examines the dissatisfaction of Czechs in the Sudetenland and repression, the uncertainties of a section of the German population, contrasting this with the high level of political involvement in Hitler's Reich until the "bitter end", the lack of a German resistance movement in the Sudetengau and the deepening split between the Czech and German populations at the end of the war.

REZISTENCIA A PERZEKÚCIA V BRATISLAVE PRED FRONTOM

Jozef Jablonický

II. vydanie¹

Predkladaná pracovná verzia štúdie je prípravou a príspevkom k téme, ktorá dlho čaká na svojho historika. Protifašistický odboj v Bratislave počas zimných mesiacov 1944–1945 bol iba kamienkom v mozaike dramatických a tragických udalostí, ktoré sa stali na okupovanej časti Slovenska. Pritom som presvedčený, že treba komplexne spracovať postavenie Slovenskej republiky na konci 2. svetovej vojny. V tomto tvorivom úsilí pravdepodobne budú dominovať tri okruhy problémov:

- 1) rezistencia,
- 2) okupačný režim,
- 3) agónia ľudáckeho režimu.

Predpokladám, že aj parciálne poznatky môžu byť impulzom k oživeniu záujmu historikov a čitateľov o udalosti na Slovensku, ktoré sa odohrali pred frontom.

Spoločne a jednotne

Po debakli povstaleckej akcie v Bratislave pomerne dlho sa v meste neprejavila pozoruhodnejšia odbojová činnosť. Nezabúdajme, že okupovaná Bratislava sa stala základňou a centrom vojenského, policajného a politického ťaženia proti Slovenskému národnému povstaniu. Rozvíjať odbojovú činnosť v Bratislave bolo mimoriadne ťažké. Iba postupne a pomaly, najmä od neskorej jesene 1944, sa vytvárali nové konšpiratívne väzby a spojenia. Z demokratického odboja sa dostali do popredia členovia skupiny Justícia. Justícia dostala pomenovanie podľa názvu knižkupectva, ktoré bolo v Bratislave na terajšom námestí SNP (je zrušené). Hlavnou autoritou v Justícii bol univ. prof. MUDr. Karol Koch, známy lekár-chirurg a majiteľ sanatória. Justiciáni boli najlepšie zohratou skupinou v Bratislave v zime 1944–1945.

Z komunistov najvyššie poverenie mal Štefan Bašťovanský, ktorému sa 30. augusta 1944 umožnil útek z vaznice Krajského súdu v Bratislave (Justičný palác na

¹ Edičná poznámka: Autor pripravil prvú verziu štúdie ako samizdat (dokončený počiatkom júna 1984); pri razii ŠtB v auguste 1984 mu však boli všetky exempláre zabavené. Pripravil teda druhé samizdatové (čiže v strojopisných kópiách) vydanie, datované 10. februára 1985. K nemu ho vyprokovalo aj vtedajšie oficiálne vydanie Dejín Slovenského národného povstania (Bratislava 1984), v ktorom sa jednako obchádzali problémy vytýčené v autorovej štúdii, jednako uvádzali nepravdivé údaje. Časť „Ultimátum v Šrobárovom procese“ vyšla v časopise Proměny v roku 1983. Štúdia je paralelne pripravovaná na vydanie vo vydavateľstve Kalligram v súbore JABLONICKÝ, J.: Samizdat o odboji, Bratislava 2004.

Záhradníckej ul.).² Styk s vidiekom Bašťovanskému zabezpečoval najmä František Lipka, ktorý býval v Myjave, ale ako dôstojník vojenského zbrojného dozoru mal možnosť cestovať po západnom Slovensku. Často chodil aj do Bratislavy. V samotnej Bratislave sa stal dobrým spolupracovníkom Bašťovanského Ondrej Cyprich, železničný úradník. Zoskupenie komunistov okolo Bašťovanského v novembri 1944 posilnil Karol Šmidke, ktorý po páde Banskej Bystrice na dlhšie zakotvil v Bratislave.

V nových podmienkach aktívni antifašisti postupovali v znamení úzkej spolupráce. Prejavom tohto spoločného postupu bolo vytvorenie paritného národného výboru v Bratislave v tomto zložení:

Štefan Bašťovanský, Michal Vereš a Alojz Halan za KSS.

Juraj Jurkovič, Štefan Štunda a Ing. Ján Országh za demokratický odboj.

Tzv. marxisticko-leninská historiografia vypichuje do popredia údajné dôvody pre ktoré V. ÚV KSS odmietalo spoluprácu s Čechoslovákmi (V. Šrobár, Flóra a iní). Avšak tvrdá realita spochybnila uvedenú ideologickú výhradu. Po potlačení povstania totiž komunisti v Bratislave nadviazali spoluprácu aj s tými činiteľmi, ktorých možno označovať za Čechoslovákov, „londýnerov“ a pod.

Clenovia bratislavského národného výboru sa azda najčastejšie stretali v byte Ing. Jána Országha. Do Országhovho bytu smerovali aj konšpiratívne cesty Františka Lipku, Jána Olivu a ďalších.³ Ján Oliva, úradník Slovenskej národnej banky, sa angažoval v demokratickom odboji, ale postupne inklinoval ku komunistom (po vojne poslanec Dočasného národného zhromaždenia za KSS).

Dôležité kontakty sa vytvorili s niektorými vplyvnými Čechmi, žijúcimi na Slovensku. Odtiaľ prichádzala aj značná materiálna, finančná a iná podpora. Člen národného výboru Juraj Jurkovič, bankový úradník, bol pokladníkom odboja. Disponoval so značnými finančnými sumami a nakladal s nimi podľa potrieb a požiadaviek NV, partizánov a iných príslušníkov rezistencie.⁴

Vzťahy medzi zložkami a osobami v rezistencii sa vytvorili a udržiavali na úrovni partnerstva, solidarity, spoločného rizika a záujmu na porážke fašizmu. V okruhu angažovaných antifašistov vôbec nebola nastolená tzv. vedúca úloha komunistickej strany v protifašistickom odboji.

Komunisti využívali prostriedky, ktoré poskytovala „antifašistická buržoázia“. Tak napríklad v Bratislave Šmidke a Bašťovanský udržiavali styky s obchodníkom Jozefom Simekom (Čech).⁵ Materiálne prostriedky poskytovala odbojárom aj firma ASO (Ervín Bloch a jeho spolupracovníci). Pri tejto téme nemožno obísť styky komunistov s českým kapitalistom Františkom Micherom. Niekedy v októbri 1944 ponúkol Michera prostredníctvom Františka Součka, technického úradníka v Starej Turej, kapitánovi Lipkovi peňažnú a materiálnu pomoc pre partizánov a vôbec pre odboj. Táto ponuka bola chľostivá kvôli Micherovi, ktorý predsa len vyrábala zbrojný materiál pre nemeckú

² Š. Bašťovanský (1910–1952) sa od mája 1943 nachádzal vo vyšetrovacej väzbe za činnosť v ileg. KSS, naposledy vo funkcii člena IV. ÚV KSS. O činnosti IV. ÚV KSS pozri JABLONICKÝ, J.: *Ilegalita uprostred vojny, strojopis-samizdat*. Bratislava 1981.

³ Podľa písomných dokumentov, ktoré mi umožnila študovať Viera Országhová v Prahe, vdova po Ing. J. Országhovi.

⁴ VHA v Prahe, fond MNO-Kleg, č. 103834/1948. J. Jurkovič.

⁵ VHA v Prahe, fond MNO-Kleg, č. 141788-Ši-289-1947. J. Šimek.

a slovenskú armádu. Lipka Micherovu ponuku prekonzultoval s Bašťovanským. Ponuku prijali, aj keď sa vedelo, že Michera hľadá cestu, ako ľahšie preplávať do povojnového života. Ale Micherov postoj bol pre neho spojený aj s veľkým rizikom. V zime 1944–1945 prevzali odbojári od Micheru značné (miliónové!) obnosy.

Šmidke schválil postup Bašťovanského a Lipku vo vzťahu k Micherovi. Ba Šmidke neváhal nadviazať osobný kontakt s Micherom cez Lipku, dokonca istý čas aj býval v Micherovom činžovnom dome v Bratislave na Benediktiho ulici.⁶ V Micherovom dome tiež býval Bašťovanský. Obaja (Šmidke a Bašťovanský) dostali od Micheru aj pracovné preukazy na cudzie mená, aby sa takto mohla kryť ich odbojová činnosť.⁷ Samozrejme, Michera sa neorientoval len na pomoc komunistov a partizánom. Štedro poskytoval finančné obnosy aj činiteľom demokratického odboja a Justícia ho právom považovala za svojho človeka.⁸

Šmidke v bratislavskom prostredí nedokázal uplatniť vodcovskú autoritu, ktorá sa mohla opierať o jeho funkcie z povstaleckej Banskej Bystrice. Bol predseda predsedom SNR (druhý predseda SNR Dr. Vavro Šrobár sa nachádzal na sovietskej strane) a predsedom KSS. Funkčne bol prvým a najvyšším činiteľom rezistencie na okupovanej časti Slovenska. Šmidke síce posilnil postavenie miestnych komunistov, ale nevytvoril taký orgán, ktorý by primerane reprezentoval kontinuitu SNR na okupovanom území. Nesporne nastal pokles Šmidkeho vplyvu.⁹ Už v čase ústupu do hôr, 31. októbra 1944, urobil krok, ktorý ho uvoľnil z funkcie veliteľa partizánov na Slovensku. Napokon Šmidke aj počas SNP ako veliteľ Hlavného štábu partizánskych oddielov na Slovensku len úradničil, vybavoval sťažnosti a želania, ale nevelil, nevedel o ozbrojený boj, ako napríklad Tito v Južoslávii. Túto závažnú okolnosť nesmieme strácať zo zreteľa, lebo po páde Banskej Bystrice v partizánskom hnutí hlavné slovo mali sovietski velitelia, ktorí konali podľa svojich rozkazov a záujmov. Tento trend sa posilňoval vysielaním ďalších desantov part. štábmí pri 1. a 4. ukrajinskom fronte.

Bratislava sa nestala po páde Banskej Bystrice centrom rezistencie, hoci v nej žil a pôsobil predseda SNR Šmidke. Môžeme bez okolov uviesť, že predstavitelia rezistencie v Bratislave počas zimných mesiacov 1944–1945 nebojovali so zbraňou v ruke, nevelili partizánskym alebo iným jednotkám. Hlavné základne partizánskeho hnutia boli vzdialené od Bratislavy a to aj tie, ktoré z Bratislavy dostávali finančnú a materiálnu podporu. Bratislava mala nevhodnú geografickú polohu pre partizánsky boj, ležala na hraniciach Veľkonemeckej ríše. Napriek vyššie uvedeným skutočnostiam nemožno бага-

⁶ K. Šmidke najprv v novembri 1944 sa ubytoval u Bedricha Poláka na Dostojevského rade 21. Potom býval aj u Baštu, prokuristovi firmy Coburg, na Červeňovej ul. Avšak pamätou tabuľou sa pripomína len Šmidkeho ilegálny byt na Dostojevského rade – dnes budova redakcie Smeny.

⁷ ŠOBA v Bratislave, fond OLS Bratislava, č. 26/1946. F. Michera (1886–1947), český továrnik, mal široké spoločenské zázemie. Za predmnichovskej ČSR bol aj bulharský honorárny konzul v Bratislave.

⁸ K. Koch o Micherovi napísal: „Bulharského generálneho konzula krylo jméno Kavalir. Dnes jej kryje už nevďčná zem. Byl zapojen do všech skupin, i do Justicie. Z ní k němu vztlá za hrob obdiv a dík. Byl nedávno pochován beze vší pozornosti. Nikdo z odbojníků to jinak nečekej! Kdo čeká vědek, je lump. Kdo jej nepokáže, ještě větší. Aspoň jedna útěcha. Kavalira pochoval vzácný kněz, jeho spolupracovník.“ Pozri KOCH, K.: *Justícia*. Bratislava, s. 42.

⁹ Patril som tiež medzi historikov, ktorí nekriticky a kultovne nadsadzovali zástož K. Šmidkeho (a vôbec KSS) pri organizovaní a vedení rezistencie. Tento môj trend sa naposledy prejavil v Prehľade dejín KSČ na Slovensku (Bratislava 1971), do ktorého som napísal dve kapitoly o činnosti KSS v ilegalite a počas SNP.

telizovať odboj v Bratislave, ktorý existoval v osobitných podmienkach okupovaného hlavného mesta Slovenska.

Rezistencia sa nevyhnutne dostala do konfrontácie s existujúcimi policajnými orgánmi. Aj keď v Bratislave zostala stará štruktúra bezpečnostných orgánov (Ústredňa štátnej bezpečnosti (ÚŠB), žandárstvo, policajné úrady) rozhodujúce postavenie v akciách proti rezistencii mali nemeckí okupanti, predovšetkým nemecká bezpečnostná polícia. V Bratislave na Palisádoch 42 (dnes 36) bola umiestnená Pohotovostná skupina H (Einsatzgruppe H), ktorej veliteľom bol Dr. Jozef Witiska, jeho zástupca Dr. Herbert Böhrsch. Ešte počas povstania, v septembri 1944, Einsatzgruppe H vydala inštrukcie, v ktorých bolo uvedené: „Wir werden dort exekutiv tätig, wo die slowakische polizei versagt, oder wo besondere deutsche Interessen ein rasches Zugreifen erfordern.“¹⁰ Túto perzekučnú líniu nacisti udržiavali až do konca svojej krutovlády. Avšak nacisti sa nemohli celkom spoľahnúť na spoluprácu a služby slovenských bezpečnostných orgánov. Postupne hlavnou a najúčinnějšíou militantnou zložkou v službách okupantov sa stali Pohotovostné oddiely Hlinkovej gardy (ďalej POHG).

Nezabúdajme, že s príchodom nemeckých okupantov začala nová fáza v tragédii slovenských Židov. Medzi prvoradé úlohy Einsatzgruppe H patrilo tzv. dôsledné riešenie židovskej otázky. Inými slovami, opäť boli na programe deportácie do táborov smrti. Pri perzekúcií Židov nacisti našli najvýkonnejších partnerov v príslušníkoch POHG. V Bratislave v raziách proti Židom sa iniciatívne podieľali aj príslušníci Heimatschutzu. Najväčšia razia proti Židom sa uskutočnila v Bratislave v noci z 28. na 29. septembra 1944. Nemecké prepadové jednotky a POHG uzavreli mnohé ulice. Záťah sa sústredil na Židovskú a priľahlé ulice. Výsledok: 1 600 zadržaných osôb, ktoré previezli do sústredovacieho tábora v Seredi.¹¹ Potom až do marca 1945 často bolo vidieť na bratislavských uliciach ako muži v uniformách pod bodákmi vedú Židov, od starcov až po malé deti. Zločin genocidy sa páchal aj v Bratislave.

S platnosťou od 14. novembra 1944 Einsatzgruppe H sa začala označovať ako Úrad veliteľa bezpečnostnej polície a bezpečnostnej služby na Slovensku (Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD in der Slowakei).¹² Pokiaľ sa týka Bratislavy nemožno opomenúť, že po páde Banskej Bystrice, v novembri 1944, bolo v nej vytvorené Sonderkommando 29 (Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD in der Slowakei – Z.b.V. – Kommando 29 Pressburg), ktoré podliehalo Einsatzgruppe H. Preto v zimných mesiacoch 1944–1945 rozhodujúce operatívne zákroky proti rezistencii v Bratislave organizovalo Sonderkommando 29 (ďalej SK 29), ktoré sídlilo na Gütherovej 2 (dnes Lermontovova ulica).

V zime 1944–1945 nemecká bezpečnostná polícia zistila naozaj veľa údajov nielen z príprav a priebehu SNP, ale vypátrala aj existujúce odbojové organizácie, skupinky a aktívnych jednotlivcov. Z výsluchov zisťovcov, z prejavov odbojovej činnosti a

¹⁰ BA Koblenz, R-70 Slowakei/124 (173-g-12-18/262). Einsatzgruppe H, Wochenbefehlsblatt Nr. 2 zo 16. 9. 1944.

¹¹ PREČAN, V.: Slovenské národné povstanie – Nemci a Slovensko. Bratislava 1971, s. 583. Na západnom Slovensku Židov sústredovali v Seredi. Tamjší Pracovný tábor pre Židov, ktorý bol rozpustený 30. augusta 1944, sa začal opäť naplňovať. Potom nasledovali deportácie. Dňa 1. októbra 1944 odišiel prvý transport zo Serede do Osvienčimu. Bolo v ňom 2.000 Židov. Po ňom nasledovali ďalšie transporty. Pozri BA Koblenz, R-70 Slowakei/113 (173-g-12-18/251). Einsatzgruppe H, Lagebericht Nr. 25 z 1. 10. 1944.

¹² PREČAN, V.: Slovenské národné povstanie – Nemci a Slovensko, s. 401.

žiaľ aj pomocou nasadených konfidentov nacisti zistili, že odbojáři postupujú spoločne, od komunistov až po Čechoslovákov, že zo slovenských dedín a miest rôznymi cestičkami idú spojenia do hôr k partizánom. Z nadržovania odboju alebo pasivity nacisti podozrievali veľa verejných a štátnych úradníkov, príslušníkov žandárstva i niektorých zamestnancov ÚŠB. V zápisniciach, interných hláseniach a záznamoch nemeckej bezpečnostnej polície sa začali objavovať priezviská osôb, ktoré sa čoskoro dostali do jej rúk. V činnosti nemeckej bezpečnostnej polície sa kombinovali všetky vyskúšané praktiky, od hrubého násillia, brutálnych výsluchov až po rafinovane režírované hry za pomoci konfidentov.

Raz nemecká bezpečnostná polícia postupovala samostatne, inokedy aj za pomoci slovenských orgánov, najmä POHG. Hlavným a spoľahlivým partnerom pre nacistov bol Otomar Kubala, od septembra 1944 náčelník štábu HG. Naproti tomu nacisti sa s rezervou dívali na Štefana Haššíka, ministra národnej obrany, ktorého považovali za Tisovho človeka.¹³ Preto naliehali, aby v mocenskej štruktúre Kubala primerane vyvažoval Haššíka.

Nacisti cieľavedome presadzovali, aby slovenská exekutiva bola viac a efektívnejšie zaangažovaná do výkonu okupačnej politiky. V interných záznamoch, hláseniach a v rôznych elaborátoch sa kritizovala ÚŠB, žandárstvo, minister Štefan Haššík, okresní náčelníci atď. V zákulisí sa robili rôzne kombinácie, dokonca sa objavovali aj názory: „Legálne bezpečnostné orgány sa raz rozpustia a prevezme ich Hlinkova garda.“¹⁴ Nacisti bez okolov uskutočňovali nátlakovú politiku na slovenských vládnych činiteľov.

Dňa 28. novembra 1944 sa konala porada generála Hermana Höfleho a Jozefa Witisku s predsedom vlády Štefanom Tisom. Witiska o rozhovore o. i. zaznamenal: „Predniesol som ministerskému predsedovi, že pasivita, ktorá sa ukazuje v správe, a najmä v exekutive, dosiahla takú mieru, že sa v týchto oblastiach už vôbec nič nedeje. Preto je nevyhnutné okamžite tvrdo zasiahnuť. Toto zasahovanie však možno uskutočniť iba tým, že sa na čelo bezpečnosti postaví muž, ktorý má odvahu a aj schopnosť znovu-vybudovať zničené alebo letargické orgány exekutívy. Minister Haššík pre svoje rozmanité povinnosti, žiaľ, nie je schopný starať sa osobitne o prestavbu a rekonštrukciu v oblasti štátnej exekutívy. Preto navrhujem začleniť veliteľa štábu HG Kubalu ako štátneho tajomníka bezpečnosti na Ministerstvo obrany a urobiť ho zodpovedným za celý aparát bezpečnosti. Tento návrh som urobil preto, lebo Kubala disponuje organizáciou dobrovoľníkov, Hlinkovou gardou, ktorá mu dáva 1. potrebnú mocenskú pozíciu, aby mohol zakročiť, 2. možnosť, aby sám dosadil do exekutívy na vedúce miesta vhodných ľudí.“¹⁵ V závere Witiska uviedol: „Pri tomto rozhovore sme mali pocit, že sa ministerský predseda poctivo usiluje podniknúť zo svojej strany všetko, aby naše želanie presadil.“¹⁶

Na druhý deň, 29. novembra 1944, mal Höfle rozhovor s prezidentom Tisom. Höfle konštatoval, „že nemožno ďalej zodpovedať za to, že sa v slovenskej exekutive nič

¹³ Š. Haššík (nar. r. 1898), pôvodne dôstojník rak.-uh. a čs. armády, patrila k osvedčeným kádom HSLS, od r. 1935 poslanec NZ a od r. 1938 poslanec slov. snemu. Počas vzniku SNP vo funkcii nitrianskeho župana stál pevne na Tisovej strane. 5. septembra 1944 bol vymenovaný za ministra NO. Pred príchodom ČA emigroval, žil v Toronte, Kanada.

¹⁴ PREČAN, V.: Slovenské národné povstanie – Nemci a Slovensko, s. 423.

¹⁵ PREČAN, V.: Slovenské národné povstanie – Nemci a Slovensko, s. 446–447.

¹⁶ PREČAN, V.: Slovenské národné povstanie – Nemci a Slovensko, s. 447.

nedeje. Minister Haššík je vraj mimoriadne preťažený a istotne sa nemôže venovať jednotlivým záležitostiam; je preto nevyhnutné vybaviť plnou mocou silného muža, ktorý sa zodpovedne podpíše za celú bezpečnosť. Podľa jeho názoru sa na to hodí Kubala potiaľ, že je šéfom HG a môže tak použiť silný mocenský nástroj na presadenie svojich myšlienok.¹⁷ Tento nátlak viedol k želanej a navrhovanej personálnej zmene. Otomar Kubala v decembri 1944 prevzal tiež funkciu prednostu bezpečnostného odboru ministerstva národnej obrany. Bezpečnostné orgány prešli z ministerstva vnútra do kompetencie ministerstva národnej obrany. Tým sa stal Kubala šéfom všetkých slovenských bezpečnostných orgánov na okupovanej časti Slovenska.

V decembri 1944 došlo aj k zmene vo funkcii prednostu Ústredne štátnej bezpečnosti. Po Dr. Jozefovi Beňuškovi, ktorého preložili do Žiliny za policajného riaditeľa, prednostom ÚŠB sa stal Dr. Pavol Denk. Tieto personálne zmeny plne vyhovovali záujmom a potrebám nacistov.

Dňa 29. decembra 1944 sa konala porada Otomara Kubalu so šéfom SK 29 Dr. Glazerom. Hlavnou témou rokovania boli otázky spolupráce medzi 2. (spravodajským) oddelením HV HG a SK 29. Prejednávala sa aj problematika akcií proti – ako nacisti uvádzali:

- a) nepriateľskej spravodajskej službe,
- b) českému a komunistickému hnutiu odporu,
- c) komunistickej strane vôbec,
- d) akciám bánd,
- e) pri zatýkaní parašutistov.¹⁸

Spravodajské oddelenie HV HG na čele s povestným Jánom Slivkom bolo umiestnené v jednej vile na Vlčkovej ulici. Gardisti na Vlčkovej ulici vyšetrovali a mučili zatknuté osoby. Jednou z ich obetí bol vysokoškolák Mirko Nešpor.¹⁹

Z dokumentov je zistené, že v januári 1945 najmä nemecká bezpečnostná polícia agentúrnou cestou prenikla do radov odbojárov v Bratislave. Veľa naznačuje zápisnica, ktorá sa spísala s kapitánom Jánom Stanekom počas jeho výsluchov v Bratislave a potom v Berlíne.²⁰ Z kladených otázok možno vytušiť, čo už nacisti vedeli, koho sledo-

¹⁷ PREČAN, V.: Slovenské národné povstanie – Nemci a Slovensko, s. 447–448.

¹⁸ BA Koblenz, R-70 Slowakei/109 (173-g-12-18/247).

¹⁹ M. Nešpora, účastníka SNP, gardisti zadržali 13. decembra 1944 v Skalici, kde ho podrobili surovému výsluchu pri ktorom statočne odolával trýzniteľom. V sobotu 16. decembra 1944 Nešpora zo Skalice eskortovali do Bratislavy na Vlčkovu ulicu, kde pokračovalo surové vyšetrovanie. Dobitého a zmučeného Nešpora vrhli do cely (pivnice), kde ho 17. decembra 1944 našli obeseného. Z materiálov, ktoré som mal k dispozícii, som prišiel k záveru, že Nešpor svoje utrpenie ukončil dobrovoľnou smrťou. Avšak až do súčasnosti sa tvrdí, že Nešpora zavraždili (obesili) gardisti. Dokonca sa publikovalo, že „celý výsledok pítvy svedčil o beštiálnej vražde“. (Pozri zborník Padli za slobodu. Bratislava 1954, s. 171.) Nie je to pravda. V posudku o pítve sa uviedlo: „Celkový vzhľad, priebeh a lokalizácia rýhy od škrtidla na krku vo všeobecnosti nesvedčia proti sebevražde, ale vzhľadom k tomu, že Nešpor mal ruky spútané reťazou, že nie je známy pôvod škrtidla, jeho zavesenie a iné okolnosti prípadu, nie je možné sa s určitosťou vyjadriť o tom, či obesenie nastalo v úmysle sebevraždenom alebo cudzím násilím.“ Pozri ŠOBA v Bratislave, fond OLS Bratislava, č. 237/1947. Príležitostne sa pokúsím prípad Mirka Nešpora podrobnejšie opísať. Vzhľadom na charakter štúdie som uviedol iba to podstatné.

²⁰ J. Staneka (nar. r. 1909) 26. decembra 1944 zajali príslušníci nemeckej protipartizánskej jednotky Edelweiss v lese nad Polomkou. Stanek bol pred povstaním prednostom spravodajského oddelenia MNO v Bratislave a počas SNP dôstojníkom známym z bojov o Telgárt (dnes Švermovo). Jeho spravodajské poznatky mali pre nacistov prvoradý význam.

vali a o koho sa zaujímali. Stanek im vypovedal až neuveriteľne veľa. Okrem súvislostí s prípravou a priebehom SNP mali nacisti osobitný záujem o niektoré osoby, ktoré sa zdržovali v Bratislave alebo na západnom Slovensku. Pri odhaľovaní odbojovej činnosti chceli od Staneka zistiť, kto sa skrýva pod krycím menom Hrom. (Krycie meno Michala Pavloviča bolo Hrom.) Stanek ho označoval za rezidenta sovietskej spravodajskej služby, ale nepoznal, resp. zámerne neuviedol jeho pravé meno. Táto informácia len zosilovala záujem nacistov o Pavloviča-Hroma. V Stanekovej zápisnici sú často a v rôznych súvislostiach dotazy a výpovede o komunistických činiteľoch Františkovi Lipkovi a Červenom, pod týmto menom vystupoval Ondrej Cyprich. Stanek sa síce pred Povstaním a ani po ňom nestretol s Cyprichom, ale uviedol spravodajských dôstojníkov slovenskej armády, ktorí s ním pred povstaním boli v styku. Najúžšie kontakty s Cyprichom (Kysučan, Ivan, Červený) ešte pred povstaním udržoval dôstojník Vojtech Lisý. Pokračovalo sa v nich aj v zime 1944–1945, lebo Lisý naďalej pôsobil na MNO v Bratislave. Cyprich a Lisý sa najčastejšie stretali v byte u Gustáva Kováčika.²¹

Konšpiratívne kľbko sa začalo rozmotávať. Vyšetrovatelia sa vypytovali Staneka aj na dôstojníkov Rudolfa Blieznera, Marcela Bakoša, Jána Ollárka a ďalších. Ďalej sú v zápisnici zmienky o profesorovi Karolovi Kochovi, rím. kat. farárovi Augustinovi Pozdechovi, rodine Ing. Vladimíra Klimeša, o civilistovi Kováčovi (krycie meno Jána Skopala) a ďalších osobách, s ktorými buď Pavlovič-Hrom, skupina Justícia, alebo vedenie KSS na západnom Slovensku spolupracovalo.

Hrozilo vážne nebezpečenstvo, že odhaľovaním odbojovej činnosti niektorých osôb sa nemecká bezpečnostná polícia dostane až k jadrú skupín. *Popravde treba povedať, že mnohí odbojár, ktorých nacisti už sledovali alebo sa o nich zaujímali, si voľne chodili po uliciach Bratislavy, nazdávali sa, že nikto im nie je na stope. Mnohí si neuvedomovali, že praktiky nemeckej bezpečnostnej polície sú iné ako napríklad známe zásahy ÚŠB.*

Obzvlášť kriklavé boli návraty účastníkov SNP do Bratislavy.²² Vzhľadom na vytýčenú tému poznamenávaní, že napríklad o Oldřichovi Seilerovi, spolujazdcom knihučectva Justícia a činiteľovi skupiny Justícia, je zachovaný policajný záznam z 30. novembra 1944, v ktorom nemecká bezpečnostná polícia pod vecou „Staatsfeindliche Umtriebe des Tschechen Oldřich Seiler...“ uvádzala a komentovala jeho návrat z povstaleckého územia. O firme Justícia sa uviedlo, že ide o „die reinste Tschechenzentrale“.²³ Niet pochyb o tom, že informácie o Seilerovi pochádzali z jeho blízkeho okolia a nacisti ho sledovali. Hoci s možnosťou nasadenia policajných dôverníkov do svojich radov odbojár počítali, preverovali najmä nových spolupracovníkov, nie vždy sa im podarilo vyvarovať sa hrubým omylom. So zistenými zradcami a konfidentami v podmienkach vojny sa skoncovalo bez milosti. Na ilustráciu uvediem prípad Torddaia.

²¹ Podľa rozhovoru s V. Lisým z 2. decembra 1974. V. Lisý sa s Cyprichom zoznámil prostredníctvom Ondreja Balčáka, ktorý mal hostinec na bratislavskej Kolibe.

²² Až podrobný výskum by ukázal koľko účastníkov SNP sa vrátilo do Bratislavy, nastupovalo alebo chcelo nastúpiť do svojich predchádzajúcich pracovísk, prípadne sa voľne pohybovali po meste a konali na vlastnú päsť. Peter Suchanský (1897–1978), redaktor STK, počas SNP pracoval v redakcii Času. Po páde B. Bystrice sa vrátil do Bratislavy a neskrýval sa. Nem. bezp. polícia a ÚŠB to zaregistrovali. ÚŠB zatkla Suchanského 14. novembra 1944, po výsluchoch ho prevzala nem. bezp. polícia a dostal sa do Mauthausenu. Pozri SNP-NaŠ; ŠOBA v Bratislave, fond ŠZB, č. 4670/1944. P. Suchanský.

²³ BA Koblenz, R-70 Slowakei/109 (173-g-12-18/247). O. Seiler (1915–1945), rodák z Holešova, do SNP šiel s podplukovníkom Deziderom Kiššom-Kalinom a bol príslušníkom povstaleckej armády.

V Bratislave od konca decembra 1944 hľadal kontakty s odbojármi novoprijatý dôstojník Haššikovej armády Dr. Enerst Torddai, ktorý nebol Slovákom a ani slovenským štátnym občanom. Pred Povstaním pôsobil na rumunskom vyslanectve v Bratislave.

Torddai bol za SNP dôstojníkom povstaleckej armády, jeho meno sa uvádzalo v armádnych rozkazoch, sú zachované jeho fotografie v uniforme medzi americkými letcami, ktorí čakali na Troch duboch na odlet do Bari. Torddai najprv pôsobil v leteckej škole v Banskej Bystrici a potom ako tlmočník bol priamo na veliteľstve povst. armády v oddelení, ktoré viedol podplukovník Mirko Vesel.²⁴ Ako ľahko sa mohol cudzí občan pohybovať priamo v centre povstaleckej armády! Avšak nie sú poruke dôkazy, že by Torddai už za SNP plnil úlohy pre nacistov. Po Povstaní nacisti Torddaia vo Zvolene zatkli, počas výsluchov zlomili a získali za dôverníka. Okolo 20. decembra 1944 nacisti Torddaia prepustili na slobodu a na výslovný nátlak nacistov bol prijatý na spravodajské oddelenie MNO v Bratislave k majorovi Alexandrovi Matúšovi.²⁵ Jeho úlohou bolo jednak sledovať činnosť na podo MNO a ďalej nadväzovať kontakty s príslušníkmi odboja.

Torddai ako nacistický agent pod rúškom odbojovej činnosti nadviazal spojenie s nadporučikom Jánom Ollárkom, ktorý odbojárom poskytoval informácie z MNO, lebo bol pobočníkom podplukovníka Jozefa Parčana.²⁶ S Ollárkom udržiaval styk kapitán František Lipka a tiež členovia Justície. Odbojárom, ktorí boli v spojení s Torddaiom, bolo podozrivé jeho vystupovanie a napokon zistili o koho ide. Torddaia vylákali na bratislavskú Kuchajdu 23. januára 1945 a pri opustenom bunkri vykonali rozsudok.²⁷ Na druhý deň sa našli jeho pozostatky a pri nich doklady a menovania z Banskej Bystrice, a tiež najnovšie menovacie dekréty a legitimácie na pobyt a pohyb v Bratislave. S takýmito dokumentami mohol chodiť len ten, kto si bol istý, že má ochranu nemeckej bezpečnostnej polície. Nad smrťou Torddaia sa nacisti príliš nepozastavovali, predpokladali, že išlo o protiakciu odbojárov.

Ďalej nacisti nasadili do radov odbojárov agenta č. 217. Jeho totožnosť nie je dosiaľ objasnená. Bol to príslušník SK 29, pochádzal z Alsaska-Lotrinska, hovoril perfektne po francúzsky a tvrdil, že do služieb nacistov vstúpil na doporučenie francúzskeho odboja. Hoci svojim nadriadeným poskytoval informácie, ukazuje sa, že pracoval na obe strany, že spolupracou s odbojom chcel získať vstupenku do povojnového života.²⁸

²⁴ ŠOBA v Bratislave, fond KSB, č. 199/1945.

A. Matúš pred frontom odišiel do emigrácie, žil v Paríži. V roku 1969 a 1972 som s ním debatoval o jeho pôsobení vo funkcii prednostu spravodajského oddelenia MNO v Bratislave. Na Torddaiov prípad sa dobre pamätal. Podľa Matúša nemeckej bezp. polícii veľmi záležalo na umiestnení Torddaia na sprav. oddelení MNO.

J. Parčan bol náčelníkom generálneho štábu MNO, fakticky druhý muž po ministrovi Štefanovi Haššikovi. Parčan pred frontom odišiel do emigrácie, zomrel 3. decembra 1980 vo Washingtone, USA.

²⁷ ŠOBA v Bratislave, fond KSB, č. 199/1945. V súdnom spise sa nachádzajú doklady, ktoré sa našli u mŕtveho Torddaia. Gustáv Kováčik pri rozhovore o Torddaiovi 13. júna 1973 mi povedal, že ho popravil Ján Skopal. Nemám dôkazov k tomu, aby som vyvrátil alebo potvrdil informáciu, ktorú mi poskytol Kováčik. Ján Skopal po februári 1948 emigroval, žil v USA. Azda sa nájde Skopalovo svedectvo o Torddaiovi.

²⁸ K. Koch v knihe Justícia, Bratislava 1947, s. 79, jednoznačne pozitívne hodnotil agenta 217 a sice takto: „K odbojovej činnosti se přihlásil francouzský styčný důstojník gestapa. Znal všechna hesla de Gaullovy mise. Žádal na Justicii zbraně. Zatím se podařilo zjistit, že je agentem gestapa číslo 217. Byl večer vylákan mezi Justiciány. Přiznal se ke všemu, a dal se do služeb Justicie. Slovo bezvadně dodržel. Jako pravý Francouz. Zachránil sedm Justiciánů. Provezl je z města stráž gestapa. V Nancy byl po převratě odsouzen

Agent 217 sa v Bratislave zoznámil najprv s lektorom francúzštiny profesorom Leonom Choletom. Od Choleta išla známosť k profesorovi Karolovi Kochovi a postupne aj k ďalším činiteľom demokratického odboja. V nacistických doverných hláseniach sa začali objavovať mnohohznačné informácie od agenta 217. Witiska v hlásení z 28. januára 1945 oznamoval na Hlavný úrad rišskej bezpečnosti do Berlína, že spoľahlivý dôverník (ein zuverlässiger Gewährsmann) má spojenie k vedúcim politickým kruhom cez profesora Choleta.²⁹

Agent 217 sa snažil, ale bez úspechu, dostať sa do priameho styku s komunistami, menovite prostredníctvom Kocha sa chcel stretnúť s Lipkom. V súvislosti s činnosťou agenta 217 v nacistických hláseniach sa nadsadene hodnotil zástoj profesora Kocha, dokonca sa označoval za zmocnenca povstaleckej SNR.

Dôverníkmi a informátormi nemeckej polície sa stali tiež ojedinelí zdemoralizovaní alebo zlomení účastníci SNP, ako napríklad Emil Tomeš. Keďže sa Emil Tomeš medzi odbojármi pohyboval ešte pred povstaním, zúčastnil sa ho, mal dosť možností stýkať sa s osobami, ktoré nacisti sledovali alebo mali o ne záujem. Tomeš poskytoval informácie najmä Helmuthovi Hoppemu, ktorý bol referentom u Einsatzgruppe H. Zdemoralizovaní bývalí odbojáři v niektorých prípadoch uľahčili stopovanie nemeckej polícii, gardistom alebo ÚŠB.

* * *

Do tohto bratislavského prostredia v novembri 1944 prišiel Michal Pavlovič, styčný dôstojník Československej vojenskej misie v ZSSR.³¹ V Banskej Bystrici, ešte keď bola centrom Povstania, obdržal mená osob, na ktoré sa môže spoľahnúť. V Bratislave vyhľadal Františku Hrubíškovú, medzi odbojármi známu ako Biela pani,³² ktorá ho nasmerovala na Vazovovu ulicu k rím. kat. farárovi Augustinovi Pozdechovi, známom antifášistovi.

Pavlovič sa rýchle a bez problémov dostal do stredu miestnych odbojárov. Najväčšou oporou Pavlovičovi bola skupina Justícia. Ďalej Pavlovič využíval známosti z povstaleckej Banskej Bystrice a spravodajsky kontaktoval osoby podľa vlastných skúseností, poznatkov a odhadov. Okruh jeho spolupracovníkov tvorili aj dôstojníci, ktorí zostali v slovenskej armáde, ako napríklad Ján Ollárek a Marcel Bakoš. Avšak vo výbere spolupracovníkov Pavlovič nemal vždy šťastnú ruku. Jedným z jeho osudných krokov bolo, že sa v Bratislave stýkal s demoralizovaným nadporučikom Rudolfom Blieznerom,

k smrti. Justícia zakročila v jeho prospech.“ Až prístup k francúzskym dokumentom a ďalšie štúdium nemeckých dokumentov umožní urobiť krok vpred v objasnení prípadu agenta 217.

²⁹ NAUS, T 175-545.

³⁰ ŠOBA v Bratislave, fond OLS Bratislava, č. 282/1948. H. Hoppe.

³¹ M. Pavlovič na východnom fronte v septembri 1943 prešiel na stranu sovietskych partizánov. Neskôr ako dôstojník z povolania bol určený na zvláštne úlohy pri čs. voj. misii v Moskve. Dňa 6. augusta 1944 ho vysadili v Nizkých Tatrách vo funkcii styčného dôstojníka pri Golanovom vojenskom ústredí. Funkciu styčného dôstojníka vykonával aj za SNP na veliteľstve povstaleckej armády.

³² V januári 1984 som dostal oznámenie: „Hlboko zarmútení oznamujeme, že dňa 5. januára 1984 zomrela vo veku 91 rokov pani Františka Hrubíšková, rod. Pospíšilová, legendárna Biela pani čsl. odboja.“ Pod dojemom tejto správy som napísal túto štúdiu, avšak v nej opísané udalosti som mienil spracovať dávnejšie, ešte v druhej polovici 70. rokov.

ktorý bol dôstojníkom povstaleckej armády a po obsadení Banskej Bystrice prišiel do Bratislavy.³³

Pavlovič sa najprv ubytoval v ateliéri svojho priateľa Ľudovíta Vargu na Trnavskej ceste 11. Potom býval v podnájme na byte lekára Dr. Jána Demjana v bloku H v Novej dobe. Tento podnájom mu uvoľnili bratia Ladislav a Ján Gindl. Nie je doteraz objasnené, za akých okolností sa Pavlovič dostal do styku s Gindlovcami. Možno sa Pavlovič nazdával, že spravodajcovi môžu isté služby poskytnúť aj gardisti.³⁴ Ani tento fakt nemožno obísť, keď chceme poukázať na úskalia Pavlovičovej činnosti a na zdroje jeho odhalenia.

Pavlovič za prvoradú úlohu považoval pokračovať v spravodajskej činnosti pre čs. vojenskú misiu v Moskve, s ktorou sa udržovalo rádiospojenie. S Pavlovičom totiž zotrvali v činnosti štyria parašutisti-spravodajovia a to: Karol Grün (Nina), Štefan Kuchárek (Mária), Anton Bukový (Margita) a Juraj Lakota (Boženka).³⁵ Dvojice Grün-Kuchárek (Nina-Mária a tiež Milan) a Bukový-Lakota (Margita-Boženka a tiež Dunaj) pracovali spoločne. Potvrdzuje to rádiodepeša od Bukového z 28. decembra 1944: „Stanica Dunaj a stanica Milan sú pohromade. Pracujeme vsetci dohromady. Pracuje sa na stanici podľa plánu, ktorý má Kuchárek.“³⁶ Vysielačka bola umiestnená v Sásovej pri Banskej Bystrici. Pri vysielačke boli Bukový a Lakota. Z torza zachovanej a prístupnej rádiokorešpondencie možno usúdiť, že z okruhu záujmu boli informácie o situácii v rezistencii, hlásenia o osude povstaleckých činiteľov a pod. Najhlbší zdroj informácií pochádzal z Bratislavy, kde Pavlovičovi pomáhal Karol Grün.

Československej vojenskej misii v Moskve veľmi záležalo na činnosti ich spravodajov a styčného dôstojníka Pavloviča. Uznáním a povzbudením bolo povýšenie parašutistov. Dňa 30. decembra 1944 sa rádiotelegraficky Grünovi oznámilo, že Grün, Bukový a Lakota sú menovaní za podporučíkov a Kuchárek za rotmajstra.³⁷

Pavlovič v Bratislave príliš na konšpiráciu nedbal. Bez zábran chodil po kaviarňach, na byt si pozýval aj osoby, ktoré nemali nič spoločné s ilegálnou činnosťou. Najväčšie nebezpečenstvo však Pavlovičovi hrozilo z jeho stykov s Rudolfom Blieznerom a

³³ R. Bliezner (nar. r. 1914) bol dôstojníkom z povolania. Počas SNP bol u VI. taktickej skupiny. Pred príchodom ČA odišiel do exilu, žije v Taliansku. Po vojne OLS v Bratislave ho za zradu na Pavlovičovi v neprítomnosti odsúdil na 30 rokov väzenia. Pozri ŠOBA v Bratislave, fond OLS Bratislava, č. 493/1948.

³⁴ L. Gindl bol dôstojník z povolania. Vznik SNP ho zastihol v Malárovej armáde na východnom Slovensku. Prišiel na povst. územie, kde bol dôstojníkom povstaleckej armády. Jeho brat J. Gindl bol do 26. februára 1943 komisárom židovského tábora vo Vyhniach. J. Gindl narukoval do povstaleckej armády, bol pobočníkom veliteľa výcvikového tábora Laborec. Avšak po zistení jeho činnosti v HG bol z povst. armády prepustený a zaistený. Po páde B. Bystrice bratia Gindlovci prišli do Bratislavy a vstúpili do služieb HG.

³⁵ Čs. vojenská misia v Moskve uvedených štyroch spravodajov-pašutistov na Slovensko vyslala ešte pred príchodom Michala Pavloviča, v noci z 26. na 27. júna 1944.

³⁶ SÚA v Prahe, č. E-22-12-11. Používam starého označenia fondu archívu ministerstva vnútra v Prahe, do ktorého som mal prístup v 60. rokoch.

³⁷ SÚA v Prahe, č. E-22-12-11. V rádiodepeši od Gruna, určenom pre generála Heliodora Píku, sa podakovalo za povýšenie. Avšak vyslovilo sa aj sklamanie pokiaľ sa týka povýšenia Kuchárka. Grün hlásil: „Kuchárek si zaslúžil hodnosť ppor. Hodnosť rtm. si zasluhujú len tí, ktorí pred 28. októbrom ušli na lietadle a ktorí so zdvihnutými rukami sa vzdali Nemcom, hoci mali možnosť sa brániť, ktorí pri výpovedi sa zbabeľovali a všetko vykecali. Tito ale boli povýšení z pplk. na generálov. Hrdinsky sa chovajúci pplk. Příkryl mal by im byť vzorom – nezradil – bojuje.“

bratmi Gindlovcami. Marcel Bakoš varoval viackrát Pavloviča pred uvedenými tromi mužmi.³⁸

Pavlovič-Hrom spolupracovníkom vydával písomné (!) potvrdenia, a to dvoj- jazyčne – slovensky a rusky. Varoval vôbec niekto Pavloviča, že je nebezpečné a nezodpovedné vydávať také potvrdenia, ktoré v rukách polície sú dokonale usvedčujúcim materiálom?! Takéto potvrdenie sa údajne stalo zdrojom prezradenia Martina Bolfa, detektiva ÚŠB, ktorý pracoval pre odboj. S písomným potvrdením od Pavloviča Štefan Kuchárek šiel do Banskej Bystrice za Bolfom, avšak namiesto správneho adresátovi sa potvrdenie dostalo do rúk príslušníka nemeckej bezpečnostnej polície, ktorý povedal, že Bolf je on. Túto verziu treba ešte podrobnejšie preskúmať. Martina Bolfa zatkla nemecká bezp. polícia, príslušníci EK 14, dňa 27. januára 1945 alebo tesne predtým.³⁹ V Banskej Bystrici príslušníci EK 14 zatkli aj Štefana Kuchárka.⁴⁰ V tom čase prerušilo sa rádiospojenie s ústredím. Dňa 29. januára 1945 čs. vojenská misia v Moskve hlásila do Londýna: „Spojenie s Milanom stratené.“⁴¹

Predbežne sa nevie, čo všetko nacisti počas výsluchov vytiahli z Bolfa a Kuchárka. Nepoznajú sa (ak sú vôbec zachované) výpovede Bolfa a Kuchárka. Podľa povojnovej výpovede Karola Kocha začiatkom februára 1945 ho v ordinácii vyhľadal Daniel Medňanský, spojka s Banskou Bystricou, a oznámil mu, že Bolf zatkli a že pri výsluchu povedal mená členov odbojovej skupiny Justícia. Koch okamžite o zlej správe informoval Pozdechsa s tým, že budú varovať ostatných členov Justície. Ďalej Koch osobne varoval Ing. Jána Országha, zamestnancov knižkupectva Justícia a iných justiciánov.⁴² Nepodarilo sa mi zistiť, či varovali aj Michala Pavloviča.

Napriek vyššie uvedenému varovaniu ohrozené osoby neprešli do úplnej ilegality, neodobrali sa do tajných bytov alebo úkrytov.

Nepochybne sa zo strany nemeckej bezpečnostnej polície pripravoval záťah proti Pavlovičovi a jeho spolupracovníkom. Potrebovala však konkrétne údaje o mieste Pavlovičovho pobytu. Avšak razia v Novej dobe proti Pavlovičovi sa neuskutočnila z iniciatívy nemeckej bezpečnostnej polície alebo na jej príkaz.⁴³ Bliezner nahral Hlinkovej garde, ktorá zakročila.

Pavlovič po 27. januári 1945 asi nemal správy o Kuchárkovi a akoby pociťoval, že mu v Bratislave horí pôda pod nohami. Alebo varoval Medňanský aj Pavloviča?⁴⁴ Isté

³⁸ ŠOBA v Bratislave, fond OLS Bratislava, č. 493/1948. Opieram sa o zápisnicu, ktorá sa s M. Bakošom spísala po prechode frontu 5. apríla 1945 v Poprade. Bakoš sa dovoľával, že to môže potvrdiť L. Varga.

³⁹ M. Bolf (1912–1945) do väznice nem. bezp. polície v Banskej Bystrici bol prijatý 27. januára 1945. Podľa záznamu bol z tejto väznice prepustený 30. januára 1945 vraj „na slobodu“, čo v skutočnosti znamenalo, že pravdepodobne v ten deň bol prevezený do Bratislavy. Údaje o uväznení M. Bolfa pozri v Základnej knihe zaistencov vo väznici Krajského súdu v B. Bystrici, ktorá sa nachádza v zbierkach Múzea SNP v Banskej Bystrici.

⁴⁰ Š. Kuchárek zatkli v tom istom čase ako Bolf. Preto nie je presný údaj V. Šalgoviča, že Kuchárek zatkli 30. januára 1945. Pozri Predvoj, roč. III, č. 39 z 28. septembra 1967.

⁴¹ SÚA v Prahe, č. E-22-12-14.

⁴² Archív Krajského súdu v Bratislave, fond Štátny súd Bratislava, č. 2 Ts 67/1951.

⁴³ V. Šalgovič však nesprávne uviedol, „že sa gardisti na príkaz nemeckej zpravodajskej služby rozhodli rezidenta Hroma a jeho skupinu likvidovať.“ Pozri Predvoj, roč. III, č. 39 z 28. septembra 1967.

⁴⁴ V konšpirácii okolo Pavloviča a Justície nie je dosiaľ patrične objasnená úloha mladého Daniela Medňanského (1924–1945), ktorého tiež zatkli vo februári 1945 a zahynul v Mauthausene.

je: Pavlovič rozhodol sa presťahovať do Kapiniec, kde mal rodinné zázemie. Začal sa pripravovať na odchod z Bratislavy a vtedy ho udal Bliezner.

Podľa výpovede Otomara Kubalu razia sa začala pripravovať takto: „Začiatkom februára 1945 – na presné dátum sa už nepamätám – spomínam si, že to bolo v sobotu dňa 3. februára 1945, dal si ma zavolať minister Mach a v prítomnosti Štefana Uhrovčíka, úradníka bezpečnostného odboru a povedal mi, že mu hlásil poslanec František Hrušovský,⁴⁵ že istý nadporučík Rudolf Bliezner mu prezradil, že vie o jednom parašutistovi v Bratislave, okolo ktorého je zoskupená celá protištátna skupina a že on je do tejto skupiny zapojený a že si teraz kladie za povinnosť odhaliť a prezradiť túto skupinu bezpečnostným úradom. Mach mi povedal, že odpoludnia je zjednaná schôdza medzi Uhrovčíkom a Blieznerom a že dohovorene s Blieznerom Uhrovčík prevedie zatknutie tohto parašutistu a celej skupiny.“⁴⁶ Podľa povojnovej výpovede Michala Gombárika Pavloviča prezradil aj „istý poručík gardy Gindl“.⁴⁷

Otomar Kubala naráchlo vytvoril asi 40 člennú skupinu gardistov, ktorá mala uskutočniť a zabezpečiť prepád v Pavlovičovom byte. Medzi tými, ktorí mali vniknúť do bytu a zaistiť Pavloviča, bol aj Michal Gombárik z Nitry, známy gardistický surovec. Zhodou okolností z Trenčína v ten deň pricestoval do Bratislavy gardista Štefan Pagáč⁴⁸ a Kubala ho začlenil do prepádovej skupiny. Pripravovala sa razia, ktorou sa začala rozvíjať tragická kapitola rezistencie v Bratislave.

Cierna a iná opozícia

Povstanie neobyčajne silne prekvapilo a zaskočilo takmer všetkých, ktorí tak alebo onak boli spätí s existenciou slovenského štátu. Na rôznej úrovni sa nastolovali otázky, ako sa mohlo stať, že vypuklo Povstanie proti „vlastnému štátu“, aký ono bude mať dosah a význam pre ďalší politický vývoj, čo bude so Slovenskom po vojne atď. Existovala široká diferenciácia názorov a hodnotení. Spomedzi ľudáckej mladšej generácie už v prvých dňoch septembra 1944 sa radikálne nastolovalo obvinenie, že niektorí čelní činitelia HSLS umožnili vývoj, ktorý vyústil do Povstania. Niekoľko osôb, ktoré sa označovali za mladú ľudácku generáciu, po predbežných poradách zoštylizovali memorandum s dátumom 20. september 1944 a toho istého dňa ho odovzdali prezidentovi

⁴⁵ F. Hrušovský (1903–1956), riaditeľ gymnázia v Kláštore pod Znievom, poslanec Slovenského snemu. Pred príchodom ČA emigroval, od r. 1947 žil v USA, kde sa politicky exponoval v radoch ľudáckej emigrácie.

⁴⁶ SNA v Bratislave, fond NSB, č. 13/1946. O. Kubala.

⁴⁷ ŠOBA v Bratislave, fond OLS Bratislava, č. 237/1947.

⁴⁸ S. Pagáč (nar. r. 1920), úradník mesta Trenčína, bol vo vyšetrovacej väzbe od 23. marca 1944 do 29. novembra 1944 ako podozrivý zo špiónáže pre horthyovské Maďarsko. Krajský súd v Bratislave ho v novembri 1944 spod obžaloby oslobodil. Pagáč sa počas väzby v Justičnom paláci zoznámil s čelnými činiteľmi komunistického odboja, ktorí boli jeho spoluväzňami. Po prepustení na slobodu vstúpil v Trenčine do POHG a stal sa dôverníkom ÚŠB. V tomto novom postavení sa dostal k udalostiam, ktoré opisujem. Po vojne, v r. 1958, Krajský súd v Bratislave Pagáča odsúdil na 22 rokov za údajné zastrelenie Michala Pavloviča. Pagáč počas výkonu trestu bol istý čas v jednej cele s Bohumilom Laušmanom. Na slobodu ho podmienene prepustil v júni 1968. Čoskoro odišiel do emigrácie, kde publikoval údaje o Laušmanovom tragickom skone v ruzynskej väznici. V každom prípade bol Pagáč zdemoralizovaný muž a preto treba veľmi kriticky skúmať všetky jeho výpovede pred bezpečnostnými a justičnými orgánmi.

REZISTENCIA A PERZEKÚCIA V BRATISLAVE PRED FRONTOM

Tisovi.⁴⁹ *Autori memoranda žiadali zaviesť dôsledný autoritatívny systém v HSLS a štáte. Kritizovali a odsudzovali rôzne stránky verejného života a zaútočili aj na konkrétne osoby.*

V memorande sa napríklad uvádzalo:

„Z Predsedníctva strany a vedenia rezortov nech odstúpia tí, ktorí neveria v slovenskú štátnosť, ktorí sa dajú ľahko ovplyvňovať nepriateľskou propagandou a už z ďaleka kapitulujú a ktorí sa ukázali slabými pri vykonávaní ich zodpovedných verejných funkcií. Najmä nech odstúpia Dr. Gejza Medrický, Július Stano a Dr. Aladár Kočiš. Prví dvaja zavini, že v ich ministerstvách sa temer na celej čiare postupovalo proti záujmom Strany a pod ich záštitou organizovali sa protištátne elementy.

V treťom prípade Dr. Aladár Kočiš, ako generálny tajomník HSLS ukázal sa natoľko slabým, že Strana jeho nedostatočnou ráznosťou, nedostatočným zastavaním záujmov hnutia a jeho nedôslednosťou začala sa rozkladať a má nábeh stať sa bezvýznamným spolkom.“⁵⁰ Zástupcov mladšej ľudáckej generácie prijal prezident Tiso a zrejme u neho pôsobili ako nátlaková skupina, ktorá začala aktivitu prispôbenú novej situácii. Vyvrcholením činnosti radikálov bol zjazd mladšej ľudáckej generácie v Piešťanoch 14.–15. januára 1945.

V prílohe k memorandu s dátumom 4. október 1944 sa opakovali a zostrovali výpady a obvinenia proti Medrickému, Stanovi a Kočišovi, z ktorých dvaja boli ministrami novej slovenskej vlády.⁵¹ Ostro sa útočilo najmä na Kočiša. Podľa autorov memoranda:

„Dr. Aladár Kočiš neuplatňoval autoritu Strany dostatočne za celý čas svojho pôsobenia vo funkcii generálneho tajomníka. V ťažkých dňoch koncom augusta a začiatkom septembra t. r. aparát Strany úplne zlyhal. Dr. Kočiš nedal v tom čase funkcionárom nijaké pokyny, sám vyriekol 4. septembra pred Dr. Paučom, že je indisponovaný hovoriť do rozhlasu.“⁵²

Memorandum z 20. septembra 1944 a príloha k nemu zo 4. októbra 1944 bola súčasťou krízy a rozporov, ktoré zavládli v ľudáckom tábore. Avšak v jednom autori memoranda jednotne stáli spolu s vládou a prezidentom. A to v protipovstaleckom postoji. V prílohe sa tiež menovite uviedlo, že priamymi strojmi „puču“ sú Čatloš, Talský, Bodický, Golian, Marko, Kiš, Čáni, Paulíny, Karvaš, Droppa, Šrobár, Viest, Ursíny, Havlík, Fábry, Lettrich, Makovický, Ušiak, riaditeľstvo firmy Tauš, vedenie podniku Baťa atď. Žiadala sa očista vo vlastných radoch, tresty pre „zradcov“ slovenskej štátnosti a pod. *Avšak memorandisti, nech akokoľvek ostro posudzovali pomery v ľudáckom tábore, jednoznačne prejavovali dôveru a oddanosť prezidentovi Tisovi.*

⁴⁹ Podľa svedeckej výpovede Dr. Jozefa Kosorína memorandum zoštylizovali: Dr. Štefan Polakovič, Dr. Jozef Paučo, Alojz Macek, Štefan Mikula, Jozef Mikula a Alojz Krajčovič. Pozri ŠÚA SSR v Bratislave, fond NSB, č. 6/1946. J. Tiso a spol.

⁵⁰ SNA v Bratislave, fond NSB, č. 11/1946. A. Kočiš. Memorandum sa v spisoch nachádza rozmnožené cyklostylom. Pozri tiež Husák, G.: Zápas o zajtrajšok. Bratislava 1948, s. 88.

⁵¹ Nová vláda bola vymenovaná 5. septembra 1944 s premiérom Dr. Štefanom Tisom, ktorý bol zároveň ministrom zahraničných vecí a ministrom pravosúdia. Medrický bol ministrom hospodárstva a Kočiš ministrom školstva a národnej osvety.

⁵² SNA v Bratislave, fond NSB, č. 11/1946.

Na jeseň 1944 vznikali alebo aktívnejšie sa prejavovali aj iné skupiny. Jozef Stasko ich nazval debatnými skupinami.⁵³ Jednou takou skupinou bola tzv. čierna opozícia, ktorá vznikla ešte v roku 1943. Bolo to vlastne voľné zoskupenie intelektuálov-priateľov – Jozef Staško, Dr. Jozef Mikuš, Dr. Ferdinand Ďurčanský, Dr. Ján Kempný, Dr. Ján Mikula a neskôr – od roku 1944, do tejto spoločnosti chodil aj Dr. Jozef Kosorín, Dr. Ján Lacko a Ing. Ľudovít Lednár.

V inej debatnej skupine (kinopartia) sa stretali Dr. Vojtech Krajčovič, Dr. Ladislav Ruman, Dr. Ján Kempný, Dr. Michal Choluj, Dr. Jozef Kosorín a iní.

Z uvedených mien je na prvý pohľad jasné, že niektoré osoby sa stretali v dvoch skupinách, podľa situácie a osobného pozvania. Ďalej nemožno nespomenúť, že iba niektorí boli verejne vystupujúcimi činiteľmi. Bol to predovšetkým univ. prof. Dr. Ferdinand Ďurčanský, ktorý v tom čase, ale i po vojne, bol často frekventovanou osobou pri rozhovoroch, stretnutiach a po vojne aj pred Národným súdom v Bratislave. Hoci sa Ďurčanský vo verejnosti pozitívne vyjadroval o slovensko-nemeckej spolupráci, aj tak nemecká bezp. polícia podozrievavo sledovala a vyhodnocovala jeho prejavy a články. Dokonca sa zachovali záznamy, že Ďurčanského tajne kontaktujú zo sovietskej strany.⁵⁴ Avšak Ďurčanský zotrval na protikomunistickej a protičeskej platforme. Ďurčanský so zánietenosťou jemu vlastnou verejne vyhlasoval, že Dr. E. Beneš je nepriateľ slovenského národa číslo 1.

O vyššie uvedených debatných skupinách, v ktorých boli nesporné muži s politickými ambíciami a skúsenosťami, sa veľa popisalo tendenčne, ba i vykonštruovane. Ak u mladej ľudáckej generácie išlo o záchranu slovenskej štátnosti, ak išlo o podporovateľov linie prezidenta Tisa, v debatných krúžkoch bola pestrá spoločnosť. Časť sa pozitívne stavala k myšlienke obnovenia Československa, ale mala na zreteli samobytnosť slovenského národa a konfesiónálne išlo prevažne o katolíkov. V debatných skupinách sa ako samozrejmosť očakávala porážka Veľkonemeckej ríše, ale odhady povojnového postavenia Slovenska neboli medzi nimi totožné. Je na mieste otázka, či z okruhu debatných skupín vyšla nejaká iniciatíva alebo pokus o hľadanie cesty k spojencom. Pripadne, či s takou iniciatívou mali nejakú spojitosť aj členovia slovenskej vlády alebo prezident Tiso.

Nemecké policajné a iné orgány vytrvanlivo sledili po všetkých prejavoch a náznakoch, ktoré by sa mohli nazvať pokusom o prebehnutie ľudáckych špičiek na stranu spojencov. Napríklad vieme, že v nemeckom väzení kapitán Ján Stanek svoje výpovede o účasti v Čatlošovej memorandovej akcii staval na tom, že konal na rozkaz generála Ferdinanda Čatloša, a ten zase postupoval so súhlasom prezidenta Tisa.⁵⁵ Hodnovernosť

⁵³ Most, roč. 23, č. 1–2 (1976), s. 37. Podľa Dr. Jána Kempného stretnutia v debatných skupinách „nemali charakter formálnych schôdzí a nikdy nepadlo žiadne uznesenie účastníkov.“ Pozri Zápisnicu komisie Predsedníctva Demokratickej strany, napísaná v Bratislave dňa 1. septembra 1947 vo veci vyšetrenia obvinení, týkajúcich sa poslancu Dr. Jána Kempného, generálneho tajomníka DS, ktoré boli prednesené na schôdzi Národného frontu Čechov a Slovákov v Prahe dňa 11. júna 1947. Cyklostyl – vo vlastníctve autora štúdie.

⁵⁴ Hovoril som na túto tému s Dr. Ferdinandom Ďurčanským (1906–1974) počas náhodného stretnutia v Linzu (Rakúsko) v septembri 1968. Ďurčanský mi povedal, že Dr. František Púčik, advokátsky koncipient v jeho kancelárii a brat Ing. Jozefa Púčika (vtedy partizán a člen Pracovného výboru KSS v Balážoch), mu vraj chcel sprostredkovať stretnutie so zástupcom sov. partizánov. On však odmietol. Ďurčanský vyľučoval, že by mohlo ísť o provokáciu zo strany nemeckej bezp. polície.

⁵⁵ Podrobnejšie pozri JABLONICKÝ, J.: Neúspešná misia v Moskve, strojopis-samizdat. Bratislava 1980.

tejto verzie nacisti vyšetrovali. Aj bývalého guvernéra Slovenskej národnej banky a prednostu NÚZu Dr. Imricha Karvaša nacisti vo väzení vypočúvali o prezidentovi Tisovi a jeho politických zámeroch.⁵⁶ Obaja – Ján Stanek a Imrich Karvaš – zostali v postavení prominentných (a privilegovaných) väzňov až do konca vojny.⁵⁷ Zrejme ich nacisti držali v rezerve ako „korunných svedkov“ pre prípad, že by Dr. Jozef Tiso zlyhal alebo sa odstraňoval z funkcie prezidenta Slovenskej republiky.

S verziou o Tisových zákulisných krokoch, ktoré by boli v rozpore s jeho navonok hlásanou vernosťou k Veľkonemeckej ríši, sa treba vyrovnávať, lebo ju opäť za podmienok tzv. normalizácie zaktualizoval historik Václav Král v knihe „Osvobození Československa“. Podľa Václava Krála:

„Nemecká zpravodajská služba sledovala Tisovy pokusy o navázání kontaktů se Západem a nikterak je nemánila, protože kompromis se Západem byl i cílem mnohých nacistických pohlavárů, mimo jiné i Himmlerovým. Proto se nacisté omezili spíše na to, aby Tisovy pokusy o kontakty se Západem kontrolovali a případně využili ve svůj prospěch.

Věděli, že do této akce jsou zapojeni slovenští – diplomaté – Kirschbaum ve Švýcarsku a Cieker ve Španělsku. Kromě Vatikánu se spoléhalo i na ľudácké organizace amerických Slováků.“⁵⁸

Citované Královo tvrdenie je sčasti výplodom fantázie a sčasti nesprávnym interpretovaním nacistických dokumentov. V prvom rade poznamenávam, že neexistovali Tisove pokusy o nadviazanie spojenia so Západom a samozrejme, že do takých pokusov neboli zapojení diplomati Jozef Kirschbaum a Jozef Cieker.⁵⁹ Nacisti sa o tieto možné pokusy permanentne zaujímali, ale nedopátrali sa konkrétnych a usvedčujúcich dôkazov. V mnohých nacistických spravodajských hláseniach sa objavovali podozrenia tohto druhu. Ak by sa skutočne také pokusy odohrali, tak by bolo potrebné argumentovať inými dokumentami, než je Králov odkaz na nacistický dokument pochybnej hodnoty.

Václav Král totiž pristúpil ku „konkrétnym“ údajom o stykoch ľudáckych činiteľov na Slovensku so zástupcami vraj ľudáckych organizácií v USA. Podľa Krála:

„Ďurčanský ovládal tzv. Ústav pro zahraniční Slováky a využíval této instituce k podpoře svých politických kombinací. Pozval do Bratislavy zástupce ľudáckých organizací v USA, od nichž se očekávalo, že zprostředkují Tisovy kontakty ke kardinálu Spellmanovi, k vládě USA, k Vatikánu. Nacistická služba SD si ihned ověřila jejich

⁵⁶ I. Karvaša (1903–1981) nemecká bezp. polícia zatkla 3. septembra 1944 v Bratislave. S Karvašom som hovoril viackrát na túto tému. Vždy mi zhodne hovoril, že počas výsluchov dostával otázky, ktoré stáli do podozrivého svetla Dr. J. Tisu. Tiež po vojne Karvaš vypovedal takto: „V Berlíne pri mojom výsluchu chceli sa dozvedieť podrobnosti o politickom postoji slovenských vedúcich činiteľov – politikov, hlavne prezidenta Tisa v súvislosti s prípravou povstania.“ Pozri ŠÚA SSR v Bratislave, fond NSB, č.23/1946.

⁵⁷ J. Staneka a I. Karvaša na fotografii v spoločnosti prominentných politických väzňov (už oslobodených) pozri v knihe DOLLINGER, H.: Die letzten Hundert Tage. München 1965, s. 293.

⁵⁸ Král, V.: Osvobození Československa. Praha 1975, s. 196–197. Ako prameň k tomuto tvrdeniu uviedol NAUS T-175-549; Bds-RSHA 11. 12. 1944.

⁵⁹ Dr. J. Cieker (1907–1969), slovenský vyslanec v Madride, a Dr. Jozef Kirschbaum (nar. r. 1913), chargé d'affaires na slovenskom vyslanectve v Berne, nedostali inštrukcie, ani tajné pokyny, aby hľadali cesty k západným spojencom. Kirschbaum v neutrálnom Švajčiarsku mal možnosť sledovať kam speje medzinárodné postavenie Slovenskej republiky. Napríklad v politickej správe z 24. februára 1945 z Bernu na MZV v Bratislave o. i. uviedol: „Naša pozícia od augustového povstania ako som už referoval sa rapidne zhoršuje.“ Pozri SNA v Bratislave, fond NSB, č.50/1946. J. Kirschbaum.

možnosti; oba prostredníci priznali, že ľudácke organizace v USA nemajú prakticky žiadny vliv na americkou politiku. Preto bolo doporučeno, aby nacistická politika využívala ľudáckych organizácií v USA, neboť mohou přesvědčovat americkou veřejnost, že prý Německo neutiskuje malé sousední národy.⁶⁰

Je skoro neuveriteľné čo dokázal vykonštruovať profesionálny historik. V poznámke Král uviedol ako prameň NAUS T 175-519, RSHA 3. februára 1945 a za zástupcov ľudáckych organizácií v USA dekana Šišku a Hodžovho dôverníka M. Tomeša. Keďže nie každý smrteľník mohol a môže študovať alexandrijské mikrofilmy, dovolím si niekoľko poznámok. Král písal o udalostiach, ktoré sa mali odohrať pred frontom, koncom 1944 a začiatkom 1945 roku. Okupovaná časť Slovenska ako súčasť priestoru ovládaného nemeckými vojenskými a policajnými silami bola bez spojenia s USA. Ferdinand Ďurčanský vôbec nemohol na Slovensko pozvať zástupcov slovenských organizácií v USA za účelom, ktorý uviedol Král.

Falzifikátorstvo Václava Krála sa dá rukolapne dokázať najmä na základe totožnosti Pavla Šišku a Martina Tomeša. Preto uvádzam: Msgr. Pavol Šiška (1878–1954), rím. kat. farár v Hlohovci od roku 1920 až do smrti. V rokoch 1908–1919 žil v USA, bol signatárom Pittsburskej dohody. Z poverenia slovenských katolíckych spolkov v USA prišiel najprv do Paríža a potom na Slovensko, kde politicky patrilo do HSĽS. Nebol zástupcom ľudáckych organizácií v USA podľa Kráľovej verzie. Martin Tomeš (1886 až 1969), statkár a bývalý agrárnik. Aj Tomeš sa po 1. svetovej vojne vrátil z USA na Slovensko, od roku 1927 zbytkový statkár v Kľačanoch pri Hlohovci. Otec Emila Tomeša, odbojára a po potlačení SNP agenta nemeckej bezp. polície.⁶¹

Šiška a Tomeš počas 2. svetovej vojny žili na Slovensku, prvý v Hlohovci a druhý v Kľačanoch. V mikrofilme T 175-519 sú zábery dokumentov, ktoré jednoznačne hovoria o tom, prečo nacistickí agenti chceli informácie od Tomeša a Šišku, lebo americko-slovenské styky, skutočné a domnelé, sa sledovali. Šiška a Tomeš nikdy nekliesnili cestu prezidentovi Tisovi k vláde USA, ku kardinálovi Spellmanovi a k Vatikánu. Je to výmysel Václava Krála.

K Vatikánu v tom čase bol najbližšie tamojší slovenský vyslanec Karol Sidor. Avšak akékoľvek priame zasahovanie Sidora do domáceho vývoja vylučovala o. i. skutočnosť, že Rím bol obsadený vojskami západných spojencov. Pritom poslanec Pavol Carnogurský, najbližší a najdôvernejší spolupracovník Sidora, sa cez zimu 1944–1945 zdržoval prevažne v rodnej obci Malá Franková (Zamagurie), kde v januári 1945 prežil aj prechod frontu.

Bol vôbec nejaký pokus alebo snaha nadviazať spojenie so západnými spojencami, alebo aspoň vytvoriť si nejaké okienko na osobnú záchranu? Áno. Ale bol nereprezentatívny a stroskotal tak trápne, že sa ľudácki emigranti radšej k nemu ani nehlásia. V zimných mesiacoch 1944–1945 v krúžkoch ľudáckej inteligencie v Bratislave sa debatovalo a uvažovalo o alternatívach politického vývoja. Nie raz sa vyslovovalo želanie, aby sa uzavrelo separátne prímerie medzi Nemeckom a západnými spojencami. Tieto

⁶⁰ Král, V.: Osvobození Československa, s. 197.

⁶¹ Osobne som poznal Martina Tomeša, niekoľko rokov sme blízko seba bývali v Trnave, kde Tomeš aj zomrel. Debatoval som s Tomešom o jeho účasti v odboji i o osude syna Emila Tomeša (1908–1945), ktorý zahynul počas pražského povstania, ale nie ako povstalec. Mal som príležitosť archívne dokumenty porovnávať a dopĺňať s údajmi Martina Tomeša.

úvahy zamestnávali mozgy mnohých ľudákov s nereálnou predstavou, že Slovensko ako porazený štát bude zastúpené na mierovej konferencii. Úvahy sa viedli na „salónnej“ úrovni, v bytoch, kaviarňach, po úradoch, ale len v uzavretej spoločnosti niekoľkých osôb. Takýmto diskusným „salónom“ bol aj byt Dr. Vojtecha Krajčoviča, riaditeľa Ústavu pre výskum konjunktúry pri Slovenskej národnej banke.

Dr. Krajčovič sa v rodine podplukovníka Emila Práta zoznámil so „záhadným Francúzom“, vystupujúcim pod menom Albert Poupet, ktorý o sebe tvrdil, že je dôstojníkom francúzskej armády. V skutočnosti to bol maďarský občan z Budapešti, ktorý na Slovensko ušiel pred rasovou perzekúciou. Poupet-Blum sa dopustil podvodov⁶² a ponúkal sa v Krajčovičovej spoločnosti, že môže nadviazať spojenie do západných krajín. Muž s „tajným poslaním“ zachoval chladnokrvnosť aj vtedy, keď sa prezradil, že nie je Francúz. S oxfordskou angličtinou sa začal predstavovať ako Angličan s veľkými možnosťami. Poupet-Blum si rázom získal sympatie a dôveru Dr. Vojtecha Krajčoviča, ktorý mu umožnil zoznámenie s Dr. Ferdinandom Ďurčanským a ďalšími činiteľmi.

Z okruhu Dr. Ferdinanda Ďurčanského, Dr. Karola Murína, tajomníka prezidenta Tisu, a ďalších osôb vznikol nápad, aby Dr. Vojtech Krajčovič cez Juhosláviu odcestoval do Talianska, resp. až do Anglicka. Sprievodcom Dr. Krajčoviča mal byť Poupet-Blum, ktorý sľuboval, že umožní Krajčovičovi styky s anglickými dôstojníkmi. Pre Poupetu-Bluma vystavili falošný slovenský pas na meno Ján Burdats. Osobné auto dal k dispozícii Dr. Karol Murín.⁶³

Krajčovič s doprovodom sa dostal len na územie Juhoslávie, kde ho zatkla chorvátska polícia a dopravila do Záhrebu. Chovanie a vystupovanie Dr. Krajčoviča a jeho spoločníkov bolo podozrivé. Krajčovič sa údajne kde koho pypytoval ako sa môžu spojiť s partizánmi. V januári 1945 v Bratislave už zasvätené osoby vedeli, že celá akcia s Krajčovičom praskla. Chorvátske vyslanectvo verbálnou notou zo 17. januára 1945 oznámilo ministerstvu zahraničných vecí v Bratislave, že Dr. Krajčovič a ďalšie štyri osoby sa nachádzajú vo väzení v Záhrebe. V chorvátskej note sa o. i. uviedlo: „Polícia ozbrojenej moci dopravila zatknutých do Záhrebu, kde boli podrobení ďalšiemu výsluchu na Veliteľstve brannej moci v Záhrebe, pri ktorej príležitosti sa zistilo, že zatknutí prišli na územie Nezávislého štátu Chorvatska s úmyslom, aby cez partizánov prišli do kontaktu s anglickými dôstojníkmi a aby sa na ten spôsob dostali do Anglie.“⁶⁴

Slovenské úrady vyvinuli iniciatívu, aby chorvátske úrady vydali Krajčoviča na Slovensko. O jeho návrat mala záujem aj nemecká bezpečnostná polícia v Bratislave. Ďalekopisom dňa 18. januára 1945 požiadali veliteľstvo nemeckej bezpečnostnej polície

⁶² Albert Poupet, vl. menom Blum, sa v lete 1944 v Trenčianskych Tepliciach zoznámil s dcérou podplukovníka Emila Práta, ktorý tam slúžil na MNO-VS. Poupet-Blum jej a aj sa s ňou „zasnúbil“, hoci bol ženatý. Toto milostné dobrodružstvo Poupetu-Bluma s dcérou podplukovníka Práta, tiež vydatou, ale mužom opustenou, sa skončilo škandálom. Ale Poupet-Blum vedel plávať v podvodoch ako ryba vo vode.

⁶³ SNA v Bratislave, fond NSB, č. 6/1946. Svedecká výpoveď Dr. Karola Murína.

⁶⁴ ŠOBA v Bratislave, fond ŠZB, č. 807/1945. V. Krajčovič. Okrem Krajčoviča boli zatknutí: Štefan Lukáč, Ján Burdats, Zuzana Burdatsová a Edita Ballová. Úradným šetrením sa čoskoro zistilo, že poslední traja mali falošné pasy. S týmito cestovnými dokladmi chceli uniknúť spolu s Poupetom-Blumom aj jeho manželka a svokra.

v Záhrebe o vydanie Krajčoviča a jeho spoločníkov. Najprv ich mali však nacisti v Záhrebe prevziať od chorvátskych úradov.⁶⁵

Pre nacistov bol Krajčovičov prípad ďalšou pikantnou príležitosťou k vyšetrovaniu, či sa nenadväzovalo spojenie smerom na Západ. Nemecký vyslanec Ludin pri jednej príležitosti výhražne povedal Dr. Karolovi Murínovi, že v súvislosti s Dr. Krajčovičom by ho mohol dať zavrieť. Faktom zostáva, že Krajčoviča nevydali na Slovensko a celý prípad zostal na periférii činnosti čiernej opozície.⁶⁶

Prípad Krajčoviča uvádzam preto, aby sa nešírili nepodložené legendy, že mal poverenie od prezidenta Tisa alebo, že bol emisárom slovenskej vlády a pod. Opak bol skutočnosťou – *prezident Tiso a slovenská vláda Štefana Tisa zostala po boku Veľkonemeckej ríše*. Prezident Tiso bol subjektívne presvedčený, že koná v záujme slovenského národa. Tento osudný postoj umocňoval jeho zarytý antikomunizmus. Preto dôsledne, vytrvalo a až do konca vojny odmietal všetko, čo prichádzalo z Východu.⁶⁷ To znamenalo, že mal nezmieriteľný postoj aj proti rezistencii.

* * *

Vernosť a oddanosť voči nacistickému Nemecku sa vyžadovala od všetkých orgánov. Túto líniu zdôrazňovali aj účastníci zjazdu mladej slovenskej generácie v Piešťanoch. V prijatom manifeste zo 14. januára 1945 proklamovali: „Je príkazom zdravého rozumu spolupracovať s tým, kto naše právo na slobodu a štát uznáva. Samozrejmým dôsledkom toho je naša spolupráca s Nemeckom. Bojujúc po boku Nemec-ka, bojujeme za svoje prirodzené právo na štát a za svoje miesto medzi národmi.“⁶⁸ *Avšak ľudáci radikáli sa vyznačovali len silnými slovami. Nemali odvahu obliecť vojenské uniformy a odísť na front a tam riskovať životy.*

V situácii, keď sa niektorí poslanci slovenského snemu správali pasívne, ba niektorí dokonca prešli alebo sa ocitli na druhej strane, uskutočňoval sa nátlak na predsedu snemu Dr. Martina Sokola, aby sa slovenský snem verejne a manifestačne osvedčil za politiku, ktorú reprezentoval prezident Tiso. Scenár sa pripravil na zasadnutie snemu 23. januára 1945. Deň predtým, 22. januára, prezident Tiso si k sebe pozval Sokola a predložil mu tézy, ktoré malo obsahovať vyhlásenie snemu. Je zachovaný Tisov písomný koncept i Sokolov úradný záznam z 22. januára 1945. Tiso žiadal vyhlásenie, že prejav snemu je slobodný. Snem bol zvolený pred vojnou. Ďalej zdôrazňoval nedeliteľnosť slovenského územia a že legálnou reprezentantkou slovenského národa je vláda. Podľa Tisa Dr. Beneš je cudziniec. Tiso na konci konceptu uviedol: „Akékoľvek iné riešenie je znásilnenie prirodzeného práva Slovákov, je preto protidemokratické. Kto nás uzná –

⁶⁵ NAUS, T 175-555. zatiaľ nie sú preskúmané archívy v Juhoslávii, ktoré by mohli podrobnejšie objasniť prípad V. Krajčoviča.

⁶⁶ Krajský súd v Bratislave 30. marca 1945 vydal zatýkací rozkaz na Dr. V. Krajčoviča, teda niekoľko dní pred prechodom frontu v Bratislave. Krajčovič sa po 2. svet. vojne nevrátil na Slovensko, najprv žil vo Francúzsku a napokon sa usadil v USA.

⁶⁷ J. Tiso sa dokonca považoval za mučenika protibolševického boja. Pred popravou, vo večerných hodinách 17. apríla 1947, svojmu obhajcovi Dr. A. Žabkayovi nadiktoval a podpísal: „Svornosť národa nech je pokrstená mojou obeťou. Cítim sa byť mučenikom slov. národa a protibolševického stanoviska.“

⁶⁸ Slovák, 16. januára 1945.

toho i my uznávame. Jediné Nemecko.“⁶⁹ Tiso aj v tomto prípade slovenskú štátnosť spájal s nacistickým Nemeckom. Na tomto zotrval až do horkého konca.

Na zasadnutí snemu 23. januára 1945 jeho podpredseda Karol Mederly prečítal vyhlásenie snemu Slovenskej republiky, v ktorom okrem iného sa zdôrazňovalo:

*„Slovenský Snem ako nositeľ suverénneho práva národa 14. marca 1939 uskutocnil odvekú túžbu slovenského národa a preto aj zostáva strážcom slovenského štátu. Kto siaha na slovenský štát, siaha na život národa, je jeho nepriateľom a treba mu odporovať.“*⁷⁰

Karol Mederly hovoril jednoznačne za slovenský štát, ale sa vyhol silným slovám o vernosti nacistickému Nemecku. Ale predseda vlády Štefan Tiso vo vyhlásení v mene vlády na zasadnutí snemu povedal všetko a tak, ako si to želal prezident Tiso.

Zasadnutie slovenského snemu 23. januára 1945 zapadlo do vtedajších politických výkrikov ľudáckych špičiek. Svoju rolu tu zohral a dohral aj predseda slovenského snemu Dr. Martin Sokol, ktorý sa nedokázal vzoprieť tlakom zo strany prezidenta Tisa a iných činiteľov.

Martin Sokol patril k umierneným ľudákom, nebol mužom represie. V súkromných rozhovoroch dával najavo svoj protinacistický postoj. Ale nedokázal sa rozísť a režimom, ktorý budoval a reprezentoval. Sokol bol ochotný prispieť k obnoveniu Československa, ale jeho predstavy a plány stroskotali v konfrontácii s tvrdou realitou. Je známe, že Sokol sa pripojil k Šrobárovej memorandovej akcii v auguste 1943 a dokonca aj v lete 1944 dával Šrobárovi záruku, že slovenský snem v príhodnom okamžiku vyhlási opätovné spojenie Slovenska k Československej republike. Sokol bol totiž presvedčený o československom zmýšľaní väčšiny poslancov. Podľa dodatku k Šrobárovmu memorandu z 21. augusta 1943 Sokol vychádzal z toho, že slovenský snem je z 90 % za Československo, že zosadí slovenskú vládu i prezidenta, že rozpustí ľudovú stranu a vymenuje „dľa zmyslu ústavy slovenského štátu nových členov do nového slovenského parlamentu“.⁷¹ Bez toho, aby som podrobnejšie opisoval peripetie okolo Šrobárovho memoranda a Sokolovho dodatku k nemu, poznamenávam, že slovenský snem svojou štruktúrou a charakterom nemohol poslúžiť pri obnovení Československa. Nebol to demokratický parlament. Napokon slovenský snem sa vyslovil nie v prospech boja za Československo, ale 23. januára 1945 proklamoval vernosť politickému kurzu, ktorý zosobňoval a viedol prezident Tiso. Tým bol spečatený osud slovenského snemu. Zanikol s režimom. Sokol neuspel v hľadaní cesty do rezistencie, ale ani sa nepripojil k početnej skupine ľudáckych činiteľov, ktorí pred frontom opustili Slovensko.⁷²

Most medzi umiernenými ľudákmi a rezistenciou, ktorá v tomto období prežívala najťažšiu skúšku, nevznikol.

⁶⁹ SNA v Bratislave, fond NSB, č. 11/1947.

⁷⁰ Slovák, 25. januára 1945.

⁷¹ PREČAN, V.: Slovenské národné povstanie – Dokumenty, Bratislava 1965, s. 92.

⁷² M. Sokola (1901–1957) po prechode frontu v apríli 1945 v Piešťanoch zatkli sov. orgány a odvliekli do Sovietskeho zväzu. Späť do Československa ho eskortovali v januári 1947. Národný súd v Bratislave ho 18. októbra 1947 odsúdil na 5 rokov straty slobody. Vo februári 1949 bol prepustený z Leopoldova na slobodu. Posledné roky života strávil v rodnej obci Medzibrod, zomrel v Banskej Bystrici.

Ultimátum v Šrobárovom procese

V perzekúcii príslušníkov odboja a SNP osobitný význam nadobudol súdny proces proti Dr. Vavrovi Šrobárovi, predsedovi povstaleckej SNR.⁷³ Proces sa konal v decembri 1944 a v januári 1945 v Bratislave.

Vojenských veliteľov SNP, generálov Jána Goliana a Rudolfa Viesta, nacisti zajali 3. novembra 1944 v Pohronskom Bukovci.⁷⁴ Avšak zo špičkových politických reprezentantov SNP ani jeden sa nedostal do rúk nacistov alebo slovenských orgánov. Napriek tejto skutočnosti na program dňa sa dostal súdny proces proti politickým predstaviteľom Povstania, aby sa aj po linke justičnej exemplárne odsúdilo ich konanie.

Súdny proces pred ktorýmkoľvek slovenským súdom bol nevyhnutne súčasťou celkového krízového rozpoloženia ľudáckeho režimu. Na jednej strane pôsobili silné tlaky na exemplárne potrestanie pôvodcov Povstania a na druhej strane existovala zjavná neochota podriaďovať sa extrémnym činiteľom. Najmä predstavitelia nemeckého okupáckeho režimu často poukazovali, že niektoré zločky slovenského justičného, bezpečnostného a správneho aparátu uskutočňujú len formálne a neúčinné opatrenia proti občanom, ktorí sa povracali domov z Povstania. Otvorene a tvrdo nacisti naliehali, aby slovenské súdy vynášali tresty smrti nad povstalcami. Aj touto cestou sa mali „legalizovať“ zločiny nacistov a ich slovenských prísluhočov. Táto problematika sa dramaticky rozvíjala okolo súdneho procesu proti Dr. Vavrovi Šrobárovi a ďalším členom povstaleckej SNR. Proces sa konal v rovnakom čase ako proces proti Štefanovi Bašťovanskému a spol.⁷⁵ Kým proces proti Bašťovanskému prebiehal bez mimoriadneho záujmu nacistov, celkom ináč to bolo v procese proti Šrobárovi a ďalším spoluobžalovaným. Šrobárov proces vyvolal rozruch a ultimatívny nátlak nacistov. Osud slovenskej vlády bol na vážkach.

V prípade procesu z úradnej moci bol zaangažovaný prokurátor Dr. Karol Vagač, ktorý jednou rukou vybavoval služobné spisy a druhou rukou napomáhal odbojárom. Navonok zachovával dekorum štátneho zástupcu, ktorý stíha predstaviteľov SNP. Štátne zastupiteľstvo v Bratislave podalo žalobu 9. decembra 1944 proti Vavrovi Šrobárovi a spolovníkom.⁷⁶

Dňa 21. decembra 1944 začalo súdne pojednávanie pred osobitným senátom Krajského súdu v Bratislave proti Vavrovi Šrobárovi a ďalším 5 osobám. Avšak lavica pre obžalovaných bola prázdna. Obžalovaní Vavro Šrobár, Ján Ursíny, Ivan Štefánik, Jozef Šoltész a Peter Zafku boli na sovietskom, resp. na území obsadenom sovietskou armádou, kde patrili do novej slovenskej politickej reprezentácie. Nachádzali sa natrvalo mimo akéhokoľvek dosahu nemeckých okupantov a im slúžiacich slovenských orgánov.

⁷³ Túto kapitolu som napísal v januári 1983 a vyšla ako strojopis-samizdat. Do štúdie som ju začlenil len s malými úpravami, aby vhodnejšie zapadla do celkovej problematiky.

⁷⁴ J. Goliana a R. Viesta najprv väznili a vypočúvali v Bratislave. Dňa 10. novembra 1944 oboch autobusom pod silnou strážou previezli z Bratislavy do Viedne a odtiaľ večným rýchlikom v osobitne stráženom vozni ich eskortovali do Berlína. Pozri NAUS T 175-554. Golian a Viest zahynuli za dosiaľ neobjasnených okolností.

⁷⁵ Hlavné súdne pojednávanie bolo v dňoch 14., 18., 19., 20. a 21. decembra 1944. Súdne pojednávanie sa konalo za neprítomnosti absolútnej väčšiny obžalovaných. Rozsudok bol vynesený 21. decembra 1944 a to iba na tresty straty slobody. Bola to svojrázna súdna fraška. Štátnym žalobcom bol Dr. Július Viktory. Pozri ŠOBA v Bratislave, fond KSB, č. 940/1943.

⁷⁶ ŠOBA v Bratislave, fond KSB, č. 1799/1944 a fond ŠZB, č. 4242/1944. V. Šrobár a spol.

Iba jediný z obžalovaných, Dr. Jozef Lettrich, bol na okupovanom území, skrýval sa v Papradne pri Púchove.⁷⁷

Hoci súdne pojednávanie bolo neverejné, do siene sa dostavili dvaja agenti nemeckej bezp. polície v civile, ktorí si všetko usilovne začali zapisovať. Na žiadosť obhajcu Dr. Ivana Urbánka predseda senátu Dr. Ján Terebessy vyzval neznámych „pozorovateľov“, aby opustili miestnosť. Právnici, držiaci sa platných predpisov, sa postavili proti tým, ktorí mali celkom iný názor na funkciu justičných orgánov na okupovanom území Slovenska.

Jediného svedka z exponovaných povstaleckých činiteľov pred súd predviedli uväzneného Viliama Paulínyho, člena SNR a poverenika financií.⁷⁸ Vzhľadom na situáciu a na nátlak nacistov tak či onak sa rozsudok musí vyniesť. Avšak vynesú sa len vysoké tresty straty slobody. Takto sa uvažovalo v súdnej sieni.

Bez problémov a prieťahov osobitný senát Krajského súdu v Bratislave 22. decembra 1944 odsúdil za prípravu a účasť v SNP Dr. Vavra Šrobára na doživotné väzenie, Jána Ursínyho na 30 rokov väzenia, Dr. Jozefa Lettricha na 25 rokov väzenia, Dr. Ivana Štefánika, Dr. Jozefa Šoltésza a Dr. Ing. Petra Zafku – každého na 20 rokov väzenia.⁷⁹ Prokurátor Dr. Karol Vagač v mene Štátneho zastupiteľstva v Bratislave v deň vynesenia rozsudku ministerstvu pravosúdia oznamoval o výsledku súdneho konania. Podľa Vagača „Dr. Šrobár bol kvalifikovaný za vodcu a ostatní za význačných činiteľov úkladného podujatia“.⁸⁰

Rozsudok nacistov rozzúrila. Nemecký vyslanec Hans Elard Ludin podal o rozsudku správu na zahraničný úrad Ribbentropovi, ktorý 30. decembra 1944 v odpovedi požiadal Ludina, aby prezidentovi Tisovi a predsedovi slovenskej vlády oznámil nasledovné stanovisko:

„Ríšska vláda vzala na vedomie rozsudok trestného senátu Najvyššieho súdu⁸¹ proti Šrobárovi s najväčším počudovaním. Odsúdenie tohto hlavného pučistu na doživotné väzenie je úplná nemožnosť, ba priamo fraška. Po tom, ako bol puč na Slovensku porazený zásahom Nemecka, teda predovšetkým krvou nemeckých vojakov, možno pokladať rozsudok proti hlavnému vodcovi pučistov za urážku nemeckej brannej moci. Ríšska vláda preto musí žiadať, aby

⁷⁷ Dr. J. Lettrich, Dr. Matej Josko, Matej Bobrik, Andrej Djuračka (členovia povst. SNR) a Dr. Ján Záhumenský (vysoký úradník na Predsedníctve SNR) sa skrývali do 1. mája 1945 u Barbory Bobrikovej, sestry M. Bobrika. Lettrich po vojne uviedol, že v Papradne u Bobrikovej sa skrýval od 22. decembra 1944 do 1. mája 1945. Pozri VHA v Prahe, fond MNO-Kleg, č. 19267-Bo-474-1948. B. Bobriková.

⁷⁸ V. Paulíny (1877–1945) patrila do Šrobárovej skupiny. Uväznenie a tragický osud do istej miery si zavinil tým, že vo Sv. Ondreji 12. novembra 1944 sa prihlásil miestnym nemeckým orgánom a s ich povolením (tzv. Passierscheinom) odcestoval do Banskej Bystrice, kde ho na mestskom dome 14. novembra 1944 zatkla nem. bezp. polícia. ÚŠB podala 9. decembra 1944 trestné oznámenie aj proti V. Paulínymu ako dodatok k prípadu Šrobár a spol. Avšak Štátne zastupiteľstvo v Bratislave nepodalo žalobu a nezačlenilo ho do súdneho procesu Šrobár a spol. Osobitný záujem o neho prejavili nacisti, po výsluchoch ho odviekli do Nemecka, kde zahynul. Pozri ŠOBA v Bratislave, fond ŠZB, č. 4935/1944. V. Paulíny.

⁷⁹ ŠOBA v Bratislave, fond KSB, č. 1799/1944. Všetci boli okrem toho odsúdení na 10 rokov straty úradu a 3 roky volebného práva a ostatných čestných práv. Ďalej na zhabaní celého majetku.

⁸⁰ ŠOBA v Bratislave, fond ŠZB, č. 4242/1944.

⁸¹ V skutočnosti to bol osobitný senát Krajského súdu v Bratislave.

a) ihneď, a to najneskôr v priebehu troch dní po odovzdaní Vášho vyhlásenia bol vytvorený nový súd ad hoc akéhokoľvek druhu, ktorý by v tej istej lehote odsúdil Šrobára na smrť; ďalej musí byť tento rozsudok smrti ihneď na Slovensku uverejnený,

b) ríšska vláda musí ďalej trvať na tom, aby ti traja sudcovia trestného senátu, ktorí vyniesli rozsudok nad Šrobárom na doživotné väzenie, boli okamžite prevezení do koncentračného tábora.

Trestným senátom vynesený rozsudok je priam pozvaním pre všetky nepokojné živly na Slovensku na nový puč, takže spomínané požiadavky ríšskej vlády sú v najvlastnejšom záujme slovenskej vlády a Slovenského štátu.⁸²

K osobnej informácii vyslanca Ludina minister Ribbentrop poznamenal, „že spomínané požiadavky ríšskej vlády si predstavujeme ako prvý štartový výstrel, aby sme aj prezidentovi aj slovenskej vláde ukázali, že sme rozhodnutí myslieť to vážne.“⁸³

Vyslanec Ludin toto stanovisko formou demaršu 31. decembra 1944 odovzdal slovenskej vláde.⁸⁴ Ludinov diplomatický zárok sa uskutočnil na najvyššej úrovni – u prezidenta Jozefa Tisa a predsedu vlády Štefana Tisa. Túto ponížujúcu epizódu Štefan Tiso vo svedeckej výpovedi podal nasledovne:

„Demarš z konca decembra 1944, ktorú podali Nemci prezidentovi, to bola demarš, keď bol vynesený rozsudok proti Šrobárovi a spoločníkom, neviem aký trest bol vynesený, ale nebol to trest smrti. Tedy mi telefonoval Ludin, bolo to na Silvestra v nedeľu doobeda do bytu, aby som išiel k prezidentovi, že mi chce v jeho prítomnosti niečo povedať. U prezidenta mi prečítali z jedného hárku, ktorý sa nachádza v mojich spisoch, že v lehote troch dní musí byť Šrobár a spol. odsúdení na smrť a že tí sudcovia, ktorí vyniesli trest na slobode, musia byť poslaní do koncentračného tábora. Ja som Ludinovi povedal, že to nespravím, lebo je to proti zákonu. Rozsudok je rozsudok a ja som sudca a preto žiadam, aby som bol zbavený funkcie. Na to mi Ludin povedal: – To Vám neradím, to nerobte. – Ja som ešte na to prehlásil, že ja protizákonnosť nespravím. Ak vyjde zákon, že by som mohol podľa zákona pokračovať, prosím urobím, to bola tá demarš.“⁸⁵

Obom Tisom bolo zrejme, že sa ide na ostrie noža. A tak slovenská vláda s rokom 1944 sa lúčila v stave ultimáta. Avšak urobila všetko, aby sa vyhovel Ludinovi. Hneď na Silvestra popoludní zasadala slovenská vláda a uvažovala ako zmeniť formálne právoplatný rozsudok. Uzniesla sa vytvoriť *Osobitný revízny senát* pri Najvyššom súde, ktorý mal „preskúmať“ rozsudok osobitného senátu krajského súdu. Na splnenie ultimáta nebolo veľa času. Podľa direktív Dr. Štefana Tisa aj na Nový rok 1945 sa pracovalo na vytvorení osobitného revízneho senátu.

Dňa 2. januára 1945 Štefan Tiso zvolal na 16. hodinu niekoľkých justičných pracovníkov (Dr. Karol Seichert, Dr. Štefan Knotek, Dr. Alojz Pojtek) a ich terorizoval. *Štefan Tiso generálnemu prokurátorovi prikázal navrhnuť absolútny trest a senátu, aby ho vyniesol.* Pohrozil, že kto neuposlúchne jeho príkaz, bude zatvorený.⁸⁶ Ďalej výstraž-

⁸² PREČAN, V.: Slovenské národné povstanie – Nemci a Slovensko, s. 479–480.

⁸³ PREČAN, V.: Slovenské národné povstanie – Nemci a Slovensko, s. 480.

⁸⁴ Text demarše pozri PREČAN, V.: Slovenské národné povstanie – Dokumenty, s. 916–917.

⁸⁵ SNA v Bratislave, fond NSB, č. 6/1946.

⁸⁶ Podľa svedeckej výpovede Dr. Karola Seichtera na uvedenej porade vystupoval Š. Tiso nasledovne: „My sme na zmenu rozsudku vo veci Dr. Šrobára a spol. na trest smrti dostali lehotu 3 dni, ktorá uplynie zajtra

REZISTENCIA A PERZEKÚCIA V BRATISLAVE PRED FRONTOM

ne poznamenal, že tí traja sudcovia, ktorí mierne súdili, sú už vo väzení. Skutočne popoludní 2. januára 1945 ÚŠB zatkla Jána Terebessyho, Jozefa Igondu a Ľudovíta Rigana. Tito sudcovia až do 13. marca 1945 boli v ilavskej väznici.⁸⁷

Predpoludním 3. januára 1945 sa zišiel osobitný revízny senát Najvyššieho súdu pod predsedníctvom Dr. Karola Seichtera. Lavica pre obžalovaných opäť bola prázdna. Len advokáti-obhajcovia boli prítomní v zastúpení Šrobára a spol. Pojednávateľ sa však nemohlo, lebo avizované vládne nariadenie, umožňujúce revíziu určitých rozsudkov, ešte nevyšlo tlačou. Nervozita členov senátu stúpala. Konečne okolo pol jedenástej zamestnanec tlačiarne v monterkách priniesol prvé, keľové odtlačky Slovenského zákonníka obsahujúceho vládne nariadenie s mocou zákona č. 255/1944 zo dňa 31. decembra 1944, podľa ktorého minister pravosúdia môže nariadiť revíziu rozsudkov vo veciach politických od 1. septembra 1944.

Konečne začalo pojednávanie. Úlohu žalobcu prevzal prokurátor Dr. Ctibor Matuškovič, ktorého do tejto nemilej funkcie nastrčil generálny prokurátor Dr. Alojz Pojtek, aby on sám nemusel sa v tejto veci exponovať. Z obhajcov opäť najmä Dr. Ivan Urbánek (ľudák) bránil svojich klientov. Označil celé pojednávanie za zmatečné, protizákonné a neplatné. Nastali chvíle napätia, ale po prestávke aj obhajcovia uznali, že za danej situácie, keď obžalovaní nie sú prítomní, nemá význam dráždiť nacistov. A tak rezignovane sa vyhovel nacistickému ultimátu. Krátko pred dvanástou hodinou 3. januára 1945 bol vynesený rozsudok. „*V mene republiky*“ všetci obžalovaní – Šrobár, Ursíny, Lettrich, Šoltész, Štefánik a Zaťko – v neprítomnosti boli odsúdení na trest smrti.⁸⁸

Keď sa súdne pojednávanie skončilo a prítomní sa rozchádzali, bratislavský rozhlas hlásil, že vodcovia pučistov boli odsúdení na trest smrti. Zrejme táto správa tam bola pripravená ešte pred vynesením rozsudku. Veď všetko bolo vopred zaranžované! Dr. Aristid Jamnický, jeden z obhajcov, vo svojich spomienkach o tomto procese trefne napísal:

„Bol to typický politický proces, v ktorom neodvislosť súdu bola pošliapaná ako ešte nikdy do tej doby, pri ktorom boli uväznení sudcovia, ktorí pri jeho rozhodovaní nedopustili sa žiadnej protizákonnosti a boli väznení len preto, že ich rozsudok nevyhovo-
val nacistom.“⁸⁹

Po linke slovenských justičných orgánov hlavným režisérom procesu bol ľudácky činiteľ Dr. Štefan Tiso, predseda vlády a zároveň minister pravosúdia, povolaním sudca s mnohoročnou praxou. Trápnou ukážka obmedzenej suverenity.

vo stredu (t. j. 3. januára) o 2 hod. odpoludnia. Preto som musel na Silvestra odpoludnia zvolať minister-skú radu. Radili sme sa o spôsobe, ako by sa dal tento rozsudok zmeniť, keďže je právoplatný. Ministerská rada sa uzniesla, aby bol zriadený Revízny senát na Najvyššom súde, ktorý by na príkaz ministra pravosúdia mohol preskúmať vo veci osobitného senátu Krajského súdu. Na Nový rok bola vypracovaná osnova nariadenia a formálne predpisy a zajtra (t. j. vo stredu 3. januára) sa musí o 8. hod. pojednávať a do 12. hod. musí byť vynesený rozsudok... Rozkaz je trest smrti a kto neposlúchne, toho nechám zatvoriť.“ Pozri ŠOBA v Bratislave, fond OLS Bratislava, č. Ls 19/1948 (Tk XV 383/1948).

⁸⁷ J. Terebessy a Ľ. Rigan figurovali aj v iných súdnych procesoch, ktoré sú dôležitou súčasťou najnovších slovenských dejín. Spomeniem dva najznámejšie. Terebessy v r. 1929 bol sudcom v procese proti Dr. Vojtechovi Tukovi a mohol funkciu sudcu vykonávať aj v zmenených politických pomeroch, keď Tuka bol predsedom vlády. Rigan po vojne bol jedným z obžalobcov v procese proti Dr. Jozefovi Tisovi a spol.

⁸⁸ ŠOBA v Bratislave, fond OLS Bratislava, č. Ls 19/1948 (TK XV 383/1948). Prezident Tiso rozhodnutím z 22. januára 1945 udelil milosť Šrobárovi, Ursínymu, Lettrichovi, Šoltészovi, Štefánikovi a Zaťkovi.

⁸⁹ JAMNICKÝ, A.: Odprášené histórie, rukopis spomienok, 175. Kópia vo vlastníctve autora tejto štúdie.

Vyslanec Ludin 3. januára 1945 v telegrame č. 9 ako odpoveď na Ribbentropov telegram z 30. decembra 1944 hlásil do Berlína: „Predseda vlády Tiso mi práve oznámil, že päťčlenný senát, ktorý sa zišiel na základe zákona z 12. novembra, odsúdil na smrť týchto vedúcich pučistov: 1. Dr. Šrobára, 2. Jána Ursínyho, 3. dr. Lettricha, 4. dr. Štefánika, 5. dr. Jozefa Šoltésza, 6. dr. Zaťka. Rozsudok sa dnes zverejňuje. Ďalej mi Tiso II. oznámil, že troch sudcov, ktorí proti Šrobárovi a spol. vyriekli prvý rozsudok, zatvorili s určením do koncentračného tábora.“⁹⁰ Podmienky ultimáta sa splnili.

Na margo tohto procesu nemecká bezp. polícia v úradnom zázname z 3. januára 1945 poznamenala: „Rozsudok nad vlastizradcom a vlezradcom Šrobárom zreteľne ukázal slabosť zodpovedných vedúcich ľudí na Slovensku. Ako prv ani teraz v nich neprevláda povedomie, že majú vystupovať s verejným priznaním sa k nemecko-slovenskému osudovému spoločenstvu.“⁹¹ Avšak ľudácka tlač o procese s uspokojením písala: „Nie sme škodoradostní, ale treba pri tomto vyriechnuť, že už bolo na čase, aby takýto rozsudok prišiel. Vrahovia tisícov nevinných slovenských ľudí a ničitelia národného i súkromného majetku nezaslúžia nijaké ohľady.“⁹² Takto trúfanelivo pisali redaktori pod vedením Jozefa Pauču v čase, keď na Slovensku existovali čerstvé masové hroby s pozostatkami obetí nacistickej zvržte.

Ultimátum nacistov v záležitosti procesu proti Šrobárovi a spol. znamenal nebezpečný precedens na okupovanom území. Nacisti nielen demonštrovali ako málo pre nich znamená „suverenita“ slovenského štátu, ale zároveň naznačili, že aj v budúcnosti nestrpia podobné prípady a že budú usilovať o zvýšenie podielu slovenského aparátu pri perzekúcii príslušníkov rezistencie. Ale moc okupantov s hákovým krížom v Bratislave ešte trvala iba tri mesiace. Napokon vyslanca Ludina postihol osud, ktorý presadzoval pre Šrobára a jeho spoločníkov.⁹³

* * *

Išlo o politický súdny proces a jeho efekt pred nacistami. V prvom i druhom rozsudku Šrobár účelovo figuroval na prvom mieste. Iba jeden z odsúdených, Dr. Šoltész, bol komunista, predtým sociálny demokrat. Avšak len s veľkou dávkou fantázie by sa mohol Šoltész pasovať za špičkového povstalcu. Faktom tiež zostáva, že popredných komunistov z SNP – Karola Šmidkeho a ďalších – nezačlenili do tohto procesu, ba sa proti nim nezaviedlo ani trestné pokračovanie. Rozsudok mohol ohroziť život len Lettrichovi v prípade jeho zatknutia.

Proces proti Šrobárovi a spol. bol v istej kontinuite s postupom justičných orgánov za Slovenskej republiky. Ľudácky režim potláčal rezistenciu aj súdnou cestou. Avšak justícia nebola až tak zmanipulovaná a v zhode s celkovou situáciou v krajine neposielala na popravnú politických odporcov, hoci mnohých usvedčili z rozsiahlej odbojovej

⁹⁰ PAAA Bonn, fond Inland IIg, Berichte und Meldungen zur Entwicklung der Lage in der Slowakei, Bd. 2. Pod Tisom II. treba rozumieť Štefana Tisa.

⁹¹ PREČAN, V.: Slovenské národné povstanie – Nemci a Slovensko, s. 486.

⁹² Slovák, roč. XXVII, č. 3 zo 4. januára 1945.

⁹³ Ludin v apríli 1945 so slovenskou vládou a prezidentom Tisom evakuoval do Kremsmünsteru (Rakúsko). V máji 1945 sa vzdal americkým orgánom, ktoré ho ako vojnového zločince vydali čs. úradom. Národný súd v Bratislave 3. decembra 1947 Ludina odsúdil na trest smrti. Rozsudok bol vykonaný 9. decembra 1947.

činnosti. Dokonca ani po vyhlásení stanného práva v auguste 1944 nikto podľa neho nebol popravený. Tento trend sa zachoval aj po nemeckej okupácii Slovenska, za Povstania a počas existencie ozbrojených foriem rezistencie. Justícia nechcela byť celkom povolným nástrojom dočasných držiteľov moci.

Ak sa predsa vyniesli absolútne tresty, ako napríklad v prípade Šrobára a spol. a v rozsudku vojenských senátov, tak prevažne išlo o rozsudky nad osobami, ktoré nesedeli na lavici obžalovaných.⁹⁴ Toto si treba uvedomiť, lebo v najnovších slovenských dejinách bolo len jedno obdobie vešania politických odporcov na základe súdnych rozsudkov – obdobie stalinско-gottwaldovskej éry po roku 1948 s predohrou popráv podľa retribučného zákona.

* * *

Rozdielne a protichodné názory o Šrobárovi pretrvávajú až do súčasnosti. Šrobár počas SNP bol starým politikom, mal 77 rokov. Vo funkcii predsedu povstaleckej SNR nebol už schopným a pružným mužom na vedenie a presadzovanie vojenských a politických cieľov Povstania. V komunistickej publicistike a historiografii sa zaujate a tendenčne hodnotí Šrobár ako povstalecký činiteľ, najmä jeho vzťah k prezidentovi Benešovi. V skutočnosti sa Šrobár prispôboval situácii na povstaleckom území a neprekážal mocensko-politickým ambíciám komunistov. Keď sa ukazovalo, že pád Banskej Bystrice je len otázkou niekoľkých dní, v noci na 24. októbra 1944 odletel na sovietskú stranu na čele delegácie SNR.

Nikto neočakával ani nežiadal, aby Šrobár šiel do hôr organizovať a viesť ozbrojený boj povstalcov. Avšak pre nacistov a ľudáckych radikálov zostal Šrobár červenným súknom, ktoré ich dráždilo. Na Šrobárovom prípade si chceli vyrovnať účet proti čechoslovakizmu, na zrade proti slovenskému štátu atď. Veď Šrobár, muž 28. októbra 1918, z vedúcich činiteľov SNP najvýraznejšie a najpresvedčivejšie zosobňoval koncepciu obnovenia Československa.

Šrobár bol oficiálne prvým demokratickým, nekomunistickým predstaviteľom SNP. Bol však politikom, ktorý počas SNP ani po 2. svetovej vojne nedokázal dôsledne hájiť zásady, ktoré vyhlasoval a reprezentoval. Napokon jeho členstvo v Gottwaldovej a Zápotockého vláde po februári 1948 bolo iba ukážkou kam dospel muž, ktorý bol štatistom v mocenskej štruktúre, ktorá kruto potláčala nekomunistických činiteľov SNP. Šrobára v decembri 1950 pochovali so štátnymi poctami. Ursínyho, Zaťka a ďalších vaznili tí, ktorí si od r. 1948 násilne vyárendovali históriu SNP a podľa svojich zámerov si prispôbovali aj povstalecký odkaz.

Organizátori, stratégovia a tribúni SNP predsa môžu byť len komunisti. Tzv. marxisticko-leninskou historiografiou vybájení komunistickí veľikáni SNP úplne zatierajú demokratických činiteľov od Šrobára až po Lettricha, Ursínyho a Zaťka. Preto sa nemožno ani diviť, že v zapomenutí zostáva aj súdny proces proti Šrobárovi a spol.

⁹⁴ Vojenský súd v Bratislave po páde Banskej Bystrice odsúdil na trest smrti mnohých exponovaných dôstojníkov povstaleckej armády. Rozsudky sa publikovali v dennej tlači. Tak isto Vojenský súd v Bratislave v neprítomnosti 23. decembra 1944 odsúdil na trest smrti generála Ferdinanda Čatloša, ktorý sa vtedy nachádzal vo väzení na území Sovietskeho zväzu.

Dvorní historici normalizácie celkom nezakryte sa chvastali, že usilujú o vytváranie „historického vedomia socialistickej spoločnosti“. Povstalecká legenda s kultom členov V. ústredia KSS je súčasťou tohto vytváraného „historického vedomia socialistickej spoločnosti“. Tvorcovia a mocenski garanti tejto legendy a tohto kultu nepripúšťali, aby sa vecne a pravdivo písalo a publikovalo o demokratickej zložke SNP.

Súdny proces proti Šrobárovi a spol. z decembra 1944 – januára 1945 bol príznacným javom z čias agónie ľudáckeho režimu. Zároveň aj jedinečným prípadom k zamysleniu sa nad vojnovými a povojnovými osudmi slovenskej politiky a jej predstaviteľov.

Po výstrele v Novej dobe

V sobotu 3. februára 1945 došlo k osudnému zákroku proti Michalovi Pavlovičovi. Vtedy bolo sychravé počasie, ľadovica.

Vo večerných hodinách sa Michal Pavlovič zdržoval v byte, v bloku H v Novej dobe. Prichádzali k nemu návštevy, tak ako mal dohovorené. Medzitým gardisti obkľúčili obytný dom H, sledovali a aj zadržali niektoré osoby, ktoré prichádzali alebo odchádzali od Pavloviča. Keď prišiel k Pavlovičovi poručík Marcel Bakoš, tak mu povedal, že vonku pri dome videl ozbrojených gardistov. Pavlovič netušil, že ide o jeho kožu. Prišiel aj Rudolf Bliezner. Jeho úlohou bolo presvedčiť sa, resp. zistiť, či v byte skutočne je Pavlovič.⁹⁵ Potom odišiel z bytu hlásiť gardistom a Uhrovčíkovi zistený stav.

Gardistické komando naisto prišlo ku vchodovým dverám a zazvonilo do bytu. V kritikom okamžiku boli u Pavloviča tri mladé ženy, ktoré nevedeli o skutočnom postavení ich hostiteľa. Keď zaznelo zvonenie odobral sa Pavlovič ku vchodovým dverám. Opatrne odchýlil dvere, avšak keď zbadal ozbrojených gardistov, odmietol celkom uvoľniť dvere, držala poisťna retiazka. Gardisti tlačili do dverí a v tom zarachotil výstrel. Gulka smerovala do medzierky na vhadzovanie pošty.⁹⁶

Gulka z pištole zasiahla Pavloviča nešťastne – priamo do srdcovej komory. Posledný bolestný výkrik Pavloviča bol: „Ježiš, Mária, pomoc!“⁹⁷ Vzápätí vtrhnutie gardistov do bytu vyvolalo zdesenie a paniku medzi dievčatami. Gardisti ich vyzvali, aby zdvihli ruky a ľahli si na dlážku. Po prehliadke bytu dievčatá zatkli a odviekli na Vlčkovu ulicu na povestné spravodajské oddelenie HV HG.

Pavloviča rýchle odviezli do nemocnice, kde už iba konštatovali smrť. Podľa pitvy už na druhý deň v Justícii vedeli, že v Novej dobe zastreli Pavloviča. Lekár univ. prof. Herman Krsek prostredníctvom Jozefa Brúhu dal Karolovi Kochovi k nahliadnutiu fotografie z pitvy. Tvár a kučeravé vlasy mŕtvoly neklamne identifikovali Michala

⁹⁵ Milan VARSÍK: *Príbehy odvážnych*, Bratislava 1979, viackrát uvádza, že Pavlovič bol obeťou zrady. Avšak neuvedol konkrétne údaje. Pri povrchnom výskume vôbec nezachytil súvislosť medzi Pavlovičom a Blieznerom.

⁹⁶ Po vojne sa jednoznačne nedokázalo kto vystrelil z pištole, či M. Gombárik, či Š. Pagáč alebo tretia osoba, hoci celý prípad bol viackrát predmetom trestného a súdneho konania. M. Varsík (*Príbehy odvážnych*, 203) nepresvedčivo uviedol, že Pavloviča zastreli Pagáč.

⁹⁷ ŠOBA v Bratislave, fond OLS Bratislava, č. 493/1948. Podľa svedectva Eleny Fedorovej, ktorá bola jednou z troch dievčat v Pavlovičovom byte.

REZISTENCIA A PERZEKÚCIA V BRATISLAVE PRED FRONTOM

Pavloviča.⁹⁸ Primitívny a surový zákrok gardistov vyhasil život styčného dôstojníka československej armády.

V súvislosti s Pavlovičom bolo zaistených viac osôb (Michal Rízek, Marcel Bakoš, Želmíra Rychetská a iní), okrem tých žien, ktoré sa nachádzali na mieste činu. V nedeľu 4. februára 1945 gardisti zatkli Pavlovičovo verného spolupracovníka akademického maliara Ľudovíta Vargu, rodáka z Merašíc. Zadržali aj Jolanu Pavlovičovou, sestru zastreleného Pavloviča. Do rúk gardistov sa 4. februára 1945 dostal aj Karol Grün, ktorý šiel k Pavlovičovu bytu, kde ho zatkli. Vystupoval pod menom Karol Wiener. Zatknutého Karola Grúna-Wienera vypočúval aj Otomar Kubala. Grün sa choval statočne a otvorene povedal Kubalovi, že vie, čo ho čaká.⁹⁹

Väčšinu zatknutých gardisti hneď 4. februára 1945 odovzdali na ÚŠB.¹⁰⁰ Časť z nich nemala nič spojené s odbojom. S Pavlovičom udržiavali súkromné a rodinné styky. Preto ich postupne prepustili na slobodu. Marcela Bakoša odovzdali slovenským vojenským orgánom.¹⁰¹ Avšak dvaja zo zatknutých – Karol Grün a Ľudovít Varga zahynuli v Mauthausene.¹⁰² ÚŠB ich vydala nemeckej bezpečnostnej polícii, a tá ich zaradila do transportu, z ktorého nebolo návratu.

* * *

Razia v Novej dobe bola signálom pre nemeckú bezpečnostnú políciu, aby neodkladne zakročila proti ďalším osobám, o ktorých mala informácie, že spolupracovali s Michalom Pavlovičom a Ondrejom Cyprichom. Hlinková garda (pravdepodobne aj ÚŠB) o razii v Novej dobe informovala SK 29 hneď v noci z 3. na 4. február. A okamžite SK začalo svoju akciu s využitím momentu prekvapenia. Vopred vytipované osoby sa zatýkali v bytoch, bez toho, že by vedeli o tragickej smrti Pavloviča. Koho nezobrali v noci, toho zadržali cez deň 4. februára 1945 alebo v nasledujúcich dňoch. Príslušníci SK 29 zatkli Ing. Jána Országha, Jána Ollárka, Ing. Vladimíra Klimeša, jeho dvoch synov Radeka a Vladimíra, ďalej farára Augustína Pozdecha, Františka Jurču z ÚŠB, Gustáva Kováčika, Františka Janicu a ďalšie osoby. Podľa hlásenia SK 29 bolo počas tejto razie zatknutých 22 osôb.¹⁰³ Vybrané boli dva najdôležitejšie byty, v ktorých sa konali konšpiratívne stretnutia: byt Gustáva Kováčika na Palisádach 15 a fara-byt

⁹⁸ Podľa údajov prof. K. Kocha z 25. mája 1965. V publikácii „Justicia“ Koch o tom na s. 82 napísal: „Justicia dostala druhý den obrázek z pitevny. Mohla si ověřit jen tragickou skutečnost. V Slavičím údolí pochován byl neznámý povstalec v hrobě číslo 10.387. Po převratu byl převezzen do rodného sídla a slavnostně pohřben Michal Pavlovič.“

⁹⁹ SNA v Bratislave, fond NSB, č. 13/1946.

¹⁰⁰ V dennom hlásení ÚŠB z 5. februára 1945 bolo uvedené, že dňa 4. februára 1945 z HV HG na ÚŠB boli dodaní: Karol Wiener, Ľudovít Varga, Mária Fedorová, Elena Fedorová, Balbína Pischová, Želmíra Rychetská, Jolana Pavlovičová a Marcel Bakoš (v hlásení je chybné uvedené meno Martin). Pozri ŠOBA v Bratislave, fond OLS Bratislava, č. 19/1948.

¹⁰¹ M. Bakoš uviedol, že po vylúčkoch na ÚŠB ho odovzdali nemeckej bezp. polícii (v jeho slovníku gestapu), ktorá ho vypočúvala na Güntherovej ulici. Potom 10. marca 1945 ho prevzalo 2. (spravodajské) oddelenie MNO v Bratislave. 13. marca 1945 podľa známosti s majorom Vladimírom Kačkom (obaja rodáci z Likavky) dostal priepustku, odcestoval do Likavky, a tam sa skrýval až do prechodu frontu. Pozri ŠOBA v Bratislave, fond OLS Bratislava, č. 494/1948.

¹⁰² Akad. maliarovi Ľudovítovi Vargovi v Merašiciach pred rodným domom postavili pomník, na ktorom je nesprávne uvedené, že padol v SNP.

¹⁰³ BA Koblenz, R-70 Slowakei/22 (173-g-12-18/22).

Augustína Pozdecha na Vazovovej 34.¹⁰⁴ V uvedenom počte 22 osôb nie je zahrnutý Ondrej Cyprich, ktorého zatkli až cez deň 4. februára 1945, keď prišiel do Kováčikovho bytu, v ktorom mal podnájom. Nacisti celú skupinu označovali ako československo-sovietske hnutie odporu.

Časť zatknutých bola späť s niekoľkoročnou aktivitou demokratického odboja. Na prvom mieste treba uviesť Ing. Jána Országha, prednostu národohospodárskeho odboru ministerstva zahraničných vecí Slovenskej republiky. Országh v medzivojnovom období pôsobil v diplomatických službách ČSR a slovenský štát ho prevzal do zamestnania vzhľadom na jeho poznatky a skúsenosti. Avšak Országh svojim presvedčením a minulosťou inklinoval k demokratickým zložkám slovenskej spoločnosti. Oficiálne postavenie využíval k udržiavaniu konšpiratívnych stykov s orgánmi čs. vlády s používaním krycích mien Gringo a Diario.¹⁰⁵

Országh nešiel do Povstania, zostal v Bratislave, naďalej pracoval na MZV, avšak odbojovú činnosť prehľbil a prispôbil zmenenej situácii a novým úlohám. To o. i. ho viedlo k tomu, že prevzal funkciu člena národného výboru v Bratislave. Országh v posledných mesiacoch vojny tiež usiloval o to, aby sa na Slovensku nerabovalo pod rúškom evakuácie pred frontom, aby sa zo Slovenska nevyvážali potraviny, suroviny, hotové výrobky atď.¹⁰⁶ Takto vhodne kombinoval legálnu a ilegálnu činnosť v záujme obnovenia Československa.

S činnosťou odboja v Bratislave bol spätý aj František Jurčo, prednosta spravodajského (II.) oddelenia ÚŠB. Jurčo vo svojej funkcii kryl demokratický odboj a spolupracoval so skupinou Flóra. Jurčo v kritických dňoch na začiatku februára 1945 neodhadol mieru svojho ohrozenia zo strany nemeckej bezp. polície. Býval v evakuovanom byte v Karlovej Vsi (dnes časť Bratislavy). V neskorých večerných hodinách 3. februára 1945 Jurčovi hlásil službukonajúci pracovník ÚŠB, že ho v úrade hľadá nemecká polícia. Jurčo, akoby netušil nebezpečenstvo, obliekol sa a odišiel na ÚŠB. Viac sa k rodine nevrátil. V pondelok 5. februára v dennom hlásení ÚŠB sa uviedlo: „Podľa informácie bol zaistený zo soboty na nedeľu hlavný policajný komisár František Jurčo, prednosta II. oddelenia na Ústrední štátnej bezpečnosti... Hlavný policajný komisár František Jurčo dnes skutočne do úradu nedošiel.“¹⁰⁷

Nacisti sa rozhodli skončiť nielen s Jurčom, ale aj s ďalšími exponentami ÚŠB, o ktorých zistili alebo sa domnievali, že odboj kryli alebo proti nemu nie dosť dôrazne vystupovali. V Žiline zatkli bývalého prednostu ÚŠB Dr. Jozefa Beňušku a v Bratislave Dr. Pavla Prikopa, vedúceho protikomunistického oddelenia ÚŠB.

Beňuška vo funkcii vedúceho protikomunistického oddelenia a neskôr prednostu ÚŠB potieral rezistenciu, avšak postupne v aktivite ochaboval. V lete 1944 Beňuška

¹⁰⁴ A. Pozdech (1895–1960) po vojne o. i. napísal: „Môj dom bol strediskom odbojových pracovníkov, útočiskom prenasledovaných. Tu sa zbierali finančné prostriedky a dávali fin. prostriedky, konali porady, chodili kuriéri a pod.“ Pozri VHA v Prahe, fond MNO-Kleg, č. 86616/1948. A. Pozdech.

¹⁰⁵ VHA v Prahe, fond MNO-Kleg, č. 21665/1951. O odbojovej činnosti Ing. J. Országha (1898–1945), najmä o stykoch s čs. zahraničným odbojom pozri JABLONICKÝ, J.: Z ilegality do povstania. Bratislava 1969.

¹⁰⁶ VARGOŠ, G. – VIRŠÍK, A.: Pomoc zázemia Slovenskému národnému povstaniu a boj proti drancovaniu slovenského hospodárstva v tle nepriateľa. In: Kapitoly z odboja na Slovensku, zborník Ústavu dejín KSS, roč. VIII, č. 2. Bratislava 1968, s. 73–74 a 79.

¹⁰⁷ SNA v Bratislave, fond NSB, č. 13/1946. O. Kubala.

mnoho vedel zo zákulisia odboja, avšak nedal príkaz k zatýkaniu. Napokon ho do toho nenútil ani rezortný minister Alexander Mach. Pri celkovom vyhodnocovaní činnosti u nacistov Beňuška padol v nemilosť, zatkli ho. Zo známych povojnových svedectiev sa ukazuje, že Beňuškoví veľmi priťažila zápisnica spísaná na ÚŠB s Ferdinandom Hofmanom-Dvorinom.¹⁰⁸

Svojrúznou postavou bol na ÚŠB Dr. Pavol Prikopa, ktorý vo svojej funkcii postupoval umiernené, dokonca prislúbil aj aktívnu pomoc odboju. Avšak Prikopa nemal odvahu vstúpiť do rezistencie. V prvej linii boja proti komunistom bola však nemecká bezp. polícia. Protikomunistické oddelenie ÚŠB už dávno nebolo také, ako keď sa v r. 1941–1943 zatýkali ústredné vedenia KSS. Prikopa „úradníčil“, pasívne čakal na vývoj udalostí, až si po neho prišla nemecká bezpečnostná polícia.

Zatýkanie nemeckej bezpečnostnej polície pokračovalo a sa rozširovalo o ďalšie osoby, ktoré na rôznej úrovni pracovali s Cyprichom, Pavlovičom, Kochom, Országhom, Pozdechom a ďalšími. Zatkli bývalého poslanca agrárnej strany Štefana Štundu, Dr. Júliusa Vagača (brat prokurátora Dr. Karola Vagača), Ing. Antona Kapalina a ďalších. Kapalina zatkli až 8. marca 1945 na kopaniciach u Ticháčkov, kde mal evakuovanú rodinu.¹⁰⁹ Zatýkanie vážne ohrozovalo bratislavský NV, lebo jeho dvaja členovia, Országh a Štunda, boli medzi uväznenými.

Nemecká bezpečnostná polícia urobila záťah aj v kníhkupectve Justícia, kde bolo čulé centrum odbojovej skupiny rovnakého mena. Spolumajiteľ kníhkupectva Oldrich Seiler bol zatknutý už 4. januára 1945. Zamlčal, čo sa robilo v jeho kníhkupectve? Pravdepodobne až čerstvejšie poznatky viedli nemeckú bezp. políciu do Justície. Zo zamestnancov kníhkupectva zatkli Leopolda Penthora a Jozefa Tomeška. Avšak zatknúť prof. Kocha sa im nepodarilo, lebo včas sa uchýlil do ilegálneho bytu v Bratislave, odkiaľ ho 2. marca 1945 už spomínaný agent 217 spolu s Jurajom Jurkovičom odviezli do Velešovic. Koch útočisko našiel medzi partizánmi v inoveckých horách.¹¹⁰

Vo februári 1945 rozkrútený mlyn perzekúcie znamenal vrcholenie zla, ktoré splodil a rozsieval okupačný režim. Posledná vlna vyostrenej perzekúcie začala raziou v Novej dobe a končila v koncentračnom tábore Mauthausen.

Zatýkanie, ktoré nasledovalo po razii v Novej dobe, ohrozovalo aj kapitána Františka Lipku, ktorý agilne zabezpečoval spojenie s mimobratislavským odbojom. Avšak pred hroziacim zatknutím prešiel do úplnej ilegality, skrýval sa na rôznych miestach, naposledy v Nitre až do prechodu frontu. Lipku ohrozovali nielen perzekučné záťahy v Bratislave, ale aj poznatky, ktoré pochádzali od bývalého partizána Vojtecha

¹⁰⁸ F. Hofman-Dvorin (1901–1970) bol v odboji činný ako sociálny demokrat, v r. 1943 spolupracoval so Šrobárovou skupinou. V máji 1944 ho ÚŠB zatkla a vraj podrobne vypovedal o stykoch so Šrobárovou skupinou a o Šrobárovej memorandovej akcii. Podrobnejšie pozri JABLONICKÝ, J.: Z ilegality do povstania. Bratislava 1969, s. 254–257.

¹⁰⁹ VHA v Prahe, fond MNO-Kleg, č. 26416-Ka-971/1948. A. Kapalin.

¹¹⁰ Archív Krajského súdu v Bratislave, fond Štátny súd Bratislava, č. 2 Ts III 67/1951. Overené v rozhovore s K. Kochom 26. mája 1965. Koch po prechode frontu sa stal prvým predsedom NV v Bratislave, čím bola vyjadrená kontinuita medzi rezistenciou a nádejami pri vstupe do povojnového života. Hoci Koch nemal politicko-stranícke ambície, aj tak ho zachvátila krútnava stalinských praktik. V r. 1951 Kocha zatkli a Štátny súd v Bratislave 20. júna 1951 ho odsúdil na údajnú vlezradu a vyzvedačstvo na doživotné väzenie. Na slobodu bol prepustený r. 1963. R. 1968 emigroval do Kanady, kde aj zomrel.

Günthera.¹¹¹ Lipkovo vypadnutie z aktívnej činnosti spôsobilo oslabenie kontaktov medzi vedúcimi činiteľmi odboja v Bratislave a viacerými okresmi na západnom Slovensku.¹¹²

* * *

S prípadom Pavloviča a jeho spolupracovníkov sa nám vynára mozaika osôb zaangažovaných v odboji. Ich spoločenské postavenie bolo rozdielne, a predsa stáli na jednej strane barikády. Pestrý bol aj ich politický profil. Rôzne cesty a životné skúsenosti ich priviedli do tábora rezistencie. Pri činnosti Pavloviča a jeho druhov sa stretáme s pozoruhodnými a vzácnymi príkladmi statočnosti a odvahy, ale aj prejavmi únavy, strachu i otvorenej zrady. V ťažkej skúške nie každý dokázal obstáť, nie každý dokázal odolávať vynaliezavým nástrahám a brutalite nemeckej bezpečnostnej polície.

V povojnových rokoch sa s prípadom Pavloviča zaoberali štátne a politické orgány, publicisti a historici. O jeho poslaní a činnosti boli publikované dosť kontroverzné hodnotenia. Napríklad je zachovaná tzv. Pavlovičova správa, ktorá vznikla počas SNP a nasvedčuje, že Pavlovič v Banskej Bystrici zakotvil v spoločnosti osôb, ktoré zotrvali na platforme „buržoázneho čechoslovakizmu“. Zostáva však sporné, do akej miery Pavlovič súhlasil s textom uvedeného dokumentu. Z obsahu správy usudzujem, že ju Pavlovič nenapísal, hoci ju podľa neho pomenovali.¹¹³ Pavlovič bol pravdepodobne iba sprostredkujúci odosielateľ pri plnení svojej misie. Predsa slovník Pavlovičovej správy sa vymykal z myslenia a reči slovenského dôstojníka, ktorý na východnom fronte prešiel na druhú stranu a stal sa dôstojníkom československej armády.

Pavlovič svojim konaním a presvedčením patril do demokratického odboja. Styk a spolupráca s komunistami v odboji rozhodujúcim spôsobom neovplyvnila Pavloviča. Podľa Viliama Šalgoviča vraj Golian videl v Pavlovičovi v čase priprav a začatia SNP „naozaj styčného dôstojníka nielen zahraničnej armády, ale styčného dôstojníka s velením sovietskej armády“. ¹¹⁴ Týmto očami sa Golian nikdy na Pavloviča neďíval, nepovažoval ho za styčného dôstojníka s velením sovietskej armády.

Po 2. svetovej vojne uložili pozostatky Michala Pavloviča na cintoríne v Kapinčiach. Náhrobník od sochára Vojtecha Ihriského pripomína osud muža, Hrdinu SNP in

¹¹¹ V. Günther (nar. r. 1922) bol príslušníkom part. oddielu Šrobár. Za dosiaľ neobjasnených okolností stal sa agentom nem. bezp. polície. Dňa 2. decembra 1944 v Novom Meste n/Váhom na byte obchodníka Gejzu Štukovského sa konala porada odbojárův a zástupcov partizánův. Na porade boli aj Günther a dôstojník s menom Smrek (krycie meno F. Lipku). Günther všetko prezradil ako nasadený dôverník. Bolo len otázka času, aby nacisti zistili podľa popisu a zvláštného znamenia na tvári Smreka, že ide o dôstojníka Lipku. Günther pred frontom utiekol, údajne žije v Austrálii. OLS v Trenčíne 14. októbra 1948 v neprítomnosti V. Günthera odsúdil na 30 rokov väzenia. Pozri ŠOBA v Bratislave, fond OLS Trenčín, č. 36/1948.

¹¹² Veľakrát som besedoval s F. Lipkom (1914–1975) o odboji na západnom Slovensku. Dal som mu prečítať aj zápisnicu, ktorú s J. Stanekom spísal nem. bezp. polícia. Lipka mi úprimne povedal, že pri čítaní zápisnice mu mráz prechádzal po chrbte. Po mnohých rokoch sa s hrôzou dozvedel ako ho nacisti lustrovali v čase, keď ešte voľne chodil po západnom Slovensku s odbojovým poslaním.

¹¹³ Pavlovičova správa s dátumom 27. október 1944 sa odoslala z Moskvy do Londýna. Dosiaľ nie je objasnené ako sa správa doručila z Banskej Bystrice na čs. voj. misiu v Moskve. Pravdepodobne kuriérnou cestou.

¹¹⁴ Predvoj, roč. III, č. 38 z 21. septembra 1967.

memoriám.¹¹⁵ Mená niektorých odbojárův – postáv tejto štúdie – sú na pamätných tabuliach a pamätníkoch. Zostali aj takí, ktorí skoro upadli do zabudnutia. Čas zahojil bolesť a žiaľ z rokov vojny. Avšak pre históriu zostáva úloha spracovať pohnuté historické udalosti, v ktorých významnou postavou bol Michal Pavlovič.

Dvaja na slobodu

Súčasťou zostrených perzekučných opatrení, ktoré sa uskutočňovali od začiatku februára 1945, bolo vydanie politických väzňův do rúk nemeckej bezpečnostnej polície a potom ich deportovanie do koncentračného tábora pri rakúskom meste Mauthausen. Odvlečenie politických väzňův mimo územia Slovenska bolo flagrantným porušením navonok hlásanej suverenity Slovenskej republiky. Bola to vážna záležitosť, lebo išlo o životy ľudí. Formálne sa začalo s nacistickou požiadavkou o vydanie politických väzňův, prevažne komunistův, ktorí boli vo väznici Krajského súdu v Bratislave (Justičný palác) a v trestnici Leopoldov.

Čo sa podnikalo a urobilo, aby väzni zostali na Slovensku alebo aby sa dostali na slobodu? Začiatkom februára 1945 bolo takmer nemožné zorganizovať a uskutočniť hromadný útek. Čím viac sa o tom hovorilo medzi činiteľmi ilegálnej KSS, tým menej reálnych šancí sa ponúkalo. Nakoniec sa akcia scvrkla na prípravu útoku len dvoch bývalých komunistických poslancův a funkcionárov Júliusa Ďuriša a Viliama Širokého. Údajne – podľa Dr. Júliusa Viktoryho – o týchto mala nemecká bezpečnostná polícia najväčší záujem, a preto ich záchrana bola prioritne nastolená. Vraj aj moskovské vedenie KSČ nástojilo na oslobodení Širokého a Ďuriša. Dvojica sovietskych spravodajcův – Anton Hirner a Vincent Medek¹¹⁶ – s rádiostanicou Bohuš mali spojenie s Františkom Lipkom a cez neho s vedením KSS v Bratislave. Podľa Antona Hirnera: „Takisto sa pamätám, že som prijímal správu nášho veliteľstva s podpisom súdruha Gottwalda, adresovanú súdruhovi Šmidkemmu: – Osvoboďte tovarišče Širokého i Ďuriša – ...“¹¹⁷

Hlavným organizátorom útoku mimo budovy Justičného paláca bol Štefan Gažík, bývalý dozorca väzňův.¹¹⁸ V budove Justičného paláca to bola záležitosť pracovníkov štátneho zastupiteľstva – prokurátorův Dr. Karola Vagača, Dr. Júliusa Viktoryho a súdneho revidenta Jozefa Ilčíka.

A tak deportovaniu väzňův do Mauthausenu predchádzal útek Júliusa Ďuriša a Viliama Širokého. Varovný signál prišiel v piatok 2. februára 1945. Dr. Matej Melega z ministerstva pravosúdia telefonicky oznámil dr. Karolovi Vagačovi príkaz ministra pravosúdia dr. Štefana Tisu, aby sa väzni-komunisti vydali nemeckej bezpečnostnej polícii, ak táto o vydanie väzňův požiada. Ten istý príkaz dostali aj štátne zastupiteľstvá

¹¹⁵ M. Pavlovič sa nar. r. 1916 v Budapešti, ale vyrástol a rodinné zázemie mal v Kapinčiach. Na náhrobníku je chybné uvedenie, že zomrel 4. februára 1945.

¹¹⁶ A. Hirner (nar. r. 1915) a V. Medek (1914–1972) boli vysadení sov. lietadlom v júli 1944 v priestore obce Malá Čausa. Hirner na východný front a do sov. zajatia sa dostal ako dôstojník slov. armády a Medek ako vojak maďarskej armády. Oboch vyškolila a vyslala sovietska rozviedka.

¹¹⁷ HIRNER, A.: Boje za frontom. Bratislava 1981, 260. Avšak Hirner napísal memoáre bez možnosti študovať rádiodepeše, ktoré sa vymenili medzi vysielačkou Bohuš a ústredím na sovietskej strane. Hirnerove spomienky nie sú overené autentickými dokumentami.

¹¹⁸ Š. Gažík (nar. r. 1912) bol do r. 1942 dozorcóm väzňův. Umožňoval styk polit. väzňův s ich spolupracovníkmi na slobode. Za túto činnosť ho v r. 1942 uväznili a odsúdili na pol roka väzenia. V nasledujúcom období bol aktívnym členom KSS a angažoval sa najmä okolo priprav útoku politických väzňův.

v Nitre a Trenčíne a správy trestnice v Ilave. (Do Leopoldova telefonogram na vydanie väzňov došiel už 1. februára 1945.)

Hoci išlo o závažné rozhodnutie, o celej veci sa „úradovalo“ telefonicky.¹¹⁹

Dr. Karol Vagač po prevzatí príkazu od Dr. Melegu ihneď o veci informoval svoj malý okruh spolupracovníkov na Štátnom zastupiteľstve v Bratislave. Začali vášnivé úvahy o tom, ako oddialiť alebo znemožniť vydanie väzňov do rúk nacistov. Dr. Vagač neodkladne, ešte 2. februára 1945, napísal list a odoslal ho na ministerstvo pravosúdia. V liste sa odvolal na telefonický príkaz a uviedol, že nemecká bezpečnostná polícia bola u riaditeľa vaznice a vyžiadala si zoznam väzňov-komunistov a Židov. Od prokurátora Dr. Viktorého si vyžiadala to isté a že podľa zoznamu si vyberú väzňov. Vagač prosil o písomnú úpravu, či má naložiť s väzňami podľa ústnej úpravy a či aj v budúcnosti má tak pokračovať. V liste, ktorého príjem na ministerstve pravosúdia bol zaprotokolovaný 3. februára 1945, na záver Vagač napísal: „Po odovzdaní väzňov nemeckým bezpečnostným orgánom vybavenie spisov bude narážať na ťažkosti. Ak sa veci majú vybavovať, bolo by účelné styk upraviť. Vo viacerých veciach sú na súde termíny. Ak súd väzňov nebude mať tu, po prípade sa zmari vybavenie.“¹²⁰ Z hľadiska právneho sa tiež argumentovalo, či v rozhodovaní o tak závažnej veci stačí telefonický príkaz. Kto si zoberie na seba zodpovednosť za ďalší osud politických väzňov? Predsa každému triezvo rozmyšľajúcemu občanovi muselo byť zrejmé, že sa blíži neodvratný koniec vojny a že politickí väzni v rukách nacistov budú vystavení veľkému nebezpečeniu.

Zároveň Dr. Karol Vagač ešte v piatok 2. februára 1945 (pred napísaním a odoslaním vyššie citovaného listu) sa odobral priamo za predsedom vlády a ministrom pravosúdia Stefanom Tisom, aby u neho osobne intervenoval. Vagač argumentoval, že pripravovaná akcia odovzdania politických väzňov je v rozpore so suverenity slovenského štátu. Naivne sa nazdával, že azda tento „argument“ zapôsobí. Avšak Štefan Tiso ho odbavil cynickou poznámkou („srať na suverenitu“). Pre Vagača bolo jasné, aká hodina bije.

V čase, keď bol Vagač u Štefana Tisa, dostavili sa na štátne zastupiteľstvo dvaja agenti nemeckej bezpečnostnej polície. Chceli rokovať s Vagačom vo veci vydania väzňov. Pre jeho neprítomnosť predložili Dr. Viktorému požiadavku vydania väzňov s tým, že prichádzajú od Štefana Tisa. Argumentovali tým, že Bratislava je v operačnom pásme a väzňov musia premiestniť, evakuovať. Žiadali zoznam väzňov do 12. hod., ale napokon sa uspokojili s tým, že zoznam sa im predloží v utorok (6. február). „V tomto smere vyjednával potom s uvedenými gestapákmi aj Dr. Vagač, ktorý sa medzičasom do úradu vrátil.“¹²¹

V sobotu 3. februára 1945 Vagač si nechal z cely predviesť Viliama Širokého a rozpovedal mu, čo ho čaká. Ďalej 3. februára Vagač bol na spovedi v kláštore tešiteľov (pri bývalom Centrálnom trhovisku), aby aj v tomto smere urobil zadosť svojmu svedomiu, lebo bol úprimným a pevným katolíkom. Potom na noc odcestoval do Trenčian-

¹¹⁹ ŠOBA v Bratislave, fond OLS Bratislava, č. 670/1946. M. Melega. Uvedený príkaz Melegu neobdržal priamo od Dr. Š. Tisa, ale prostredníctvom Dr. Imricha Kováča, šéfa prezidia na ministerstve pravosúdia.

¹²⁰ ŠOBA v Bratislave, fond OLS Bratislava, č. 670/1946.

¹²¹ ŠUA SSR v Bratislave, fond NSB, č. 10/1946. Svedecká výpoveď Dr. J. Viktorého z 28. marca 1947. Viktory však uvádza dátum sobotu 3. februára 1945, avšak z chronológie udalostí vyplýva, že zrejme ide o posun jedného dňa.

skych Teplic za evakuovanou rodinou, s ktorou strávil nedeľu 4. februára 1945 a rozlúčil sa s ňou.¹²² Vagač prežíval nervové napätie, mal strach, ako to všetko v pondelok dopadne, ale necúvol zo svojho rozhodnutia. Medzitým v Bratislave prebiehalo zatýkanie, o ktorom bola reč v predchádzajúcej kapitole.

Útek sa určil na pondelok 5. februára 1945. V podmienkach krajne vyostrenej perzekúcie začali bezprostredné prípravy. Gažíkovi, Ilčíkovi a ďalším sa podarilo v dňoch 3.–5. februára (sobota – nedeľa – pondelok) zabezpečiť spoľahlivú službu dozorcov vo väznici, a tiež zabezpečiť osobné auto so šoférom MUDr. Vladimírom Haviarom, ktorý ako lekár mal povolenie jazdiť autom.

Pôvodne Širokého a Ďuriša mal do bezpečia autom odviešť Dr. František Galan, predseda Obilnej spoločnosti. Galana na túto akciu získali Dr. Alojz Baránik, pracovník štátneho zastupiteľstva, a Dr. Karol Vagač. Galan sice vedel, že pôjde o vážnu odbojovú akciu, ale konkrétnosti nepoznal.

Keď Baránik 5. februára v ranných hodinách prišiel do budovy Obilnej spoločnosti (neskôr sídlo ÚV KSS na Hlbokej ceste) za Galanom, na veľké prevkapanie a sklamanie sa dozvedel, že Galan nie je v úrade, že ho zatkla nemecká bezpečnostná polícia. Baránik v zúfalom postavení – lebo vedel akú funkciu má auto pri realizácii úteku – na šťastie náhodne pred budovou Obilnej spoločnosti stretol Dr. Milana Slávika, ktorý mu doporučil, aby sa obrátil na jeho švagra a odbojára Dr. Vladimíra Haviara,¹²³ zamestnaného naproti Obilnej spoločnosti. Baránik šiel priamo za Haviarom a vysvetlil mu naliehavosť požadovanej služby. Prevkapaný Haviar sa dal presvedčiť, vylučoval provokáciu. Rýchle sa rozhodol zapojiť do akcie.¹²⁴ Krátko pred 12. hod. osobné auto bolo už pristavené na tichej Novomestskej ulici (dnes Szabóova), neďaleko Justičného paláca.

V čase, keď o vydání väzňov bolo už rozhodnuté a konali sa opatrenia na ich prevzatie, predpoludním 5. februára 1945 na politický odbor Ministerstva zahraničných vecí v Bratislave sa dostavil advokát Dr. Emil Stodola ml., honorárny švédsky konzul. Prišiel s tým, že kráľovský švédsky konzulát v Bratislave vykonáva ochranu záujmov ZSSR na Slovensku a teda aj ochranu nad sovietskymi občanmi, ktorí sú vo väznici Krajského súdu v Bratislave. Keďže hrozí, že sovietski občania majú byť vydaní „tretej mocnosti“ (rozumej Nemecku) a podľa Stodolu „vydanie uvedených sovietskych príslušníkov by mohlo mať prípadne za následok retorzné opatrenia sovietskej vlády“.¹²⁵ Avšak nacistická policajná mašinéria bola rozbehnutá a nebrala ohľad na normy medzinárodného práva, ktoré obhajoval Emil Stodola ml. Predsa však iniciatívny postoj Emila Stodolu si zaslúži, aby sme ho spomenuli.

¹²² Podľa údajov K. Vagača zo 4. júla 1970.

¹²³ V. Haviar (nar. r. 1911) bol v r. 1941 vo väzení v súvislosti s odhalením odbojovej skupiny Demec. 1945–1946 poslanec DNZ za DS. Známy kardiológ v Bratislave.

¹²⁴ Š. Gažík vo svojich spomienkach (Niekoľko skutočností a poznámok k akcii oslobodenia politických väzňov v čase príprav a v priebehu SNP) nesprávne uviedol, že Haviara do akcie získal Ilčík.

¹²⁵ ŠOBA v Bratislave, fond OLS Bratislava, č. 670/1946. Jednalo sa o 11 sovietskych občanov, prevažne bývalých vojenských zajatcov, ktorých za odbojovú a partizánsku činnosť zatkli slovenské bezpečnostné orgány. Ministerstvo zahraničných vecí a ministerstvo pravosúdia formálne akceptovali stanovisko Dr. E. Stodolu ml., ale bez účinného zásahu. MZV v spise č. 60.279/I/1945 zo dňa 5. februára 1945, adresovanom na ministerstvo pravosúdia a na št. zast. v Bratislave, výslovne uviedlo: „Zodpovednosť za prípadné vydanie uvedených sovietskych príslušníkov obťažovala by potom úrady, ktoré nariadili ich vydanie.“

V poludňajších hodinách 5. februára 1945 Dr. Vagač z úradnej moci prikázal predviesť väzňov Širokého a Ďuriša do svojej pracovne. Bol to bežný postup prokurátora v styku s politickými väzňami a nevyvolalo to žiadne podozrenie. Nastali kritické chvíle. Nezabúdajme, že v Bratislave vtedy panovalo značné vzrušenie, najmä v policajnom a justičnom aparáte.

Najprv dozorca väzňov predviedol k Dr. Vagačovi len Širokého. Preto dozorcovi poslali späť do väznice aj pre Ďuriša. Ilčík stručne vyložil Širokému a Ďurišovi do čoho sa ide. Nebolo času na dlhšiu reč. Kým dozorca Hrubisko márne čakal na chodbe na dvoch väzňov, nikým nespozorovaní vedľajšími dverami Vagač, Gažík, Široký a Ďuriš opustili budovu Justičného paláca. Všetci pod vedením Gažíka kráčali jednotlivo, ale na dohľad k pristavenému autu.¹²⁶ Prvá časť operácie sa vydarila.

Päťčlenná skupina sa autom odobrala cez Trnavu do Nitry. Noc z 5. na 6. februára sa prebдела u známych Gažíka a u príbuzných Eugena Gudernu, ktorý sa ako politický väzeň nachádzal v Justičnom paláci. Iba Vladimír Haviar sa autom vrátil z Nitry do Bratislavy.¹²⁷ Keď sa úradne zistilo, že prokurátor Vagač utiekol s dvoma väzňami a polícia obkľúčila Justičný palác, vtedy auto bolo už niekde za Trnavou alebo pri Nitre. Witiska v hlásení zo 6. februára 1945 mohol iba stroho konštatovať, že štátny zástupca Dr. Vagač z väzby vyviedol dvoch vedúcich slovenských komunistov, Ďuriša a Širokého, a spolu s nimi utiekol.¹²⁸

Cesta Ďuriša, Širokého, Gažíka a Vagača z Nitry do Zlatých Moraviec sa konala za ochrannej asistencie veliteľa žandárskej stopovacej stanice Karola Čellára, ktorý spolupracoval s odbojom. Po krátkom oddychu v nočných hodinách sa skupina odobrala do hôr k Obyckej Hute, kde našla azyl u Nitrianskej partizánskej brigády. S Nitrianskou partizánskou brigádou Široký, Ďuriš a Vagač 14. februára 1945 prekročili rieku Hron a frontovú líniu pri Tekovskej Breznici.

V najnovších slovenských dejinách to bol jeden jediný prípad, keď prokurátor utiekol s politickými väzňami. Vagač tým završil a korunoval svoju predchádzajúcu činnosť, keď navonok oficiálne bol strážcom zákonov Slovenskej republiky a na druhej strane pomáhal politickým väzňom. Po vojne Vagač iba niekoľko rokov zotrval v justičnom aparáte, naposledy vo funkcii predsedu senátu na Okresnom súde v Bratislave. Na proti tomu jeho bývalí klienti Široký a Ďuriš 5. apríla 1945 boli vymenovaní za členov prvej československej domácej vlády v Košiciach. Široký sa stal podpredsedom vlády a Ďuriš ministrom poľnohospodárstva. Obaja patrili k čelným reprezentantom stalinizmu v Československu. V tejto súvislosti nechcem opomenúť, že za vlády, v ktorej boli Široký a Ďuriš, bol pre zmenu zase Dr. Karol Vagač politickým väzňom. Avšak za vykonštruovanú vinu.¹²⁹ Široký a Ďuriš Vagačovi a ani jeho rodine nepomohli. Politická kariéra Širokého a Ďuriša skončila v roku 1963. Dokonca Ďuriš neskôr z KSČ vystúpil.¹³⁰

¹²⁶ Spracované podľa údajov A. Baránika, J. Ilčíka, Š. Gažíka, K. Vagača a J. Ďuriša.

¹²⁷ VHA v Prahe, fond MNO-Kleg, č. 15970/1949. V. Haviar.

¹²⁸ NAUS, T 175-554. Witiskovo hlásenie zo 6. februára 1945.

¹²⁹ K. Vagača ŠtB zatkl 1. apríla 1952. Štátny súd v Bratislave 17. októbra 1952 ho odsúdil na 8 rokov pre zdržovanie štátu nepriateľské. Odpýkal si tretinu trestu. V rámci amnestie a osobitej milosti bol dňa 5. mája 1955 prepustený na slobodu. V r. 1969 ho súdne rehabilitovali.

¹³⁰ Besedoval som s J. Ďurišom a hneď na začiatku rozhovoru mi seba vedome povedal, že vystúpil z KSČ. Bez okolností uviedol aj dôvody svojho rozhodnutia. Avšak v Encyklopédii Slovenska, zv. I, s. 611, sa uviedlo, že v r. 1970 bol vylúčený z KSČ.

Oficiálna normalizačná historiografia vypichovala do popredia iné epizódy z rezistencie. Širokého a Ďuriša už neopisovala ako hrdinov odboja. Avšak v ťažkých februárových dňoch roku 1945 riziko znášali všetci, ktorí kliesnili Širokému a Ďurišovi cestu na slobodu a k moci. Túto cestu im kliesnili aj tí, ktorí neskôr na vlastnej koži pocítili praktiky totalitného komunistického režimu.

Širokému a Ďurišovi vo februári 1945 originálny a dramatický štart k moci a sláve vyšiel. Ináč dopadli tí, ktorí zostali v celách Justičného paláca.

Do Mauthausenu

Niekoľko hodín po úteku Ďuriša a Širokého 5. februára 1945 nemecká bezpečnostná polícia prevzala politických väzňov v Justičnom paláci. Podľa zoznamu ich bolo 79.¹³¹ V kmeňových listoch sa o tom urobil úradný záznam. Ale zatiaľ väzni zostali v celách Justičného paláca, iba sa zmenili stráže a kompetencia nad nimi. V ten istý deň nacisti prevzali tiež 33 politických väzňov z leopoldovskej väznice a previezli ich do Bratislavy. Prevzatie väzňov v Leopoldove sa uskutočnilo na telefonický príkaz z ministerstva pravosúdia.¹³² Uvedeným politickým väzňom bolo prisúdené odvečenie mimo hraníc Slovenska.

Na inom mieste som uviedol, že 3. februára 1945 prišiel z Trenčína do Bratislavy gardista Štefan Pagáč a tiež vieme, že sa zúčastnil akcie proti Michalovi Pavlovičovi. Chcem poukázať na pôvodný účel jeho cesty spolu s ďalšími dvoma gardistami z Trenčína do Bratislavy. Pagáč po prepustení z väznice chcel svoje poznatky zužitkovať proti svojim bývalým spoluväzňom. V gardistickej uniforme sa začala nová kapitola života bývalého väzňa Pagáča. V Trenčíne nadviazal styky s väzenským dozorcami Jozefom Pollákom, s ktorým sa spoznal v Bratislave. Avšak začiatkom roka 1945 Pollák bol služobne preložený z Bratislavy do Trenčína. Začal sa pripravovať gardisticko-úšebácky scenár na kamuflovaný útek politických väzňov.

Pagáč sa iniciatívne ponúkol Pollákovi, že je ochotný zúčastniť sa akcie „oslobodenia“ politických väzňov a dokonca môže zabezpečiť ich odlet do Košíc, vtedy už sídla delegácie SNR a centra oslobodeného územia. Pollák mu naletel a chcel o celej záležitosti rokovať s väzenskými dozorcami a Jozefom Ilčíkom. Plán, ako pozatýkať a usvedčiť väzenských dozorcov ako pripravovateľov útoku väzňov, Pagáč rozpovedal Otomarovi Kubalovi, ktorý o veci informoval ÚŠB a ktorý z titulu svojej funkcie bol nadradeným ÚŠB. Avšak do toho náhle prišla razia v Novej dobe. Ďalej do problematiky postavenia politických väzňov iniciatívne zasiahla nemecká bezpečnostná polícia a tým sa o niečo oddialilo využitie Pagáča pre policajné účely. Na protikomunistickom oddelení ÚŠB bola 7. februára 1945 spísaná zápisnica s Pagáčom, ktorá ho usvedčuje z udavačstva. Pagáč udal, že dozorcovia vo väznici Krajského súdu v Bratislave (Justičný palác) a prokurátor Dr. Július Viktory s Jozefom Ilčíkom zo štátneho zastupiteľstva pomáhali politickým väzňom. O Ilčíkovi tiež uviedol, že zorganizoval útek Štefana Bašťovského a Miloša Hrušovského. Pagáčovo písomné udanie dostali na vedomie agenti

¹³¹ SNA v Bratislave, fond KSB, č. 10/1946. Š. Tiso.

¹³² Do väznice v Leopoldove 1. februára 1945 o 18. hod. sa odoslal telefonogram s textom: „Z rozkazu p. predsedu vlády ak sa u Vás budú hlásiť orgány nemeckej bezpečnostnej polície a budú žiadať vydanie tých, ktorí boli odsúdení pre komunistickú činnosť, máte ich vydať.“ Pozri ŠÚA SSR v Bratislave, fond NSB, č. 10/1946.

ÚŠB v čase, keď Ilčík a Viktory chodili do zamestnania (!) v Justičnom paláci a navonok sa tvárili, že s útekmi politických väzňov nemajú nič spoločné.

Justičný palác predstavoval neistú a horúcu pôdu. Ilčík z preventívnych dôvodov prešiel 11. februára 1945 do úplnej ilegality a opustil Bratislavu. Avšak na základe Pagáčovho udania boli zatknutí 24. februára 1945 niekoľkí dozorcovia a Dr. Július Viktory.¹³³ Na zaranžované stretnutia s dozorcami ako konfidenti podľa direktív Imricha Suckého chodili Štefan Pagáč a Štefan Handera,¹³⁴ predstierajúci, že sú odbojáři. Priživovali sa na zločineckej akcii, v ktorej hlavným aktérom bola nemecká bezpečnostná polícia.

V Justičnom paláci, presnejšie v jeho zadnej časti, ktorá je ohradená vysokým múrom a okná sú opatrené mrežami, tiesnili sa politickí väzni, o ktorých už vôbec nerozhodovali slovenské úrady. Podľa nacistického hlásenia z 15. februára 1945 bolo v Bratislave sústredených 232 väzňov. Do Bratislavy sústredili aj väzňov z Trnavy a iných miest. Väčšinou to boli osoby pozatýkané nemeckou bezpečnostnou políciou alebo príslušníkmi POHG. So zreteľom na vojnovú situáciu – formálny dôvod; Bratislava vyhlásená za pevnosť, blízkosť frontu atď. – bolo rozhodnuté väzňov prepraviť na tzv. bezpečné miesto v ríši. V skutočnosti išlo o tábor smrti. Prevoz do koncentračného tábora Mauthausen bol stanovený na 19. február 1945.¹³⁵

Nacisti stanovený termín dodržali. V pondelok 19. februára 1945 z Justičného paláca v Bratislave sa pohla kolóna nákladných áut s politickými väzňami. Eskortovali ich príslušníci SK 29. Cieľová stanica bol Mauthausen.

Zo Slovenska do nacistických koncentračných táborov sa vypravilo niekoľko transportov, v ktorých boli stovky väzňov. Avšak po 2. svetovej vojne sa o tomto transporte najviac písalo najmä preto, že ho tvorili väčšinou komunisti, dokonca viacerí z nich boli čelnými funkcionármi ilegálnej KSS. Z radov komunistov osobitne pripomínam Jána Osohu, člena I. a vedúceho II. a III. ústredného vedenia KSS, ktorý viedol a reprezentoval komunistický odboj v r. 1941–1942.¹³⁶ *Osohovi sa neumožnil útek, hoci sa viac, dlhšie a vytrvalejšie exponoval v rezistencii ako Ďuriš a Široký.* Poznamenávaní, že v tomto transporte boli aj známi činitelia demokratického odboja, avšak ich mená a profil v oficiálnej historiografii a publicistike prekrýva silná a súvislá vrstva údajov o komunistoch.

Zo známych antifasistov z tohto transportu aspoň časť: Michal Barbarič, Ľudovít Benada, Michal Bilinský, Cyril Daxner, Róbert Donáth, Karol Černocký, Štefan Dubček, Ladislav Exnár, Ernest Rosenthal-Fabian, Ferdinand Faltys, Eugen Guderna, Jaroslav Hlinenský, Juraj Humeňanský, Jozef Ivanič, Vasil Kapišovský, Vojtech Kohn, Vincent Škrabala, Stanislav Mareš, Jozef Kolařík, Vojtech Kaščák, Ladislav Lečko, Ernest Klein, Otto Klein-Krajňák, Gejza Weiss-Kršák, Karol Kubín, Štefan Oščepkov,

¹³³ SNA v Bratislave, fond NSB, č. 13/1946; Archív Krajského súdu v Bratislave, fond Štátny súd Bratislava, č. 1 T 021/1978.

¹³⁴ Š. Handera (nar. r. 1914), povolaním holič, bol funkcionárom ileg. KSS. ÚŠB ho zatkla v máji 1943 a získala za konfidenta. Podrobnejšie o Handerovej činnosti pozri JABLONICKÝ, J.: *Ilegalita uprostred vojny, strojopis-samizdat*. Bratislava 1981.

¹³⁵ NAUS, T 175-544. Witiskovo hlásenie č. 20 z 15. februára 1945.

¹³⁶ Podrobnejšie pozri ŠTVRTECKÁ, A.: Ján Osoha. Bratislava 1970; JABLONICKÝ, J.: *Za sovietske Slovensko, strojopis-samizdat*. Bratislava 1984.

Ľudovít Petrušovský, Alexander Pučkov, Tomáš Repický, Ladislav Sára, Štefan Scholtz, Pavol Stahl, Peter Suchanský, Ladislav Szabó, Štefan Szabó, Alexander Markuš, Viktor Mironov, Dimitrij Osnovin, Ján Osoha, Štefan Petrušovský, Jozef Reichel, Alojz Strachota, Miloš Uhlárik, Viliam Zábojník a Ferdinand Zimbauer.¹³⁷

Z vyššie uvedeného zoznamu na prvý pohľad je evidentné, že časť osôb bola uväznená pred vznikom SNP a nachádzala sa vo výkone trestu. Druhú časť tvorili väzni, ktorí sa ocitli v Justičnom paláci prevažne za účasť v SNP ako napríklad prof. Ladislav Sára, hlásateľ Slobodného slovenského vysielateľa v Banskej Bystrici.

Cestou do Mauthausenu pri Melku kolónu prepádli anglo-americké lietadlá. Tragický prípad. Napadli sice nepriateľskú autokolónu, ale v autách sa nachádzali antifasisti, politickí väzni. Po nálete na mieste zostali mŕtvi alebo čoskoro zranení podľahli: Abrasimov, Černocký, Hlinenský, Kohn, Kolařík, Kaščák, Lečko, Markuš, Mironov, Osnovin, Osoha, Petrušovský, Reichel, Sára, Strachota, Š. Szabó a ďalší. Podľa nacistických dokumentov pri nálete bolo 58 mŕtvych a ťažko ranených, 10 väzňov počas náletu utieklo.¹³⁸

V Mauthausene prišli o život viacerí väzni: Faltys, Bayerling, Exnár, Škrabala, Zimbauer, Guderna a ďalší. Sociálny demokrat Stanislav Mareš sa dožil oslobodenia americkou armádou, ale v Mauthausene zomrel počas karantény. Dr. Cyril Daxner sa sice vrátil do Bratislavy, ale v júli 1945 zomrel, tiež na následky z koncentračného tábora.

Osoby z tohto transportu, bez ohľadu na to, či prežili alebo neprežili kruté podmienky v Mauthausene, sú postavy, ktorých život a dielo sú dôležitými piliermi rezistencie na Slovensku.

Po prvom bratislavskom transporte do Mauthausenu Damoklov meč visel nad desiatkami osôb, ktoré nacisti naďalej väznili a vyšetrovali v Bratislave. Iba menšia časť politických väzňov zostala naďalej v kompetencii slovenských úradov a nebola odvečnená do Mauthausenu. V niektorých prípadoch išlo aj o osoby, ktoré na povstaleckom území zastávali verejné a politické funkcie. Napríklad Dr. Viktora Čárskeho, okresného náčelníka a počas SNP predsedu ONV v Banskej Bystrici, z Bratislavy 16. marca 1945 premiestnili do väznice v Leopoldove.¹³⁹ Podobný osud stihol aj Dr. Roberta Kubiša, Dr. Miloša Rumana¹⁴⁰ a ďalšie osoby. Dr. Ľudovít Černu dokonca 10. marca 1945 prepustili na slobodu a dali pod policajný dozor, hoci počas SNP bol vysokým úradníkom na poverenie vnútra.¹⁴¹

¹³⁷ Podrobnejší zoznam pozri ZAJACOVÁ, V.: *Slováci v Mauthausene*. Bratislava 1970, s. 158–160.

¹³⁸ NAUS, T 175-544. Witiskovo hlásenie č. 34 z 20. februára 1945. Nacistické údaje treba brať s korekturami. Napríklad SK 29 v liste z 13. marca 1945 adresovanom na Krajský súd v Bratislave uviedlo, že pri Melku počas náletu prišlo o život 25 osôb prevzatých od Krajského súdu v Bratislave. V tomto zozname sú napríklad aj L. Benada a P. Baranov, ktorí nálet prežili a využili ho na útek. Avšak oboch opäť nacisti zatkli, ale dožili sa oslobodenia. Pozri ŠOBA v Bratislave, fond OLS Bratislava, č. 670/1946.

¹³⁹ ŠOBA v Bratislave, fond ŠZB, č. 514/1945; a fond Tretnica Leopoldov, č. 5490 – kmeňový list V. Čárskeho. V. Čársky (nar. r. 1910) bol od 13. decembra 1944 najprv väzňom nem. bezp. polície. Potom bol z Banskej Bystrice eskortovaný do Bratislavy, kde ho vypočúvala ÚŠB. Potom bol v Leopoldove, odkiaľ ho prepustili na slobodu po prechode frontu – 2. apríla 1945.

¹⁴⁰ R. Kubiša (1889–1953) a M. Rumana (1898–1967) gardisti zatkli 18. decembra 1944 v Dolnej Mičinej. Kubiš bol predsedom povst. ONV v Žiline a Ruman činiteľom DS na povstaleckom území. Pozri ŠOBA v Bratislave, fond ŠZB, č. 154/1945, M. Ruman, a č. 539/1945, R. Kubiš.

¹⁴¹ ŠOBA v Bratislave, fond ŠZB, č. 600/1945, L. Černo.

V stave neistoty a ohrozenia sa nachádzali tiež antifacisti, ktorí zostali na slobode alebo ich prepustili na slobodu. Z Bratislavy sa vytrhali odbojári jeden za druhým. Bašťovanský odišiel vo februári 1945 do Nitry. Dňa 2. marca 1945 z Bratislavy taktiež do Nitry odcestoval aj Karol Šmídke. Autom ho prepravil Zdeňek Michera, syn Františka Micheru.¹⁴² Šmídke opustil Bratislavu s veľkou obavou o osud syna Dragutina, ktorého zatkli v decembri 1944.¹⁴³

V Bratislave zaniklo miestne vedenie odboja. Jeho predstavitelia boli buď vo väzeni, alebo sa rozptýlili pred hroziacou perzekúciou. Vývoj v Bratislave tesne pred frontom nesmeroval k stavaniu bankád mužmi rezistencie.

Koncom marca 1945 končila agónia ľudského kolaborantského režimu. Prezident Tiso a slovenská vláda sa bali a pripravovali na odchod. Najprv koncom marca 1945 sa evakuovalo z Bratislavy do Skalice. Dňa 4. apríla 1945 bez slávnostných fanfár odišľa zo Skalice kolona áut s Jozefom Tisom a ostatnými. Odchádzali do Kremšmuntsteru v Rakúsku. Tiež exponenti HG a iní ľudskí činitelia utekli smerom do Rakúska a Čiech. Z Bratislavy odchádzali aj predstavitelia nemeckého okupačného režimu. Svoju činnosť uzavierala tiež nemecká bezpečnostná polícia. Biela sobota 31. marca 1945 bola posledným „pracovným“ dňom. V tento deň nastalo posledné triedenie politických väzňov, posledná a osudná selekcia. Iba niektorí (Štefan Pozdech¹⁴⁴, Michal Rizek¹⁴⁵) boli prepustení na slobodu pred príchodom Červenej armády.

Bratislava sa stala frontovým mestom, bez vlády, bez výkonných, správnych a policajných orgánov. Na Bielu sobotu 31. marca 1945 sa normálny život v meste zastavil. Továrne zostali opustené, obchody pozatvárané. Obyvateľstvo hľadalo útočisko v krytých a pivniach. Cez bratislavské ulice ťahali kolony ustupujúcich nemeckých a maďarských vojsk. Medzi nimi sa nespojili utecenci, ktorí prevažne z politických dôvodov utekli pred ČA. Osud mesta bol v rukách bojujúcich armád, nemeckej a Červenej. Vojská 2. ukrajinského frontu sa približovali k Bratislave, mali ju na dohľad a na dosť delostrelectva. V krutej atmosfére posledných okupačných dní pokračovala tragédia posledných politických väzňov, ktorá sa dokončila v Mauthausene.

Na Bielu sobotu 31. marca 1945, štyri dni pred prechodom frontu, z bratislavskej hlavnej železničnej stanice pod dozorom SS sa pohol posledný transport s politickými väzňami.¹⁴⁶ Nachádzali sa v ňom Karol Grín, Ondrej Cyprih, Ján Ollárek, Oldřich Seiler, Štefan Janica, Štefan Stunda, Radek Klimeš, Ján Országh, Leopold Penthor, Jozef Sehnal, Jozef Tomešek, Július Vagač, Ľudovít Varga a iní odbojári.

¹⁴² ŠOBA v Bratislave, fond OCS Bratislava, č. 26/1946.

¹⁴³ Dragutin Šmídke prišiel s otcom z Moskvy na povst. územie a od novembra 1944 bol spolu v Bratislave. D. Šmídkeho sňahed zatkl v noci na 20. decembra 1944 v byte Ondreja Čajáda podla reze na Židov. Avšak D. Šmídke mal doklady na cudzie meno, neidentifikovali ho ako syna K. Šmídkeho. Pod cudzím menom ho odviekli do Mauthausenu, kde sa dožil oslobodenia. Podľa rozhovoru s D. Šmídkom z 3. mája 1974.

¹⁴⁴ Nestáli som údaje, ktoré by osvetlili okolnosti prepustenia Š. Pozdecha. Pravdepodobne sa prihládalo na jeho kňazský stav.

¹⁴⁵ VHA v Prahe, fond MNO-Křsg, č. 25037/1948, M. Rizek.

¹⁴⁶ Z lastného palica väzňov na autách previezli na žel. stanici, kde ich natlačili do dvoch nákladných vozňov. Podľa úvahy Armay Hrudovej v jednom vozni bolo 62 a v druhom 63 osôb. Tieto údaje sa veľmi zhodujú s výpoveďou SS-áka, ktorý bol členom eskorty. Porri Hlas oslobodených, č. II, č. 7 z 16. februára 1946; ZAJACOVÁ, V.: Slováci v Mauthausene, s. 87.

V transporte boli aj ďalší účastníci odboja, radovi i exponovaní. Boli v ňom dôstojníci povstaleckej armády, účastníci SNP a tiež agiti činitelia z ilegality ako napríklad: Rudolf Bley, Ján Bojňanský, Štefan Gálik, Wilhelm Hubeny, Anton Kadnár, Karol Labuda, Gustáv Kubán, František Šrank, František Šušuk, bratia Anton a Ernest Németh, major Vojtech Abel, kapitán Samuel Sekuris, poručík Valér Kubány, Ing. Anton Kapalin a ďalší. O niektorých by sa mohli napísať zaujímavé biografie.

Pravda, časť z vyššie uvedených zatkli v okamihu, keď sa iba skrývali za účasť v SNP. Napríklad dôstojníci Vojtech Abel a Samuel Sekuris. Nepadli do zajatia v boji, ale po porážke povstania hľadali azyl u svojich rodín. Zvolili azyl, ktorý bol riskantný. Abel sa zdržoval u manželky v Piešťanoch, kde ho 5. decembra 1944 zatkli príslušníci POHG a nemeckej bezpečnostnej polície.¹⁴⁷ Najprv ho väznili v Piešťanoch, potom v Trenčíne a napokon sa ocitol v skupine určenej do Mauthausenu.

V prípade Samuela Sekurisa mal prsty prednostu ÚŠB Dr. Pavol Denk. Sekuris bol totiž pred a počas vzniku SNP veliteľom vojenskej posádky v Brezne a Denk tamojším okresným sudcom, ktorý bol proti povstalcovi. V známej partizánskej akcii, uskuťtočenej 27. augusta 1944, bol Denk zaistený a ranený. Záležitost' mala svoje pokračovanie. Sekuris zatkl 20. novembra 1944 v Radvani n/íronom (dnes časť Banskej Bystrice), kde sa skrýval u rodčov. Najprv ho väznili v Banskej Bystrici a potom 30. januára 1945 odviekli do Bratislavy.¹⁴⁸ Na ÚŠB Sekurisa vyšetrovali najmä na okolnosti zastrelenia poslanca slovenského snemu Františka Slameňa a ďalších osôb 27. augusta 1944 v Brezne.¹⁴⁹ Hoci Sekuris v uvedenom prípade bol postavený pred hotovú vec, predsa on bol prvý vojenský činiteľ pri vzniku SNP v Brezne. Po pravde treba uviesť, že bol to práve major Sekuris, ktorý nariadil, aby raneného Denka previezli do nemocnice a tým mu vlastne zachránili život. Denk 16. januára 1945 v liste adresovanom Dr. Janovi Záhrovi o. i. napísal: „Moja osoba je zárukou, že spravodlivosť bude aj v praxi ÚŠB a každému sa bude merať len podľa zásluhy.“ Pritom pateticky dodal: „Vďaka Bohu, naše očisťovacie metódy v ničom sa nepodobajú oným, z 27. augusta 1944.“¹⁵⁰ Sekurisov osud je svedectvom o „očisťovaciach“ metódach ÚŠB pod vedením Dr. Pavla Denka.

V poslednom transporte boli aj dvaja príslušníci ÚŠB, ktorí svoj osud spojili s rezistenciou. Boli to František Jurčo a Martin Bolf. V transporte sa nachádzali aj Dr. Jozef Behuška, Dr. Pavol Prikopa a Dr. František Galan.

V prípade Františka Galana u nacistov sa v nemilosť dostal ľudský politik. Je otázne do akej miery išlo o pomstu za jeho postoj z roku 1940, keď z Tisovho poverenia

¹⁴⁷ ŠOBA v Bratislave, fond OCS Piešťany, č. 25/1945. V. Abel (1911–1945) sa vrátil z hôr Poľany po prekonaní zápalu pľúc. Na základe udania ho v byte chytili gardisti. Vdova po Abelowi na margo tohto záľahu napísala: „Najtragickejšie je, že manželka zatkl a zapríčinila jeho zánik jeho rodáci, jeho vrstovníci, ktorí spolu s nim strávili detstvo.“ Porri tamtiež.

¹⁴⁸ Údaj o zatknutí mi uviedla vdova po Sekurisovi 2. mája 1968. V základnej knihe zaisťovcov v B. Bystrici je zaznam., že nem. bezp. polícia ho vzala do väzby 26. novembra 1944 a 30. januára 1945 vraz prepustila na slobodu. V skutočnosti ho eskortovali do Bratislavy.

¹⁴⁹ HIA Koblenz, R-70 Slovakia/109 (173-g-12-18247).

¹⁵⁰ ŠOBA v Bratislave, fond OCS Bratislava, č. 383/1948. P. Denk pred frontom zo Slovenska utiel a utválo sa usadil v USA.

bol hlavným veliteľom HG, a do akej miery za jeho konexie k odboju.¹⁵¹ Galana ľudácka publicistika označila za pomýleného Slováka.¹⁵² Ale do histórie rezistencie sa nedostal, ani do Encyklopédie Slovenska.

Nikto zo slovenských ľudí im nepomohol, nikto nemal kompetenciu a moc zachrániť ich pred smrťou.

Transport s väzňami smeroval na územie Rakúska a odtiaľ do Břeclavi. Ešte na slovenskom území z vlaku utiekol Dr. Pavol Prikopa.¹⁵³ Potom ďalej, v Břeclavi, eskorta z transportu vybrala niekoľko osôb – akademického maliara Štefana Bednára, Jozefa Trunečku, Annu Hrušovskú, Oľgu a Ferdinanda Kraftu. Hrušovská a Kraftová boli sestry generála Rudolfa Viesta, veliteľa povstaleckej armády – perzekúcia kvôli bratovi.¹⁵⁴ Vojnu prežili iba tí, ktorí sa v Břeclavi dostali z transportu. Ostatní konečnú a poslednú zastávku mali v Mauthausene, kde po príchode ich usmrtili v plynovej komore a spopolnili v krematóriu.¹⁵⁵ Nemecká bezpečnostná polícia v zime 1944–1945 vykonala na území Slovenska viacero hromadných popráv. Jej obeťou sa stali účastníci odboja a tiež Židia. Avšak SK 29 v Bratislave sa vyhlo tomu, aby v priestore svojho pôsobenia likvidovalo politických väzňov. Dalo prednosť odsunu do koncentračného tábora v Mauthausene.

Existovali povestné súvislosti medzi Bratislavou a koncentrákom pri Mauthausene. Bola to posledná a tragická kapitola rezistencie v Bratislave.

Resistance and Persecution in Bratislava behind the Front

Jozef Jablonický

Following the debacle of a resistance attack in Bratislava, it was quite a long time before any further, significant expressions of resistance were seen in the city. Bratislava did not even become a center of resistance after the fall of Banská Bystrica, this in spite of the fact that the Speaker of the Slovak National Assembly Šmidke was active in the movement. Yet a resistance movement did exist, although it was at significant risk of being exposed because of its low degree

¹⁵¹ F. Galan (1908–1945) patril k exponovaným činiteľom ľudáckej inteligencie. Vo vnútropolitickom zápase medzi Tisom a Machom namiesto Macha stal sa hlavným veliteľom HG od mája do júla 1940. Po salzburských poradách opäť funkciu hlavného veliteľa HG prevzal Alexander Mach. Galan odvtedy mal menej politicky exponované miesto v Obilnej spoločnosti.

¹⁵² J. Paučo, kedysi Galanov spolupracovník a osobný priateľ, o Galanovi napísal: „Nepadol ako bojovník za lepšiu budúcnosť Slovenska, ale ako pomýlený Slováč, ktorý sa dostal do osídíľ čechoslovákov.“ Pozri PAUČO, J.: Tak sme sa poznali. Middletown 1967, s. 175.

¹⁵³ ŠOBA v Bratislave, fond OLS Bratislava, č. 447/1948.

¹⁵⁴ Manželov Kraftovcov a manželov Hrušovských nem. bezp. polícia zatkla 6. marca 1945. Avšak Viliam Hrušovský, manžel Anny Hrušovskej, 22. marca 1945 utrpel mozgovú porážku, previezli ho do nemocnice a preto ho nepostihla deportácia. Poznámam, že Anna Hrušovská, sestra R. Viesta, bola matkou Ivana (Ica) Hrušovského (1913–1944), úradníka Slov. nár. banky, ktorý statočne padol v boji proti nem. okupantom 8. novembra 1944 v Liptovských Kľačanoch.

¹⁵⁵ Podrobnejšie o tragickom osude týchto väzňov pozri v publikácii ZAJACOVÁ, V.: Slováci v Mauthausene, Bratislava 1970.

of organization. On the other hand, the younger generation became quite radicalized, split into pro- and anti-regime activists. The final agonies of the regime and the direct intervention of Nazi organs are also examined.

STUDIE

DVANÁCT GLOS O HISTORIOGRAFII NOVÉ DOBY

Robert Kvaček

1) Po listopadu 1989 vznikla, docela přirozeně, představa, že novodobé dějiny se oprostí od ideologických schémat a přístupů. S nadějí téměř nedočkavou na to čekali zvláště historikové zabývající se dějinami Československa a vůbec 20. století. Brzy zjistili, že narážejí na nová schémata a apriorní přístupy. Mají původ v představách, které si vytvářejí vlastní pojetí dějin a brání je úporně (často jsou dány „rodinnou historií“, svědectvími a názory blízkých, sdělovanou „tradicí“ i vlastními prožitky), v různorodých zájmech (včetně soudobých ideologických a politických), také ve snahách po jednoduchých výkladech a vysvětleních, po černobílém vidění minulosti. Historiky to někdy – dokonce i často – deprimuje, ale nemělo by, spíše by takové schematizující přístupy, včetně hrubě zkreslujících a mylných z neznalostí, nebo z vědomých záměrů měli brát jako výzvu. Ta znaléhavňuje význam jejich odborné práce. V podobě studií, monografií a dokonce syntéz nelze ale vidět jediné reagence na dezinterpretace. Je třeba pro ně volit další způsoby kontaktů s veřejností, i když se ty hlavní, přes mediální sféru, získávají nesnadno. Pokusy ale tady nesmí umdlévat.

2) Znamená to nacházet aktivní vztah k historické publicistice. Dnešní historizující bývá právě výrobcem i nositelem povrchnosti a jednostrannosti. Vytváří je pod tlakem potřeb „senzací“ a pseudoobjevů, orientuje ji i politika a ideologie. V novinových a časopiseckých recenzích přistupují ještě generační rozdíly, v nichž je znát i tradiční sebevědomí „mláď“ (zřejmě každé pokolení jím prochází), které sice ještě nemůže mít za sebou dílo, ale už ví, jak by práce jiných měly vypadat. Tato část publicistiky zase může rozčilovat, také ona má však funkci apelu a nutí hlouběji posuzovat vlastní práci. Případná polemika s ní by měla respektovat i žánr, který může zajišťovat rozsáhlejší rezonanci. Mnozí historikové se však k „pouhé publicistice“ nesníží, většinou si s ní ale nevědí rady. V novodobých dějinách se však bez ní nelze obejít, je tedy na historících, aby jí dodávali žádoucí úroveň.

3) Po listopadu 1989 se stal populárním požadavek na zřejmě totální reinterpretaci dějin („říkejte nám pravdu“). Přirozená, oprávněná a užitečná žádost po ucelovém odideologizování dějin tihla také zase k „jediné pravdě“. Nemalá část literatury z novodobých dějin je sice založena právě na reinterpretaci, většinou ale rozmyslné a opřené o nově zvládanou heuristiku. Rozlišuje ve vztahu mezi „jinak“ a „naopak“. S oním důkladným „naopak“ se samozřejmě ve výkladech setkáváme – i starších dějin –, a bylo a bývá také žádáno, očekáváno a s povděkem přijímáno. Vysluhuje si i uznání a oceňování. Mívá dvojí inspiraci: odbornou, která přesvědčí výsledkem, a vnější, jež vyhovuje „poptávce“ či představuje prostředek ke snažšímu autorskému prosazení. Bývá v ní znát zvláštní dobový tlak. Tak místo třídních problémů se do výrazného popředí dějin prvního československého státu posouvají problémy národnostní představované ještě v „izolovaných“ pojetích značně odhlížejících od státního celku a jeho podoby a struktury.

Není snadné zvykat veřejnost na to, že interpretace dějin je stálý tvůrčí proces doprovázený i spory, diskusemi, výsledky obohacujícími i opačnými. Zdá se dokonce, že si to obtížněji osvojuje i sama historiografie. Srozumění s tím by se mělo více projevovat v bohatosti recenzí a četnosti a atmosféře názorových výměn. Není jich dost.

4) Historizující publicistika – ale nejen ona, vůbec veřejnost – vyzývá historiografii, aby byla „pracovitější“, tedy i „rychlejší“ a „zajímavější“. Je dost děl z devadesátých let, která to naplňují a nacházejí zasloužený ohlas (a nevymizí s rokem vydání). Ač mohu být podezříván ze stranění povrchnosti a „senzačnosti“, myslím si, že ona nepřímá výzva má racionální oprávnění. Zpřísňuje tématickou volbu (má dbát mj. na vztah mezi historikem a společností) a zvyšuje nároky na sdílnost (zajímavost) historického textu. Historie je přece disciplinou vědeckou i literární, je vědou i kulturou.

5) Vidět samu sebe, a kriticky, je zdravý požadavek vůči historiografii a zvláště vůči její nedávné minulosti. U novodobých dějin je na první pohled zřejmější, než u údobí starších, že byly ideologicky vydatněji stínovány. Do sebereflexe se však žádné české humanitní vědě příliš nechce (zásluhou „mladých“ je v tom historie dokonce dále než disciplíny jiné): snad či především proto, že žádosti o ni myslely asi především na určité osoby. Nedají se od disciplíny oddělit, ale byly pocíťovány přece jen až příliš personálně. Čas některé hroty ztupil, „usnadňuje“ tedy sebezkoumání, jejíž potřeba nevymizela. Může teď dostávat konkrétnější a užitečnější podobu analýz vývoje dějepisectví v tématických i chronologických okruzích, uplatňovat se v rozbořech doprovázejících monografie, naplňovat semináře diskusně rozebírající určité úseky historiografie a přitom dbát například i na vnější okolnosti a souvislosti historiografické tvorby. Už se to děje, také ve vysokoškolských přednáškách a v rámci některých tématických seminářů, ale málo se o tom ví. Pro vážnou sebereflexi historiografie je také třeba, aby se historikové četli – a nejen texty ze své specializace, a nevycházeli jen z vyselektovaných či předem vytvořených stanovisek. V celé české vědě je ostatně problém „čteny“ aktuální, živý a naléhavý. Systém řízení vědy nutí hodně psát, a tak se jako by více tvořil, než čte.

6) Jisté popularity nabylo přesvědčení, že česká historiografie – zvláště dob novějších, strádá na nedostatečné používání nových metod. Až samospasitelnou odbornou funkcí dostává v tomto pojetí metoda. Ta je ale především závislá na tématu, jemu „slouží“, téma rozhoduje o metodickém přístupu a postupu. Metodických inspirací a poučení není nikdy nazbyt, je nutné a užitečné je soustavně sledovat, zvláště v konkrétním uplatňování. Ukazují se tak přednosti a meze: dějiny nové doby jsou bohaté „událostní“ a mimo jiné nedovolují přímo „pokračovat“ v určité tématice středověké nebo raně novověké, byť populární a žádoucí, a přímočaře na ni navazovat. Rozsah a kvalita pramenů pro ně neobyčejně narůstá: máme dokonce co dělat s „nadprodukcí“, která jen ještě zvyšuje závažnost vztahu téma–metoda. Ověřování nosnosti způsobu zpracování je proto požadavkem oprávněným a prospěšným, zatím se s ním však v české historiografii nové doby příliš nepočítá. Možná proto, že se o metodách ví méně, než je třeba: v tom je kritika jejich „přehlížení“ oprávněná.

7) Do centra zájmu české historiografie, aspoň „slovně“, frekvencí pojmu, tematickým vymezováním, se dostala novodobá česká společnost, její geneze, vývoj, osudy. Více se však pracuje právě s pojmem, než s opravdovou znalostí látky. Neznáme tuto společnost dostatečně „zevnitř“, hlavně to, co ji drželo „pohromadě“. Také individuální historie má v tom své místo, osobní a rodová: stojí za pozornost i jako součást výzkumu

sociální skladby, nezřídka i jako ilustrace, vhodná charakteristika, sonda, jako „mikrohistorie“ schopná vyjádřit obecnější společenský pohyb.

8) Nedomýšlený prý vztah mezi národními a světovými dějinami v české historiografii nové doby je trvalým námětem kritických publicistických výtek. Mají různorodý obsah: obviňování z české sebestřednosti, z retušování českých malostí, z nadbytečné a zároveň téměř zbytečné pozornosti národním dějinám, z jejich nepoměrování „hlavním“ vývojem. Většina takových soudů nevychází ani z konkrétního stavu literatury, ani z vážného přemýšlení o vztahu mezi národním (státním) a obecním. Tvrdím, že čeští historikové nové doby pozorně přihlížejí k širším souvislostem vývoje české národní společnosti, hledají spoje, vazby a tendence, které jej mohly ovlivňovat, ale vědí i o dobových skutečnostech rozlehlejších a „vzdálenějších“. Nebývá to samozřejmou vlastností interpretací zahraničních. Pro výklad a hodnocení národního vývoje i jeho osobnostních aktérů jsou důležité komparace. Vyžadují ovšem porovnávat srovnatelné. V představách a názorech kolujících veřejnosti a publicisticky různě utvářených jsou srovnávání populární, ale nezřídka ahistorická a nekompetentní. O to větší pozornost jim má historiografie věnovat a nerezignovat, není-li vždy slyšena a respektována.

9) O historickou literaturu je čtenářský zájem, zvláště s tematikou novodobých dějin. Má více příčin, které by stály za rozbor – i proto, aby si je dějepisectví dostatečně uvědomovalo, reagovalo na ně a také se z nich inspirovalo a motivovalo. Některé jsou výrazně dobové – v literatuře o historii se hledají odpovědi na určité dnešní problémy času „chaosu“, u nichž se pocíťuje dějinná souvislost, někdy přímo historický původ. Obecně se sice čte méně, ale přece jen nikoliv ještě málo. Historiografie ovšem vstupuje do soutěže o čtenáře, a měla by si být toho vědoma a nepodceňovat tuto situaci. Nesmí se snobsky tvářit, že jí na čtenářích nezáleží, takový postoj spíše svědčí o neschopnosti oslovit, zaujmout, zapůsobit. Soutěží s různorodou literaturou o dějinách, v lepším případě třeba s paměťmi, které bývají nekriticky považovány za autentický výklad, nebo s propracovanou literaturou faktu, k níž může mít historiografie ostatně blízko, také však s rychle sepišovanou literaturou „odhalující“ „tajemství“ a vymýšlející senzace. Této produkci se o čtenáře starají také bulvární média a komerční televize, které působí na úroveň „spotřební“ literatury o historii. Zdá se, jako by tu historiografie měla jen sisyfovský úděl. Souboj není ale tak marný, jak se snad může jevit. Stále ještě a také i znovu se ve čtenářské obci rozeznává i kvalita a je respektována. Je ovšem třeba – už jsem to ostatně připomněl – aby se historické dílo chápalo i jako literatura a tomu odpovídaly zpracování, styl, znění a vyznění. Neznamená to podbízení, ale žádá to prokomponování, promyšlenost a široké kulturní zázemí.

10) Výrazné místo si v české historiografii nové doby získávají regionální pracoviště různého druhu, vysokoškolská, akademická, archivní, muzejní. Autorská paleta zahrnuje i další badatele, které do ní přivádí třeba školní profese, nebo osobní vztah k tématice. Produkce se mj. soustřeďuje do regionálních sborníků a časopisů, dostává podobu regionálních monografií. Objevují se také syntetizující historie zemí, krajů, oblastí, míst. Z regionálních pracovišť vycházejí inspirativní metodické přístupy, badatelsky rozevírají celospolečenskou tematiku, nově promýšlejí a komponují historické vztahy mezi politickým a národním „centrem“ a oblastmi. Některá regionální pracoviště působí téměř jako „štika“ v současné české historiografii.

11) Neinformovanost pripravuje české dějepisectví o pozoruhodný a osobitý díl jeho tvorby. Představují jej diplomové a disertační práce. Bývá v nich uložena nová a objevná faktografie, některé se vyznačují zajímavými osobitými přístupy k látce a jejím zcela původním zpracováním. Pokud se nedočkají otištění, neví se o nich a zapadnou. Kvalitativní přínos neplatí samozřejmě o všech těchto pracích, mnohé jsou jen školské, plní pouze požadavky stanovené pro ukončení studia, chybí jim talent a propracování. I o těch je ale dobré vědět, i v nich se mohou najít závažné údaje a zjištění. Nutností se ukazuje zveřejňovat přehledy diplomových a disertačních prací. Univerzitní pracoviště by si to měla uložit jako povinnost.

12) Ač se to může zdát překvapující, tvořivých českých historiků je „málo“, a to i pro novodobou tematiku. Proto je třeba uvážlivě volit badatelskou problematiku, způsoby jejího zpracování, čas pro ně potřebný. Zkvalitnění a „zrychlení“ je tu na místě, soudím aspoň podle výsledků (na některé čekáme, nadbytečně, léta). Rozptylování do okrajových, málo sdělných, ilustrativních a spíše jen autora vábících témat se jeví téměř luxusem. Dají se nacházet – a většinou se i tak děje – historické látky vyhovující odborné potřebě a společenské rezonanci a zároveň zajímavé pro historika. „Soutěžíme“, jak jsem uvedl, s publicistikou a různou literaturou o historii, ať se nám to třeba sebecke nelíbí, a v tomto „klání“ musí být historiografie znělá, kvalitní a také „rychlá“.

Twelve comments on 20th century historiography

Robert Kvaček

De-ideologisation, new ideologisation, misinterpretation, re-interpretation. Historic journalism. The low rate of historians' discussion. The problem of self-reflection. "New methods" and the danger of autotelism. The relation to world history, the lack of comparison. New places. The need to strengthen the 20th century history research.

ŽIVOT NA SLOVENSKU V MEDZIVOJNOVOM OBDOBÍ

Ľubomír Lipták

Máločo by vyvolalo u obyvateľov Slovenska v dvadsiatych rokoch minulého storočia také zhrozenie až zúfalstvo, ako správa, že žijú v „medzivojnovom období“. Stopy, dôsledky, pamäť poslednej vojny boli čerstvé, presvedčenie, že by to mala byť „posledná vojna“, hlboké. V polovici tridsiatych rokov sa však už nacvičujú letecké popluchy, kupujú plynové masky, upisujú štátne pôžičky na obranu. Jeden zo základných životných pocitov človeka, *potreba bezpečnosti* sa tak radikálne zmenil v priebehu necelých dvoch desaťročí.

Významný pohyb môžeme sledovať však aj v iných oblastiach každodennosti, životného spôsobu a jeho kvality, ktoré nie sú tak zreteľne a bezprostredne spojené s politikou, alebo aspoň sa tak nejavia na prvý pohľad. Preto aj často ostávajú bokom záujmu tzv. „veľkej historiografie“, pohľadu na dejiny predovšetkým z hľadiska ich uznávaných „výrobcom“, elit a inštitúcií, menej ich „spotrebiteľov“. Takej historiografie, ktorá sa sústreďuje viac na výsledky, ako na nástroje, viac na ciele, ktoré sa ani nemusia dosiahnuť, ako ne cestu, ktorú treba prežiť.

Pre spôsob života v medzivojnovom období sú významné dve triády – času a priestoru.

Život Slovenska po roku 1918 bol citeľne a očividne poznamenaný už viac ako *pol storočím intenzívnej modernizácie*, ktorá ho približovala k vtedajšiemu civilizačnému vzorcu, západnej Európe. Uhorská i celá „rakúsko-uhorská“ spoločnosť bola v pohybe, rozpory a problémy, ktoré viedli k rozpadu štátu neboli plodom totálnej stagnácie, ale kontrastom zaostávania niektorých oblastí života voči dynamickému vývoju iných. Teda asymetrie, ktorá presiahla kohézne sily spoločnosti. Modernizačná etapa zanechala ako dedičstvo nielen materiálnu základňu v podobe železníc, ciest, výrobných objektov, budov, meliorácií, ale aj v podobe sústavy zákonov, inštitúcií, úradov, vzdelávacieho systému, ktoré postupne vytvárali rámec pre fungovanie kapitalizmu. Táto modernizačná etapa trvala dosť dlho, aby zasiahla celú krajinu a spoločnosť, i keď v rôznom stupni a spôsobom. Kým napríklad na remeslo a domácku výrobu pôsobila silne ešte prvá, deštruktívna fáza industrializácie, od konca 19. storočia začínajú sa plne prejavovať už aj prínosy moderného priemyslu, v produkčných krajoch intenzívneho poľnohospodárstva. V akomsi, čo len počiatočnom štádiu prechodu sa nachádzala samozrejme nielen krajina, ale aj ľudia, ich vzťahy, postoje k veľkému svetu i každodennej konvenčnej realite.

Z hľadiska zvládnutia problémov modernizácie sa zdá, že Uhorsko sa lepšie dokázalo vyrovnat' s jej „hardvérom“ v podobne hmotných civilizačných výdobytkov, ako s jej „softvérom“ v podobe demokratických štruktúr, v ich rámci predovšetkým s národnostnou otázkou. Ale nielen s ňou. Uhorská spoločnosť deklarovala snahu otvárať sa

navonok, k impulzom z rozvinutého sveta, ale nedokázala prekonať svoju vnútornú uzavretosť v prospech konzervatívnych síl, ktoré sa v istom historickom okamihu nevyhnutne stali reakčnými. Nezvládnutý prechod od stavovskej k triednej spoločnosti nie je uhorská zvláštnosť, ba ani dramatické dôsledky takéhoto zlyhania. Navonok sebavedomý až arogantný štát a jeho spoločenské piliere nedokázali sa vyrovnáť s prvou vážnou skúškou – masovou, dlhou a ničivou vojnou. Práve prvá svetová vojna je po dlhodobej modernizácii ďalším časovým riadiacim východiskom medzivojnového obdobia.

Skúsenosť vojny zasiahla celú spoločnosť, intenzívne a osobne. U väčšiny dospelých mužskej populácie to boli priame zážitky a traumy z frontov, u obyvateľstva v zázemí zasa problémy spôsobené odchodom žiteľov, nedostatkom a často i hladom. Rozšírený bol pocit straty tradičných istôt, obavy z budúcnosti, zarážali prejavy stavovských a triednych rozdielov zoči voči proklamovanej a spočiatku mnohými aj precitovanej jednoty vlastencov, nacionálne rozpory ovplyvňovali politickú kultúru v podobe rastu váhy radikalizmu, netrepezlivosti. Teda svetlá budúcnosť hneď a tu, nadvláda v myslení i konaní vzťahu priateľ – nepriateľ bez šedivých medzitonov. Brutalita, jeden zo základných prvkov vojny, sa nezastavila na frontovej línii, za bránou kasární ani podpísaním primeria.

Zveličené nádeje u jedných a strach u druhých, čo sa podľa situácie mohlo rýchlo vymeniť, boli dôsledkom vojny nielen pre politiku, ale aj pre oblasť, ktorá nás tu zaujíma. Heslo dňa je pohyb, zmena. Dobré je predovšetkým nové, tradícia je prinajmenšom pochybná a málo presvedčivá. Otrasy vojny a z neho vygenerovaný politický systém, politická kultúra i spoločenské hodnoty a konvencie pôsobili teda ako akceleračný predchádzajúcej fázy modernizácie. Rozdiel je i v tom, že ak pred vojnou išlo predovšetkým o spor medzi zmenou a pretrvávaním, teraz sa ťažisko presunulo do sporu o charakter zmien: evolúcia alebo revolúcia?

Samotné *medzivojnové obdobie* je z hľadiska našej témy dlhé i krátke súčasne. Dlhé v tom, že v jeho závere sa už prejavili aj generačné postoje „poprevratových“, to znamená po roku 1918 vychovávaných a socializovaných generácií. Tie už v túto dobu naplno žili, predprevratové pokolenia často vystačili s prevzatím nových foriem a zvyklostí. Krátke bolo medzivojnové obdobie preto, že mnohé dôsledky väčšej otvorenosti „československej“ spoločnosti voči „uhorskej“ voči inováciám a vonkajším vplyvom sa mohli prejavovať často ešte iba ako náznak, ako príslub, nie ako determinujúci faktor.

Tri dôležité *priestorové* faktory sú zmena *geopolitického postavenia* Slovenska, zmena *regionálnych vzťahov* vnútri Slovenska a pretrvávajúce, a posuny v tradičnej relácii *mesto – dedina*.

Vymedzenie hraníc Slovenska a jeho „poslovenčovanie“ vytvorilo po prvýkrát aj jeho vlastný priestor, s problémami integrácie, vzťahov centra a „vidieka“, osvojenia a plošného rozšírenia dovtedy iba pre malú časť spoločnosti bežných národných symbolov, identifikačných rituálov a mýtov. Vznik Československa znamenal však aj presuny vo váhe referenčných vzorov, najmä oslabenie Budapešti a Viedne a posilnenie pred vojnou skôr marginálnej Prahy. Tá sa stala postupne pre Slovensko hlavným filtrom, sprostredkovateľom impulzov z dobových svetových metropolí.

Zmena ekonomickej a politickej osi Slovenska zo smeru sever–juh na východ–západ ovplyvňovala aj vzťahy, váhu a charakter jednotlivých *regiónov* Slovenska s výhodami najmä pre jeho západné časti. Z dynamických oblastí streda, napríklad Gemer,

Novohrad sa stali pohraničné a stagnujúce. Nahradenie tradičných nadregionálnych väzieb, ktoré neboli len dopravné a ekonomické, ale aj osobné a mentálne, si vyžadovalo čas. Šance na odstránenie zaostávania východu, výrazného už pred rokom 1918, sa znížili. Ekonomicky, politicky i civilizačne však už žiadny región, dolina, mesto ba dokonca ani dedina neboli také izolované, aby sa ich všeobecné zmeny nedotkli; geopolitika veľmi významne vplývala na ich rozsah, tempo i dôsledky.

Rozdiely medzi *mestom* a *dedinou* bývali v starších historických obdobiach také veľké, že možno hovoriť o „dvoch Slovenských“. Modernizácia znamenala aj kroky k zmenšovaniu týchto rozdielov. Aj keď napríklad medzivojnová literatúra a kultúrna tvorba vôbec sa ešte orientovala prevážne na dedinu a v politike sa pestoval kult „sedliaka“, „neskazeného dedinského života“, zdá sa, že pri zmenách v každodennom živote išlo o jednosmernú ulicu: z mesta na dedinu. Ich vzájomné väzby, osobné i mentálne, hospodárska závislosť boli silné a obojstranné, ale iniciátorom zmien, aj sprostredkovateľom impulzov zo sveta bolo mesto.

V meste sa výraznejšie ako na dedinách, ktoré boli homogénnejšie, prejavovalo aj pestré kultúrne, konfesijné a sociálne rozvrstvenie spoločnosti. Na Slovensku nejestvovalo mesto bez významnejšej etnickej a konfesijnnej menšiny, bola to štruktúra s rôznym pomerom Slovákov, Nemcov, Maďarov, Židov, v niekoľkých prípadoch aj východných Slovanov. Po roku 1918 v ich postavení a statuse došlo k náhlým zmenám, citeľné bolo najmä rozšírenie tradičnej škály etnik o Čechov. Patili väčšinou k jednej vrstve, strednej, často vyznávali pre domorodcov exotické náboženstvá alebo aj žiadne, čo bola ešte väčšia zvláštnosť. Prišli historicky posudzované „odrazy“. Tento „náraz“ bol rovnako radikálny, ako náhle zvýšenie počtu Židov prisťahovaním v druhej polovici 19. storočia. Pluralita konfesií a ich vzťahy v rôznych kombináciách, predovšetkým katolíci – protestanti, kresťania – izraeliti bola nielen faktickým pozadím variantov rôznych prejavov spôsobu života, aj navonok bola neustále a očividne deklarovaná obradmi, sviatkami, sabatom, menami, výnimnosťou medzikonfesijných sobášov a podobne.

Pomerne stabilné boli reálne majetkové a triedne rozdiely. Štatistika ukazuje presuny v počte vlastnených hektárov, medzi skupinami zamestnávateľov a zamestnancov, rast počtu príslušníkov slobodných povolání i štátnych zamestnancov, ale tieto presuny z hľadiska našej témy neboli takých rozmerov, aby podstatnejšie ovplyvnili reálny stav. Či mal statkár 1000 alebo iba 500 hektárov, na jeho vzťahoch s deputátnikom to nemenilo skoro nič. Že deputátnik, roľník, robotník bol už politicky plnoprávnym občanom, že bol vzdelanejší, „uvedomelejší“ a v generačnom výhľade aj sociálne mobilnejší, však význam malo. Rovnako ako aj rast váhy vyšších a stredných vrstiev medzi etnickými Slovákmii, či už sociálnym vzostupom alebo reslovakizáciou.

Naznačené triády času a priestoru i multikultúrnosť sú samozrejme iba základnou orientáciou, jednou z pomôcok pri skúmaní množiny ľudských činností. Toho, čo sa podľa rôznych definícií a z hľadiska rôznych akcentov označuje ako spôsob života, každodennosť, štýl alebo aj kvalita života. Vymedzený priestor, ale najmä stupeň poznania viacerých dôležitých problémov a tém zatiaľ neumožňuje medzivojnové dvadsaťročné syntetizovať, väčšinou sa musíme uspokojiť s ilustráciami. I to bez nároku na tematickú úplnosť. Bez pokusu aj o takýto nedokonalý pohľad je však nielen medzivojnové, ale aj hociaké iné obdobie bude kusé a jednostranné. A z odborného hľadiska mimo hlavného prúdu súčasnej svetovej historiografie.

Na kolorovanej pohľadnici Dobšinskej ľadovej jaskyne spred prvej svetovej vojny je zobrazená spoločnosť, ktorá pri svetle oblúkovej lampy a pravdepodobne uprostred leta sa venuje obľúbenej a vtedy ešte výlučne zimnej zábave, korčuľovaniu. Tú istú fotografiu vydali znova začiatkom dvadsiatych rokov, samozrejme už aj so slovenským textom ale i s nápadným zásahom retušera: radikálne skrátil dámam sukne, siahajúce pôvodne po členky.

Aj zbežné porovnanie fotografií v rodinných albumoch z rokov pred prvou svetovou vojnou a po nej ukazuje, ako dôkladne sa zmenil jeden z najcitlivejších barometrov zmien spôsobu života, *obliekanie*. Jeho vysoká výpovedná schopnosť je daná veľkou pružnosťou, tempami zmien, ľahkou medzinárodnou prenosnosťou i tým, že sa týka doslova „všetkých“.

Po vojne došlo v odievaní doslova k revolúcii, ktorá bola pre mnohých kultúrnym šokom. Náznaky boli už od prelomu storočia, zmeny v postavení žien v urbanizovaných spoločnostiach počas vojny i celkový posun postojov k životu premenu nesmierne urýchlili. Tendencia je k ľahkosti a k praktickosti, čo je vlastne šifra pre modernistickú racionálnosť. Ženské obliekanie popri samozrejmych výkyvoch módy bolo prvotne určené pre mobilnú, možno aj pracujúcu ženu. Priznáva prirodzené tvary a líniu tela, sukne začínajú odteraz oscilovať miesto členkov okolo kolien. Dámske vychádzkové šaty zo začiatku dvadsiatych rokov by boli pred vojnou deklarované ako frivólna bielizeň. Tá sa spolu s odevmi tiež radikálne zmenila, smerom k ľahkosti a hygienickosti. Zjednodušila sa úprava vlasov. Tieto javy, ktoré kopírujú a vyjadrujú pohyb k emancipácii žien (dobový termín „oslobodenie ženy“ bol silne zveličený) mali významný sociálny rozmer. Spoločenské rozdiely, ktoré sa prv prejavovali výrazne aj v celom spôsobe obliekania, odteraz sa čoraz viac prezentovali použitým materiálom, spracovaním na rozdiely medzi vtedy ešte nenáročnou konfekciou, lacnou krajčírskou prácou a „modelom“. Je to ilustrácia posúvania sa od stavovskej spoločnosti k triednej. V nej veľké rozdiely stále jestvujú, ale sa nepatrí a nie je ani bezpečné ich príliš predvídať.

Podobné, aj keď nie tak revolučné zmeny sú v tradične konzervatívnejšej mužskej móde. V oblečení delegácií, ktoré vítali habsburského monarchu a československého prezidenta sú iba malé rozdiely. Na slávnostných príležitostiach sa ešte bežne objavuje frak, cylinder aj žaket, v dennom živote však už nastupuje oblečenie, ktoré sa pokladalo pred vojnou skôr za „športové“. Štandardom je trojdielny oblek, vo voľnom čase boli prípustné aj podkasané nohavice (pumpky). V istých situáciách boli tolerované nielen u chlapcov, ale aj mužov dokonca krátke nohavice. Pokrývka hlavy je ešte skoro povinná, ale klobúk môže byť v nižších vrstvách nahradený aj čiapkou. Zvýšené nároky na hygienu rýchlo odstránili biele kaučukové golieri, pripínané na spravidla týždeň nosenú košeľu. Začínajú prevažovať prv zriedkavé poltopánky, je to doba rapidného nástupu továrenských vyrábaných obuvi. Na objednávku ručne šitá obuv je vyhradená len pre najzámožnejších, ale ručne šité čizmy sú stále ešte súčasťou ľudového kroja. Kravata vytlačala motýlika, vyložený golier košeľe na sako sa stal prv neslýchaným prejavom odvážneho neformálneho oblečenia. Vcelku však možno povedať, že šetrný mešťan, ktorý si dal u svojho krajčíra oblek alebo kabát z predprevratových rokov „obrútiť“, čo bol vtedy rozšírený zvyk, mohol v ňom obsedieť v kaviarni aj tridsiatom roku; čo však rozhodne neplatilo o žene.

Pre obidve pohlavia platiacu tézu o posune k ľahkosti a praktickosti najnázornejšie ilustruje oblečenie pre šport a oddych – plavky, výstroj pre tenis, lyžovanie, hry, turistiku. Taký náhly prelom od prudčnosti k „oslobodeniu tela“ nie je predstaviteľný bez prelomu v myslení.

Špeciálne pracovné oblečenie bolo zriedkavé. Montérky nosili skoro výlučne strojníci, zámočníci, väčšina manuálne pracujúcich okrem lacnej konfekcie „dodierala“ v robote bežné oblečenie, doplnené rôznymi zásterami, pláštami. Nižší úradníci v samozrejmom trojdielnom obleku si ho chránili povestnými glotovými rukávami, ktoré sa nadlho stali pre karikatúristov atribútom byrokrata. Možno to ale vnímať aj ako jednu z ilustrácií naliehavého problému doby, rozporu medzi zdaním a realitou, potrebou „reprezentovať“ a mať na to, ako otváranie sa nožníc medzi tým, čo sa prenášalo z tradičnej spoločnosti ako záväzok a povinnosť príslušníka „stavu“, a reálnymi možnosťami, ktoré poskytovala nová spoločnosť. To bola už pred vojnou trauma nižšej šľachty, teraz naplno zasiahla aj stredné vrstvy.

Rozdiel mesto – dedina bol v obliekaní veľmi výrazný. Na veľkej časti Slovenska spočiatku ešte pretrvávala prevaha tradičného ľudového odevu, samozrejme so zmenami, ktoré prinášala továrenská výroba materiálov i vonkajšie vplyvy, vrátane vojny. V priebehu necelých dvoch desaťročí však už zahraničných hostí vodili do vybraných obcí so zachovalým „svojrázom“ – obľúbená bola napríklad Detva, Heľpa, Čičmany. Pri preoblečení dediny nešlo o čistú výmenu, ale aj o postupné prispôbovanie sa. U žien často tradičný odev nahrádzal tzv. „polokroj“ s prvkami mestského oblečenia z konca 19. storočia, napríklad blúzok. Bežné bolo striedavé používanie tradičného a mestského oblečenia vo všedný deň a vo sviatok. Rýchlejšie dochádzalo k zmenám u mužov ako u žien, čo súvisí s ich väčšou mobilitou, pobytom na vojenčine a na vojne, cestami do mesta, prácou na stavbách. Aj u žien mala veľký vplyv práca v meste ako slúžky, robotníčky, návštevy trhov, jarmokov, pôsobili lákadlá mestských obchodov. Rýchle „preoblekanie“ dediny, bolo predmetom mnohých lamentácií, najmä mestských tradicionalistov v oblekoch, ušitých podľa parížskych modelov.

Veľkú modernizačnú úlohu plnili obyvatelia dediny, ktorí sa usilovali o mestský spôsob života, aspoň v miere, aká bola mimo mesta realizovateľná. Boli to najmä učelia, kňazi, notári, poštári, četníci, obchodníci, železničiari, ale už aj mnohí roľníci. Ich príklad bol impulzom a sprostredkovateľom moderných, v dobovej terminológii „panských“ prejavov nielen v obliekaní, ale aj v bývaní, hygiene, v stravovaní, pri trávení voľného času. Rýchlosť zmien svedčí nielen o tom, že bolo čo odporozorovávať, ale aj o tom, že tu bola očividne silná vôľa v medziach možností napodobňovať.

Výraznejšie premeny v *bývaní*, na rozdiel od obliekania sú náročnejšie na čas a náklady. Urbanizácia Slovenska prebiehala aj v tomto období v porovnaní s väčšinou európskych krajín pomaly, čo sa v podstate zachovalo až do konca 20. storočia. Roku 1921 iba 15 sídiel malo viac ako 10 000 obyvateľov, z toho iba dve – Bratislava a Košice viac ako 20 000. Do roku 1940 počet miest nad 10 000 vzrástol na 23, tesne nad 20 000 mali ďalšie štyri: Nitra, Nové Zámky, Trnava a Prešov. Pokiaľ ide o spôsob života, veľkosť obcí nie je vždy rozhodujúca. Veľké dediny často presahovali počtom obyvateľov malé živé mestečky s rozvinutou mestskou ekonomikou, výstavnosťou a kultúrnym prostredím.

Pokračoval trend vybavovania miest základnou infraštruktúrou, badateľný od konca 19. storočia. Vodovod, kanalizácia, elektrifikácia, dláždenie ulíc a chodníkov, centralizované odstraňovanie odpadkov, zariadenia zdravotníckej, školskej, sociálnej starostlivosti sa už všeobecne vnímali ako niečo, čo k mestu „patrí“, k uskutočneniu týchto predstáv však bolo ďaleko. Zadĺženosť a ekonomická stagnácia mnohých miest, poprevratové zmatky odsunuli najmä náročnejšie stavby ako vodovod, kanalizáciu často až do druhej polovice 20. storočia. Na tempo a spôsob realizácie investícií do infraštruktúry sídiel viac vplývali majetkové pomery mesta, iniciatívnosť a podnikavosť jeho „otcov“ ako politický režim. Aj keď samozrejme v propagande sa hojne uplatňovala z Uhorska zdedená a ďalej úspešne odovzdávaná tradícia každú novú školu, vydláždenú ulicu a verejné WC prezentovať ako úspech a dar režimu.

Bytová situácia v mestách bola už pred vojnou napatá. Za honosnými fasádami budov na námestiach a hlavných uliciach, s typickými obchodmi a dielňami na prízemí a bytmi majiteľov na poschodí sa skrývali dvory preplnené skladmi, stiesnenými dielňami, nekvalitnými tmavými a vlhkými bytmi so spoločnými sociálnymi zariadeniami. Zónu centra, v minulosti ohraničenú hradbami, teraz už väčšinou zbúranými, obklopoval pás prízemných domov, záhrad, maštálí, stodol a iných poľnohospodárskych objektov. Väčšina bytov bola jedno-, najviac dvojizbových; časté boli aj tzv. obytné kuchyne ako jediná miestnosť. V roku 1930 pri sčítaní vo vybraných slovenských mestách malo 16,79 % bytov v nájomných domoch jednu miestnosť, 40,98 % bolo jednoizbových, 23,08 % dvojizbových. V nájomných domoch boli bežné spoločné sociálne zariadenia a vodovod na chodbe alebo pavlačí, prípadne na dvoroch. Veľké byty a mestské vily často spájali bývanie a prax lekárov, advokátov, kancelárie veľkoobchodníkov a pod.

Zvýšenie počtu úradov, príchod českých štátnych zamestnancov, podstatný nárast počtu vojenských posádok viedli krátko po vojne ku konjunktúre výstavby blokov štátnych a mestských bytov, obdoby už pred vojnou známych železničiarских a továrenských kolónií. Pretrvávajúci nedostatok bytov viedol k novým formám ich hromadnej výstavby za pomoci stavebných družstiev. Vznikol tak predtým neznámy fenomén koncentrácie obyvateľov stredných vrstiev v uniformovanom prostredí. Zatiaľ čo spočiatku táto výstavba, rovnako ako aj súkromné nájomné domy sa stavali ešte podľa predvojnových štandardov, rýchlo sa presadili súdobé hygienické požiadavky, predovšetkým kúpeľňa, priame osvetlenie všetkých miestností, racionálnejšie využitie zastavanej kubatúry znížením miestností a zväčšením obytnej plochy. Ústredné kúrenie, výťahy boli ešte celkom výnimočné. Výťahy boli postrádateľné, malé mesto medzivojnového obdobia ostávalo v centre jedno a dvojposchodové, na perifériách prízemné. V Bratislave sa presadzoval štandard nanajvýš päťposchodových budov, s ustupujúcim šiestym poschodím. Budova Manderlu s jedenástimi poschodiami z polovice 30. rokov bola nielen najvyššou svetskou budovou na Slovensku, ale stala sa aj všeobecne známym symbolom modernity.

V architektúre, ktorá významne stváňa životné prostredie sa postupne presadil funkcionalizmus. V pôvodnej i v skomercializovanej konfekčnej podobe sa v slovenských pomeroch často vyznačoval aroganciou, necitlivou deštrukciou historických prostredí. Ich hodnota sa už vnímala, ale ešte nie natoľko, aby sa zabránilo zneužívaniu „modernosti“. Byty vybudované v tridsiatych rokoch však patrili svojou dispozíciou aj vybavením až do deväťdesiatych rokov 20. storočia k najlepším.

Bývanie v mestách bolo relatívne zhodné na celom území Slovenska i v celom stredoeurópskom priestore, koniec koncov architekti a stavitelia študovali na tých istých školách, pracovali s rovnakými materiálmi pre zákazníkov s málo odlišnými požiadavkami a možnosťami. Regionálne rozdiely na dedinách stále boli veľké. Z hľadiska nasej témy boli dôležité zvýšené nároky a predstavy o hygiene, uplatnené v podobe väčších okien, drevenej dlážky, komínov, oddelovania hospodárskych činností od bývania. Zmena sa prejavovala v nahrádzaní horľavých materiálov na krytinu, ako slama, čiastočne aj šindeľ za škridlu, plech, nahrádzanie nabijanej hliny a nepálenej tehly pálenou. Kopané a razené studne vytlačali ešte stále bežné používanie povrchovej vody z potokov. Predmetom cielenej osvetly bolo odstraňovanie potenciálnych zdravotníckych hrozieb, propagovala sa výstavba od splaškov chránených studní, riadnych hnojísk, močovníkových jám, suchých záchodov.

Aj v *stravovaní* boli regionálne rozdiely na dedinách podstatne väčšie ako v mestách, veľkú váhu tam mala sezónnosť dostupných potravín, ale aj striedanie zaťaženia poľnými prácami. Ani v mestách, vzhľadom na veľké sociálne rozdiely však hovoriť o nejakej „štandardnej strave“ nemožno. V stredných a zámožných vrstvách sa zachovával rytmus troch jedál – raňajky, obed, večera s dvoma „medzijedlami“ – desiatou a olovrantom. Hlavné jedlá korešpondovali s pracovným rytmom, tzv. „dvojitou frekvenciou“ v úradoch, obchodoch i živnostiach, teda s jedno až dvojhodinovou prestávkou na obed. Odrážala sa v tom aj skutočnosťou, že väčšina príslušníkov stredných vrstiev pracovala doma alebo v dosahu pešej chôdze, manželky nepracovali, alebo iba vypomáhali v obchode, živnosti. Továriši a učni jedli a často aj bývali u majstrov. Závodné stravovanie bolo veľmi výnimočné, slobodní a odlúčení zamestnanci, učteli, četníci a pod. sa stravovali v hostincoch alebo finančne menej náročne u žien (často vdov), ktoré si privyrbávali „dávaním obedov“ alebo „vydávaním izieb“ so stravou.

Týždenné jedálne lístky, bežne publikované v časopisoch, obsahujú časovo a finančne náročné jedlá, na obed spravidla masité a z troch chodov. Pokiaľ sa kryli s realitou, ťažko zistiť. Pre skúmanie stravovania sú istým orientačným dokladom štatistické výkazy spotreby potravín, ktoré ukazujú, že základom stravy boli múčne jedlá, strukoviny, zelenina, mlieko; maso dva, najviac trikrát týždenne. Stravovanie robotníkov ovplyvňovalo aj skrátenie pracovnej doby na osem hodín. Dlhšia pracovná doba pred vojnou bola prerušovaná aj dlhšou obedňajšou prestávkou, keď buď ženy donášali obedy do továrni, dielni, na stavby, alebo si ich robotníci prinášali sami. Niektoré podniky poskytovali ohrievárne, progresívne továrne, napríklad Ružomerská textilka mali už pred vojnou aj závodné kuchyne. To sa teraz spomalilo, robotníci dávali aj z finančných dôvodov prednosť obedu doma pred zmenou alebo po nej. Raňajky u značnej časti obyvateľstva sa obmedzovali na chlieb a náhražkovú kávu, v lepšom prípade s pridaním mlieka. Večera bola podobná. Strava najpočetnejšej vrstvy robotníkov, v poľnohospodárstve, spracovaní dreva, čiastočne aj baníkov odzrkadľovala regionálne zvyklosti roľníkov, prispôbená samozrejme inému pracovnému rytmu a dostupnosti potravín.

Stravovanie bolo predmetom záujmu zdravotníctva a osvetly, najmä z hľadiska potláčania tzv. sociálnych chorôb, predovšetkým tuberkulózy a zabezpečenie zdravého vývinu detí. Módne vlny propagovali stravu bohatú na vápnik (mlieko), železo (špenát), vitamíny (rybí tuk). Pre veľkú časť obyvateľstva základnou starosťou však ostávalo, tak ako je to dodnes vo veľkej časti sveta, každodenné nasýtenie. Politické heslá krajnej ľavice ako „Proti hladu a chudobe“ boli pre mnohých reálne a mali mobilizačný náboj.

Regionálne hladomory, ktoré ešte v 19. storočí v prípade neúrody postihovali celé, najmä horské oblasti, boli už zriedkavé, ale ešte stále sa vyskytovali, predovšetkým na východnom Slovensku. V archívoch zachované zoznamy o rozdávaní kukurice, múky, strukovín a soli z tridsiatych rokov, potvrdené pre istotu odtlačkom palca obdarovaného, patria k dobe rovnako ako historky o slovenských novozobohatlíkoch, ktorí si dávali na Riviéru dopravníky letecky z bratislavského Carltonu bryndzové halušky.

Dôležitou súčasťou spôsobu života je *práca*. Už sme spomínali jedno z najväčších reforiem poprevratového obdobia, osemhodinovú pracovnú dobu, striktniejšie bolo kontrolované aj dodržiavanie nedeľného pracovného pokoja. To sa týkalo nielen robotníkov, ale aj živnostní, slobodných povolání a štátnych zamestnancov, v menšej miere námezdné pracujúcich v poľnohospodárstve. Dĺžku pracovného času roľníkov samozrejme diktovala sezóna a biologické potreby chovaných zvierat. Skrátenie pracovnej doby malo vplyv aj na voľný čas, na formy a intenzitu jeho využívania.

Značné zmeny boli v tom, čo môžeme nazvať „vnútropodniková kultúra“, teda podmienky vykonávania práce, vzťahy medzi zamestnávateľmi a zamestnancami. Na úpravy pracovných podmienok vplývali technika i politický tlak. Napríklad jeden z najnebezpečnejších prvkov v továrňach a v dielňach, transmisné remeňové pohony nahrádzali elektromotory, montované priamo na stroje. Zlepšenie vnútropodnikovej kultúry možno doložiť aj na pracovných poriadkoch podnikov, ktoré dávali zamestnancovi viac práv, na kolektívnych zmluvách, na priebehu rokovaní o urovnávaní pracovných a mzdových konfliktov. Tie od radikálnych „výbuchov“ v poprevratovom období dospeli k ustáleným postupom a rituálom, ich účastníkmi boli okrem zástupcov a organizácií zamestnávateľov a zamestnancov aj zástupcovia štátnej správy. Pomer sil v tejto „tripartite“ (názov ešte nejstvoval) sa menil, oproti predvojnovým rokom boli silnejšie a početnejšie nielen odbory, ale lepšie boli zorganizovaní aj zamestnávatelia. Za dvadsať rokov je možné pozorovať isté zmierňovanie konfliktov a snahu predchádzať im dohodou, kompromisom. Rovnako však je príznačné aj časté používanie násilia v sociálnych konfliktoch. A to z oboch strán, ako v Krompachoch roku 1921, častejšie však zo strany štátnej moci. V početných streľbách do štrajkujúcich a demonštrantov s mŕtvymi a ranenými sa prejavovala na jednej strane povaha štátnej moci, nepochybujúcej o svojej absolútnej zvrchovanosti, o povinnosti zachovať svoju predstavu o „poriadku“ bez ohľadu na použité prostriedky a následky. Iste pôsobila aj brutalita vojny a povojnových politických konfliktov. Čisto technicky bola v pozadí aj neexistencia účinného prostriedku na presadenie vôle štátnych orgánov, ktorý by bol niekde uprostred medzi výzvou k rozchodu a použitím bodákov či guľiek. Príznakom doby je, že to ako problém nik ani nenastolil.

Pre pracovnú klímu, podobne ako v celom živote, mali veľký význam posuny vo vzťahoch sociálnych skupín, smerujúce k formálnemu zmäkčovaniu, k odstraňovaniu najokatejších vonkajších prejavov stavovských a triednych rozdielov. Hierarchická štruktúra: majiteľ – riaditeľ – majster – robotník, alebo prednosta – úradník – zriadenec, majster – tovariš – učeň bola plne zachovaná pokiaľ ide o právomoci, odmeňovanie i sociálny status, ale nižšie stupne boli väčšmi chránené pred svojvoľnou záväznosťou predpismi, zákonmi. Ilustráciou takéhoto „zmäkčovania“ bolo napríklad aj oslovenie. Za Uhorská detailne prepracovanú a prísne dodržiavanú konštrukciu rôznych oslovení „zdola hore“ a „zhora dole“ nahradili jednotné „republikánske“ oslovenia „pán“, „pani“, „slečna“. Štandardné „onikanie“ zdola hore, vo vzťahu „pánov“ k sedliakom zasa bežné

tykanie a oslovenie krstným menom bolo nahradené univerzálnym „vy“. (V prvých poprevratových rokoch vo verejných miestnostiach boli nápisy „Po slovensky vykáme“.)

Rozmnožil sa počet príležitostí k neformálnym kontaktom rôznych spoločenských vrstiev v spolkoch, pri športe. To tiež uľahčovalo mentálne odpútavanie sa od uhorskej spoločnosti, v ktorej triedne a sociálne odstupy boli vyhranenejšie a mali často aj tradične stavovský charakter. Je zaujímavé, že zákon o zrušení privilégií šľachty a zákaz používania šľachtických titulov bol okamžite a plne akceptovaný. Šľachta vymizla ako „stav“ nielen legálne, ale aj z povedomia spoločnosti na Slovensku zo všetkých okolitých krajín najdôslednejšie. Silné stavovské povedomie však pretrvávalo ako dôležitý prvok koherencie u viacerých povolání ako lekári, advokáti. Bolo upevňované vlastnou etikou a popri nemilosrdnej konkurencii vnútri „stavu“ vyznačovalo sa silnou solidaritou navonok. Menej výrazné, ale stále prítomné to bolo u vnútornej diferencovanejších skupín, ako úradníci, remeselníci, celý „živnostenský stav“. V tlači a literatúre sú permanentné náreky a žaloby na oslabovanie, úpadok tradičnej solidarity a kedysi akoby prekvitajúcich stavovských cností. Na druhej strane je to obdobie systematickej, sústavnej a niekedy až krčovitej snahy posilniť, prípadne aj vynájsť a transplantovať kolektívne sebavedomie, stavovské cnosti a postoje roľníkom a robotníkom. Mýtus „sedliactva“ a „proletariátu“ ich kvalít a mesianistického poslania absolutizoval niektoré reálne existujúce spoločné záujmy roľníkov a robotníkov, využíval predstavu o smrteľnom a nezmieriteľnom nepriateľovi v podobe „pánov“ a „buržoázie“. V porovnaní s predrevratovým obdobím bol tento mýtus nesporné úspešný – aj keď sa nestal všeobecne akceptovaným. Demonstrovalo sa to v politike, kde na voličov pôsobil sociálny, triedny a stavovský aspekt iba povedľa pôsobenia iných strategických identít – národnosti a náboženstva. Takto triedne a sociálne prifarbené, inovované stavovstvo bolo však súčasťou jedného z najvýraznejších životných prejavov medzivojnového obdobia – rastu sebavedomia, osobnej dôstojnosti občana. Občana, ktorý sa ním stal formálne hneď po roku 1918 súborom zákonov a v nasledujúcich rokoch sa ním stával aj reálne, žitým životom.

Pre formovanie spôsobu života sú významné všetky podnety, ktoré narušujú vnímanie daného stavu ako „jedine možného“. Z množstva takýchto zdrojov spomeňme aspoň dva: mobilitu obyvateľstva a informácie.

Predstavy o dedine ako o uzavretom systéme mali v každej dobe iba obmedzenú platnosť. Dediny boli vždy „otvorené“, aj keď v rôznom stupni a rôznym spôsobom. Boli tu predovšetkým vazby na mesto ako odbytisko, aj ako zdroj tovarov. Domácka a remeselná výroba a služby prekračovali hranice obce, rovnako ako aj rôzne sezónne práce. Častá a neskôr všeobecná bola vojenská služba, stúpajúcu tendenciu mala návšteva škôl, námorské i vnútroštátne sťahovanie s nevyhnutnými spatnými hospodárskymi a kultúrnymi vazbami. Zvyšoval sa počet prisťahovalcov na dedinu, predovšetkým ľudí s nepoľnohospodárskymi povolaniami. Nesporné ešte jestvovali akési prirodzené „skanzeny“ tradičnej ľudovej kultúry, tie však prežívali skôr vďaka nedostatku príležitostí, ako nedostatku poznania. Nebola to voľba, ale zlý osud.

V mestskej spoločnosti mali dôležitú úlohu stredné vrstvy, aj ako akýsi dispečer podnetov „zhora“ a „zvonku“ od internacionálnejšie či kozmopolitnejšie orientovaných vyšších vrstiev. Strávené a prepracované ich sprostredkovali „dole“, chudobnejším vrstvám, prisťahovalcom z dedín, ktorí hľadali a vďaka prijímali aspoň formuly mestskej kultúry. Výskumy dokladajú, že jestvovala veľká kontinuita predrevratových mestských

elit, opierajúcich sa o majetok, súčasne bol oslabený predvojnový politický monopol úzkych skupín a klanov: zrušením virilizmu, rastom politických reprezentácií stredú a ľavice, „slovakizáciou“ verejného života, tlakom organizovaného robotníckeho hnutia a pod.

Tektonické presuny vnútri jadra mestskej komunity boli oživované, dopĺňané a narúšané impulzmi zvonku. Sťahovanie obchodníkov a remeselníkov nebolo nikdy zriedkavosťou, ešte mobilnejší boli príslušníci slobodných povolání, najmä v prvých štádiách kariéry. Štátni zamestnanci viedli niekedy priam kočovný spôsob života. Prekladanie a to v rámci celého Slovenska bolo bežné, u mladších pedagógov, železničiarov, sudcov, četníkov, štátnych úradníkov aj sťahovanie Malacky – Vranov nad Topľou bolo prijímané ako samozrejmosť, patrilo to „k službe“. Iba u starších zamestnancov pred penziou sa takéto prekladanie, ak nešlo o podstatné povýšenie, pokladalo za formu trestu. Princíp, že ľudia idú za prácou a nie naopak bol prijímaný ako samozrejmosť.

Na rozdiel od mobility dedina – mesto a mesto – dedina ide v prípade sťahovania z mesta do mesta o pohyb v rovnakom, iba mierne obmenenom prostredí. Toto akési „pulzovanie“ v priestore nositeľov moderného spôsobu života bolo oproti obdobiu pred rokom 1918 chudobnejšie o to, že z rozsiahleho územia monarchie a Uhorska sa obmedzilo predovšetkým iba na územie Slovenska, zriedkavejšie českých krajín. Malo však nesporné aj funkciu mentálneho zjednocovania Slovenska, vyplňania nových hraníc osobnou skúsenosťou, vytvárania vedomia spolupatričnosti. Predstava vlasti „od Dunaja k Tatrám“ sa práve v tomto čase stala programovo trvalou súčasťou spoločenského vedomia. Dodatočne ale výrečne o tom svedčí hlboká trauma okupácie južného Slovenska v roku 1938.

Pre hodnotenie *toku informácií* máme veľmi málo podkladov, napriek hojnej literatúre o dejinách tlače, rádia, atď. Nielen preto, že pre poznanie toho najdôležitejšieho – účinnosti nemáme k dispozícii dnes už bežné materiály z výskumov verejnej mienky. Odborná literatúra o dejinách médií sa zaoberá prevažne iba jedným segmentom zdrojov informácií: novinami, časopismi, literatúrou, ktoré sa na Slovensku vydávali, nie tými, ktoré sa čítali. Dejiny tlače a literatúry väčšmi zaujímajú výkazy a bibliografie vydavateľov, nie výklady kníhkupcov a novinové stánky. Rast počtu slovenských periodík bol iste ohromujúci: do roku 1937 ich počet stúpol na 250, od prevratu sa zdesaťnásobil. Zmenila sa aj ich kvalita – slovenské noviny a časopisy pred prevratom preberali zahraničné i celoštátne politické správy z centrálnej maďarskej a nemeckej tlače, teraz vychádzalo na Slovensku priemerne 12–15 plnohodnotných denníkov, z toho okolo 8 v slovenčine. Jeden výťažok pripadal na 10–15 dospelých obyvateľov. V kaviarňach, kluboch, knižniciach, ale aj na stánkoch a v predplatnom bola však značne rozšírená aj česká a zahraničná tlač, najmä nemecká a maďarská. Ešte viac to platilo o špecializovaných záujmových časopisoch, kde slovenská produkcia dokázala zabehaným a bohatým zahraničným časopisom konkurovať pomalšie ako v dennom spravodajstve. Najvýraznejšie to bolo v takých žánroch, ako móda, časopisy o filme a divadle, športe.

Domáca produkcia dokázala väčšmi a rýchlejšie saturovať potreby dedinského obyvateľstva, najmä náboženskými i zábavnými časopismi a prílohami novin, ako mestské vrstvy. Tie vďaka svojmu bi- a trilingvizmu neposkytovali dostatočne chránený priestor pre rozvoj všetkých druhov aj jazykovo slovenských médií. Je príznačné, podobne ako pre mnohé oblasti medzivojnového života, že „slovakizácia“ bola pomerne

úspešná v sfére kultúry a politických médií, nielen denníkov ale aj početných časopisov a revui. Slabšia bola tam, kde sa neuplatňovala moc, ale zvyk, konvencie, zotrvačnosť, ale aj oprávnené nároky na kvalitu.

Z nových médií najdôležitejšie boli rádio a film. Sieť stálych kin sa začala budovať už pred vojnou, po prevrate sa tento trend urýchlil. Začiatkom dvadsiatych rokov fungovalo okolo 100, začiatkom tridsiatych už vyše 200 stálych kín. Zvýšil sa aj počet komerčných kočovných kin, príležitostných premietaní rôznymi osvetovými inštitúciami. Návšteva kina v mestách stala sa neodmysliteľnou súčasťou voľného času, na rozdiel od profesionálneho divadla bola spoločným zážitkom rôznych spoločenských vrstiev. Kino bolo vnímané a pôsobilo predovšetkým ako zábava a únik, k čomu prispievalo aj cudzie prostredie filmov – v dvadsiatych rokoch najmä amerických, neskôr už s pestrejšou ponukou aj nemeckých, českých, maďarských filmov. Filmy „s poslaním“, či už politickým, kultúrnym, etickým, boli v menšine, záujem o ne mohlo zvýšiť zakotvenie v domácom prostredí, ako boli filmy o Štefánikovi, Jánošíkovi. To však bola zriedkavosť, v dejinách nášho filmu sú to kapitoly, v dejinách návštevnosti a spoločenskej funkcie kina iba epizody.

Kino bolo ľahko dostupným a sugestívnym nástrojom zmasovenia a zjednocovania kultúrnych vzorcov odporovaním a napodobovaním. Kult filmových hviezd bol intenzívnejší a rozšírenejší, ako starší kult divadelných hercov, spevákov. Protagonisti boli opakovane dostupní priamo v akcii, boli fascinujúco „svetoví“. Divadlo malo svoju sezónu, či už profesionálne, kočovné alebo ochotnícke. Filmom vstúpil veľký svet do malého slovenského mesta každý týždeň či deň, bol to podobný prelom, ako keď o pol storočia neskôr vstúpil televíznou obrazovkou každý deň priamo do domácnosti.

Rádio malo väčší vplyv až od konca dvadsiatych rokov, roku 1937 pripadalo na 100 domácností 12 prijímačov. Od začiatku malo rozhlasové vysielanie vyvážený obsah kultúry a zábavy v podobe hudby, dramatických žánrov, propagácie literatúry na jednej strane a politického spravodajstva na druhej strane. Rozhlas ešte nebol zvukovou kulisou, ale vzácnym a pozorne, často hromadne počúvaným kultúrnym médiom. Podobne ako gramofón, prekonával rozhlas malú dostupnosť originálnej hudobnej produkcie, veľmi citelnej na slabo urbanizovanom Slovensku. Bol zdrojom kultúrnych zážitkov a informácií nielen z českých krajín, ale aj z Budapešti a nemeckého priestoru.

Rozhlas bol považovaný od začiatku za dôležitý propagandistický nástroj; organizovalo sa spoločné počúvanie prejavov štátnikov a rôznych osláv. Skúsenosti z politických kríz v rokoch 1938 a 1939, zahraničné vysielania v rokoch vojny potvrdili správnosť tohto poznatku. Operatívnosť rozhlasu zvyšovala aj pomalosť výroby a distribúcie vtedajšej tlače. Po prvýkrát bolo možné rozšíriť kľúčovú správu po celej krajine v priebehu niekoľkých hodín a reagovať na takýto podnet okamžite, v „reálnom čase“.

Mnohé súčasti a rámce každodenného života, ako je rodina, vzťah pohlaví, postavenie žien, detí, starých ľudí sa menia iba pomaly, aj keď i tu vojna nesporné zapôsobila. Prvá svetová vojna sa v európskom kontexte považuje za prelomovú na ceste k väčšej samostatnosti žien, prístupu k plateným zamestnaniam, ale aj v raste ich sebavedomia. Môžeme to pozorovať i na Slovensku, aj keď niekedy iba akoby v druhej vlne, odrazene, cez vyhranenejší vývoj vo vyspelých krajinách. Viac ako polovica žien stále ešte žila v poľnohospodárskych rodinách, mnohé museli prevziať časť povinností narušovaných mužov. To sa iste na ich myslení odrazilo, ale po návrate mužov sa kyvadlo

rýchlo vrátilo naspäť, aj keď možno nie celkom do pôvodnej polohy. Podobne to bolo aj v rodinách remeselníkov, obchodníkov, úradníkov. K väčšej samostatnosti, „oslobodeniu“ žien po roku 1918 prispievalo ich väčšie zrovnoprávenie pred zákonom, obmedzovali ju tradičná deľba práce i prevládajúce názory.

Zamestnanie ženy sa stále ešte vnímalo iba ako východisko z mimoriadneho stavu alebo dočasný jav do vydaja. V skutočnosti, na rozdiel od dobového ideálu a dodnes pretrvávajúcich mýtov o starých časoch, iba veľmi málo žien bolo skutočne „v domácnosti“. V roku 1933 medzi nemocensky poistenými zamestnancami bolo 31,2 % žien. V poľnohospodárstve okrem domácich prác mali ženy presne vymedzenú sféru aj hospodárskej činnosti, manželky a dcéry živnostníkov často vypomáhali pri pomocných a nárazových prácach, v administratíve. Robotnícke ženy, pokiaľ nepracovali na plný úväzok v podnikoch, vypomáhali v zámožnejších domácnostiach ako upratovačky, práčky, pri sezónnych prácach a pod. Uznávaný ideál „žena patrí do domácnosti“ mohli naplno uplatňovať iba zámožné rodiny, avšak tlakom prežívajúceho postoja, názoru, čo sa „pánom“ patrí a čo nie, bol vnucovaný aj vrstvám, ktoré si to v podstate vzhľadom na príjmy „živiteľa rodiny“ sotva mohli dovoliť. Vyššiu zamestnanosť žien podporovalo aj ich lepšie vzdelanie, aj keď rozdiely medzi chlapcami a dievčatami pretrvávali. Zmizli na nižších stupňoch škôl, na stredných školách v polovici tridsiatych rokov presiahol počet dievčat už 30 %, na univerzite 15 %. Lekárky, dentistky, stredoškolské profesorky, právničky prestávali byť exotickými javmi; až v tomto období nastupujú ženy vo väčších počtoch do kancelárií a obchodov, čo bola dlho doména mužov.

Všetky tieto posuny ovplyvňovali mentalitu veľmi málo: muž je „hlava rodiny“, „živiteľ“, ktorý ráno odchádza do nepriateľského sveta bojovať za skyvu chleba a má byť preto doma chránený, obsluhovaný, má nárok na inú morálku. Deľba práce na „ženské“ a „mužské“ ostávala nedotknutá, muž s kočiariom bol nepredstaviteľný, vylúčený z jeho statusu bolo aj varenie, pranie, upratovanie ale aj starostlivosť o malé deti. V tomto podstatnom segmente života vojna a nasledujúce desaťročia veľa nezmenili.

Povojnová radikalizácia a potom návrat iba k pozvoľným zmenám platí aj pre medzigeneračné vzťahy, pre tradičný konflikt otcovia a deti, mladí a starí. Povojnové poukazovanie na „zdivočenie“ mladých, na neúctu, neposlušnosť, svojhlavosť presahuje normálne rozmery tejto odvekej témy. Proti radikalizmu a vyvodu praktických dôsledkov z nových názorov a požiadaviek pôsobila pretrvávajúca existenčná závislosť na fungovaní tradičnej trojgeneračnej rodiny. Na dedine stále platili uhorské zákony o dedení majetku, čo viedlo pri početných deťoch na jednej strane k drobeniu majetku a pauperizácii, na druhej strane však aj k predlžovaniu správy majetku rodičmi pokiaľ to len bolo možné. To odsudzovalo dospelé deti, ba až vnukov na podriadenú úlohu. Takáto trojgeneračná štruktúra, v menšej miere praktikovaná aj v živnostníckych rodinách, umožňovala kontinuitu znalostí, návykov i stavovskej etiky, ale v nej zabudovaná dlhodobá hierarchická podriadenosť bola brzdiacim prvkom generáciej emancipácie.

Významnou súčasťou kvality života je *voľný čas*, jeho existencia, množstvo, možnosti a spôsoby využitia. V povojnových rokoch už mala spoločnosť za sebou desaťročia zápasov o právo na voľný čas. Navonok sa prejavovali v snáhach o skrátenie pracovného dňa, zákaz a obmedzenie práce detí, koncom 19. storočia v boji o nedeľný pokoj nielen v továrňach, ale aj v obchodoch, úradoch. Po roku 1918 bola zákonom realizovaná aspoň jedna časť hesla amerického robotníckeho hnutia z konca 19. storočia:

8 + 8 + 8. „Osem hodín práce, osem hodín spania, osem krásnych dolárov na osem hodín hrania.“

Skrátená pracovná doba neznamenalala samozrejme zabezpečenie aj osem hodín voľna. Netýkala sa, ako sme spomenuli už vyššie, väčšiny žien s „druhou smenou“. Modernizácia života v prvých štádiách starostlivosti o domácnosť skôr komplikovala a sťažovala, časovo náročné boli vyššie požiadavky na hygienu, stravovanie, výchovu detí. Školy boli ešte veľmi zriedkavé, školské stravovanie skoro neznáme. Bolo málo pomôcok na uľahčenie domácich prác. Práčky, chladničky, vysávače, účinné chemické čistiace prostriedky boli už známe, ale cenovo dostupné iba majetným vrstvám. Pretože tie mali k dispozícii za lacný peniaz pomocnice v domácnosti, upratovačky, práčky, nádeníkov, ostávali tieto pomôcky málokomu známou kuriozitou.

Rovnako ako rozsah voľného času sú dôležité možnosti na jeho využívanie, ale i dobové spoločenské podnety a konvencie. Voľný čas sa sústreďoval skoro výlučne do nedieľ a sviatkov, pre väčšinu žien i to obmedzene, vzhľadom na kult „nedeľného obedu“. Považovalo sa za prirodzené, že všedný deň je vyplnený prácou, voľnejší priestor sa na dedinách vyskytoval iba v zime a pri sezónnych výkyvoch, napríklad medzi jarnými a letnými prácami. Aj vyplňanie voľného času na dedine bolo prevážne sezónne, pravidelné a ritualizované: svoje pevné miesto majú Vianoce, Veľká noc, fašiangy a iné príležitosti. Nedeľná bohoslužba a iné obrady okrem duchovného mali aj výrazne spoločenský rozmer, ako príležitosť na stretávanie, pobudnutie v spoločnosti, uspokojenie z pravidelnosti a pretrvávania. Takýto viacvrstvový význam mali aj rozšírené púte. V priemyselných mestách denný rytmus určovala práca na smeny s obvyklým striedaním o šiestej hodine ráno, o druhej popoludní a o desiatej večer. Začiatok smeny ohlasovali továrenské sirény, sekulárna konkurencia zvonov.

Od konca 19. storočia pozorovateľná diverzifikácia využívania voľného času nadobudla, podobne ako mnoho iných spoločenských javov väčšiu dynamiku a rozšírenie. Účasť na schôdkach, osvetových a spoločenských podujatiach v rámci spolkov, tréningy, cvičenia a súťaže v rámci telovýchovných organizácií a športových klubov boli bežné v mestách a už nie zriedkavé aj na dedinách. Popri vzraste počtu ľudí, ktorí sa podieľali na takto organizovanej „živej“ zábave a kultúrnom trávení voľného času ešte výraznejšie sa zvýšil počet príležitostí pre pasívny konzum zábavy a kultúry: boli to predovšetkým kino, veľký počet profesionálnych ale predovšetkým amatérskych divadelných predstavení, rôznych slávnostných „akadémií“, koncertov svetskej i cirkevnej hudby, literárnych večierkov a čítaní. Už sa masovo vyskytuje aj športový fanúšik – pravidelný návštevník futbalu, a iných športov, so sledovaním tabuliek, športových stránok novin, prvých live rozhlasových reportáží, s kultom hviezd.

Pre medzivojnové obdobie je charakteristický nástup centralizovane produkováných a mechanicky reprodukováných zdrojov kultúrneho zážitku a zábavy ako boli kino, rozhlas, gramofónová platňa, ale aj stále silné pretrvávania „živej“ produkcie v podobe koncertu, divadla, či už profesionálneho alebo amatérskoho, cigánskej hudby v kaviarni, miestneho variantu jazzu v baroch, ľudových kapiel na tancovačkách a zábavách, harmoniky alebo gitary na výletoch. Princíp svojpomoci, že ľudia sa podľa možnosti majú zabávať sami a nie „byť bavení“, bol ešte všadeprítomný. Obmedzený voľný čas, tvrdý a relatívne krátky život podporovali schopnosť ľudí tešiť sa s maličkosťami. Nedeľný výlet za mesto, vystúpenie herečky z hlavného mesta, vlastné amatérske predsta-

venie, športový zájazd cez tri okresy boli udalosti plne vychutnané a dlho spomínané. Rovnako vzácna bola aj platená dovolenka, privilégium menšiny obyvateľstva. Oblúbeným cieľom boli kúpele, liečebné alebo „klimatické“, v zahraničí talianska a francúzska Riviéra, Alpy a práve objavovaná Juhoslávia. U stredných vrstiev bol to aj tzv. „letný byt“, dlhodobejší pobyt rodiny v prenajatých vidieckych domoch a bytoch.

Ako v každej dobe, prevažujúcou, aj keď málo skúmanou zložkou voľného času bolo jeho púhe „trávenie“, napríklad veľmi rozšírenou hrou v karty, často hazardnou a ekonomicky ruinujúcou. Návšteva hostincov, krčiem, v mestách aj kaviarni však nemala čisto konzumný charakter, bola súčasťou spoločenskej, profesijnej komunikácie. Najmä kaviarenský život prežíval vtedy svoj zlatý vek. Ak pôvodne stredné vrstvy prichádzali do kaviarne najmä preto, že ich bytové podmienky neumožňovali prijímanie hostí v salónoch, ako to bolo u vyšších vrstiev, po desaťročiach kultivácie návšteva určitej kaviarne, pohostinského zariadenia v obvyklý deň ba i hodinu bola už rituálom, ktorý zaraďoval do príslušnej a pre prosperitu nevyhnutnej spoločenskej kategórie, klanu, uľahčoval spoločenské i odchodné a profesijné kontakty. Rovnako naplno kvitlo aj korzo, revolučný vynález mestskej mládeže z posledných desaťročí 19. storočia, priestor pre nadväzovanie kontaktov, príležitosť vidieť a byť videný. Existencia v niektorých mestách istej segregácie na „panské“ a chudobnejším vrstvám určené korzo svedčí o pretrvávajúcej hierarchii, čo je príznak uzatvorenosti, ale aj o sile napodobňovania, čo je príslub otvárania. Sondy do akéhokoľvek segmentu každodenného života a činnosti v medzivojnovom období naznačujú práve takúto dvojkoľajnosť, prechodnosť. Možno to sledovať na významných historických javoch, ako je sekularizácia a politizácia, ale aj na zdanlivo celkom okrajových, ako je zábava.

Zmeny v každodennom živote ľudí v medzivojnovom období boli veľké, citelné a v mnohom aj revolučné, ich prameňom však iba zriedka bol „prevrat“ a štátoprávne premeny. Výnimkou boli predovšetkým častejšia jazyková komunikácia v slovenčine a demokratizácia osobného styku. Vo väčšine zmien v spôsobe, kvalite každodenného života ide o evolúciu, jej akceleráciu, v tendenciách a smerovaniach zhodnú s európskymi trendmi. Ak fajku rýchlo vytlačila ľahšia, ľahkomyselnejšia, ale aj akoby nervóznejšia cigareta, nie je v tom nič slovensky „špecifické“. Ak pred vojnou prvotriedni slovenskí krajčírmi cestovali hľadať inšpiráciu a zisťovať sezónne trendy do Paríža, robili to aj po roku 1918. Menej náročným tak ako pred vojnou poslúžili francúzske, nemecké, anglické časopisy, iba niektoré dámy doplnili viedenské a budapeštianske týždenníky a mesačníky aj pražskými a bratislavskými. Vyše pol storočia prekvitajúcu operetnú popmusic Lehára, Kálmána a Straussa doplnil český Nedbal a záľaha českých konfekčných skladateľov; k cigánovi a kaviarenskej muzike pribudol džez a jeho klony nemecké, viedeňské a české, v tridsiatych rokoch dokonca aj „slovenské tango“.

Podnety prichádzali zo všetkých strán, originálne aj dvakrát prevarené, postupne však vznikala aj akási kritická masa „slovenskosti“, schopná pridať vlastný variant. Súčasníci mali v každom prípade pocit – a pocity sú súčasť spôsobu života rovnako ako realita – že život je pestrejší, rušnejší a voľnejší, ako predtým. I navonok. Mestské ulice boli lepšie vydláždené, elektrické svetlo bolo veselšie, ako spieňajúce plynové lampy. Prvé neóny pripomínali vzdialený, ale nie nedostupný veľký svet. Výklady boli priestrannejšie, pestrejšie a bohatšie, aj okná na dedinských domoch sa zväčšili. Všetko bolo akoby otvorenejšie, bolo viac priestoru pre voľbu miesta, času i spôsobu. Honosné bály a reprezentačné plesy pretrvávali, ale aj mimo ich sezónu návšteva tanečnej kaviarne či

baru bola samozrejmosťou, rovnako ako mimo hodov, fašiangov a Kataríny usporiadaná tancovačka v humne krčmy. Zmien bolo toľko a boli také rýchle a nápadné, že profesionálni aj dobrovoľní mravokárci a kazatelia mali dosť potravy pre pohoršenie a mladé pokolenie dosť podkladov na to, považovať sa za jedinečne pokrokové. Historický odstup umožňuje konštatovať, že bola to spoločnosť nielen politicky, ale aj svojím cítením a každodenným prejavom otvorenejšia ako predprevratová, toto otváranie bolo nielen rýchlejšie, ale aj komplexnejšie, pritiahlo a zasiahlo život viac ľudí.

Aký je vzťah medzi takýmto „otváraním sa“ spoločnosti a tzv. „veľkou politikou“, je v súčasnom stave poznania predčasné hovoriť. Zmeny spôsobu života sú dlhodobý proces, ktorý iste súvisí aj s historickými udalosťami, týmito sviatkami a katastrofami dejín. V každom prípade sú dôležité pre poznávanie „každodennosti“ politického života, politickej kultúry.

Life in Slovakia during the Interwar Period

Ľubomír Lipták

This article examines the results of intensive modernization on the state of and life in Slovak society, dynamism in the country, especially in villages and the strengthening of the multicultural nature of the cities, the stabilization of social differentiation, the strengthening of the lower classes' self-confidence, changes in lifestyle and new media.

TŘI CESTY KE SLOVENSKU

Príspevek k česko-slovenským vztahům 1896–1914

Michal Stehlík

Prakticky okamžitě po vzniku ČSR v říjnu 1918 se objevila otázka spolupatričnosti a vzájemného vztahu Čechů a Slováků před tímto historickým přelomem. Otázka, která se v nejrůznějších odstínech vynořovala po celé dvacáté století a nejínak je tomu i po vstupu do století následujícího. Již na úvod je třeba poznamenat, že od samého počátku těchto historických otazníků byly následné odpovědi více či méně určovány momentální politickou situací, potřebou a nutností. Argumentovalo a přemýšlelo se účelově, metodou povětšinou jednostranného výběru. Pohled na všechny účelové přístupy a historické kotrmelce by vydal na samostatný rozbor, který však není tématem tohoto příspěvku. Tématem těchto „Tří cest ke Slovensku“ je ona tolikrát účelově preparovaná skutečnost vzájemných vztahů Čechů a Slováků před první světovou válkou.

Je zřejmé, že problematiku vztahu dvou národů nelze pojímat v celé její šíři, tudíž musí tak jako tak dojít k jisté selekci. Název „Tři cesty ke Slovensku“ byl vybrán z prostého důvodu. Půjde totiž o cesty tří mužů z českého, popř. moravského prostředí, jejichž práce a snaha patřily před rokem 1914 (jakož i po něm) Slovensku a Slovákům. Jejich aktivity od devadesátých let 19. století do vzniku ČSR, resp. do roku 1914, patřily v česko-slovenském stýkání k nejvýznamnějším. Našimi konkrétními „česko-slovenskými hrdiny“ jsou učitel a spisovatel Karel Kálal (1860–1930), kněz a učitel dr. Alois Kolísek (1868–1931) a konečně technik a komunální politik ing. Josef Rotnágl (1875 až 1958). Je zřejmé, že ani jeden z těchto mužů nepatřil ke špičkám české politiky. Nejblíže k ní měl komunální politik ing. Rotnágl, avšak ani on nedokázal výrazně posunout oficiální proud českého politického myšlení směrem ke Slovensku. (Ostatně, to se nepodařilo ani skutečnému politikovi T. G. Masarykovi, který se slovenskou otázkou zabíral hlouběji a kromě jiného podporoval základní informovanost o Slovensku v tiskovém orgánu své lidové strany Čas.)

„Zrychlení dějin“ během první světové války vytvořilo zcela novou politickou i společenskou situaci soužití obou národů ve společném státě. Avšak politika, společnost, kultura, právní stav, náboženské poměry – to všechno (a ještě mnoho dalších) byla hlediska, ve kterých se obě etnika zásadně lišila. Češi zdůrazňovali úhelny kámen historického práva, Slovákům nezbývalo než právo na sebeurčení národů, právo přirozené. Česká politika již měla ve druhé polovině 19. století své politické osobnosti, politika slovenská stále rodila spíše osvětové pracovníky. Česká společnost byla společností, jež byla již dostatečně národně zakotvena (spolky, školy, kultura), společnost slovenská teprve bojovala o toto nezpochybnitelné zakotvení a tento boj byl prozatím více dějinami porážek, nikoli vítězství. Z hlediska právního prostředí zůstávaly Předlitavsko a Zalitavsko rozdílnými světy různých právních norem. Náboženský život naopak sehrával mnohem zásadnější roli v životě slovenského člověka, přičemž v česky mluvícím prostředí

musíme ještě navíc rozlišovat mezi českým a moravským prostředím. Na přelomu 19. a 20. století zde tak těsně vedle sebe žila ve společné monarchii etnika s rozdílnými zkušenostmi, rozdílnými problémy a rozdílným směřováním.

Geografická blízkost, avšak radikálně rozdílná prostředí. Pokud jeden národ a jeho politická reprezentace bojuje o rovnoprávné mocenské postavení a boj druhého je nemilosrdně určen vidinou pouhého přežití, pak lze hovořit o setkávání dvou různých světů, byť neoddiskutovatelně jazykově a etnicky příbuzných a blízkých. Avšak právě onen „společný“ jazyk byl ještě navíc významným jablkem sváru mezi oběma národy, resp. jejich politickými reprezentacemi. Riegrovo „*Proč jste se odtrhli?!*“ leželo mezi českou politikou a slovenskými představiteli přinejmenším do vzniku ČSR. Na jedné straně sice česká politika se „slovenským kmenem“ nikdy vážněji nepočítala, na straně druhé si neopustila kritiku „zbytečného odtržení“. Proti praktickým politickým koncepcím, jež by počítaly se „slovenským bratrem“, však hovořila nejen ona radikální rozdílnost světů. Česká politika totiž přece jen nedisponovala do roku 1914 dostatečnou silou, aby dokázala vést vlastní mocenskou expanzi uvnitř monarchie. I v její části navíc stále ještě působil faktor „upínání se“, který byl vyjádřen především očekáváním vnějšího zásahu ze strany slovanského Ruska. Slovenská politická scéna byla naopak bez výjimky obrazem tohoto upínání. Kromě upínání k ruskému ideálu zde hrál na konci 19. století ještě jistou roli neúspěšný pokus o spojení s dalšími nemaďarskými národnostmi a nakonec nechybělo ani pročeské směřování převážně mladé slovenské generace. Brutální metody vládnoucí maďarské politiky prakticky nedovolovaly (a v několika marných pokusech ani nedovolily) představy o uherské cestě slovenské politiky. Posledními záchvěvy této možnosti byla v polovině devadesátých let neoficiální spolupráce Slovenské národní strany s katolickým Néppártem (který však brzy opustil pronárodnostní rétoriku a připojil se k nacionálnímu běsnění maďarské politiky) a dále snaha SNS o volební spolupráci s vládnoucí Národní stranou práce v roce 1910.¹

Úroveň vzájemných česko-slovenských vztahů na přelomu 19. a 20. století zkusme zajímavě ilustrovat následujícími dvěma citacemi z dobové publicistiky. „My slovanští Čechové se však nevzdáváme spojení kmenového a v budoucnosti i politického a zeměpisného se Slovenskem a útvar zemí koruny České nepovažujeme za ukončený, pokud k němu nebude příslušet celé Slovensko, které posud jakožto nesvobodné úpi pod sveřepým nátlakem Maďarů resp. vyděračských lžiliberalů židomaďarónských.“² Tuto větu z roku 1898 najdeme v antisemitském listě České zájmy. O spojení Čechů a Slováků na poli politickém tak otevřeně a jasně hovoří na konci 19. století pouze bizarní antisemitský list; realističnost této myšlenky je, poněkud odvážně konstatováno, v úměře s rolí a politickou vahou tohoto periodika, které stálo na samém okraji české publicistiky. Druhá citace pochází z pera Rudolfa Piláta, který v roce 1903 při svém zamyšlení na hospodářské aspekty česko-slovenských vztahů vyřkl poměrně příkrá, avšak v mnohém vystihující slova směrem k celkové úrovni čs. vzájemnosti. „Zájem českého národa o uherské Slovensko nesl se dosud směrem čistě ideálním. Vzhledem k tomu o pravém zájmu českého národa dosud nelze vážně mluvit. Účast naší veřejnosti na osudu Sloven-

¹ Problematiku vztahů Néppártu a SNS podrobně zpracovávají studie: POPÉLY, J.: Boj o liberálně církevně-politické reformy v Uhorsku a založení Katolíckej ľudovej strany, Historický časopis, 29 (1981), s. 857–876; týž: Zichyho strana a nacionálněklerikálne hnutie na Slovensku v rokoch 1895–1905, Historický časopis, 26 (1978), s. 581–609.

² České zájmy, r. 14, č. 334, 20. 4. 1898, s. 3.

ska jest tak nepatrná, že daleko jest převáženo zájmem o Bury, pruské Poláky nebo Ma-kedonce... Jednou za čas, v době uherských voleb, neb zavře-li uherská vláda několik slovenských žurnalistů, dozví se česká veřejnost o poměrech na Slovensku... Jednotlivců, kteří soukromě jsou ve spojení se Slovenskem ať již přímým odebráním novin neb jiným způsobem, jest tak málo, že nikterak nepadají na váhu. Zkrátka považujeme svým jednáním Slováky uherské za těleso cizí... Proč vlastně netroufáme si otevřeně vystoupiti co jediný národ a omezujeme se stále jen na Čechy, Moravu a Slezsko... lid slovenský jest příslušníkem národa českého právě tak, jako Hanáci, Valaši atd.“³ V tomto pohledu člověka, který se slovenskou problematikou zabýval intenzivně v rovině praktického myšlení, zaznívá kritika nejasného povědomí české politiky o směřování za řeku Moravu. Stejně tak je zde vysloveno neochvějné přesvědčení o jednotě československého národa. Zmíněné citáty nemohou samozřejmě odhalovat celkovou úroveň vztahů, můžeme z nich však vyčíst minimálně zárodky přístupů a problémů, které se nakonec vynořily po onom „zrychlení dějin“ během první světové války. Česká politika nebrala před rokem 1914 Slovensko jako reálnou součást svého politického programu. Omezené hlasy po spolupráci a spojení byly navíc vedeny silným argumentem přirozenosti spojení na základě jednoty národa. Je příznačné, že nejhrořivější slovakofilové používali často slova jako kolonizace, splynutí jazyka, jednota národa atd. Pokud tuto nutnost používali před první světovou válkou i „idealističtí“ česko-slovenští pracovníci, jak se mohli následně zachovat politici, jimž musely být pragmatičnost a ryze praktický přístup vlastní.

Máme před sebou obraz dvou rozdílných cest českého a slovenského národa. O to významnější jsou pak otázky po úrovni česko-slovenských vztahů před rokem 1914, které nelze zodpovědět ilustračními citacemi. Otázky po skutečné síle vzájemnosti, společenském dopadu. Kdo tedy byli lidé, kteří přinášeli českému národu obraz Slovenska a s jakými cíli tento obraz českému člověku předkládali? Náznakem odpovědi mohou být osudy tři výše zmíněných slovakofilů.

Učitel Karel Kálal (1860–1930) strávil celý svůj život ve školním prostředí a jeho slovakofilské působení se ubíralo především cestou osvěty a popularizace. Reálné gymnázium absolvoval v Písku, kde byl žákem básníka a romantického slovakofila Adolfa Heyduka. Poté nastoupil na učitelský ústav v Soběslavi, který dokončil v roce 1880 složením závěrečných zkoušek pro předměty čeština, zeměpis a dějepis. V letech 1880–1906 vystřídal tři učitelská působiště než zakotvil v roce 1906 v Písku, kde se stal ředitelem zdejší nově zřízené dívčí průmyslové, obchodní a pokračovací školy. Na této škole zůstal až do roku 1918. Jeho slovakofilské působení bylo proto logicky zaměřeno především směrem ke slovenským školám. Jeho nejbližším slovenským spolupracovníkem byl kontroverzní ružomberský vydavatel a nakladatel Karol Salva. Ať již je hodnocení Kálalova díla jakékoli, rozsah jeho práce zůstává dodnes úctyhodný. V devadesátých letech devatenáctého století a na přelomu století dvacátého patrně nebylo aktivnějšího českého činitele, který věnoval svoji veškerou energii a aktivitu Slovensku a Slovákům. Vydával společně s Karlem Salvou školský časopis „Dom a škola“, stál u zrodu a praktických začátků přijímání slovenských učňů a studentů do Čech, organizoval posílání českých knih a časopisů na Slovensko, neúnavně psal o Slovensku do českých novin, vydával

³ PILÁT, R.: Uherské Slovensko a český kapitál, Praha 1903, s. 3.

knihy, organizoval přednášky o slovenských poměrech.⁴ Kálal šel cestou osvěty, neboť byl dnes a denně v české společnosti konfrontován s téměř absolutní neznalostí poměrů za řekou Moravou. Jeho práce tedy směřovala především k vzájemnému poznání, zvýšení zájmu. Kromě kulturního působení vyzýval Kálal české finančníky k investicím na Slovensku, české obyvatele k ukládání peněz ve slovenských bankách, české rolníky k usazování nikoli v Americe, ale na Slovensku. Kálalovo „*Jděte na Slovensko!*“ se stalo nespočetně opakovaným jmenovatelem všech jeho výzev. Vycházel přitom ze zcela neochvějného přesvědčení o jednotě obou etnik. Jednotě nejen národní, ale i jazykové. „Naskytá se otázka, jsou-li slovenština a čeština řeči dvě, nebo jedna. Jisto je, že si Češi a Slováci rozumějí, můžeme říci, dobře rozumějí, toto faktum stačí, nemožno mluvit o řečech dvou.“⁵ Toto přesvědčení se samozřejmě nesetkávalo s pochopením představitelů oficiální slovenské politiky, zvláště když na jejich adresu přidal Kálal kritická slova po vzoru svého přítele Karla Salvy. Navíc se učitel Kálal často choval káravým a mentorským způsobem staršího českého bratra, přičemž tento výraz sám s oblibou používal: „Čím více chybuje bratr mladší, tím více musí oň pečovat bratr starší; tak káže rozum i láska.“⁶ Nelze se pak divit, že postupem času byly jeho aktivity sledovány slovenskými politiky s nedůvěrou. Zvláště když dával slovenským představitelům jen dvě možnosti – buď splynout s Maďary nebo s Čechy. Samozřejmě a logickou se mu jevila česká cesta. „Slováci sami o sobě, jsouce národ malý a nezámožný, i kdyby nebyli utlačováni, nestačí na mohutnou kulturu a nezbyvá jim, nežli se opřít o některý sousední národ četnější a vzdělanější a žítí kulturně s ním.“⁷ Přestože nakonec hodnotil Kálal svůj přínos pro česko-slovenské vztahy velmi vysoko, uvnitř zůstalo zahořknutí z nepochopení a nevědky. Na jedné straně tak v roce 1906 zaznívají slova spokojeného slovakofila: „Pracoval jsem systematicky: vníkl jsem s myšlenkou do mládeže, do učitelstva, do Sokolstva, až konečně do kruhů politických. Dnes už všechny čítanky na školách obyčejných i středních mají články o Slovensku. To platí. Slovenské večery jsou běžny po městech českých atd.“⁸ na straně druhé v roce 1925 slova znechucení a lítosti: „Česká láska ke Slovensku je ojedinělý úkaz ve Slovanstvu, ba ojedinělý úkaz v dějinách evropských, jakož také slovenské neporozumění je ojedinělé.“⁹ Starší bratr zahořkl. Karel Kálal byl veden především romantickým a sentimentálním vztahem ke Slovensku, jak naznal slovenský politik Milan Hodža. V Kálalových očích bylo splnutí obou národů nutné a jisté, avšak viděl před sebou příliš dlouhou cestu vzájemného poznávání, jejíž konec zůstával v nedohlednu. Kálal se viděl nejen jako apoštol slovenské věci v Čechách, ale snažil se přinášet „zkušenosti staršího bratra“ i na Slovensko. Předával je mentorsky, kriticky a navíc mu byl vlastní ostře protikatolický postoj. Obracel se především ke slovenským evangelickým kruhům; argumentoval přitom nejčastěji diskutabilní společnou husitskou tradicí (Žižka na Slovensku, Jan Jiskra z Brandýsa). Ze stínu osvěty vystoupil nejvýznamněji v letech 1906–1907, kdy stál se svými jihočeskými přáteli za informovaností norského spisovatele

⁴ STEHLÍK, M.: Příběh zhrzeného slovakofila. Karel Kálal 1860–1930, in: Dějiny a současnost, č. 3/2001, s. 20–23.

⁵ KÁLAL, K.: Slovensko, země budoucnosti, Praha 1919, s. 11.

⁶ KÁLAL, K.: Slovensko v české škole, v Lysá nad Labem, napsáno 1914, dotištěno po vyhlášení ČSR 1920, s. 161.

⁷ Slovenský národní archiv (SNA), Bratislava, fond Fedor Houdek, karton 2, dopis z 22. 12. 1901.

⁸ Archiv literatury a umenia Matice slovenskej (ALU MS), Martin, korespondence Kálal – neznámý, M 25 A 29, dopis z 21. 10. 1908.

⁹ Kniha Československé jednoty (red. Rotnágel), Praha 1925, s. 98–99.

Bjornstjerne Björnsona.¹⁰ Ten vzápětí zviditelnil slovenský útlak ve světovém tisku. I tato největší akce se však odvíjela v mantinelech informační aktivity, nikoli praktické politiky. Kálal byl a zůstával učitelem. Přestože s ním během jeho působení komunikovaly (a ponejvíce polemizovaly) slovenské politické špičky, nikdy do skutečné politiky nevstoupil. Zde jsou zajímavé jeho vypjaté výkřiky směrem ke svým kritikům z let 1901: „Patnáct let mou činnost ignorovali, šestnáctý mi začali nadávat...“¹¹ a 1903: „Já probdívám noci v práci pro Slovensko, co moji kritikové vesele pro národ popíjejí, já pod prací chřadnu a zkracuji život živitele rodiny.“¹² Právě skutečnost, že partnerem slovenské politické scény byl na poli česko-slovenských vztahů český učitel, svědčí o mnohém. Absence skutečného politického partnerství byla dlouhodobou bolestí vzájemných vztahů. Politické myšlení samotného Kálala koketovalo navíc po dlouhá léta s rusofilskou myšlenkou Slovenska, jakožto „mostu na východ“. Tj. prostředku, kterým se české země mohou přiblížit slovanské velmoci – Rusku. Aktivita Karla Kálala nakonec ztratila po roce 1906 svou intenzitu, když byl zavalen prací jako ředitel divčí školy v Písku. Navíc o tři roky později emigroval jeho slovenský spolupracovník Karol Salva do Ameriky.¹³ Kálalovo období hektické naivní osvěty skončilo. Česko-slovenské vztahy však rozhodně zaznamenaly také díky jeho práci významný posun – štafetu přebrala po nadšeném jedinici organizace Československé jednoty v čele s ing. Rotnáglem. Avšak dříve než upřeme svůj pohled na nejvýznamnější fázi česko-slovenských vztahů před rokem 1914, je třeba zastavit se u přelomových let 1906–1908. V tomto klíčovém období sehrál významnou roli další již zmíněný slovakofil, moravský kněz a učitel dr. Alois Kolisek.

Život dr. Aloise Kolíska (1868–1931) byl spjat s římskokatolickou církví a právě na tomto církevním poli se mu podařilo budovat i vzájemnost česko-slovenskou. Pokud byla cestou Karla Kálala cesta osvěty, u dr. Kolíska můžeme hovořit o cestě víry. Kněžské svěcení přijal v roce 1891 v Brně a jako talentovaný klerik byl vyslán na studia do Říma, kde v roce 1893 získal doktorát filosofie. Po svém návratu vystřídal několik krátkodobých působišť a v roce 1898 definitivně zakotvil v Hodoníně. Zde začal působit vedle svého kněžského povolání také jako profesor na zemské vyšší reálce; definitivní profesuru zde obdržel v roce 1901.¹⁴ Blízkost slovenského území pak napomohla k rozvoji jeho slovakofilských aktivit, které se na počátku 20. století odvíjely především v duchu národopisném. V roce 1903 založil v Hodoníně Společnost slovenského muzea, která zaštiťovala jeho proslovenské působení. Dr. Kolisek sbíral slovenské lidové písně, organizoval výstavy slovenských umělců a rozvíjel cyrilometodějskou tradici, která obě etnika odedávna spojovala. Zde je nutno dodat, že dr. Kolisek nepovažoval Slováky (jako ostatně málokdo z českých slovakofilů) za samostatný národ, nýbrž za součást jednoho národa československého. Hodonínské působiště dr. Kolíska se tak stalo

¹⁰ Podrobně se této akci věnuje Š. J. KOLAFA: Tolstoj a Björnson ve slovenském zápase proti maďarizaci, Čestí slovakofilové v akci, Praha 1997.

¹¹ SNA, Bratislava, fond Fedor Houdek, karton 2, dopis z 22. 12. 1901.

¹² ALU MS, Martin, korespondence Kálal – Makovický, 173 K 19, dopis z 6. 9. 1903.

¹³ Karol Salva (1849–1913) emigroval z důvodu finančního krachu v roce 1909 do Ameriky, kde také v roce 1913 zemřel. I v Americe se pokoušel vydávat vlastní noviny, avšak i tentokrát mu tato aktivita přinesla pouze finanční problémy. Kálal Salvovi po roce 1918 dedikoval několik svých prací, ve kterých vzpomínal na společnou práci a přátelství.

¹⁴ MOROŇOVÁ-ŽIŠKOVÁ, K.: Alojz Kolisek (1868–1931) v kontexte slovenských dejin, Historický časopis, 42 (1994), s. 21–43. Též: STEHLÍK, M.: Hvězdná hodina P. dr. Aloise Kolíska. Příspěvek k česko-slovenským vztahům v letech 1906–1908, Vlastivědný věstník moravský, Brno, č. 1/2001, s. 17–23.

v prvních letech 20. století významným centrem slovákofilských aktivit. Avšak do chvíle, než se setkal v roce 1905 s Andrejem Hlinkou, zůstávalo pouze u aktivit regionálních, jež byly dány především bezprostřední blízkostí slovenského území.¹⁵ Stejně jako hrál u Karla Kálala významnou úlohu vztah ke Karlu Salvovi, byl pro dr. Kolísku osudovým partnerem Andrej Hlinka. Musíme však v tomto srovnání podotknout, že na rozdíl od prakticky celoživotního přátelství Kálal – Salva byla intenzita přátelství Kolísek – Hlinka otázkou pouhého půldruhého desetiletí, téměř přesně do vzniku ČSR, resp. Hlinkovy cesty do Paříže v roce 1919.¹⁶

Významnou roli ve vztazích moravského a českého kléru hrály cyrilometodějské poutě na Velehrad. Organizační zkušenosti moravského duchovenstva byly pro slovenské kněze skvělou školou. Víra spojovala moravského kněze-učitele a slovenského kněze-politika. Opět se zde setkáváme s nevyrovnaností politického významu, když se partnerem významného slovenského katolického politika stává nepolitický kněz český, resp. moravský. Avšak dramatické (a pro vzájemné vztahy přelomové) roky 1906–1908 měly vrhnout do politiky chtít nechtít i dr. Kolísku. Středobodem tohoto zlomu byla černovská tragédie z 27. října 1907, díky které se slovenskému národu dostalo v Čechách a na Moravě nebyvalého zájmu. Shodou okolností probíhalo právě v tomto období na Moravě přednáškové turné Andreje Hlinky, které organizoval dr. Kolísek. O Hlinku projevila vzápětí zájem mnohá česká města a listopad 1907 se stal obdobím českého triumfu charismatického slovenského kněze.¹⁷ Zlom roku 1907 měl několik předpokladů. Předně se v letech 1905–1906 projevila vleklá krize dualismu, která měla vliv na vyostření vnitřní maďarské politiky. Represe slovenských národních politiků a dalších činitelů nemaďarských národností ve volbách i mimo ně vyvolávaly stále více nesouhlasných reakcí za hranicemi Uher. Stejně tak i v blízkých Čechách. Navíc se vnitřní krize uherské politiky projevila opakováním parlamentních voleb z roku 1905 již v následujícím roce 1906. Politický teror, který se díky této situaci projevil hned ve dvou následujících letech, musel nutně najít kritickou odezvu. Samotný případ Černové a Andreje Hlinky byl pak přímým důsledkem volební represe roku 1906. Nesmíme zapomenout ani na tzv. Apponyiho školské zákony, které právě v roce 1907 zesilovaly pomaďaršťování nemaďarských národů již od nejnižších škol.¹⁸ Slovenskému národnímu boji se dostalo celosvětové pozornosti díky již zmíněnému norskému spisovateli Björnsonovi a dále pak díky skotskému publicistovi Setonu-Watsonovi. Český zájem o Slovensko se přitom projevil v organizování akcí na podporu slovenských snah již před Černovou. A tak proběhla v letech 1906 a 1907 akce Praha – Slovensku, v září 1907 pak např. Plzeň – Slovensku. Černovská tragédie pak v Čechách vyvolala obrovskou a doposud nevidanou vlnu zájmu a solidarity se slovenským lidem. Češi v této době doslova hltali všechny informace

¹⁵ Kromě slovákofilských aktivit byl dr. Kolísek také iniciátorem mnoha církevních akcí. Se svými bratry založil např. tradici českých poutí do Lurd.

¹⁶ Po roce 1918 se stal dr. Kolísek aktivním členem Československé strany lidové, což se ze strany SLS, resp. HSLS, setkávalo s mnoha nepřátelskými reakcemi. Rozdílné politické cesty Hlinky a dr. Kolísky zasáhly i do přátelství obou mužů, k symbolickému smíření došlo, když Hlinka vedl Kolíškův pohřeb v roce 1931.

¹⁷ O Hlinkově turné v roce 1907 více: STEHLÍK, M.: Přednáškové turné Andreje Hlinky v Čechách a na Moravě v roce 1907 v kontextu česko-slovenských vztahů, In: Česko-slovenská historická ročenka 1999, Brno 1999, s. 83–95.

¹⁸ Podrobně o černovské tragédii pojednává práce: HOLEC, R.: Tragédia v Černovej a slovenská spoločnosť, Martin 1997.

o slovenském lidu, slovenském národním boji a s ním spojeném maďarském útlaču. Ať již přednášel českému posluchačstvu Hlinka, Šrobár, Blaho, Kálal, Kolísek, mladý Urban a později také Štefánek či Hodža, přičemž tento výčet zdaleka není úplný.

Kolísek nejenže organizoval slavné Hlinkovo turné, také se u něj v Hodoníně sešla část finanční sbírky na černovské oběti a zajišťoval i vystoupení dalších slovenských představitelů. Později na toto období vzpomínal způsobem sobě vlastním, když neopomněl zdůraznit všudypřítomnou myšlenku československé jednoty: „...vtedy žiarila tiež tá hviezda československej myšlienky, lebo vtedy Andrej Hlinka prišiel ku bratom na Moravu a v Česku, aby pri ich srdcu sa požaloval, pri ich láske sa zohrial, z nich obetí biednu Slovač podporil...“¹⁹ Dr. Kolísek patřil k jednoznačným zastáncům jednoty Čechů a Slováků, avšak jako jeden z mála dokázal po roce 1918 pochopit slovenské snahy o vlastní národní tvář. Nikdy nezapomínal na hlavní náplň svých snah – dovést a udržet oba bratrské národy při vzájemném porozumění, při společném životě, jak o tom ostatně svědčí jeho slova z roku 1922: „Čo sa neskoršie stalo, bolo zavinené myšlienkou alebo českou alebo slovenskou, no najviac maďarskou, ale nikdy myšlienkou československou, ktorú si ja takto formujem: Česi a Slováci nemusia mať jednu reč, ale musia mať jednu myseľ... To je pro mňa myšlienka československá.“²⁰ Svůj vývoj v pojmání otázky rozdílnosti obou národů osvědčil v postojích po roce 1918, kdy jako jeden z mála dokázal přijímat novou realitu: „Kloním se dále k názoru, aby zvláště v Bratislavě bylo rozlišováno při sčítání lidu mezi Čechy a Slovaky (pojem Čechoslovák jako národ snad přece vymizí...)“.²¹

Působení dr. Kolísky nebylo omezeno pouze na vztah s Andrejem Hlinkou. Prátelecké vztahy měl např. s hluboce věřícím hlasitou a jedním z nejaktivnějších propagátorů česko-slovenské vzájemnosti Pavlom Blahom. Samozřejmě, že do okruhu Kolískových spolupracovníků patřili dále především slovenští kněží – z nejvýznamnějších lze jmenovat Františka Jehličku, Ferdiše Jurigu a Floriána Tománka. Vesměs tedy šlo o špičky slovenského katolického křídla Slovenské národní strany, které proklamovalo samostatnou Slovenskou ľudovou stranu již v roce 1905. K jejímu vzniku však došlo teprve vpředvečer první světové války v roce 1913. Vnitřní diferenciace slovenské politické scény měla vliv také na česko-slovenské vztahy. Když se v roce 1911 konal v Hodoníně sjezd čs. pokrokové mládeže, ve stejném termínu se odehrával sjezd Katolické národní strany v Olomouci. Karel Kálal líčí ve své knize Slovenské obrázky setkání „klerikálů a pokrokářů“ na hodoninském nádraží, kde se na jedné straně potkali „klerikálové“ Hlinka, Juriga, Kolísek a Tománek a na straně druhé „pokrokáři“ Kálal, Šrobár a Úlehla. Setkání vyvrcholilo hádkou a sprškou vzájemných nadávek a ostrých slov. Padala slova o temných klerikálech na jedné straně a o husitech na straně druhé.²² Tato událost nás přesvědčuje o tom, že ani česko-slovenské vzájemné vztahy tak nelze sledovat bez přihlédnutí k vnitřnímu vývoji především slovenské politické scény.

Vraťme se však zásadnímu zlomu roku 1907, který nesouvisel pouze se skutečností, že se české obyvatelstvo v doposud nevidané míře začalo zajímat o Slovensko.

¹⁹ ALU MS, Martin, 64 C 9, rukopis Aloise Kolísky, Myšlienka československej jednoty v boji za oslobodenie, s. 57.

²⁰ Tamtéž, s. 65.

²¹ Archiv města Bratislavy, fond Pozostalosti bratislavských rodin a osobností, ThDr. A. Kolísek, karton č. 3.

²² KÁLAL, K.: Slovenské obrázky. Spisy slovákofilské II., Praha 1928, s. 342–343.

Došlo zde také k významnému vnitřnímu posunu organizačnímu. Jediná organizace, jež se zabývala česko-slovenskou vzájemností, byla Československá jednota (založena 1896). Její činnost se však v prvních letech 20. století stále ještě neobracela na Slovensko s takovou vehemencí, jakou od ní např. tzv. „pokrokářské“ kruhy očekávaly. A tak se např. na přelomu století setkala Čs. jednota ze strany Masarykova Času s kritikou pro slabou a nesystematickou činnost. „Československá jednota jest první důkladnější pokus o soustavnou práci pro Slovensko, ale zdá se, že jednak nedošla ještě dosti pochopení, jednak, že sama vzala na sebe příliš velký úkol, se kterým neví a proto spokojuje se činností pouze skromnou.“²³ Zlom v činnosti Čs. jednoty souvisel nepřímě také s činností dr. Kolíska, především ale s aktivitami dalšího slovakofila ing. Rotnágl. Nástup ing. Rotnágl. do struktur Čs. jednoty v roce 1907 znamenal konečně významnou a citelnou změnu. Po osobnostech předchozích vůdců jednoty – Pastrnka, Rychlíka a Táborského – se objevil muž, který dokázal vést jednotu mnohem praktičtějším směrem se zcela zřejmým směřováním ke Slovensku. Kolískova role zde byla na podzim 1907 téměř symbolická, neboť došlo ke střetu mezi starým a novým přístupem, mezi aktivitou jednotlivce a nástupem organizovaného působení. Nelze v tomto ohledu nepřipomenout důležitou roli Rotnágl.ova působení v komunální politice, ze které čerpal své praktické zkušenosti.

V Praze vznikl v roce 1907 Československý pomocný komitét, jako orgán Československé jednoty, který chtěl svou autoritou zastřešit Hlinkovo turné. Samozřejmě s tím, že mu bude organizovat program. Hlavními postavami zde byli předseda komitétu, redaktor Anýž, a právě ing. Rotnágl. Postupně se rozhořel telegrafický boj mezi Hodonínem (dr. Kolískem) a Prahou (ing. Rotnáglem) o to, kdo má organizovat Hlinkovu cestu po Čechách. Dá se říci, že zvítězil Čs. komitét a dr. Kolísk se nakonec podřídil organizaci Čs. jednoty. Avšak díky nastalému časovému tlaku ustoupily nakonec tyto spory do pozadí a všichni se především snažili, aby doba Hlinkova pobytu v Čechách byla co nejefektivněji využita. Časový tlak byl způsoben faktem, že uherský soud potvrdil vynešené rozsudky a Hlinka musel 30. 11. 1907 nastoupit v Segedině svůj trest. Ve dnech 19.–20. listopadu 1907 stačil ještě přednášet ve Vídni v Národním domě Čechů a Slováků. Setkal se zde s ohromující podporou, kterou mu projevíli také čeští poslanci říšské rady, kteří již po Černové vystoupili s podpůrnými projevy přímo na parlamentní půdě.²⁴ Mimořádná událost vyvolala mimořádné reakce, nešlo tedy o součást systematického zájmu; přece jen to však byl impuls k dalšímu rozvoji vztahů Čechů a Slováků. Politici však zůstali pouze u této mimořádnosti, do roku 1914 nebyl překročen rámec morální podpory žádnou koncepcí společného politického postupu.

Léta 1906–1908 jsou dosud nedoceněným přelomem ve vzájemných vztazích. Události těchto let znamenaly ve svých důsledcích nepochybnou kvalitativní změnu ve vzájemné reflexi. Po Hlinkových zkušenostech s českým prostředím zazní během bratislavského soudního procesu roku 1908 jeho smělá slova o slovenské spolupráčnosti a soudržnosti s národem českým. Vytváří se tak konečně skutečný základ pro vzájemné soužití po roce 1918? Přestože hovoříme o nepochybnosti kvalitativní změny, ještě stále nelze tuto situaci považovat za nástup ke společné cestě. Vždyť uplynulo necelých pět let od realistického názoru Rudolfa Piláta z roku 1903 o mnohem větší české angažovanosti pro „...Bury, pruské Poláky, Makedonce, nežli o Slováky...“. Bylo skutečně možné, aby

²³ Čas, r. XIV (1900), č. 88, s. 1.

²⁴ Hlas-Týdenník, Brno, 22. 11. 1907, s. 5.

oba národy začaly vlivem dramatických událostí zásadně měnit své dosavadní směřování a přiblížili se tak společné cestě? Či snad šlo prozatím pouze o překročení určité hranice vzájemného zájmu a dlouhá cesta drobných kroků teprve oba národy čekala? Skutečně reálnou se zdá pravděpodobně druhá z těchto variant. Černovská tragédie rozhodně otevřela slovenský problém nejen před světovou veřejností, ale i před samotnými Čechy, kteří začínali rozeznávat a chápat slovenskou spolupráčinnost. Vztahy obou národů se dostaly na širší a tvůrčí platformu spolupráce, která byla nyní nejčastěji spjata s Československou jednotou a s osobností ing. Josefa Rotnágl.

Osobnost ing. Josefa Rotnágl. (1875–1951) stála po roce 1907 u všech významných okamžiků česko-slovenských vztahů. Po studiu na reálném gymnáziu v Brně studoval v Praze techniku a již v tomto období se angažoval v národních spolcích. Šlo převážně o spolky se směřováním na oživení českého národního života na Moravě. Jeho cesta ke Slovensku byla postupná a vedla právě přes moravský aktivismus. Přestože se za osudový okamžik v slovakofilském směřování ing. Rotnágl. považuje setkání s Kálalem v roce 1897, jde spíše o symbolický předěl, kterému nelze přičítat praktický význam. Rotnágl. totiž nadále setrval především na poli moravsko-slezských národních snah. Působil v Moravsko-slezské besedě a podpůrném spolku pro chudé moravské studenty Radhošť. Po ukončení studií pracoval v Praze na ředitelství státních drah a byl činným v komunální politice. Stal se členem pražského obecního zastupitelstva a předsedou městských elektrických podniků.²⁵ A právě spojení komunální politické aktivity s moravským národním aktivismem přivedlo ing. Rotnágl. až k situaci národa za řekou Moravou.

Poprvé se totiž dostává blíže k česko-slovenskému dění při akci „Praha – Slovensku“, kterou pomáhal organizovat jako představitel pražské komunální politiky v roce 1906 a totéž se opakovalo i v roce 1907. Již známé okolnosti černovské tragédie a Hlinkova turné pak dostaly ing. Rotnágl. do přímého kontaktu s česko-slovenskými aktivisty. Cesta ing. Rotnágl. vedla přes Československý pomocný komitét, orgán Čs. jednoty, který měl zajišťovat sbírku na černovské oběti a Hlinkovo turné v Čechách. Rotnágl. se v tomto výboru ocitl na základě svých zkušeností z akce „Praha – Slovensku“ a svými organizačními schopnostmi a autoritou se stal vedoucí osobností výboru. Jestliže se na počátku svého akademického působení jen mohl kolem Karla Kálala, nyní se mnohem výrazněji objevil v (korektním) sporu s dr. Kolískem o pořádání Hlinkova turné.²⁶ Organizace nakonec převážila nad jedincem a ing. Rotnágl. zde již skutečně nastoupil cestu nejvýznamnějšího slovakofila před rokem 1914.

Působení ing. Rotnágl. po roce 1907 na poli česko-slovenských vztahů má několik mezníků, jež jsou zároveň mezníky česko-slovenského historického kontextu. V samotné Čs. jednotě se začal významněji angažovat zároveň se započetím předsednictví Františka Táborského v roce 1908. Ing. Rotnágl. se v tomto roce stal díky svým zkušenostem a stykům s akademickou obcí členem akademického odboru, o rok později již své schopnosti uplatňoval jako jednatel jednoty. Stal se praktickým hybatelem činnosti této organizace. Léta 1908 a 1909 pak přinesla nový směr Čs. jednoty. Předně se v roce 1908 uskutečnily poprvé tzv. luhačovické porady, tj. setkání českých a slovenských činitelů, kterým nebyly vzájemné vztahy lhostejné. Třebaže se na nich do roku 1914 objevili

²⁵ PRAŽÁK, A.: Josef Rotnágl, In: Rotnáglův sborník, Praha 1935, s. 8–9.

²⁶ ROTNÁGL, J.: Češi a Slováci, Praha 1945, s. 12–18.

i přední slovenští politici, z české strany se nic podobného očekávat nedalo. Stále tedy šlo o stejný problém – nevyrovnanost vztahů. Čeští nadšenci a slovakofilové na jedné a slovenští politici na straně druhé. Tato nevyváženost, která přetrvávala prakticky do vzniku ČSR, byla typická po vzájemné vztahy a nezměnila se ani s posunem od činnosti jednotlivců k organizaci Čs. jednoty. Přestože chyběly významné osobnosti české politiky, přece jen nacházíme mezi hosty v Luhačovicích významné postavy českého prostředí. Šlo především o přední postavy českého hospodářského života, pro které bylo Slovensko zajímavým územím pro případnou expanzi. Definitivní příklon Čs. jednoty ke Slovensku byl deklarován na její valné hromadě 23. 3. 1909, přičemž jednotu si kladla za cíl stát se pro Slovensko první obrannou institucí v Čechách.²⁷ Avšak podle slov samotného ing. Rotnáglu, měla jít Československá jednota mnohem dál. Podle něj byl impulsem této deklarace alarmující stav Slovenka, kde jednota jednoduše neviděla schopnou instituci, jež by bránila slovenské národní snahy. Známy cíli jednoty bylo „dokončení národního obrození“ také u bratrského kmene Slováků, přičemž se jednota měla vypořádat v české společnosti s doposud romantizujícím až soucinným pohledem na Slovensko a Slováky. V roce 1909 tedy dochází k deklarování nové epochy vzájemných vztahů. Jakoli šlo o nesporný kvalitativní posun, ležela ona nová kvalita stále ještě v budoucnosti.

Česko-slovenská spolupráce se tak znovu a znovu odvíjela od deklarací nutných posunů, za nimiž se jen velice pomalu rodila ona skutečně nová kvalita. Přestože začala česko-slovenská vzájemnost v posledních letech před první světovou válkou otevírat nové cesty a rozšiřovat své aktivity směrem ke skutečné svázanosti obou národů, šlo pouze o postupný nástup této cesty. Navíc, pokud hovoříme o cestě ke svázanosti dvou národů, v Čechách se mezi slovakofily nenašel jediný, který by nebyl veden neotřesitelnou myšlenkou národní jednoty Čechů a Slováků. Činnost samotného ing. Rotnáglu byla však jednoznačně vedena praktickým směrem, o čemž svědčí i jeho snaha zapojit do česko-slovenské spolupráce Sokol, nejsilnější tělovýchovnou a brannou organizaci, která sehrávala klíčovou roli v českém národním životě. Přesto šlo stále o snahu vedenou myšlenkou jediného národa, o čemž svědčí Rotnáglův výrok v jeho příspěvku právě v Sokolských besedách: „Malý národ (rozuměj český, pozn. autora) se nemůže vzdát jedné třetiny svých příslušníků.“²⁸ Otázka jednoty či rozdílnosti se vynořovala stále intenzivněji a v jedné své kapitole vyvrcholila v roce 1911. Šlo tehdy o kapitolu jazykovou a rok 1911 byl tak dalším z milníků česko-slovenské cesty. Předně se ing. Rotnágl stal dne 6. 4. 1911 starostou Československé jednoty, od tohoto roku byl Rotnáglův faktický vliv na fungování jednoty posvěcen jeho oficiálním vedením této organizace. První ožehavou otázkou v nové funkci se stal právě již zmiňovaný jazykový problém slovenského někdejšího „odtržení se“. V roce 1911 se musela jednota nejdříve vyrovnat s obviněním slovenského konzervativního národního křídla, že svou podporou Ludových novin sledovala cíl počestění slovenského národa. Nejprve došlo k odmítnutí tohoto obvinění, ve kterém formuloval Bohdan Pavlů za jednotu výrok: „Československá jednota nestaví vzájemnost na základ jazykového sloučení...“²⁹ Zásadním se pak stalo vyjádření ing. Rotnáglu na luhačovicích poradách, které navázalo na tento obranný výrok Bohdana Pavla. Ing. Rotnágl tehdy pronesl zásadní projev, ve kterém vyjádřil snahu Čs. jednoty

²⁷ ROTNÁGL, J.: O Československé jednotě, Praha 1926, s. 7.

²⁸ Sokolské besedy, r. 5 (1910), č. 2, s. 41–43.

²⁹ Literární archiv Památníku národního písemnictví (LA PNP), fond Československá jednota, zápis z valné hromady, 6. 4. 1911.

řídít se reálným stavem věcí, neboť případná konfrontace v této otázce by mohla zcela evidentně uzavřít tak těžce a postupně budované vztahy a sotva nastoupená cesta mohla skončit krachem. Pochopením slovenské situace reagovala jednota velmi prozřetelně, byť je zcela evidentní, že názory většiny proslovenských pracovníků mohlo jen těžko změnit jakékoli veřejné prohlášení.³⁰ Jednota se v této chvíli zachovala „politicky“. Výrok ing. Rotnáglu: „Prosti vzpomínek bývalých bojů loyálně uznáváme nastalý jazykový stav, jsouce si dobře vědomi toho, že na národní příslušnosti, kterou příroda a historie společně vytvořily, nemůžeme ničeho měnit ani Čech ani Slovák.“ lze proto považovat za další z mnoha významných přelomů ve vzájemných vztazích.³¹ O zřejmém úspěchu tohoto vstřícného kroku Čs. jednoty svědčí návazný projev místopředsedy Slovenské národní strany Matúše Duly, ve kterém vyzdvihl mimořádné zásluhy ing. Rotnáglu, přestože se mu ještě před půlrokiem dostávalo kritiky za snahu o „počestňování Slovenska“.

Neméně významným prohlášením jednoty z luhačovicích porad roku 1911 byla vyhlášení o nezasahování jednoty do slovenských politických a náboženských sporů. Jednota, která chtěla ještě v roce 1909 jíti ohledně proslovenských aktivit ještě dále za osvětovou práci, musela ustoupit slovenským politickým kruhům a přenechat jim toto přirozené pole působnosti. V srpnu 1911 se totiž na luhačovicích poradách poprvé objevila oficiální slovenská politická delegace, nutnost podobného výroku Čs. jednoty tak byla zřejmá. Mimo jiné bylo její postavení určeno také tím, že přece jen nebyla politickou organizací a na české politické scéně navíc nebylo politické strany, která by byla ochotna do svých politických cílů zahrnout Slovensko a zároveň vyvíjet příslušnou aktivitu. Slovenská národní strana, které nevyšel při volbách roku 1910 marný pokus o spolupráci s maďarskou Národní stranou práce, vyjádřila v přítomnosti svých vrcholných představitelů svůj zájem preferovat politiku pročeskou a zintenzívnit dosavadní vztahy také na politickém poli. Stranou ovšem zůstávali tradiční ideologové slovenské politiky S. H. Vajanský a J. Škultéty, kteří s tímto postupem nesouhlasili.³²

Pokud hovoříme o česko-slovenských vztazích před rokem 1918, resp. 1914, konečně také v politických konotacích, je nutné zahrnout do tohoto pojmání také třetí rozměr, kterým je v tomto případě politika uherská, přesněji řečeno, politika maďarských vlád před rokem 1914. Pokud hodnotíme vzájemné vztahy v oblasti praktické politiky a docházíme k poměrně nepřesvědčivým skutečnostem ohledně jejich úrovně, „uherský rozměr“ přináší zajímavé obohacení a nutné doplnění. Můžeme konstatovat, že česká politika se na Slovensku do roku 1914 prakticky neprojevoje a neangažuje. Oficiální politika slovenská reprezentovaná Slovenskou národní stranou se k Čechům chová od počátků své nové aktivizace v devadesátých letech 19. století obezřetně až nedůvěřivě, nejistá si mnohdy sama sebou. Česko-slovenské aktivity vyvolaly ve větší míře pozornost uherské vlády s nástupem premiéra Desidera Bánffyho (vláda 1895–1899), což samozřejmě souviselo s viditelnou aktivizací na poli česko-slovenských vztahů. V první fázi přikročily uherské úřady především ke sledování podezřelých osob, mezi kterými se

³⁰ Sám Rotnágl zůstal na osobním stanovisku, které vyjádřil slovy „Jsme jeden národ! Jazyk jsme sice uznali, ale spíše umenšujeme rozdíly, nevytvářejme, nezdůrazňujeme.“ ROTNÁGL, J.: Rotnáglův sborník, Praha 1935, s. 52.

³¹ ROTNÁGL, J.: Češi a Slováci, Praha 1945, s. 28.

³² O jistých paradoxech česko-slovenských vztahů před rokem 1914 svědčí jistá názorová propojenost Vajanského s Karlem Kramářem, jedním z mála českých politiků, kteří dokázali překročit pomyslný břežek Moravy. Tímto spojovacím faktorem byla zásadní a mnohdy až zatvrzelá orientace na Rusko.

objevují Karol Salva, Andrej Halaša a Anton Bielek.³³ Pozornosti uherské policie se tak dostávalo i českým a moravským partnerům těchto slovenských činitelů, mezi nimi především Karlu Kálalovi, který patřil v tomto období jednoznačně k neaktivnějším představitelům spolupráce.

Pro maďarskou vládní politiku se zde v devadesátých letech 19. století začíná objevovat zcela konkrétní nebezpečí, neboť dosavadní všeobecný panslavismus začala pomalu střídát orientace na Čechy. Doposud bylo chování uherských vlád k slovenskému národnímu hnutí určeno především skutečností, že Slováci neměli praktické zahraniční opory, narozdíl od Rumunů či Srbů. Toto nebezpečí bylo ještě zvýrazněno založením Československé jednoty v roce 1896. Třebaže se jednota dlouhá léta na Slovensku zásadněji neprojevovala a svou aktivitu napínala spíše do pohraničních území zemí České koruny, v očích uherských úřadů byl přechod od osobních vztahů k organizované činnosti signálem ke zvýšené obezřetnosti. Přirozené kontakty na slovensko-moravském pomezí, kulturní a třebaž i turistické akce vzbuzovaly obavu z další fáze této spolupráce, slovy samotného ministerského předsedy Bánffyho: „... trendy, které rozproudil česko-slovenský spolek, nezůstanou pouze v literárních a kulturních mezích, ale jako spojenec domácí slovenské politiky přejdou i na pole politiky, o to dříve, že orgány Československého spolku“ opakovaně vyzvaly české obyvatelstvo, aby v době letní turistické sezóny v co největším počtu navštívilo Slovaky v Uhrách, aby je tak i cestou osobních kontaktů sblížilo s českým úsilím.“³⁴ Argumentace zintenzivňujícími se česko-slovenskými vztahy se vzápětí objevuje i v záležitosti školských reforem atd. Jistým paradoxem byla následná vládní podpora posilování samostatné slovenštiny. Tato aktivita byla motivována nebezpečím splynutí češtiny a slovenštiny. V této otázce se významně angažoval ve službách uherské vlády především jazykovědec Samuel Czambel. Dá se tak absurdně říci, že ve stejném období byla snaha slovenských národních představitelů totožná se snahou uherské vládní politiky. Samozřejmě, totožné snahy neznamenaly totožné důvody a cíle.

Na skutečné či zdánlivé ohrožení uherské politiky česko-slovenskými vztahy neváhaly uherské úřady reagovat ani nejtvrdšími právními kroky. Lze to dokumentovat na příkladu dr. Aloise Kolíska, který vyvíjel mimořádnou aktivitu v případě P. Andreje Hlinky a jeho případu v letech 1907–1908. Když nastoupil Hlinka 30. 11. 1907 do segedínského vězení, navštěvoval ho dr. Kolísek pravidelně, neboť Hlinkův případ pokračoval na církevním poli. Dr. Kolísek navštěvuje Hlinku nejprve 24. 12. 1907, podruhé 2. 10. 1908. Při této druhé návštěvě ho Hlinka zplnomocnil, aby se chopil jeho obhajoby v církevním sporu s biskupem Párvym. Maďarské politické kruhy se rozhodly zabránit aktivitám Dr. Kolíska na území Uherska, a tak na něj byl v roce 1908 vydán zatykač, se kterým byl srozuměn i Kolískův nadřízený, brněnský biskup Pavel Huyn.³⁵ Při výše naznačené úrovni skutečné politické spolupráci obou národů se zdá být postup uherských úřadů v mnoha ohledech přehnaně opatrný. Je však třeba si uvědomit, že každý náznak či pokus o vymanění se z jednotného „politického národa maďarského“, jak jej definoval národnostní zákon 1868, byl maďarskými vládami poměrně pragmaticky chápán jako

vážné nebezpečí pro existenci velkého uherského státu. Proto mohli být v tomto kontextu pro maďarskou vládu nebezpeční i horlivý jihočeský učitel či hodonínský kněz.

Tři cesty ke Slovensku, cesta Kálala, Kolíska a Rotnágl, byly cestami jednotlivců, kteří vstupovali do nerovného vztahu se slovenskou politickou scénou. Nevyrovnanost přitom nebyla pouze v tomto vztahu, ale především v přístupu slovenské politiky k českému prostředí. Na bouřlivě se konstituující slovenské politické scéně přelomu 19. a 20. století najdeme jak názory na nutnost společné budoucí cesty, tak radikální odmítnutí dalšího politického jha. V programu Slovenské národní strany z roku 1913, resp. v jeho výkladu z pera Josefa Gregora-Tajovského, se strana samozřejmě vyjadřuje i k otázkám vztahu k Čechům.³⁶ V otázkách politických se staví za federalizované Uhersko se stejnými právy pro všechny národy. Pokud jde o spolupráci s Čechy, vyjadřuje se výkladem programu následovně: „*S bratmi Čechmi viaže nás päťstoročná spoločná literárna reč a spoločná kultúra, na ktorej vybudovaní spolupracovali v minulosti tak Slováci ako Česi a ktorej účastné je 1/2 miliona nášho národa na Morave; žiadame si najužšieho kultúrneho a hospodárskeho spojenia s nimi, aby im i nám prešlo v nesvratné vedomie, že to, čo je české, je i slovenské a naopak. Kultúrne sme jedno, máme jednu literatúru, písanú dvoma spisovnými jazykmi, to je naše krédo. Najjužšia česko-slovenská vzájomnosť je našim programom.*“³⁷ Přestože lze toto vyjádření v programu strany považovat za velký posun v myšlení slovenské oficiální politiky, chybělo těmto proklamacím praktické vyjádření.³⁸

Před první světovou válkou měly česko-slovenské vztahy položeny natolik intenzivní a pevné základy, že náhlé „zrychlení dějin“ v podobě první světové války přineslo impuls společného postupu, který mohl využít těchto základů předchozích desetiletí. Bez tohoto impulsu by se však vzájemné vztahy zřejmě ještě dlouho nedokázaly přenést do politické roviny. Formující se nový stát, resp. odbojová akce, dokázala využít kontaktů českých slovákofilů. Kolísek navštěvuje během první světové války Hlinku, aby ho přesvědčil o společné česko-slovenské cestě. Rotnágl se zapojuje v Praze do domácího odboje, účastní se vídeňských porad v roce 1917, je členem Slovenského komitétu Československého národního výboru v Praze atd. Po roce 1918 jsou pak jejich osudy v mnohém podobné. Kolísek i Rotnágl se stali v prvním období Národního shromáždění poslanci slovenského klubu. Kolísek byl navíc jmenován profesorem teologie na formující se Komenského univerzitě a Kálal se stal v Banské Bystrici ředitelem obchodní školy. Po hektickém přelomovém období 1918–1919 se však opět všichni navraceli zpět do zajetých kolejích svých životů. Kolísek odchází z velké politiky a věnuje se církevní práci a práci na moravsko-slovenském pomezí. Kálal zůstal u pedagogického působení, přičemž u něj lze zaznamenat patrně největší hořkost z dalšího vývoje vzájemných česko-slovenských vztahů. Rotnáglůva kariéra komunálního politika vyvrcholila postem starosty vnitřní Prahy. Čeští slovákofilové nikdy nepůsobili ve velké politice a to se nezměnilo ani po roce 1918. Česko-slovenské vztahy se však do prostředí politiky po roce 1918 přenesly a tento svět již nebyl světem idealistických slovákofilů.

³⁶ Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti, I., Bratislava 1998, s. 400–406.

³⁷ Tamtéž, s. 405.

³⁸ Odhlédneme přitom od jisté absurdity, když si slovákofilové (ve svých výrocih přímo Rotnágl či Kálal) na jedné straně jaksi přivlastňovali miliony Slováků, kteří podle nich patřili k českému národu a zároveň se v tomto programu SNS objevuje přivlastnění půl milionu Moravanů, kteří podle SNS naopak patří k národu slovenskému...

³³ SZARKA, L.: Slovenský národný vývin – národnostná politika v Uhorsku 1867–1918, Bratislava 1999, s. 239.

³⁴ Tamtéž, s. 243.

³⁵ Ludové noviny, 26.3. 1909.

Three Paths to Slovakia (1896–1914)

Michal Stehlik

This article presents a typological classification of Slovakophiles in the Bohemian and Moravian setting: (1) the teacher and writer Karel Kálal, (2) the Catholic priest (and teacher) Alois Kolisek, and (3) the communal politician (and engineer) Josef Rotnágl. All three contributed to the development of relationships with Slovakia at the everyday level, in particular for the middle class. Czech Slovakophiles were never active in high-level politics, not even after 1918. Leading Czech politicians were not interested in Slovakia prior to 1917. While Czech-Slovak relations did become an area of interest to the political elites after 1918, this was not the work of these idealistic Slovakophiles.

VÝZNAM OSVETY V PUBLICISTICKEJ ČINNOSTI
KARLA KÁLALA NA POLI ČESKO-SLOVENSKEJ
VZÁJOMNOSTI (1885–1901)*

Radovan Čaplovič

Česko-slovenské, resp. slovensko-české vzťahy na prelome 19. a 20. storočia sú významnou kapitolou dejín oboch národov, ktoré výrazne determinovali vývoj neskorších udalostí, vznik spoločného štátu nevynímajúc. Práve v tomto období sa formovali základy moderných vzťahov medzi Čechmi a Slovákmi.

Jednou z dôležitých súčastí česko-slovenskej vzájomnosti a spolupráce je i problematika českého slovako-filského hnutia a v jej rámci pôsobenie Karla Kálala. Karel Kálal (1860–1930) patril medzi popredných predstaviteľov českého slovako-filského hnutia, pričom sa svojimi aktivitami v záujme česko-slovenského zblížovania zaradil k tým najviac vyťaženým slovako-filom. Na poli česko-slovenskej vzájomnosti začal aktívne pôsobiť od polovice osemdesiatych rokov 19. storočia. Vo svojej činnosti nadviazal na staršiu generáciu českých a moravských slovako-filov (A. Heyduk, R. Pokorný, J. Holeček, H. Babička a pod.).

Na rozdiel od ich zväčša teoretickej roviny chápania česko-slovenských vzťahov, K. Kálal prikladal aj význam praktickej podobe uplatňovania česko-slovenskej spolupráce. Za základ svojej koncepcie česko-slovenskej vzájomnosti považoval osvetu a s ňou spätú výchovnú a vzdelávaciu činnosť.

Myšlienku česko-slovenskej vzájomnosti na osvetovom základe začal Karel Kálal rozvíjať už v roku 1885, keď po prvýkrát navštívil Slovensko osobne. Začiatkom roku 1886 oslovil klenoveckého učiteľa Karola Salvu s návrhom založiť detský časopis na Slovensku. Spolu si uvedomovali, že takýto časopis na Slovensku chýba.¹ Karol Salva mal už vtedy vydavateľské a redaktorské skúsenosti. Roku 1883 vydal v mikulášskom nakladateľstve Maxa Lova a Izidora Steiera prvý ročník populárneho Domového kalendára² a roku 1885 začal svojim nákladom a tlačou Kníhtlačiarskeho účastinárskeho spolku v Martine vydávať pedagogický časopis Dom a škola, s podtitulom Vychovateľský časopis pre rodičov a učiteľov, určený prevažne slovenskému učiteľstvu.

Karol Salva bol ako učiteľ na evanjelickej cirkevnej škole pracovne dosť vyťažený a navyše mal aj finančné ťažkosti ako „...mizerné platený učiteľ, ktorý na svoj

* Táto štúdia vznikla na základe diplomovej práce autora – „Karel Kálal a osvetová rovina česko-slovenskej vzájomnosti (1885–1914)“, predovšetkým jej druhej kapitoly (s. 30–68), s vynechaním poslednej podkapitoly „Anonymný seriál Kálalových statí O věcech slovenských, uverejnených v Našej dobe a reakcia martiných kruhov v Národných novinách (1901–1901)“.

¹ Už predtým od roku 1879 na Slovensku vychádzal časopis pre školskú mládež Včelka, ktorý však zanikol roku 1883.

² ČULEN, K.: Karol Salva. Liptovský Mikuláš 1943, s. 11.

náklad nič podnikat' nemôže...³ Očakával podporu z Čiech či už finančnú alebo morálnu. V liste Karlovi Kálalovi z 28. februára 1886 doslova píše: „...Keby v Čechách a na Morave učiteľstvo české odoberalo Priateľa dietok⁴ aspoň po jednom výtisku. Keď nič pre inšie, aspoň zo súcitnosti bratrsko národnej, časopis tento by sa udržal. Mesačnými 4 krajciarmi pomôhol by český brat udržať prepotrebný časopis pre slovenskú mládež. My ho bez pomoci Vašej neudržíme!...“⁵ Karel Kálal ho v odpovedi uistil, že môže získať pre túto myšlienku podporu v Čechách a na Morave. Neskôr K. Salva žiadal K. Kálala, aby mu pomohol nakloniť sympatie českých spisovateľov a ilustrátorov, ktorí by potom ochotne prispievali do pripravovaného časopisu.⁶ Karel Kálal mu svoju pomoc prisľúbil. V tejto záležitosti napísal do niektorých časopisov prehlásenie, ktoré podporil i súkromnou korešpondenciou. Okrem iných K. Kálal oslovil aj A. Heyduka. Ten prisľúbil aspoň duchovnú podporu.⁷ Nakoniec sa tento „podnik“ podarilo úspešne uskutočniť, čoho výsledkom bolo začiatkom roku 1887 vydanie prvého čísla časopisu pre školákov s príznačným názvom Priateľ dietok. Príprava a realizácia tohto projektu trvala približne jeden rok. Prvý ročník časopisu vyšiel v desiatich číslach. Avšak i napriek tomu, že mal dostatok odberateľov, mal K. Salva obavy s vydávaním ďalších čísiel, práve kvôli svojej neutešenej finančnej situácii.⁸ Navyše 28. apríla 1888 konzistórium v Rimavskej Sobote rozhodlo i o jeho definitívnej suspenzii.⁹ Neskôr mu rimavskosobotský daňový úrad vymeral daň za Domový kalendár, časopisy Priateľ dietok, Dom a škola a ešte k tomu mu aj exekvoval majetok. V týchto časoch zriaďovania vlastnej tlačiarne a zháňania peňazí na jej chod sa spoliehal predovšetkým na českú pomoc. Karel Kálal mu dokonca navrhol, aby opustil Klenovec a odišiel do Čiech alebo na Moravu. K. Salva to však odmietol

³ K. Salva K. Kálalovi z 28. 2. 1886. Literární archiv Památníku národního písemnictví Praha (ďalej LA PNP), K. Kálal – korespondence vlastní (prijatá).

⁴ Hoci K. Salva začal vydávať časopis s rovnomeným názvom až v roku 1887, jeho názov vymyslel už v roku 1886.

⁵ K. Salva K. Kálalovi z 28. 2. 1886. LA PNP, K. Kálal – korespondence vlastní (prijatá).

⁶ K. Salva K. Kálalovi z 8. 10. 1886. LA PNP, K. Kálal – korespondence vlastní (prijatá).

⁷ „...Z té duše rád učiním seč jsem, avšak básně slovenské psátí nedovedu...Co na mně však vložíte, z té duše rád vykonám vždyť mám ten milý, prostodušný a zachovalý lid slovenský tak rád...“ A. Heyduk K. Kálalovi z 21. 10. 1886. LA PNP, K. Kálal – korespondence vlastní (prijatá).

⁸ Karol Salva si v liste adresovanom K. Kálalovi pošťazoval: „...Ale to je zle-nedobre, že moji pp. (poprední páni – pozn. R. Č.) bratia naučení sú časopisy odberať a – neplatia! Povážte, jaký to kříž, tlačiareň mi posielala každé číslo na dobierku, náš „národní“ ústav (knihl. účastinársky spolek v Turč. sv. Martine) nechce sveriť svoje tlačivá bezplatne učiteľovi(!) – možno že by snád nevyplatil, koby potom nahradil škodu „národnímu“ ústavu? Učitel – chudák, nemá ani v tlačiarňi do konca roka, kým sa podoberajú predplatky, úveru, musí si požičovať za drahý percent peniaze zo židovských ústavov na vymenenia každého čísla. Takí sme my to národovci! Tak dvíhame našu vec!...“ K. Salva K. Kálalovi z 24. 3. 1887. LA PNP, K. Kálal – korespondence vlastní (prijatá).

⁹ Príčinou Salvovho dočasného pozbavenia úradnej funkcie učiteľa bol článok Čo Slovák, to človek, uverejnený v *Domovom kalendári* na rok 1887. Vyšetrovanie Karola Salvu sa začalo v marci roku 1887 z podnetu evanjelického biskupa Štefana Czékusa. V apríli 1887 síce seniorálny konvent zamietol návrh obžaloby voči K. Salvovi a rozhodol, že nie je dôvod ho suspendovať, dištriktuálny však v auguste 1887 nariadil potrestať obžalovaného. Karol Salva dostal ešte v tom mesiaci výmer o suspenzii, ale napriek tomu sa odvolal. Seniorálny konvent opäť odmietol Salvovu suspenzáciu, zatiaľ čo sa konzistórium po zasadnutí v Rimavskej Sobote dňa 24. novembra 1888 uznieslo v jeho neprospech. Vo februári 1888 deputácia Klenovčanov žiadala zrušiť rozhodnutie o Salvovom potrestaní dokonca u ministerského predsedu Kolomana Tiszu. Napokon všetko ich snaženie ukončilo nové a konečné rozhodnutie konzistória zo dňa 28. apríla 1888, ktoré potvrdilo okrem iného i predošlé nariadenie konzistória z novembra 1887. Okolnostiam a problematike Salvovej suspenzie sa venuje monografia ČULEN, K.: c. d., s. 15–49 a korešpondencia K. Salvu K. Kálalovi. LA PNP, K. Kálal – korespondence vlastní (prijatá).

s tým, že musí udržať existenciu svojich časopisov, v čom mal byť K. Kálal jeho oporou.¹⁰ Napriek tomu, že už v marci 1887 mali Salvove časopisy Dom a škola 51 a Priateľ dietok až 335 českých odberateľov,¹¹ detský časopis pre zábavu i poučenie Priateľ dietok nemal dlhé trvanie. Napokon vyšli len tri ročníky, pričom z posledného už iba tri čísla (dve čísla v roku 1889 a posledné číslo v roku 1890 – pozn. R. Č.). Definitívne zanikol v roku 1890.¹² Priateľ dietok bol jeden z mála slovenských časopisov, ktorý mal v českých krajinách pomerne veľký počet odberateľov. Bol obľúbený aj u českej mládeže. Pred jeho zánikom mal až 600 českých predplatiteľov,¹³ o čo sa nepochybne najviac zaslúžil Karel Kálal. Pre spomínaný časopis zabezpečoval články popredných českých spisovateľov píšucich pre deti a mládež, ako napríklad od Vilmy Sokolovej-Seidlovej, Růženy Jesenskej, Jana Karla Hraša, Ludmily Grossmanovej-Brodskej a iných.¹⁴ Na druhej strane i jeho zásluhou české časopisy pre mládež prinášali príspevky od slovenských spisovateľov.

Prínos Karla Kálala pre slovenský pedagogický časopis *Dom a škola*

Podobne to bolo aj s pedagogickým časopisom Dom a škola,¹⁵ ktorý sa od svojho vzniku venoval školskej a pedagogickej problematike, čiastočne aj literatúre. Jeho poslaním bolo rozširovanie osvetu medzi slovenskými učiteľmi a duchovenstvom.¹⁶

Karel Kálal považoval za nevyhnutné, aby českí učitelia v budúcnosti venovali väčší priestor slovenskej otázke. Upevňovanie vzájomných vzťahov si predstavoval predovšetkým v obojstrannom prispievaní do pedagogických časopisov – do českých po slovensky a do slovenských po česky. V jeho liste A. Heydukovi z októbra 1886 sa môžeme dočítať: „...Jen vzajemnost' s námi a největší podpora z Čech, může Slováky uchrániti. Utrpení jejich jest nad naše pomyšlení...“¹⁷ Prostredníctvom českých príspevkov by sa nielen mohli viac oboznámiť s českou kultúrou, ale mohli by sa tak dovolávať i podpory z Čiech pri svojom národnostnom zápase.¹⁸ Dosiahol, že predovšetkým od

¹⁰ K. Salva K. Kálalovi z 18. 10. 1887. LA PNP, K. Kálal – korespondence vlastní (prijatá).

¹¹ K. Salva K. Kálalovi z 24. 3. 1887. Tamže.

¹² Od roku 1894 začal Karol Salva pod rovnomeným názvom Priateľ dietok vydávať poučno-zábavnú knižnicu pre deti, ktorá však mala len epizodický charakter (vyšiel jeden zošit – pozn. R. Č.).

¹³ ČULEN, K.: c. d., s. 12.

¹⁴ KÁLAL, K.: Slovensko v české škole. 1914, s. 153. Taktiež SUK, V. F.: Karel Kálal spisovatelem pro mládež. In: HAMALIAR, J. – LOUBAL, F.: Sborníček k sedmdesátým narozeninám lidovýchovného pracovníka spisovatele Karla Kálala. Brno 1930, s. 68.

¹⁵ Na Slovensku bola v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch 19. storočia veľmi nepriaznivá situácia vo vydávaní slovenských pedagogických odborných časopisov. V sedemdesiatych rokoch časopisy s takýmto zameraním na pedagogiku, ktoré vychádzali dlhšie ako jeden rok boli Škola konfesionálna (1871–1873) a Evanjelická škola (1877–1879), ktorú redigoval učiteľ a folklorista Adolf Peter Zátarecký, popredný autor slovenských učebníc. Od roku 1880 do konca 19. storočia sa dlhšie ako jeden rok udržali len dva pedagogické časopisy: Priateľ školy evanjelickej (1880–1881) a práve Dom a škola (1885–1897).

¹⁶ Prínosom časopisu Dom a škola bolo, že do neho prispievali tak predstavitelia slovenských katolíkov, ako aj slovenských evanjelikov. Medzi najusilovnejších spolupracovníkov tohto časopisu patrili rímskokatolícky kňaz z Teplej a redaktor Katolíckych novín František Richard Osvaľd a evanjelický farár a redaktor Cirkevných listov Jur Janoška. Prvým Salvovým spoluredaktorom bol katolícky kňaz Martin Kollár, neskôr evanjelický učiteľ Ján Burian.

¹⁷ K. Kálal A. Heydukovi zo 17. 10. 1886. LA PNP, A. Heyduk.

¹⁸ Bližšie pozri KÁLAL, K.: Úprimný hlas k slovenským kolegom. Dom a škola (ďalej DŠ), 2 (1886), č. 11, s. 345–346.

deväťdesiatych rokov 19. storočia začal časopis Dom a škola uverejňovať správy z českých krajín v češtine.¹⁹ Do mesačníka prispieval i K. Kálal sám a to najmä od roku 1892 svojimi článkami o slovenskom školstve, o výchove, o škodlivosti alkoholu, o budovaní vzájomných vzťahov medzi českými a slovenskými učiteľmi a taktiež informáciami o politickom i kultúrnom živote v českých krajinách a v ostatnej Európe.

Táto spolupráca našla priaznivý ohlas u predstaviteľov slovenského učiteľstva. Napríklad Ján Pravdofub Bella, učiteľ z békešskej Čaby a prispievateľ do Domu a školy, v tomto duchu K. Kálalovi napísal: „...Teraz, keď soslil sa hufok tento tak znamenite pribytím nových sil v osobách drahých našich českomoravských bratov – verím, že dojdeme i tu cieľa...“²⁰ J. P. Bella veril, že aj českým príspevom sa podarí zabezpečiť existenciu časopisu, ktorú ovplyvňovala napr. i zlá finančná situácia väčšiny slovenských učiteľov, čo znemožňovalo jeho predplácanie.²¹

Tento finančný problém, od ktorého závisela existencia časopisu Dom a škola, ale aj iných slovenských periodík, chcel Karel Kálal riešiť opäť ich odporúčaním priamo českej verejnosti.²² Svoje príspevky uverejňoval v českých časopisoch a novinách spolu s ďalšími informáciami o Slovensku, ako aj s príspevkami niektorých slovenských pedagógov.

V roku 1893 navrhol Karel Kálal redakcii Dom a škola a slovenským kolegom usporiadať zjazd slovenského učiteľstva.²³ K. Salva na to spočiatku reagoval takto: „...O sjazde slovenských učiteľov s boľom vyznať Ti musím, že v našich krušných pomeroch uskutočniť ho nemožno. Písal som o tom čelnejším učiteľom našim, ale ani od jedného nedostal som priaznivej odvetu. Katolícke i evanjelické učiteľstvo je pod správou kňazstva, ktoré holduje vo väčšine politike maďarskej vlády. A v najnovšom čase krajinský snem vyniesol to ukrutné uzavretie proti národnostným učiteľom, že ktorí by nekorili sa maďarskej štátnej idey, tí púhym nariadením štátneho škôldozorca odstránení majú byť z úradu. Úzkostlivosť, ba malodušnosť slovenského učiteľstva následkom toho uzavretia zavládla na všetkých stranách. Naše postavenie je ťažké, Vy si ho sotva predstaviť môžete. Pre každú školu vymenovala vláda po šesť „navštevovateľov školy“ z tých najkrutejších maďarónov: tí pozorujú učiteľa na každom kroku a z pádu na pád podávajú zprávy stoličným školským stoliciam...“²⁴

V deväťdesiatych rokoch 19. storočia maďarizácia postupovala v celej školskej sústave. Predstavitelia uhorskej vládnej politiky vystupňovali svoje nacionalistické výpady proti Slovákom a otvorene hlásali požiadavky dosiahnuť kultúrnu a rečovú jednotu v štáte. Tomuto cieľu mala v plnom rozsahu slúžiť výchova a vzdelávanie. Do praxe

¹⁹ Postupne do tohto časopisu prispievali mnohí českí autori: napríklad redaktor Dětských květů a učitel František Hrnčíř, učitel na dievčenskej meštianskej škole vo Frenštáte pod Radhoštěm Jiří (Jur) Felix, učitel v Lysej nad Labem a redaktor Nového kalendáře učitelského Alois Holub, učitel a redaktor časopisu Posel z Budče Ludvík Strahl, riaditeľ školy v Hofátvi u Nymburku, redaktor Besídky malých Jan Svoboda a ďalší.

²⁰ J. P. Bella K. Kálalovi z 31. 12. 1894. LA PNP, K. Kálal – korespondencie vlastní (prijatá).

²¹ Tamže.

²² K. Salva na margo toho K. Kálalovi píše: „...Či badáš prirast českých předplatitelův? Ako vidno, ide to v pekných rozměroch a dnes zajtra stane sa „Dom a škola“ českým časopisom na Slovensku. Aspoň to vidno dľa došlých dosiaľ předplatkov. Tých našich treba len hýbať neprestajne...“ K. Salva K. Kálalovi z 5. 5. 1894. LA PNP, K. Kálal – korespondencie vlastní (prijatá).

²³ Podrobnejšie pozri DŠ, 9 (1893), č. 4–5, s. 159.

²⁴ K. Salva K. Kálalovi z 21. 5. 1893. LA PNP, K. Kálal – korespondencie vlastní (prijatá).

vstúpili úradné nariadenia na ďalšie rozšírenie vplyvu štátnych orgánov na cirkevné ľudové školstvo, kde sa ešte slovenčina uplatňovala ako vyučovací jazyk. Tým sa malo zabezpečiť účinnejšie presadzovanie vládnej národnostnej politiky. Obdobná situácia bola aj v cirkvách. Maďarizačné tendencie presadzovali predovšetkým vysokí cirkevní hodnostári jednotlivých cirkví.²⁵

Stretnutie slovenských učiteľov a časti slovenského duchovenstva sa napokon uskutočnilo 16. augusta 1894 v Martine pod názvom Zjazd spolupracovníkov „Domu a školy“. Zúčastnili sa ho aj hostia z Moravy, medzi ktorými nechýbal ani jeho iniciátor Karel Kálal.²⁶ Na zjazde sa prediskutovali body programu týkajúce sa organizačných záležitostí ďalšieho jestvovania časopisu (zriadenie výboru pracujúceho na mravnom rozvoji Domu a školy, honorovanie spolupracovníkov – pozn. R. Č.), ktoré predniesol Karol Salva. Okrem toho sa v ďalších bodoch riešili aj otázky česko-slovenských vzťahov medzi učiteľmi a širšou verejnosťou. Napríklad o Dome a škole, ako vychovávatel'skom časopise pre rodičov a učiteľov, ďalej o orgáne slovenskej národnej výchovy a československej vzájomnosti, o vzbudzovaní záujmu o tento časopis medzi česko-slovenským učiteľstvom a v rodinách a pod. Šiesty, záverečný bod programu o rozširovaní kníh a časopisov medzi ľudom nebol prerokovaný. Na zjazde sa zdôrazňovalo, aby sa v časopise venovala väčšia pozornosť výchove na Slovensku. Okrem toho Karol Salva predložil návrh na výber členov redakcie, ktorých mal zvoliť užší výbor. Členom tohto výboru sa stal aj Karel Kálal. On sám vystúpil s prednáškou na tému „Ako má učiteľ pôsobiť na vzájomnosti československej?“, ktorú predniesol po slovensky ako štvrtý bod programu. Zdôraznil, že budúcnosť českého národa vidí zabezpečenú len v živom spojení s druhými Slovanmi, najmä so Slovákmi, Poliakmi a Rusmi. „Jestliže sa od západu na národ náš tlačí germanisácia, otvorme dokorán bránu prúdu slovanskému od východu, aby reagoval tlak západný. Slováci sú pre národ český nie len posilou jako národ totožný, ale tiež mostom, po ktorom východný prúd slovanskosti môže do Čiech prechádzať, t. j. Slovensko spojuje nás Čechov s veľkým národom ruským. Keby tento most sa srúcal boli by Česi od jadra slovanskosti odlúčení, pretože Poliaci nie sú nositeľmi ducha ruského. Čím budú Slováci slovanskejší, čím vzdelanejší, čím s nami sdrúzenejší, tým hojnejší prúd slovanstva k nám bude dochádzať. A preto čokoľvek urobí národ český pre Slovákov, urobí nie len pre nich, ale tou mierou pre seba...“²⁷ Zdôraznil, že Česi a Slováci sú jedna vetva slovanského stromu, dôkazom čoho je jazyk. Nárečia slovenské, moravské a české sú konárky jednej vetvy. Podľa Karla Kálala, ak sa majú Slováci spájať so Slovanmi, tak Česi sú im nielenže najbližší, ale spojenectvo s nimi bude pre Slovákov aj najosožnejšie, „...ponevác sú zo Slovanov najvzdelanejší, sú dost' zámožní a pre vzájomnosť slovanskú majú predsa najviac smyslu... Česi môžu byť Slovákom najvýdatnejšou podporou v ohľade kultúrnom, hmotnom a napokon aj v politickom...“²⁸ Súčasťou tejto prednášky bolo aj hlbšie načrtnutie Kálalovho osvetového programu česko-slovenskej vzájomnosti na báze drobnej práce. Základom tohto plánu malo byť naďalej „schádzanie sa“ Čechov a Slovákov. Za najúčinniejšiu a najľahšiu formu považoval literatúru. Slovenský časopis a kniha sa mali v českej rodine stať najlepším prostriedkom

²⁵ Bližšie pozri: Dejiny Slovenska zv. III. Bratislava, Veda 1992, s. 672–673.

²⁶ Okrem Karla Kálala sa na ňom zúčastnili aj učelia (?) Vítkovič z Hodonína, (?) Jadmiček z Kunovic a Anton Svoboda z Břeclavi. Podrobnejšie pozri DŠ, 10 (1894), č. 8, s. 226–248.

²⁷ KÁLAL, K.: Ako má učiteľ pôsobiť na vzájomnosti československej? DŠ, 10 (1894), č. 8, s. 241.

²⁸ Tamže.

na oboznamovanie sa s realitou Slovenska. Úloha českých a slovenských učiteľov mala tiež spočívať v uplatňovaní literárnej výmeny, ale aj vo vzájomnom navštevovaní, čo malo v konečnom dôsledku prispievať k prehĺbovaniu česko-slovenskej vzájomnosti. Okrem toho si K. Kálal veľa sľuboval od vzájomnej kultúrnej výmeny medzi českou a slovenskou mládežou. Slovenská školská mládež mala navštevovať vo väčšom počte školy na Morave, resp. chodiť na remeslá do českých krajín. Za dôležitú považoval aj nevyhnutnú finančnú podporu pre Slovensko.²⁹ V tejto oblasti sa Karel Kálal snažil poukázať aj na iný spôsob vzájomnosti, a to v oblasti priemyslu a obchodu. Nakoniec vyzval slovenských učiteľov a mládež, aby prišli v najväčšom počte na pripravovanú Národopisnú výstavu v Prahe a učiteľský zjazd na Morave.³⁰

Národopisná výstava československá dala podnet k intenzívnejším vzťahom medzi slovenskými a českými kultúrnymi predstaviteľmi. Uskutočnila sa 15. mája až 23. októbra 1895 v Prahe. Jej prvoradým cieľom bolo demonštrovať vyspelosť materiálnej a duchovnej kultúry českého ľudu a vyjadriť prirodzené väzby Čechov s inými slovanskými národmi. V osobitnej a bohatej expozícii sa prezentovalo aj slovenské ľudové umenie. Organizátori výstavy chápali expozície z Čiech, Moravy, Sliezska a Slovenska ako etnograficky jednotný „národný celok“. Na výbere a príprave súboru slovenských exponátov sa podieľalo mnoho kultúrnych pracovníkov z jednotlivých oblastí Slovenska. Hlavnú zásluhu však mal slovenský architekt Dušan Jurkovič.

Slovenskú účasť na výstave organizovali popredné osobnosti Slovenskej národnej strany (ďalej SNS), ktoré si pri tejto príležitosti ustanovili ústredný výbor s predsedom Matúšom Dulom a konateľom Antonom Bielekom. V júli 1895 sa výstavy zúčastnila približne 115-členná delegácia na čele s predsedom SNS Pavlom Mudroňom.

V priebehu Národopisnej výstavy československej sa 7. augusta 1895 uskutočnil aj Zjazd českého učiteľstva, na ktorom sa zúčastnili aj zástupcovia zo Slovenska vedení Karolom Salvom. Zjazdu sa zúčastnilo približne 5000 osôb. Účastníkom oboch týchto akcií bol i Karel Kálal.

Hlavným cieľom zjazdu učiteľov bolo prerokovanie dvoch bodov: 1. možnosť pôsobenia učiteľa na zachovávanie národnej svojbytnosti; 2. zriadenie českého pedagogického múzea v Prahe. Tieto body sa však nakoniec neprediskutovali.³¹

Pre slovenských učiteľov bola účasť dôležitá z hľadiska ich zviditeľňovania, nadväzovania kontaktov, ale aj z hľadiska prezentácie pedagogického časopisu Dom a škola. Časopis sa predstavoval ako periodikum vychovávateľského charakteru. Medzi jeho úlohy malo patriť napríklad aj rozvíjanie česko-slovenskej vzájomnosti a spolupráce. Národopisná výstava mala vplyv na upevnenie česko-slovenských vzťahov. Záujem o život na Slovensku, najmä kultúrny, sa intenzívne prejavil takmer vo všetkých českých časopisoch (Zlatá Praha, Vlast, Český lid, Světozor atď.).³² Po účasti slovenskej delegá-

²⁹ Tamže, s. 243–244.

³⁰ Tamže.

³¹ Zjazd českého učiteľstva bol ukončený približne po 16 minútach. Dôvodom bolo vyhlásenie výnimočného stavu, ktorý využila prdlitavská vláda proti rečníkom. Napokon povolila účastníkom predniesť len vychovávateľské prejavy. Bližšie pozri KÁLAL, K.: Slovenské učiteľstvo na Národopisnej výstave v Prahe a zjazd českého učiteľstva. DŠ, 11 (1895), č. 9–10, s. 321.

³² Druhá polovica deväťdesiatych rokov priniesla na českej strane väčší záujem o Slovensko, ktorý sa prejavil v narastajúcom počte rôznych publikácií o Slovensku, najmä rôznych kalendárov, zborníkov, čítaniek, článkov. Zvyšoval sa i počet cestopisných prác, ktoré propagovali prírodné krásy Slovenska, turistiku a

cie, Národné noviny často poukazovali na dôležitý význam česko-slovenskej vzájomnosti. Zdôrazňovali však, že iniciatíva by mala vychádzať od silnejšieho partnera, to znamená aby Česi preukázali viac záujmu o slovenské pomery a potreby. Tento názor prezentoval aj Svetozár Hurban Vajanský. Kriticky však priznával, že ani na slovenskej strane sa nevykonalo všetko pre pravidelné a intenzívne česko-slovenské styky.³³

V súvislosti s prípravami pražskej národopisnej výstavy došlo k akcii dôverného charakteru. Jej cieľom bola snaha predstaviť širším slovenským a českým kultúrnym, vedeckým a politickým kruhom otázku zavedenia češtiny ako spoločného spisovného jazyka aj pre Slovákov v duchu idey „československého kmeňa“. Akciu organizovala anonymná skupina osôb, ktorá sa podpísala pod list ako Priatelia shody československej. Popredným slovenským činiteľom, radovým regionálnym predstaviteľom slovenského národno-obranného zápasu, ako aj niektorým českým slovákofilom bol zaslaný litografovaný cirkulár s dátumom 23. apríla 1895. Odpovede na dôverný obežník sa mali zasielať na pražskú adresu profesora Jaroslava Vlčka.³⁴ Návrh o používaní jednotného spisovného jazyka sa mal oficiálne prerokovať na spoločnom stretnutí slovenskej a českej politickej a kultúrnej reprezentácie počas národopisnej výstavy v Prahe.

Aktivita tohto anonymného zoskupenia samozrejme nenašli pochopenie v kruhoch slovenskej verejnosti. Proti ich koncepcii vystúpilo osem osobností martinského centra. V kolektívnej odpovedi z mája 1895, jednoznačne odmietli zmeniť platnosť rozhodnutia o používaní slovenčiny ako spisovného jazyka Slovákov. Okrem nich sa proti týmto snahám postavili aj niektorí mimomartinskí politici, ako napríklad Miloš Štefanič. Sám J. Vlček sa o tejto akcii vyslovil s rezervou.³⁵

List od Priateľov shody československej dostal aj Karel Kálal. Vo svojej odpovedi uviedol, že budovanie česko-slovenskej vzájomnosti považuje za svoje celoživotné poslanie. Zdôraznil, že aj on túži dosiahnuť jazykové zjednotenie, ale že za prospešné zatiaľ považuje jednat' predovšetkým o vzájomnosti. Doslova píše: „...Vzájemnosť je Slovákom sympatickou, kdežto kdybychom vyrazili cíl, jednotu spisovného jazyka, Slováci by odmietali, tak se mi zdá, i vzájemnosť. Kdyby se přece už nyní vydalo heslo jednoty jazykové, nechť upraví se tak, že to má býti jazyk československý, t. že v něm bude živél český jako slovenský... krátce opakuje, že jednotu jazyka musí předcházeti všestranná vzájemnosť. Až uvidí Slováci prospěch ze vzájemnosti porozumí, že větší ještě bude z jednoty. Všim tím dávám na uvážení, nebylo-li by lépe, jednati zatím jen o vzájemnosti...“³⁶ Mal záujem zúčastniť sa na navrhovanej schôdzke „přátel vzájem-

pod. Bližšie pozri TKADLEČKOVÁ, J.: Slovákofilské hnutí v českých zemích koncem 19. století. In: O vzájomných vzťahoch Čechov s Slovákov, Bratislava 1956, s. 224.

³³ PODRIMAVSKÝ, M.: Slovenská národná strana v druhej polovici 19. storočia, Bratislava, Veda 1983, s. 161.

³⁴ List obsahoval viacero bohemizmov, gramatických a štylistických chýb. Preto sa pochybuje, že jeho autorom bol prof. J. Vlček. Obežník zrejme pochádza z českého prostredia i keď je napísaný v mene Slovákov. Časť tohto listu je uverejnená v práci českého historika Zdeňka Urbana Problémy slovenského národného hnutí na konci 19. stoločí. Bližšie pozri URBAN, Z.: Problémy slovenského národného hnutí na konci 19. stoločí, Praha 1972, s. 155–156.

³⁵ BUTVIN, J.: Česko-slovenské vzťahy koncom 19. a začiatkom 20. storočia (1880–1914), In: Zborník FiF UK – Historica 29–30 (1978–79), s. 23. Bližšie pozri J. Vlček J. Škultétymu z 18. 5. 1895. In: AMBRUŠ, J.: Vzájomné listy Jaroslava Vlčka a Jozefa Škultétyho, Bratislava 1963, s. 83.

³⁶ K. Kálal Priateľom shody československej zo 6. 5. 1895. LA PNP, J. Vlček.

nosti československé“;³⁷ ale prejavil prianie, aby plánovaná akcia nebola prejednávaná tajne, ale verejne. Navrhovaná porada Priateľov shody československej sa však nakoniec neuskutočnila.³⁸

V roku 1895 si Karel Kálal vyžiadal od vedenia meštianskej chlapčenskej školy vo Frenštáte pod Radhoštěm celoročnú dovolenku zo zdravotných dôvodov. Ako sme spomínali, strávil ju v Ružomberku u Karola Salva približne od novembra 1895 do mája 1896. Potom do polovice júla 1896 v Ondřejove a napokon sa vrátil do Frenštátu pod Radhoštěm, kde od septembra 1896 znovu začal na meštianskej škole učiť. Celý tento čas chcel využiť na prácu okolo časopisu Dom a škola. V roku 1896 sa totiž stal jeho redaktorom a redigoval ho spolu s K. Salvom až do jeho zániku. Venoval sa mu organizačne, zháňal preň finančnú podporu i nových spolupracovníkov.³⁹ Naďalej do neho prispieval aj svojimi článkami.

Začiatkom roku 1896 mala Dom a škola viac ako 1200 odberateľov. Z toho vyše 800 abonentov bolo z českých krajín.⁴⁰ Na tom mal zásluhu najmä K. Kálal, ktorý priamo zabezpečoval jednotlivé čísla pre niektoré české učiteľské ústavy.⁴¹ Tento pedagogický mesačník mal zaniknúť už roku 1896. Predplácaním, zbieraním peňazí v rozličných českých spolkoch a prispievaním do časopisu z Čiech a Moravy sa ho podarilo udržať.⁴²

Časopis sa však stále stretával s nejakými problémami. Neunikol ani kritike z Martina, dokonca ani obvineniam zo svojho protinárodného a proticirkevného charakteru. Avšak tieto útoky boli určené skôr K. Salvovi ako jeho periodiku, preto to nemalo veľký vplyv na odchod predplatiteľov z radov učiteľstva.

Napokon koncom roku 1897 prestal mesačník Dom a škola vychádzať z iných dôvodov. Kľúčovú negatívnu úlohu v jeho neprospech zohral minister školstva a osvetu Július Wlassics, keď vydal nariadenie, prostredníctvom ktorého mali hlavní župani spísať všetkých jeho abonentov spomedzi slovenských učiteľov. „A tí sa zľakli (podčiarkol Karol Salva – pozn. R. Č.) a až na niekoľko vrátili „D. a Š.“ (rozumej Dom a škola – pozn. R. Č.) so žiadosťou“, aby im Karol Salva časopis už viac neposielať.⁴³ Znamenalo to teda hromadné odhlasovanie Domu a školy, čo nakoniec viedlo k jeho zániku.⁴⁴

³⁷ Tamže.

³⁸ Autori tohto návrhu vôbec nebrali do úvahy kultúrne a spoločenské dôsledky svojho zámeru. Navyše preukázali určitú politickú nezrelosť v otázke jazyka, keďže si slovenčina, ako výsledok historického vývoja v tomto čase našla už svoje miesto ako spisovný jazyk Slovákov.

³⁹ Okrem iných oslovil i peziškého učiteľa Jána Zigmundíka. V liste sa mu K. Kálal sťažoval, že slovenské katolícke učiteľstvo až na niektorých vôbec neodoberá Dom a školu. Bližšie pozri K. Kálal J. Zigmundíkovi z 28. 11. 1895. Archiv literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice Martin (ďalej ALU SNK), sign. 69 B 48.

⁴⁰ Na Slovensku mal mesačník Dom a škola vyše 300 predplatiteľov, z nich časopis odoberalo 128 slovenských učiteľov. KÁLAL, K.: Slovensko v české škole, Praha 1914, s. 153.

⁴¹ Napríklad časopis odoberalo v Prahe 60, v Soběslavi 50, v Hradci Králové až 100 učiteľov. Podrobnejšie pozri K. Kálal F. Pastrnkovi z 31. 3. 1896. LA PNP, F. Pastrnek, 56/82–0957.

⁴² Roku 1896 českí učitelia zobierali na jeho chod viac než 600 zlatých. KÁLAL, K.: O československé vzájemnosti, Osvěta, 27 (1897), č. 8, s. 689.

⁴³ K. Salva K. Kálalovi z 18. 5. 1900. LA PNP, K. Kálal – korespondence vlastní (přijátá).

⁴⁴ Po zániku Domu a školy vychádzali dva významnejšie špecializované pedagogické časopisy: Rodina a škola (1900–1904), redaktorom ktorého bol Ján Burian a mesačník redigovaný Jozefom Maliakom, nazvaný Domácnost a škola (1911–1914). Obe periodiká mali však krátku existenciu a z tohto dôvodu mohli

Napriek tomu mesačník Dom a škola patril k najvýznamnejším pedagogickým periodikám na Slovensku celej druhej polovice 19. storočia. Význam tohto renomovaného časopisu spočíval nielen v sústavnej aktivizácii záujmu slovenskej verejnosti o problémy v školstve a v snahe tieto problémy riešiť, ale aj v pravidelnom sprostredkovaní nových informácií slovenským učiteľom o dianí v školstve, pedagogickom myslení nielen na Slovensku, resp. v Uhorsku, ale v celej monarchii i v ostatnej Európe.

V neposlednom rade prínosom Dom a školy bola spolupráca slovenských a českých učiteľov na tomto projekte. Zásluhu na tom mal najmä K. Kálal, ktorý prikladal časopisu veľkú dôležitosť. V roku 1910 sa dokonca Karel Kálal vo svojom príspevku v revue Naše Slovensko vyznal, že do šiestich posledných ročníkov Domu a školy (1892–1897) napísal vôbec svoje najlepšie články.⁴⁵

Príprava slovensko-českého diferenciálneho slovníka a česko-slovenského zborníka *Od Šumavy k Tatrám*

Počas ružomerského pobytu sa Karel Kálal spolu s Karolom Salvom venovali i príprave slovensko-českého diferenciálneho slovníka a zborníku o česko-slovenskej vzájomnosti. Myšlienka zostaviť takýto rozdielový slovník vznikla už cez prázdniny roku 1892. Mali byť v ňom zahrnuté predovšetkým slová, ktoré nie sú spoločné pre oba jazyky. O pomoc pri jeho zostavovaní požiadali aj prof. J. Vlčka.⁴⁶

Záber bol veľmi široký. Oba zbierali slovíčka od spisovateľov, remeselníkov, vidiečanov a pod. Rozhodnutie vydať takýto slovník odôvodňoval K. Kálal A. Heydukovi nasledovne: „...Shledal jsem, že je v lidu slovenském bohatství slovníkové, v knihu dosud nepřenesené, jakým by se mohl rozmnožiti nejen náš slovník diferenciální, ale český slovník vůbec, zvláště kde nemáme českých názvů... Vydáváme si důkladný slovník francouzský a německý, kdežto slovanský leží ladem...“⁴⁷ Slovník napokon vyšiel až v jeseni roku 1896, pod názvom Slovník slovenskočeský a československý. Bola to prvá knižná slovakofilská práca Karla Kálala. V úvode obaja autori uviedli: „...Čte-li Čech knihu slovenskou, naskytne se mu tu a tam slovo neznámé; také Slovákovi při čtení knihy české. I sestavili jsme proto slovník, který obsahuje rozdílná slova, tedy slovník rozdílných slov čili diferencionální...“⁴⁸

Keďže mal slovník splňať praktický účel zahrňoval len živé slová. Okrem zo zbierania a uverejnenia odlišných slov v češtine a slovenčine, význam slovníka ďalej spočíval i v pripojenom návode k čítaniu a k výslovnosti slovenských tvarov a taktiež v pripojení gramatických tabuliek. Slovensko-českú časť vypracoval samostatne Karel

poskytnúť iba obmedzené možnosti pre publikovanie prác zo školskej a pedagogickej problematiky. Preto sa týmto otázkam venovala periodická tlač.

⁴⁵ KÁLAL, K.: Karla Kálala literární práce slovenofilská. Seznam článků a knih, Naše Slovensko, 3 (1910), č. 5–6, s. 216.

⁴⁶ „...Znaje oba jazyky dovedl byste nám nejlépe do úvodu (předmluvy) vypracovati některé srovnávací zásady i pravidla pravopisná, jako ku př. že slovenčina nemá dvou dlouhých slabik po sobě...“ K. Kálal J. Vlčkovi z 14. 10. 1892. LA PNP, J. Vlček. Jaroslav Vlček nakoniec pomohol pri opravách Kálalovej slovensko-českej časti.

⁴⁷ K. Kálal A. Heydukovi z 17. 5. 1894. LA PNP, A. Heyduk. Adolf Heyduk v odpovedi túto požiadavku schválil a podporil aj žiadosť o peňažný a štipendijný príspevok na vydanie tohto slovníka. Bližšie pozri A. Heyduk K. Kálalovi z 18. 5. 1894. LA PNP, K. Kálal – korespondence vlastní (přijátá).

⁴⁸ KÁLAL, K. – SALVA, K.: Slovník slovenskočeský a československý, Ružomberok 1896, s. 3.

Kálal. K. Salva svoju časť zostavil podľa Kottovho slovníka. O spoločnej práci sa K. Salva vyznal v liste adresovanom K. Kálalovi nasledovne: „Potešilo ma, že sa Ti kniha páči. I ja Ti vyznám, že je ozdobou môjho života, byť s Tebou spolu na jednej knihe. Uznávam, že Ty máš ľvú časť na práci a preto Tebe patrí prednosť...“⁴⁹

Na vydání česko-slovenského zborníka sa pracovalo od roku 1894. Podnet vyšiel od Karola Salvu a už koncom toho istého roka ho chcel aj vydať. Už tradične mal v pláne na jeho financovanie získať príspevky nielen od slovenských, ale aj českých spisovateľov. „...Sme bratia, pokúsme sa bývať pod jednou strechou. My sa budeme od Vás učiť češtiny, Vy od nás slovenčiny... Vyznám Ti, že som tým plánom tak rozradostený, že by som vyobíjmal celý svet!...“⁵⁰ napísal Karlovi Kálalovi. Chápal to ako prejav česko-slovenského zblížovania. Zborník chcel nazvať, pri príležitosti tisícročného výročia úmrtia kniežata Svatopluka – Svatopluk, s podtitulom Sborník literárných prác k ucteniu pamiatky kniežata Svatopluka.⁵¹ Názov mal symbolizovať veľkomoravského spojenia Čechov a Slovákov, pretože „len v jednote Česko-Slovenska je záruka sily našej...“⁵²

Karel Kálal sa stal spoluredaktorom pripravovanej knihy. Rozhodol sa, že do almanachu príspeje dvoma článkami. Jeden sa mal týkať národnej výchovy, druhý česko-slovenskej vzájomnosti.

So žiadosťou o príspevky do pripravovaného zborníka oslovil K. Kálal spoločne s K. Salvom mnohých českých a slovenských spisovateľov a umelcov. Pražskí spisovatelia sa však uzniesli, že nebudú reagovať na tieto žiadosti. Karel Kálal bol však povzbudený rozhodnutím českého spisovateľa Aloisa Jiráka, ktorý im poskytol novelu a pokúsil sa písomne požiadať i Svatopluka Čecha, českého básnika, novinára a vydavateľa časopisu Květy, aby urobil výnimku: „Neraďte se horšiti, když se poněkud rozepišu, který máme účel almanach vydávající. Co této doby (podčiarkol K. Kálal – pozn. R. Č.) může Slováky posilniti (v osvětě, v živnostech a konečně i politicky), jest jediné vyvinutá vzájemnost s Čechy (podčiarkol K. Kálal – pozn. R. Č.). Ale také my, Češi, vzájemnosti získáme netoliko půl třetího milionu spojenců, ale udržíme Slováky slovanskými a silnými, zajistíme svému národu budoucnost nejbezpečněji...“⁵³ Prezentoval mu aj svoje myšlienky o slovanskej ako i česko-slovenskej vzájomnosti, ktoré načrtol už tri dni predtým na Zjazde spolupracovníkov „Domu a školy“, ktorý sa uskutočnil v Martine 16. augusta 1894.⁵⁴

Karel Kálal S. Čechovi zdôraznil, že almanach má byť počiatkom najvydarenejšej literárnej vzájomnosti a navyše „...bez Vašnostiny (má na mysli S. Čecha – pozn. R. Č.) básne nebyl by almanach úplný, nebyl a nebyl. Proto jediné k Vašnostem obracím se znovu. Básni Vašnostinou a Heydukovou dojde myšlénka vzájemnosti posvěcení (podčiarkol K. Kálal – pozn. R. Č.): více tedy od Vašnosti žádáme než pouhý příspěvek...“⁵⁵

⁴⁹ K. Salva K. Kálalovi z 3. 11. 1896. LA PNP, K. Kálal – korespondence vlastní (přijátá).

⁵⁰ K. Salva K. Kálalovi z 11. 2. 1894. LA PNP, K. Kálal – korespondence vlastní (přijátá).

⁵¹ Taktiež padol návrh, aby sa zborník volal Vzájemnost'. Karel Kálal nezistenému (V. Krupkovi), s. d. LA PNP, S. Čech, 1/38-3821.

⁵² K. Salva K. Kálalovi z 7. 4. 1894. LA PNP, K. Kálal – korespondence vlastní (přijátá).

⁵³ K. Kálal S. Čechovi z 19. 8. 1894. LA PNP, S. Čech, 1/38-3723.

⁵⁴ Karel Kálal svoj názor na česko-slovenskú vzájemnosť publikoval potom v článku práve v tomto pripravovanom almanachu.

⁵⁵ K. Kálal S. Čechovi z 19. 8. 1894. LA PNP, S. Čech, 1/38-3723.

Nakoniec Svatopluk Čech „zamestnaný“ prípravou svojej zbierky básní Písně otroka, do avizovaného almanachu príspevok neposlal.

Neboli to len českí spisovatelia, ktorí svoje príspevky zborníku neposkytli. Zo slovenskej strany chýbali také mená, ako napríklad Svetozár Hurban Vajanský či Jozef Škultéty, ktorí „príspevků neslibili, toužice – jak se zdá – více po vzájemnosti s Rus-kem...“⁵⁶ Tento stav sa pokúsil zmeniť prostredníctvom prof. Františka Pastrnka, ktorému v liste z februára 1896 zdôvodnil svoj názor na budovanie česko-slovenskej vzájomnosti. „...My se Salvou máme za konečný cíl sjednocení jazykové v české gramatice, ale vidíme je možným jen po vyvinutí vzájemnosti; mají-li Slováci psáti česky, musí zase přijít na Slovensko Husité a Bratři, t. j. česká kultura musí se tu rozhojnit, udomácnit, ovládnouti – a k tomu potřebí programové vzájemnosti (v literatuře, žurnalistice, politice, průmyslu a obchodu). Ale vzájemnost' ukládá Čechům, aby i oni byli též trochu Slováky, poznávali Slovensko, zejména, aby četli slov. knihu...“⁵⁷ Zdôraznil, že zjednocovaniu medzi Čechmi a Slovákmi nie je možné „rozkázat“. Slováci o tento proces musia javiť sami záujem a Česi nesmú mať odmietavý postoj k slovenskej literatúre a k nárečiu: „...Až se přesvědčí, že jim jde prospěch ze vzájemnosti, prohlédnou, že tím větší bude sjednocení. Ovšem bez českých škol nebudou – tak soudím – ze Slováků čeští spisovatelé a proto sjednocení vidím hodně daleko, po proměně politické, a toužím zatím, co by se vzájemnosti otevřelo Slovensko české osvětě...“⁵⁸ Karel Kálal mal eminentný záujem, aby sa F. Pastrnkovi podarilo nakloniť si v tejto záležitosti také osobnosti, akými nesporné boli napríklad básnik Jaroslav Vrchlický a prof. Tomáš Garrigue Masaryk. Obidvoch sa F. Pastrnkovi podarilo presvedčiť, avšak nakoniec prispel z nich do pripravovaného zborníka iba Jaroslav Vrchlický svojou básňou Poslání na Slovensko.

Karel Kálal s Karolom Salvom predpokladali, že zborník vyjde približne v apríli–máji 1896, v čase keď K. Kálal trávil polročnú pracovnú dovolenku v Ružomberku, ktorú si vynútil jeho zdravotný stav.

Nakoniec kniha vyšla až v roku 1898 pod názvom Od Šumavy k Tatrá⁵⁹ s podtitulom Sborník československý. Bola vydaná tlačou a nákladom Karola Salvu v Ružomberku a jej zostavovatelia ju venovali Vzájemnosti československej a pamiatke významného slovenského politika, advokáta Štefana Marka Daxnera, spolutvorcu Žiadosti slovenského národa z roku 1848 a spoluautora Memoranda národa slovenského z roku 1861. Publikácia obsahovala príspevky od mnohých popredných osobností slovenského a českého kultúrneho života. Spomeňme napríklad básne Štěp Slovanstva od Adolfa Heyduka, Vianoce od Pavla Országha Hviezdoslava, od Ľudmily Podjavorinskej básne Ó nežiadať... a Ach nehaňte..., a prispel aj Jaroslav Vrchlický s básňou Poslání na Slovensko. Ľudmila Podjavorinská poskytla do zborníka i svoju poviedku Za ideálom, Terézia Vansová novelu Hojže Bože! a Vilma Sokolová-Seidlová článok Žena v národě. O skalickom nárečí napísal príspevok prof. František Pastrnek a dr. Jan Jakubec uverejnil svoju stať O vlivu slovenského dialektu na spisový jazyk v Kollárových básních. Zo

⁵⁶ Tamže.

⁵⁷ K. Kálal F. Pastrnkovi z 4. 2. 1896. LA PNP, F. Pastrnek, 56/82-0955.

⁵⁸ Tamže.

⁵⁹ Už v júli 1898 sa K. Kálal a K. Salva dohodli na tomto názve. Toto rozhodnutie bolo pravdepodobne ovplyvnené básňou Tatrá⁵⁹ od Svatopluka Čecha. Karlovi Salvovi sice vadilo, že je nepraktický a dlhý, ale vyzdvihol, že obsahuje v sebe celý program česko-slovenskej vzájomnosti. Blížšie pozri K. Salva K. Kálalovi z 16. 7. 1894. LA PNP, K. Kálal – korespondence vlastní (přijátá).

slovenských publicistov a historikov prispel archivár mesta Kremnica Pavel Križko, Alexander Lombardini a Michal Bodický (pod pseudonymom Miloslav Bohutienský – pozn. R. Č.), ktorý pre zborník napísal obsiahly životopis venovaný práve pamiatke S. M. Daxnera.⁶⁰ Ilustrácie pre almanach pripravili českí maliari Jaroslav Věšín a Mikoláš Aleš.

Hlavný iniciátor tohto projektu Karol Salva (pod pseudonymom Čebratský – pozn. R. Č.), prispel básňou venovanou spomienke Š. M. Daxnera a článkom Okolie ružomerské, v ktorom priblížil čitateľom pohľad na okolie Ružomberka z etnografického hľadiska.

Karel Kálal napísal pre almanach iba článok Vzájemnosť československá. Príspevok venovaný národno-výchovným otázkam Národnia výchova, jej význam pre pokrok, napokon nenapísal, resp. neuverejnil, ako to bolo pôvodne naplánované.

Vo svojom článku predstavil svoju koncepciu prehlbovania česko-slovenskej spolupráce. Vychádzal v ňom zo svojej prednášky Ako má učiteľ pôsobiť na vzájomnosti československej?, s ktorou verejnosť oboznámil 16. augusta 1894 na Zjazde spolupracovníkov „Domu a školy“ v Martine.⁶¹ Karel Kálal v článku opäť predostrel obavy z obkľúčenia českého národa šesťdesiatmilionovou nemeckou enklávou z troch svetových strán a následným ponemením českej spoločnosti: „...Nejzápadnější hranice slovanská musí být považována za zájem všech Slovanů.“⁶² Z tohto dôvodu je potrebná pomoc ostatného Slovanstva českého národu. Slovanský prúd, podľa K. Kálala však môže čeliť západnému germanizačnému tlaku jedine od východu, kde s českými krajinami susedí Slovensko. Podľa K. Kálala je práve Slovensko mostom, ktorý priamo spája Čechov s ostatným slovanským svetom. Mal na mysli predovšetkým cárske Rusko, ktoré mohlo najlepšie zabrániť „utopeniu Čechov v nemeckom mori“. „...A tak my, Češi, musíme vidět v Slovácích nejen rodné bratry, ale zároveň spojovací most s nejmočnějšími Slovany. V jejich existenci musíme vidět též vlastní svůj zájem. Nám musí záležeti, aby Slováci nejen žili, ale žili osvětově a v poměrném blahobytu, nebo most zvětšely, probourány je špatným pojídlem...“⁶³

⁶⁰ Bližšie pozri obsah zborníka Od Šumavy k Tatrám. SALVA, K. – KÁLAL, K.: Od Šumavy k Tatrám. Sborník československý, Ružomberok 1898. V zborníku mali byť uverejnené i práce od Dr. Josefa Ladislava Piča – aforizmy zo spoločných dejín Čechov a Slovákov od roku 907 do roku 1526. Dr. Josef Scheiner mal vo svojom článku Telocvičné jednoty sokolské vysvetliť ideu Sokolstva, český slovákofil František Sláma mal pre zmenu čitateľom priblížiť cestopisný obraz zo Sliezska. Bližšie pozri K. Kálal S. Čechovi z 19. 8. 1894. LA PNP, S. Čech, 1/38-3723.

Publikovaná nakoniec nebola ani novela Za svobodu od Aloisa Jirásky, príspevky od českého novinára a poslanca českého snemu Karla Tůmy, spisovateľky Elišky Krásnohorskéj a pod.

Zo Slovákov sľúbené príspevky neposkytli Andrej Kmeť (oslovený bol, aby napísal článok Slovanský kraj a výšivky – pozn. R. Č.), Jur Janoška (Rozhľad po školstve slovenskom) a František Viřazoslav Sasinek, článok z dejín Stručné dejiny říše veľko-moravské. Porovnaj K. Salva K. Kálalovi z 25. 4. 1894. LA PNP, K. Kálal – korespondencie vlastni (prijatá). Taktiež podrobnejšie pozri program pripravovaného zborníka Svatopluk. LA PNP, K. Kálal – tisky – pozvánky na prednášky a akcie Karla Kálala z let 1887–1934.

⁶¹ Porovnaj KÁLAL, K.: Ako má učiteľ pôsobiť na vzájomnosti československej? DŠ, 10 (1894), č. 8, s. 241–244 a Tenže: Vzájemnost československá, In: Od Šumavy k Tatrám, c. d., s. 289–293.

⁶² KÁLAL, K.: Vzájemnost československá, c. d., s. 290.

⁶³ Tamže. Podobné myšlienky o Slovensku ako o moste alebo zálohe, ktorá by spájala český národ s ostatnými slovanskými národmi sa objavila už predtým aj v úvahách iných českých a moravských slovákofilov. Pozri HOLEČEK, J.: Podejme ruku Slováckům! Praha 1880.

Karel Kálal v článku priblížil i svoju koncepciu česko-slovenskej vzájomnosti, ktorá sa mala budovať v prvom rade na osvetovom a humánnom základe. Česká spoločnosť, podľa neho mohla pochopiť zmysel česko-slovenskej vzájomnosti práve prostredníctvom osvetu. Nemyslel tým len prítomnosť slovenských kníh a časopisov v školských knižniciach, ale presadzoval napríklad i zavedenie povinného vyučovania dejín slovenskej literatúry a slovenských reálií na českých školách. Za dôležitú ďalej považoval i finančnú podporu pre slovenských študentov študujúcich na českých školách alebo zakladanie a financovanie knižníc na Slovensku a zabezpečovanie českých kníh a časopisov pre slovenských čitateľov.

V článku K. Kálal naznačil i ďalšie línie prehlbovania vzájomných vzťahov, konkrétne v oblasti obchodu a priemyslu.⁶⁴

O politickej vzájomnosti medzi Čechmi a Slovákmi konštatoval, že zatiaľ chýba. Preto vyzval českých politikov, aby sa začali zaoberať pomermi Slovákov v Uhorsku a so slovenskou otázkou oboznamovali ostatných politikov na zasadaniach ríšskej rady a zemských snemov, ako aj česku verejnosť.

Podľa K. Kálala mal zborník stelesniť myšlienku jednej literatúry, aj keď v dvoch nárečiach, „...jím se mají uvéstí čeští a slovenští spisovatelé pod jeden krov, aby se seznali a aby je poznal navzájem i celý československý národ, jím se má říci, že Čech má číst knihu slovenskou a Slovák českou...“⁶⁵ Jeho zámer vytvoriť ideový základ pre jednotnú česko-slovenskú literatúru však realizovalo len niekoľko príspevkov, a to prevažne od českých autorov. Heydukova báseň Štěp Slovanstva sa týkala idey slovanskej vzájomnosti, Vrchlického báseň Poslání na Slovensko zotrvala na koncepcii sympatií a želaní.⁶⁶ V tejto básni sa prejavuje kladný bratský vzťah k Slovensku, avšak s paternalistickým prístupom, ktorý zastával aj samotný Karel Kálal.

Z hľadiska koncepcie česko-slovenskej vzájomnosti, ktorú zborník Od Šumavy k Tatrám sledoval je striktné písanie iba Pastrnkov a Jakubcov príspevkov. Inak to bolo so slovenskými prispievateľmi, ktorí vo svojich príspevkoch nevenovali problematike česko-slovenskej vzájomnosti veľkú pozornosť. Dokazovali skôr, že myšlienka česko-slovenskej vzájomnosti v tej podobe, ako ju chcel prezentovať almanach – jednotná česko-slovenská literatúra v dvoch nárečiach, je im vzdialená. Napríklad Podjavorinskej báseň Ach nehaňte... zdôrazňuje význam slovenčiny ako samostatného jazyka. Svoj postoj k česko-slovenskej jednotke upresnila v liste napísanom Terézii Vansovej takto: „...Sdielam Vašu mienku o vzájomnosti, ač ja – snáď že menej informovaná som v tej veci – nepripisujem a či neočakávam od tej akcie tak veľa ako Vy. Ale takto milí sú mi Češi – lenže, keby prišlo k veci, nepriala by som si sliatie sa s nimi...“⁶⁷

Napriek prístupu, ktorý prezentovali slovenské príspevky, považoval Karel Kálal vydanie knihy Od Šumavy k Tatrám za veľmi dôležité, predovšetkým z hľadiska osvetu a zviditeľňovania česko-slovenskej vzájomnosti, hoci hlavný Kálalov zámer

⁶⁴ Karel Kálal tým poukázal i na iné možnosti česko-slovenskej vzájomnosti. Od konca 19. storočia začal prenikať český kapitál na Slovensko.

⁶⁵ K. Kálal F. Pastrnkovi z 22. 1. 1896. LA PNP, F. Pastmek, 56/82-0954.

⁶⁶ ROSENBAUM, K.: Vzťahy slovenskej a českej literatúry 19. a 20. storočia, Bratislava 1989, s. 165 a 202.

⁶⁷ L. Podjavorinská T. Vansovej z 24. 5. 1898. ALU SNK, sign. 198 Y 16; alebo In: KOCÁK, M.: Listy Ludmily Riznerovej-Podjavorinskej 1 (1889–1918), Martin 1988, s. 137–138.

„myšlienky jedné literatury, byť ve dvou nářečích“,⁶⁸ ktorý vydaním almanachu sledoval, bol veľmi ťažko realizovateľný.

Význam zborníka spočíval predovšetkým v propagovaní a v intenzívnom oživení myšlienky česko-slovenskej vzájomnosti, ako aj v snahe prispieť k pravidelnému a hlbšiemu poznávaniu slovenských pomerov u českej verejnosti.⁶⁹

Česko-slovenské vzťahy na príklade spolupráce Karla Kálala a Karola Salvu pri vzniku a vydávaní týždenníka *Slovenské listy* (1897–1901)

Karel Kálal mal nemalý podiel aj na vzniku Salvovho týždenníka Slovenské listy. Návrh na jeho založenie sa objavil už roku 1894. V tom čase premýšľal Karol Salva o možnosti pretvoriť pedagogický časopis Dom a škola na týždenník a doplniť jeho obsah aj o politické príspevky. V jednom zo svojich listov sa K. Kálalovi zmienil, že „...v národe našom treba je vzbudiť záujem o školu, o povznesenie učiteľa, o vzájomnosť československú, o svoj národný život atď. – znáš, čo všetko treba. Ja tiež dávno túžim po takom časopise; ale či je už na to čas? Či máme pripravené obecnstvo? Či by sa sossbieral dostatočný počet spolupracovníkov?...“⁷⁰ Aj napriek svojim otázkam už roku 1894 začal hľadať pre nový časopis vhodných spolupracovníkov z celého Slovenska. Považoval za dôležité, aby sa príspevky nezaoberali svetovou politikou, ale aby hájili záujmy Slovákov a teda „...aby časopis bol spoľahlivým radcom a vodcom slovenského ľudu vo všetkých životných potrebách...“⁷¹ Časopis mal ďalej prispieť k utužovaniu česko-slovenskej vzájomnosti. Navyše mal prinášať aj správy z iných odborov, konkrétne z práva, priemyslu, hospodárstva, medicíny a vedy. Karol Salva dúfal, že pôsobením takéhoto časopisu dojde k zakladaniu občianskych potravných a úverných spolkov.⁷² Spolu s Kálalom si uvedomovali, že realizácia takéhoto časopisu potrvá dlhšie a to z dôvodu prípravy česko-slovenského rozdielového slovníka a almanachu Od Šumavy k Tatrám.

Koncom roku 1896, po definitívnom zostavení Slovníka slovenskočeského a československého, prišiel K. Salva s návrhom vydávať od začiatku roka 1897 štyri mesačníky s hospodárskym, právnym, pedagogickým a zdravotníckym obsahom.⁷³ Aj keď sa K. Salva týmto krokom nesnažil o otvorenú kritiku martinského centra, jeho cieľom bolo bezpochyby získať pre svoje časopisy omnoho viac čitateľov, ako mali Národné noviny. Takto široko koncipovaný projekt sa nakoniec nemohol realizovať. Karol Salva sa však nevzdával myšlienky vydávať aspoň jeden lacný politický týždenník, prezentujúci myšlienku česko-slovenskej vzájomnosti a zároveň, ktorý by bol orientovaný na široký

⁶⁸ KÁLAL, K.: Vzájemnost' československá, c. d., s. 293.

⁶⁹ Práve z tohto dôvodu bola rozposlaná slovenským a českým učiteľom: „...Rozposlal som v 5 kilových balíkoch almanach do Čiech a Moravy na učiteľov, odberateľov „Domu a Školy“ s tou prosbou, aby 4 výtisky predali a 1 aby si podržali za ustávanie... Takto myslel som knihy sa zbaviť a poslal som 250 balíkov...“, informoval K. Salva K. Kálala vo svojom liste. K. Salva K. Kálalovi z 5. 5. 1898. LA PNP, K. Kálal – korespondencia vlastná (prijatá).

⁷⁰ K. Salva K. Kálalovi, s. d. (1895). LA PNP, K. Kálal – korespondencia vlastná (prijatá).

⁷¹ K. Salva K. Kálalovi, s. d. Tamže.

⁷² Tamže.

⁷³ PODRIMAVSKÝ, M.: c. d., s. 177.

okruh čitateľov. Keďže na časopis potreboval zložiť kauciu,⁷⁴ obrátil sa písomne s prosbou o finančný príspevok na svojich priateľov, ako aj na popredných slovenských „mecénov“.⁷⁵

Karel Kálal, ktorý mu prisľúbil pomoc v tejto záležitosti, sám oslovil listami napríklad aj vtedajšieho predsedu Československej jednoty Františka Pastrnka, ktorého žiadal o podporu pre pripravovaný týždenník. Ešte predtým, ako sa toto periodikum začalo vydávať, ho K. Kálal podporil aj na stránkach českých časopisov. Prezentoval tak svoj názor, že je nevyhnutné, aby na Slovensku vychádzal časopis, ktorý by bol prístupný väčšine Slovákov. Podobne ako Karol Salva videl význam v cenovej dostupnosti národného „listu“, a navyše aj v jeho podpore pri upevňovaní česko-slovenskej vzájomnosti. Znamenalo to, že noviny vydávané Salvom v Ružomberku by mali určitú možnosť kritizovať martinskú politiku, ktorá uprednostňovala orientáciu na slovensko-ruské vzťahy. K. Kálal spočiatku vydávanie takéhoto týždenníka nepovažoval za konkurenciu periodikám vydávaným v Martine. Chápal to skôr ako prejav vzájomného dopĺňania sa.⁷⁶ Vo svojom článku O československej vzájomnosti, uverejnenom v mesačníku Osvěta okrem iného napísal: „...Dovolaám se pro tento podnik podpory tím snažněji, že v programu zamyšleného listu je též vzájemnost' československá. Literární podniky v Turčánskem Sv. Martině jsou větším dílem pro vrstvy vzdělané, Salvovo snažení je zase za povznesením lidu a lidové školy...“⁷⁷

S plánom vydávať týždenník bol oboznámený i advokát Dr. Miloš Štefanovič, ktorý dokonca Salvovi navrhol, že ak splní jeho podmienky, príspeje na financovanie časopisu. Požadoval preloženie obchodu K. Salvu (t.j. i jeho redakcie – pozn. R. Č.) do Zvolena a aby do redakcie a tlačiarne prijal Gustáva Augustinyho,⁷⁸ ktorý podobne ako M. Štefanovič patril k významným propagátorom národnostnej spolupráce Slovákov, Rumunov a Srbov.

Hoci podľa Karola Salvu finančnú podporu sľúbila aj Československá jednota,⁷⁹ peniaze na vydávanie nového tlačového orgánu poskytli predovšetkým poprední slovenskí podnikatelia z Liptovského Mikuláša a Ružomberka, a to zložením kaucie 5000 zlatých.

Prvé číslo nového politicko-spoločenského týždenníka Slovenské listy vyšlo 20. novembra 1897 nákladom tlačiarne a zároveň majiteľa Karola Salvu v Ružomberku.⁸⁰ Zdôrazňovalo to význam Ružomberka ako jedného z najvplyvnejších mimomartin-

⁷⁴ Kauciu na časopis sa Karol Salva usiloval získať už začiatkom roku 1896, ale nemohol zohnať potrebných 5000 zlatých na jeho založenie. K. Kálal F. Pastrnkovi zo 4. 2. 1896. LA PNP, F. Pastrnek, 56/82-0955.

⁷⁵ Bližšie pozri K. Salva K. Kálalovi z 12. 12. 1896. LA PNP, K. Kálal – korespondencia vlastná (prijatá).

⁷⁶ Tamže.

⁷⁷ KÁLAL, K.: O československé..., c. d., s. 692.

⁷⁸ Podrobnejšie pozri KRAJČOVIČ, M.: Slovenská politika v strednej Európe 1890–1901. (Spolupráca Slovákov, Rumunov a Srbov), Bratislava 1971, s. 257–259.

⁷⁹ Dokonca ešte v júni 1896 a neskôr, v apríli 1897 K. Salva ako dôverník Československej jednoty navrhol tomuto spolku, aby v záujme rozvoja česko-slovenskej vzájomnosti pristúpil na vydávanie týždenníka pripravujúceho pôdu ku vzájomnosti a aby zriadil kanceláriu udržiavajúcu kontakty s Čechmi. Porovnaj JURČIŠINOVÁ, N.: Spolupráca Československej jednoty so slovenskými dôverníkmi pri rozvíjaní kultúrnych vzťahov medzi Čechmi a Slovákmi, Česko-slovenská historická ročenka, 5 (2000), s. 189.

⁸⁰ Rozhodnutie založiť Slovenské listy odobrili i predstavitelia staršej generácie českých slovakofilov Adolf Heyduk a Josef Holeček. Aj na Slovensku robili propagandu novému časopisu poprední reprezentanti

ských centier slovenského kultúrneho a politického života. Od samého začiatku redigoval týždenník Karol Salva spolu s Gustávom Augustinym, čím splnil K. Salva aspoň druhú podmienku M. Štefanoviča. Časopis sa mal uberať dvojakým smerom. Mal pozdvihať národ tak mravne, ako i po hmotnej stránke.⁸¹ Týždenník sa zameriaval prevažne na publikovanie informácií o slovenskom politickom živote, ako si to Karol Salva pôvodne aj predstavoval. Prinášal správy z jednotlivých regiónov Slovenska, ktoré boli uverejňované v rubrike Zprávy domáce. Informácie sa týkali jednotlivých obcí, žúp, cirkví, školstva a pod. V rubrikách Zprávy krajinské a Zprávy politické boli pravidelne publikované aj informácie z ostatných častí Uhorska alebo celej monarchie. V Zprávach politických sa uverejňovali aj informácie z českých krajín, čím sa slovenská verejnosť dozvedala viac o českom politickom, kultúrnom a hospodárskom živote. Aj to mal byť určitý spôsob upevňovania česko-slovenských vzťahov. Okrem toho týždenník prinášal správy i o ostatných slovenských národoch a Rumunoch⁸² v monarchii i mimo nej. Slovenské listy venovali priestor aj hospodárskym správam, spolkovému životu a taktiež literatúre a umeniu. V časopise vychádzala humoristicko-satirická príloha Mydlo, ktorá ukončovala každé jedno číslo.⁸³

Do Slovenských listov, týždenníka pre politiku a spoločenský život, prispievali okrem K. Salvu a G. Augustinyho popredné osobnosti slovenského politického a kultúrneho života.⁸⁴ Na stránkach časopisu sa publicisticky uviedol Milan Hodža s jednými z jeho prvých politických úvah.⁸⁵ Miloš Štefanovič nepatrí k pravidelným prispievateľom Slovenských listov. Avšak časť svojich polemicko-kritických úvah, z ktorých neskôr vznikol seriál článkov Z našich úloh, uverejnil M. Štefanovič okrem Národných novín, práve v Slovenských listoch v rámci rubriky Zprávy domáce.⁸⁶ Kvôli tejto sérii článkov vznikol spor medzi G. Augustinym a K. Salvom. Na verejnosť totiž prenikli informácie o jeho autorstve a preto M. Štefanovič odmietol ďalšiu spoluprácu s týmto

kultúrneho, hospodárskeho a politického života (ako príklad uveďme senického advokáta Štefana Fajnora a prvého slovenského národného hospodára Ivana Liuba /Ivana Luba, Jána Lieba/).

⁸¹ Programová náplň Slovenských listov zdôrazňovala potrebu kresťanskej a národnej výchovy, uvedomovania si svojich národných a občianskych práv a povinností a taktiež pestovanie osvetu v ľudových vrstvách. Mravné hľadisko sa malo realizovať po osi človek – kresťan – Slovák. K zlepšeniu hmotnej stránky Slovákov sa malo napomôcť prostredníctvom hospodárskej osvetu a budovania hospodárskych inštitúcií (napr. zakladanie hospodárskych svojpomocných spolkov, občianskych potravných a úverných spolkov), a v neposlednom rade i domáhaním sa u vlády, aby sa zriaďovali hospodárske, priemyselné a obchodné školy s vyučovacím jazykom slovenským. Programová línia časopisu bola uverejnená v úvodnom článku prvého čísla. Bližšie pozri Slovo k čitateľom! Slovenské listy (ďalej SL), I, č. 1 z 20. 11. 1897. Taktiež ČULEN, K.: c. d., s. 62–65 alebo Programový článok Slovenských listov „Slovo k čitateľom!“, vydávaných ružomberským nakladateľom a tlačiarom Karolom Salvom a redaktorom Gustávom Augustinym. In: BOKES, F.: Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848–1914. III. (1885–1901), Bratislava 1972, s. 365–366.

⁸² Na tom mal zásluhu novinár G. Augustiny, ktorý predtým pôsobil v redakcii rumunského politického časopisu Tribuna v Sibíni, Brašove a Arade. Do Aradu posielal výmenou za rumunské časopisy výtlačky Slovenských listov. Získané časopisy z Rumunska sa potom snažil rozširovať po Slovensku. Porovnaj KRAJČOVIČ, M.: c. d., s. 258–259.

⁸³ Príloha Mydlo prestala vychádzať predposledným číslom druhého ročníka Slovenských listov (od č. 51 zo 4. 11. 1899).

⁸⁴ Samuel a Miloš Štefanovičovi, Samuel Daxner, Rehor Uram Podtatranský, Jozef Gregor Tajovský, Ľudmila Podjavorinská, Terézia Vansová, Mária Daxnerová a ďalší.

⁸⁵ HODŽA, M.: Domáce biedy, SL, I, č. 35 zo 16. 7. 1898. Tenže: Pasivnosť a aktivnosť, SL, I, č. 36 z 23. 7. 1898.

⁸⁶ Bližšie pozri: ŠTEFANOVIČ, M. (Zvolenčan): Zvolen, SL, I, č. 5 zo 17. 12. 1897 a č. 7 z 1. 1. 1898.

periodikom. Konflikt sa nakoniec stal i príčinou odchodu G. Augustinyho z redakcie Slovenských listov.⁸⁷ Celá práca v redakcii tak viac-menej zostávala na Karola Salvu. Výnimku tvorí dvojmesačné obdobie (júl–august 1898), počas ktorého bol K. Salva v bratislavskom väzení. Zodpovednosť za chod redakcie v tom čase prebrali správca jeho knihtlačiarne Václav Vraný vo funkcii zodpovedného redaktora a Milan Hodža, ktorý bol hlavným redaktorom. Časopis redigovali len do Salvovho prepustenia, teda deväť čísiel z prvého ročníka.⁸⁸ Potom sa do vedenia redakcie opäť dostal Karol Salva.⁸⁹ Dokonca určitý čas musel týždenník zaplňať len vlastnými príspevkami: „...Každý týždeň, takmer sám napísať toľký hárok Slovenských listov, kde nielen úvodníky, besednicu, ale už i dopisy musím písať a simulovať – to je práca na deň i noc týždenne veľká...“⁹⁰

Ako sme už predtým spomenuli, Karola Salvu odsúdil tlačový súd 25. mája 1898 v Bratislave na dvojmesačný trest väzenia, 100 zlatých pokuty a 550 zlatých za súdne trovy. Dôvodom pre obžalobu boli satirické verše Štekančok, o fiktívnom richtárovi Štekančokovi z vymyslenej Drevúcej.⁹¹ Tieto verše uverejnené v prílohe Slovenských listov – Mydlo si na seba vztiahol revúcky mešťanosta Karol Štefančok. Bývalý pokladník a podporovateľ revúckeho slovenského gymnázia však neskôr popieral svoju akúkoľvek podporu tejto škole. Navyše K. Štefančok sa neskôr postaral i o pomodárčenie ďalších škôl vo Veľkej Revúcej. Aj napriek snahe Karola Salvu urovnať tento spor ospravedlnením sa a prehlásením, že verše neboli namierené proti jeho osobe, Karol Štefančok trval na obžalobe. Tlačový proces nakoniec skončil v neprospech Karola Salvu.

Pod vplyvom týchto udalostí sa mu Karel Kálal snažil pomáhať. Po Salvovom odsúdení zháňal pre neho finančnú i morálnu podporu a to nielen v Čechách, ale dokonca i na Slovensku. Potreboval získať peniaze na kauciu a na splatenie Salvových dlžôb. Jeho celkové škody činili 1000 zlatých. Dr. Samuel Daxner požiadal K. Kálala a F. Pastrnka, aby sa pokúsili zohnať aspoň 600 zlatých. Karel Kálal preto ihneď oslovil niektorých svojich priateľov, aby mu pomohli pri zbieraní peňazí a zachránili tým Salvov podnik. Taktiež napísal o tom kratšiu správu do českých Národných listov. O finančnú pomoc sa K. Kálal spoločne s F. Pastrkom a S. Daxnerom uchádzal i v záložniach.⁹² Podarilo sa im získať vyše 1044 zlatých, vrátene 167 zlatých, ktoré poskytli K. Salvovi zo zbierky českého politika a podnikateľa Dr. Karla Mattuša. Karel Kálal agitoval aj u riaditeľa Zemskej banky Josefa Lošťáka, popredného člena Československej jednoty. Od neho obdržal viac ako 677 zlatých, z ktorých sa 500 poslalo do Martina pre Ambra Pietra.⁹³

⁸⁷ K roztržke medzi K. Salvom a G. Augustinym došlo na Vianoce roku 1897. Gustáv Augustiny sa navyše koncom roku 1897 dostal do fyzického konfliktu so Salvovým tlačiarom Šimonom Roháčkom. Po tomto incidente odišiel k svojmu bratovi do Budapešti. Nakoniec po porade s M. Štefanovičom v Bratislave sa do redakcie už nevrátil.

⁸⁸ Od čísla 33 (z 2. 7. 1898) do čísla 41 (z 27. 8. 1898) prvého ročníka Slovenských listov.

⁸⁹ Po svojom návrate z väzenia si v listoch K. Kálalovi sťažoval na ľudí, ktorí v jeho neprítomnosti zle hospodárili v jeho podnikoch práve s peniazmi, ktoré poslal K. Kálal. K. Salva K. Kálalovi zo 14. 9. 1898. LA PNP, K. Kálal – korespondencie vlastná (prijatá).

⁹⁰ K. Salva K. Kálalovi z 10. 5. 1899. Tamže.

⁹¹ Bližšie pozri SALVA, K. (Polmešťan): Štekančok, SL, I, č. 9 z 15. 1. 1898.

⁹² K. Kálal F. Pastrnkovi z 27. 6. 1898. LA PNP, F. Pastrnek, 56/82-0962. Napríklad v auguste 1898 sa K. Kálal spolu so S. Daxnerom a F. Pastrkom písomne obrátili na výbor pražskej Spôliteľne o poskytnutie finančných prostriedkov pre K. Salvu. Pozri Slávnemu výboru Spôliteľny v Praze. LA PNP, K. Kálal – tisíky – pozvánky na prednášky a akcie Karla Kálala z let 1887–1934.

⁹³ V rokoch 1897–1898 sa totiž konali tlačové procesy s redaktormi Národných novín Izidorom Žiakom-Somolickým a Ambrom Pietrom. Príčinou boli ich články, ktoré sa kriticky vyjadrovali i k vládnej politike

Zvyšok z týchto peňazí odložil K. Kálal na finančnú zbierku pre K. Salvu.⁹⁴ Český spolok Svatobor, ktorý podporoval činnosť českých spisovateľov, poskytol pre K. Salvu 300 zlatých. Karel Kálal nakoniec poslal na Salvovu kauciu 850 zlatých.⁹⁵

Okrem týchto finančných záležitostí sa Karel Kálal v časopise realizoval aj publicisticky. Prispieval prevažne do rubriky Zprávy politické informáciami z českého kultúrno-politického života. V júni a júli 1898 publikoval v pravidelnej Besednici články na pokračovanie o Františkovi Palackom. Zameril ich hlavne na jeho mladosť, teda na obdobie, ktoré strávil na Slovensku, ako študent trenčianskeho gymnázia a evanjelického lýcea v Bratislave.⁹⁶

V roku 1899 publikoval v Slovenských listoch sériu článkov venovaných problematike česko-slovenskej vzájomnosti Slováci a Česi. Poukázal v nich na potrebu vzájomnej spolupráce medzi oboma národmi. Zdôraznil, že sila každého národa sa zakladá na jeho vzdelanosti a mravnosti. Bol presvedčený, že všetky bolesti Slovenska sa dajú vyliečiť práve vzdelávaním.⁹⁷ Dôležitú úlohu v tomto procese podľa K. Kálala zohrávala osveta. Chápal ju ako východisko z duchovného i hmotného marazmu. Za základ osvety považoval čítanie kníh a časopisov a samozrejme výchovu mládeže. Keďže podľa neho úspech českého národa spočíval práve v osvetovej činnosti, upevňovalo ho to v presvedčení, že „Slováci musejú ísť tou istou cestou, ako šli Česi že sa musejú usilovne vzdelávať a vzdelanosťou dobývať kus po kuse.“⁹⁸ To však Slováci podľa neho sami nedokážu. Zdôrazňoval to tým, že Slováci sú malý národ a preto „...nebude medzi nami (rozumej Slovákmi; K. Kálal písal túto sériu článkov z pozície Slováka – pozn. R. Č.) nikdy toľko výtečných hláv, aby vo väčšom počte vytvorili veľké a slávne diela, nebude nikdy toľko vzdelaných odberateľov, aby sa nákladné knihy a časopisy mohli vydávať... kraj slovenský je z väčšej časti vrchovatý a i pri pokročilej vzdelanosti nevydá nikdy toľko bohatstva ako Dolniaky, ako Hanná, ako strednie Čechy...“⁹⁹ Tieto myšlienky viedli K. Kálala ku konštatovaniu, že Slovákom nezostáva nič iné, len oprieť sa o niektorý početnejší a vzdelanejší národ.¹⁰⁰ Takým národom mohli byť buď Maďari alebo Česi, pričom uprednostňoval český národ a ich vzdelanosť. Svoj postoj podopieral argumentmi z dejín. Bol presvedčený, že Slováci sa nemôžu opierať o maďarskú vzdelanosť, žiť v nej

Dezidera Bánffyho. Izidor Žiak-Somolícký bol súdený a odsúdený niekoľkokrát. Roku 1898 súd odsúdil aj Ambra Pietra. Z tohto dôvodu nemohol vykonávať funkciu zodpovedného redaktora Národných novín, ktorú zastával už od roku 1874. Opäť sa k nej vrátil po polročnej prestávke v roku 1899 (noviny viedol až do roku 1906 – pozn. R. Č.). Procesy natoľko vyčerpali finančné rezervy novín, že sa po troch rokoch vydávania šiestich čísel týždenne vrátili roku 1899 znova k trom číslam. Bližšie pozri PODRIMAVSKÝ, M.: c. d., s. 170–171.

⁹⁴ K. Kálal F. Pastrnkovi z 11. 7. 1898, z 24. 7. 1898 a z 28. 7. 1898. LA PNP, K. Kálal – korespondence vlastní (prijatá).

⁹⁵ Bližšie pozri K. Kálal F. Pastrnkovi z 11. 7. 1898, z 24. 7. 1898, z 28. 7. 1898 a z 12. 5. 1898. LA PNP, F. Pastrnek, 56/82-0964-0966, 0968 a K. Salva K. Kálalovi zo 14. 9. 1898. LA PNP, K. Kálal – korespondence vlastní (prijatá).

⁹⁶ Podrobnejšie pozri KÁLAL, K.: František Palacký, SL, 1, č. 29 z 4. 6. 1898; č. 30 z 11. 6. 1898; č. 31 z 18. 6. 1898; č. 32 z 25. 6. 1898 a č. 33 z 2. 7. 1898. V tom istom roku napísal K. Kálal o F. Palackom i brožurku František Palacký, určenú pre mládež.

⁹⁷ „...Vzdelanosťou povzniesie sa človek k vedomiu ľudskej dôstojnosti, k vedomiu svojich práv, i sily nadobudne, aby si práv svojich vymohol...“ Pozri KÁLAL, K.: Slováci a Česi, SL, 2, č. 37 z 29. 7. 1899.

⁹⁸ Tamže.

⁹⁹ Tamže.

¹⁰⁰ Tamže.

a z nej, pretože by to znamenalo ich pomaďarčenie.¹⁰¹ Týmto seriálom článkov potvrdil K. Kálal líniu časopisu, ktorú razili Slovenské listy na poli česko-slovenských vzťahov.

Slovenské listy stáli od začiatku na pozíciách vnútornej obrody slovenského národného hnutia. Mali aktivovať v ľudových vrstvách záujem zapájať sa do politického života. V martinských kruhoch boli vnímané ako opozičný a konkurenčný tlačový orgán voči Národným novinám. Súviselo to s odchodom časti čitateľov a aj s finančnými problémami, s ktorými museli tieto noviny v tom čase bojovať. Navyše zakladanie nových novín na Slovensku považovali martinskí predstavitelia za prejav štiepenia a oslabovania národných síl. Slovenské listy mohli podľa ich názoru spochybniť tradíciu Martina, ako centra slovenskej politiky. Ešte pred samotným začiatkom vydávania Slovenských listov napísal K. Salva Karlovi Kálalovi: „...Martinci pustili chýr proti mne, že idem búriť proti „centrum“; že vydávanie politického časopisu mimo Martina, je proti Martinu. – Farári boja sa môjho neznabožstva (podčiarkol K. Salva – pozn. R. Č.), preto že som sa spojil s Čechmi... Kým Martincom nebudem na chrbát klopať, lepší nebudú. A jaký je Martin, taký je celý národ...“¹⁰² Časopis sa skutočne angažoval v otvorenej kritike, a to nielen proti Martinu. Karol Salva ostro kritizoval vo svojich článkoch politickú činnosť predstaviteľov katolíckej cirkvi. Vyjadril aj svoj negatívny postoj k spolupráci SNS s Katolíckou ľudovou stranou (Magyar Katolikus Néppárt). To ešte omnoho viac pobúrilo katolíckych kňazov, ktorí na K. Salvu otvorene útočili. Zároveň to bol jeden z dôvodov, prečo od neho začali postupne odchádzať jeho zákazníci (spomeňme napr. Františka Richarda Osvalda, rímskokatolíckeho kňaza a spisovateľa z Teplej), ktorí odmietali u neho vydávať a tlačiť knihy, resp. časopisy. Navyše mu takmer všetci vrátili späť Slovenské listy a začali ich odhlasovať. Karlovi Kálalovi o celej situácii napísal, že „...nie len do každého mesta píšú (rozumej Martinčania – pozn. R. Č.), aby Slovenské listy neodoberali, ale i tlačiarenskú prácu všemožne usilujú sa mi odobrať...“¹⁰³

Keď sa na jar roku 1899 konala porada v Novom Meste nad Váhom, na ktorej sa diskutovalo okrem iného aj o spôsobe a možnostiach oddĺženia Národných novín, bol na toto stretnutie Martinčanmi prizvaný aj K. Salva. Poniektorí vystúpili s návrhom, aby sa peniaze našli aj pre Slovenské listy, ktoré mali obdobné problémy. Martinskí predstavitelia však svoju neochotu prispieť i ružomerskému časopisu zdôvodňovali prijatím veľkej finančnej podpory z Čiech. Karol Salva sa proti tomu ohradil tvrdením, že podobnú finančnú podporu z Čiech získali aj Národné noviny, ktoré navyše dostávajú hmotnú podporu aj z Ruska a z iných zdrojov. Snažil sa dokázať, že české peniaze nedostal na splatenie súdnych trov, „...lebo peniaze tie boli zozbierané nie preto, že niekto trpí pre urážku na cti, ale preto, že som ja trpel, ako známy bratom Čechom – Slovák...“¹⁰⁴

Situácia okolo fungovania Slovenských listov, finančne závislých od liptovských podnikateľov, sa stále viac vyhrcovala. Karol Salva pozíciu časopisu ešte viac

¹⁰¹ „...Silní jednotlivci sa síle tej ubránia, massy sa odrodia. Maďari vedia, že by nás vzdelanosťou svojou najistejšie odrodili a preto nám ju toľko natiskajú. Oni tiež vedia, že sa pomaďarčeniu najistejšie ubránime (rozumej Slováci – pozn. R. Č.) slovanskou osvetou...“ K. Kálal mal na mysli predovšetkým českú osvetu spojenú s česko-slovenskou vzájomnosťou, z ktorej by mali mať Maďari najväčší strach. KÁLAL, K.: Slováci a Česi, SL, 2, č. 40 z 19. 8. 1899.

¹⁰² K. Salva K. Kálalovi, s. d. LA PNP, K. Kálal – korespondence vlastní (prijatá).

¹⁰³ K. Salva K. Kálalovi z 25. 2. 1899. Tamže.

¹⁰⁴ K. Salva K. Kálalovi z 10. 5. 1899. Tamže.

skomplikoval článkom Ochrana biednych,¹⁰⁵ ktorý uverejnil práve v Slovenských listoch. Pobúril ním ešte viac katolíckych kňazov. Ďalšie problémy vznikli článkami, ktoré venoval problematike alkoholizmu na Slovensku. Publikoval ich v humoristicko-satirickej prílohe Mydlo. V niektorých častiach analyzoval alkoholizmus a jeho vplyv v samom centre národného hnutia – v Martine a konkrétne v redakcii Národných novín (mal na mysli hlavne redaktora Ambra Pietra).¹⁰⁶

V Martine sa tieto kritické pohľady Karola Salvu nestretli s veľkým porozumením a viedli k otvorenému konfliktu. Za týchto okolností dal Ján Francisci podnet k stretnutiu majiteľov kaucie Slovenských listov. Poradu napokon zvolal dr. Emil Stodola, ktorý so svojim bratom Kornelom Stodolom vyjadrili nesúhlas s obsahom časopisu, hlavne so spôsobom písania prílohy Mydlo a nad až prílišnou kritikou martinských pomerov. Emil Stodola dokonca vyhlásil, že pokiaľ sa nestane redaktorom novín niekto iný a zostane ním K. Salva, vezme Slovenským listom kauciu. Výsledkom ďalšieho rokovania bolo rozhodnutie vynechať z časopisu prílohu Mydlo a povolať Gustáva Augustinyho do funkcie redaktora. Navyše v novembri 1899 bolo ustanovené konzorcium,¹⁰⁷ ktorého sa stal časopis majetkom od 15. novembra 1898.¹⁰⁸ Členovia konzorcia rozhodli, že od nového roku budú Slovenské listy vychádzať v Liptovskom Mikuláši v redakcii G. Augustinyho. Karol Salva mal zostať tlačiarom a dočasným redaktorom. Gustáv Augustiny však do Ružomberka už neprišiel, pretože vážne ochorel a krátko nato zomrel.¹⁰⁹ Prvé číslo tretieho ročníka Slovenských listov, ktoré už boli bez prílohy Mydlo, teda naďalej redigoval Karol Salva, dokonca bez nároku na honorár. Ani to však nestačilo na záchranu týždenníka, ktorému nakoniec podnikatelia z Liptovského Mikuláša a Ružomberka predsa len kauciu na týždenník odobrali.¹¹⁰ Znamenalo to, že po vyše dvoch rokoch existencie Slovenských listov časopis zanikol.¹¹¹

¹⁰⁵ SALVA, K.: Ochrana biednych, SL, 2, č. 49 z 21. 10. 1899.

¹⁰⁶ K tejto kritike sa dokonca pridali i opozičný Hlas a to prevažne príspevkami Pavla Blahu.

¹⁰⁷ Členom tohto novozriadeného konzorcia bol okrem popredných liptovských priemyselníkov a evanjelického farára Juraja (Jura) Janošku i Karol Salva.

¹⁰⁸ Podrobnejšie pozri Redakcia a administrácia Slovenských listov: Veľactenému obecnstvu. SL, 3, č. 5 z 16. 12. 1899. Napríklad aj popredný slovenský bibliograf a etnograf Ľudovít Vladimír Rizner privítal, že Slovenské listy prevzalo „do svojich rúk“ konzorcium. Tento Riznerov postoj pravdepodobne ovplyvnila skutočnosť, že v tej dobe mal napäté vzťahy s K. Salvom, dôsledkom čoho mu dokonca K. Salva prestal posilať časopisy vydávané práve u neho. Pozri Ľ. V. Rizner K. Kálalovi z 29. 12. 1899. LA PNP, K. Kálal – korespondence vlastní (prijatá).

¹⁰⁹ HOLEC, R.: Zabudnuté osudy. Desať životných príbehov z novodobých slovenských dejín, Martin 2001, s. 147.

¹¹⁰ Príčinou k tomuto kroku bol Salvov článok Nedávajte svätého psom, v ktorom podľa E. Stodolu útočil na niektorých významných predstaviteľov. SALVA, K.: Nedávajte svätého psom, SL, 3, č. 4 z 9. 12. 1899. Túto príčinu však K. Salva vnímal len ako zámenku. K. Salva K. Kálalovi zo 4. 2. 1900. LA PNP, K. Kálal – korespondence vlastní (prijatá). Hlavný dôvod však treba vidieť v stupňujúcich sa nezhodách K. Salvu s martinskými predstaviteľmi, čo viedlo k tomu, že z podnetu Martinčanov vypovedali liptovskí priemyselníci Slovenským listom kauciu. BUTVIN, J.: Slovenské národnopolitické hnutie v rokoch 1890–1898, Historický časopis, 31 (1983), 2, s. 201. Keď Slovenské listy pod takýmto náporom zanikli, hlasisti sa pričínili o vznik značne česko-slovensky orientovaného Slovenského denníka v Budapešti. BUTVIN, J.: Vonkajšie otázky politiky slovenskej maloburžoázie na prelome storočí (1895–1904), Československý časopis historický, 32 (1984), 4, s. 555.

¹¹¹ Z posledného tretieho ročníka Slovenských listov vyšlo teda len päť čísel. V dobe zániku mali Slovenské listy približne 1200 odberateľov.

Karol Salva, ktorý mal záujem noviny naďalej udržať, začal zháňať mecény, ktorý by zložil novú kauciu a snažil sa zozbierať i nejaké financie na zabezpečenie ďalšieho fungovania časopisu. Keďže na Slovensku nemal úspech, obrátil sa so žiadosťou o pomoc na Karla Kálala. Ten mu poradil, aby nežiadal o pomoc v Čechách, pretože by tam s najväčšou pravdepodobnosťou neuspel.¹¹² I napriek Kálalovým slovám sa K. Salva stále snažil Slovenské listy udržať, hoci aspoň ako nepolitický týždenník. Dokonca mal aj predstavu o novej linii časopisu. Chcel ho vydávať vo forme ilustrovaného poučno-zábavného týždenníka. Mal na tom záujem aj z finančných dôvodov. Medzi ním a liptovskými podnikateľmi totiž vznikol nový spor, ktorý sa týkal vyplatenia predplatného jeho odberateľom. Karol Salva požadoval, aby ho vyplatilo konzorcium a liptovskí podnikatelia to naopak požadovali od neho.¹¹³ Za jediný možný spôsob finančného vyrovnania s jeho predplatiteľmi preto považoval vytvorenie nového týždenníka Slovenské listy: „...Tí páni predplatelia, ktorí nedostali predplatky nazpäť, budú ich mať k dobrému zapísané na tento časopis...“¹¹⁴

Karol Salva naplánoval začiatok vydávania „nových“ Slovenských listov na 14. apríla 1900. Hoci sa mu stanovený dátum nepodarilo dodržať, časopis predsa len vyšiel, ale za cenu zmeny jeho charakteru z politického na nepolitický orgán. Tým sa znížila aj kaucia, ktorú potreboval zložiť. Tento poučno-zábavný týždenník redigoval a vydával sám vo svojej tlačiarňi v Ružomberku. Do tohto periodika prispieval i Karel Kálal so svojimi článkami v rámci rubriky Zprávy, v ktorých informoval verejnosť o českom a slovenskom kultúrnom živote.¹¹⁵ Časopis nemal dlhú existenciu a približne v auguste 1900, po vydaní štyroch čísel, zanikol.

Myšlienky obnovy Slovenských listov, ako politického časopisu, ktorý by silne konkuroval politike Martina, sa však K. Salva nevzdával. Obrátil sa preto na Československú jednotu, aby mu pomohla zabezpečiť kauciu v Čechách. Jednota mu však nevyhovela a preto sa spoliehal na Karla Kálala. Práve on pri zabezpečovaní kaucie požiadal o pomoc vo výške 5250 zlatých i Tomáša Garrigue Masaryka, ktorý potom oslovil i

¹¹² Dôkazom toho bola skutočnosť horšej platobnej morálky predplatiteľov kníh, časopisov a kalendárov vydávaných a tlačených u K. Salvu, ďalej nevraživosť zo strany Martina a istá ľahkovážnosť, s ktorou sa K. Salva púšťal do zakladania nových podnikov a ktorá bola nad jeho finančné možnosti. A to všetko časť škodilo jeho povesti ako u slovenskej, tak i u českej verejnosti.

¹¹³ Z predplatného, ktoré K. Salva dostal za Slovenské listy, financoval tlačenie a expedíciu piatich čísel časopisu, teda celý tretí ročník.

V tom čase však nemal len problémy s financiami. Klementína Ruppeldtová totiž publikovala v Národných novinách článok, ktorým okrem iného K. Salvu obvinila z nepravdivého informovania verejnosti, že redaktorom Slovenských listov je jej nebohý brat Gustáv Augustiny. Voči tomu sa K. Salva ohradil tvrdením, že jej brat miesto redaktora prijal, avšak vykonávanie tohto úradu mu prekážala vážna a ťažká choroba. Svoju odpoveď zaslal na publikovanie do Národných novín. Karlovi Kálalovi však napísal, že pokiaľ ju neuverejnia, rozpošle ju do českých a moravských novín a časopisov. Celú záležitosť považoval za sprisahanie proti nemu, „...lebo na jednej strane horlivo prizvukovaná vzájomnosť česko-slovenská – na druhej strane ostré, pravdivé slová „Slovenských listov“ na našu mravnú úbohosť nepáčili sa nikomu...“ Pozri K. Salva K. Kálalovi z 27. 3. 1900 LA PNP, K. Kálal – korespondence vlastní (prijatá).

Redakcia Národných novín odpoved' K. Salvu neuverejnila, preto si ju vypýtal nazpäť. Podrobnejšie pozri RUPPELDTOVÁ, K.: Vyhlásenie sestry Klemy, Národné noviny, č. 35 z 24. 3. 1900. Taktiež SALVA, K.: O Slovenských listoch a odpoveď pani Kleme Ruppeldtovej z 30. 3. 1900. LA PNP, K. Kálal – korespondence vlastní (prijatá).

¹¹⁴ SALVA, K.: O Slovenských listoch..., c. d. Tamže.

¹¹⁵ Okrem Karla Kálala prispievali do poučno-zábavného týždenníka Slovenské listy napríklad Ľudmila Podjavorinská, Samuel Ormis, Jozef Gregor Tajovský a František Viřázoslav Sasinek.

niektorých českých říšských a zemských poslancov. Potrebnú finančnú čiastku sa však nepodarilo zaobstarat'.¹¹⁶

Karol Salva sa rozhodol vydávať časopis Slovenské listy od začiatku roku 1901. Časopis mal prinášať „...zprávy zo všetkých krajov Slovenska (kôli prítomnosti), ale úlohou jeho bolo by zvlášte, byť úprimným verným radcom a priateľom ľudu vo všetkých okolnostiach života...“¹¹⁷ Karel Kálal mu mal pomáhať pri redigovaní tohto periodika. V jednom zo svojich listov sa mu Karol Salva zdôveril, že „...sám nie som k tomu dostatočný a preto Ťa prosím, pomáhaj mi!“¹¹⁸

Nový časopis Slovenské listy s podtitulom Týždenník pre slovenský spoločenský život začal vychádzať 6. januára 1901 v Salvovej tlačiarňi v Ružomberku. Od 7. apríla 1901 bol spoluredaktorom Karola Salvu spisovateľ Jozef Gregor Tajovský, ktorý však časopis opustil už koncom mája toho istého roku. Podieľal sa na redigovaní ôsmich čísiel. Svoje príspevky v tomto spoločenskom týždenníku publikovali napríklad Fedor Houdek, ďalej Ivan Liub (Ján Lieb, Ivan Ľub), Jozef Maliak a mnoho ďalších.

Karel Kálal taktiež prispieval do týždenníka prevažne článkami o výchove mládeže a o problematike alkoholizmu a fajčenia v spoločnosti.¹¹⁹ Občas napísal kritické články aj na adresu martinských politikov. Avšak K. Salva na neho naliehal, aby sa tejto problematike vyhýbal, pretože mal strach z odobrania kaucie. Karel Kálal v jednom zo svojich listov K. Salvovi prezentoval aj svoj názor na vytvorenie časopisu, ktorý by konkuroval provládne *Vlast' a svet*. Karol Salva sa tejto myšlienky chytil a navrhol vytvoriť zo *Slovenských listov* časopis tohto smerovania. Podobný názor na vydávanie politicko-hospodárskeho týždenníka, ktorý by zaujal študentov a hlavne roľnícko-remeselnícku mládež mal aj hlasista Fedor Houdek. Upozornil však K. Kálala, že ako časopis *Hlas*, tak i *Salvove Slovenské listy* nespĺňajú tieto kritériá. Fedor Houdek dokonca navrhol, aby Vavro Šrobár prevzal redakciu Slovenských listov,¹²⁰ pretože Karol Salva „...nie je žurnalistom ani politikom súcim za redaktora, a jemu nepomáha nik...“¹²¹ Navyše touto zmenou vo vedení redakcii by sa podľa F. Houdka zháňala ľahšie i kaucia na časopis. Houdekov návrh sa napokon nepodarilo realizovať a tak spoločenský týždenník Slovenské listy prestal začiatkom roku 1902 vychádzať a to i napriek tomu, že v dobe jeho zániku sa predávalo 3500 výtlačkov na jedno číslo. Zánik Slovenských listov, ako Týždenníka pre slovenský spoločenský život, znamenal definitívne uzavretie kapitoly za existenciou Slovenských listov, či už ako politického (1897–1899), poučno-zábavného (1900) alebo spoločenského týždenníka (1901).

Časopis Slovenské listy, vydávaný ako ľudový politický týždenník i napriek svojej krátkej, dvojročnej existencii, ovplyvnil politické a kultúrne dianie na Slovensku. Svojimi polemickými postojmi a odlišnými predstavami k riadeniu slovenskej politiky

¹¹⁶ T. G. Masaryk K. Kálalovi z 2. 1. 1901. Tamže.

¹¹⁷ K. Salva K. Kálalovi z 26. 12. 1900. LA PNP, K. Kálal LA PNP, K. Kálal – korespondence vlastní (prijatá).

¹¹⁸ Tamže.

¹¹⁹ Napríklad pozri KÁLAL, K.: Šetri drobné, SL, 3 (?), č. 10 z 10. 3. 1901.

¹²⁰ Už koncom roku 1899 sa usiloval Vavro Šrobár spoločne s Augustínom Ráthom prevziať Slovenské listy, ale bezvýsledne. Chcel tým zrealizovať myšlienku vytvorenia ľudového politického časopisu ako veľmi dôležitého prostriedku na pozitívne ovplyvňovanie ľudu.

¹²¹ F. Houdek K. Kálalovi zo 6.–7. 11. 1901. LA PNP, K. Kálal – korespondence vlastní prijatá.

martinským centrom, sa z časti podarilo narušiť výsadné postavenie Národných novin, najmä systematickou propagáciou užšej spolupráce Slovákov a Čechov.

Nepochybne hlavne Kálalovou zásluhou bolo, že Slovenské listy na svojich stránkach prinášali informácie o českom politickom a spoločenskom živote, čím sa slovenskej verejnosti sprostredkovala vtedajšia situácia v českých krajinách. Česko-slovenská orientácia tohto časopisu mala za úlohu pripraviť hlbšie zblíženie slovenského a českého národa z kultúrneho, hospodárskeho a neskôr i politického hľadiska.

Slovenské listy (1897–1899), v podstate prvý opozičný tlačový orgán voči Národným novinám, priniesli nové podnety pre vývoj slovenskej žurnalistiky v deväťdesiatych rokoch 19. storočia. Vďaka svojmu opozičnému formovaniu voči Martinu a ich Národným novinám, pripravili podmienky pre vznik ďalšieho opozičného časopisu *Hlas* (1898–1904). Význam Slovenských listov pozostával ďalej i v poukazovaní, že okrem Martina sa národný život aktivizoval aj v ďalších slovenských regiónoch (na Liptove, Gemeri, západnom Slovensku), čo dokazovalo, že národnopolitické a spoločenské otázky týkajúce sa Slovákov sú záležitosťou nielen martinského centra a ich tlačového orgánu Národných novin, ale i Slovenských listov a ďalších slovenských periodík – Ľudových novin, neskôr *Hlasu* a podobne.

Zástoj Karla Kálala pri založení prvého slovenského časopisu pre ženy *Dennica*

Koncom deväťdesiatych rokov 19. storočia Karel Kálal neparticipoval iba na založení Slovenských listov. Priamo alebo nepriamo sa podieľal aj na vydávaní ostatných slovenských časopisov.¹²² Rozširovanie osvety malo mať podľa K. Kálala čo najväčší záber, aby sa podarilo osloviť širokú verejnosť na Slovensku. Aj preto sa Karel Kálal snažil založiť slovenský časopis pre ženy, určený predovšetkým ženám z nižších vzdelanostných vrstiev.¹²³ Karel Kálal rozvíjal myšlienku vzniku takéhoto periodika už roku 1896 v časopise *Dom a škola*. S návrhom založiť ženský časopis písomne alebo osobne oboznámil viacero popredných slovenských žien, avšak bezvýsledne. Hlavným dôvodom prečo Kálalov návrh neprijali, boli obavy z toho, že by mohli vzbudiť nevôľu v Martine. Koncom roku 1896 sa K. Kálal s návrhom redigovať pripravovaný ženský časopis obrátil na spisovateľku a podpredsedníčku spolku Živena Teréziu Vansovú,¹²⁴ ktorá jeho myšlienku podporila, hoci aj ona mala určité obavy pustiť sa do realizácie tohto plánu. Bola si vedomá mnohých prekážok, s ktorými by časopis musel zápoliť: „Tak po prvé, či by mal dosť predplatiteľov? Či udržali by sme ho? Potom, čo povedali by na to páni Martinci, ktorí naučení sú len to považovať za dačo (podčiarkla T. Vansová – pozn. R. Č.) čo z ich dielni výnde. Ved' ja tam nemám hlasu!“¹²⁵

¹²² *Hlasu* (1898), Slovenského denníka (1900) a pod.

¹²³ Potreba samostatného ženského časopisu na Slovensku sa začala zdôrazňovať od začiatku sedemdesiatych rokov 19. storočia, najmä v súvislosti s publikačnou činnosťou spolku Živena.

¹²⁴ Už niekoľko rokov predtým oslovil národný činiteľ, banskobystrický advokát Ľudovít Turzo-Nosický Teréziu Vansovú s návrhom založiť časopis pre slovenské ženy, prevažne pre ženy z vidieka, ktoré nemali príležitosť vzdelávať sa. Pozri VANSOVÁ, T.: Karol Kálal (Rozpomienky a uznanie), In: HAMALIAR, J. – LOUBAL, F.: c. d., s. 47.

¹²⁵ T. Vansová K. Kálalovi z 3. 12. 1896. ALU SNK, sign. 41 TTT 55.

Slovenské časopisy, ktorých síce v tom čase nebolo veľa, zápasili o svojich odberateľov. Navyše u martinských predstaviteľov evokoval každý nový projekt založiť časopis mimo Martina pocity nedôvery, o ženskom časopise ani nehovoriac. Na margo toho napísala Terézia Vansová K. Káralovi, že „...menovite Škultéty (rozumej Jozef Škultéty – pozn. R. Č.) vari ponosuje sa, že bez tak Pohľady (rozumej Slovenské pohľady – pozn. R. Č.) maju málo predplatiteľov a my ešte chceme dať im iný, lacnejší list! I riekol Škultéty: „prečo má moja žena čítať iný časopis, než ja?“...“¹²⁶ Podobne vyslovil roku 1897 svoje nepochopenie pre takýto druh časopisu i Svetozár Hurban Vajanský,¹²⁷ v tej dobe tajomník Živeny, ako aj evanjelický farár v Rimavskej Píle Ján Vansa, manžel T. Vansovej.

V lete 1897 napísal K. Káral J. Vansovi list, v ktorom ho informoval, že sa chystá na Slovensko, kvôli štúdiu spoločenských pomerov.¹²⁸ V tomto roku mal v pláne navštíviť i Vansovcov u nich na Gemeri, pretože sa chcel s nimi poradiť o možnosti uskutočnenia jeho projektu, týkajúceho sa vzniku ženského časopisu. Skúsenosti J. Vansu, ktorý bol popredným ľudovýchovným a kultúrnym pracovníkom považoval K. Káral za prospešné. Potreboval sa tiež uistiť, či by sa T. Vansová naozaj pustila do redigovania pripravovaného časopisu. Z časových dôvodov sa mu však rodu Vansovcov nepodarilo navštíviť. Navyše Terézia Vansová i naďalej váhala s prijatím Káralovej ponuky, pretože mala obavy pustiť sa do niečoho nového, nakoľko „...v Martine sú nám nie naklonení, teraz to viem iste. Je v tom ale moc nedorozumenia. Oni naše snahy zaznávajú, oni vidia i v tomto rúcanie starého a konkurenciu...“¹²⁹

Teréziu Vansovú sa podarilo Karlovi Káralovi predsa len presvedčiť. Stalo sa to počas jej liečebného pobytu v Lúčkach v auguste 1897, kde ju navštívil K. Káral spolu s K. Salvom. Časopis pomenoval Ján Vansa názvom Dennica.¹³⁰ Terézia Vansová požiadala K. Kárala, aby jej pomáhal pri prípravách a vydávaní tohto ženského listu. V septembri 1897 dokonca navrhla, aby sa Dennica spojila so Salvovým politickým týždenníkom Slovenské listy, ktorý v tom čase tiež vznikol. Spolu s K. Káralom T. Vansová tiež uvažovala o možnosti, žeby Dennica mohla vychádzať ako príloha pedagogického mesačníka Dom a škola. Toto periodikum však koncom roku 1897 zaniklo.

Napokon v januári 1898 vyšlo prvé číslo literárno-spoločenského mesačníka Dennica¹³¹ pod názvom Ženský list pre poučenie a zábavu, ktorého redaktorkou sa stala Terézia Vansová. Prvé číslo vyšlo tlačou a nákladom knižtlačiarne Karola Salvu

¹²⁶ T. Vansová K. Káralovi z 15. 9. 1897. Tamže.

¹²⁷ Svetozár Hurban Vajanský neskrýval svoje konzervatívne postoje voči *Dennici*. Roku 1905 sa o redaktoroch *Dennice* a o prispievateľoch do tohto periodika dokonca vyjadril ako o „feministických flandrách“, resp. že to sú „husi na kubus“. Bližšie pozri S. Hurban Vajanský V. Hurbanovi zo 6. 4. 1905. In: PETRUS, P.: Korešpondencia Svetozára Hurbana Vajanského II., Bratislava 1972, s. 230.

¹²⁸ Táto návšteva patrila ku Káralovým každoročným výletom na Slovensko, počas ktorých spoznával krajinu alebo sa pracovne venoval problematike postavenia Slovákov v uhorskej spoločnosti. Podrobnejšie pozri K. Káral J. Vansovi z 11. 8. 1897. ALU SNK, sign. 41 OO 26.

¹²⁹ T. Vansová K. Káralovi z 15. 9. 1897. ALU SNK, sign. 41 TTT 55.

¹³⁰ Založenie časopisu *Dennica* napríklad podporil i tísovecký advokát Samo Daxner.

¹³¹ Už predtým v rokoch 1871–1872 vychádzal v Martine pod rovnomeným názvom časopis *Dennica*, s podtitulom Poučnôzábavný časopis pre slovenskú mládež. Beletristický mesačník redigoval stredoškolský profesor Jozef Nedobrá. Majiteľom a vydavateľom bola popredná osobnosť slovenského politického a kultúrneho života Viliam Paulíny-Tóth. Časopis uverejňoval práce nastupujúcej spisovateľskej generácie realistov. Ako príklad uvedme Pavla Országha Hviezdoslava, Kolomana Banšela a Jozefa Škultétyho.

v Ružomberku,¹³² počtom 300 výtlačkov. V prvom čísle predstavila spisovateľka a predsedníčka Živeny Elena Maróthy-Šoltésová charakter a koncepciu, akým sa časopis mal uberať. Podľa predstáv E. M. Šoltésovej sa mal stať zábavno-poučným časopisom, ktorý by rešpektoval špecifické záujmy žien.¹³³

Mesačník *Dennica* od začiatku svojho vychádzania prezentoval pozitívny vzťah k upevňovaniu česko-slovenských vzťahov a to i zásluhou Karla Kálala.¹³⁴ Zásluhu mal K. Káral i na tom, že sa v časopise uverejňovali české príspevky (napríklad články od Alojzie Langovej, učiteľky z Českého Brodu). Taktiež sa postaral aj o distribúciu mesačníka do českých krajín a odporúčal ho českým učiteľkám. Postupne *Dennici* narastal obsah i náklad. Svedčilo to o tom, že sa stával obľúbeným časopisom u širokých vrstiev na Slovensku. Začiatkom roku 1899 mala *Dennica* už 500 odberateľov.¹³⁵ V tom istom roku navrhla Terézia Vansová rozšírenie *Dennice* o jednohárkovú prílohu, „ktorá by donášala viac menej práce cennejšie pre vzdelanejšie dámy určené. Niečo zo sveta vyššieho potom dlhšiu bell. (rozumej beletristickú – pozn. R. Č.) prácu, alebo preklady...“¹³⁶ T. Vansovej sa to však počas jej redigovania časopisu nepodarilo uskutočniť.

Na príprave jednotlivých čísiel sa podieľali okrem T. Vansovej aj Elena Maróthy-Šoltésová, Oľga Textorisová a Drahotína Kardošová, dcéra kremnického archivára Pavla Križku. Koncom roku 1900 sa spoluredaktorkou periodika stala Ľudmila Podjavorinská. V tom čase sa *Dennica* tlačila už v 1200 exemplároch, z čoho sa až 900 rozposielalo jej odberateľom.¹³⁷ Popri rubrikách venovaných ženským otázkam, kuchárskym receptom a článkom zo zdravotníctva, dával časopis priestor aj poézii a próze a cestopisom od popredných slovenských spisovateľov (Ľ. Podjavorinská, R. Uram Podtatranský a ďalší).

Od júna 1903 sa *Dennica* začala tlačiť v tlačiarňi v Modre,¹³⁸ u bývalého Salvovho faktora tlačiarne¹³⁹ Šimona Roháčka.¹⁴⁰ Dôvodom výmeny tlačiarne bola nespokojnosť Terézie Vansovej s vydávaním časopisu, ktorého niektoré čísla nevychádzali v knižtlačiarňi K. Salvu načas, čo malo podľa T. Vansovej za následok postupné ubúdanie predplatiteľov časopisu.¹⁴¹

¹³² Keďže Martin nebol naklonený založeniu samostatného slovenského časopisu pre ženy, pre vznik *Dennice* sa vybral Ružomberok. Na vydávaní mesačníka sa tiež podieľal K. Salva. Navyše Ružomberok bol v tom čase významným mimomartinským centrom.

¹³³ Podrobnejšie pozri ŠOLTÉSOVÁ, E. M.: Načo sú tie ženské časopisy, *Dennica*, 1 (1898), č. 1, s. 17–19.

¹³⁴ Karel Káral dokonca ešte počas priprav vydávania časopisu *Dennica* navrhol ženským spolkom a redakciám ženských časopisov v Čechách a na Morave, aby považovali o možnosti spolupráce českých a slovenských žien, buď na spolkovej úrovni alebo vytvorením nejakého česko-slovenského ženského časopisu. Porovnaj KÁLAL, K.: O československé vzájemnosti, *Osvěta*, 27 (1897), č. 8, s. 695.

¹³⁵ KÁLAL, K.: O budoucnosti Slovákův, *Osvěta*, 29 (1899), č. 1, s. 9.

¹³⁶ T. Vansová K. Káralovi z 19. 8. 1899. ALU SNK, sign. 41 TTT 55.

¹³⁷ Viaceré z týchto výtlačkov sa posielali na výmenu, mnohé do knižkuctiev a časť sa rozdal za darmo. T. Vansová K. Káralovi z 7. 10. 1900. LA PNP, K. Káral – korespondence vlastní (prijatá).

¹³⁸ Pôvodne mala T. Vansová v pláne tlačiť *Dennicu* v Macholdovej tlačiarňi v Banskej Bystrici. T. Vansová M. Maliakovej z 2. 5. 1903 (?). ALU SNK, sign. 198 AB 2.

¹³⁹ Faktor tlačiarne – ten kto riadi resp. rozdeľuje prácu v tlačiarňi – pozn. R. Č.

¹⁴⁰ S myšlienkou tlačiť *Dennicu* v Roháčkovej knižtlačiarňi v Modre prišla už v lete roku 1900 Ľudmila Podjavorinská. Bližšie pozri T. Vansová K. Káralovi z 7. 10. 1900. LA PNP, K. Káral – korespondence vlastní (prijatá). Terézia Vansová sa k tomuto kroku odhodlala až o tri roky neskôr, teda roku 1903.

¹⁴¹ Napokon v Salvovej tlačiarňi vyšlo prvých päť ročníkov a zo šiesteho ročníka vyšlo iba prvých päť čísiel mesačníka *Dennica*. Karol Salva v priebehu jedného roku stratil okrem *Dennice* možnosť naďalej vydávať

Roku 1907 sa vydavateľom Dennice stal František Votruba, literárny kritik mladej, nastupujúcej generácie spisovateľov.¹⁴² Navyše mu T. Vansová zverila aj redigovanie časopisu a sama zostala len titulovanou redaktorkou. Hneď na začiatku svojho pôsobenia zmenil F. Votruba podtitul časopisu Dennica na Ženský a rodinný list pre poučenie a zábavu (10. ročník) a od roku 1908 (od šiesteho čísla 11. ročníka) sa začal mesačník označovať ako Ilustrovaný časopis rodinný pre literatúru a otázky spoločenské. Tieto dva ročníky tlačila tlačiareň Klimeš a Pivko v Liptovskom Mikuláši.¹⁴³

Hoci Dennica mala roku 1908 približne 2000 abonentov, svoje predplatné začali postupne odhlasovať najmä niekoľko roční predplatitelia. Pod vplyvom týchto okolností, ako aj z dôvodu uprednostňovania vlastnej literárnej činnosti F. Votrubu, došlo roku 1909 k pozastaveniu vydávania Dennice,¹⁴⁴ pričom vydanie posledného dvojčísła 11. ročníka (1908) sa realizovalo až vo februári 1909 s podnázvom Ilustrovaný časopis ženský a rodinný pre literatúru a otázky spoločenské.

Dennica začala znovu vychádzať roku 1910. Jej podtitul znel Obrázkový časopis ženský a rodinný s prílohou Rodina. Po prvých troch číslach 12. ročníka, roku 1910 sa František Votruba nakoniec vzdal redigovania a vydávania Dennice a redaktormi sa opäť stali Terézia Vansová a liptovskomikulášsky knihtlačiar František Klimeš. V Klimešovej tlačiarňi sa i naďalej periodikum tlačilo.

Dennica – časopis venovaný ženám, prestal definitívne vychádzať siedmym číslom 16. ročníka, tesne po vypuknutí prvej svetovej vojny roku 1914.¹⁴⁵

viacero časopisov – Cirkevné listy, Svetlo a Hlas. Súviselo to s jeho finančnými ťažkosťami, ktoré musel riešiť pre neho nie príliš výhodnými opatreniami. Od 1. novembra 1901 zanikla po roku pôsobenia mikulášska filiálka Salvovho ružomerského knihkupectva a knihvizačstva. Koncom decembra 1901 vyšlo posledné číslo Salvovho spoločenského týždenníka Slovenské listy. Navyše roku 1902 ponúkol na predaj svoju tlačiareň a knižárstvo evanjelickému spolku Transcius. Toho istého roku sa spolujateľom Salvovej firmy stal Viťazoslav Herle. Týmto krokom sa K. Salvovi podarilo oddialiť predaj tlačiarne o niekoľko rokov neskôr. Nakoniec však roku 1909, pre zhoršujúcu sa finančnú situáciu bol Karol Salva nútený knihtlačiareň predat'. Veritelia ju odpredali jeho bývalému praktikantovi, etnografovi a publicistovi Jánovi Párikovi.

¹⁴² František Votruba mal už skúsenosti s vydávaním a redigovaním časopisov. V rokoch 1898–1901 pracoval v táboreského kníhkupeca a nakladateľa Václava Krausa. Neskôr, v máji až juni 1902 vypomáhal v administrácii časopisu Čas v Prahe. Začiatkom júla 1902, pravdepodobne na základe referencií Karla Kálala, prijal F. Votruba ponuku pracovať v Ružomberku, v podniku Karola Salvu, kde pobudol približne rok. Spolu s Milanom Hodžom odišiel v lete 1903 do Budapešti, kde pôsobil ako administrátor a redaktor Slovenského týždenníka, odkiaľ vo februári 1910 prešiel do novozaloženého Slovenského denníka. Porovnaj REZNIK, J.: Literárni toulky Slovenskem, Praha 1989, s. 351.

¹⁴³ Moderná knihtlačiareň Klimeš a Pivko vznikla roku 1903. V čase svojho vzniku tlačila časopisy, ako napríklad Hlas a Cirkevné listy.

¹⁴⁴ Dočasné prerušenie vydávania Dennice umožnilo Knihtlačiarskemu účasťníarskemu spolku v Martine iniciovať roku 1910 založenie a vydávanie nového ženského časopisu Živena. Redaktormi prvého ročníka boli Elena Maróthy-Šoltéssová a Pavel Sochán. Tento ilustrovaný literárny časopis, ktorého prvé dva ročníky prevzali formát i koncepciu Dennice, nedosiahol taký náklad ako Dennica a mal len okolo 300 predplatiteľov. Preto sa už roku 1912 uvažovalo o zániku Živeny. Tento mesačník, ktorý bol jediným literárnym časopisom na Slovensku v období prvej svetovej vojny, zanikol roku 1949. Podrobnejšie k časopisu Živena pozri štúdiu KRŠÁKOVÁ, D.: Živena – jediný literárny časopis na Slovensku v období 1. svetovej vojny, In: Slovensko na začiatku 20. storočia (Spoločnosť, štát a národ v súradniciach doby). Bratislava 1999, s. 455–463.

¹⁴⁵ Po vzniku ČSR v roku 1918 poverilo Teréziu Vansovú valné zhromaždenie Živeny v Martine redigovaním Slovenskej ženy (1920–1923), časopisu s podobným zameraním ako bola Dennica. Slovenská žena však nedosiahla úroveň Dennice a stala sa literárne okrajovým časopisom.

Dennica mala veľký význam pre slovenský spoločensko-kultúrny život, ale zároveň aj pre vývin slovenskej literatúry. Svojimi príspevkami sa v ňom prezentovala nastupujúca literárna generácia, a tak sa z časopisu vyprofiloval orgán príslušníkov slovenskej moderny.¹⁴⁶ Navyše sa Dennici podarilo narušiť výsadné postavenie Slovenských pohľadov ako literárneho orgánu na Slovensku. Založením Prúdov roku 1909 však Dennica stratila to postavenie, aké mala za redigovania Terézie Vansovej (1898–1906) a potom za vedenia redakcie Františkom Votrubom (1906–1910). Napriek tomu Dennica mala podstatný podiel na vývoji ženského hnutia na Slovensku a pri emancipačnom úsilí slovenských žien.

Prínos Karla Kálala na založení Dennice spočíval najmä v iniciovaní vzniku časopisu a získaní Terézie Vansovej pre realizáciu tohto plánu. Založenie a vydávanie Dennice bolo ďalšou súčasťou Kálalovho programu organizovania drobnej práce a zároveň napĺňania jeho koncepcie ľudovýchovnej a kultúrno-vzdelávacej činnosti na Slovensku.

Môžeme konštatovať, že K. Kálal nachádzal základný význam českej pomoci pre Slovensko práve v rozvoji osvety. Považoval za nevyhnutnosť, aby sa Slováci opierali o českú osvetu, pretože podľa neho nebolo v možnostiach a schopnostiach Slovákov napríklad vydávať vlastné periodiká a knihy, zakladať kultúrne a vedecké inštitúcie (z dôvodu „malého a chudobného národa“ a samozrejme i v dôsledku maďarizácie), a teda zaoberať sa bez českej podpory a vplyvu. Pozdvihnutiu Slovenska prostredníctvom českej osvety prikladal K. Kálal vôbec historickú úlohu.

Tento príspevok sa zameriaval na osvetovú rovinu česko-slovenskej vzájomnosti v spojitosti s publicistickou, ale i organizačnou činnosťou K. Kálala do roku 1901. Samozrejme jeho aktivity a pôsobenie v tejto oblasti pokračovali i naďalej, do a po vzniku ČSR. Jedná sa však iba o jeden aspekt Kálalovho významu pre vzájomné česko-slovenské vzťahy. Rovnaký priestor je potrebné venovať okrem iného aj literárnej činnosti K. Kálala späť s oboznamovaním českej verejnosti so Slovenskom, jeho spolupráci s Československou jednotou, Kálalovej analýze česko-slovenskej otázky z hľadiska jazyka a s ňou súvisiaci problém jazykového čechoslovakizmu, ďalej predstave K. Kálala o kultúrnej jednote, teda kultúrnemu (literárnemu) čechoslovakizmu a problematike Kálalovej koncepcie jednotného česko-slovenského národa, t. j. nacionálneho čechoslovakizmu. Taktiež je dôležité zaoberať sa problematikou česko-slovenských hospodárskych vzťahov v nadväznosti na K. Kálala a napokon aspektu Kálalovej úlohy pri informovaní a ovplyvňovaní európskej verejnosti so slovenskou otázkou. Tieto ďalšie roviny Kálalovho účinkovania a realizácie jeho myšlienok česko-slovenskej vzájomnosti by pododhalili nové skutočnosti v kontexte česko-slovenských vzťahov.

¹⁴⁶ Časopis sa takto orientoval predovšetkým počas redigovania Dennice Františkom Votrubom. Z predstaviteľov moderny spomenieme napríklad Ivana Kraska a Vladimíra Roya. Neskôr do časopisu prispievali Stefan Krčméry, Hana Gregorová, Martin Rázus, Jozef Gregor Tajovský a iní.

The Importance of Public Education in the Journalistic Activities of Karel Kálal in the Field of Czech-Slovak Cooperation

Radovan Čaplovič

One aspect of Karel Kálal's activities and concept of the "unity of the Czecho-Slovak nation" was the importance of public education in Czech-Slovak cooperation in connection with journalism. Kálal serves as a model example of the change from preaching the ideals of Czech-Slovak cooperation to practical activities in support of the ideal. The article also examines his specific, personal contribution to the formation and distribution of Slovak educational and teaching magazines.

ČESKO-SLOVENSKÁ
HISTORICKÁ
ROČENKA, 2004

„ČESKO-SLOVENSKÁ VZÁJOMNOSŤ“: JEJ CHÁPANIE V OKRUHU SPOLUPRACOVNÍKOV ČESKOSLOVANSKEJ JEDNOTY (1896–1914)

Dagmar Pelčáková

Česká i slovenská spoločnosť prešli v druhej polovici 19. storočia vo svojom vzájomnom vzťahu viacerými ideovými zmenami. Slovakofilské hnutie v Čechách sa vo svojom pohľade na Slovensko a Slovákov dostávalo z romantizujúcej pozície a vnímalo ho v realistickejšom svetle.¹ Popri literárnych a žurnalistických prácach² zvyšujúcich záujem o Slovensko a slovenský národ sa vytvárali aj koncepcie vzájomnej spolupráce a pomoci slabšiemu slovanskému národu. V ich záujme bola vlastná podpora českého národného hnutia, pričom sa využívala koncepcia československej národnej jednoty.³ V nemalej miere táto spolupráca napomáhala jazykovej a kultúrnej emancipácii slovenského národa, ktorý prechádzal samostatným národotvorným procesom.

Je zrejmé, že obe spoločnosti vnímali česko-slovenské vzťahy rozdielne a vzájomnosť mala pre ne diametrálne odlišný význam. Obsah termínu vzájomnosť, ako ho poznáme a vnímame dnes – smerovanie od jedného k druhému a naopak, obojstranný a vzájomný vzťah, súvislosť – sa totiž vyvíjal a využíval podľa potreby. V sledovanom období bola vzájomnosť nástrojom zjednocovania v jazykovej, kultúrnej a politickej rovine. Navonok sa prejavovala ako mnohostranná pomoc a spolupráca medzi českým a slovenským národom, resp. medzi českou a slovenskou vetvou jedného národa. Diapazón jej pôsobenia zasahoval do kultúrnej, hospodárskej a politickej roviny. Podľa špecifických potrieb danej spoločnosti a doby sa menil dôraz na jednotlivé oblasti a spôsob argumentácie o potrebe vzájomnosti. Najdlhšie a najviditeľnejšie sa vzájomnosť prejavovala v kultúrnej oblasti, ktorej analýza je základom aj pre túto štúdiu.

Pojem vzájomnosť – špeciálne česko-slovenská⁴ – a jej aplikácia v českej spoločnosti koncom 19. a začiatkom 20. storočia je problém zložitý a ťažko jednoznačne

¹ URBAN, Z.: Problémy slovenského národného hnutia na konci 19. storočia, Praha 1972, s. 138. Ďalšie relevantné práce sú: TKADLEČKOVA-VANTUCHOVA, J.: Česi a Slováci v národnoslobodzovom boji po rakúsko-uhorského vyrovnania roku 1867, Bratislava 1970, 328 s.; JABLONICKÝ, J.: Príspevok k česko-slovenským vzťahom od konca 19. stor. do roku 1914, Historické štúdie, IV, 1958, s. 5–54.

² Spomeniem napr. aktivitu Rudolfa Pokorného, nadšeného slovakofila, ktorý sa v 80. rokoch 19. stor. zaslúžil o vznik Knihovny československé (v nej vyšlo do jeho smrti len niekoľko prác: napr. jeho Potulky po Slovensku a Literatura na Slovensku od Jaroslava Vlčka), ďalej išlo o literátov Adolfa Heyduka a Josefa Holečku.

³ Napríklad Josef Holeček v brožúre Podejme ruku Slováckům! chápal Slovensko ako rezervoár národných síl pre český národný zápas. URBAN, Z.: c. d., s. 140. Neskôr tieto myšlienky veľmi aktívne žurnalisticky popularizoval najmä Karel Kálal.

⁴ O nejasnosti pojmu svedčí aj skutočnosť, že v analyzovaných materiáloch Československej jednoty sa používa termín česko-slovenská aj československá vzájomnosť, a to bez ohľadu na autora a jeho ideový zámer.

definovateľný. Pri analýze dôvodov rozvíjania česko-slovenskej vzájomnosti od 90. rokov 19. storočia sa ukazujú ako prvotné mobilizujúce činitele národnostný útlak Slovákov v kontrapozícii voči národnostne sa rozvíjajúcim českým krajinám, a romantizujúce predstavy o zvláštnostiach slovenského ľudu, ktoré mali za úlohu citovo zainteresovať jednotlivcov. „Tyto dva motivy dodávaly československé vzájemnosti onoho jejího povrchního rázu, dle kterého podporování Slováků se jeví jako vzplanutí ohně, který však po krátkém čase zhasne – a sice, že se zájem o nás Slováci stával mezi bratry Čechy sportem, který si zjednal jednotlivých přívrženců, ale do širokých vrstev národa přejíti nemohl.“⁵ Postupne sa zvyšovala miera pragmatických postojov k česko-slovenskej vzájomnosti a určovali sa pomyselné hranice pri jej presadzovaní. Najefektívnejšie mohol program vzájomnosti naplňať spolok, ktorý umožňoval kooperáciu a postupne sa snažil o reálne akceptovanie špecifických potrieb českého a slovenského národa.

Sústavnú a koncepčnú prácu na budovaní česko-slovenskej spolupráce odštartovala Československá jednota roku 1896. Pohľad na podmienky vzniku a formovania samotného spolku, na jeho ideovú náplň, ako aj na vznik a riešenie viacerých vzájomných konfliktov pri presadzovaní jeho programových cieľov mi poslúžilo na analýzu pojmu česko-slovenská vzájomnosť, jeho chápania v okruhu slovákofilských pracovníkov združených v Československej jednote. Zároveň sa pokúšam o syntetizovanie jednotlivých fáz česko-slovenskej vzájomnosti. V danej časovej linii preto vnímam problémy, ako česká strana chápala vzájomnosť, aké ciele ňou sledovala a kedy a akým spôsobom ich modifikovala. Najdôkladnejšie na naznačené otázky odpovedajú interné materiály Československej jednoty. Problém možno analyzovať z pohľadu pracovníkov Československej jednoty na česko-slovenskú vzájomnosť, ako ho prezentovali v niektorých spolkových tlačiaci, program spolku nevynímajúc, a kľúčových slovákofilských prácach a z faktického stavu vzájomných personálnych vzťahov českých a slovenských predstaviteľov. Uvedomujem si limity skúmaných prameňov a relativnosť ich výpovednej hodnoty, takže nasledujúce riadky sú pokusom o nový pohľad do zložitej a mnoho-
vrstvej problematiky.

* * *

Už prvý pokus súkromného krúžku okolo R. Pokorného a vysokoškolského spolku Detvan založiť Československú jednotu roku 1886 sa hlásil ku koncepcii česko-slovenskej národnej jednoty. Neúspešné krátkodobé účinkovanie spolku zapríčinilo viacero faktorov, no najdôležitejším bola chýbajúca politická vôľa.⁶ Na jeho ciele však nadviazala nová generácia slovákofilov, ktorá sa roku 1895 rozhodla nanovo prebrať k životu odumretý spolok.

Impulzom konštituovania Jednoty ako nepolitického orgánu na rozvíjanie česko-slovenskej spolupráce bolo úspešné uskutočnenie Národopisej výstavy československej

⁵ Začiatky česko-slovenskej spolupráce takto charakterizoval autor (pravdepodobne Bohdan Pavlů) v programovom článku Podporování Slováků a český národ v revue Naše Slovensko, I, 1907, s. 2–4.

⁶ Aktivizáciu a smerovanie spolku spoluurčovali aj politické ciele Národnej strany slobodomyslej – mladočechov, ktorí sa angažovali aj pri zakladaní ďalších slovanofilských spolkov a českých národných jednot. VOJTĚCH, T.: Mladočeši a boj o politickou moc v Čechách, Praha 1980, s. 66; PELČÁKOVÁ, D.: Miesto spolku Československá jednota v českej politike a spoločnosti (1896–1914). Dizertačná práca, Bratislava 2003, s. 47–49.

v Prahe od 15. mája 1895 do 25. októbra 1895.⁷ Výstava dokumentovala úspechy a silu českého národa v monarchii. V pozadí sa prezentovalo vedomie spolupatričnosti s ostatným slovanským svetom a, nemenej dôležitú, opodstatnenosť snáh oficiálnej českej politiky o postupné štátoprávne vyrovnanie v rámci Predlitavska. Českí politickí predstavitelia hľadali podporu pre svoje ambiciózne politické plány u ďalších slovanských národov v rámci monarchie a nadviazali intenzívnejšie česko-slovenské osobné kontakty.⁸

Samotnú koncepciu výstavy pripravoval a dohliadal na ňu Výkonný výbor Národopisej výstavy československej v Prahe. Výstava mala predstaviť etnografický a literárny materiál z Čiech, Moravy a Slovenska. Nesnažila sa vyvolať dlhodobú a súvislú agitáciu v prospech česko-slovanských zblížovacích snáh.⁹ Prioritnou snahou organizátorov bolo posilnenie národného vedomia českého obyvateľstva. Slovákofili, aj keď mali snahu angažovať aj Slovákov, neuskutočnili žiadne manifestačné prejavy.¹⁰ Národopisnú výstavu navštívila 115-členná slovenská delegácia. Viedol ju Pavol Mudroň, predseda Slovenskej národnej strany, a slávnostne ju privítal predseda výstavy a riaditeľ Národného divadla v Prahe František Adolf Šubert.

Okrem novej vlny článkov o Slovensku v českej tlači sa pred začiatkom výstavy predstavila anonymná skupina osôb pod názvom Priatelja shody československej. Pokúsila sa predostrieť českým a slovenským politickým, vedeckým a kultúrnym pracovníkom riešenie otázky jednotného spisovného jazyka. Popredným českým a slovenským predstaviteľom rozoslali obežník, v ktorom uvádzali, že už dávnejšie slovenskí vodcovia súhlasili s rozvojom slovenčiny ako literárneho jazyka. Vedecké práce sa však mali podľa tohto dohovoru publikovať v češtine. Slováci podľa nich „...začali zabúdať“ na odkaz otcov úplne. Zabudli na národnú minulosť, staré svazky, zabudli na ideál tisícročný a vystavili si ideál nový. ... Od čias Svatopluka, kedy Nitra, mať slovenská, kvitla až po bojovníkov husitských a Českých Bratrov pevno stál ideál jednoty československej. Bývaly medzi tým doby priaznivé Slovákom a jejich ľudu: tam v nich hľá náš zlatý vek! Za terajší novotný ideál hovorí pädesiat krátkych rokov a hovorí smutne: Za starý hovorí rokov tisíc a často veľmi významne.“¹¹ Počas konania výstavy sa preto mali stretnúť a dohodnúť spoločný postup v otázke spisovného jazyka, aby sa utvrdila vzájomnosť.

⁷ Predchádzajúcu výstavu roku 1891 hodnotili: KOLÁŘ, F. – HLAVÁČKA, M.: Jubilejní výstava 1891, Slovo k historii č. 28. Praha 1991, s. 20–21.

⁸ Tvorbe slovenskej expozície a účasti slovenskej delegácie na nej sa venuje JURČIŠINOVÁ, N.: Československá jednota a jej kultúrno-spoločenské aktivity vo vzťahu k Slovensku (1896–1914). Dizertačná práca, HÚ SAV, Bratislava 2001, s. 24–28.

⁹ Organizátorov odradili aj skúsenosti s rakúskymi a uhorskými vládnymi a policajnými orgánmi, ktoré v súvislosti s pripravovanou národopisnou výstavou pozorne sledovali národnostný pohyb v jednotlivých župách. Z. Urban sa domnieva, že zvýšenú pozornosť uhorských politických orgánov si česká strana neželala, lebo mohla vyvolať nepriateľské postoje rakúskej vlády a skomplikovať tak presadenie českých štátnopolitických a hospodárskych cieľov. Pozri: URBAN, Z.: c. d., s. 150–151; TKADLEČKOVÁ, J.: Slovákofilské hnutie v českých zemích koncom 19. století, in: O vzájomných vzťahoch Čechov a Slovákov, Bratislava 1956, s. 218–229; JABLONICKÝ, J.: c. d.; RYCHLÍK, J.: Češi a Slováci ve 20. století. Československé vztahy 1914–1945, Bratislava 1997, s. 36–39.

¹⁰ URBAN, Z.: c. d., s. 152–154.

¹¹ Obežník publikoval a okomentoval Zdeněk Urban v citovanej práci Problémy slovenského národného hnutia na konci 19. stoletia na s. 155–158. Pozri tiež: JURČIŠINOVÁ, N.: c. d., s. 27; PELČÁKOVÁ, D.: c. d., s. 172–174.

Predpokladali, že sa v budúcnosti budú zakladať školy s vyučovaním v československom jazyku.¹²

Adresátom odpovedí, v ktorých mali vyjadriť slovenskí i českí predstavitelia svoj názor, bol Jaroslav Vlček, literárny vedec a jeden z ideológov česko-slovenskej vzájomnosti, no pravdepodobne s akciou nemal nič spoločné. Kto v skutočnosti stál za týmito snahami nie je známe.¹³ S iniciatívou „priateľov“ boli údajne uzrobení aj organizátori výstavy, ktorí ju mali prijať s ochotou a radosťou.

Slovenskí politickí a kultúrne predstavitelia vo svojej kolektívnej odpovedi na obežník odmietli túto snahu ako historicky prekonanú. „I keď by sme uznali absolútnu škodlivosť povýšenia slovenčiny na jazyk literárny a vzdelanostný, a opätne prinavrátanie sa k česko-slovenčine za čin spasný, obodrujúci a užitočný, my nevieme si nijako vysvetliť, jakým spôsobom, jakou auktoritou, jakou silou mohli by sme historické faktum odstrániť.“¹⁴ V otázke jednotného spisovného jazyka, ktorý v ich ponímaní najviac reprezentoval jednotu národa, sa teda zhoda oboch strán očakávať nedala. Pre slovenskú stranu bola existencia samostatnej slovenčiny faktom, ktorého akákoľvek zmena bola nemožná. Ďalšie otváranie tejto otázky z českej strany bolo podľa nich proti proklamovaným zásadám vzájomnosti. Niektoré názory z českej strany však naznačovali, že danú situáciu nevnímajú ako konečnú. Karel Kálal, jeden z najaktívnejších slovakofilov a znalcov Slovenska, odmietol vtedajšie snahy o jazykové zjednotenie, no nie z politickej neprijateľnosti tohto kroku, ale preto, že sa obával následného neprijatia vzájomnosti medzi Slovákami. „Kdyby se přece už nyní vydalo heslo jednoty jazykové, necht' upravit se tak, že to má být jazyk československý, t. j. že v něm bude živel český jako slovenský...“ A ďalej: „Až uvidí Slováci prospěch své vzájemnosti, porozumějí, že větší ještě bude z jednoty.“¹⁵ Vzájemnosť u neho nadobúdala význam predstupňa česko-slovenskej národnej jednoty.¹⁶

Aktivita „priateľov“ mala výrazne kontroverzné prvky, ktoré ohrozovali vzájomné česko-slovenské vzťahy. Ochladeniu vzťahov zabránila jednak pretrvávajúca nadšená atmosféra z práve konanej výstavy a fakt, že k iniciatíve tohto anonymného združenia sa oficiálne nepridala žiadna relevantná osobnosť z českej strany. Slovenskí predstavitelia ju odmietli z principiálnych dôvodov. Ich odpoveď bola v zmierlivom tóne: „Držme sa zatiaľ duchovnej, bratskej vzájomnej zhody, ktorej nič neuškodí tu slovenčina, tam čeština. Ukazujeme a dokazujeme zhodu skutkami!“¹⁷

Konanie a priebeh Národopisnej výstavy a rozporuplné prehlásenie „priateľov“ charakterizujú česko-slovenskú vzájomnosť a jej problémy od 90. rokov 19. storočia do vypuknutia 1. svetovej vojny. Zvláštna symbióza osvetových a širších národnopolitických cieľov nachádzala svojich zástancov, ale i odporcov na oboch brehoch rieky

¹² URBAN, Z.: c. d., s. 157.

¹³ Z. Urban spochybnil autorstvo a vodcovstvo Jaroslava Vlčka. Najpravdepodobnejším autorom, resp. spoluautorom bol Ján Smetanaj aj s ohľadom na jeho ďalšie aktivity. Obežník však určite nepripravoval sám.

¹⁴ Odpoveď slovenských národovcov uverejnil URBAN, Z.: c. d., s. 160.

¹⁵ URBAN, Z.: c. d., s. 162.

¹⁶ Kálal mal presadzovať názory niektorých českých politikov (K. Kramář, T. G. Masaryk) na vzájomnosť, ktorej cieľom malo byť úplné splnutie. URBAN, Z.: K česko-slovenským sblížovacím snahám v druhej polovici 19. storočia, in: PEKŇÍK, M. a kol.: c. d., s. 518.

¹⁷ Dokument publikoval URBAN, Z.: Problémy..., c. d., s. 160.

Moravy a pravidelne otvárala diskusiu o cieľoch česko-slovenskej vzájomnosti a spolupráce.

Presadzovateľom oboch týchto pólův sa stala aj novokonštituovaná Československá jednota, ktorá mala svoje ustanovujúce zhromaždenie roku 1896. Jej cieľom, v súlade s programom ostatných českých národných jednôt, bolo zamedziť odnárodňovanie v českých krajinách a pohraničí. Okrem toho aktívne pôsobila na Slovensku, kde sa snažila udržiavať a rozširovať svoje kontakty a posunúť hranicu pôsobenia svojho prvoradého cieľa. Ako už naznačila Národopisná výstava, súhra týchto dvoch smerov bola politicky ťažko zjednotiteľná. Pandorinu skrinku vzájomných kontroverzií tak niekoľkokrát otvorila aj Československá jednota a dostala sa do priamej konfrontácie českých a slovenských národných cieľov.

* * *

„Kdy bychom vzájemností dospěli k takovému sjednocení, že bychom byli v skutku národem jediným, byl by z toho i veliký prospěch politický. Moravané na štěstí zavrhlí učení německé o rozdílnosti Čechů a Moravců, a cítí se býti Čechy jedné krve a stejných cílů s bratry svými v Čechách. Kdy bychom docílili stejné národní jednoty se Slováci, vliv náš rozšířil by se za Litavu a Slováci by právem mohli poukazovati na mocné své bratry před Litavou. Vzrostl by počet náš a s ním naše sebevědomí...“ ... „Slováků je přes půltřetího milionu a bylo by nás tedy dohromady přes osm milionů, snad asi 8 300 000. ... To jest už pádný důvod politický, při takém čísle se už sebevědomě prsa vydmoú. Kdykoli se u nás podnikne co na prospěch Slovenska, běže se to tak, jako by se to činilo jen k vůli Slovensku. Úmyslně jsem věc obrátil poukázav, že na existenci Slováků a sjednocenosti naší s nimi musí nám záležeti k vůli nám samým a že cokoli dobrého pro Slováci vykonáme, konáme rovněž pro sebe.“¹⁸ Týmto slovmi charakterizoval Karel Kálal v začiatkoch práce Československej jednoty ciele budovania česko-slovenskej vzájomnosti pre českú verejnosť. Jeho utilitaristické argumenty jasne zdôvodňovali potrebu práce pre Slovensko a pre celý český, resp. československý národ. Okrem vyčíslených pozitív sa však v článku nachádzajú aj pochybnosti narážajúce na neexistenciu vedomia spoločného národného celku Čechov, Moravanov, Slezanov a Slovákov. Základnou úlohou, ktorú mala sledovať Československá jednota, bolo podľa Kálala programovo budovať vedomie jedného národa a presadzovať ho v českej a slovenskej spoločnosti. Budúcemu politickému zjednoteniu mala predchádzať kultúrna a jazyková jednota. Kálal v časti Úkoly vzájemnosti analyzoval kroky, ktoré bolo potrebné z českej strany postupne uskutočňovať s cieľom udržania Slovákov na stupni „mravnosti“¹⁹ a osvety a a najmä pracovať na jazykovom zjednotení. Zdôrazňoval, že len jazykové zjednotenie nestačí, pretože ono samotné nezaručuje potrebnú ochranu pred maďarizáciou. „Vzájemnost musí začíti odjinud; představujeme si ji jako rozsáhlou a hlubokou

¹⁸ Osvěta, 8, 1897, čl. K. Kálal: O československé vzájemnosti, s. 687.

¹⁹ Pod „mravností“ chápal Kálal najmä striednosť v pití alkoholu, ktorý ohrozuje všetky skupiny obyvateľstva a tým i „mravní základy národa“. Šírením osvety zasa mali Slováci prekonávať konzervatívne náboženské a spoločenské predsudky a mali sa tak dostať na úroveň moderného národa. Osvěta, c. d., s. 688.

práci kulturní. „²⁰ Osveta a mravnosť musia preniknúť do všetkých vrstiev slovenskej spoločnosti, najmä medzi mládež a učiteľský stav.

Československá jednota sa deklarovala ako spolok s čisto kultúrnou činnosťou, ktorá však mala širšie politické súvislosti. Na svojom ustanovujúcom valnom zhromaždení prostredníctvom svojho starostu, lingvistu Františka Pastrnka, vyjadrila svoju podporu krajanom na Morave, v Sliezsku, na Slovensku a v Rakúsku a prisľúbila šírenie osvety a českého vplyvu prostredníctvom českej knihy. Praktické napĺňanie tohto programu, ktorý sa už uplatňoval v Sliezsku, predstavil Václav J. Kľofáč. Analogicky sa malo postupovať aj na Slovensku a v Dolnom Rakúsku. Knižná akcia, ako sa neskôr nazvala, zahŕňala vytvorenie zásielky z darovaných knižných publikácií, časopisov a kalendárov v českom jazyku a jej zaslania do vybranej lokality. Spočiatku ju zabezpečoval V. Kľofáč, neskôr prešla pod Akademický odbor Československej jednoty. Knižnice sa rozmiestňovali podľa odporúčania slovenských dôverníkov a za dodržiavania bezpečnostných opatrení, ktoré mali ochrániť jednotlivé zásielky aj ich prijímateľov. Prvou publikáciou ponúkanou pre potreby Jednoty boli Potulky po Slovensku od Rudolfa Pokorného,²¹ ktorá neskôr slúžila ako propagačná práca pre záujemcov o turistiku z Klubu českých turistov.²²

Slovenskí spolupracovníci Jednoty považovali za najdôležitejšiu úlohu, ktorú knižná akcia na Slovensku plnila, jej osvetovú a vzdelávaciu funkciu, no uvedomovali si aj vzniknutý jazykový aspekt. Dôverník Jednoty Emil Stodola si prial, aby sa na Slovensko expedovali aj knihy tlačené v Čechách po slovensky, „aby u ľudu chuť a láska ke čtení vůbec napřed se vzbudila.“ Najobľúbenejšie mali byť povesti a rozprávky.²³ Andrej Kmeť zasa predpokladal rozšírenie českej vedeckej spisby.²⁴ Samuel Daxner schvaľoval knižnú akciu, ale k zasielaniu istého typu literatúry sa vyjadroval skepticky. Podľa neho boli publikácie Květy mládeže a Malý čtenář nevhodné pre slovenské deti a navrhoval slovenské povesti a rozprávky.²⁵ Tu spomenuté názory slovenských predstaviteľov svedčia, okrem iného, aj o úrovni vzdelanosti na Slovensku.

Knižná akcia bola najdlhšie trvajúcou a najúspešnejšou aktivitou Československej jednoty. Jej vplyv na Slovensko, počet dodaných knižníc, ich obsahovú stránku a rozmiestnenie na území Slovenska podrobne skúmala Nadežda Jurčišinová.²⁶ Autorka

²⁰ Tamže.

²¹ Literární archiv Památníku národního písemnictví, Praha (ďalej LA PNP), f. Československá jednota (f. ČJ), zápis z konania výborovej schôdze z 2. 7. 1896.

²² Tamže, zápis... 14. 1. 1897.

²³ LA PNP, f. ČJ, zápis... 29. 4. 1897.

²⁴ LA PNP, f. F. Pastrnek, List A. Kmeť a F. Pastrnkovi z 18. 6. 1896.

²⁵ LA PNP, f. ČJ, zápis... 7. 7. 1898.

²⁶ Pozri JURČIŠINOVÁ, N.: c. d., s. 220–231. Pre porovnanie tu uvádzam údaje z materiálov Československej jednoty. Podľa nich bolo za obdobie 1896–1914 založených spolu 277 knižníc na území Slovenska, Sliezska a Dolného Rakúska. Nie je však možné podľa týchto údajov lokalizovať jednotlivé knižnice. LA PNP, f. ČJ, kart. 15, fasc. Pokladniční obrat Československé jednoty za 40 let působení od roku 1896–1936. Údaje, ktoré zistila N. Jurčišinová sú význačené polotučne, v práci podáva aj prehľad ich rozmiestnenia v rámci Slovenska.

Rok 1896: 35 knižníc,	1903: 22 / 22	1910: 10 / 10
1897: 10 / 5	1904: neznámy údaj /	1911: 44 / 29
1898: 8 / 23	1905: údaj 2590 zväzkov	1912: 30 / 30
	zodpovedá asi 30 knižniciam /	1913: 31 / 31
1899: 8 / 9	1906: 7 / 7	1914: neznámy údaj

tiež zmapovala rozmiestnenie slovenských kníh a tlačí v Čechách a na Morave, ktoré podľa jej záverov prebiehalo paralelne s rozširovaním českých kníh na Slovensku. Domnievam sa však, že táto časť knižnej akcie, zameraná na oboznamovanie českých obyvateľov so slovenskou produkciou, nastala neskôr, keď slovenskí spolupracovníci Jednoty upozornili aj na potrebu spätnej vazby. Táto následnosť sa mi zdá logická aj vzhľadom na nedostatok vlastnej slovenskej literatúry. Jednota, samozrejme, mala dobrý prehľad o vydavateľskej činnosti na Slovensku, vo svojej spolkovkej knižnici mala viaceré spisy o Slovensku a slovenské knihy, ktoré dostala darom. Odoberala tiež všetky slovenské noviny a časopisy.²⁷

Z prvotnej snahy o implementovanie češtiny do slovenského prostredia pomocou vzdelávacej literatúry sa postupne vyvinula vydavateľská a podporná činnosť Jednoty. Tú navrhoval už Anton Bielek, slovenský vydavateľ, na začiatku knižnej akcie. Podľa neho sa Jednota mala venovať aj edičnej aktivite: mala sa orientovať na lacné spisy pre ľud, kde by sa rozvíjalo sebavedomie Slovákov. Okrem toho sa mala zaujímať aj o vydávanie lacného ľudového týždenníka.²⁸ Po zvážení svojich možností súhlasila Jednota s podporovaním vydavateľa, ktorý by sa na to podujal.²⁹ Rovnako prisľúbila pomoc pri vydávaní lacných spisov pre ľud, problémom však bol autorský kolektív.³⁰ Iný návrh chcel, aby sa podľa českých prameňov spracovalo niečo po slovensky, prípadne mal Bielek vydať prácu podobného rázu. Predstavy slovenských spolupracovníkov kladli pred spolok ďalšie, niekedy až nereálne, úlohy vo vydávaní tlačí v slovenčine, resp. v poskytnutí finančnej podpory.

Československá jednota sa neobmedzila len na pasívne podporovanie vydavateľskej činnosti, no sama alebo v spolupráci s ďalšími spolkami pripravila viaceré práce o Slovensku. Často boli dvojazyčné, no napriek tomu sa nestretli s jednoznačnou podporou na českej i slovenskej strane. Azda najväčším zakopnutím Jednoty bola príprava českého prekladu práce Samuela Czambela Minulost, přítomnost a budoucnost československé národní jednoty. Kulturní a politická studie. Práca vyšla v českom preklade v Prahe roku 1904 s finančnou podporou Českej akadémie pre vedy, slovesnosť a umenie³¹ a s podporou Československej jednoty³² a jej starostu Františka Pastrnka. Preložil ju Eduard Guller, študent medicíny zo Slovenska. Okrem samotného prekladu bola česká publikácia doplnená o prekladateľove poznámky s aktualizácnym zámerom a upresňovaním chybných autorských poznámok a prehľadom kritik Czambelovej práce, ktorá kriticky vnímala snahy o československú jazykovú jednotu z pohľadu ďalšej

1900: 6	1907: 17 / 17
1901: 7	1908: 12 / 12
1902: neznámy údaj / 24	1909: neznámy údaj / 8

²⁷ Podľa svojej momentálnej finančnej situácie ich počet buď obmedzila alebo zastavila, aby finančne podporila študentskú akciu, ktorá mala vždy prioritu.

²⁸ LA PNP, f. ČJ, zápis... 6. 5. 1897.

²⁹ Tamže, zápis... 13. 5. 1897. Oným podporovaným vydavateľom sa stal sám Bielek a jeho Ľudové Noviny, okrem toho to boli aj ďalšie slovenské noviny a časopisy. Podrobne pozri: JURČIŠINOVÁ, N.: c. d., s. 169–182.

³⁰ Tamže. Bielek v odpovedi menoval napr. Pavla Zocha, Rudolfa Markoviča, Michala Bodického.

³¹ Maďarský originál práce vyšiel roku 1902 v Budapešti.

³² LA PNP, zápis... 11. 3. 1904. Situácia bola pre Jednotu o to zložitejšia, že podporovala vydávanie brožúr o „zotročovaní Slovákov Maďarmi“.

existencie slovenského jazyka.³³ Recenzie na ňu vychádzali počas roka 1903, keď vyšlo maďarské vydanie. Kniha, hoci vyšla v maďarčine, mierila k slovenským čitateľom. Prekladateľov úvod k Czambelovej práci bol jasne ideovo vyhranený pre jazykovú jednotu a na Slovensku bolo tak pochopené aj vydanie práce podporené negatívnymi kritikami z českej strany.

Na slovenskej strane mala Czambelova štúdia veľkého ochrancu v osobe Jozefa Škultétyho: „Kto je nie slepý, vidí, v čom sme my Slováci. Pochopí, že bez slovenčiny boli by sme ako rozviazaný snop. A v Čechách i na Morave v takéto časy (pod titulom, že idú nám pomáhať) nemajú nič pilnejšieho, ako hýbať otázkou slovenského spisovného jazyka a podkopávať slovenčinu.“³⁴ Dovtedajší starosta Československej jednoty F. Pastřnek však patril práve k tej skupine, ktorá presadzovala jazykovú jednotu.³⁵ Hoci v rámci spolku vystupoval umiernené, jeho vedecká práca smerovala k potvrdeniu tohto cieľa. V reakcii na Czambelovu prácu napísal: „Jest věci českých filologů vyvrátiti theorie Czambelovy a dokázati, že slovenština je dialektem češtiny a že jest větví onoho kmene slovanského jazyka, z něhož se český jazyk vyvinul...“³⁶ Po vlne kritiky, ktorá nasledovala po vydaní práce, sa Pastřnek vzdal postu starostu Jednoty.

Po tejto skúsenosti sa Jednota snažila nedávať príležitosť na ďalšie konfrontácie v rámci jazykovej otázky. Repríza sa však predsa len konala. Konflikt sa objavil po kritike Národných novin, že Jednota podporovala Ľudové noviny Antona Bielka (zomrel začiatkom roka 1911), aby mohla počesť Slovensko. Tento názor prebrala nielen slovenská, ale aj maďarská tlač.³⁷ Československá jednota vydala v tejto súvislosti verejnú prehlásenie, v ktorom sa uvádzalo: „Československá jednota na své valné hromadě ... prohlásila vzhledem k posledním projevům v slovenské veřejnosti, vyvolaným po smrti redaktora Bielka, že nikdy nepodporovala žádný slovenský časopis pod podmínkou počestiti Slovensko. Československá jednota nestaví vzájemnost na základ jazykového sloučení, proto strachy a pověsti o počestřovacích snahách, ozývající se v části slovenské a maďarské veřejnosti ... jsou liché. Pod vzájemností rozumíme jen kulturní a hospodářskou vzájemnou pomoc a sblížení.“³⁸ Predstavitelia Jednoty podľa prehlásenia uverejneného v českých a slovenských novinách lojálne uznali jazykový stav a zdôraznili v ňom, že na národnej prislúšnosti, ktorú príroda a história spoločne vytvorili, nemôže

³³ K jazykovej stránke sporu v Czambelovej publikácii pozri najmä: PELČÁKOVÁ, D.: c. d., s. 178–181; tiež: PODRIMAVSKÝ, M.: Spoločensko-politický kontext pôsobenia Sama Czambla, In: Literárno-múzejný letopis 15., Martin 1981, s. 212–220; BOSÁK, J.: Sociolingvistické aspekty jazykovej situácie na prelome 19. a 20. storočia, In: Slovensko na začiatku 20. storočia. Spoločnosť, štát a národ v súradniciach doby, Bratislava 1999, s. 215–222.

³⁴ CZAMBEL, S.: Minulost, přítomnost a budoucnost česko-slovenské národní jednoty, Praha 1904, s. 100.

³⁵ Pastřnekov príspevok v zborníku Slovensko (Praha 1901) sa venoval vývoju slovenského jazyka. Uznával právo Slovákov na sebaurčenie aj po jazykovej stránke a „uhersko-slovenskú“ literatúru hodnotil ako veľmi potrebnú. Ďalej však tvrdil, že jedinou cestou na záchranu uhorských Slovákov je kultúrna jednota s českým národom. „Zakladateli nové slovenské literatury měli úmysl nejšlechtetnější... tato samostatná písemnost uhersko-slovenská nesplnila naději, které se do ní vkládaly. ... Pevným základem muže býti jen kulturní jednota s ostatním národem českým. ... Otázka slovenská jest otázkou našeho vlastního rozvoje. Za dob úpadku našeho nastalo třešnění; až dostoupíme někdejší své historické výše, rozhodne se ve prospěch naší otázky slovenská.“ Cit. podľa Československá Vzájemnost I, 1903, s. 124–125.

³⁶ CZAMBEL, S.: c. d., s. 122.

³⁷ LA PNP, tamže, zápis z valného zhromaždenia konaného 6. 4. 1911.

³⁸ Tamže. Tiež XVI. výroční zpráva Československé jednoty za správní rok 1911. Praha 1912, s. 12.

nič zmeniť ani Čech ani Slovák.³⁹ Len rok predtým vo svojej výročnej správe Jednota konštatovala, že vzájomný pomer Čechov a Slovákov sa podarilo vyjasniť a vytýčil sa smer cesty, ktorou sa má dosiahnuť obnovenie opätovnej jednoty československej.⁴⁰

Žiadne iné dovtedajšie ani nasledujúce prehlásenie nevyjadrovalo tak jasne hlbku sporu o jazykovej otázke medzi českými a slovenskými predstaviteľmi. Po tomto spolok tému jazykovej otázky neotváral, hoci sa stále objavovali drobné nedorozumenia a jednotliví pracovníci Jednoty oficiálnu líniu neprijímali bez výhrad.⁴¹ Rôzne názory hodnotili aj vydavateľskú činnosť Jednoty.⁴² Predstaviť spolku to neodradilo, napriek viacerým sporom mali tieto aktivity pozitívny vplyv na formovanie česko-slovenskej spolupráce. Pomáhali postupne vytvárať realističnejšie názory o tom druhom. Podporovať načrtnutú líniu mala aj publicistika, ktorá však prejavovala nezáujem o informácie o Slovensku⁴³ a o činnosti Jednoty.

Československá jednota sa nespoliehala len na žurnalistickú prácu a informácie o Slovensku posúvala českej verejnosti aj inými kanálmi. S udomáčňovaním slovenských kníh v českých krajinách v prvom desaťročí 20. storočia je spojená zaujímavá snaha o presadenie slovenských kníh alebo kníh so slovenskou tematikou, konkrétne Slovenskej čítanky, do učiteľských a žiackych knižníc, resp. na stredné školy.⁴⁴ Literárny odbor Jednoty pripravil tiež zoznam 15 výberových kníh vhodných ako propagácia slovenskej literatúry pre študentov⁴⁵ a ako prostriedok na začlenenie slovenských reálií do osnov stredných škôl v českých krajinách v spolupráci s Ústrednou Maticou školskou. Vypracovaný zoznam sa zasielal na stredné školy v Čechách a na Morave so žiadosťou, aby si ich zakúpili do knižníc.⁴⁶ Abiturientom ich Jednota poskytovala darom. Pomocou rozširovania slovenskej knihy sa sledoval cieľ, aby „budoucí inteligence česká měla již na střední škole nabýti přesvědčení, že slovenská literatura jest i jejím vlastnictvím. Proto bylo usilováno o zařazení slovenských článků do českých učebnic a zavedení slovenštiny a slov. literatury do učitelských a profesorských zkoušek.“⁴⁷ Ďalšou cestou boli prednášky slovenských predstaviteľov a spolupracovníkov Jednoty, kde sa propagovala aj

³⁹ Tamže.

⁴⁰ Výroční zpráva Československé jednoty v Praze za správní rok 1910. Časť: jednatel'ská správa, s. 3. Nebolo špecifikované, či sa myslí kultúrna československá jednota, alebo aj jazyková.

⁴¹ Podrobnejšie: PELČÁKOVÁ, D.: c. d., s. 182–184.

⁴² Publikáčná činnosť, na ktorej sa zúčastňovala aj Jednota, bola pod neustálym drobnohlľadom. Kriticky sa hodnotili najmä práce: Slovensko, zborník statí venovaných kraji a ľudu slovenskému. (redakcia L. Niederle, F. Pastřnek, J. Vlček). 1901, či Slovenská čítanka. (redakcia F. Bílý). 1911. Posledne menovaná reagovala aj na práve prebiehaný spor o jazykovej otázke. Jedna z recenzií hodnotila Slovenskú čítanku: „rozházená, dost divně uspořádána, neúplná a zase přeplněná“, ale napriek tomu „získáváme z ní poznání, že mezi Čechy a Slováky je už dobře, že staré spory jsou nezapomenuty, ale mužně vyřízeny nebo vyřizovány, že theoretická formule pro poměr Slováků a Čechů se našla, byla na obou stranách schválena a že se vědomě a s chutí pracuje na tom, aby se slovo stalo tělem. Ta formulace zní: jeden národ a dvě spisovná nářečí.“ In: Moravsko-slezská revue, VIII., 1912, s. 388–389.

⁴³ Výnimku snád tvorili len tlačové orgány realistov Čas a Naše doba. Analýzu uverejnených článkov a ich štruktúru v Našej dobe spracoval HARNÁ, J.: c. d., Moderní dějiny 5, s. 7–24.

⁴⁴ LA PNP, f. ČJ, zápis... 31. 1. 1912.

⁴⁵ Zoznam uvádza ROTNÁGL, J.: Češi a Slováci. Vzpomínky a úvahy nad dopisy a zápisky z let 1907–1918, Praha 1945, s. 108–109.

⁴⁶ Tamže, s. 108; tiež Slovenská literatúra na českých školách, In: Průdy IV., 1912/13, s. 216–217.

⁴⁷ ROTNÁGL, J.: Češi a Slováci... c. d., s. 109.

slovenská tlač, najmä v súvislosti s jej prenasledovaním zo strany maďarskej vlády.⁴⁸ Výsledok tejto činnosti sa objavil ešte pred vypuknutím 1. svetovej vojny, keď sa zvýšil počet novin a časopisov, ktoré informovali o dianí na Slovensku. Napríklad aprílové číslo časopisu *Rozkvet* bolo celé venované Slovensku.⁴⁹ Literárny odbor Československej jednoty prišiel tiež s návrhom vydať slovenský poľnohospodársky katechizmus v spolupráci s českými odborníkmi, kde by prevládali slovenské články, ale objavili by sa aj české.⁵⁰

Ako už bolo naznačené, pozitívny krok spravilo hnutie za česko-slovenskú vzájomnosť po udalostiach v Černej v roku 1907. Všeobecné rozhorčenie nad konaním uhorskej vlády a pomoc slovanskému bratovi hlásali mnohé články a podporné akcie. Systematický program československej vzájomnosti navrhoval rozsiahly článok v časopise *Pokrok*.⁵¹ Autor v 16 bodoch zosummarizoval aktuálne úlohy pre československú vzájomnosť. Medzi mnohými návrhmi presadzoval najmä zvýšenie aktivity Československej jednoty pri zakladaní miestnych odborov, poskytovaní podrobných informácií o utrpení Slovákov aj v cudzojazyčnej tlači. Malo sa ďalej pracovať na knižnej akcii a na uverejňovaní informácií o Slovensku v českých periodikách. Okrem týchto bodov, ktoré zväčša už naplňala vo svojej činnosti Jednota, vyzýval českých umelcov k návštevám Slovenska a spomenul tiež úlohu českých ženských spolkov.

Jedným z vydatých pokusov o rozšírenie znalostí o Slovensku v českej verejnosti bolo vydávanie revue *Naše Slovensko*. Majiteľ, vydavateľ a zodpovedný redaktor v jednej osobe Antonín Reis sa pridržiaval prvotného zámeru, ktorý konzultoval aj s Československou jednotou, že bude informovať o uhorských Slovákoch a obhajovať ich záujmy. Obrázkový časopis mesačne prinášal informácie o uhorských národnostných pomeroch a postavení Slovákov, uverejňoval národopisné, historické, sociologické a kultúrne skice. Príspevky boli dvojazyčné a vysoké percento článkov pochádzalo z pera slovenských autorov sympatizujúcich s myšlienkou československej národnej jednoty. Keďže revue plnila informatívnu úlohu, spravidla sa v nej nenachádzali články, ktoré by polemizovali s rozdielnymi politickými postojmi slovenských predstaviteľov o česko-slovenskej vzájomnosti. Bola to dvojsečná zbraň, pretože v českej verejnosti sa tak mohol fixovať pocit, že česko-slovenská spolupráca je bezproblémová a Slováci prijímajú český názor o československej národnej jednote.

Výnimku tvoril seriál článkov o československých snahách v druhom ročníku vydávania revue. Vznikol ako reakcia na prácu Sama Czambela Slováci a ich reč, ktorá vyšla roku 1903 v Budapešti. V siedmich častiach seriálu sa analyzoval problém národa a jeho chápania v súdobých teoretických prácach, rozdelenia literárneho československého kmeňa, jeho reči a snáh o československú jednotu. Anonymný autor⁵² vnímal ako najzložitejší problém existenciu spisovného slovenského jazyka, lebo ľahšie bolo vytvoriť slovenskú spisovnú gramatiku, „ako teraz po temer 100 ročnom vývine spojiť čiastky, keď i nie heterogénne, ale predsa nepomerne viac odcudzené, oddialené od seba.“ Podľa

⁴⁸ Tamže.

⁴⁹ XVII. Výročná zpráva Československej jednoty za správny rok 1912. Časopis *Rozkvet*, ktorý patrila agrárnikom, uverejnil v tomto čísle staršie články o Slovensku.

⁵⁰ LA PNP, f. ČJ, zápis... 12. 3. 1912.

⁵¹ Článok prebralo aj *Naše Slovensko*, I. 1907, čl. „Verus“: Jak budeme pracovati pro Slovensko?, s. 140–142.

⁵² Podľa zamerania článku sa domnievam, že išlo o Bohdana Pavlu, resp. niektorého z prúdístov.

neho stála snaha o československú myšlienku pred dvoma úlohami: úspešne riešiť postavenie slovenského národného a jeho kultúrneho života a vystihnúť úlohy a oprávnenosť samostatnej slovenskej spisovnej reči.⁵³ Slovenský spisovný jazyk považoval za vec provinciálnu, pričom národ sa musí opierať o vyšší princíp – podľa neho o myšlienku československej národnej jednoty.⁵⁴ Aj ďalšie argumenty smerovali k záveru, že slovenský národ je integrálnou čiastkou československého národa, ktorá sa v historickom vývoji diferencovala od českého.⁵⁵ „Zdarné riešenie československej otázky nenie teda podmienené riešením filologickej stránky tohoto problému, dohodnutie sa v tomto ohľade môže iba napomáhať šírenie sa citu národnej spolupatričnosti. Preto nekladú moderní ... pracovníci za československú vzájomnosť hlavnú váhu na rečové splnutie, poťažne nihilizovanie slovenčiny, ale na reálnu podstatu hospodárskeho a kultúrneho spolupôsobenia a splnutia.“⁵⁶ Ich prostriedkom má byť česká kniha, ktorá prinesie európsku kultúru na Slovensko. Povinnosťou českého národa bolo, podľa autora, „napnúť všetky sily na zachovanie Slovenska pre seba i pre nás“, rozšíriť myšlienku česko-slovenskej vzájomnosti na každého jednotlivca v Čechách a na Morave a pokračovať v dovtedajších praktických krokoch. „Český národ si musí Slovensko v prvom slova smyslu okupovať, vydobíť. Bez sentimentalnosti, bez ohľadu na tú alebo onú osobu musí postupovať.“ Nedá sa však očakávať, pokračoval autor, že Slováci sa vzdajú svojho jazyka. Enormné úsilie na presadení myšlienky československej jednoty malo začať aj na politickom (vytvorením československej strany na Slovensku), hospodárskom a finančnom poli. Významnú úlohu najmä pri odmaďarčovaní malo naďalej zohrávať české školstvo a jeho väčší vplyv na slovenských študentov všetkých odborných a vekových kategórií. K nemu sa mala pridať česká veda, ktorá špeciálne v oblasti historického a lingvistického výskumu mala upravovať tendencie maďarské výskumy. „Kto je v prvom rade povinný pripravovať a oboznamovať českému národu a samým Slovákom Slovensko, lásku k nemu a porozumenie šíriť, ak nie česká veda? Veď je smiešne a priam ponižujúce pre Čechov, že Angličan (R. W. Seton Watson – pozn. D. P.) prísť musel, aby ukázal svetu, čo vlastne Slovák je, že patrí ku československému kmeňu...“⁵⁷ Články zhrnuli dovtedajšie hlavné pročeskoslovenské argumenty a podali ich českej i slovenskej verejnosti. Autor považoval za životaschopnú myšlienku budovania hospodárskej a politickej spolupráce. V konečnom dôsledku sa však aj očakávaná hospodárska spolupráca prejavila ako zložitá.⁵⁸ Je príznačné, že *Naše Slovensko* neuverejnilo žiadnu reakciu na názory, ktoré tak otvorene formulovali kultúrnu závislosť slovenského národa. Nevylučujem však ani možnosť, že vydavateľ, poučený z minulosti, sa vedome nepúšťal do diskusií, ktoré mohli ohrozovať jeho časopis.

Teoretické chápanie vzájomnosti v kruhoch Československej jednoty prešlo rovnako výrazným vývojom. Nepochybne ho ovplyvňovali vzájomné vzťahy. V zápise z III. valného zhromaždenia Jednoty z roku 1898 sa explicitne spomína budovanie

⁵³ *Naše Slovensko*, II., 1909, č. 7, čl. Československé snahy, s. 289.

⁵⁴ Tamže, s. 289–294.

⁵⁵ *Naše Slovensko*, II., 1909, č. 8, s. 344.

⁵⁶ *Naše Slovensko*, II., 1909, č. 10–11, s. 383.

⁵⁷ Tamže, s. 388–389.

⁵⁸ Hospodárskej vzájomnosti sa venuje HOLEC, R.: Agrárne hnutie na Slovensku v kontexte československých vzťahov do vzniku ČSR, In: Česko-slovenská historická ročenka 4, Brno, 1999, s. 66–81; HOLEC, R.: K problémom česko-slovenskej kapitálovej spolupráce do roku 1918. In: *Ľudia – peniaze – banky*. Zborník z konferencie. NBS, Bratislava 2003, s. 243–259.

kultúrnej jednoty československej. Hovorí sa v ňom, že „v kultúrni jednotě československé jest jediná spása obou našich větví národních. Jest odkazem našich dějin, našich buditelů – i Palackého – program náš viděti v součinnosti obou těchto větví.“⁵⁹ V zápiscích z dvoch predchádzajúcich valných zhromaždení takého myšlienky nenájdeme, pravdepodobne aj z dôvodu cizelovania programu Jednoty. Vyjadrenie zostalo v rovine predstáv o dvoch vetvách jedného národa. Zdôrazňovanie „jedinej spásy oboch našich vetví“ a poukazovanie na program buditeľov môže v tomto prípade smerovať tak do českej, ako aj slovenskej spoločnosti. V českej hľadali predstavitelia Jednoty ako toľkokrát predtým a toľkokrát potom morálne ohodnotenie svojich snáh. Palackého program českého štátneho práva, ktorý bol alfou a omegou českých štátoprávných snáh, mal podľa nich upriamiť ešte väčšiu pozornosť na Slovensko. Formulácia o kultúrnej jednote mala nájsť svojich priaznivcov aj na Slovensku. Dovtedajšia organizačná práca bola dostatočne vypovedajúca a otvorene prijímaná na slovenskej strane. To predstaviteľov Jednoty presvedčilo o oprávnení vydať prehlásenie o potrebe kultúrnej jednoty. Akoby títo zabudli na zatiaľ len blahosklonné odmietanie jazykovej jednoty počas národopisnej výstavy roku 1895 zo strany slovenských predstaviteľov.

Osobnostné spory a organizačná kríza Jednoty po roku 1904 priniesli aj takéto prehlásenie o potrebe jej práce: „Co života je schopné, se organisuje, a proto, že chceme žiti, že chceme v životě svém podati důkazu, jest nám dlužno setrvati v organisaci, byť i to i tam jsme se s něčím nesrovnávali a dbáti toho, aby elementy, které ke zlučování jsou schopné a ochotné, k nám se přivinuly, nás zesílily a tak abychom došli cíle, ke kterému jsme se spojili, totiž, abychom, všechny větve národa českého třeba po různých zemích rozptýlené, alespoň v jednu duchovní jednotu spojili, ovšem s ponecháním všech zvláštních individuálních vlastností.“⁶⁰ Tu už nastal istý posun v chápaní vzájomnosti: zdôrazňovala sa sice duchovná jednota jednotlivých kmeňov, ale jedným dychom sa im tiež priznávalo právo na ponechanie si svojich individuálnych špecifik. Chápanie slovenskej vetvy ako súčasť československého národa s istými rozdielnymi vlastnosťami bolo typické pre toto obdobie vývoja vzťahu českej spoločnosti ku Slovensku.

Počas česko-slovenských porád v Luhačovicích roku 1910, ktoré boli venované najmä rozširovaniu spolupráce na hospodárskom poli, sa prerokúvala aj otázka pôsobenia Jednoty na obyvateľov v Čechách a na Morave.⁶¹ Diskusia posunula aj význam česko-slovenskej vzájomnosti. Širšia verejnosť mala byť spracúvaná v zmysle československého zblíženia. Termíny duchovná, literárna a kultúrna jednota, často sa vyskytujúce v materiáloch z prelomu storočí⁶², nahradilo menej konfrontačné zblížovanie. O rok neskôr sa v súvislosti so spomenutou kauzou o počesťovacích snahách prostredníctvom slovenskej tlače hovorilo o dosiahnutí československej kultúrnej a hospodárskej jednoty aj o vzájomnej kultúrnej a hospodárskej pomoci a zblížení. Nanovo sa tak zjednotilo používanie oboch spojení a zahmlil sa ich skutočný význam. V tomto období nastal príklon k neotváraníu kontroverzných tém v česko-slovenských vzťahoch medzi členmi Československej jednoty pri zachovaní zrozumiteľnej argumentácie pre českú verejnosť.

⁵⁹ Tamže, zápis z III. valného zhromaždenia konaného dňa 17. mája 1898.

⁶⁰ Tamže, zápis z valného zhromaždenia zo 16. 7. 1904

⁶¹ Medzi prednášajúcimi zo slovenskej strany boli Pavol Blaho, Milan Hodža, Metod Matej Bella, Karol A. Medvecký, Ľudovít Bazovský a Štefán Fajnor. Tamže, zápis... 27. 9. 1910.

⁶² Názor F. L. Riegra o kultúrnem združení Slováků s Čechmi som citovala vyššie, rovnako aj Kálalov príspevok v časopise *Osvěta*.

K čiastočnému kompromisu v pojmovej oblasti nepochybne dopomohli intenzívnejšie česko-slovenské styky na polooficiálnej úrovni, akými boli luhačovické stretnutia. Do tohto obdobia spadá aj posun v cieľoch vzájomnosti. Podľa neskoršieho materiálu sa charakterizovala česko-slovenská vzájomnosť ako „snaha po prohloubení obapolného poznání Čechů a Slováků a jejich součinnost na poli osvětovém, hospodářském a konečně i politickém.“⁶³ V tom istom materiáli sa rozlišuje aj uskutočňovanie kultúrnej československej jednoty v rámci školských potrieb Slovenska najmä stredoškolských študentov, ktorí boli vylúčení po roku 1913 zo štúdia v Uhorsku pre pestovanie materinského jazyka.⁶⁴ A konečne, knižnú akciu s odstupom času hodnotil Josef Rotnagl, starosta spolku od roku 1911, takto: „Účel české knihy nebyl počesťovati, ale zvedati kulturní niveau celku, aby obstál v těžkých bojích.“⁶⁵

* * *

Problém československej vzájomnosti a jej uplatňovania v česko-slovenských vzťahoch je samozrejme omnoho širší a prechádza všetkými rovinami a činnosťami práce Československej jednoty a ďalších slovákofilov. Na jeho pochopenie je potrebná dôkladná analýza jazykovej otázky, hospodárskej i politickej spolupráce. Možno konštatovať, že česko-slovenská vzájomnosť sa teoreticky opierala o chápanie národa ako kultúrnej jednotky, ktorá bez ohľadu na jazyk združovala prislušníkov českého a slovenského etnika.

Skúmané materiály ukázali, že sa presadzovala v danom období v troch hlavných fázach. Určitú živelnosť charakterizujú 80. roky spojené s existenciou prvej Československej jednoty, keď bol program vzájomnosti neurčitý, neprepracovaný. Vzájomnosť sa chápala ako ideová zhoda, čo je pojem veľmi abstraktný. Národopisná výstava a založenie Československej jednoty roku 1896 prebiehalo v inej politickej situácii. Program spolku a vzájomnosti sa orientoval na kultúrno-politické presadzovanie česko-slovenskej národnej jednoty. Hoci sa snahy o vytváranie jazykovej jednoty ukazovali ako konfrontačné, pokračovali. Časovo možno túto 2. fázu ohraničiť rokmi 1896–1904. Tretia fáza začala po roku 1905 a výrazne sa presadila po roku 1907. Ciele Československej jednoty, ktorá už zastrešovala česko-slovenskú vzájomnosť v českých krajinách, sa orientovali na politickú, resp. hospodársku spoluprácu. Predchádzajúca línia jazykovej jednoty sa nevyhrocuje, prebiehajúce aktivity zdôrazňujú rovnaké postavenie češtiny a slovenčiny v rámci jednotného československého národa. Nesúhlas niektorých slovenských politických a kultúrnych reprezentantov sa snažila prekonať hľadaním kompromisov v rovine pojmovej, ktorá zásadne neovplyvňovala dovtedajšiu štruktúru práce spolku. Vzájomné česko-slovenské stanoviská však boli dlhodobo nevyjasnené, o čom svedčí častá zmena postoja nielen skupiny, ale aj jednotlivca k programu vzájomnosti. Dôsledky takéhoto prístupu sa však neustále objavovali a komplikovali česko-slovenskú spoluprácu.

⁶³ LA PNP, f. ČJ, fasc. Rotnagl Josef: Milan Hodža a Československá jednota před převratem, s. 3.

⁶⁴ Tamže, s. 5–6.

⁶⁵ ROTNAGL, J.: O československé jednotě, Praha 1926, s. 11.

'Czech-Slovak Cooperation' and Its Understanding among Members of the Czech-Slovak Unity (1896–1914)

Dagmar Pelčáková

Beginning in the 1890s, the Czech-Slovak Unity were the primary supporters of Czech-Slovak cooperation. They gradually changed their goals after being exposed to the opinions of Slovak leaders. It was on this basis the understanding of cooperation was changed from cultural and linguistic unity to economic and political cooperation with an acknowledgement of linguistic and cultural differences.

EMIL STODOLA A JEHO DIELO (1862–1945)

Natália Krajčovičová

JUDr. Emil Stodola bol výnimočná osobnosť, ktorá si zaslúži pozornosť slovenskej historiografie: ako vzdelaný právnik a advokát, politik, publicista a aktívny verejný činiteľ v oblasti kultúry a evanjelickej a. v. cirkvi, ale najmä ako odborník v otázkach samosprávy, národnej, národnostnej a menšinovej problematiky, ktorá bola v rokoch, keď Emil Stodola verejne účinkoval, veľmi aktuálna.

Ako ambiciózny slovenský mladík, ktorý chcel v živote niečo dosiahnuť, prešiel v Uhorsku tvrdou životnou školou. Uľahčilo mu ju dobré materiálne zabezpečenie jeho rodiny a veľké porozumenie prostredia, v ktorom vyrastal. V Liptovskom Sv. Mikuláši, kde sa narodil, patrila úcta k dobrému vzdelaniu k stáročným tradíciám. V čase intenzívnej maďarizácie dobré vzdelanie mohlo mladým ľuďom čiastočne kompenzovať ich nemaďarský a meštiansky pôvod, pomôcť im tak získať lepšie spoločenské postavenie i rozmnožiť rady málopočetnej slovenskej inteligencie.

E. Stodola svoje prvé stretnutia s národnými problémami absolvoval už ako stredoškolač na lýceu v Kežmarku a potom na evanjelickom lýceu vo vtedajšom Prešporku, kde vychodil septimu a oktávu a strávil tam dva roky. Vo svojich pamätiach, ktoré vydal roku 1933 v Prahe pod názvom *Prelom spomienky úvahy štúdie* napriek tomu spomínal na študentské časy ako zaujímavé životné obdobie, v ktorom sa formoval jeho charakter, postoj k ľudským, občianskym a morálnym hodnotám, k národu a jeho postaveniu v Uhorsku. S tým úzko súvisel aj jeho záujem o spoločenský život a najmä o spolkové aktivity slovenských študentov.

Po príchode do Bratislavy sa rýchlo presadil aj v okruhu bratislavských slovenských študentov a stal sa zapisovateľom tajného lyceálneho spolku Zora, pôsobiaceho pod patronátom JUDr. Michala Mudroňa, ktorý sa venoval slovenským študentom a umožnil im, aby sa schádzali v jeho súkromnom byte, riskujúc tak svoje postavenie. Bolo to v čase zostreňovania prenasledovania slovenských študentských spolkov, ktoré v rokoch 1880 a 1881 vrcholilo vyhadzovaním slovenských študentov zo stredných škôl.¹

Mladý Emil potreboval dosť odvahy, aby pokračoval v tejto činnosti, navyše aj proti otcovej vôli. Ondrej Stodola, významný mikulášsky garbiar, mal dobré informácie o akciách ohrozujúcich slovenských študentov. Emila dôrazne prosil, aby nepokračoval v tajných spolkových aktivitách, aby sa nemiešal do politiky, kým nedoštuduje. Zároveň mu aj napísal, aby si to nechal na neskoršie časy, „keď bude voľnejšie lietat“.

¹ Exemplárny prípad sa odohral v Lučenci v marci roku 1881, keď slovenským študentom urobili nedôstojné osobné prehliadky, zakázali im hovoriť po slovensky a napokon ich viacerých zo školy vyhodili. Spôsobili im ťažké životné traumy, z ktorých sa viaceri už nespamätali, nenašli adekvátne spoločenské uplatnenie a jeden z nich dokonca spáchal samovraždu. Podľa STODOLA, E.: *Prelom. Spomienky, úvahy, štúdie*, Praha 1933, s. 32.

Emil otcovi sice sľúbil, že sa bude venovať iba štúdiu, ale do spolkového študentského slovenského hnutia sa zapojil aj ako poslucháč práv vo Viedni. Tam našiel – ako píše vo svojich pamatiach – „asi 15 členový kruh Tatranu, do ktorého som sa vrhol s celou chuťou akademického občana, ktorý striasol putá gymnaziálne“.²

Vo Viedni sa stretol po prvý raz s docentom T. G. Masarykom a zapísal sa na jeho prednášky z filozofie. Vo svojich pamatiach s obdivom na ne spomína. Napísal, že Masarykovo dielo a jeho humanizmus ho upútali na celý život.

Emil sa rýchlo zapojil do študentského života, zoznámil sa so slovanskými študentmi – Čechmi, Rusmi, Poliakmi. Porovnával ich národné povedomie, postoje a snahy i sociálnu situáciu a vo svojich zápiskoch si už počas štúdií poznamenal, „Slovenský nacionalizmus je priveľmi idealistický, spolieha sa priveľmi na východnú pomoc.“³

Poznatky z nového prostredia aplikoval na slovenské pomery. Z tých čias sú aj jeho postrehy o nedostačujúcom počte slovenských študentov na univerzitách monarchie. Príčiny videl v nedostatku štipendijných základín, ktoré mohli pomôcť viacerým nemajetným slovenským študentom, aby sa tak rozmnožili rady slovenskej inteligencie, potrebnej pre vývoj národa. E. Stodola už ako študent analyzoval postavenie slovenského národa v Uhorsku, porovnával ho so situáciou Srbov, Sasov i Rumunov, ktorí mali svoje národné cirkvi a tie poskytovali študentom štipendiá a tak pomáhali vychovávať národnú inteligenciu. Veľmi pozorne sa zaujímal o situáciu v českých krajinách a jeden letný semester roku 1883 strávil v Prahe na práve otvorenej českej univerzite. Tvrdil, že každý slovenský študent by mal aspoň rok stráviť v Prahe. 6. júna 1883 si zapísal do denníka: „Od niekoľkých týždňov zaoberám sa najviac krajinskými spolkami a feriálnymi klubmi. Českým životom spoločenským a životom českým vôbec. Česi sú takrečeno výlučným predmetom môjho skusovania. České historické, spoločenské, literárne postavy začínajú vzbudzovať môj obdiv a moju lásku!“⁴

Mnohé české spoločenské aktivity považoval Emil Stodola za hodné nasledovania. V Prahe napísal aj prvé články, ktoré posielal do Národných novín a zaoberal sa v nich aj otázkami spolčovania. Považoval ho za bázu občianskej, osvetovej a kultúrnej činnosti, za základ prelomenia pasivity, vzdelávania a národného uvedomovania. Podľa českého vzoru založil už ako študent spolu s bratmi knižnicu v rodnom Liptovskom Mikuláši. O pár rokov, ako budapeštiansky advokát, sa usiloval zrealizovať prostredníctvom krajových spolkov študentské prázdninové akadémie.

Emil Stodola sa už ako vysokoškolák dokázal povzniesť nad nacionálne predsudky a vytvoril si vlastný názor. Pomohol mu pobyt v Budapešti, kde končil právnické štúdiá. Po pobyte vo viacerých európskych metropolách sa v Pešti oboznámil s tamojšou slovenskou i maďarskou spoločnosťou, jej vedou, kultúrou a prirodzene i maďarskou politikou. Na rozdiel od pozitívneho vzťahu k maďarskej vede a kultúre, mal k politike veľmi kritický postoj kvôli jej nedemokratickosti, skorumpovanosti, skostnatelosti a absolútnemu nepochopeniu národnej otázky.

Po skončení štúdií pracoval určitý čas ako koncipient a po vykonaní advokátskych skúšok si otvoril vlastnú kanceláriu v rodnom meste. Nedal sa znechutiť malými

² Tamže, s. 36–37.

³ Tamže, s. 40.

⁴ Tamže, s. 44.

slovenskými pomermi, snažil sa získať dôveru svojich spoluobčanov i politického národnárskeho centra v Martine a vniesť tak do stojatých vôd pasívnej slovenskej politiky čerstvý vietor. Zo Stodolovej korešpondencie vidno, že to nebolo jednoduché. V listoch predsedovi Slovenskej národnej strany (ďalej SNS) Pavlovi Mudroňovi, v ktorých je možné hlbšie nazrieť do stavu slovenskej politiky i spoločnosti, sa zasadzoval za jej modernizáciu. Otvorene písal, že nehodlá podporovať pasivitu ani v politike, ani v cirkvi, pretože v takom prípade nemožno ovplyvniť situáciu. Naopak, výsledkom bude, že veci sa budú riešiť „o nás, bez nás prejde sa na denný poriadok k našej veľkej škode“.⁵

Stodola zdôrazňoval, že do národného hnutia treba zapojiť aj „kupcov a fabrikantov“ a tak aspoň čiastočne odbremeniť advokátov, učiteľov a farárov. Vyzýval vedenie strany, aby sa obracalo i na týchto ľudí, ktorí môžu i vďaka svojmu finančnému a spoločenskému postaveniu hodne vykonať. Sám mal veľký podiel na aktivovaní verejnej spolkovej, osvetovej i politickej činnosti v Liptove.⁶

JUDr. Stodola kritizoval aj spôsob práce riadiacich orgánov SNS. Zdôrazňoval, že treba presne určiť kompetencie ústredného výboru strany, a to aj pokiaľ ide o určovanie kandidátov do volieb, a neponechávať to na akýsi voličský či volebný výbor, o ktorom on – ako člen ústredného vedenia strany – a nielen on, vôbec nič nevedel. Odporúčal, aby schôdze a porady strany, tak ústredného výboru, ako aj plenárne zasadnutia boli poriadne pripravené a energicky vedené, pretože dosiaľ to tak nie je. Musia mať vopred stanovený premyslený program a stanovené termíny plnenia jeho bodov. Zároveň Stodola požadoval aj vytvorenie okresných výborov strany, ktoré by volili členov ústredného výboru. Urgoval aj vydanie organizačného štatútu, na tvorbe ktorého sa podieľal a upozorňoval, že bude žiadať jeho predloženie a na porade prehovorí aj o ďalších organizačných záležitostiach.⁷

Roku 1905 sa Emil Stodola rozhodol kandidovať do snemu. Vo volebnom programe, do ktorého zapracoval aj program Slovenskej národnej strany, venoval priestor nielen národným, ale aj občianskym a hospodárskym požiadavkám. V slovenskej historickej produkcii ako aj v dobových postojoch Milana Hodžu a Vavra Šrobára sa tento program považoval za ústupok od programu Slovenskej národnej strany z roku 1881, ktorý sa hlásil k Memorandu. Národnostný zákon z roku 1868, na ktorom bazíroval program strany z roku 1901 a roku 1905 sa považoval iba za predstupeň k vydobytiu autonómie pre slovenský národ. V spomínaných programoch sa Memorandum nespomínalo, keďže situácia nebola pre slovenské politické hnutie, ktoré roku 1901 opúšťalo pasivitu a vstupovalo na politickú arénu, priaznivá.⁸

Stodola tento prístup akceptoval. Nedostatočne sa však docenili tie požiadavky programu, ktoré žiadali uplatňovanie občianskych práv a slobôd – všeobecné priame a tajné volebné právo, právo na slobodné spolčovanie a zhromažďovanie. Zároveň i požiadavka reformy správ v tom zmysle, aby sa v nej mohli na základe samosprávy obcí a okresov uplatniť všetci občania. V čase tuhej maďarizácie boli tieto požiadavky mimoriadne dôležité aj pre rozvoj slovenskej spoločnosti. Stodolu ešte ako študenta nesmieme

⁵ PNK ALU MS Martin, fond A 1423, list E. Stodolu P. Mudroňovi z 23. 11. 1891.

⁶ Tamže, fond 58 F 19 list E. Stodolu L. Holubymu z 8. 12. 1894

⁷ Tamže, fond 37 R 27, list E. Stodolu zo 14. 10. 1901 P. Mudroňovi.

⁸ Bližšie PODRIMAVSKÝ, M.: Program Slovenskej národnej strany v rokoch 1900–1914, In: HC, 25, 1977, s. 3–26.

poburovalo zvrátené chápanie občana v Uhorsku – a to len ako „občana maďarského národa“.⁹

JUDr. Stodola bol presvedčený, že iba demokratizácia verejného života v Uhorsku a jeho volebného a politického systému, v rámci ktorého štát slúžil iba určitej sociálnej a národne privilegovanej skupine, by sa mohla stať predpokladom národného či štátoprávného vyrovnania. Nekládol do protikladu národný a občiansky princíp a národné práva považoval za súčasť ústavou garantovaných občianskych práv. Bol presvedčený, že občan nemá iba jeden spoločenský rozmer, ale je zároveň členom štátu, národa, sociálnej či politickej skupiny, cirkevného či kultúrneho spoločenstva. Ako taký by mal byť subjektom spoločenského diania, v rámci ktorého by mal uplatňovať svoje práva a plniť si aj povinnosti, byť spoluzodpovedný za smer, ktorým sa spoločnosť uberá.

V Uhorsku však takéto presvedčenie nestačilo k tomu, aby ho mohla aj taká silná osobnosť akou bol Emil Stodola aspoň čiastočne realizovať na širšom politickom fóre. Opakované voľby do parlamentu roku 1905 tesne prehral a hoci bol sklamaný a finančne vyčerpaný, hodnotil ich ako veľký úspech a mobilizáciu liptovských voličov, ktorí získali v nich volebné a politické skúsenosti. V nasledujúcich rokoch ich aj zúročili: vo voľbách roku 1906, ktoré vyhral slovenský kandidát Metod Bella i roku 1918, keď sa Liptáci Mikulášskou prvomájovou rezolúciou prihlásili k právu Slovákov i Čechov na národné sebaurčenie, k požiadavkám mieru i sociálne a občiansky spravodlivejšej spoločnosti.

Širší priestor na spoločenské a politické účinkovanie JUDr. Stodola získal po otvorení advokátskej kancelárie v Budapešti, kam sa po likvidácii rodinného podniku roku 1911 presťahoval.¹⁰

Vo svojich pamätiach zaujímavo načrtol obraz vtedajšieho slovenského života v Budapešti, ktorá bola nielen maďarským, ale aj dôležitým slovenským centrom. Stodolu to viedlo k myšlienke „koncentrovať Slovákov v Pešti v akési ústredné komité, aby sa tým ľahšie umožnilo dosiahnutie spoločných cieľov.“¹¹

Takýto orgán Stodola hodlal vytvoriť z peštianskych slovenských spolkov, narázil však na ich politickú a ideovú diferencovanosť, ktorá bola už v tom čase veľmi silná. Znemožňovala spoločný postup Slovákov na takejto báze, najmä v čase, keď spoločný cieľ nebol jasne vytyčený. Emil Stodola sa kontaktoval aj s maďarskými „radikálmi“ – ľuďmi okolo Oszkára Jásziho, ktorí „hľadali spravodlivejšie riešenie národnostnej otázky... a so žiaľom hľadeli na náš odchod z Budapešti. Mali oni v našich národnostných skupinách prirodzených bojovníkov za politické práva svoje“.¹²

⁹ STODOLA, E.: c.d., s. 38.

¹⁰ Blížšie KRAJČOVIČOVÁ, N.: Mikulášski Stodolovci – k zrodu modernej slovenskej zámožnej strednej vrstvy, In: HČ 51, 2003, s. 63–83.

¹¹ STODOLA, E.: c.d., s. 126.

¹² Tamže, s. 131. Stodola mal síce pravdu v tom, že Jászi po rozpade monarchie veľmi chcel udržať Slovensko a Slovákov v Uhorsku, ale ako minister pre národnosti v Károlyiho vláde, neváhal robiť takú politiku, ktorá mala narušiť práve v čase komplikovaného začleňovania Slovenska do republiky vzťah Slovákov a Čechov v spoločnom štáte. Blížšie KRAJČOVIČOVÁ, N.: Koncepcia autonómie Slovenska v maďarskej politike v rokoch 1918–1920, In: Deák, L. (ed.): Slovensko a Maďarsko v rokoch 1918–1920, Martin 1995, s. 49.

Myšlienka vytvorenia Slovenskej národnej rady, ktorá mala určiť ciele slovenskej politiky, riadiť jej jednotný a konzistentný postup zatiaľ ešte iba dozrievala.¹³ Porady o tejto otázke sa konali v Budapešti v máji 1914 a situácia sa po vypuknutí Veľkej vojny od základu zmenila. SNS sa opäť uchýlila k pasivite, čo bolo zrejme jediné riešenie, ak sa chcela vyhnúť perzekúcii. JUDr. Stodola počas vojny dostával informácie od brata Kornela, ktorý žil vo Viedni a spolu s Milanom Hodžom a ďalšími „Viedenčanmi“ veľmi aktívne pôsobili v tamojšom národnostnom politickom diani.

Emil Stodola na základe informácií z viedenského centra predpokladal, že ak budú dni monarchie spočítané, bude aktuálna aj príprava na vstup Slovenska do spoločného štátu s českým národom. Preto začal vydávať roku 1917 Právny obzor, aby oboznámil českých právnikov so stavom práva v Uhorsku. On sám ako advokát viacerých českých právnických subjektov odoberal českého Právníka a mohol tak obidva právne systémy porovnávať. S touto činnosťou súvisel aj výskum národnostných pomerov na maďarsko-slovenskom rozhraní. Stodola k nemu pristúpil na základe žiadosti Vavra Šrobára, ktorý mu ju tmočil z poverenia pražských kruhov po májovej návšteve v Prahe na jubilejných slávnostiach Národného divadla roku 1918. Výsledky publikoval v práci *Slovenské menšiny na maďarsko-slovenskom rozhraní* (Praha 1919).¹⁴

Stodola sa už od začiatku roku 1918 aktívne zapojil do priprav nastávajúcich politických zmien a ako jeden z prvých žiadal predsedu Slovenskej národnej strany Matúša Dulu, aby sa obnovila činnosť strany, pretože „ľuďom chýba direktiva“. V marci roku 1918 v liste Dulovi ďakuje, že vyhovel žiadosti zvoliť poradu strany a vyslovuje súhlas uplatnením zásady sebaurčenia slovenského národa. Vyslovil však aj názor, že to nie je dostatočný politický program, keď sa nepovie ako sa má toto sebaurčenie realizovať.¹⁵ Dôverná porada Slovenskej národnej strany, ktorá sa konala 24. 5. 1918 v Martine, prijala dôležité uznesenie, v ktorom sa hovorilo, že Slovenská národná strana si na základe samourčovacieho práva „vindikuje pre slovenský národ účasť na utvorení samostatného štátu, pozostávajúceho zo Slovenska, Čiech, Moravy a Sliezska.“¹⁶

E. Stodola urgoval aj ďalšie potrebné kroky na definovanie smerovania slovenskej politiky a jej realizácie. Naliehal na včasné ustanovenie Slovenskej národnej rady. Zúčastnil sa na budapeštianskej porade 12. septembra 1918, ktorá rozhodla „...aby sa národná rada zriadila z 12 členov, zostavených tak, aby v nej zastúpené boli všetky v národe doteraz účinkujúce odtienky...“¹⁷

Emil Stodola ešte pred zriadením Slovenskej národnej rady pripomínal M. Dulovi dve dôležité otázky: 1. prípravu a personálne obsadenie novej administratívy. 2. otázku autonómie Slovenska v rámci budovania nového štátneho útvaru. V tejto súvislosti však hneď dodal, že „o tejto veci cele voľne ešte vždy vari nemožno korešpondovať“.¹⁸

¹³ Blížšie Pekník, M.: Slovenská politika a pokus o konštituovanie Slovenskej národnej rady roku 1914, In: PEKŇÍK, M. a kol.: Pohľady na slovenskú politiku, Bratislava 2000, s. 340–352.

¹⁴ Stodola v pamätiach upozornil, že prácu robil na základe starších údajov a v úvode sa objavili aj niektoré chybné výpočty. In: c.d., s. 137.

¹⁵ PNK ALU MS Martin, fond 94 K 5, list E. Stodolu M. Dulovi z 15. 3. 1918.

¹⁶ Podľa HRONSKÝ, M.: Slovensko pri zrode Československa, Bratislava 1987, s. 253.

¹⁷ Podľa HRONSKÝ, M.: Slovensko na rázcestí 1918, Košice 1976, s. 40.

¹⁸ PNK ALU MS Martin, fond 94 K 5, list E. Stodolu M. Dulovi z 26. 10. 1918.

E. Stodola bol aj autorom jednej z troch verzií Martinskej deklarácie. Deklarantom sa videla pridlhá a prijali návrh Samuela Zocha, ktorý nadvazoval na Mikulášsku rezolúciu a jednoznačne zdôrazňoval úlohu Slovenskej národnej rady rozhodovať o ďalšom osude Slovenska. Stodolov návrh obsahoval obsérny argumenty ohrozenia národnej existencie Slovákov v Uhorsku a požadoval pre nich právo na sebaurčenie V závere dokumentu sa pripomínalo, že Slováci využívajú príležitosť pripojiť sa k Čechom s ktorými tvoria jeden národ a „hotoví sú s nimi pri súhlase všetkých kompetentných faktorov len pri podržaní úplnej národnej svojráznosti a rešpektovaní práv inojazyčných menších spoločný štát utvoriť. Riešenie ponechávajú mierovému kongresu.“¹⁹

Tento Stodolov principiálny prístup je pozoruhodný. Najmä uvedená pasáž, že Slováci si prajú utvoriť spoločný štát s Čechmi na základe sebaurčovacieho práva a na základe určitých podmienok: súhlasu kompetentných faktorov (pričom určite nemal na mysli len mierový kongres, ale pravdepodobne aj postoj Slovenskej národnej rady), ďalej rešpektovania národného (etnického) slovenského svojrázu, a ako nóvum – aj rešpektovania národnostných menšín. Jeho prístup bol demokratický, obsahujúci národný i občiansky rozmer a zdôrazňujúci právne základy utvárania nového štátu.

E. Stodola ako znalec štátneho práva nastolil dôležité otázky aj na podeklaračnom stretnutí členov výkonného výboru Slovenskej národnej rady 31. októbra 1918, kde sa na jeho podnet diskutovalo postavení Slovenska v novom štáte a bolo prijaté „uzavretie pro domo“ tohoto znenia: „Vyslovuje sa: po nastúpení prechodnej doby, najďalej do desať rokov, upraví sa štátoprávny pomer dosiaľ v Uhorsku žijúcej vetvy nášho národa úmluvou medzi legálnymi zástupcami zo Slovenska z jednej strany, z Čiech, Moravy a Sliezska z druhej strany. To sa má hlásať medzi ľuďom.“²⁰

Takto teda znelo rozhodnutie porady o *prechodnom* usporiadaní pomerov na Slovensku i o potrebe upravenia štátoprávneho vzťahu Slovenska a českých krajín. Nebolo súčasťou oficiálnej Deklarácie slovenského národa, ale ani jej tajnou klauzulou, ako sa ho niektorí politici – predovšetkým iredentista Vojtech Tuka, snažili dokazovať. Uznesenie však nepochybne bolo výsledkom diskusie o ďalšom kroku domácej slovenskej politickej reprezentácie, ktorý mal logicky nasledovať po vzniku spoločného štátu, alebo sa mal stať ešte pred jeho vznikom. Nestalo sa tak a rozhodnutie zostalo nezverejnené ako uznesenie „pro domo“.

O pokuse vysvetliť tento akt ako tajnú klauzulu Martinskej deklarácie Emil Stodola vo svojich pamätiach napísal: „Vyhľadávanie tajných klauzúl vrhá zlé svetlo na tých, ktorí tam mali byť a vidieť i vedieť, čo sa tam stalo, ale tam neboli. Už uznávanie sa o autonómii bolo s ťažkosťami spojené, veď je pochopiteľné, že úmysel deklarujúcich a duch celého zhromaždenia ťažko pripúšťal akési ešte radikálnejšie uznesenie.“²¹

Zároveň Emil Stodola vo svojich pamätiach bližšie ozrejmil aj uznesenie vo veci samosprávy: „Pri tejto veci mali sme na mysli niečo podobné ako mali jednotlivé krajiny ešte za Rakúska a čiastočne i potom. Že sa Česi, ktorí boli predtým najväčší autonomisti toho nedomáhajú, má vysvetlenie v tom, že bývajú v samom srdci štátu v bezprostrednej blízkosti štátneho aparátu a moci, držiať takmer všetky centrálné úrady, takmer celý ten centrálny štátny aparát v rukách svojich. Nepochopiteľné je však a svedčí

o veľkej ľahkovernosti Slovákov, že neporozumeli tomu, že inak sa má vec s nami na periférii opodiaľ prameňov štátnej moci sa nachodiacimi, kde charakter kraja a ľudí vyžadoval, aby sa správa vecí našich dostala čiastočne do našich rúk.

Zaujím štátny vyžadoval odbremenenie centra a umenšenie plôch trenia. Náš revolučný výdobytok záležal z osvobodenia sa spod jarma maďarského a zo spojenia sa s Čechmi... Tým nie je rečené, že by sa o tom spojení i kritické slovo povedať nedalo.“²²

Z deklaračného zhromaždenia cestoval Emil Stodola naspäť do Budapešti, kde ešte stále bola jeho rodina a on sám bol poverený zastupovať československý štát. Píše, že to poverenie ho ani veľmi neprekvapilo, vzhľadom na to, že poznal reč a prostredie a ako politik a advokát mal k tomu aj vhodné predpoklady, navyše reprezentačný byt pri Dunaji a dobré styky s ľuďmi. Práce bolo veľa – okrem zriaďovania kancelárie vyslanca bola dôležitá najmä otázka pokračujúceho krviprelievania na Slovensku a zabezpečovanie prechodu českých vojenských formácií cez Maďarsko. Napísal, že spočiatku situácia nebola zlá, ale postupne sa zhoršovala. Neboli to však len objektívne ťažkosti, ale aj osobné. Stodola sa o tom vo svojich pamätiach len veľmi zdržanlivo zmieňuje: „Pre isté diferencie trvalo moje úradovanie len krátky čas. Ešte v mesiaci novembri ustanovený mi bol za nástupcu dr. Milan Hodža... Tak som pokračoval, súc od politiky odstavený a nemajúci verejného úradu vo svojom starom remesle: v advokácii.“²³

Toľko o tom stručne – zdá sa však, že nie celkom bez trpkosti – napísal vo svojich pamätiach E. Stodola. Jeho všeobecne platný tolerantný a demokratický prístup nevyhovoval poprevratovým náladám, ktoré sa vyznačovali nielen pročeskoslovenským ale priamo nacionalistickým prístupom, dožadovali sa odplaty voči všetkým príslušníkom bývalého väčšinového národa. A to E. Stodolovi nemohlo vyhovovať. Nikdy sa s takýmto prístupom nestotožnil a je preto pochopiteľné, že miesto v justícii, ktoré mu ponúkol Vavro Šrobár, neprijal. Na Slovensku totiž nebolo možné iba preobsadiť hlavné pozície slovenskými sudcami. Jednak kvôli pasívnej rezistencii maďarských zamestnancov justičnej správy, ako aj nedostatku slovenských právnikov. Pôvodný referát pre spravodlivosť pri Úrade ministerstva s plnou mocou bol pozbavený právomoci hneď na začiatku jeho pôsobenia.²⁴

Po príchode do Bratislavy mal Stodola aj fyzicky bližšie k aktuálnym problémom Slovenska. Utvoril si vlastný program a načrtnol si aj teoretické, praktické i morálne východiská jeho riešenia. Za najdôležitejšie považoval administratívne a justičné problémy, personálne otázky pri obsadzovaní Slovákov v úradoch, otázky sociálne vrátane agrárnej reformy, slovenský nacionalizmus, pomer štátu k cirkvám a v súvislosti s tým otázky pokrokovosti a konzervativizmu, ekonomické problémy, ktoré vznikli na základe konkurencie českých krajín a napokon menšinový problém. Stanovil aj určité pravidlá ako uvedené problémy riešiť. Ako priority uviedol úsilie o zrodu medzi konfesiami, Čechmi a Slovákami i Slovákami v cudzine, ďalej úsilie o realizáciu reforiem – administratívnej, agrárnej i sociálnych opatrení. Pri riešení problémov odporúčal uplatňovať politickú kultúru, v ktorej bude dominovať statočnosť pri spravovaní vecí verejných i v jazykových otázkach a vo vzťahu majority k minorite. Bol presvedčený, že sa treba

²² Tamže, s. 145.

²³ Tamže, s. 150–151.

²⁴ ZAVACKÁ, K.: Administratívne začleňovanie Slovenska do Československa, In: Československá vzájomnosť, Liberec 1993, s. 81.

¹⁹ Podľa GREČO, M.: Martinská deklarácia, Turčiansky Sv. Martin 1947, s. 100–102.

²⁰ Bližšie KRAJČOVIČOVÁ, N.: Slovenská národná rada roku 1918, In: HČ, 17, 1969, s. 181.

²¹ STODOLA, E.: c.d., s. 144.

vyvarovať úzkoprstosti, pretože k cieľu môže viesť len objektivnosť, tolerancia a slušnosť, nenapádanie protivníka a jeho osobnej cti. Takýto postoj zastával aj v politickej činnosti počas Uhorska. Vedúcich činiteľov SNS nabádal, aby sa ohľaduplne a tolerantne správali aj k tým, ktorí nezdieľajú ich názory. Žiadal, aby martinské vedenie respektovalo tak hlasistov ako aj formujúce sa slovenské katolícke politické hnutie.²⁵

Horeuvedený program a pravidlá sa snažil presadzovať aj v práci SNS, ktorú viedol v rokoch 1921–1922. Bolo to zložené obdobie pre Slovensko a pre slovenskú politiku osobitne. SNS sa po rôznych politických peripetiách, fúziach a rozhodoch napokon roku 1921 konstituovala ako samostatná strana na čele s Emilom Stodolom. Hlavným obsahom spomínaného procesu bola najprv otázka správy Slovenska a na ňu nadväzujúca otázka samobytnosti slovenského národa. S obidvomi sa pokúšal Emil Stodola v rámci svojho predsedníckeho postu v strane vyrovnať a usmerniť jej ideovú orientáciu a praktické pôsobenie. Okrem článkov vychádzajúcich v Národných novinách venovaných zväčša otázkam správy, publikoval aj nevelikú prácu *O úprave užívania reči v Švajčiarsku* (Bratislava 1920). Bol to referát o ceste do Švajčiarska, ktorú roku 1919 podnikol kvôli tomu, aby spoznal akým spôsobom sú v tej o krajine upravené jazykové otázky. Vo Švajčiarsku pôsobil jeho slávny brat profesor a vynálezca inžinier Aurel Stodola, ktorého vedecký prínos do technických vied dosiahol medzinárodné uznanie. Bol Emilovým veľkým vzorom a jeho znalosť švajciarskych pomerov i spoločenské kontakty E. Stodolovi umožnili hlbšie sa zoznámiť so švajciarskym politickým systémom, jeho komponentami, ako aj ich fungovaním v praxi. E. Stodola hneď na začiatku práce konštatoval, že Svajciarsko vidí záruku všeobecnej slobody v priamej demokracii a vo federatívnom usporiadaní štátu. Preto hodlal oboznámiť čitateľov so švajciarskou štátnou i kantónálnou ústavou, „ponechávajúc múdrosti našich štátnikov posúdiť, čo z týchto vecí u nás v danom čase a v daných okolnostiach za uskutočniteľné držia.“²⁶

V prvom rade prezentoval všeobecné ustanovenia Spolkovej ústavy 22 suverénnych švajciarskych kantónov, ktorým prináležala všetka moc, ktorú si taxatívne Spolok nevyhradil. Podľa nej zákonodarnú moc mal nielen Spolok, ale aj kantóny. Zákony prijímala kantónálna rada, ktorá mala zároveň aj rozsiahlu kontrolnú moc a právo voľby kantónálnych úradníkov. Stodola zdôraznil, že vo vzťahu ku spolkovým orgánom majú kantóny právo veta a iniciatívy. Za najdôležitejšie považoval právo referenda, na základe ktorého mali občania právo rozhodovať o návrhoch zákonov, o prijatí i odvolaní už prijatých zákonov – dokonca i o ústavných zákonoch a priamo o ústave, kde bolo hlasovanie ľudu a kantónov povinné. Pri niektorých menej závažných bolo iba fakultatívne. E. Stodola sa zaujímal o najdôležitejšie kompetencie Spolku a jeho povinnosti v rôznych oblastiach a s tým súvisiace i najdôležitejšie práva a povinnosti pridelené kantónom.²⁷

²⁵ PNK ALU MS Martin, fond E. Stodola, 37 J 18. List Andrejovi Halašovi z 31. 8. 1899.

²⁶ STODOLA, E.: *O úprave užívania reči v Švajčiarsku*, Bratislava 1920, s. 1.

²⁷ Napríklad o deľbu kompetencií v otázkach vojny a mieru, kde právo vypovedať vojnu a uzavrieť mier mal iba Spolok, na druhej strane kantóny mali právo mať stále vojsko, ale iba v počte 300 mužov, vydržoval ich kantón, ktorý menoval aj nižších dôstojníkov, vyšších však už menoval Spolok. Vodné zdroje, elektrická energia, železničná doprava, cesty i mosty, poistenie robotníkov i jednotné predpisy v priemysle boli iba v kompetencii Spolku. Financie Spolku sa tvorili z jeho vlastných zdrojov: z cla, dopravy a spojov i príspevkov kantónov, priame dane však Spolok nevyruboval, tie plynuli iba do pokladní kantónov. Organizácia súdnictva a trestné a civilné právo boli do roku 1889 vecou kantónov. Zmenu spolkovej ústavy bolo zjednotené súkromné právo.

Stodololov záujem sa sústredil na spolkové mocenské orgány: na spolkové zhromaždenie, ktoré pozostávalo zo snemu poslancov ľudu – národnej či spolkovej rady, ktorú volili všetci občania Švajčiarska a stavovskej rady, akéhosi senátu, voleného tiež v kantónoch. Stodola zdôrazňoval priamu voľbu občanmi, ktorej sa môže zúčastniť každý dvadsaťročný Švajčiar a voliteľný je každý volič s výnimkou kňazov. Spolkové zhromaždenie volilo spolkovú radu, ktorá bola výkonným orgánom republiky (ministerstvo) a pozostávala zo siedmich členov, volených na tri roky. Stodola konštatoval, že na rozdiel od dočasnej československej ústavy nepodlieha dĺžka ich pôsobenia rôznym stranickým sporom a konfliktom. Spolková rada si volí zo seba predsedu, ktorý je súčasne spolkovým prezidentom len na jeden rok.

Za dôležité považoval aj to, že agenda sa síce delí medzi všetkých členov spolkovej rady ale rozhodovať môže iba ona ako celok. Spolková vláda sídli v Berne a Najvyšší spolkový súd sídli v Lausanne a súdi len vo veciach štátoprávnych, kriminálnych, veľkých štátnych i dôležitých civilných sporoch a sporoch s kantónmi. Stodola zdôrazňoval aj to, že u všetkých najvyšších orgánoch sa dbá o to, aby v nich boli všetky národnosti zastúpené, pričom sudcov najvyššieho súdu volí spolkové zhromaždenie, nemajú predpísanú kvalifikáciu a voliteľný je každý kto je voliteľný do spolkového zhromaždenia.

V časti o kantónálnej samospráve sa Stodola venoval hlavne jazykovej otázke a zdôrazňoval, že všetky tri hlavné reči, ktorými sa v Švajčiarsku hovorí (nemecký, francúzsky a taliansky jazyk) sú štátnymi rečami spolku, hoci nemecky hovorilo podľa súpisu z roku 1910 až vyše 69,1 % obyvateľov, francúzsky 21,1 %, taliansky 8,1 %, rétorománsky 1,1 % a inou rečou 0,6 %. Poslanci spolkového zhromaždenia môžu hovoriť vo všetkých troch rečiach, takisto trojrečovo vychádzajú aj zákony.

Stodola sa nezaoberal uvedenými otázkami iba v teoretickej rovine, ale kontaktoval sa priamo s ústavnými a úradnými činiteľmi – tak spolkovými ako aj kantónálnymi a konzultoval s nimi pôsobenie ich politického systému v praxi. Zaujímal sa aj o ústavy jednotlivých kantónov.²⁸

Stodola v práci konštatoval, že ak sa chce vniknúť do ducha švajciarskych inštitúcií, je potrebné pozrieť sa bližšie aj na viaceré kantóny. Na základe viacerých príkladov z praxe dospel k názoru, že vo Švajčiarsku vcelku platí zásada vychádzať v ústrety minoritám, čo je aj hlavnou zásadou švajciarskej národnostnej politiky, akousi nadspravedlivosťou, ktorú väčšina aj „o svoje újme“ preukazuje menšine. O rešpektovaní

²⁸ Napríklad o ústavu bernského kantónu, v ktorej takisto bola kodifikovaná priama demokracia. Vo preambule deklarovala, že je výsledkom sebaúčtovacieho práva ľudu tohoto kantónu, ktorý si túto ústavu sám dal. Výrazom priamej demokracie je právo referenda, na základe ktorého občania môžu hlasovať o zmene ústavy i iných zákonov, i o zákonoch, ktoré navrhli občania v rámci práva iniciatívy, ďalej hlasujú o finančných veciach, daniach, pôžičkách a podobne. Voličské právo má takisto každý dvadsaťročný občan a zároveň bol aj voliteľný. Každý kantónálny občan mohol byť zvolený do Veľkej rady, ktorá je kantónálnym krajinským snemom. Takisto sú volení kantónálni sudcovia a úradníci. Občanmi kantónu je volená aj kantónálna vláda, zložená z 9 členov, pri voľbe ktorých sa berie ohľad na zastúpenie minorít. Okrem toho je pri voľbe všetkých kantónálnych mocenských orgánov presne určené koľkokrát môžu byť ich členovia zvolení. Kantón má aj svoj vrchný súd, ktorý je volený kantónálnou Veľkou radou na osem rokov a prezident tohoto súdu je volený Veľkou radou spomedzi ostatných sudcov vrchného súdu. Všetci členovia tohoto súdu musia ovládať oba štátne jazyky. Kantón sa stará aj o vyššie školstvo a kultúrne ustanovizne a zároveň aj o sociálne slabých občanov a má právo kvôli tomu aj zvýšiť dane, čo je ale limitované vyrúbením 1/4 kantónálnej dane.

tejto zásady sa presvedčil najmä v národnostne zmiešaných kantónoch a ich nižších administratívnych celkoch – okresoch či priamo v obciach. Prax bola i taká, že stačilo, aby aspoň jeden zo sudcov či úradníkov vedel aj druhú reč. Hodne záležalo od historického vývoja kantónov a národnostných zmien, ktoré boli pomerne dosť dynamické.²⁹

Prax v zmiešaných kantónoch bola teda v jednotlivostiach rozdielna, ale vždy sa rešpektovala zásada tolerovania minority aj keď rôznym a akýmsi zvykovým spôsobom. Napríklad, žaloba bola nemecká, obhajoba francúzska, ale pri rozsudku bola smerodajná reč žalujúceho, čiže bol nemecký.

V rámci prieskum praxe sa ukázalo, že pevnejšie pravidlá platili pri najvyššom čiže spolkovom súde v Lausanne, kde všetci sudcovia ovládali všetky tri reči, aj keď taliansky jazyk nie celkom perfektne. V sporoch, v ktorých spolkový súd rozhodoval ako prvá a posledná inštancia sa rozsudok napísal v reči stránok. Ak náležali k rôznym jazykom, napísal sa v reči žalovaného.

E. Stodola na základe toho konštatoval aj to, že „šetrenie reči minorit neide do nekonečna, vo väčšine kantónov sa používa tamojšia krajinská reč (Landessprache), a ten kto túže nerozumie, musí to, ako sa p. vicepresident vyjadril, zaplatiť.“³⁰

V analýze švajčiarskeho súdnictva z hľadiska používania jednotlivých jazykov Stodola uviedol, že nemôže byť ani reči o tom, že by vo Švajčiarsku každý kdekoľvek mohol hľadať spravodlivosť len vo svojom jazyku, pretože sa to nezrovnáva so zásadou hospodárnosti vo veciach rečových a s vôľou švajčiarskeho ľudu, ktorý si to v nižších administratívnych celkoch iniciatívne referendum sám určuje, prípadne pri neželaných rozhodnutiach môže uplatniť právo veta.

Pri pohľade na verejnú správu sa takisto zamerl najmä národnostne zmiešané kantóny. Analýza situácie vo viacerých kantónoch ukázala, že o jazykových otázkach v podstate rozhodujú kantóny samé, pričom sa rešpektuje politická tradícia. Členovia kantonálnej vlády a kantonálneho súdu však musia rozumieť ako vzdelaní ľudia oba štátne jazyky. Jazyková tolerancia panovala aj v armáde, kde existovali v zmiešaných kantónoch čisto nemecké a francúzske jednotky a podľa toho sa používala aj veliaca reč.

JUDr. Stodola na základe svojho prieskumu a rozhovorov s viacerými významnými osobnosťami a činiteľmi (napríklad, so štátnym sekretárom švajčiarskej republiky i viacerými sudcami vrchných kantonálnych súdov i spolkového súdu v Lausanne) konštatoval, že vedúcou ideou švajčiarskeho štátneho usporiadania a politického systému je federatívny systém, ktorý – ako sa od kompetentných ľudí dozvedel – „erleichtert uns die Mehrsprachigkeit“. A podľa Stodolu tomu samotní Švajčiari, rozumejú nasledovne: „Kantóny regulujú užívanie reči vo svojich ustanovzeniach, oni si volia úradníkov reči znalých, vojsko je dľa reči delené a kantóny vybavujú značnú časť verejných záležitostí sami: tým obľahčujú v značnej miere centru, umenšujú tam trenie plôch a tak to, čo by

²⁹ Napríklad kantón Freiburg (Fribourg), ktorý bol ešte v 18. storočí nemecký sa „po francúzštil“ a hlavnou rečou sa tam stala francúzština. No v nemeckých okresoch sa u súdov nižšej inštancie hovorilo nemecky, u francúzskych po francúzsky, no u Obergerichtu museli väčšina sudcov hovoriť oboma jazykmi. Nebolo by však odmietnuté ani talianske podanie, ale stránka by ho musela dať preložiť do francúzštiny. Na právnickej fakulte sa prednášalo nemecky i francúzsky.

³⁰ STODOLA, E.: c.d., s. 18–29.

zdanlivo viedlo k separatizmu a oslabeniu celku (federatívny systém), vedie k zosilneniu republiky.“³¹

Stodolu z hľadiska používania jazykov vo viacerých Švajčiarsku pochopiteľne zaujímalo školstvo, ktorému v práci venoval samostatnú kapitolku. Opäť sa zamerl na prieskum v jednotlivých kantónoch, keďže jediným celou republikou udržiavaným ústavom bola práve zürichská polytechnika, na ktorej pôsobil Stodolov brat Aurel. Táto časť je však veľmi stručná a Stodola počas svojho krátkeho 14-denného pobytu stihol čiastočne zmapovať iba Fribourgský a Bernský kantón. Okrem odbornej štruktúry školstva sa zamerl najmä na národnostné zloženie škôl rôzneho stupňa iba v meste Fribourg. Ukázalo sa, že národnostné zloženie žiakov na najnižšom stupni zodpovedá národnostnému zloženiu kantónu (1/3 Nemcov : 2/3 Francúzov), no nemecké školy sa udržiavali zväčša zo súkromných zdrojov. Iná situácia bola na gymnáziu, kde bola väčšina francúzskych žiakov, ale školy mali sekciu nemeckú i francúzsku a obidve sekcie maturovali z obidvoch jazykov. Opačný stav bol na dvojrečovej kantonálnej univerzite. Z 528 študentov bolo 100 francúzskych a 200 nemeckých, ostatní boli z cudziny. E. Stodola na základe prieskumu národnostnej štruktúry štyroch univerzít vo francúzskom Švajčiarsku, majúcim v tom čase 800 000 obyvateľov (v mestách Fribourg, Lausanne, Ženeva a Neuchâtel), komentoval situáciu nasledovne: „...uznať nám nutno, že sa vo Švajčiarsku národnostné menšiny náležite postarali sami o seba.“³²

V kantóne Bern, v ktorom bolo z 30 okresov iba 6 francúzskych a žiadne miešané okresy, sa v ľudových školách vyučovalo len nemecky alebo francúzsky a vyučovanie druhej krajinskej reči záviselo len od obce. Spisovný jazyk študenti údajne ovládnu až vo vyšších triedach, ale hodne používajú dialekt a krčovite sa vraj pridrižujú svojej švajčiarskej „kmenovitosti“, tvrdiac: „Den wir wollen keine Deutsche werden, wir sind Schweizer.“³³

Z uvedeného je zrejmé, že E. Stodola stihol za krátky čas urobiť iba určité sondy do riešenia a realizácie práv menšín vo Švajčiarsku. Vybral si tie kantóny, kde žili spolu viaceré národnosti a jedna, prípadne dve z nich boli v menšine. Zamerl sa na ich zastúpenie vo volených zákonodárnych i výkonných orgánoch nižšej i vyššej inštancie tak vo vybraných kantónoch, ako aj na spolkovej úrovni. Snažil sa postihnúť a zohľadniť hlavné a podstatné črty švajčiarskeho politického systému, umožňujúceho realizáciu širokých a špecifických práv jednotlivých kantónov a ich občanov. Všimol si najmä právo používania jazykov menšín, ktoré bolo určené uznaním troch štátnych jazykov v spolkovej ústave. Zároveň ale zdôraznil, že konkrétna situácia v obciach, okresoch a kantónoch bola výsledkom ich historického vývoja a následných zmien národnostnej štruktúry ich obyvateľov. Dôležitú úlohu zohrávala najmä vzájomná dohoda občanov na základe ich práv referenda, iniciatívy a veta, zakotvených v spolkovej i kantonálnych ústavách. Zdôraznil, že veľký význam mala nezávislosť kantónov na spolkových financiách, ktorá im umožňovala spravovať si určité záležitosti – napríklad školy, dane, pôžičky, sociálne otázky atď. podľa ich možností. Podľa pevne určených pravidiel sa postupovalo striktné až na spolkovej úrovni, kde bolo povinnosťou ovládať a používať všetky spolkové jazyky – francúzsky a nemecký, taliansky vraj neovládali všetci perfektne, ale sa dorozumeli.

³¹ Tamže, s. 33 a 34.

³² Tamže, s. 37.

³³ Tamže, s. 38.

Nevedno nakoľko si uvedený elaborát prečítali politici na Slovensku. Isté však je, že E. Stodola získané informácie využil vo svojej činnosti – tak politickej, ako aj odbornej, týkajúcej samosprávy, jazykovej otázky a postavenia národnostných menšín.

Už v nasledujúcom roku 1921 vydal opäť vlastným nákladom ďalšiu prácu pod názvom *O samospráve Slovenska*, ktorá vyšla v Turčianskom Sv. Martine. E. Stodola sa otázkou samosprávy Slovenska zaoberal už vo svojom zásadnom programovom článku *O otázke autonómie*, uverejnenom v Národných novinách 16. novembra 1919, inšpirovanom aj jeho švajčiarskou skúsenosťou. Pripomínal v ňom, že Slovenská národná rada, ktorej obnovenie si praje, si 31. októbra 1918 osvojila názor, že autonómia Slovenska sa má postupne vybudovať, pretože to čo za súčasnej situácie nie je možné, bude už zajtra potrebné. Ako dôvody uvádzal potrebu autonómie v polyglotnom štáte s rozličnými vierovyznaniami. Za odstrašujúci príklad považoval rakúsko-uhorskú monarchiu a jej rozpad. Bol presvedčený, že ľud treba priúčať samospráve, aj keď by si to ľud sám neželal, pretože otázka samosprávy je súčasťou demokracie. Podľa neho si Slovensko musí vydobýť v republike také postavenie, aby dokázalo v „prirodzenom konkurenčnom postavení obstáť“. Nežiadal teda pre Slovensko akési zvláštne úľavy, ale určitú politickú rovnosť šancí, ktorá by napomohla faktickému, hoci aj dlhodobému vyrovnaniu. V spomínanom článku zatiaľ iba stručne načrtnol projekt autonómie a nazval ho elastickým. V rámci neho by začali fungovať obecné a okresné samosprávy, potom župné a napokon celoslovenské autonómne orgány s kompetenciami v príslušných oblastiach, ktoré sa mali týkať iba Slovenska a jeho osobitostí.

Svoj postoj k spôsobu začlenenia Slovenska do správneho systému ČSR vyjadril potom súborne v spomínanom elaboráte *O samospráve Slovenska*. Bolo to práve v čase, keď sa zjavili aj tri ľudácke návrhy na autonómiu Slovenska a E. Stodola považoval za nevyhnutné uverejniť predstavu autonómie Slovenska ako ju chápala Slovenská národná strana. Hneď v úvode zdôraznil, že mu ide o riešenie otázky samosprávy spôsobom pokusným a postupným a že tieto návrhy „chcú byť stredom a kompromisom medzi radikalizmom niektorých navrhovateľov strany ľudovej, návrhy ktorých však pre nepočítanie so životom a okolnosťami považujem len za výplody rozumkovania a medzi púhou negáciou a odkladaním ad calendas graecas Slovenskej národnej a roľníckej strany...“.³⁴

Ako hlavný dôvod pre samosprávu Slovenska uvádzal dobrú a fungujúcu správu štátu, ktorý by mal byť tak organizovaný, aby sa mohol pokojne vyvíjať a uspokojoval potreby svojho obyvateľstva. Vyslovil presvedčenie, že v novom demokratickom štáte Slováci dostali možnosť podieľať sa na správe celého štátu, ale mali by dostať aj právo aspoň istú časť svojich vecí spravovať samostatne. Nestačí však iba samospráva obcí a žúp, ale Slovensko nesmie prestať byť celkom a nesmie stratiť svoju individualitu a nesmie sa „roztranzírovať na kusy“.³⁵

³⁴ STODOLA, E.: *O samospráve Slovenska*, Turčiansky Sv. Martin 1921, s. 3–4.

³⁵ Tamže, s. 9. E. Stodola nemal síce vo zvyku používať až natoľko expresívne výrazy, ale napísal to v čase keď bol veľmi roztrpčený počínaním slovenských poslancov ešte v Dočasnom národnom zhromaždení, kde nedokázali zabrániť prijatiu župného zákona č. 126/1920 Zb. z. a n., podľa ktorého bolo 16 slovenských žúp zlúčených do 6 veľkých žúp. E. Stodola sa veľmi angažoval za ponechanie historického stavu a v zápase za ich udržanie prehovoril na viacerých zhromaždeniach. Uverejnil celý rad článkov na obranu starých žúp, v ktorých argumentoval tým, že sa nedosiahlo takmer nič čo reforma sľubovala, naopak zničila staré geografické a ekonomické celky, ich kultúrne a obchodné centrá, z ktorých urobila dediny. Prijatie župného zákona považoval „za násilné vykonanie unifikačnej šablóny“ a poukázal aj na vážne politické

V uvedenej práci sa Stodola zaoberal kreovaním samostatného slovenského správneho orgánu, súčasti dobrej organizácie štátu a najdôležitejšej úlohy po prevrate roku 1918. Argumentoval tým, že tu ide o to ako najlepšie usporiadať vzájomný pomer Slovákov a Čechov. Tvrdil, že sa nemožno uspokojiť s tvrdením niektorých politikov, podľa ktorých maximum našich bývalých ideálov prevyšuje už i to, že slovenský národ spolu s českým národom dosiahli samostatný štát. E. Stodola poukazuje v uvedenej práci na nedostatočnosť garancií, ktoré majú Slováci v republike pre svoje rovnoprávne postavenie. Kritizoval postoj slovenských poslancov v Dočasnom národnom zhromaždení i po voľbách roku 1920 a napísal: „Myslíme však, že keď sa robila ústava, keď prví volení poslanci vtiahli do Národného zhromaždenia, nielen žiadúce, ale povinnosťou ich bolo tam sa osvedčiť, že je želaním Slovákov, vysloveným i v Amerike i na Slovensku, mať istú, postupne vybudovať sa majúcu samosprávu a že naši poslanci vyhradzujú si toto právo pre Slovensko, ako i právo urobiť svojho času v tomto ohľade návrhy.“ V elaboráte zaujal aj postoj k Pittsburskej dohode a zmienil sa o nej najmä v morálnom zmysle a vytýkal poslancom že prijaté dohody nemajú spochybňovať a už vôbec nie tými, ktorí v nich uvedené práva majú hájiť. Na margo laxného postoja Klubu slovenských poslancov zo 6. februára 1920 k významu Pittsburskej dohody napísal: „Každý národ si v úcte má zmluvy, ktoré mu čo i len v ďalšej budúcnosti – na ten čas možno imaginárne – ale jednako práva zabezpečujú. Nepochopiteľné je, že politikovia slovenskí odopierajú našim bratom za morom uznávať sa o našich právach a ohradzujú sa proti Pittsburskej zmluve.“³⁶

Potrebu postupného vybudovania autonómie Slovenska E. Stodola zdôvodňoval najmä analýzou situácie v ČSR a neustrnul na akomsi nespĺniteľnom a maximalistickom návrhu, ktorý by bol požiadavku samosprávy Slovenska vopred diskreditoval. Vychádzal z existujúcich správnych inštitúcií a navrhoval na ich báze vybudovať politickú autonómiu Slovenska. Stodolov konkrétny návrh na realizáciu autonómie Slovenska vychádzal zo schváleného zákona o zriadení župných a okresných úradov v republike Československej č. 126/1920 Zb. z. a n., známeho ako župný zákon, ktorý predpokladal okrem iného aj zriadenie župného zväzu. Tento orgán mal byť volený zo zástupcov župných zastupiteľstiev a mal vykonávať úlohy presahujúce rozsah a potreby jednotlivých žúp. Hoci pred prijatím župného zákona bol E. Stodola voči nemu veľmi kritický a robil všetko, aby sa neutvárali veľké župy, ako realista vzal situáciu na vedomie. Ziadal však, aby sa s exekúovaním župného zákona a vytvorením župného zväzu neotálelo, keďže práve v tejto inštitúcii videl aspoň čiastočnú kompenzáciu slovenskej snahy po autonómii. Bol ochotný ho akceptovať aj preto, že v ňom videl rešpektovanie Slovenska ako celku, aj keď zatiaľ nie ako politického subjektu. Uvedený elaborát napísal v čase, keď župný zákon bol zatiaľ iba na papieri a nedalo sa celkom presne predpokladať aká bude prax. E. Stodola sa snažil využiť túto situáciu a navrhoval, aby sa zatiaľ vytvoril zväz existujúcich 16 žúp a tým by počet jeho členov bolo oveľa väčší (4–6 z väčších žúp, 2–3 z menších žúp) a mohli by v ňom tak byť zastúpené všetky politické strany. Poukázal však na to, že ani zväz žúp nebude pre Slovensko poslednou inšinciou ani vo veci samosprávy a ani vo veciach štátnej správy. Zaoberal sa preto otázkou ako decentralizovať mocenské

momenty, ktoré môžu narušiť česko-slovenské vzťahy zo strany nespokojného obyvateľstva, ktoré ak utrpí na svojich existenčných záujmoch, ... bude na republiku hľadiť nevraživým okom, a zas utrpí pomer československý“. Citované podľa STODOLA, E.: *Prelom. Spomienky, úvahy, štúdie*, Praha 1933, s. 163.

³⁶ Podľa STODOLA, E.: *Prelom* ... s. 16 a 17.

orgány. Tak zákonodárstvo, ako i administratívu, či je potrebné celú moc sústrediť v jednom centre, alebo či sa treba o zákonodarnú i výkonnú moc deliť s jednotlivými zemiami – krajinami.

Decentralizáciu považoval za relatívny pojem, keďže vždy jej obsah závisí od toho čo a do akej miery sa decentralizuje. Podľa E. Stodolu sa mýlia tí politici, ktorí samosprávu Slovenska vidia v ministerstve pre Slovensko, keďže je to len expozitúra centrálnej vlády a jeho existencia je dočasná. Preto pripúšťal, že župný zväz by mohol byť začiatkom budovania autonómie Slovenska, no nepovažoval to za dostačujúce riešenie a jeho cieľom zostávala kodifikovaná zákonodarná autonómia Slovenska. V uvedení elaborácie práve preto venoval jednu kapitolu zemskej samospráve v Čechách, v ktorej sa zaoberal jej vývojom, orgánmi a ich kompetenciami i konkrétnou činnosťou počas monarchie. Napokon uviedol stručne aj náčrt autonómie Podkarpatskej Rusi a v porovnaní s nimi označil slovenský župný zväz (in spe) ako skromný nábeh ku samospráve. Pripomenul aj svoju prácu o švajčiarskom politickom systéme, zároveň však uviedol: „My nemôžeme, myslím, pri našej dnešnej nehotovosti začať s najvyvinutejším vzorom samosprávy. Spokojíť sa musíme s jej postupným uvádzaním a preto, myslíme, i túto vec treba riešiť podľa metódy prezidenta Masaryka: evolúciou.“

Zmena dr. Tukom navrhovaná (Stodola tu reaguje na Tukove články v Slovákú z roku 1921 o autonómii Slovenska, ktoré považoval za návrh na personálnu úniu a nie autonómiu) znamenala by úplné rozčesnutie národa česko-slovenského a je v protive s náhľadmi každého statočného Slováka.

Ale obraciam sa i na odporcov samosprávy s prosbou, aby vec, ku ktorej dal svoj súhlas aj náš vysokovýšeň prezident, aby zmluvu s ním vlastnoručne spísanú, ktorú si najlepší synovia amerických Čechov a Slovákov osvojili, v účtosti mali, a aby sa touto vecou, keď nie inak, aspoň len vážne zaoberali.“³⁷

A celkom na záver vyslovuje svoje naozaj veľmi pevné presvedčenie: „Tieto idey sú na ceste: 'les idées marchent', zahatať ich nemožno, a som presvedčený, že ony v krátkom čase dôjdu uskutočnenia.“

Potom už nastane zas harmonické spolužitie medzi bratskými kmeňmi.“³⁸

Na tomto mieste je potrebné zmieniť sa o názoroch E. Stodolu na otázku jednoty českého a slovenského národa. Vyjadril ich v čase svojho predsedníctva v Slovenskej národnej strane v Deklarácii Slovenskej národnej strany z 10. mája 1921, ktorú koncipoval s JUDr. Milanom Ivankom, vtedy ešte členom národnej strany. Cieľom dokumentu bolo zdôraznenie štátotvornosti Slovenskej národnej strany, ktorá sa po svojom osamostatnení v marci 1921 ocitla kvôli svojmu autonomistickému programu v palbe zlomyseľnej kritiky a bola označovaná za protičeskú, maďarónsku a pánsko-roľnícku. Deklarácia sa odvolávala na Martinskú deklaráciu a pripúšťala možnosť vytvorenia česko-slovenského národa, ba považovala to za cieľ národných snažení oboch vetiev jedného československého kmeňa. Pre prítomnosť však deklarácia považovala za nutné hájiť osobitné záujmy Slovenska – a to aj kvôli tomu, aby sa vytvorenie česko-slovenského národa mohlo uskutočniť. Slovenská národná strana deklarovala, že ona ako všenárodná strana má k tomu osobitné predpoklady: svoju nezávislosť a principiálne hájenie záujmov celého národa, a do tretice to, že postupné vybudovanie autonómnych inštitúcií

³⁷ STODOLA, E.: O samospráve Slovenska, s. 60–61.

³⁸ Tamže, s. 61.

žiada práve so zreteľom na jednotnosť republiky. V deklarácii boli uvedené aj konkrétne ekonomické, sociálne, personálne, kultúrne a školské požiadavky, pričom český jazyk sa mal vyučovať na školách ako predmet. Autonómii sa v Deklarácii venovalo pomerne málo miesta – považovala sa za akýsi maximálny cieľ, naplňajúci sa postupným vybudovaním autonómnych inštitúcií ako politického rámca a záruky riešenia špecifických slovenských problémov. V deklarácii sa zatiaľ požadovalo iba zriadenie poradného zboru politických strán pri ministerstve s plnou mocou pre správu Slovenska, ktorého úlohou malo byť kontrolovanie úradníckej správy Slovenska, pokiaľ nebudú vytvorené samosprávne inštitúcie (župný zväz a jeho zložky – p.a.). Okrem toho sa za základný programový dokument o autonómii Slovenska považovala práca E. Stodolu *O samospráve Slovenska* a jeho články v Národných novinách o tejto problematike.

Deklarácia mala na slovenskej politickej scéne ohlas. Priaznivo ju prijali slovenskí agráристи, ktorí len nedávno ešte sedeli spolu s národníkmi v Slovenskej národnej a roľníckej strane. Popredný člen strany JUDr. Juraj Slávik, župan a neskôr i minister sa deklaráciou zaoberal v Slovenskom denníku zo 14. mája 1921. V článku K deklarácii Slovenskej národnej strany napísal, že vyhlásenie jednoty československého národa národníkmi je veľkým zadostiučením pre slovenských agráristov a v niektorých otázkach sa i aj ich programy zhodujú. Zároveň uviedol aj výhrady najmä pokiaľ išlo o prílišnú nekonkrétnosť v ekonomických a stavovských požiadavkách, ako aj politických pri budovaní samosprávy v obciach, okresoch a župách, kde sa agráристи neobmedzujú na postupnosť, ale sú radikálnejší vo svojich požiadavkách budovania administratívnej autonómie na všetkých stupňoch. Za hlavný rozdiel medzi oboma stranami však považoval národnícku požiadavku politickej autonómie podľa Pittsburskej dohody, čo sa vraj nezhoduje so záujmami nielen Slovenska, ale aj republiky a je podľa neho priamo v rozpore s ďalším cieľom Slovenskej národnej strany: perspektívnym splynutím českého a slovenského národa. Agráристи preto chcú zemskej samosprávu iba vo veciach administratívnych hospodárskych, školských a cirkevných.

K zblíženiu agráristov a národníkov nedošlo. Čiastočne sa však začala realizovať v deklarácii propagovaná spolupráca politických strán. Tentoraz medzi národníkmi a ľudákmi, ktorí privítali osamostatnenie Slovenskej národnej strany najprv v Slovákú a na porade poslancov a senátorov Slovenskej ľudovej strany v Žiline 12. apríla 1921, kde Andrej Hlinka hovoril o budúcej nádejnej spolupráci najmä v zápase o základný a spoločný programový bod oboch strán: o autonómii Slovenska.³⁹

Zásady spolupráce sa mali dohodnúť na konferencii v Trenčianskych Tepliciach 27. mája 1921. Na programe bol Stodolov návrh na autonómiu Slovenska. Nedopracovali sa k spoločnému programu a dohodli sa iba na potrebe kontrolovať personálne obsadzovanie miest v štátnej službe vytvorením medzistraníckej komisie, analyzujúcej odbornú kvalifikáciu českých úradníkov na Slovensku. Vyslovili protest proti exekvovaniu župného zákona a žiadali ponechať dovtedajší stav a napokon požadovali zriadenie školskej rady, ktorá by vplývala na smer vyučovania a predostierala by návrhy na osobné vymenovanie. Išlo iba o dohodu v čiastkových otázkach. Hoci spolupráca s ľudákmi nepokračovala – aj keď to bolo zbožné želanie katolíckych kňazov, pôsobiacich v SNS, podporované aj katolíckym krídlom amerických Slovákov, E. Stodola musel svoj podpis na spoločnej rezolúcii s Andrejom Hlinkom vysvetľovať. V Národných novinách napísal,

³⁹ Podľa KRAMER, J.: Slovenské autonomistické hnutie v rokoch 1918–1929, Bratislava 1962, s. 194.

že narodniari dúfali, že SNS sa stane sprostredkujúcim a zmierňujúcim činiteľom na slovenskej politickej scéne v otázke administratívnej reformy.⁴⁰

Dopadlo to úplne naopak a E. Stodola sa aj kvôli svojej práci *O samospráve Slovenska* stal terčom útokov zo všetkých strán. Socialisti ho obvinili z reakčnosti a nedemokratickosti. Zo snahy o uplatnenie vlády plutokracie, keďže žiadal, aby v slovenskom sneme boli aj zástupcovia slovenskej inteligencie, univerzity i kléru ktorí by neboli menovaní vládou (tretina župného zastupiteľstva totiž aj tak mala byť menovaná ministrom vnútra), ale zasedali by tam zo zákona. Podľa Stodolu by však išlo iba o dočasné riešenie, kým nebudú pomery na Slovensku konsolidované. Zdôvodňoval takýto prístup tým, že treba zabrániť ultraradikalizmu, pod ktorým zrejme rozumel situáciu po rozpade sociálnej demokracie a vznik komunistickej strany. Chcel eliminovať aj radikalizáciu nespokojných sociálnych vrstiev bez rozdielu národnej príslušnosti, ich politické a štrajkové aktivity, ktoré práve v prvých povojnových rokoch mali na Slovensku búrlivý priebeh.

Slovenský denník prebral článok z českého Času. Ten si dovoľil upozorniť E. Stodolu, že nerobí dobre, keď vo svojich úvahách o autonómii informuje cudzinu, keďže „...Informácia cudziny, hoc i priateľská, je vždy propagačná a tendenčná a konkrétne hovorí za štát, alebo proti nemu. Keď dr. Stodola prednáša rad sťažností a požiadaviek, vtedy prednáša svoju nespokojnosť na širšie fórum, a tým dáva akúsi sankciu činiteľom mimostátnym k ingerencii na vnútorné pomery a ústavodárne sebaurčenie nášho štátu.“⁴¹

Isteže nebolo príjemné pre zástancov unitárneho štátu, že práve E. Stodola vo svojich prácach pripomína nutnosť usporiadania štátoprávneho postavenia Slovenska – aj keď spôsobom postupným a racionálnym. Zatiaľ ho kritizovali iba v tlači, ale útoky v novinách nestačili. Ako vysvitá zo Stodolovej osobnej sťažnosti na Policajné riaditeľstvo bol dokonca daný pod policajný dozor.⁴²

Policajné riaditeľstvo v Bratislave sa snažilo dementovať tieto obvinenia. Národným novinám a ministromi s plnou mocou M. Mičurovi napísalo, že tieto fakty sa nezakladajú na pravde a že žiaden člen SNS nebol postavený pod policajný dozor „... a zdôrazňujú, že zdejší úrad nemôže v úmyslu zájmom zmínenej strany klásti prekážek...“⁴³

A čo o tom vo svojich pamätiach napísal E. Stodola? „...prichodilo mi v poprevratovom politickom boji zakúsiť veci, akých som ani za maďarskej éry nezakúsil: tak potvárania z demagógie a zahriaknutia na verejnej schôdzi, surového urazenia v časopise atď. Nuž ale stali sa podobné a ešte horšie veci odo mňa väčším ľuďom!“⁴⁴

Pre E. Stodolu bolo príznačné, že nehodlal verejnosť oboznamovať s urážkami jeho osoby a cti. Tak kvôli sebe, ako aj kvôli nenarušovaniu česko-slovenských vzťahov, ktoré už v týchto prvých rokoch mali trhliny. Príliš si tieto vzťahy vážil, aby dovoľil ich verejné narušovanie. Nedal sa však ani odradiť a pokračoval vo svojom programe prostriedkami, ktoré mal k dispozícii. Keďže nebol členom parlamentu (SNS sa osamostatnila až po parlamentných voľbách), obrátil sa na nového premiéra Edvarda Beneša

⁴⁰ STODOLA, E.: Prvá zmenka národniarov, In: Národné noviny, 31. 7. 1921.

⁴¹ Na zloby dňa. In: Slovenský denník z 28. 8. 1921.

⁴² NA SR, fond PR prez. 5772/ 1921, k. 225.

⁴³ Tamže, fond PR prez. 5908/ 1921, k. 225.

⁴⁴ Podľa STODOLA, E.: Prelom..., s. 154.

memorandom. V jeho prvej časti sa hovorilo o potrebe konsolidácie pomerov na Slovensku a o príčinách nespokojnosti. Spomínalo sa riadené hospodárstvo, kontingentovanie obilia, daňové a finančné problémy, drahota, množstvo vojska, neriešené náboženské a jazykové otázky. Uvádzali sa obavy z župnej reformy, ktorá ako celok neprinesie obyvateľstvu nápravu, pretože zmenšenie počtu žúp naruší dovtedajšie ekonomické, dopravné, kultúrne a iné väzby a nezlepší ani pomer menšinového a väčšinového obyvateľstva, pretože rozdelenie komárňanskej župy bude znamenať prenesenie treníc a problémov do viacerých žúp.

V dokumente sa poukazovalo aj na rozdiely v náboženskej otázke na Slovensku a v českých krajinách, ktoré by mali byť rešpektované, takisto aj ako používanie slovenčiny na školách. Posledná časť je návrhom na nápravu a za hlavný prostriedok sa považuje samospráva, aby obyvateľstvo malo možnosť vplývať na správu svojich vecí aspoň na tých stupňoch správy, ktorá nie je zoštatnená. Hoci sa v memorande tvrdí, že princíp autonomizmu treba zakotviť do ústavy, pretože Slovensku by sa len čiastočne pomohlo keby sa zaviedli zemské (krajinské) inštitúcie ako školská rada, správny výbor či zemská politická správa, zároveň sa nespochybňuje dvojjednosť česko-slovenského národa. „Bez toho, že by sme sa stavali na stanovisko protiviace sa i slávostnej deklarácii národa slovenského zo dňa 30. októbra 1918 a nepopierateľnému faktu, že Česi a Slováci tvoria dve vetve jedného nerozdielného národa, dvojediný národ česko-slovenský, s dvoma zvláštnymi individualitami, literatúrami ...“⁴⁵

V porovnaní s návrhom Slovenskej ľudovej strany na autonómiu Slovenska, ktorý bol podaný tiež v januári 1922, teda približne v tom čase ako JUDr. Stodola osobne 5. januára 1922 odovzdal memorandum E. Benešovi, si treba všimnúť, že SNS podávala tomuto ústavnému činiteľovi len memorandum a nie projekt autonómie. Dokument a požiadavky v ňom uvedené boli koncipované iba v záujme odstránenia čo najaktuálnejších problémov Slovenska a kodifikovanie princípu autonómie a konkrétne autonómie Slovenska časovo nelimitovali. Slovenská ľudová strana žiadala uviesť autonómiu Slovenska najneskôr do konca roku 1923 a stála už jednoznačne na stanovisku samobytného slovenského národa.⁴⁶

V závere memoranda sa vedenie SNS dištancovalo od názorov istej skupiny v strane, reprezentovanej redaktormi Národných novin Andrejom Mihálom a Ivanom Thurzom, ktorí kritizovali vedením strany deklarovanú jednotu českého a slovenského národa. Tvrdili, že teória jednotného československého národa je škodlivá, hoci sa zatiaľ ešte neuplatňujú všetky dôsledky, ktoré z nej vyplývajú: jeden národ, jedna administratíva, jedna kultúra, jedno hospodárstvo a zabudne sa nutnú ochranu slabšieho.⁴⁷

Obaja redaktori z redakcie Národných novin odišli, ale otázka samobytnosti slovenského národa bola v strane nastolovaná i naďalej a riešila sa zároveň s otázkou postoja k exekvovaniu župného zákona, ktoré strana žiadala odročiť hlavne kvôli vytvoreniu veľkých žúp. Úsilie o zjednotenie postojov v SNS sa prejavilo v prijatí nového

⁴⁵ Memorandum Slovenskej národnej strany, In: Národné noviny, 11. januára 1922.

⁴⁶ Ladislav LIPSCHER v práci K vývinu politickej správy na Slovensku v rokoch 1918 (Bratislava 1966) na s. 124 píše, že ľudáci v ťažení proti župnému zákonu rozoslali miestnym stranickým organizáciám hotové tlačivo s nadpisom Rezolúcia, do ktorého sa malo len vpísať meno obce a dátum zhromaždenia. V rezolúcii sa žiadalo čím skoršie uvedenie autonómie Slovenska do života.

⁴⁷ MIHÁL, A.: Jeden či dva národy? In: Národné noviny 3. 1. 1922. THURZO, I.: Upovedomenie, In: Národné noviny 8. 1. 1922.

programu v máji roku 1922. Upustilo sa v ňom od termínu programového budovania *československosti ako o základnej méte snaženia oboch kmeňov* a zdôrazňovala sa budovanie československej vzájomnosti ako práca budúcnosti, ktorú nemožno robiť mechanicky bez rešpektovania slovenských zvláštností a prijatím českých foriem. K charakterizovaniu strany ako slovenskej národnej, všenárodnej, pokrokovej a demokratickej teraz pribudli epitétá kresťanská a autonomistická. A tie boli konkretizované aj v jednotlivých programových požiadavkách. E. Stodola ešte stále stojaci na čele SNS sa zapojil do organizačnej a propagačnej kampane vysvetľovania nového programu strany a na zhromaždeniach vysvetľoval, že vo veci samosprávy Slovenska neide o čas a mieru, „lebo keby sme samosprávu mali, mohlo sa všeličo nestáť, alebo inak stať – ale ide o to aký smer má mať naša štátna politika. Či sa má proti týmto veciam, proti decentralizácii vlády a zákonodárstva odmietavo chovať a či si práve opačný smer vývinu zvolíme?“⁴⁸

Na položenú otázku si odpovedal, že si teba rozhodne želať, aby sa vôľa Slovenska uplatnila samostatne, nezávisle od parlamentných zástupcov českého kmeňa. Tukovské fantasmagórie vraj iba kompromitujú otázku autonómie, pretože vec samosprávy sa nesmie zabiť slovom separatizmus!

Emil Stodola sa stále nevedel odpútať od termínu český a slovenský kmeň a akoby nevedel pochopiť, že bez obhájenia samobytnosti slovenského národa bude ťažko, ak priam nie nemožné obhájiť i právo na autonómiu Slovenska. Splynutie oboch kmeňov odsúval sice do ďalekej budúcnosti a aj samosprávu nijako nechcel uponáhľať, ale stále mal pred očami švajciarsku realitu, domnieval sa, že vytvoriť politický národ sa o niekoľko desaťročí môže podariť i v ČSR. Tohoto názoru sa nevzdal, hoci Slovenská národná strana už vydala v júli roku 1922 Ohlas, v ktorom vyhlásila za svoju prioritu obhajovanie samobytnosti slovenského národa v rámci jednotnej ČSR. Zjavujú sa už termíny etnický a štátnopolitický národ, etnický svojráz, slovenský kmeň atď. Ako cieľ strany sa uvádzalo: „Strana chce nacionálnou politikou slúžiť kultúrnym, morálnym a materiálnym záujmom Slovenska, ona zazlieva aj len podmienené vzdávanie sa záujmov a národného rázu Slovákov pod heslami národnej jednoty československej a pracuje na tom, aby sa na území Slovenska uplatnil Slováč a aby sa kultúrny typ slovenský v celej svojej kráse rozvinul. Tento cieľ úfa sa Slovenská národná strana najistejšie dosiahnuť samosprávou Slovenska.“⁴⁹

Výkonný výbor SNS zasedal pod vedením E. Emila Stodolu posledný raz 10. septembra 1922 v Martine, pretože z postu predsedu abdikoval – údajne zo zdravotných dôvodov. Výbor to prijal a vedením agendy poveril Miloša Vanču a Jozefa Fábryho. V tejto súvislosti sú zaujímavé komentáre pochádzajúce z vládnych kruhov. Konštatovalo sa v nich, že Slovenská národná strana pochodila veľmi zle, keďže odchodom Emila Stodolu do ústrania stratila ideového vodcu.⁵⁰

⁴⁸ In: Národné noviny, 3. 7. 1922.

⁴⁹ Ohlas výkonného výboru Slovenskej národnej strany, redakčnej rady Národných novín 14. 7. 1922, In: Národné noviny 20. 7. 1922.

⁵⁰ LOUBAL, F.: Slovenská politika na konci roku, In: Čas, 3. 1. 1923. V tom istom čísle Času v článku Československo. Rok vnútni politiky II. sa odchod JUDr. Stodolu hodnotil aj z hľadiska kritiky župného zákona. Stodola bol v ňom označený za vecného kritika, ktorý poukazoval zľakleky na nevýhody veľkých žúp. Na rozdiel od jeho nástupcov, ktorí „zavedli stranu na cesty, na nichž se pohybovala agitace, je ťažko fici: politika strany ľudové.“

Výsledkom tohoto vnútorného sporu v SNS, v ktorom zvíťazilo prihlásenie sa k samobytnosti slovenského národa a odmietnutie jednoty českého a slovenského národa ako dvoch vetiev jedného kmeňa, bol odchod „advokátov“ zo strany – Milana Ivanku, Viliama Paulinyho a ďalších, ktorí prešli do práve na Slovensku zakladanej strany Československej národnej demokracie. Emil Stodola v SNS zostal, lepšie povedané zostal jej verný aj keď sa utiahol z vedúcich pozícií a pracoval potom už len v župnej organizácii SNS v Bratislave. Aj on mal blízko k českým národným demokratom a osobne si s viacerými, napríklad J. Pluhařom i s K. Kramářom čiastočne rozumel aj vo veci samosprávy, hoci išiel – požadujúc legislatívnu autonómiu, garantovanú ústavou – oveľa ďalej. Dištancoval sa však vždy od čechofóbnych vyjadrení. Takéto prejavy ostro kritizoval a všemožne sa snažil riešiť a zahládzať spory, ktoré by česko-slovenský vzťah zhoršovali.⁵¹

Emil Stodola sa vzdal funkcie zrejme aj preto, aby svojimi názormi neprekážal pri prekonávaní dilemy jeden či dva národy, považujúc za aktuálnejšie a dôležitejšie rozpracovanie otázky autonómie na základe konkrétnej situácie na Slovensku a v republike. A tomu sa v nasledujúcom období aj venoval. Samozrejme bol stále verejne činný a vo svojich pamätiach spomenul viaceré aktivity, ktorými sa zapodieval. Angažoval sa v spolku za postavenie pomníka generálovi M. R. Štefánikovi. Veľkú časť svojej energie (v tomto čase má už E. Stodola vyše šesťdesiat rokov) venoval stavovskému organizovaniu advokátov – najprv ako predseda bratislavskej odbočky Zväzu advokátov, potom ako jeho predseda na Slovensku. V rokoch 1926–1930 vyšli pod jeho redakciou tri zväzky *Zbierky súkromno-právnych zákonov uhorských*. Pustil sa do toho údajne preto, lebo celé jeho dlhoročné snaženie, aby bola vydaná sústavná zbierka uhorských zákonov a nariadení v slovenskom jazyku zostalo bezvýsledné, správou štátu nevypočuté, hoci sa v praxi stále pociťoval nedostatok takéhoto diela.

E. Stodola bol činný aj v rámci ev. a. v. cirkvi, kde sa ako laický a člen cirkevných orgánov zúčastňoval na zasadnutiach konventov i synody. Konfesionálnym otázkam, ktoré zohrávali na Slovensku ešte i v dvadsiatom storočí dôležitú úlohu a rozdeľovali slovenskú spoločnosť na dva tábory – katolíkov a luteránov, venoval Stodola vo svojich pamätiach tiež jednu kapitolu. Uviedol v nej zbytočné urážky zo strany katolíkov voči luteránom a naopak. Zároveň aj pripomínal viaceré hlasy, ktoré sa snažili tieto podľa neho hanebné spory, vyriešiť, alebo aspoň zmierniť. Zamýšľal sa i nad príčinami takéhoto stavu a nad postavením katolíkov a evanjelikov v politike po roku 1918. Pripísal to jednak tradične väčšej vzdelanosti protestantov a ich väčšej blízkosti k Čechom, na druhej strane však kritizoval veľkú necitlivosť štátu voči katolíkom.

Katolíkom E. Stodola pripomínal, že v republike, kde majú lepší prístup do škôl, ktoré pomohli vytvoriť Česi, sa čoskoro ich väčšina prejaví aj v počte katolíckej slovenskej inteligencie. Mali by si to uvedomiť a v rámci rastúceho sebedovedomia vypustiť z publicistiky predráždený a urážlivý tón a prestať sa chovať ako v otroctve. Za mravné a kultúrne nepovažoval aj prechmaty a spôsob ako sa so stranou katolíckou jedná: „hneď je naporúdzí žandár, fiškus, súd, žurnalistika, kým hrubé urážanie citov nábožen-

⁵¹ Ako člen predsedníctva Československej národnej rady, ktorá vznikla po prevrate z Českej národnej rady, bol popri Matúšovi Dulovi Vavrovi Šrobárovi, Milanovi Hodžovi, Fedorovi Houdekovi, Andrejovi Hlinkovi, Ferdišovi Jurigovi kooptovaný aj Emil Stodola a jeho brat Kornel. Tento post bral seriózne a považoval si aj z tohoto titulu za povinnosť nepripúšťať zbytočné kauzy medzi Slováckmi a Čechmi pôsobiacimi na Slovensku. Podľa SÚA Praha, fond NŘČ, k. 188. List E. Stodolu, jún 1921.

ských a národných, napr., zneuznávanie oprávnenosti slovenskej reči, literatúry a kultúry ostáva ešte i zo strany slovenských oficiálnych orgánov a politikov bez zavrátania.⁵²

V pamätiach kritizoval najmä politické procesy s ľudákmi, čo podľa neho tiež bolo zdrojom neustáleho napätia medzi katolíckou väčšinou národa a vládou politikov. Podčiarkol, že otázka dobrej zhody medzi evanjelikmi a katolíkmi na Slovensku neznamená zblížovanie politických strán, ako mnohi nesprávne súdia, ale tvorenie toho kolektívneho citu, ktorý je v našom národe dosiaľ slabý. A tento stav znemožňuje potom úspešnú spoluprácu za veci verejné a národné záujmy. V závere tejto kapitoly pamätí však konštatoval (práca vyšla roku 1933), že v druhom desaťročí republiky nastalo i na Slovensku určité zblížovanie medzi konfesiami a ako príklady uviedol rokovanie mládeže v Trenčianskych Tepliciach roku 1932, viaceré vyjadrenia evanjelických a.v. farárov Martina Rázusa, Andreja Plávku i Štefana Krčméryho, ktorí sa angažovali vo veci vzájomného zblížovania oboch konfesií. Malo by to podľa jeho názoru byť tak aj v štáte, keby nastúpil cestu nim odporúčanej generóznosti voči slovenským katolíkom – samozrejme bez zanechania pokrokových ideí. Domnieval sa, že ľudová strana by mala byť pritiahnutá k vláde, kde už raz bola. Zdôrazňoval, že katolíci, ktorí sú na Slovensku vo väčšine a hlavne „ich mládež dorastá na ľudí tritabilnejšieho rázu a nie tak jednostranne konfesionálnych, ako boli starí.“⁵³

Vo svojich pamätiach sa E. Stodola zaoberal aj nacionálnou otázkou, chtiac vysvetliť svoj postoj k jednote českého a slovenského národa. Stodola nebol odporcom politického československého národa, ale dištancoval sa od názorov „prominentných reprezentantov českej kultúry na Slovensku“, univ. profesorov A. Pražáka a V. Chaloupeckého, ktorí „konzekventne odtajujú oprávnenosť slovenčiny a negujú slovenskú národnú individualitu“.⁵⁴ Stodola preto odmietol podozrenie, že všetci tí, ktorí takúto jednotu hlásajú, sú aj proti slovenčine ako uznanej reči štátnej a reči už vyvinutej. A preto by aj oni mali v tejto veci povedať svoje stanovisko.⁵⁴

Zaoberal sa rôznou interpretáciou pojmu národ a národnosť. Konštatoval, že Masarykov naučný slovník rozumie pod národnou jednotou aj rečovú asimiláciu Slovákov. Podľa Stodolu sa nerešpektuje hľadisko prirodzeného vývinu a národ si netreba predstavovať ako niečo hotové, ale ako vyvíjajúci sa organizmus. Odvolával sa na prácu P. N. Miljukova *Národnosť, její vznik a vývoj* (Praha 1930), v ktorej sa považuje národ za kolektívny psychický produkt, utváraný národnosťou a jeho inteligenciou, ktorá dovrší vývoj národa stvorením literárneho, spisovného jazyka, ktorý sa stane jazykom národným. E. Stodola však nechcel „upadnúť do chyby teoretizovania“ a polemizovať s iným náhľadom, ktorý sa opiera o nespornú skutočnosť blízkosti českého a slovenského jazyka a ktorého zástancovia tvrdia, že práve na základe blízkosti oboch „nárečí“ možno už

⁵² STODOLA, E.: Prelom..., s. 233–234.

⁵³ Tamže, s. 239. V tejto súvislosti kritizoval Stodola článok M. Ivanku, ktorý v ňom o katolíckej mládeži v septembri roku 1932 napísal: „Sovy, kuvici a netopiere nenávidia svetlo, čierne duše klerikálne nenávidia vedu, pokrok a slobodu. V tomto protisokolskom boji každodennými frázami neujasnenej autonómie narkotizovaná a hypnotizovaná časť a k a d e m i c k e j mládeže vlečie sa za týmito černokňažníkmi, čarodejníkmi na hanbu a potupu vedy, pokroku a svedomia, papúškujúc za nimi nasugerované slová náboženského formalizmu a protiprirodných, protirozumových dogmát. A takáto reakcionárska, protisokolská mládež sa chce menovať – mládežou! A to ešte akademickou!“ A Stodola to komentuje: „Koľko z týchto vecí by bolo možno, keď chceme byť spravodliví, i na protestantizmus vzťahovať! Prečo táto jednostranná zášť?“ Tamže, s. 238.

⁵⁴ Tamže, s. 241.

hovorit’ o jednom národe. Domnieval sa, že aj takýto názor by sa dal akceptovať, ak by jeho zástancovia, tj. tí ktorí kritérium národa vidia v blízkosti oboch jazykov, sa jasne vyslovili za ponechanie slovenčiny ako úradného obcovacieho a literárneho jazyka Slovákov. „Ak sa v podstate zhodujeme, stávajú sa naše ďalšie škriepky jalovými.“⁵⁵

Nerešpektovanie slovenčiny však považoval za nerešpektovanie vôle ľudu a prehršovanie sa proti prirodzenému ľudskému právu, pretože Slováci boli príliš často v dejinách svedkami nepretržitého poručníkovania. Tým však nechcel povedať, aby sa „mohutné spojivo, ktoré nás s Čechmi spája, negligovalo a aby sa o otázke československej nelaskavo a nemiestne písalo. Faktum je, že náš pomer vyžaduje nápravu, pociťujeme to vo veľkej miere i na poli spoločenskom po celom Slovensku...“⁵⁶

Slováci by si podľa Stodolu mali uvedomiť, že politickú slobodu dosiahli pomocou Čechov, ktorí Slovensku stále pomáhajú, pričom je záujmom celého štátu, aby Slovensko dokázalo s českými krajinami postupom času aj súťažiť. E. Stodola si vedel predstaviť „zamoravské zeme“ ako politicky samostatný celok, no Slovensko s jeho geografickým nevýhodným položením, kde stále číha naň bývalý podmaniteľ, nepovažoval za pripravené na samostatnú štátnu existenciu. A jeho záver? „Po prevrate sme si povedali: vernosť za vernosť. Česi potrebujú nás, ale ešte väčšmi my ich, lebo my sme pars minor. Preto hľaďme s nimi bratsky spolunažívať. Môj záver je: eliminujeme škriepky o jednotu a akcentujeme viac jednotu v čítaní a zmysľaní a hľadáme cesty k zblíženiu a spolupráci.“⁵⁷

V druhom decénií sa situácia vyvíjala inak ako sa očakávalo. Mimoriadne dôležitú úlohu začala zohrávať medzinárodná politická situácia, ktorá rozvíjala aj vnútropolitickú hladinu v ČSR. S väčšou naliehavosťou sa hlásila menšinová a s ňou súvisiaca jazyková otázka, problém autonómie Slovenska a riešenie jeho štátoprávného postavenia.

E. Stodola reagoval na situáciu okrem článkov v tlači aj dvomi väčšími štúdiami. Prvá vyšla roku 1936 pod názvom *O jazykovom zákone a menšinových otázkach* a jej pokračovanie *O menšinách a o samospráve* vyšlo roku 1938. Autor v nich zhodnotil stav v oboch oblastiach z praktického i teoretického hľadiska. V úvode napísal, že za šesťnásť rokov od prijatia jazykového zákona z 29. 2. 1920 č. 122 Zb. z. a n. a za desať rokov od vykonávajúcего nariadenia k nemu z 3. 2. 1926 č. 17 Zb. z. a n. sa ukázalo, že predpisy v nich obsiahnuté a prax, ktorá sa na základe toho realizovala, nevyhovujú vo všetkom a vyžadujú si objektívnu analýzu a nápravu. Bol presvedčený, že otázka menšín sa stáva najdôležitejšou otázkou vnútornej politiky a preto chcel predostrieť tieto záležitosti na vecnú diskusiu.

Uviedol hneď na začiatku znenie jazykového zákona a dôvodovú správu ústavného výboru k nemu. Stodola pri analýze daného stavu prezentoval najprv štatistické údaje o národnostnom zložení obyvateľstva v ČSR v roku 1921 a roku 1930 a zároveň uvádzal aj kompaktnosť menšinového obyvateľstva – nemeckého v českých krajinách a maďarského na Slovensku. Konštatoval väčšiu kompaktnosť v českých krajinách a väčšiu rozdrobenosť na Slovensku, čo sťažuje výkon právnych noriem. Problémy videl aj v tom, že jazykové nariadenie sa opiera o veľmi kusý jazykový zákon, ktorý má iba 9 §§ a dôsledkom toho bolo, že najvyšší správny súd sa musel veľmi často zaoberať práve

⁵⁵ Tamže, s. 246.

⁵⁶ Tamže, s. 250.

⁵⁷ Tamže, s. 255.

jazykovými otázkami a to aj kvôli problematickým ustanoveniam jeho vykonávacieho nariadenia.

Ustanovenia nariadenia O súdoch, úradoch, stavoch, podnikoch a orgánoch republiky konfrontoval s existujúcou praxou a uviedol, že v článku I nie sú uvedené všetky ministerstvá a im podriadené úrady a preto by pre ne mali byť vydané samostatné vykonávacie nariadenia, čo sa zatiaľ nestalo. Upozornil aj na určité diskrepancie pri menšinových právach medzi českými krajinami a Slovenskom, keďže tu jazykový zákon nebol celkom realizovaný.⁵⁸

Zamýšľal sa i nad zdĺhavosťou dvojrečového vybavovania na súdoch, napríklad u štátnych zastupiteľstiev na Slovensku, kde preklady spôsobujú týždňové opozdenia. Na Slovensku sa preto vyvinula akási kompromisná súdna a administratívna prax: menšiny podávajú svoje podania vo svojej reči, pri súdnom konaní stránky aj ich zástupcovia používajú jazyk menšiny, súdy a úrady hovoria s nimi v ich reči, ale zápisnice a uznesenia sa píše len v štátnom jazyku. To si vyžaduje prekladateľov – zväčša sú nimi obecní a obvodní notári, ktorí s tým v menšinových oblastiach majú veľa práce.

E. Stodola poukázal aj na nedôslednosti nariadenia pri používaní štátneho jazyka v centrálnych úradoch, štátnych ústavoch a podnikoch ČSR a ako príklad uviedol, že štátne ústavy a podniky podriadené ministerstvám vydávajú listiny len v reči štátnej. Prax je však rozporná. Príklady uviedol z činnosti pošt a železníc na Slovensku, kde vzniklo po ich prevzatí určité vákuum: po prevzatí správy železníc po prevrate neboli žiadne rečové predpisy a tak sa via fakti v oblastiach obývaných maďarskou menšinou (Žitný ostrov) udomácnila prax, ktorá sa uplatňovala za Uhorska. Miesto maďarčiny sa teraz všade začala uplatňovať slovenčina. A dodáva: „Ak sú nápisy, vyhlášky atď. širokému obecnstvu nezrozumiteľné, tak vôbec zmyslu nemajú. Konečne ide zasa o zásadu demokracie: nie obecnstvo je pre úrady, ale úrady sú tu pre obecnstvo.“⁵⁹

V I. dieli práce autor komentuje aj prax zapisovania do verejných kníh, dokazuje, že sú vlastne nezrozumiteľné pre menšinové obyvateľstvo, lebo na Slovensku sa vedú len v reči štátnej, hoci čl. 27 jazykového nariadenia predpisuje, aby sa tak dialo – ak návrh bol napísaný v menšinovej reči – aj v jazyku menšiny. To isté bolo za Uhorska – ibaže vtedy to bolo nezrozumiteľné pre slovenské obyvateľstvo. Preto si prax na Slovensku kvôli nepresným vyjadreniam vykonávacieho jazykového nariadenia aj pri prekladoch originálnych listín pre súdy vypomáha tak, že pripúšťa aj doklady v maďarskom a nemeckom jazyku.

Princíp publicity trpí aj pri vedení matrik a výpisoch z nich, čo sa koná na Slovensku jedine v štátnej reči a mená sú potom často zdeformované. E. Stodola analyzoval aj korešpondovanie, hoci sa zákon o ňom nezmieňuje, ale venuje sa tomu iba vykonávanie nariadenie. Podľa toho si všetky štátne a verejné orgány a inštitúcie majú dopisovať len v reči štátnej. Konštatoval, že aj tu dochádza k určitým kompromisom, ktoré si prax nevyhnutne vyžiadala a korešpondencia sa deje súčasne aj v štátnom i menšinovom

⁵⁸ Napríklad, na Slovensku sa dosiaľ nezmenil bod 5. § 343 trestného uhorského poriadku, ktorý v úrade porotcu vyžaduje znalosť štátnej reči, čím príslušníkov minorít vylučuje z toho občianskeho práva ak štátny jazyk nepoznajú. Praktizuje sa to napriek tomu, že § 9 jazykového zákona zrušil všetky jazykové predpisy, ktoré boli v platnosti pred 28. októbrom 1918. Podľa STODOLA, E.: O jazykovom zákone a menšinových otázkach, s. 26.

⁵⁹ Tamže, s. 32.

jazyku. Pri vyhláškach a úradných oznamoch tiež sú rozpory medzi jazykovým zákonom, ktorý pripúšťa vydávanie týchto úradných listín i v menšinových jazykoch a jeho vykonávacím nariadením. Napokon konštatoval, že pre prax na Slovensku je dvojrečovosť či len jednorečovosť týchto úradných listín iba akademickou otázkou, lebo zväčša sú vydávané iba v slovenčine.

Svoje komentáre dopĺňal odvolaniami na práce domácich autorov, najmä Antónina Hartmanna *Předpisy jazykového práva* (Praha 1926) a prácu Zdeňka Pešku *Národní menšiny a Československo* (Bratislava 1932) i na právo a prax zaužívané v Belgicku a Švajčiarsku.

Rovnako postupoval E. Stodola aj pri komentovaní používania jazyka v samosprávnych úradoch, zastupiteľských zboroch a verejných korporáciách. Opäť konfrontoval ustanovenia jazykového zákona s jeho vykonávacím nariadením a jeho realizáciou v praxi. Konštatoval, že podľa vládneho nariadenia z 29. 12. 1928 č. 229, ktorým sa upravilo užívanie jazyka v krajinských a okresných zastupiteľstvách a krajinských a okresných výboroch boli analogicky k ustanoveniam hlavy XIV jazykového nariadenia opäť garantované určité privilégiá pre príslušníkov československého jazyka. Menšiny citia v nich poškodenie samosprávy obcí a menšinového práva. V obciach často niet ľudí, ktorí by ovládali štátny jazyk (v obciach nad 3000 obyvateľov sa musia oficiálne vyhlásenia diať i v štátnom jazyku) a preto nastupuje komplikovaná procedúra prekladu do štátneho jazyka, ktorá je nutná aj vtedy, keď je členom zastupiteľstva iba jeden príslušník jazyka československého.

Pokiaľ ide o používanie jazyka vo verejných korporáciách zákon im dáva právo upraviť si užívanie jazykov podľa predpisov a v duchu jazykového zákona a nariadenia vlastným uznesením, ktoré však musí schváliť ministerstvo. Nepožaduje pri tom, aby menšinové korporácie a cirkvi podávali správy centrálnym orgánom v štátnom jazyku. Vykonávacie nariadenie v 1. článku však zavazuje verejné korporácie podliehajúce ministerstvom (advokátske, lekárske, notárske komory, ale aj menšinové cirkevné zbory), aby svoje podania štátnym úradom a menovite ministerstvám písali v štátnom jazyku.

V tejto súvislosti sa E. Stodola sa zaoberal aj jazykovými znalosťami štátnych zamestnancov, ktorí podľa vykonávacieho nariadenia jazykového zákona čl. 60 museli ovládať štátny jazyk ak chceli byť zamestnaní na súdoch, v úradoch a ústavoch podliehajúcich ministerstvám uvedeným v čl. 1 (vnútra, spravodlivosti, priemyslu, financií, obchodu a živnosti, verejných prác a verejného zdravotníctva a telesnej výchovy, o zamestnancoch iných ministerstiev sa nariadenie vôbec nezmieňuje). Zákon ponechal vláde stanoviť podrobnejšie predpisy o povinnosti úradníkov a zriadencov poznať štátny československý jazyk. Stodola s uznaním uviedol, že štát rešpektoval realitu a bol donútený k určitej zhovievavosti voči menšinovým sudcom, úradníkom i menšinovým orgánom, ktorí si zatiaľ dokonale štátny jazyk neosvojili. Konštatoval, že na Slovensku, ale i v českých krajinách, sa stále sporadicky nachádzajú sudcovia, ktorí štátny jazyk neovládajú a preto musia ich výroky napísané v menšinovom jazyku prekladať. A práve v tejto súvislosti upozornil na riešenie vo Švajčiarsku a Belgicku.⁶⁰

⁶⁰ Poukázal na to, že vo viacrečovom Švajčiarsku mnohí vzdelanci hovoria i troma jazykmi. Sudcovia sú však špeciálny prípad, keďže musia ovládať svoju odbornú terminológiu a mať i patričné právnické vzdelanie v danom jazyku. Preto sa takáto dvojrečová znalosť sa vyžaduje len v zmiešaných oblastiach a na Najvyššom súde. Inak sa vyžaduje len znalosť jazyka patričného súdu. V Belgicku v zmiešanej oblasti,

Druhá časť štúdie je venovaná politickým, kultúrnym a hospodárskym záležitostiam. Ako východisko a kritérium si autor zvolil dodržiavanie občianskych práv. Začal analýzou spôsobu sčítania obyvateľstva, v rámci ktorej dospel k názoru, že predpisy o sčítaní ľudu boli chybné, keďže vykonávacie nariadenie č. 86/1930 zákona č. 47 Zb. z. a. n. si vytýčilo za cieľ i určenie národnosti, pričom sa tento pojem nedefinoval. A práve na tom sa zakladali spory pri sčítaní ľudu, ktoré mali nielen objektívny, ale i subjektívny charakter. V dôsledku tohto nariadenia sa nesprávne údaje mohli trestať peňažitou pokutou až do výšky 10 000 Kč. Stodola, ktorý bol členom štatistickej rady sa postavil proti tomuto opatreniu, ktoré umožňovalo skúmať národnosť občana na základe pochybností sčítacieho komisára. Politickí zástupcovia maďarskej menšiny v parlamente to urobili predmetom interpelácie, v ktorej bola aj zmienka o sťažnosti na Spoločnosť národov. Stodola zastával názor, že Česi a Slováci sú v republike na takom mohutnom vzostupe a to i v mestách, že takéto opatrenia nepotrebujú, naopak musia ich odmietnuť.

Pozornosť venoval aj volebnému právu. Vysoko ocenil jeho demokratický charakter a trvalú existenciu parlamentarizmu v ČSR na rozdiel od okolitých krajín. Zároveň kritizoval menovanie členov do okresných a krajinských zastupiteľstiev, čo je rozpore s demokratizmom a komplikuje politickú situáciu. Upozornil, že v § 12 zákona č. 125/1927 Zb. z. a. n. sa zreteľne predpisuje, že tretinu členov zastupiteľstiev menuje vláda z odborníkov. Vláda to nerešpektuje tak vo vzťahu k príslušníkom štátneho jazyka, ako aj vo vzťahu k menšinám a ich pomernému zastúpeniu. A teda platí „prehrešenie sa proti právu jedného neomylné vedie k prehrešeniu sa aj proti právu druhého“.

E. Stodola sa pozastavil aj pri otázke udeľovania štátneho občianstva, ktorá sa po I. svetovej vojne stala „masovým bolestným problémom“ a pripomenul aj konštatovanie R. W. Setona-Watsona, ktorý v práci *Slovensko kedysi a teraz* upozornil na sťažnosti maďarskej menšiny na problémy s tzv. *bezštátnosťou*, ktorá spôsobuje nielen utrpenie, ale robí z ľudí bez štátneho občianstva priamo páriov bez vlasti.⁶¹

Stodola vedel, že je to otázka európska a zaoberajú sa s ňou medzinárodné fóra, jej pozitívne vyriešenie však považoval za otázku humánosti. Zároveň aj za neperspektívne myslenie, keďže aj z hľadiska štátu je neracionálne odstraňovať dobrých odborníkov pôsobiacich v národnom hospodárstve a sťažovať im uplatnenie v ich vlasti.

Osobitnú pozornosť venoval personálnej otázke, ktorej pripisoval prvoradý význam. Pozeral na ňu najmä z hľadiska menšín, ktoré vytykali vládě, že nemajú rovnakú možnosť zamestnať sa v štátnych službách ako príslušníci československého národa. Pri analýze vývoja a stavu personálnej otázky zohľadnil osobitnú situáciu po prevrate, keď vláda mala zviazané ruky viacerými – inak pozitívnymi zákonmi. Napríklad zákonom č. 462/1919 Zb. z., ktorý prikazoval viazať 50 % miest sluhov, dohliadačov a pod. pre

napríklad v Bruseli sa vyžaduje, aby polovica všetkých súdnych zamestnancov súdu I. stupňa mala úplnú znalosť francúzštiny i flámsčiny a jedna štvrtina úplnú znalosť francúzštiny a dobrú znalosť flámsčiny a opačne a posledná štvrtina len znalosť francúzštiny alebo flámsčiny.

V časti o situácii v jazykovej oblasti vo Švajčiarsku inovuje svoju prácu O práve užívania reči vo Švajčiarsku z roku 1920 na základe štatistických údajov z roku 1930. Zároveň upozorňuje aj na riešenie jazykovej otázky vo Fínsku a Estonsku s odvolaním sa na prácu E. Sobotu Jazykové právo v evropských štátoch (Praha 1934), ktorá sa týmito otázkami priamo zaoberala.

⁶¹ E. Stodola v poznámke na s. 104 uvádza údaj prebrať z práce Setona-Watsona, že na Slovensku bolo roku 1928 ešte stále 34 kalvínskych kňazov bez štátneho občianstva. V poznámke uviedol i konkrétny príklad zo svojej vlastnej advokátskej praxe, čo si aj od neho vyžadovalo množstvo úsilia a intervencií. Tamže s. 82.

vracajúcich sa legionárov. Upozorňoval aj na fakt, že mnohí maďarskí štátni zamestnanci sú, resp. boli si sami na vine. Aj preto, že niektorí neboli ochotní zostať v novom štáte a niektorí vôbec neboli ochotní sa prispôbiť a museli byť nahradení exponovanými zamestnancami z českých krajín. Tento stav považoval za dočasný a upozorňoval na konkrétnych prípadoch z krajov obývaných maďarskou menšinou na nepomer v jej neprospech, ktorý pri menovaní zamestnancov u súdov, spojov a doprave, u četníctva a financov stále pretrvával. Domnieval sa, že by bolo veľkou chybou, keby sa daný stav diktoval po vzniku ČSR štátnym záujmom i naďalej zachovával, pretože by to bolo vlastne „perpetuovanie výnimočného stavu“. Pokiaľ išlo o zamestnávanie Slovákov v štátnej a verejnej službe uspokojil sa s konštatovaním, že stav pokiaľ ide o počty exponovaných zamestnancov sa každodenne napráva.⁶²

Komentoval aj zákon na ochranu republiky č. 52/1923 Zb. z. a. n., ktorý sa pomerne často používal. Kriticky poukázal na to, že napriek tomu boli prijaté aj ďalšie špeciálne zákony, ktoré postihujú štátnych zamestnancov.⁶³

Zákon č. 147/1933 o stíhaní protištátnej činnosti zamestnancov bol vynesý na neurčitú dobu, no taxatívne neurčoval priestupky a prečiny a po dobu jeho ročného trvania vôbec nebol použitý. Stodola ho považoval nielen za zbytočný, ale priam za ohrozujúci osobnú slobodu, pretože skutková povaha deliktu proti štátu bola v ňom veľmi všeobecne vyslovená. Upozornil, že do politickej správy sa ním vnášal pojem nespolahlivosti, ktorý je možné politicky zneužiť tak voči príslušníkom menšín ako aj proti členom opozičných strán a ktorý navyše spochybňuje dôveryhodnosť a autoritu správy. Na túto stať logicky nadväzuje Stodolov komentár o politických procesoch, ktorých bolo za uplynulé roky v ČSR veľmi veľa. Svedčí to údajne o čomsi nezdravom v spoločnosti, čo si vyžaduje nápravu, pretože vždy budú pomery konsolidovanejšie, keď bude menej navyrábaných martýrov.

Stodola považoval za nelogické aj ustanovenia a prax pri názvoch obcí, ktoré podľa zákona č. 266/1920 museli mať svoj úradný názov, pod čím sa rozumel i dvojaký názov, ak bola obec menšinová. Vznikali rôzne preklady bývalých maďarských názvov obcí. V praxi však sa maďarské názvy nepoužívali tam, kde jazyk československý vytvoril vlastný názov – napríklad: starobylý názov Komárom v meste Komárno, kde je maďarská väčšina ako menšinový úradný názov už nejestvuje, no zároveň pre Lučenec sa používa aj meno Lošonc, keďže nariadenie č. 324/1921 je nedôsledné.

Tretiu kapitolu venoval kultúrnym, školským a cirkevným veciam menšín a vysoko hodnotil činnosť štátu v tejto oblasti, ktorou sa snaží povzniesť duševnú i telesnú úroveň všetkých svojich občanov bez akejkoľvek diskriminácie. Uviedol veľa konkrétnych príkladov z kultúrneho života maďarskej menšiny, jej školstva, spolkovej činnosti. Zároveň aj niektoré sťažnosti Maďarov na Slovensku, vzťahujúce sa najmä na nedostatok škôl či školských priestorov, ktoré čerpal jednak z tlače, jednak z interpelácií maďarských poslancov v parlamente.

Menšinovú situáciu na cirkevnom poli považoval za uspokojivú, postup štátu voči inojazyčným občanom a ich združovaniu v cirkvách za liberálny, aj keď sa hneď po

⁶² STODOLA, E.: c. d., s. 106.

⁶³ Napríklad, zákon č. 147/1933 Zb. z. a. n. o stíhaní protištátnej činnosti štátnych zamestnancov, ich prekladaní proti ich vôli, ktorí postihuje sudcov a učiteľov, kňazov, vojenských gážístov, poddôstojníkov v činej službe ako aj príjemcov verejných i zaopatrovacích plátov.

prevrate udiali mnohé trápne veci: uväzňovanie, vynútené odchody i postoj slovenských evanjelických a.v. hodnostárov, ktorí roku 1921 počas synody prejavili značnú nedôveru voči nemeckým a maďarským spolubratom, ktorí chceli mať vlastný dištrikt v lone ev. a. v. cirkvi a ich požiadavka bola striktne odmietnutá.

V kapitole o nemeckej menšine na Slovensku E. Stodola zdôraznil civilizačný prínos nemeckých kolonistov, ich účasť na rozšírení ducha reformácie a kontakty evanjelických teológov a kňazov, študentov nielen s nemeckým protestantizmom, ale aj s európskou vzdelanosťou a kultúrou. E. Stodola neobišiel ani stav nemeckej menšiny v historických krajinách a zdôraznil ich vzájomné súťaženie, v rámci ktorého Česi dosiahli úspešnú bilanciu a vytvorili si obdivuhodné národné centrum – Prahu a na hospodárskom poli dosiahli dobré postavenie. Bol presvedčený, že napriek ich vzájomným zápasom sa musia zohľadniť pozitívne stránky a potreby súčasnosti. Odmietol prílišnú nacionalizáciu štátu (tak články v Slováku, ako aj v Národných listoch z roku 1935) a prihovárал sa za spoluprácu s nemeckými aktivistickými stranami, ktoré by nemali byť zahnané do opozície. Pripomenul, že je proti princípom demokracie, aby exponenti menšín, ktorí si osvojujú politický program vlády, boli z nej vylúčení – napriek tomu, že sú medzi nimi schopní ľudia, a to kvôli tomu, že patria k menšinám. To je podľa neho nie štátna, ale rasová politika.⁶⁴

Spoluprácu s menšinami chápal ako ich priťahovanie k zodpovednosti za veci verejné a konštatoval, že v tomto smere nie je budovanie štátu dokončené, keďže k jeho udržaniu je za danej situácie potrebná spolupráca všetkých – i príslušníkov menšín. Preto je úlohou štátu nájsť modus vivendi, aby sa ultranacionálny pohyb u príslušníkov menšín nešíril.

V kapitole o maďarskej menšine napísal, že napriek nedostatku sebakritiky ich konania voči Slovákom a národnostiam Uhorska v minulosti, si myslí, že Maďari nepredstavujú pre ČSR hlavné nebezpečenstvo. Videl ho však vo veľkej nemeckej expanzii, ktorá podľa neho nehrozila len ČSR, ale aj Maďarsku.

Za veľmi dôležité považoval hospodárske a sociálne postavenie menšín. Zaoberal sa preto aj realizáciou pozemkovej reformy a jej výsledkami. Ako jeden z mála jej stúpencov uviedol aj peňažný efekt pre jej bývalých majiteľov a na základe viacerých výhrad maďarských poslancov a veľkostatkárov konštatoval, že poskytnutá náhrada nebola dostatočná, nestačila k ich existencii, keďže veľkú časť pohltila majetková dávka a iné poplatky. Preto boli nútení majetky, ktoré im podľa §11 záborového zákona zostali, odpredať. Zjednodušene – nevidiac druhú stranu – nazerал aj na spory, ktoré menšinoví veľkostatkári viedli proti ČSR v Haagu, kde napokon dochádzalo k dohodám.

E. Stodola sa dotkol i kolonizácie južného Slovenska, ktorá prebiehala v rámci pozemkovej reformy a jej cieľom bolo národne posilniť túto takmer kompaktnú maďarskú menšinovú oblasť. Túto akciu považoval z viacerých dôvodov za nevydarenú, okrem iného aj preto, že pôdu bolo treba prideliť aj maďarským roľníkom, ktorí ju tiež potrebovali. Domnieval sa, že strategický i politický zisk tejto akcie bol veľmi malý, akcia bola nepopulárna a kolonisti bojovali s obrovskými ťažkosťami – nedostatkom kapitálu, zadlženosťou, nedostatkom škôl a chrámov, izolovanosťou ako klin v cudzom telese. Podľa Stodolu obrana hraníc kolóniami viedla a vedie „logicky k absurdnosti“. V tejto súvislosti

⁶⁴ Tamže, s. 129.

treba pripomenúť, že kolonizácia zlyhala aj pre nedostatočnú podporu kolonistov zo strany kompetentných miest, ktoré sa ju až prineskoro pokúšali sanovať a dôsledky toho sa prejavili najmä počas veľkej hospodárskej krízy.⁶⁵

V závere apeluje na kompetentné orgány, aby v záujme stabilizácie pomerov a kultúrnosti štátu rešpektovali vo väčšej miere ľudské práva a individualitu a potreby menšín a zvýraznili tak dosiahnutý stupeň demokracie v ČSR. Stručne načrtol a vlastne zopakoval už uvedené problémy vyplývajúce z reálnej situácie menšín, ktoré by sa mali riešiť, ktoré dovtedy platné normy by sa mali upraviť, aby sa zvýšila tým aj bezpečnosť štátu. Bol presvedčený, že menšinové problémy vyžadujú predovšetkým podrobnú analýzu, aby bola možná konštruktívna revízia vzájomného vzťahu štátu a menšín, „pretože nemožno na niečo trápnejšie pomýšľať ako na to, čo by nastalo, keby u nás eventuálna vojenská konflagrácia, nenašla zcela vyriešené vnútorné-národnostné otázky.“⁶⁶

Na záver sa ešte odvoláva aj na ideály prezidenta Masaryka, ktorý odovzdal československému štátu vzácne dedičstvo predkov: humanitu a demokraciu, ktoré boli aj Stodolovým životným krédom a považoval ich za hlavné hodnoty, prostredníctvom ktorých je jedine možné dosiahnuť pokrok a blahobyť.

V tomto duchu napísal vyše sedemdesiatročný Emil Stodola aj pokračovanie svojej práce o menšinovej problematike. Uverejnil ho pod názvom *O menšinách a o samospráve* (Praha–Prešov 1938) takmer v hodine dvanástej. Prvá časť je opäť venovaná nemeckej menšine, ktorej ukludnenie považoval Stodola kvôli exponovanej geopolitickej stredo európskej polohe ČSR za mimoriadne dôležité. V poznámkovom aparáte uvádza veľa príkladov nespokojnosti príslušníkov nemeckej menšiny a odvoláva sa na riešenie v Švajčiarsku a Belgicku. Domnieval sa, že neinšpirovanie sa týmito dobrými vzormi, znamená odmietanie hoci len postupného približovania sa k nim.⁶⁷

Zdôraznil, že je aj veľkým záujmom Slovákov, ba až existenčnou otázkou, aby sa dlhoročný zápas medzi českým a nemeckým národom premenil na legálne súťaženie. Vychádzal z programu vlády, ktorá sa pokúsila o revíziu pomeru k menšinám. Na základe štatistických údajov pripomenul, že stav ešte stále nie je uspokojivý. Uviedol aj prehľad prác nemeckých autorov o situácii nemeckej menšiny a o jej problémoch, uverejnených v práci *Němci v Československé republice o sobě* (Praha 1937). Myšlienky, na ktoré chcel upozorniť sú vytlačené kurzívou. Napríklad, konštatovanie, že krízou československej demokracie je to, že určité kruhy zatvárajú oči pred tým, že existuje sudetonemecký problém a žijú pod vplyvom klamnej predstavy nemeckého nebezpečia.⁶⁸

Stodola vybral z uvedenej práce názory rôznych politických predstaviteľov nemeckej menšiny. Okrem iných aj názory sociálneho demokrata W. Jakscha o nutnosti určitej samosprávy v národnostných oblastiach, realizovanej kombináciou teritoriálnej a národnostnej autonómie. Aj veľmi radikálne názory W. Sebekowského, zastupujúceho henleinovcov, ktorý poukázal na reč Henleina v Chebe a jeho požiadavky a obvinil určité československé kruhy, ktoré chcú ČSR vtlačiť do úlohy klinu či pevnosti v strednej

⁶⁵ Tamže, s. 141.

⁶⁶ Tamže, s. 149.

⁶⁷ STODOLA, E.: *O menšinách a o samospráve*, s. 13.

⁶⁸ Z článku Gustava HACKERA *Německí zemědělci a národnostní otázka*, In: *Němci v Československé republice o sobě* (Praha 1937).

Európe, čo podľa neho môže rozhodnúť o jej budúcom osude, ktorý bude v znamení vojny, alebo mieru.

E. Stodola sa k nemeckým požiadavkám vyjadril všeobecne v tom zmysle, že minimálnym programom, bez ktorého národ žiť nemôže je dobrá škola, dobrí administratíva a dobré súdnictvo, ale to je iba tak možné ak ho národ má vo svojej reči. Domnieval sa, že v personálnej otázke by pomohlo zavedenie rozdelenia služobných odvetví v centrálnych úradoch na sekcie podľa jazyka (tak ako je to v Belgicku) a v nich zavedenie dvojakých personálnych statusov, kde by sa vybavovali veci zároveň príslušníkmi českého i nemeckého jazyka. Pre nemeckú menšinu by sa zase podľa škótskeho vzoru mohol ustanoviť štátny sekretár (minister), ktorý by sa venoval menšinovým otázkam – aj menovaniu úradníkov.

Podobný postoj zaujal aj k riešeniu problémov s maďarskou menšinou a hneď na začiatku vybral zo spoločnej minulosti fakty, ktoré hovorili o dobrých maďarsko-československých vzťahoch.

V tejto súvislosti pripomenul aj názory a pôsobenie viacerých vynikajúcich Maďarov – grófa Š. Széchenyiho, L. Mocsáryho i O. Jásziho, ktorí pochopili, že riešenie národnostnej otázky v Uhorsku v prospech národnosti je základom dobrého spolužitia občanov štátu a tým aj jeho stability a prosperovania a dokonca i jeho nezávislosti. Opak však prinesie iba vyostrenie rozporov a Maďari sa budú musieť poučiť už len na vlastnej škode.⁶⁹

Uviedol maďarské požiadavky, ktoré boli formulované už po anšluse Rakúska a v ktorých sa žiadala celková zmena systému vnútornej a zahraničnej politiky, autonómia pre Maďarov, zvýšenú ochranu maďarského jazyka, kultúry, cirkvi a škôl (okrem iného aj odstránenie slovenských škôl z „maďarského územia“), hospodárskych záujmov, zavedenie národných katastrov v každej obci, do ktorých by sa občania museli zapísať. Požiadavku autonómie Slovenska a Podkarpatskej Rusi, zrušenie zmluvy so ZSSR a orientáciu na susedné štáty.

Boli to maximálne požiadavky a je zaujímavé, že Stodola ich ako také nekomentoval. Obmedzil sa iba na „skromné“ konštatovanie, že „za daných možností by maďarskej menšine poslúžilo prísnejšie dodržiavanie jazykového zákona, uznanie rovnoprávnosti maďarskej reči u súdov a v administratíve, rešpektovanie číselného pomeru maďarského obyvateľstva pri menovaní úradníkov, odstránení väd v školstve a azda ustanovenie akéhosi vyššieho garančného orgánu (úradníka) v ministerstve.“⁷⁰

Do tejto obsiahlej štúdie včlenil aj udalosti na vnútropolitickú scénu, ktoré zoradil chronologicky a vychádzal z prejavu ministerského predsedu Milana Hodžu, ktorý odznel na pôde rozpočtového výboru v novembri roku 1936 a v ktorom zdôraznil cieľ vlády riešiť menšinový problém. Načrtol aj ďalší priebeh udalostí – rokovani, vládných a parlamentných rozhodnutí i reakcií zo strany nemeckých aktivistov i henleinovcov. Privítal

⁶⁹ E. Stodola uviedol aj stať O. Jásziho Národnostná otázka a budúcnosť Uhorska, v ktorej sa písalo: „Netreba mi spomínať, že politika, ktorú proti národnostiam vedieme, povedie ku krvavým zrážkam, lebo sebavedomí ľudia si takéto zachádzanie dlho ľubiť nedajú... Maďarské inteligentné občianstvo musí ale nahliadnuť, že má spoločné záujmy s národnosťami... Kto vážne berie otázku neodvislosti a samostatnosti Uhorska musí uznať, ako Kosúth a Mocsáry, že to inak ako na základe dohody s národnosťami nemožno. Tamže, s. 49.

⁷⁰ Tamže, s. 52.

novoročný prejav predsedu agrárnej strany Rudolfa Berana o nevyhnutnosti dohody s menšinami, ktorý mal veľký ohlas – pozitívny i negatívny. Emil Stodola ho prijal pozitívne, na druhej strane však nekomentoval Henleinove stupňovanie sudetonemeckých požiadaviek, ktoré okrem potvrdenia výsadného postavenia SDP požadovali aj uznanie sudetonemeckej národnej skupiny za kolektívny právny subjekt a navyše i úplnú slobodu priznania k nemeckému národu a k nemeckému svetovému názoru.

JUDr. Stodola sa zaoberal aj ponosami reprezentantov maďarskej menšiny na pôde Krajinského zastupiteľstva v apríli 1937, ktoré boli sumou predchádzajúcich sťažností na nerovnoprávne postavenie Maďarov v rôznych inštitúciách, na kolonizáciu, slovenské školy, nedostatočné dotácie na kultúru, sociálne a zdravotnícke zariadenia, pozemkovú reformu atď. Stodola však zhodnotil aj pozitívne reakcie z československej strany na maďarské sťažnosti – zavedenie nápisov na železnici, spoločné kultúrne akcie, stavbu Jókaiho pomníka (Stodola už dávnejšie navrhoval, aby tento pomník neodstraňovali), a osobitne privítal i to, že v Krajinskom vestníku sa objavili vyhlášky i v maďarskom jazyku a ojedinele i v nemeckom jazyku. E. Stodola sa o potrebe nápravy viacerých maďarskou menšinou pociťovaných nedostatkoch podrobne zmienil už v práci *O jazykovom zákone a menšinových otázkach* ako aj v článkoch a prednáškach. Jeho postoj sa zásadne lišil od nacionalistického nazerania na túto problematiku a mal pravdu v tom, že revidovanie postojov k menšinám, ale najmä náprava niektorých najkrikľavejších, hlavne jazykových, ale aj ekonomických a sociálnych (nezamestnanosť, zlá sociálna a zdravotná vybavenosť – zväčša vlastne ešte dedičstvo feudálneho Uhorska) nedostatkov si vyžadovali pozornosť a nápravu už oveľa skôr. V druhej polovici tridsiatych rokov bola situácia z medzinárodného hľadiska pre ČSR už veľmi nepriaznivá a ovplyvňovala aj postoje menšin, ktoré sa stávali agresívnymi a voči republike nepriateľskými.

Druhá časť Stodolovej štúdie je venovaná samospráve Slovenska. Uviedol ju hodnotiacim prehľadom vývoja správy na Slovensku po roku 1918, v rámci čoho prezentoval aj niektoré svoje pripomienky na zlepšenie daného stavu.⁷¹

Prihovárал sa za ďalšiu decentralizáciu a presuny kompetencií, ktoré navrhovali aj vládne strany, aj keď sa lišili svojím rozsahom. Stodola za opak centralizácie považoval samosprávu, stav keď nie sú zákonodárstvo a správa realizované z centra podľa jednotných zásad a keď sa určitá samostatnosť udeľuje krajine kvôli jej špecifickým pomeroch a potrebám v obidvoch uvedených oblastiach. Samosprávu považoval za vyšší stupeň správy, v rámci ktorého sa na nej zúčastňujú aj široké vrstvy obyvateľstva a tým vlastne posilňujú svoju väzbu so štátom, v ktorom žijú. Poukázal aj na to, že otázkami samosprávy sa zaoberá už po tretí raz a robí to vlastne na obhajobu svojho postoja v tejto veci, ktorý bol spochybňovaný viacerými politikmi i právnikmi (I. Hrušovský, I. Dérer, J. Hoetzel), ktorí aj zákon o krajinskom zriadení č. 125/1927 považovali za útok proti československému štátu a prácu pre Maďarov. Poukázal na to, že sa tak nestalo, ale v súčasnosti je treba zákon o politickej správe Slovenska zase revidovať. Zároveň vyvracal viaceré výhrady proti takémuto kroku. Tvrdil, že neide o federáciu, ani o separatismus, ani o úpadok školstva, ani o majorizovanie evanjelikov katolíckou väčšinou, ani o precedens pre Nemcov a dualizáciu republiky atď.

⁷¹ Napríklad, financie a rozpočtové záležitosti Krajinského zastupiteľstva, ktoré nemohlo vydať ani konunu bez súhlasu vlády, alebo ministerstva vnútra. STODOLA, E.: c.d., s. 89–90.

Svoje námety k zmene zákona o politickej správe uviedol E. Stodola konštatovaním, že nemožno o nich uvažovať bez poznania iných úprav pomeru krajiny k štátu, ktoré sa líšia najmä mierou normotvorného práva, daného snemom. Po prehľadnom uvedení state o zemskej samospráve v Čechách, Rakúskej ústave z roku 1920, Ústave Nemeckej ríše z augusta roku 1919, Ústave USA a Ústave Švajčiarska prikočil k plánu samosprávy Slovenska.

Hneď na začiatku zdôraznil, že Slovensko, ktoré má svoje špecifiká – historický vývoj, geografickú polohu atď. nemôže mať zatiaľ rovnako organizovanú správu ako české krajiny. Krajinský snem, ktorý Slovensko má, by mal spočívať na demokratickom základe a preto by prestalo menovanie do neho, pripadne by sa ex lege stali jeho členmi niektorí cirkevní dignitári a zástupcovia obchodných komôr. Konštatoval, že pokiaľ ide o zákonodárne právo čiastočné normotvorné právo Krajinské zastupiteľstvo už má vo veciach vydávania podrobnejších predpisov k zákonom (§ 56 zák. č. 125/1927). Národné zhromaždenie doteraz takéto poverenie však krajine nedalo, hoci práve toto právo by sa dalo rozšíriť na veci obecné, cirkevné a školské, ubytovanie vojska, ustanovenie krajinskej vlády, sociálne veci, pozemkovú reformu, lesné a pašienkové hospodárstvo, verejnú prácu, služobné pomery zamestnancov krajiny.

Ďalej JUDr. Stodola navrhol, aby sa kompetencie dali snemu i exekutive v poľnohospodárstve (poľovníctvo, rybolov, komasácia, dedičné právo roľníkov), verejných stavbách, jazykových otázkach, výčape nápojov. Snem by bol poradným zborom krajinského prezidenta a ústredných úradov vo veciach verejnej správy a mal by mať určitý vplyv aj na krajinskú exekutivu tým, že by volil a odvolával vládu, ktorej členom by bol aj krajinský prezident.

Za veľmi „boľavú otázku“ Slovenskej krajiny považoval Stodola školstvo, v ktorom sa neuplatňuje vôľa rodičov ohľadom národnej a náboženskej výchovy. Preto sa prikláňal k riešeniu, aby ľudové a stredné školstvo bolo v krajinskej kompetencii, ktorá by z expozitúry ministerstva školstva prešla na samostatný školský krajinský úrad.

E. Stodola považoval svoj návrh za kompromisný a nechcel ním kopírovať Svajčiarsko najmä pokiaľ ide o širokú zákonodarnú a výkonnú moc kantónov. Všetky mocenské otázky ponechával štátu a bol presvedčený, že jeho námet neohrozuje štátnu jednotu. Svojou prácou chcel prispieť k zvecneniu diskusie o reforme správy, na základe ktorej by sa Slovensko malo stať osobitne upravenou krajinou, so zrušením menovania jednej tretiny zastupiteľstva. To by bolo premenované na snem, ktorý by mal taxatívne určenú zákon s právom ustanoviť si prezidenta a krajinskú vládu. Zamestnanci krajinských orgánov by boli zatiaľ menovaní. Pre veci školstva, kultu, osvetu a kultúry by bol zriadený samostatný krajinský školský úrad.

Súdy by v I. a II. inštancii zostali štátne.

Personálna otázka by sa mala riešiť v prospech početnejšieho zastúpenia príslušníkov zo Slovenska do centrálnych úradov.⁷²

⁷² Zo 14 000 úradníkov bolo údajne iba 200 Slovákov. V poznámke JUDr. Stodola zároveň aj uznal, že by to nebolo až také jednoduché, pretože počet promovovaných právnikov sa citeľne znižuje tak v českých krajinách ako aj na Slovensku. Pokým roku 1928–1929 bolo v Bratislave promovanych 190 juristov, v rokoch 1937–38 to bolo v Bratislave i v Prahe už len 125 právnikov. Ich ročná potreba sa odhaduje na 3350 vo všetkých právnych profesiách.

Navrhol, že by bolo dobré zaviesť pre úradníkov zo Slovenska v ministerstvách zvláštny personálny status, ako aj zavedenie inštitúcie štátneho sekretára, alebo ministra pre Slovensko.

Zo Stodolových prác je zrejmé, že mu veľmi záležalo na demokratickom a právnickom čistom riešení menšinovej problematiky, ktorú považoval pre stabilitu a fungovanie československého štátu za prvoradú. A to nielen v rámci kreovania zákonov a nariadení a ich vzájomného súladu, ale aj pri ich aplikovaní v praxi, ktorú v rámci svojej advokátskej profesie veľmi dobre poznal. Poznal dôverne nielen domácu odbornú literatúru, ale ako znalec viacerých svetových jazykov aj cudzojazyčné odborné práce i originálne zákonné normy viacerých krajín, týkajúce sa práv menšín v nich žijúcich. Tieto tri zdroje jeho názorov na danú problematiku určili aj jeho spôsob jej prezentovania a interpretácie, ktorý je pre dnešného a asi aj pre vtedajšieho čitateľa neobvyklý, aj keď je zrozumiteľnejší ako by bol len samotný právnický výklad bez uvedenia konkrétnych príkladov, bez možnosti nahliadnuť do dokumentov a poznatkov z praxe viacerých krajín, ktoré JUDr. Stodola uviedol vo svojej práci v slovenskom preklade a urobil tak dostupnými aj pre väčší okruh čitateľov. Umožnil tak ich priamu komparáciu so situáciou a postavením menšín v ČSR a iných krajinách, s ich oprávnenými či neoprávnenými sťažnosťami a úsilím o ich riešenie v druhej polovici tridsiatych rokov.

Možno mať voči jeho názorom rôzne výhrady – tak z pohľadu historiografie, ako aj práva a jeho aplikácie vo vzťahu k menšinám v danej medzinárodnej i vnútornej politickej situácii. Nemožno však nevidieť jeho úmyselný odstup od hodnotenia konkrétnych politických aktivít diplomatov, prezidenta, armády, četnictva, vlády a parlamentu, o ktorých sa zmieňuje, len pokiaľ to bolo nevyhnutné pre jeho výklad, vyhýbajúc sa spolitizovaniu daného problému. E. Stodola bol síce konzervatívne zameraný, ale vždy bol zástancom právneho, tolerantného, demokratického a ľudského riešenia, ktoré považoval pre Slovensko a jeho existenciu v ČSR za prvoradé. Preto sa aj v neľahkých časoch ohrozenia republiky snažil o kompromisné a vecné riešenie otázky decentralizácie správy a autonómie Slovenska, o zachovanie jednoty štátu. V tomto duchu sa vyjadril aj k návrhu zákona o autonómii Slovenska a k navrhovanej ústave Slovenska v článkoch v Právnom obzore koncom roku 1938 a začiatkom roku 1939. Konštatoval v nich rozsiahlosť zákonodarnej právomoci slovenského snemu, čo dávalo ČSR už charakter federatívneho štátu, pričom sa nevymedzila zákonodarná pôsobnosť federálneho snemu. Tiež v tomto prípade požadoval väčšiu demokraciu a voľenie výkonných orgánov a odmietol vymenovanie vlády predsedníctvom snemu na presne určený čas. Poukázal aj na ostatné nedostatky návrhov, hlavne však na tie, ktoré nerespektovali, respektive spochybňovali jednotu československého štátu a spôsobovali právnu neistotu a chaos na poli práva.

Totalitný režim slovenského štátu a uzurpácia moci jednou politickou stranou boli v absolútnom rozpore so Stodolovými štátoprávnymi snahami a rešpektovaním právnych noriem ako etického minima. Posledné roky jeho života boli poznačené trpkosťou vojnovou i spoločenskou realitou, ku ktorým sa pridružila i ťažká choroba. Dožil sa ešte obnovenia ČSR, ale krátko na to 28. júna 1945 zomrel. Aktuálne však zostali zásady jeho celoživotného konania: rešpektovanie ľudských i občianskych práv, obhajovanie práv národov i národností v záujme ich spolužitia, tolerancia, zodpovednosť a dôsledná demokratickosť pri ich naplňovaní v prospech všetkých občanov Slovenska.

*Emil Stodola and His Works**Natália Krajčovičová*

This article discusses the political and journalistic activities of Emil Stodola, the orientation and resolution of ethnic questions within the framework of the struggle for civil liberties and human rights prior to 1918, theoretical approaches and practical steps in questions of the status of Slovaks in Czechoslovakia after 1918, administrative organization, decentralization and possible steps leading towards the autonomy of Slovakia, minority issues and the creation of overall political stability in Czechoslovakia.

INSTITUCIONÁLNÍ ZAJIŠTĚNÍ ZAHRANIČNÍHO OBCHODU V POČÁTCÍCH PRVNÍ ČESKOSLOVENSKÉ REPUBLIKY

Tomáš Jiránek

První Československá republika se díky dědictví po habsburské monarchii vyznačovala výrazně exportním hospodářstvím. Ztráta rozsáhlého vnitřního trhu nutila výrobce co nejrychleji se přizpůsobit novým podmínkám, naučit se novým pravidlům, místo starých obchodních vazeb, jež se nepodařilo ve všech případech udržet, navazovat spojení nová a hlavně naučit se získávat potřebné informace. V silách producentů, zejména těch menších, ale nebylo toto vše obsáhnout, a proto velmi brzy vyvstala otázka, jak zajistit potřebné služby vývozním firmám. V řadě případů se pouze navázalo na starší vývoj, exportní služby poskytovali tak jako dříve soukromí obchodní agenti, banky a exportní firmy, pokračovala činnost vývozních kanceláří obchodních a živnostenských komor. Významná pomoc se ale očekávala také od státu, a to jak v otázce praktické vývozní služby, tak v rovině vytvoření co nejlepších rámcových podmínek pro vývoz, pomocí vhodné obchodní politiky. Při tom všem bylo třeba brát v úvahu také spojení Slovenska a Podkarpatské Rusi s Českými zeměmi v novém státě.

Obchodní politika v prvních letech ČSR

Z obchodněpolitického hlediska je možné rozdělit vývoj první ČSR do několika etap. První, v níž bylo nutno vyrovnat se s mimořádnými podmínkami utváření nové republiky bezprostředně po válečných událostech, zahrnuje počáteční léta ČSR zhruba do roku 1922 a je charakterizována silným zasahováním státu do hospodářství, zejména do otázek týkajících se zahraničního obchodu. Začátek druhého období bývá vymezen deflační krizí, nicméně jeho větší část vyplnila ekonomicky úspěšná léta, která umožnila jistou míru uvolňování státního dohledu. Konec pak přinesl nástup světové hospodářské krize. Poslední perioda pak trvala až do konce samostatnosti ČSR, stát v jejím průběhu ve snaze omezit působení krize opět zvýšil svůj vliv, v pozdějších letech však svá protikrizová opatření rušil jen velmi pozvolna.¹

Bezprostředně po roce 1918 ale představitelé nového státu museli nejprve překonat obtížné překážky dané výchozím postavením, totiž úzkou hospodářskou provázaností s ostatními zeměmi Rakouska-Uherska. Bylo nutno postarat se o zásobování obyvatelstva především potravinami a současně zabránit odčerpávání místních zdrojů vývozem za hranice, který rakousko-uherské státní orgány zahájily již před koncem války. Vedoucí osobnosti českého hospodářství proto ještě před 28. říjnem 1918 připravily návrh zásad,

¹ Viz například Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi světovými válkami. Red. Kubů, E. a Pátek, J., Praha 2000, s. 204 an.

známých jako tzv. *hospodářský zákon*,² jimiž se měla v prvním období řídit ekonomika samostatného státu a z nichž se také po vzniku ČSR skutečně vycházelo.

Veškerý zahraniční obchod ČSR byl podroben *povolovacímu řízení*, které v dovozu mělo chránit místní výrobu a zlepšit obchodní bilanci, zaměřovalo se hlavně na omezení dovozu zbytného zboží. Vedle toho mohlo působit jako odvetný prostředek proti státům, jež bránily dovozu československého zboží. U vývozu bylo úkolem povolovacího režimu chránit místní zdroje, ale v tomto ohledu ztratil velmi brzy oprávnění. Chybou byla také skutečnost, že neexistovaly pevné směrnice, nikdo neměl nárok na vyřízení určitého rázu. V době budování nového státu měl tento systém ještě opodstatnění, ale jeho existence se pak neúměrně dlouho protáhla.³ Obchodní výměna s jinými státy byla na základě povolovacího řízení organizována několika institucemi, které se v prvních letech poměrně rychle střídaly a jejichž pravomoce se v některých bodech překrývaly. Důležitým orgánem v dané době byla také *devizová ústředna*, založená v roce 1919,⁴ jejímž úkolem bylo soustředit platební styky s cizinou a zavést jejich jednotnou úpravu a již museli exportéři odevzdávat utrženou cizí měnu. Ústředna se však neosvědčila, na jaře následujícího roku byla zrušena a její pravomoci přešly na bankovní úřad při ministerstvu financí (MF). Současně byl částečně uvolněn obchod s cizími platidly.⁵ Na celém místě mezi nezbytnými podmínkami pro zapojení Československa do mezinárodního obchodu stálo *vytvoření celní soustavy*. Pro začátek byl provizorně přejat starý rakouský celní tarif z roku 1906 s tím, že clo mohlo mít stejnou výši ve francouzských francích, jakou mělo po roce 1906 v rakouských korunách.⁶ Cílem bylo udržet zdejší výrobce při znehodnocení měny stejný stupeň ochrany, jaký měli před válkou. Tento celní tarif byl v následujících několika letech upravován pomocí procentuálních přírůzků k základním sazbám a koeficientů.⁷

Mezi československými národohospodáři probíhal boj o podstatu obchodní politiky nového státu, zda bude otevřená, nebo ochranná. Na podzim 1919 se zdálo, že dojde k liberalizaci. Národní shromáždění se usnesením z 25. listopadu 1919 přiklonilo k politice otevřených dveří v mezinárodním obchodu. Finanční výbor tehdy prohlásil, že stát nemůže trvale provozovat ochranný systém, neboť má silný vývozní průmysl, a proto se musí připravovat na politiku volného obchodu. Stanovisko podpořil i ministr

² Návrh hospodářského zákona, In: Obzor národohospodářský, 1926, s. 25–26. Znění hospodářského zákona uveřejněné v Obzoru národohospodářském bylo v dané době některými z tvůrců tohoto dokumentu označeno za ne zcela odpovídající původní podobě.

³ Viz BASCH, A.: Obchodněpolitické otázky československé, In: Obzor národohospodářský, 1924, s. 19–25, 60–65, zde s. 22.

⁴ Nařízení ministerstva financí ve shodě s ministerstvem práce, obchodu a živností z 30. I. 1919 č. 47 Sb. z. a n., které prodlužovalo platnost nařízení z 18. VI. 1918 č. 223 ř. z. o obchodu a oběhu cizozemských platidel a omezení obchodu s cizozemskem. Pouze úlohu Rakousko-uherské banky jako devizové centrály pochopitelně převzala Československá devizová ústředna při Pražské zúčtovací bance. Další upřesnění v otázce deviz přinesl zákon z 14. XII. 1923 č. 7/1924 Sb. z. a n. o ochraně československé měny a oběhu zákonných platidel.

⁵ VI. nař. z 28. XI. 1919 č. 644 Sb. z. a n., jež dle ministerského výnosu ze 7. IV. 1920 č. 240 Sb. z. a n. vstoupilo v platnost 26. IV. 1920.

⁶ Zákon o celním území a vybírání cla z 20. II. 1919 č. 97 Sb. z. a n.

⁷ Jednalo se o vládní nařízení z 12. V. 1919 č. 379 Sb. z. a n., z 26. IV. 1920 č. 291 Sb. z. a n., z 21. V. 1921 č. 193 Sb. z. a n. a z 19. XII. 1921 č. 460 Sb. z. a n.

obchodu Ferdinand Heidler.⁸ V době jeho úřadování také začala pracovat meziministerská obchodněpolitická komise (duben 1920), jež ale nikdy nedosáhla potřebného vlivu.

V létě roku 1920, kdy se výroba již slibně rozvíjela, vypracoval ministr bez portfeuille pověřený péčí o zahraniční obchod Rudolf Hotowetz návrh nového celního tarifu, který počítal s podporou vývozu, avšak nakonec nevešel v platnost. Tento projekt zablokovala skupina Živnobanky a další, které měly větší zájem na domácím trhu a obávaly se možnosti výhod pro zahraniční konkurenci.⁹ V praxi to ovšem znamenalo, že ČSR přecházela zhruba od podzimu 1920 k politice vysoké celní ochrany, jež vyvrcholila koncem roku 1921. Dalším důležitým podnětem k uvedenému směřování československé obchodní politiky byla skutečnost, že tehdy klesala hodnota německé marky a díky tomu se zvyšovala německá konkurence na československém trhu. Celní ochrana tedy byla namířena proti Německu, ale postihla i ostatní státy. Jejich reciproční postup vůči Československu pak československé hospodářství těžce zasáhl.

V dalším období bylo z povolovacího řízení uvolňováno stále více položek. Ne dá se říci, že stát jednoznačně směřoval k liberalismu nebo že všechny jeho kroky měly na zahraniční obchod ČSR kladný vliv. Velmi důležitým prvkem, který od počátku 20. let záporně ovlivňoval československý zahraniční obchod, byla politika *deflace*,¹⁰ prosazovaná rovněž skupinou národohospodářů a politiků kolem Živnobanky. Díky devizovým intervencím i dalším okolnostem zaznamenala koruna od července 1922 prudký vzestup a stala se *tvrdou měnou* střední Evropy. Deflace se ale neblaze odrazila na exportu. S vyššími cenami československého zboží poklesl vývoz hlavně do Francie a nástupnických států, což způsobilo zhoršení hospodářské a sociální situace v ČSR. Obrát přinesla až rúrská krize počátkem roku 1923, jež svými následky na určitou dobu vyřadila německou konkurenci a umožnila opětovné rozšíření československého exportu. Řada významných odpůrců deflace ovšem nepřestala nikdy tvrdit, že stabilizace kursu Kč na nižší úrovni by byla v dané době prospěšná československému hospodářství více. Takové názory razil například Karel Engliš, mluvčí zájmů vývozního průmyslu, Rudolf Hotowetz či Zdenko Fafl, stejné mínění vyjádřila i Ústředna obchodních a živnostenských komor.¹¹

Institute zabývající se zahraničním obchodem v ČSR

Podpora exportu byla v ČSR zejména ve 20. letech značně rozfřížena. Existovala celá řada institucí, jež se věnovaly zprostředkování československého zahraničního obchodu, mezi nimi například exportní kanceláře jednotlivých obchodních a živnostenských komor (dále OŽK), Ústředna obchodních a živnostenských komor (ÚOŽK), vývozní sekce Ústředního svazu československých průmyslníků (ÚSČsP) a jeho jednotlivé odborné sekce, zahraniční obchodní komory v Praze a smíšené československé obchodní komory v cizině, Vývozní spolek pro země RČS v Praze, Pražské vzorkové veletrhy,

⁸ Obzor národohospodářský, 1919, s. 468–469.

⁹ LACINA, V.: Formování československé ekonomiky 1918–1923, Praha 1990, s. 175.

¹⁰ LACINA, V.: Měnová politika v prvním desetiletí Československé republiky, In: Český časopis historický (ČČH), 1, 1993, s. 1–17. Viz též KUBŮ, E. – ŠETŘILOVÁ, J.: Hrad a Alois Rašín v letech 1922–1923: Zápas o deflaci a omluvu legionářům, In: ČČH, 3, 1995, s. 451–469.

¹¹ Viz například HOTOWETZ, R.: Aktuální otázky naší politiky obchodní a měnové, Praha 1925. V řadě jiných článků se Hotowetz zmiňoval přímo o zbytečné deflační krizi. Dále viz Obzor národohospodářský, 1924, s. 453. Pamětní spis ÚOŽK k nynější hospodářské krizi z 11. X. 1922, In: Věstník ÚOŽK, 4, 1924, s. 59–65.

Orientální ústav, Slovanský ústav, Československý ústav zahraniční, Španělský a iberoamerický ústav, Ústřední rada obchodnictva, Rada obchodní a průmyslová, Svaz dovozců a vývozců, Hospodářská jednota pro Slovanský Východ, Akciová společnost pro zahraniční obchod a další. Velmi dlouhou dobu scházelo soustředění této exportní služby, a to hlavně v oblasti informační a evidenční, neboť pohotovost a podrobné informace byly tím, co vývozci nejvíce postrádali. Střední a menší exportéři potřebovali také zprostředkovatelskou službu, protože přímé individuální zastoupení v zahraničí si sami nemohli dovolit. Podněty k zdokonalení exportní služby se objevovaly od počátku dvacátých let.

Ekonomika nového státu byla díky nedostatku surovin i kvůli ztrátě trhů, způsobené dezintegrací střední Evropy po první světové válce, na zahraničním obchodu závislá, zejména tlak na export nebylo možno pominout. Úsilí vlády a obchodních a živnostenských komor v této oblasti se do značné míry prolínalo, protože pracovníci komor náleželi mezi hlavní odborníky v oboru. Na tomto místě je třeba jmenovat především pražskou OŽK, jejíž přední úředníci se po vzniku republiky – spolu s českými pracovníky bývalého ministerstva obchodu ve Vídni – věnovali budování ministerstva obchodu nového státu, první sekretář pražské komory dr. Václav Schuster se stal vedoucím státním tajemníkem ministerstva. Již 31. října 1918 byl při pražské komoře ustaven *Poradní sbor pro přechodné hospodářství v oboru průmyslu, obchodu a živností*. Tento sbor se dal ihned do služeb Národnímu výboru a jím zřízená *Komise pro přechodné hospodářství* se snažila zabránit škodám, jež by mohlo přinést uvolnění zahraničního obchodu v době, kdy ještě ani neexistovala celní hranice, tím méně celní a pohraniční stráž. Komise nejen povolovala dovoz a vývoz, ale snažila se udržet chod hospodářského života a odstranit rušivé prvky. Vedle toho vznikla *Obchodně-politická komise sdružených OŽK* a ostatních odborných korporací, jako byly například ústřední organizace průmyslu, obchodu a živností a zemědělské rady. Hlavní náplň práce zde tvořily otázky obchodních smluv a celního tarifu, komise se snažila v mezích možností uvolňovat vázané hospodářství.¹² Na práci Komise pro přechodné hospodářství navázala *Československá vývozní a dovozní komise* (dále ČSVDK),¹³ která v místnostech pražské komory a pod vedením komorních úředníků v následujících měsících organizovala veškerý československý zahraniční obchod. Členy komise se prostřednictvím svých zástupců staly nejrůznější zájmové organizace ze všech výrobních odvětví, neboť bylo pokládáno za vhodné, aby všechny otázky byly vyřizovány v jednom sboru kvůli jednotné a přesné evidenci. Předседnické místo zaujal představitel pražské komory dr. Rudolf Hotowetz.

Působnost komise byla široká, měla zahrnovat řešení valutní otázky, celního tarifu, obchodních smluv, evidenci registrů a firem, podávala návrhy vládě v různých záležitostech, například zajištění lodního prostoru u států Dohody pro československý vývoz, musela dbát na to, aby se z ciziny vracely železniční vagóny, jež tam vezly zboží, a obecně dbát na hospodárnost v zahraničním obchodu. V některých případech komise vystupovala i v úloze představitele československého státu při mezinárodních jednáních,

¹² Komise vypracovala osnovu zmocňovacího obchodněpolitického zákona, který byl pak schválen 25. listopadu 1919 jako č. 637 Sb. z. a n. Zákon zmocňoval vládu, aby zatímne uváděla v platnost obchodní smlouvy s cizími státy, pokud byly založeny na zásadě nejvyšších výhod, a aby v případě potřeby v zatímních úmluvách s cizími státy mohla upravovat celní sazby. Všechny smlouvy, uvedené zatímne v platnost, měly být ihned postoupeny parlamentu ke konečnému schválení.

¹³ Nařízení ministra obchodu z 22. XI. 1918 č. 43 Sb. z. a n.

jako tomu bylo ve věci konvence s Polskem.¹⁴ Nejvíce času ale komise věnovala povolovacímu řízení, řešenému ve většině případů odděleným projednáváním každé konkrétní žádosti. Bylo nutno brát v úvahu celou řadu hledisek: „Zásadou jest: jednotlivec nesmí nakupovati veliká množství surovin a pak toho zneužívat, nutno vyrovnávati množství i ceny, zařídíme distribuční ústřednu, nesmí býti dovozen zbytečný dovoz zboží přepychového nebo toho, co sami vyrábíme, musíme podporovati vývoz a zabráti valutu pro stát. Ohledně potravin musíme řešiti vše v dohodě s Válečným obilním ústavem. Nutno stanovití nejnižší ceny. ...“¹⁵ Povolovací řízení se mělo vztahovat i na velmi malý objem zboží, dokonce i na obsah příručních zavazadel. Komise dbala na to, aby se nevyvážely suroviny, které bylo možno zpracovat v Československu, při povolování vývozu různých druhů potravin se řídila kontingenty, jež stanovil Úřad pro výživu lidu, u dovozu naproti tomu řešila otázku, zda jde o zboží nezbytné, v řadě případů podmínila povolení k vývozu snížením ceny daného zboží na domácím trhu či jeho dostatečným zásobením. Komise musela při povolování vývozu hledět i na to, aby do budoucna neuzavřela cesty na zahraniční trhy či je neuvolnila cizí konkurenci.

ČSVDK zřídila během své činnosti řadu pododborů pro jednotlivé druhy zboží, část svých pravomocí přenesla na expozitury v Jablonci, v Podmoklech, v Teplicích, v Moravské Ostravě a dalších městech, u některých druhů zboží mohly rozhodovat i OŽK. Velmi důležitou se stala informační kancelář ČSVDK, zřízená při československém vyslanectví ve Vídni, jež rovněž získala plnou moc k vyřizování neodkladných záležitostí z daného okruhu.

ČSVDK se nevyhnula různým obviněním, byla jí vyčítána úplatnost,¹⁶ liknavost a nedůslednost. Na valné hromadě Ústředního svazu čs. průmyslníků v květnu 1919 v Praze mimo jiné zaznělo: „... znám, co je to stýkati se s naší vývozní komisí, devisovou ústřednou a našimi finančními orgány. Mohu zaznamenati sám z vlastní zkušenosti značné ztráty, které jdou na úkor ne nynějších poměrů, ale na úkor špatné administrativy, toho neporozumění pro naše potřeby a zájmy. Jestliže ve vývozní komisi každý akt leží 6–8 neděl, každý musí býti urgován, jestliže ho musíme hledati v šupletí, kde jest založen, jestliže ta komise vývozní a její úředník nevyřídí deset podání takových, jestli to má býti vzorem, naší oporou, pak zahyneme brzo. ...“¹⁷

Financování ČSVDK bylo založeno na její činnosti. Komise vybírala poplatky ve výši 0,5 % z hodnoty zboží, jež prošlo povolovacím řízením. Práce komise přes všechny nedostatky v dané době nepochybně státu prospěla, a to nejen prakticky, ale také při řešení obchodněpolitických úkolů, přípravě podkladů pro vytváření nezbytných zákonů i v jiných záležitostech.

¹⁴ Jednalo se o několik dokumentů: smlouvu uzavřenou ve Vídni 17. XI. 1918, dohodu z Moravské Ostravy z 6. XII. 1918 a kompenzační smlouvu z Krakova z 19. XII. 1918. První z těchto dokumentů byl podepsán z politických důvodů jménem ČSVDK ještě před jejím oficiálním ustavením. Státní oblastní archiv (SOA) Praha, f. OŽK Praha, k. 1663, i. č. 2413, Zápis z 1. schůze ČSVDK 20. XI. 1918.

¹⁵ SOA Praha, f. OŽK Praha, k. 1663, i. č. 2413, Zápis z 2. plenární schůze poradního sboru ČSVDK 22. XI. 1918.

¹⁶ Hlavně ze strany českých Němců, ale i Slováků, a kritika se objevila také v rakouském tisku. Viz Čech, 19. VI. 1919. Odkaz na Die Zeit 11. VI. 1919 a na téměř všechny německé regionální listy severních Čech. Dále viz SÚA, f. Ústředního svazu čs. průmyslníků, i. č. 59, nesign./4, k. 3, Porada na ministerstvu obchodu o průmyslové krizi na Slovensku 12. XI. 1920.

¹⁷ Státní ústřední archiv (SÚA), f. ÚSČSP, i. č. 67, nesign./12, k. 10, Zápis z valné hromady ÚSČSP 10. V. 1919 v Praze (diskusní příspěvek řed. Pytlíka).

Vedle ČSVDK byly počátkem roku 1919 zřízeny také *dovozní a vývozní syndikáty*.¹⁸ Mělo se jednat o jakési společné exportní kanceláře podniků, jejichž účelem bylo omezení nepřímého exportu a zabezpečení domácího průmyslu nezbytnými surovinami. Syndikáty ale dostaly také právo vydávat vývozní a dovozní povolení a za jistých podmínek, jestliže daný obor mohl podstatně přispět k získání deviz, bylo možno syndikátu udělit i vývozní monopol. Takový syndikát byl pak povinen z dosaženého zisku část odevzdat na účely podpory vývozu. Při dovozu měly syndikáty právo suroviny z ciziny rozdělovat, mohly také, jestliže to shledaly potřebným, dát surovinu zpracovat v jiném závodě, než pro který byla původně určena, nebo obstarat hotový výrobek ze suroviny získané, zejména při nebezpečí vývozu do nepřátelské ciziny.¹⁹ Okamžitě po zřízení syndikátů se ozvalo mnoho hlasů proti. Vyjadřovaly obavy z rozhodujícího vlivu velkofirmy, většinou německých, které by mohly jak při rozdělování surovin, tak při získávání zahraničních objednávek poškozovat menší české firmy, poukazovaly také na možnost, že by pod pláštěm syndikátů mohl být usnadňován vývoz těm firmám, kterým by jinak dohodové státy vývoz na své území nedovolily. Také Komise pro přechodné hospodářství označila ve svém oficiálním prohlášení nařízení o syndikátech za věcně i právnicky nedokonalé a nevyhovující duchu doby,²⁰ Rudolf Hotowetz se obával ohrožení jednotné obchodní politiky. Vláda si byla vědoma výhrad týkajících se například národnostního poměru sil v jednotlivých odvětvích, a proto si vyhradila právo jmenovat představenstvo syndikátů, aby takto uměle byl zajištěn rozhodující vliv pro Čechy. Jak se brzy ukázalo, bylo skutečně chybou dát výše uvedené pravomoce do rukou samotných interestentů. Ačkoliv syndikáty byly povinny vést přesné záznamy o své činnosti a bilance každého čtvrt roku odevzdávat ministerstvu průmyslu, obchodu a živností (MPOŽ) a ministerstvu financí, nepodařilo se udržet jejich působení v žádoucích mezích. Sobecké cíle členských firem vedly k prosazování vlastních zájmů na úkor zájmů státních a národohospodářských a k provozování zcela prohibiční politiky. Jejich likvidace později přinesla řadu překvapivých zjištění.²¹

V neurovnaných podmínkách poválečného zahraničního obchodu vznikla nedlouho po dovozních a vývozních syndikátech ještě jedna instituce, *Kontrolní a kompenzační úřad pro mezinárodní obchod*.²² Jak je zřejmé z názvu, zahrnoval okruh působnosti tohoto úřadu povolování kompenzačních obchodů a schvalování všech návrhů určených pro ministerskou radu, zejména návrhů kompenzačních a obchodních úmluv. Dále měl úřad za úkol evidovat veškeré úmluvy i uzavřené kompenzační obchody, kontrolovat jejich provádění a evidovat statistické údaje. ČSVDK se stala v dané oblasti poradním sborem pro kontrolní a kompenzační úřad, naproti tomu vůči dovozním a vývozním syndikátům získal nový úřad kontrolní pravomoc.

Další změna následovala na podzim téhož roku, kdy místo ČSVDK byla zřízena *Komise pro zahraniční obchod*.²³ Tato komise téměř beze zbytku převzala úkoly ČSVDK, na prvním místě povolovací řízení, v jehož rámci pouze část kompetencí byla

¹⁸ Nařízení vlády z 26. II. 1919 č. 100 Sb. z. a n.

¹⁹ Obzor národohospodářský, 1919, s. 228.

²⁰ Tamtéž.

²¹ HOTOWETZ, R.: Aktuální otázky naší politiky obchodní a měnové, Praha 1925, s. 24.

²² Vládní nařízení z 2. IV. 1919/171 Sb. z. a n.

²³ Vládní nařízení z 28. XI. 1919 č. 645 Sb. z. a n. Toto nařízení vstoupilo v platnost 26. IV. 1920, což stanovila vyhláška ministerstva průmyslu, obchodu a živností (MPOŽ) z 10. IV. 1920 č. 241 Sb. z. a n.

převvedena na jiné orgány. Změna spočívala také ve složení nového orgánu, zejména se početně rozšířilo zastoupení státních úřadů ve správním výboru.²⁴ Dovožní a vývozní syndikáty se staly podobory Komise pro zahraniční obchod pro odvětví, pro něž byly zřízeny. Pokud se syndikáty věnovaly i jiné činnosti než povolování dovozu a vývozu, zůstaly v této oblasti podřízeny Kontrolnímu a kompenzačnímu úřadu pro mezinárodní obchod, který byl přiřčen ke Komisi pro zahraniční obchod jako zvláštní úřad pro veškerou kompenzační a smluvní agendu a podléhal nadále správnímu výboru této komise.²⁵ Cílem změny bylo tedy soustředit všechny orgány dosud činné v organizaci zahraničního obchodu pod jednou střechou, zjednodušit a zefektivnit jejich působení. Nezdá se ovšem, že tento krok dokonale urovnal poměry v československém zahraničním obchodu.

Úřad pro zahraniční obchod

Úřad pro zahraniční obchod (dále ÚPZO) byl zřízen na konci léta 1920 výslovně jen na přechodnou dobu poválečné hospodářské krize²⁶ na základech Komise pro zahraniční obchod, která se stala jeho poradním orgánem. Téměř po celou dobu stál v čele úřadu ministr obchodu a pro velký význam, jenž byl této instituci přiznáván, byla řazena mezi ministerstva, interestenti ji v přípisech jako ministerstvo pro zahraniční obchod také titulovali.²⁷ Náplň činnosti úřadu navazovala na dřívější instituce, jejichž úkoly a pravomoce tak měly být soustředěny a přehledněji zorganizovány. Kromě povolovacího řízení zajišťoval úřad také kontrolu a statistiku v uvedené oblasti (ve spolupráci se Státním úřadem statistickým), podílel se na přípravě podkladů pro obchodní smlouvy s jinými státy. Úřad pro zahraniční obchod vypracovával různá dobrozdání a doporučení, poskytoval subvence výstavám, měl zastoupení na zahraničních veletrzích, řešil stížnosti týkající se zahraničního obchodu atd. K jeho nejdůležitějším úkolům, i když ze znění zákona č. 418/1920 ani nařízení č. 442/1920 to zcela jednoznačně nevyplývá, patřilo rozšiřování zpráv týkajících se možnosti zahraničního obchodu mezi zájemce. Úřad získával obchodněpolitické zprávy od československých zastupitelských úřadů, částečně i od svých vlastních zpravodajů. Zpravodajské oddělení při prezidiu úřadu údaje zpracovávalo a předávalo zájemcům. Za účelem urychlení práce a usnadnění styku se stranami pokračovala činnost expozitur převzatých od Komise pro zahraniční obchod. V době působnosti Úřadu pro zahraniční obchod jich pracovalo 18, z toho dvě v zahraničí, a to v Berlíně a ve Vídni. V Československu byly umístěny v Boru u České Lípy, Českých Budějovicích, Hradci Králové, Jablonci nad Nisou, Karlových Varech, Liberci, Podmoklech, Plzni, Brně, Moravské Ostravě, Olomouci, Opavě, Znojme, Bratislavě, Košicích a Užhorodě, odkud byla časem přesunuta do Berehova.

Ačkoliv bylo v zájmu státu, aby objem zahraničního obchodu rostl, objevovaly se v důsledku rozdílného přístupu ústředních a místních orgánů překážky, jež vývoz

²⁴ Jestliže ve správní komisi ČSVDK mělo své zástupce jen šest ministerstev, do správního výboru Komise pro zahraniční obchod vyslalo své lidi již třináct ministerstev a Bankovní úřad MF. Tamtéž, § 2.

²⁵ Tamtéž, § 5.–8. S komisí měly spolupracovat také OŽK a orgány finanční správy.

²⁶ Zákon z 24. VI. 1920 č. 418 Sb. z. a n., prováděcí nařízení z 13. VII. 1920 č. 442 Sb. z. a n. § 1: Pro dobu, po kterou světové poměry hospodářské vyžadovat budou státní kontrolu dovozu vývozu a průvozu ... Komise pro zahraniční obchod skončila 31. VIII. 1920, Úřad pro zahraniční obchod zahájil činnost 1. IX. 1920.

²⁷ Viz například SÚA, f. Úřadu pro zahraniční obchod (ÚPZO), k. 9, sg. I g, č. j. 869/21 – různé spisy.

znesnadňovaly. Jednalo se například o uplatňování trestních předpisů o lichvě na exportní obchody, jak na to upozornil Svaz čs. dovozců a vývozců.²⁸ Kritika přišla také ze strany českých Němců, podobně jako tomu bylo u dřívějších institucí pro organizaci zahraničního obchodu. Jednalo se o velmi ostré výhrady, obviňující mimo jiné z lenosti a korupce, předmětem stížností se stalo také národnostní složení zaměstnanců expozitur ve smíšených nebo téměř výlučně německých oblastech. Například v převážně německém Jablonci mezi 20 úředníky expozitury pracoval jediný Němec. Tato záležitost se dostala nejen do sudetoněmeckého tisku, ale i do parlamentu v podobě interpelace poslance H. Simma. Expozitura byla po dalších sporech s jabloneckým magistrátem, který například nechtěl poskytovat byty českým úředníkům, na počátku roku 1922 přestěhována do českého Železného Brodu, v Jablonci zůstalo pouze malé oddělení, jež vyřizovalo jen některé položky.

Od počátku činnosti Úřadu pro zahraniční obchod se vědělo, že byl zřízen pouze na přechodnou dobu. Někteří českoslovenští národohospodáři se ale domnívali, že exportní zaměření ekonomiky země vyžaduje stálou práci podobného úřadu. Proto na jaře 1921 Zdenko Fafl, tehdy pracovník ministerstva obchodu, v tomto smyslu vypracoval návrh, podle něž by se Úřad pro zahraniční obchod v nové podobě nejen stal trvalou institucí, ale také by převzal veškerou agendu týkající se zahraničního obchodu, byly by mu například podřízeny i celní úřady. Organizačně by byl nový Úřad pro zahraniční obchod začleněn do ministerstva zahraničí, ovšem s velkou mírou samostatnosti. Proti návrhu, který projednávala i vláda, ale neschválila jej, se ozvaly ostré protesty. Kritizovaly zejména plánované začlenění do ministerstva zahraničí: „... Nebylo by však zdravé, aby ministerstvo zahraničních věcí vlastními agendami již dosti zatížené a u nás našťestí z běžného vlivu politických stran přece poněkud odsunutě, mělo býti vtaženo v hospodářské zájmové zápasy vnitrozemské, ani k tomu nehledíc, že účelná úřednická politika ... předpokládá zevrubnou obeznámenost s poměry vnitrozemského průmyslu, jaká může býti vypěstována pouze v ministerstvu obchodu.“²⁹ Odpůrci ale poukazovali nejen na sporné body v návrhu samotném, nýbrž shrnuli i všechny výtky, činěné dosud přímo Úřadu pro zahraniční obchod: „... Zřízení samostatného Úřadu pro zahraniční obchod bylo v naší veřejnosti od samého počátku téměř všeobecně pokládáno za pochybené a nyní po zkušenostech ne zcela jednorozměrných zdá se již ... nepochopitelné, jak k němu vůbec mohlo dojít. Z ministerstva obchodu přebírány byly ... nejlepší úřednické síly do Úřadu pro zahraniční obchod, zláhány nadpoměrnými přídatky a remuneracemi ... Úřadu pro zahraniční obchod přiznána za rovněž nepochopitelného souhlasu ... ministerstva financí finanční soběstačnost, záležející v tom, že k úhradě správních výdajů sloužily poplatky, jejichž zavedení i výši si určoval úřad sám, a že se platebních přebytků mělo používat ke zvelebení zahraničního obchodu československého. To mělo v zápětí, že Úřad pro zahraniční obchod nabyl až příliš rázu monopolického podniku výdělkového, jehož ne vždy hospodárné výdaje se řídily dle příjmů a jehož příjmy pak hleděno vyšroubovati na sumy co nejvyšší. ...“³⁰ V době, kdy ostatní státní úřady trpěly nedostatkem peněz, „mohl Úřad pro zahraniční obchod milionovými obnosy podporovati podniky

²⁸ SÚA, f. ÚPZO, k. 9., sg. I g, č. j. 3 024/1921, Memorandum Svazu československých dovozců a vývozců v Praze z 2. III. 1921.

²⁹ Obzor národohospodářský, 1921, s. 183.

³⁰ Tamtéž, s. 182–183.

nikoli ovšem neprospěšné, leckdy však přece méně naléhavé než leckteré jiné věci pro nedostatek peněz odkládané.“³¹

Protože se navíc přímo v Úřadu pro zahraniční obchod příliš projevovaly zájmové vlivy určitých skupin, chystala se již od druhé poloviny roku 1921 reorganizace zahraničního obchodu a likvidace úřadu. Tento proces začal od expozitur, z nichž některé byly koncem roku 1921 rušeny, ačkoliv v dané době ještě nedocházelo k výraznějšímu uvolnění dovozu a vývozu a jejich hlavní úkol, tedy urychlit povolovací řízení, tak zůstal v platnosti. ÚPZO byl zrušen zákonem z 19. I. 1922 č. 25 Sb. z. a n. Povinnosti úřadu převzalo ministerstvo obchodu, v jehož rámci ÚPZO ještě nějaký čas působil jako samostatná sekce. Předpokládalo se sice, že státní kontrola zahraničního obchodu bude v nejbližší době zrušena nebo alespoň značně omezena, tento předpoklad se ovšem ukázal být mylným.

Není snadné nezaujatě a správně zhodnotit působení Úřadu pro zahraniční obchod. Lidé, kteří byli přesvědčeni o nezbytnosti podpory československého vývozu, si přáli zachování úřadu, ať již ve stávající, nebo pozměněné podobě. Tato skupina, do níž patřili mimo jiné Z. Fafl a R. Hotowetz,³² ale zůstala v menšině. Převážilo naprosto zamítavé stanovisko, stávající poměry údajně neskýtaly dostatek důvodů pro další existenci úřadu, jež byla někdy přímo spojována s osobností R. Hotowetze.³³ Je pravděpodobné, že svůj význam měly i vzpomínky na Hotowetzovy postoje během války, jež ne vždy zcela odpovídaly zájmům českého národa, nebo alespoň některých jeho významných představitelů pronásledovaných rakouskou vládou (například J. Preiss).

Navzdory výše uvedenému tvrzení, že Úřad pro zahraniční obchod je nepotřebný a jeho úkoly může bezezbytku převzít ministerstvo obchodu, vznikla po zrušení úřadu mezera, již toto ministerstvo nebylo schopno zaplnit. Snad zde hrálo úlohu také hledisko finanční, protože řada důležitých činností měla být přenechána nestátní instituci: „Nyní po zrušení Úřadu pro zahraniční obchod vláda, uznávajíc potřebu soustředit veškerou agendu obchodněspravodajskou i přípravy pro akce obchodněpolitické a jejich zužitkování ve prospěch interestů, chce podporovati vybudování (po vzoru podobných ústavů v jiných státech) co nejdokonalejšího ústavu k podpoře zahraničního obchodu. Základem byl by dosavadní Obchodní ústav OŽK v Praze, který by byl reorganisován a obchodními komorami spolu se svazem průmyslu udržován.“³⁴ Tento záměr, vyhlášený bezprostředně po ukončení činnosti Úřadu pro zahraniční obchod, skutečně budí dojem, že vláda se zrušením úřadu chtěla pouze zbavit předmětu nepřijemných sporů, některých lidí a finanční zátěže.

Stejně tak ministerstvo obchodu neosvědčilo vždy lepší schopnosti než právě zrušený úřad, a to často v závažných oblastech. V dané době například k nejdůležitějším podmínkám úspěšného rozvoje československého zahraničního obchodu patřilo uzavírání mezistátních obchodních smluv. Práce v tomto směru pokračovaly ale velmi pomalu,

³¹ Tamtéž. Příliš velké náklady úřadu lze doložit údaji ze státního rozpočtu. Ačkoliv na rok 1921 činily předpokládané výdaje 30 550 000 Kč, skutečnost byla nakonec jiná: 101 650 000 Kč, z toho na zvelebení zahraničního obchodu 33 910 319 Kč, ale 67 739 681 Kč na všeobecná vydání. Viz zákon z 8. II. 1921 č. 81 Sb. z. a n. – dodatek k finančnímu zákonu na rok 1921; finanční zákon z 19. listopadu 1921 č. 470 Sb. z. a n.

³² HOTOWETZ, R.: Zpráva o organizaci a činnosti úřadu pro zahraniční obchod, Praha 1921.

³³ Obzor národohospodářský, 1922, s. 80, s. 257.

³⁴ Tamtéž, s. 80.

mimo jiné proto, že ministerstvo vyčlenilo pro osobní řízení jednání jediného člověka, který nemohl být současně na několika místech. Úřad pro zahraniční obchod naproti tomu dříve zřídil pro obchodně smluvní jednání čtyři skupiny, slovanskou, germánskou, románskou a anglosaskou, z nichž každá měla svého přednostu a řadu referentů a mohla tak pracovat víceméně nezávisle na ostatních. Díky tomu bylo možno vést několik jednání souběžně a přípravu smluv výrazně urychlit.

Se zrušením Úřadu pro zahraniční obchod přišla ještě jedna změna. Základem úřadu – stejně jako předcházejících institucí vývozní a dovozní komisi počínaje – zůstal až do jeho zrušení úřednický aparát pražské obchodní a živnostenské komory. Teprve pak funkce uvedených přechodných orgánů přešly plně na státní úřady.

Praktické exportní služby a obchodněpolitické zpravodajství

Vést úspěšný zahraniční obchod předpokládá mít co možná nejlepší informace o ekonomických poměrech nejen cizích zemí jako celku, ale i jednotlivých firem, s nimiž má být určitý obchod uskutečněn, o jejich požadavcích, možnostech a spolehlivosti. Takové informace bylo v dané době možno získávat různými způsoby. Vývozce mohl například využít údajů poskytovaných *zahraničními bankami*, dobré jméno si podržely zejména banky londýnské.

Mnohé československé vývozní závody setrvaly u zahraničních, v menší míře u domácích zprostředkovatelů či se k nim vrátily. Nepochybnou výhodou práce exportérských firem byla rychlost. *Exportéři* dokázali během 24 hodin dodat vývozci všechny potřebné informace ohledně balení, označení a deklarování zboží a podobně, zatímco od zámořského kupce by v případě přímého obchodního styku mohly dané údaje dorazit třeba až za několik týdnů. Tyto exportérské firmy měly zvláštní oddělení pro určité obory a určité země a vlastní osvědčenou síť zahraničních zpravodajů, kteří působili v hlavních centrech světového obchodu či v místech, s nimiž Československo dlouhodobě udržovalo obchodní styky. Nejčastěji byli mezi těmito zprostředkovateli upřednostňováni opět londýnští exportéři, neboť spolupráce s nimi s sebou nesla nejmenší riziko, dobrou pověst měli také exportéři v Hamburku.

Uplatnění stále nacházeli i *soukromí obchodní zástupci*, kteří spolupracovali většinou s několika firmami, protože cestování ve službách jednoho podniku by se stěží vyplácelo. Někdy na takové cesty poskytovaly stipendium různé instituce, ale takováto podpora nebyla příliš častá. Obchodní zástupci nabízeli své služby různými způsoby, například i prostřednictvím odborných časopisů.

Vedle toho zasílali informace ze zahraničí i pracovníci různých institucí, rozmístění po celém světě. Zpravodaje do světa vysílal v meziválečném období například Ústřední svaz československých průmyslníků, Pražské vzorkové veletrhy, Svaz československých dovozců a vývozců, Akciová společnost pro zahraniční obchod v Praze, Vývozní spolek pro ČSR a Rada obchodní a průmyslová. Mnohým ale bylo nutno za poskytnuté informace platit, síť jejich zástupců ve světě nepokryla všechny země, s nimiž ČSR obchodovala, z různých dalších důvodů nedokázala žádná z těchto nevládních institucí zcela uspokojit potřeby všech vývozců v ČSR, o to se mohl v československých podmínkách pokusit jen stát. Otázka ve věci opatrování hospodářských informací v zahraničí prostřednictvím státních orgánů tedy nezněla *zda ano, či ne*, ale *jak*, a to co nejlépe a co nejúspěšněji.

Způsobů, jak získat potřebné informace v zahraničí, bylo zdánlivě dost, ale ne všechny se daly bez výhrad použít. Do nejdůležitějších zemí mohli být vysláni nejen zvláštní zpravodajové, počítalo se i se zapojením zahraničních krajanů. Další možnost představovaly *československé zahraniční obchodní komory*,³⁵ ale jako nejvhodnější se zcela logicky nabízel využití československých zastupitelských úřadů různých stupňů, jež tak jako tak byly v zahraničí zakládány.

Zastupitelské úřady ČSR v cizině plnily z hlediska zahraničního obchodu úkoly různé povahy a různého rozsahu. Záleželo to mimo jiné na umístění daného úřadu. Například konzuláty v živých přístavech, jakými byly Brémy nebo Hamburk, shromažďovaly zprávy nejen ze země svého sídla, ale z celého světa. Zejména československý generální konzulát v Hamburku hrál v tomto ohledu významnou úlohu.³⁶ Konzuláty mohly také poskytovat podporu československým účastníkům výstav a veletrhů v zahraničí, nicméně za hlavní úkol zastupitelských úřadů z hlediska hospodářského bylo považováno obchodněpolitické zpravodajství. Cestou využití konzulátů a vyslanectví v tomto smyslu se také Československo zpočátku vydalo, ale státní orgány k řešení dané otázky přistupovaly liknavě a nejednoznačně, a to přineslo kompetenční spory a řadu potíží. Kromě ministerstva zahraničí se totiž zabýval obchodním zpravodajstvím a hlavně zpracováváním a rozšiřováním získaných informací také Úřad pro zahraniční obchod, který se nechtěl své činnosti vzdát, a po něm MPOŽ, které dané úkoly podcenilo a nezáleželo.

Na počátku dvacátých let se tedy v Československu vedle sebe nacházely dvě státní instituce, jež se zabývaly podporou zahraničního obchodu v širším měřítku. Z hlediska pozdějšího pozorovatele je zřejmé, že celou záležitost bylo možno vyřešit poměrně úspěšně tím, že by došlo ke koordinaci zahraniční činnosti obou institucí a k soustředění informační služby ve vlasti. Zprávy by byly předávány buď přímo zájemcům, nebo exportním kancelářím obchodních a živnostenských komor, jež měly již přímý styk s interesenty a několikaletou praxi v této oblasti. MZV samo zpočátku projevovalo ochotu tuto činnost zajišťovat, ale setkal se s odporem jak státních institucí (ministerstvo obchodu, Úřad pro zahraniční obchod), tak zájmových korporací (obchodní a živnostenské komory).

Spor v dané záležitosti se rozvinul na jaře 1921, kdy se vláda pokusila výše uvedenou činnost soustředit a svěřit výlučně ministerstvu zahraničí.³⁷ Ministerstvo zahraničí se na nové úkoly již připravovalo a rozšířilo povinnosti své IV. – národohospodářské sekce. Například mělo mezi úkoly této sekce patřit odborné posuzování otázek obchodních a celních, evidence zákonodárství o obchodních a celních věcech, obchodní statistika, kontrola obchodních styků mezi státy, přijímání a zkoumání obchodních zpráv konzulů, mezinárodní finanční otázky, mezinárodní dopravní otázky po stránce hospodářské a „další agendy, jež převezme ministerstvo zahraničí od Úřadu pro zahraniční

³⁵ Viz Regulativ československých zahraničních obchodních komor, čl. 1.: *Účelem ... komor je usnadňovati, případně umožňovati navazování obchodních styků mezi ČSR a státem, kde je sídlo dotyčné komory.* Archiv ministerstva zahraničních věcí (dále AMZV), IV. sekce, i. č. 4, k. 4, b.d., b. č. j. Odkaz na usnesení ministerské rady z 24. června 1920.

³⁶ Viz například KUBŮ, E. – JAKUBEC, I.: Hamburk a jeho úloha v československém zahraničním obchodu meziválečného období. (Přístavní pásmo, doprava po Labi a hamburský reexport.), In: Hospodářské dějiny – Economic History 20 (1992), s. 127–166.

³⁷ SÚA, f. ÚPZO, k. 24, i. č. 46, sg. V d, č. j. 6 019/1921, Přípis prezidia ministerské rady Úřadu pro zahraniční obchod 20. V. 1921.

obchod.³⁸ Přestože se jednalo o ne zcela důsledný krok vlády, řeč byla totiž zpočátku pouze o zahraničních výstavách, ministerstvo obchodu se postavilo proti. Ministerstvo zahraničí nicméně projevilo iniciativu i v oblasti propagační práce: „... Z dosavadních zkušeností vyplývá, že činnost našich úřadů na poli propagačním není dosud dostatečně organisována. ... Aby nastala náprava v tomto směru, jest nutno, aby veškerá činnost propagační byla vedena na jednom místě v evidenci. Zpravodajský odbor ministerstva zahraničí jest ochoten tento důležitý úkol obstarávat. ...“³⁹ Ministerská rada schválila navrhanou změnu 1. dubna 1922. Je jisté třeba ocenit snahu ministerstva zahraničí o zdokonalení exportní služby, na druhé straně ale podobná usnesení sloužila jen k jejímu roztržení mezi více institucí, protože celá záležitost nebyla důsledně dořešena. Lze to doložit i skutečností, že ministerstvo obchodu nevěnovalo náležitou pozornost agendě, kterou mělo převzít od Úřadu pro zahraniční obchod. Je to zřejmé mimo jiné i z částky, vynakládané v rámci rozpočtu ministerstva na zvelebování vývozu. V letech 1923–1925 byla nulová, až poté začala pomalu růst.⁴⁰ Ministerstvo obchodu se sice bránilo předání celé agendy ministerstvu zahraničí, samo však nedokázalo plnit úkoly spojené s podporou vývozu tak, aby uspokojilo všechny zájemce. Proto se v budoucnosti ozvaly požadavky na zřízení úřadu, který by se zaměřil čistě na tyto otázky, tedy něco podobného, co zřejmě měli v plánu vedoucí představitelé Úřadu pro zahraniční obchod na počátku 20. let.

Předpisy upravující obchodněpolitické zpravodajství

Vlastní zpravodajskou činnost z větší části zajišťovalo ministerstvo zahraničí. Ministerstvo obchodu sice v prvních letech republiky se pokusilo vytvořit vlastní síť obchodních zpravodajů v cizině (Persie, Mandžurie, Palestina, Syrie, Nigerie, Argentina, Čína, Austrálie, Brazílie, Nizozemí), která měla doplnit síť zastupitelských úřadů, a podporovalo i zakládání československých zahraničních komor (začátkem 20. let se československé zahraniční komory nacházely v Chicagu, Paříži, Bruselu, Curychu, Miláně, Terstu, Kodani, Vídni a Sydney, připravovaly se ve Smyrně, Bělehradě, v Budapešti a jinde),⁴¹ ale výsledky nebyly valné. Zahraniční zpravodajové se většinou soustřeďovali na vlastní obchodní podnikání a jejich zprávy nebyly vždy na výši,⁴² zahraniční komory působily pod kontrolou zastupitelských úřadů a osvědčily se různě. Byla u nich oceněna činnost propagační a publikační, význam jejich zpravodajství ale snižovala mimo jiné skutečnost, že komory většinou měly sídlo ve stejném místě jako zastupitelské úřady.

³⁸ SÚA, f. ÚPZO, k. 24, i. č. 46, sg. V d, č. j. 5 791/1921, Oběžník upravující prozatímní organizaci MZV z 13. V. 1921.

³⁹ SÚA, f. ÚPZO, k. 24, i. č. 46, sg. V d, č. j. 2 780/22, Přípis ministerstva zahraničí ministerské radě 5. X. 1921.

⁴⁰ Viz Sbirka zákonů a nařízení ČSR, finanční zákony pro jednotlivá léta. Naopak samostatnou položku v rozpočtu ministerstva obchodu představovalo v letech 1919–1927 obchodní zpravodajství. Největší částka na tento účel byla vynaložena v roce 1920, a to 1 500 000 Kč. Poté neustále klesala a od roku 1928 byla sloučena s výdaji na zvelebování vývozu. Viz Sbirka zákonů a nařízení ČSR, finanční zákony na jednotlivá léta.

⁴¹ Archiv ministerstva zahraničních věcí (AMZV), IV. sekce, i. č. 46, k. 1 298, Přednáška odborového rady Květoně o obchodním zpravodajství a konzulárních kursech, b. d., zřejmě rok 1922.

⁴² Tamtéž, č. 89 457/IV/23, Přípis MPOŽ ministerstvu zahraničí 22. V. 1923.

Uvedené výsledky způsobily, že hlavní úlohu v této oblasti postupně přejímalo ministerstvo zahraničí. Československé obchodněpolitické zpravodajství se tedy vyvíjelo a rozšiřovalo téměř současně s budováním sítě zastupitelských úřadů. V prvních letech republiky se firmy se svými ojedinělými dotazy obracely na zastupitelství buď přímo, nebo prostřednictvím ministerstva zahraničí. Obchodní přídělnec vyslanectví nebo konzul věc vyřídil tak, že si zprávu opatřil privátní cestou či za určitý poplatek od informační kanceláře a poslal ji ministerstvu zahraničí, které ji postoupilo zájemci s připomínkou, aby uhradil případné výlohy. Na to interesenti často zapomínali. Během roku 1920, kdy československé podniky začaly vyrábět již více pro export a v souvislosti s tím se také zvyšovaly jejich nároky na množství a jakost zpráv poskytovaných zastupitelskými úřady, se ukázala nutnost provést změny. V dané oblasti neexistovaly žádné přesné předpisy, zpravodajství zastupitelských úřadů tak bylo většinou živelné, nepřilíhlo pohotově a ne vždy spolehlivé. Díky tomu rostly náklady a množily se potíže.

Tedy se ministerstvo zahraničí začalo otázkou obchodněpolitického zpravodajství zabývat důsledněji a rozeslalo různým institucím žádost o vyjádření k organizaci této činnosti.⁴³ První kroky v létě 1920 byly ještě nejisté, řešily se i takové otázky, jako je-li prospěšné zatěžovat konzulární agendu výše uvedeným způsobem opatrování informací či je-li to vůbec důstojné československého zastupitelského úřadu.⁴⁴ V následujících měsících se ale situace zhoršovala, zahraniční zpravodajové neplnili své úkoly ke spokojenosti domácích interesentů a ministerstvo obchodu upozornilo ministerstvo zahraničí na potřebu zpravodajství zdokonalit, dát zastupitelským úřadům jasné předpisy a případně vybudovat doma zvláštní ústředí s odděleními obchodním, průmyslovým a informačním, jež by neustále sledovalo a doplňovalo došlé informace. Ministerstvo obchodu přiložilo i dosti podrobně rozpracovaný návrh (37 stran), současně ale varovalo, že to bude značně nákladné a není jisté, „budou-li výhody poskytované důkladným vybudováním služby zpravodajské plně kompenzovat své náklady.“⁴⁵ Pod tlakem okolností ministerstvo zahraničí v listopadu 1920 vypracovalo první určitější pokyny pro zastupitelské úřady ve věci obchodněpolitického zpravodajství.⁴⁶ Oběžník obsahoval výčet 11 okruhů, jímž měla být věnována zvláštní pozornost: obchodní politika, obchod, organizace hospodářské a obchodní, ceny, odbyt, státní finance, zahraniční obchod, dělnické hnutí (mzdy apod.), cizí zpravodajství, bohemika a přehledy. Rychlost zpravodajství byla ponechána úvaze referentů, v zásadě však měly být podávány stručnější zprávy jednou týdně, podrobnější jednou měsíčně, ke konci každého roku shrnující *memoire*. V Československu se měly zprávy zveřejňovat v denním bulletinu, který obchodněpolitická sekce ministerstva zahraničí vydávala, mohly se tedy k interesentům dostat poměrně rychle. Otázka obsahu a rychlosti zpravodajství v budoucnu doznala již jen částečných úprav.⁴⁷ Jinak tomu bylo ve věci cesty zpráv od zastupitelských úřadů k zájemcům, ta se stala předmětem dlouhodobých sporů.

⁴³ Jednalo se o OŽK, Radu obchodní a průmyslovou, jednotlivá ministerstva, Státní úřad statistický a další. Tamtéž, č. j. 8 444/20 - Obch. z 6. VIII. 1920.

⁴⁴ Tamtéž, i. č. 4, k. 4, č. 33 549/20, MPOŽ ministerstvu zahraničí 21. VIII. 1920.

⁴⁵ AMZV, IV. sekce, i. č. 4, k. 4, č. 11 027/Obch., MPOŽ ministerstvu zahraničí 1. X. 1920.

⁴⁶ Tamtéž, č. 12 249/O, Oběžník československým zastupitelským úřadům z 15. XI. 1920.

⁴⁷ Například výnos MZV č. 2 108/21 Obch. z 20. II. 1921, dodatek k oběžníku z 15. XI. 1920, obsahoval rozvrh látky pro zprávy, jež mají být zastupitelskými úřady zaslány. Tento rozvrh sestavil ÚPZO. AMZV, IV. sekce, i. č. 46, k. 1 298.

Zdokonalování zpravodajské služby postupovalo kupředu jen zvolna. Bylo nutno průběžně překonávat řadu potíží, řešit mnoho dílčích otázek a přizpůsobovat se požadavkům interesentů doma v ČSR. To nemuselo být vždy jednoduché, protože z různých stran přicházely někdy zcela protichůdné názory, jako například ve věci, zda se mají zájemci obracet na zastupitelské úřady přímo, nebo by bylo lepší informace nejprve zpracovat v nějakém ústředním orgánu. Praxe zasílání zpráv pouze přes ministerstvo zahraničí se zdála být příliš přísnou a v některých případech zdržující, a tak se od konce roku 1921 začaly objevovat ústupky. Některé zprávy mohly být napříště zasílány interestům přímo,⁴⁸ jednalo se ovšem pouze o údaje, které nestrpěly odkladu a měly víceméně význam jen pro určitou firmu v ČSR. Zprávy obecnější povahy musely být dále směřovány ze zahraničí na ústřední orgány, ovšem o výraznějším sjednocení práce těchto úřadů ještě nemohlo být řeči.

O tom svědčí obsah dalších předpisů, jež upřesňovaly pokyny pro zpravodajství a jichž během let 1921–1923 vyšla celá řada.⁴⁹ Zdá se, že původní stav spíše zhoršovaly. Jestliže podle prvního oběžníku z 15. listopadu 1920 měly být všechny hospodářské zprávy zasílány ministerstvu zahraničí, jež zajistilo jejich další rozšíření, pak v následujících dokumentech se počet adresátů zvyšoval. Řada institucí snahu o soustředění a zjednodušení obchodního zpravodajství nebrala v úvahu a žádala od zastupitelských úřadů přímé podávání zpráv. Jednalo se například o Obchodní ústav OŽK v Praze, Orientální trh v Bratislavě a Hospodářskou jednotu pro Slovanský Východ, která navíc pracovala při Obchodním ústavu OŽK v Praze. Takové požadavky byly v rozporu s tehdy platným normativním výnosem ministerstva zahraničí č. 24.

Úprava hospodářského zpravodajství československých zastupitelských úřadů v zahraničí do značné míry sledovala požadavky interesentů. Ostatně jinak tomu ani být nemohlo, odpovědní pracovníci ministerstva zahraničí nevěděli, co československým vývozcům nejvíce vyhovuje. V tomto ohledu se ministerstvo obracelo na odborné korporace, jež na základě vlastních zkušeností, případně průzkumu mezi zájemci podávaly návrhy. Díky tomu nezůstal dlouho v platnosti normativní výnos ministerstva zahraničí č. 24. Již po osmi měsících jej nahradil normativní výnos č. 34 z dubna 1923, který umožnil přímé zasílání zpráv, u nichž hrozilo nebezpečí z prodlení, a řešil také jinak otázku zpráv důvěrných.⁵⁰ S novým výnosem se ale nedostalo uspokojivé úpravy nutněmu soustředění zpráv na domácí půdě. To nakonec bylo provedeno pouze polovičatě, jak o tom svědčí právě množství adresátů (19): ministerstvo zahraničí, ministerstvo obchodu, ministerstvo financí, redakce bulletinu národohospodářské sekce ministerstva zahraničí, Obchodní ústav OŽK v Praze, Ústředna obchodních a živnostenských komor, všechny OŽK, Obchodní, živnostenská a průmyslová ústředna v Hradci Králové (stála v podstatě na úrovni OŽK) a Ústřední svaz československých průmyslníků.⁵¹ Ministerstvo zahraničí

⁴⁸ Tamtéž, č. j. 16 769/IV/21, Oběžník č. 7 z 29. XII. 1921.

⁴⁹ Viz například normativní výnos MZV č. 24, č. j. 121 117/IV/4 z 25. VIII. 1922; normativní výnos č. 33, č. j. 66 614/23-V/insp. z 19. V. 1923 a příloha k němu z 1. IX. 1923 (týkal se honorárních konzulátů); normativní výnos č. 34, č. j. 36 990/IV-23 z 19. IV. 1923 a další. Značná část z nich ovšem upravovala jen dílčí otázky, větší význam měly hlavně normativní výnosy MZV č. 24 a č. 34. Výnos č. 34 si podržel platnost jen s menšími úpravami i ve 30. letech.

⁵⁰ AMZV, IV. sekce, i. č. 46, k. 1 299, č. j. 36 990/IV/23, Normativní výnos MZV č. 34 z 10. IV. 1923.

⁵¹ Tamtéž.

si alespoň vyhradilo, že každá ze zpráv zasílaných na jinou adresu mu musí být v jedné kopii rovněž dána na vědomí.

Odborná příprava pracovníků zastupitelských úřadů

Československá republika musela po svém vzniku budovat diplomatickou službu na zelené louce, protože z Rakouska-Uherska nezdědila – až na několik nižších konzulárních úředníků – téměř žádný základ. Ve Vídni sice existovala konzulární akademie, ale Češi se na ni hlásili jen zřídka a ne všichni byli přijímáni. Čechů prakticky činných v rakousko-uherské konzulární a diplomatické službě by se dalo napočítat jen velmi málo. Z tohoto důvodu bylo nutno připravit nové pracovníky pro diplomatickou službu mladé republiky. Na podzim 1919 pověřilo ministerstvo školství a národní osvěty organizací a vědeckým řízením kursů Josefa Grubera,⁵² který vzhledem k svému vlastnímu odbornému zaměření ekonomickou část přípravy nemohl zanedbat. Jádro kursů tvořily přednášky právnicko-národohospodářské a historicko-geografické, přednášeli profesori a docenti z Filosofické fakulty Univerzity Karlovy a Právnické fakulty Univerzity Karlovy a další odborníci, přičemž pozornost byla věnována nejen otázkám obecným: „... Protože za nezbytný předpoklad obchodněpolitické působnosti konsulátů a vyslanectev naší republiky pokládána kromě vědomostí národohospodářských a komerčnětechnických především co možno zevrubná znalost hospodářských poměrů tuzemska, zařazeny ve všeobecný program kursů letního semestru zvláštní přednášky o všech čelnějších odvětvích hospodářské činnosti tuzemska ...“⁵³ Uvedené kursy, nazvané České učení pro službu konzulární a diplomatickou, byly od roku 1921 prodlouženy na dva roky. Předměty, jež se nějak týkaly národohospodářských otázek, mezinárodního obchodu, financí a podobně, tvořily v průměru více než polovinu vyučovací doby.⁵⁴ Zřejmě je tedy možno říci, že Gruber byl člověkem na správném místě a náplň kursů odpovídala potřebám. Potíže spočívaly mimo jiné ve skutečnosti, že ne všichni z těch, kteří dokončili tuto přípravku, nastoupili do diplomatické služby, a to jednak proto, že v létě 1920, kdy prvních asi 70 posluchačů složilo s úspěchem závěrečné státní zkoušky, byla již většina míst na zastupitelských úřadech obsazena – lidmi, kteří potřebnou kvalifikaci mnohdy postrádali, jednak proto, že absolventi diplomatických kursů se svými schopnostmi a znalostmi nacházeli práci, často lépe placenou, jinde. A tak Gruberovy kursy samy o sobě nemohly nedostatky v přípravě pracovníků zahraniční službu napravit.

Ministerstvo zahraničí k připomínkám vůči hospodářskému zpravodajství zastupitelských úřadů v následujících letech přistupovalo většinou vstřícně a vitálně každý návrh, který mohl napomoci ke zdokonalení organizace obchodněpolitického zpravodajství, a samo takové podněty vyžadovalo. Nelze mu upřít snahu o neustálé průběžné

⁵² JUDr. Josef Gruber (1865–1925), přední český národohospodář, do roku 1907 zaměstnanec pražské OŽK, 1901 docent, 1909 profesor politické ekonomie na pražské univerzitě, 1920–1921 ministr sociální péče v Černého vládě, dlouholetý šéfredaktor Obzoru národohospodářského.

⁵³ GRUBER, J.: Otázka odborné přípravy pro službu konzulární a diplomatickou v Československé republice, In: Obzor národohospodářský, 12, 1923, s. 445.

⁵⁴ Podrobněji viz GRUBER, J.: Otázka odborné ..., s. 448. Do kursů se mohli zapisovat původně pouze absolventi vysokých škol, především právnických fakult, později i posluchači posledních ročníků pražských vysokých škol s alespoň čtyřletým studiem. O počátcích těchto kursů viz GRUBER, J.: Konsuláty, In: Obzor národohospodářský, 1920, s. 193–199, 246–254; Týž: Kursy pro službu konzulární a diplomatickou a otázka odborné přípravy pro zahraniční službu vůbec, Tribuna, 4., 14. a 16. dubna 1920.

zlepšování služeb v této oblasti, jež trvalo řadu let. Pozvolna se díky tomu přece jen dařilo získávat důvěru k práci zastupitelských úřadů, u nichž cesta hospodářských zpráv začínala a jež představovaly hlavní zdroj těchto informací až do poloviny 30. let. V této souvislosti je však třeba poukázat také na skutečnost, že někteří vedoucí zastupitelských úřadů neměli pochopení pro důležitost obchodněpolitického zpravodajství a pracovníky určené pro vyřizování obchodních věcí někdy zařazovali na jiné práce, díky čemuž jejich kvalifikace zůstávala nevyužita a hospodářské zpravodajství trpělo. Výsledkem bylo, že řada firem služeb poskytovaných ministerstvem zahraničí a orgány na něj napojenými nevyužívala, raději volila jiné cesty. Někteří vývozci se raději obraceli na konzuláty jiných zemí, například Německa nebo Francie, jež jim informace ochotně zasílaly, nebo volily některou z jiných výše uvedených možností (banky, soukromí obchodní zástupci apod.).

Zvláštní potřeby Slovenska a Podkarpatské Rusi⁵⁵

Slovensko i Podkarpatská Rus měly po svém spojení s historickými zeměmi z hospodářského hlediska řadu nevýhod: Jejich ekonomika byla na nižší úrovni, větší část obyvatelstva se živila prací v zemědělství a lesním hospodářství, část slovenských podniků byla navíc poškozena během bojů s Maďary v roce 1919. Byly porušeny tradiční hospodářské vazby směřující do bývalých Uher, neutěšené hospodářské poměry v zemích dřívějších odběratelů působily snížení zájmu o dovoz zboží ze Slovenska, dopravní síť nebyla příliš hustá, silnice se nacházely ve velmi špatném stavu, železnice byly nasměrovány k bývalému centru – Budapešti, příliš vysoké přepravní tarify ztěžovaly dopravu zboží a surovin. Potiže činil nedostatek kapitálu, nové průmyslové podniky byly zakládány spíše v historických zemích, protože tam měly zajištěny ve srovnání s východními částmi republiky okamžité výhody. Díky špatným hospodářským poměrům pokračovalo vystěhovalectví za prací, i když v o něco menším rozsahu než před válkou, a tím ubývalo potenciálních pracovních sil. Chyběli vzdělaní lidé místního původu, odborníci pro hospodářské (a samozřejmě i ostatní) úřady.

Vzhledem k ztrátě starých obchodních spojení a tradičních odbytišť se slovenští a podkarpatoruští průmyslníci velmi brzy začali zajímat o možnosti uplatnění svých výrobků na jiných trzích. Najít řešení této otázky ale nebylo jednoduché. K potížím, s nimiž se museli vyrovnávat i výrobci z Českých zemí (například závislost na zahraničních organizátorech exportu, hlavně ve Vídni, pro Slovensko též v Budapešti, později deflace aj.), musel východ republiky přičíst ještě zejména výše zmíněné těžkosti dopravní, tedy hlavně nedostatečnou a nevyhovující síť železničních tratí a vysoké tarify, které vyvážené zboží výrazně zdražovaly. Slovenský průmysl tak ztrácel konkurenceschopnost.⁵⁶ K tomu přistupovaly také korupční jevy v zahraničním obchodu, na něž si stěžovali (nejen) slovenští obchodníci zejména v roce 1919,⁵⁷ a další těžkosti.

⁵⁵ K začleňování Slovenska a Podkarpatské Rusi do první ČSR viz například LACINA, V.: Zlatá léta československého hospodářství (1918–1929), Praha 2000, s. 41 an.; KRAJČOVIČOVÁ, N.: Slovenská historiografie po roku 1989 o začleňování Slovenska do I. ČSR, In: Česko-slovenská historická ročenka, 2003, s. 293–313, zde zejména pozn. 19 na s. 300.

⁵⁶ Například zpráva ze září 1920 uváděla, že Pohronská dřevařská společnost má v lese poraženou kulatinu v hodnotě 15 000 000 Kč, železárnám v Chyžné Vodě (Koburg), které měly dříve odbyt v Maďarsku, Polsku a Rakousku, ale nyní nejsou objednávky, leží na skladě 225 vagonů zboží, pro sklad vyrábí také továrna na hospodářské stroje v Rimavské Sobotě a další podniky. SÚA, f. ÚPZO, i. č. 59, sg. Vr, k. 40, č. j.

Řešení se muselo hledat spolu s ústředními orgány v Praze a jejich slovenskými a podkarpatoruskými expoziturami. Pražské úřady byly v obtížné situaci nejen proto, že vznikaly víceméně na zelené louce, ale také se teprve musely učit brát na vědomí zvláštní potřeby východních částí Československa. Na druhou stranu je zřejmé, že slovenské zájmy nebyly zcela přehlíženy a R. Hotowetz (řídil ÚPZO v letech 1920–1921) si vysloužil uznání za to, že „v několika vážných případech umožnil včasným rozhodnutím vývoz, zabránil odbytové krizi a ušetřil Slovensko těžkých hospodářských a sociálních otřesů.“⁵⁸ To byly ale nesystémové kroky, jež měly pouze časově omezený účinek. Z dlouhodobějšího hlediska bylo důležitější zavést patřičná obchodněpolitická opatření, jež by řešila situaci celkově. A to se dařilo jen pomalu.

Jako příklad může posloužit *situace v dřevařském průmyslu*, protože dřevo představovalo v dané době hlavní vývozní artikl Slovenska a Podkarpatské Rusi. Na Slovensku tehdy bylo zalesněno 35 % území, v Českých zemích 31 %, v celé ČSR 32 %. V Českých zemích se jednalo více o měkké dřevo, na Slovensku skoro 1/2 lesů tvořily stromy s tvrdým dřevem, hlavně buky, méně duby.⁵⁹ Bohaté zdroje této suroviny nemohly být pro nedostatek zpracovatelských podniků využívány doma, proto byl dřevařský průmysl odkázán na vývoz. Byl tu ale ještě jeden důvod: tvrdé dřevo se používalo hlavně jako palivové a větší část slovenských soukromých lesů vlastnily akciové společnosti, v nichž měly hlavní slovo maďarské banky.⁶⁰ Pro tyto společnosti stál na předním místě obchod s palivovým dřevem, dodávaly je zejména do Maďarska, kde místní zdroje chyběly. Vývoz dřeva ze Slovenska se ale nevyvíjel tak, jak by bylo bývalo potřeba, a už v červnu 1919 se dostavila stagnace, jež měla dlouhé trvání. Sami slovenští odborníci uvádějí více důvodů: všeobecná stagnace v nábytkářském průmyslu, stavební krize, poválečný hospodářský, mravní a sociální rozklad, který vylučoval uplatnění všech přirozených obchodních pravidel, nejvíce ale vázanost obchodu, výrazné zdražení práce, velká reálie, vysoké daně, pokles hodnoty maďarské měny vůči Kč. Hlavní podíl byl ale přičítán zdražení dopravy, v roce 1921 dopravné jednoho vagonu palivového dřeva činilo téměř dvojnásobek ceny dřeva. Kromě toho stát rekvíroval stále více palivového dřeva za pevně stanovenou cenu 1 400 Kč za vagon: nejprve to bylo 30 %, pak 40 % a později až 70 % dřeva.⁶¹ Také dřevařská komise při ministerstvu obchodu se stávala terčem kritiky, protože její referenti byli přetíženi a nestačili vše vyřídit v potřebné rychlosti. V roce 1920 zdlohouhá práce komise vedla k tomu, že slovenský dřevařský průmysl ztrácel zahraniční odběratele, a to i v Maďarsku, jež se stále více obracelo na vhodnější zdroje v rumunském Sedmihradsku.⁶² Další potíž pro slovenský vývoz představovaly nepříliš dobré vzájemné vztahy ČSR s Maďarskem, na jehož území dříve směřovala hlavní část slovenského vývozu. Průtahy kolem podepsání obchodní smlouvy alespoň částečně

2 457, Zpráva o služební cestě komise vyslané z příkazu prezidia ministerstva s plnou mocí pro Slovensko, situace průmyslu v Župě Gemerské a Novohradské, 6. IX. 1920.

⁵⁷ SÚA, f. ÚSČsP, i. č. 59, nesign./4, k. 3, Porada na MPOŽ o průmyslové krizi na Slovensku 12. XI. 1920.

⁵⁸ Tamtéž.

⁵⁹ CÁDRA, M.: Dřevařský obchod v Československé republice, In: Hospodářské zprávy, r. 1, 1920, č. 5, s. 6–7.

⁶⁰ Tamtéž.

⁶¹ Týž: Dřevařský obchod za vojny a v prechodnej dobe poválečnej, In: Hospodářské zprávy, r. 2, 1921, č. 1, s. 4.

⁶² SÚA, f. ÚSČsP, i. č. 59, nesign./4, k. 3, Porada na MPOŽ o průmyslové krizi na Slovensku 12. XI. 1920.

vyvážil vznik dvojstranné čs.-maďarské a maďarsko-československé obchodní komory v Praze a v Budapešti v roce 1924.

Slovenští vývozci se teprve museli učit prosazovat své zboží na jiných než tradičních trzích. Jednou z možností bylo využívat *veletrhů*. V září 1920 se například konal první Pražský vzorkový veletrh (PVV). Slovenští pozorovatelé ovšem byli zklamáni: „Bohužiaľ na tomto veletrhu nevideli sme vobec nič slovenského. Správa veletrhu nepostarala sa náležitým spôsobom o potrebnú reklamu na Slovensku. Máme predsa aj svoj domáci priemysel tak vyspelý, že nám ho každý závidí. Naši Staroturanci známi sú snáď už na celom kontinente s ich domavyrobeným kuchynským riadom, chybovaly tam naše krásne výšivky, remeň, kušnierske výrobky, syrárske články, keramika, drevársky priemysel, víno, bľachový riad, drotársky priemysel atď. atď. Tým, že zo svojich výrobkov slovenský dorábateľ neodpredal, potažne nezískal si pre ne nové lepšie odbytište a že naši obchodníci budú musieť potrebný tovar aj naďalej z druhej, alebo z desiatej ruky kupovať – vzniká Slovákovi hromadná škoda, ktorú zase len konsument musí nahradiť. Jediní, ktorí sa o veletrh zo Slovenska zaujímali, boli takmer napospol Židia. ... zjav tento makateľne dokumentuje, že kto je obchodným hybadiom, kto má na Slovensku vyvinutý obchodný smysel a schopnosti. Židovi slovenskému nebolo treba obšírne reklamy. O veletrhu dočítal sa z časopisov, pobral sa do Prahy a kupoval. Slovák svojou krátkozrakosťou a váhavým nerozhodným jednaním mu to zaplatí. U nás ešte stále hromží sa na Židov a len málokterému z nás napadne priučať sa ich obchodným zvykom, učiť sa od nich obchodovať. ... Karpatská Rus mala menovite domácim priemyslom obľaslanú výstavku. ... V záujme slovenského priemyslu, slovenského obchodníctva a živnostníctva je veľmi potrebné, aby správa Pražských vzorkových veľtrhov čoskoro a v každom meste potažne vo väčšej obci na Slovensku usporiadala informačné prednášky. ...“⁶³ Předcházející citát je velmi poučný, protože z něj lze vyčíst některé ze slabin slovenských snah o vývoz. Na začátku autor jednoznačně obvinil správu PVV, že se nepostarala o náležitou reklamu na Slovensku, vzápětí ale toto tvrzení vyvrátil údaji o účasti slovenských Židů, kteří si dokázali potřebné informace obstarat. Z výčtu výrobků, které Slovensko mohlo nabídnout, je sice zřejmá hrstka, na druhou stranu ale je možno položit si otázku, které z nich se v dané době mohly dobře uplatnit na mezinárodním trhu a zda například vývoz výšivek či podomácky vyrobeného nádobí mohl mít větší národohospodářský význam.

Bylo samozřejmě žádoucí, aby slovenský zahraniční obchod podporovaly i instituce umístěné přímo na slovenském území, případně tam pořádané akce. Bylo například zřízeno celní místo v Bratislavě, což slovenští výrobci a obchodníci vítali. V Bratislavě byl založen *Orientální vzorkový veletrh* (prvně se konal v srpnu 1921), o nějž se zasloužil hlavně Kornel Stodola a který měl podle původních předpokladů usnadnit především obchod s Královstvím SHS, Rumunskem a Bulharskem. Začátkem 20. let vznikla *plodinová burza v Bratislavě*, jež se během krátké doby z hlediska finančního obrátu dostala na první místo v republice, bylo požadováno zřízení burzy cenných papírů v hlavním městě Slovenska, protože pražskou burzu Slováci považovali za přetiženou a neinformovanou o slovenských poměrech.⁶⁴ Pracovalo se na *rozšíření bratislavského přístavu*, počítalo se s vybudováním průplavu Rýn–Mohan–Dunaj a později dalšího,

⁶³ ŠÁNDOR, E.: Pražský vzorkový veletrh, In: Hospodářské zprávy, r. 1, 1920, č. 3, s. 3–4.

⁶⁴ STODOLA, K.: Hospodářské záujmy Slovenska v sneme, Bratislava 1924, s. 23.

propojujícího Dunaj, Labe, Odru a Vislu. Dunaj se měl stát hlavním dopravním koridorem střední Evropy. Kornel Stodola měl stále na paměti tradiční zaměření zahraničního obchodu nejen Slovenska, ale i Českých zemí směrem na jihovýchod (v prvních devíti měsících roku 1921 směřovalo 57 % čs. vývozu na jihovýchod),⁶⁵ a proto význam Bratislavy pro zahraniční obchod neomezoval jen na Slovensko. V parlamentní rozpravě o těchto otázkách v lednu 1922 dokonce mluvil o „vývoji Bratislavy v největší orgán zahraničního obchodu naší republiky“.⁶⁶ Jak je zřejmé, představy K. Stodoly nepostrádaly velkorysost. Je však třeba říci, že Stodola nemluvil naplano, ale naopak se ze všech sil snažil své plány uskutečnit. A do značné míry se mu to dařilo. Bratislavský přístav se rychle rozvíjel, jen během září 1924 jím prošlo 40 000 t zboží, což bylo mnohem více než před válkou za celý rok. Jeho kapacita dále rychle rostla, předpokládalo se zvýšení až na 3 000 000 t.⁶⁷

Mezi stížnostmi se pravidelně na předním místě vyskytovala *kritika dopravních poměrů*, zejména na železnici. Slovinci poukazovali na malou hustotu železniční sítě a hlavně na nedostatek transversálních drah, což bylo dědictví po starých Uhrách, nedostatek vagonů na uhlí, nedostatečný příděl vozů pro přepravu surovin i zboží, který omezoval výrobu a brzdil odbyt, časté dlouhodobé uzavírání pohraničních stanic zejména na přejezdech do Maďarska a Rumunska, jež poškozovaly obchodní styky s cizinou (v tomto ohledu ale vinna byla druhá strana, která nezvládala organizaci přeplněných stanic). Velmi často se objevovaly stesky na vysoké *dopravní tarify*. Tato potíž vyplývala ze skutečnosti, že zejména na Slovensku byla celá řada více i méně důležitých drah v rukou soukromých společností. Na začátku roku 1921 z celkové délky železničních tratí v ČSR 13 594 km tvořily státní dráhy 8 168 km, soukromé dráhy ve státním provozu 4 234 km, soukromé dráhy v soukromém provozu 1 077 km a dráhy zahraničních železničních správ 115 km.⁶⁸ Zdražování dopravy působily nejen vyšší tarify soukromých společností (na Slovensku ovládaly zhruba 50 % tratí, včetně té nejdůležitější, košicko-bohumínské), ale také často nezbytné střídavé využívání státních a různých soukromých tratí na některých trasách. Výsledkem bylo, že dopravní tarify ve východních částech republiky byly výrazně vyšší než v historických zemích, což dále znevýhodňovalo i beztoho méně konkurenceschopný tamní průmysl. Již zmiňovaný slovenský poslanec Kornel Stodola v rozpravě o státním rozpočtu 3. prosince 1920 kritizoval tarify, jež podle jeho názoru vycházely více z fiskálních než národohospodářských hledisek a svoji výši nejen brzdí rozvoj průmyslu, ale naopak jej dusí. Už tehdy upozorňoval na možné politické důsledky: „Slovenský priemysel, obchod a remeslo nemôže vydržať krutú súťaž a stojí v najväčšej tiesni, ktorá znemožňuje uspokojenie politické. ...“⁶⁹ Během následujících dvou let se situace příliš nezlepšila. K. Stodola požadoval alespoň zavedení časově omezených nouzových tarifních sazeb. Jeho argumenty byly opravdu pádné: Dovoz z Maďarska do Prahy byl levnější než dovoz z východního Slovenska a Podkarpatské Rusi. Pokud se podařilo vyvézt slovenské obilí (v tomto případě ječmen), směřovaly transporty například z Trnavy do Drážďan ne přes Podmokly, ale přes Marchegg

⁶⁵ Týž: V záujme Slovenska, Bratislava 1926, s. 19.

⁶⁶ Tamtéž, s. 18.

⁶⁷ Tamtéž, s. 20. Viz též STODOLA, K.: Hospodářské záujmy Slovenska v sneme, Bratislava 1924, s. 21.

⁶⁸ SÚA, f. ÚPZO, i. č. 59, sg. Vr, k. 40, č. j. 2 981, Ministerstvo železnic Úřadu pro zahraniční obchod I. III. 1921.

⁶⁹ STODOLA, K.: V záujme Slovenska, Bratislava 1926, s. 9–10.

a Pasov, protože se tím způsobem dalo ušetřit 500 Kč na jednom vagónu!⁷⁰ Vysoké tarify ale omezovaly i možnosti průvozu cizího zboží přes československé území, a tím působily finanční ztráty. Za průvoz obilí na vzdálenost 400 km (1 vagón) se v roce 1922 v Maďarsku platilo v přepočtu 400 Kč, v Německu 500 Kč, v Rakousku 700 Kč, v Království SHS 900 Kč, v ČSR ale 1950 Kč!⁷¹ Exportní tarify sice byly oproti normálním o 20 až 35 % nižší, ale přesto se zdaleka nemohly rovnat tarifům předválečným ani tarifům jiných států.⁷² Ještě na podzim 1924 činil dopravní tarif na jeden vagón obilí z Prahy do Terstu (892 km) 1 496 Kč, ale z Košic do Terstu (723 km) 3 189 Kč!⁷³

Stát se snažil uvedené potíže odstraňovat, ale náprava postupovala jen pomalu. Před celkovou reformou tarifů se alespoň zaváděly bonifikace pro některé druhy zboží (maso, dobytek, zelenina, dřevěné uhlí, prkna), a to 30–50 % v roce 1920, byly sníženy sazby na *rychlözboží* pro maso a zeleninu až o 60 %. Od května 1920 se pracovalo na novém tarifu, kterým měla být zavedena unifikace a propočítávání sazeb. Proti původnímu tarifu mělo dojít ke snížení asi o 20–40 % podle druhu zboží, upraveny měly být také exportní tarify pro Slovensko. Státní úřady ovšem upozorňovaly, že uvedené snahy narážejí na neporozumění a odpor správn soukromých místních drah na Slovensku, a proto se připravovalo jejich postátnění.⁷⁴

Soukromníci v železničním podnikání ale nebyli jediným zdrojem potíží. Nový tarif měl být vydán počátkem roku 1921, ale tento termín se nepodařilo dodržet. Důvodem se staly mimo jiné spory mezi podnikateli a státními úřady. V květnu 1921 F. Hodáč na valné hromadě Svazu průmyslu bezpochyby šokoval přítomné oznámením postoje ministerstva železnic, které prý prohlásilo, že snížení a propočítávání tarifů se odsune, protože průmysl se nedohodl s ministerstvem železnic na investiční půjčce!⁷⁵ Věc se skutečně táhla a ještě v roce 1924 zůstávala velká část slovenských tratí v soukromých rukou a tarify byly o 30–40 % vyšší než v historických zemích.⁷⁶ K výraznějším změnám v tarifní politice došlo až v druhé polovině 20. let.

Co se týká výstavby nových tratí, postupovala jen pomalu. Základním dokumentem se stal zákon č. 235 z roku 1920⁷⁷ o stavbě nových železnic se současným stanovením stavebního a investičního programu na roky 1921–1925. Dle zmíněného zákona se mělo na Slovensku postavit 15 tratí s celkovými náklady 6 431 000 000 Kč a výsledkem mělo být jednak zlepšení železničního spojení Slovenska s historickými zeměmi, jednak zdokonalení místní dopravní sítě vybudováním spojek mezi stávajícími tratěmi. Postupovalo se ale pomalu, hlavním důvodem byl nedostatek peněz, který nedokázala odstranit ani státní investiční dopravní půjčka dle zákona z 18. března 1921 č. 126 Sb. z. a n.⁷⁸ Se

⁷⁰ Týž: Tarifní politika na Slovensku, Bratislava 1922, s. 4–8.

⁷¹ Tamtéž, s. 10.

⁷² Tamtéž, s. 11.

⁷³ Týž: Hospodářské zájmy Slovenska v sneme, Bratislava 1924, s. 14. (Řeč v rozpočtové debatě Národního shromáždění ČSR 27. XI. 1924.)

⁷⁴ SÚA, f. ÚŠČsP, i. č. 59, nesign./4, k. 3, Porada o průmyslové krizi na Slovensku 12. XI. 1920.

⁷⁵ Tamtéž, i. č. 67, nesign./12, k. 10, Zápis z valné hromady ÚŠČsP 28. V. 1921.

⁷⁶ Tamtéž, Zápis z valné hromady ÚŠČsP 7. V. 1924.

⁷⁷ Zákon z 30. III. 1920 č. 235 Sb. z. a n. měl účinnost od 19. IV. téhož roku.

⁷⁸ Obchodná a priemyselná komora v Banskej Bystrici 1918–1928, Banská Bystrica 1928, s. 6. Dále viz například Ks: Dopravní překážky hospodářského vývoje na Slovensku, In: Lidové noviny 22. III. 1923, s. 9.

stavbou tzv. slovenské transversálky (Handlová–Horná Štubňa, Červená Skala–Margecany), která byla nejdůležitější jak z hlediska hospodářského, tak strategického, se začalo až ve 30. letech.

Důležitou úlohu v rámci podpory slovenského vývozu hrály *pobočky ústředních československých orgánů*, ať už státních, nebo zájmových, jež byly na Slovensku a Podkarpatské Rusi zřízeny. Zájmy slovenských podnikatelů zastávala zemská skupina ÚŠČsP pro Slovensko, jež čítala v roce 1922 více než 550 členů. Členila se dále na referáty obchodněpolitický a sociálněpolitický, 7 místních skupin a odborné sekce. Hlavní úlohu zde hráli bratislavští průmyslníci, kteří se scházeli častěji, aby řešili neodkladné záležitosti.⁷⁹

ÚŠČsP měl místní skupinu také na Podkarpatské Rusi, a to v Užhorodě. Vzhledem k místním hospodářským poměrům nebyla příliš početná, na počátku roku 1923 měla 43 členy, do konce roku jich 5 přibýlo. V samostatné sekci zemědělských palíren ve stejném období stoupl počet členů ze 13 na 14.⁸⁰ Ze zpráv užhorodské skupiny a zápisů o jejích schůzích vysvitá, co nejvíce brzdilo podkarpatoruské průmyslníky při uplatňování zboží na vnějších trzích. Z větší části se stížnosti kryly s těmi, které přicházely ze Slovenska: vysoké dopravní tarify, daně, nedostatek komunikací, ztráta odbytišť v cizině, vysoké sociální příspěvky ke mzdám dělnictva. K tomu ale přistupovaly čistě místní potíže: dlažební (poplatek za užívání župních silnic, županáty je ale vymáhaly i od podniků, které měly vybudovanou vlečku, a to odporovalo zákonu), krátká pracovní doba (zaměstnavatelé žádali o její prodloužení z 8 hodin na 10, protože dělníci prý jsou málo zaměstnaní a prodloužením pracovní doby by se podařilo snížit režii) a příliš mnoho svátků. V tomto ohledu se projevoval rozdíl v původu dělnictva a úřednictva: dělníci světili svátky řeckokatolické a pravoslavné, úředníci katolické. Data svátků se zhusta nepřekrývala, to znamená, že ztráty pracovních dnů byly větší než jinde. Za účelem zlepšení situace bylo navrhováno snížení vývozních poplatků na dřevo, nepovolování zůšlechťovacího řízení dřívím, zaplacení dodávkových pohledávek za bývalou vojenskou správou Rakouska-Uherska, nahrazení škod způsobených průmyslu válkou a zadávání státních dodávek.⁸¹ Je tedy zřejmé, že podobně jako v některých případech na Slovensku čekali podkarpatoruští podnikatelé výraznou pomoc od státu, ale nevyvíjeli vždy potřebnou aktivitu. Požadovali například zadávání státních dodávek, ale ještě v únoru 1924 mohl pracovník dodávkového oddělení MPOŽ prohlásit, že dosud při veřejných soutěžích vypsanych tímto ministerstvem nebyla podána ani jedna nabídka od uchazeče usedlého na Podkarpatské Rusi.⁸² Referát MPOŽ v Užhorodě se snažil hodnotit poměry nezaujatě: „Velikou část viny za nepříznivou situaci podkarpatoruského průmyslu nesou ... zdejší průmyslníci sami. Průmysl na Podkarpatské Rusi provádí se většinou způsobem

⁷⁹ Počátkem roku 1922 měla skupina 568 členů, koncem roku 557. Viz SÚA, f. ÚŠČsP, i. č. 59, nesign./4, k. 3, b. č. j., Zpráva prezidenta zemské skupiny ÚŠČsP pro Slovensko z 11. II. 1923.

⁸⁰ Z hlediska odborného zaměření se jednalo o 3 železárenské podniky, cihelny, výroby nábytku, průmysl kamene, 1 pivovar (Podhorjany), 1 sirkárnu (Činadijevo), 1 rafinerii (Karpátia v Mukačevu) a sklárnu v Trebuši-Bílém Potoce. SÚA, f. MPOŽ, k. 542, č. j. 6 709/1924, Výroční zpráva místní skupiny ÚŠČsP v Užhorodě za rok 1923; Tamtéž, č. j. 20 112/1925, Výroční zpráva místní skupiny ÚŠČsP v Užhorodě za rok 1925.

⁸¹ SÚA, f. MPOŽ, k. 542, č. j. 7 724/1923, Zápis ze schůze místní skupiny ÚŠČsP v Užhorodě 19. XI. 1922. Tamtéž, č. j. 6 709/1924, Výroční zpráva místní skupiny ÚŠČsP v Užhorodě za rok 1923 (psáno německy).

⁸² SÚA, f. MPOŽ, k. 542, č. j. 6 709/1924, Vyjádření oddělení dodávek MPOŽ z 19. II. 1924.

velmi primitivním a průmyslníci sami nehlídali se přizpůsobit moderním požadavkům doby a jedinou spásu hledí dosíci od státu. I po stránce komerční malá agilnost – jejich výrobky například nejsou zastoupeny na veletrzích v Bratislavě, Brně a Praze. Ministerstvo obchodu vyhovělo dosud všem oprávněným požadavkům průmyslu z Podkarpatské Rusi. Dopravní sazby jsou příliš vysoké v poměru k cenám surovin a polotovarů, které se zdejší průmyslníci snaží vyvézt. Podkarpatský průmysl se nesnaží zhodnocovat svoje výrobky a ty pak vyvážet. Samozřejmě hraje úlohu nepříznivá zeměpisná poloha. ...⁸³ I ministerstvo samo uznávalo, že hlavní směrnice stávajícího povoleního systému byly většinou stanoveny na základě dohody „českých (pražských), případně moravskoslezských průmyslníků a konsentů průmyslových, a proto nemohou vždy se shodovati přílehavě s poměry Podkarpatské Rusi, poněvadž výrobní base, zvýšená vysokými tarify, je odlišná a vyšší než na západě ...“⁸⁴ V každém případě ministerstvo obchodu znalo potíže podkarpatského hospodářství a snažilo se je průběžně řešit, pokud to bylo v jeho silách.

Z hlediska řešení praktických otázek zahraničního obchodu měly v prvních letech republiky zřejmě největší význam *expozitura Komise pro zahraniční obchod*, jež byly později převzaty *Úřadem pro zahraniční obchod*. Na Slovensku působily v Bratislavě a v Košicích, na Podkarpatské Rusi v Užhorodu, odkud byla později přemístěna do Berehova, významnějšího obchodního střediska.

Expozitura ÚPZO v Bratislavě byla hodnocena dobře, slovenští podnikatelé mohli uplatňovat zvláštní místní zájmy prostřednictvím poradního sboru zřízeného při expozituře. Ozývaly se ale stížnosti na zdlouhavé vyřizování těch žádostí, které musely být předávány k rozhodnutí do Prahy.⁸⁵ Podobné hlasy zaznívaly z Podkarpatské Rusi. Byla odtud například zaslána stížnost kanceláři prezidenta republiky, podle které byla expozitura na Podkarpatské Rusi zbytečná, protože stěžovatele ve všech případech, kdy se na ni obrátil, odkázala do Prahy, že prý sama není kompetentní. Záležitost nezapadla, začala se o ni zajímat i vláda. ÚPZO jí podal následující vysvětlení: „Existenční oprávněnost expositury ÚPZO nutno posuzovati ... dle toho, jakým způsobem přispívá k celkovému řešení různých všeobecných i speciálních otázek zahraničního obchodu se zvláštním zřetelem k místním poměrům. Úkol expositury jest v první řadě informační, jednak v tom směru, že má svému ústředí na základě zkoumání místních poměrů podávat obraz o hospodářských poměrech své oblasti ... Pokud se týče expositury užhorodské, zejména na tuto druhou složku informační činnosti musil být kladen důraz, neboť ústředí se naprosto nedostávalo informací o průmyslových a obchodních poměrech v Podkarpatské Rusi a cizích přilehlých územích. V první době byla to jediná tato expositura, jež takové zprávy spolehlivě opatřiti mohla, neboť nebylo tu instituce jiné, ať již samosprávné, nebo státní, která by tento úkol mohla splniti (referát ministerstva obchodu zřízen zde byl teprve v srpnu 1920).“⁸⁶ Užhorodská expozitura byla pro první dobu oprávněna udělovat „vývozní povolení neomezeně, dovozní povolení na obnosu 250 000 Kč pro jednu firmu na jeden měsíc; tato suma byla později zvýšena na 1 mil. Kč. Pravomoc tato týkala

⁸³ Tamtéž, č. j. 18 206/1924, Referát MPOŽ pro Podkarpatskou Rus ministerstvu obchodu v Praze 11. IV. 1924.

⁸⁴ Tamtéž, č. j. 7 724/1923, Vyjádření MPOŽ k zápisu ze schůze místní skupiny ÚSČsP v Užhorodě 19. XI. 1922.

⁸⁵ SÚA, f. ÚSČsP, i. č. 59, nesign./4, k. 3, Porada na MPOŽ o průmyslové krizi na Slovensku 12. XI. 1920.

⁸⁶ SÚA, f. ÚPZO, i. č. 60, sg. Vs, k. 41, č. j. 4 067 pfeš 1921, ÚPZO prezidium ministerské rady 24. IV. 1921.

se zejména dovozu surovin a vývozu průmyslových výrobků. ...⁸⁷ Jiné druhy a vyšší objemy zboží posuzovalo ústředí. Expozitura se v každém případě dobře osvědčila, ústředí postupně rozšiřovalo její pravomoci. Těžkosti, na něž si stěžoval pisatel, vysvětlovalo počátečními těžkostí překonatelnými nesnáze, vyplývajícími jednak z nedokonalosti a zdlouhavosti spojení s Prahou, jednak z mimořádných, často se měnících poměrů na Podkarpatské Rusi a v okolních zemích, kam měl vývoz směřovat.

Zde je na místě připomenout, že zaměstnanci vzdálených expozitur ÚPZO pracovali ve složitých podmínkách. Vzhledem k nedostatku domácího odborného personálu se jednalo o většinou o Čechy, kteří působili daleko od svých rodin v cizím, zčásti jinojazyčném prostředí a jejich sociální poměry nebyly vždy nejlepší. V létě roku 1920 zaměstnankyně košické expozitury (tehdy ještě Komise pro zahraniční obchod) požádaly prezidium v Praze o uhrazení alespoň jedné cesty měsíčně do jejich domovů. „... Vyživovací poměry zdejší jsou velice špatné a jest nutno, aby úřednictvo opatřovalo si občas nejnutnější potraviny, šaty a prádlo ze svých domovů, což nelze při dnešní drahotě poštovního a v mnohých případech i nejistotě nechati poštou posílati, a podniknouti cestu tuto do svého domova nelze bez obavy, za dnešního obrovsky zvýšeného jízdného, jelikož tím nesmírně finančně utrpí. ...“⁸⁸ Podobnou žádost podalo v srpnu 1920 také úřednictvo expozitury v Užhorodě a v Bratislavě, jednalo se tedy pravděpodobně o koordinovanou akci, i když vzhledem ke vzdálenosti zaměstnanci bratislavské expozitury zřejmě mohli zůstat stranou. Ministerstvo železnic jízdu zdarma nebo slevu odmítlo, stejně tak ředitelství drah v Bratislavě. Věc byla nakonec vyřešena zvýšením platů zaměstnanců expozitur v prosinci 1920.

Naproti tomu práce, již pracovníci expozitur vykonávali, nebyla zanedbatelná. V květnu 1920 bylo například na košickém pracovišti protokolováno 490 žádostí, přijato 106 kusů korespondence, vyřízeny 104, v červnu tyto hodnoty činily 591/93/161, v červenci 491/21/286, v srpnu 446/110/225.⁸⁹ V druhé polovině roku 1920 vyřizovalo agendu v košické expozituře celkem 6 pracovníků, z toho 4 ženy. Práce bylo tolik, že bylo nutno zůstat v kanceláři přesčas. V srpnu 1920, tedy v době, kdy byla psána žádost o uhrazení jízdného, pracovaly některé úřednice košické expozitury v určitých dnech i 4–5 hodin nad stanovenou pracovní dobu, měsíčně od 12 do 54 hodin.⁹⁰

Výsledky práce košické expozitury je možno hodnotit z různých hledisek. Vedle počtu jednacích čísel lze brát zřetel také na celkovou hodnotu uskutečněných obchodů (například v říjnu 1921 dovoz 15 557 074 Kč, vývoz 2 390 698 Kč, v listopadu téhož roku 14 743 415 Kč/813 383 Kč),⁹¹ na zprávy o vývoji obchodu a příčinách změn, pražské ústředí jistě zajímaly i vybrané poplatky za služby poskytované expoziturou (například v květnu až srpnu 1920 tyto poplatky kolísaly mezi zhruba 83 000 Kč a 181 Kč

⁸⁷ Tamtéž.

⁸⁸ Tamtéž, i. č. 64, sg. VI b, k. 44, č. j. 1 199, Úřednice Hájková, Homolová, Teschnerová a Šenkýřová prezidiu Komise pro zahraniční obchod, b. d., došlo 9. VIII. 1920.

⁸⁹ Tamtéž, č. j. 2 151, Expozitura v Košicích prezidiu ÚPZO 2. IX. 1920. O rok později tyto hodnoty činily 470/222/342 (říjen 1921) a 432/250/375 (listopad 1921). Tamtéž, č. j. 12 024, Expozitura v Košicích prezidiu ÚPZO 3. XI. 1921; č. j. 13 272, Expozitura v Košicích prezidiu ÚPZO 5. XII. 1921.

⁹⁰ Každá přesčasová hodina byla honorována 5 Kč. Tamtéž, č. j. 2 162, Expozitura v Košicích prezidiu ÚPZO 1. IX. 1920.

⁹¹ Tamtéž, č. j. 12 024, Expozitura ÚPZO v Košicích prezidiu ÚPZO 3. XI. 1921; Tamtéž, č. j. 13 272, Expozitura ÚPZO v Košicích prezidiu ÚPZO 5. XII. 1921.

měsíčně).⁹² Obecně lze říci, že expozitury ústředních institucí na Slovensku a Podkarpatské Rusi měly plnit a plnily stejné úkoly jako ty, které byly umístěny v historických zemích. Kromě toho se ale musely vyrovnávat s obtížnějšími podmínkami východu republiky a podávat o nich zprávy ústředí, které si tak mohlo vytvořit pokud možno objektivní obraz o situaci a podle toho se řídit při dalším postupu.

Závěr

Instituce zabývající se zahraničním obchodem v prvních letech existence ČSR můžeme rozdělit na dvě hlavní skupiny: státní a nestátní. O většině nestátních (s výjimkou vývozních kanceláří obchodních a živnostenských komor) lze říci, že měly význam hlavně pro určité omezené skupiny interesentů. Pravomoci státních institucí, jejichž služby byly určeny pro všechny zájemce bez rozdílu, se vyvíjely poněkud klikatou cestou, danou zejména podmínkami budování nového státu, ale ovlivněnou například i osobními vztahy mezi československými národohospodáři. Za vrchol snah o vytvoření skutečně výkonné služby pro podporu československého zahraničního obchodu v prvních letech republiky je možno označit Úřad pro zahraniční obchod, který se pokusil soustředit všechny služby zahraničnímu obchodu pod jednu střechou. Úřad byl však počátkem roku 1922 zrušen a jeho pravomoci přešly na ministerstvo průmyslu, obchodu a živností, jež příslušným úkolům v následujících letech věnovalo naprosto nedostatečnou péči. Zde je možno položit si otázku, zda by nebylo bývalo vhodnější svěřit tehdy příslušnou agendu ministerstvu zahraničních věcí, jež se s pomocí svých zastupitelských úřadů v zahraničí věnovalo vytváření co nejlepších podmínek pro úspěšný rozvoj zahraničního obchodu, vyslovilo ochotu úkoly převzít a důkladně se na ně připravovalo.

Starosti, které přineslo zapojení Slovenska a Podkarpatské Rusi do hospodářského života ČSR, nebyly rychle řešitelné, pokud vezmeme v úvahu zejména ekonomické možnosti mladého státu. V politické a kulturní rovině přinesl vznik Československa větší části obyvatel Slovenska a Podkarpatské Rusi ulehčení, v hospodářské oblasti ovšem způsobil potíže. Poválečná krize, na niž navázal krize deflační, zasáhla i vývoz z českých zemí, ale východ republiky kromě toho musel řešit další dopady začlenění své ekonomiky do jiného prostředí. Mnozí tamní podnikatelé se domnívali, že vláda by měla zavést patřičná opatření, která by potíže odstranila nebo alespoň zmírnila. Představitelé státních úřadů se na jedné straně snažili v tomto směru působit co nejlépe, současně ale upozorňovali na druhou stranu mince. Změna poměrů podle nich přinesla často apatii vedení podniků, nedostatek energie a obviňování státu. V řadě případů se jednalo o podniky, do nichž se dlouho neinvestovalo. K tomu přibýly nezpochybnitelné nové starosti s dopravními tarify a omezením exportních možností. To se dle státních úředníků dalo napravit, ale současně podniky se musely snažit i samy, hledat nové výrobní programy, vyrábět takové zboží, které mělo naději na odbyt.⁹³ K zlepšení situace mohla vést jen společná snaha průmyslníků z východu republiky a státních orgánů.

⁹² Tamtéž, č. j. 2 151, Expozitura ÚPZO v Košicích prezidiu ÚPZO 2. IX. 1920.

⁹³ SÚA, f. ÚPZO, i. č. 59, sg. Vr, k. 40, č. j. 2 457, Zpráva o služební cestě komise vyslané z příkazu prezidia ministerstva s plnou mocí pro Slovensko, situace průmyslu v župě Gemerské a Novohradské, 6. IX. 1920.

The Institutional Support of Foreign Trade During the Beginnings of the First Czechoslovak Republic

Tomáš Jiránek

This article examines the significant dependence of the Czechoslovak economy on exports, tools for the creation of new commercial ties, the role of private middlemen, chambers of commerce and government offices, the business policies in the first years of the Czechoslovak Republic, state institutions supporting foreign trade, their practical, expert services, and commercial-political news reports, the monitoring of the specific needs of Slovakia and the Sub-Carpathian Rus, and the excessive dependence of local businessmen on the state.

K TÉMATU NOVÉ VĚDECKÉ GENERACE ZA PRVNÍ REPUBLIKY A JEJÍCH OSUDŮ ZA VÁLKY

Vladimír Goněč

Během třicátých let 20. století se dokázala habilitovat,¹ resp. etablovat až do profesorských postů celá řada osobností, které dokončovaly svá vysokoškolská studia, resp. již je celá realizovaly, v podmínkách po vzniku Československa. Díky velkorysým stipendijním programům Ministerstva školství a národní osvěty byli mladí adepti vědy vysíláni, leckdy opakovaně, na – dnešní terminologií řečeno – doktorandské a postdoktorandské studijní pobyty na špičkové univerzity, počínaje Sorbonnou, Humboldtovou univerzitou či „Oxbridge“, kde se jim nezdálo zcela individuálně věnovaly světové kapacity.² K závěru třicátých let možno již mluvit o celé silné generaci, zároveň generaci výrazně sebevědomé a evropsky rozhledné.

Onen generační a kvalitativní posun lze nazírat i z toho hlediska, že ve starém Předlitavsku přežíval od padesátých let 19. století duch někdejších Exnerových reforem, za nichž sice byla realizována univerzitní samospráva, na druhé straně však profesorská hodnost byla především úřadem. Vysokoškolský profesor měl být především znalec, očekávalo se, že sestaví novou učebnici či příručku ve svém oboru; vědecká tvořivost se tak příliš nevyžadovala, to už byl nadstandard. Právě být dobrým znalcem a přednášečem poznatků již spolehlivě ověřených (jinými) bylo vlastně nejlepším předpokladem k profesuře v Předlitavsku. A pro některé obory, nejen v technických disciplínách, ale třeba i pro trestní právo, postačovalo být špičkovým praktikem. Profesorský úřad dával zároveň moc v oboru, moc, která mohla být nerušeně svévolně zneužívána.

Prakticky jen Vídeňská univerzita se za posledních třicet let před první světovou válkou stala skutečným vědeckým progresivním a dynamickým učilištěm. Na jiných vysokých školách byly dynamické osobnosti pověstnými bílými vránami; vysoké školy neuniverzitní byly navíc zpravidla postiženy i tím, že jejich zřizovatelem byly korunní země a že zde obvykle zcela chyběla konkurence. Rozmach z přelomu století měl spíše kvantitativní charakter.

V Zalitavsku byla situace přímo tristní až do roku 1918. Jen budapešťská a snad i kluzská univerzita byly srovnatelné alespoň s provinčními univerzitami Předlitavska a o úrovni přežívajících početných akademií lze mluvit jak o spíše špičkových středních školách. Tím více pro Slovensko a jeho vysoké školství znamenala existence první československé republiky obrovský vývojový skok.

¹ Někteří již ve dvacátých letech.

² Jan Patočka vzpomíná, jak na počátku třicátých let na Sorbonně měli spolu s Danielem Rapantem výhradně pro sebe profesora Alexandra Koyré na speciálním semináři „Hus a Evropa“. Srv.: S Janem Patočkou o filosofii a filosofech (otázky kladl J. Zumr), in: Filosofický časopis, XV, 1967, s. 587.

Zakladatelská „horečka“ co se týče vysokých škol na počátku první republiky by se mohla jevit jako opět především kvantitativní posun. Avšak již založení tří nových učilišť univerzitního typu proti dvěma původním, při vhodném teritoriálním rozmístění, přineslo silný konkurenční prvek, počínaje obrovským úsilím nových škol vyrovnat se oněm starým; v řadě případů se je podařilo během třicátých let dokonce předstihnout.³

Akt převedení ostatních vysokých škol na stát rovněž posílil zdravou konkurenci; zvláště výrazně se pozvedla příbramská vysoká škola báňská, zároveň vydělování některých oborů z doposud univerzálních pražských a brněnských polytechnických učilišť přispělo ke specializaci a vyšší, skutečně vědecké profilaci, proti dříve převažujícímu zjednodušujícímu praktikismu. U německojazyčných vysokých škol v Československu pak působil ještě další moment konkurence, byly totiž jedněmi z velkého množství německojazyčných vysokých škol v Evropě. Zároveň vyučovací jazyk a rovněž stabilní demokratické prostředí a slušné materiální zabezpečení vedly k příchodu kvalitních nových učitelských sil z celého německojazyčného prostoru.⁴ Po roce 1933 byly německojazyčné vysoké školy ještě obohaceny o osobnosti vyhnané nacistickým režimem z německých vysokých škol.⁵

Je vcelku pochopitelné, že právě na nových fakultách se intenzivněji projevovala celková nová atmosféra meziválečného Československa, onen „čerstvý vítr“ a celé nové sebevědomé a pro vědu i sebeobětavé generace. Na starých fakultách bylo naopak obtížné překonat obecně ducha starorakušanství a konkrétně principy „profesorského feudalismu“, uplatňování moci nad oborem a pěstování znalectví namísto tvořivé vědy.

Ony pozitivní proměny ve vysokém školství ovšem nepřicházely najednou či bezprostředně po roce 1918. Mezi jednotlivými fakultami i obory nalezneme značné rozdíly či fázové posuny; onen „čerstvý vítr“ nedokázal tak rychle provětrat všechny fakulty.

Tak ještě ve třicátých letech na filozofické fakultě Karlovy univerzity uplatňoval své zlovolné až likvidátorské zásahy profesor Josef Král, jmenovitě třeba proti mladému Janu Patočkovi (a znovu ještě po roce 1945).⁶ Václav Černý narážel v Praze na hluboký odpor vůči své koncepci, že vysokoškolský profesor by vůbec neměl psát příručky, že by

³ Tak například pro právnické fakulty se brzy stabilizovalo kvalitativní pořadí: brněnská jako součást světové špičky, pražská německá a těsně za ní bratislavská jako kvalitativně středoevropský nadprůměr a posléze pražská česká jako kontinuator své provinčnosti z časů před rokem 1918. Pražská česká právnická fakulta se až do podzimu 1939 tvrdě bránila i silným tlakům zvenčí, prosazujícím příchod kvalitativně špičkových osobností z jiných pracovišť. Ještě v závěru třicátých let nasadila všechny dostupné páky proti nástupu Karla Engliše.

⁴ Tak například koncem dvacátých let působil na právnické fakultě Německé univerzity v Praze jako profesor ústavního práva (a mezinárodně uznávaný odborník na československé ústavní právo) Ludwig Adamovich, pozdější (po roce 1945) předseda ústavního soudu Rakouské republiky (a profesor Vídeňské univerzity). V letech 1931–1935 působil na přírodovědecké fakultě Německé univerzity Rudolf Carnap, než ho jako špičkového logika „zlanášili“ na přední americké univerzity. Atp.

⁵ Na filozofické fakultě Německé univerzity v Praze se usadila celá husserlovská škola, byl sem přenesen i Husserlův rukopisný archiv a intenzivně se pracovalo na edicích zatím nevydaných Husserlových spisů. Na právnickou fakultu nastoupil Hans Kelsen, jeden z nejvýznamnějších právních filosofů za celé 20. století. Etc.

⁶ Srv. osobní spisy Jana Patočky v Archivu Univerzity Karlovy a Archivu Masarykovy univerzity, jmenovitě materiály k jeho habilitačnímu a profesorskému řízení.

se měl zaměřit na kritické studie a analyticko-syntetické monografie.⁷ Přesto se profesori, kteří kontinuovali starou předlitavskou zatuhlost, dostávali postupně do izolace.

Pro názornější představu o oné nové generaci, tedy šlo v první vlně o osobnosti, z nichž nejstarší skládaly maturitu ještě na počátku první světové války, avšak svá studia již dokončovaly po vzniku Československa, tedy lidé narození plus-minus 1897 (resp. s jistým zaokrouhlením, anebo s ohledem na složení rigorosa, narození nejdříve 1895) a jejich generační následovníci, narození cca do poloviny prvního decenia 20. století. Někteří z nich se dokázali habilitovat dokonce ještě během dvacátých let a k profesuře, alespoň mimořádné, dospět ve třicátých letech. Další „půlgeneraci“, ještě dynamičtější, by představovali narození cca v následujících deseti letech (1905–1915), tedy lidé, kteří mohli dosáhnout alespoň doktorátu (někteří ovšem i habilitace) ještě před uzavřením českých vysokých škol na podzim 1939.⁸

Z jiného úhlu pohledu lze zevšeobecnit, že právě příslušníci oněch nových generací do sebe při pobytu v západní Evropě nasáli praktickou dimenzi „svobody vyučování vědě“. Ta sice byla deklarována již ve starém Předlitavsku, avšak stupeň centralizace a celková sevřenost zvláště v řízení univerzitního systému neumožňovaly skutečné rozvinutí nonkonformních osobností; profesori typu T. G. Masaryka byly vyjimečnými případy. Proti tomu na vysokých školách v západní Evropě (i na leckterých německých univerzitách) již dlouho před první světovou válkou převládala atmosféra realizované svobody vyučování vědě. Pro představitele oněch nových generací, vracející se ze studií, to znamenalo prosazovat přechod od encyklopedického předávání poznatků ke skutečnému vyučování vědě. Právě tento proces byl ještě náročnější než samotné uplatnění principu svobody vědeckého bádání a výrazněji se tudíž na československých vysokých školách prosazovaly právě ve třicátých letech.⁹

⁷ ČERNÝ, V.: Paměti, I., Brno 1994. V. Černý si musel pro zlobu „staré profesury“ svou habilitaci doslova protřpět přes překážky a zlomyslnosti na Karlově univerzitě. Mimořádnou profesuru získal ovšem na Masarykově univerzitě.

⁸ Takto přesně na rozhraní obou „půlgenerací“ by stáli již zmínění Václav Černý jako ročník 1905 (mimořádný profesor na Masarykově univerzitě již 1938) či Jan Patočka (habilitovaný těsně před válkou; jeho profesorské řízení bylo zastaveno v důsledku února 1948; nakonec profesorem nikoli na KU, nýbrž opět v Brně až 1967). Ze známých historiků by do oné první půlgenerace patřili profesori MU Jindřich Šebánek (nar. 1900), Josef Macůrek (1901), Rudolf Holinka (1902), profesori KU Otakar Odložilík (1899) a Zdeněk Kalista (1900), z Komenského univerzity Daniel Rapant (1897), Branislav Varsík (1904), Vojtěch Ondrouch (rigorosum 1919). Ze špičkových historiků a teoretiků umění lze jmenovat Václava Richtera (nar. 1900); Jindřich Chalupský náleží do druhé půlgenerace (1910). Z filozofů na samotné hraně první půlgenerace stojí Josef Ludvík Fischer (nar. koncem roku 1894, rigorosum 1919), dále sem patří Miloslav Trapl (nar. 1899), Mirko Novák (1901), ze slovenských níže zmínění Svätopluk Štúr (1901) a Stanislav Felber (1905). Patří sem například také druhá generace teoretiků „brněnské právní školy“, mezi nimi Adolf Procházka (1900), Zdeněk Neubauer, st. (1901), Vladimír Kubeš (1908) či Hynek Bulín (1908). Atp.

⁹ Zároveň z již naznačeného vyplývá, že není účelem konstruovat nějaký schematismus podle generací. Jde o postžení trendu a principiálního kvalitativního posunu (až zlomu). A tak proti již o dvě generace staršímu a skutečně svobodomyšlnému T. G. Masarykovi stojí z oněch nových generací i takoví, kteří se už za druhé světové války nikoli pouze přizpůsobili, nýbrž odváděli velmi aktivistickou „nadpráci“ [Dovolují si použít oblíbený výraz I. Kamenice.], rovněž takoví, kteří využívali poměrů po únoru 1948 k likvidaci svých kolegů a k nastolení stavu nové tvrdé reglementace vysokých škol a vědy. A našli se i takoví, kteří dokázali umně překlenout oblohu od přičinlivého uplatňování onoho starorakušanského ducha před rokem 1918 až k neméně aktivnímu podílu na čistkách po roce 1948, mezi nimi i živý předobraz postavy poručíka Duba (aniž Jaroslav Hašek tuší, co onen předobraz bude sepisovat za druhé světové války a jakými čistkami se „proslaví“ po roce 1948).

* * *

Na sklonku třicátých let se československé vysoké školy a věda octly na rozcestí, daném poměry mimo ně. V rovině obecných charakteristik však již nelze v následujícím textu setrvat, už jen pro absolutně rozdílné postavení českých, slovenských a německých¹⁰ vysokých škol na území právě rozbitého Československa. Jak bylo možno obstát, jak bylo možno uchovat něco z dědictví předchozích dvacetiletí – pokud vnější podmínky poskytovaly vůbec nějaké mezery – lze ukázat na příkladu bratislavské univerzity.

Lze nadhodit i obecnější zkušenost, vyvozenou nejen ze 20. století, že talent vůbec nemusí souviset s charakterem. Pro historiky to může vyznít jako banální zjištění, přesto ještě pár dalších obecných poznámek. Vzdělané složky se leckdy (až příliš často) přiklíněly k vládnoucím režimům, respektive přímo přecházely do jejich služeb. Většina jednotlivců ovšem takto konala z rýze pragmatických příčin, mnohem méně již z příčin ideologických. Pragmatické příčiny se ovšem otevřeně přiznávat nemohly, bylo by to vnímáno jako až příliš okatě nemorální (zejména pokud u určitých oborů šlo v prvé řadě o peníze). Odtud opakovaná zkušenost, že k režimu, nesoucímu velké množství záporných znamének, se snadno přiklíněly spíše vzdělané složky v oborech technických, lékařských, právnických. A tyto složky bývaly častěji schopny či ochotny přijmout i ideologické zdůvodnění své spolupráce s takovým režimem.

Pro vzdělané složky v oborech humanitních v užším smyslu (totiž tradičního vymezení „artistických“ oborů) a do značné míry v oborech teoretické přírodovědy ona pragmatická motivace příliš nevystupuje (už třeba jen proto, že „se na tom nedá vydělat“), zároveň ideologická nálepka je v těchto oborech mnohem hůře stravitelná, než v oborech ostatních. Resp. nemusí jít o pouhou nálepku, nýbrž o útok proti samotnému jádru disciplíny. Zároveň v případě humanitních oborů a teoretické přírodovědy je příznačná podstatně vyšší míra racionalistického kriticismu, tedy s ideologií těžko slučitelných myšlenkových postupů.¹¹

Přistupoval nezřídka ještě jeden motivační rozdíl: Přijetím „jenom“ ideologických nálepek spolupracovat s režimem – takto lze činnost v technických oborech anebo medicínských (těžko však v právnických) dokonce prezentovat i jako „ochranu oboru“ či dokonce „záchranu oboru“. Pro kriticky pracující složky v humanitních a teoretických přírodovědných disciplínách to možné není, pro „záchranu oboru“ se takto jednoduše záruka nezíská. Zde jsou vztahy mnohem komplikovanější a náročnější, akce pro „záchranu“ totiž probíhají v podobě každodenního zápasu o konkrétní pozice. Ti, kdo provozují ideologický nátlak, jsou si toho vědomi už předem, resp. si to velmi brzy uvědomí a nejintenzivněji a soustředěně kontinuálně útočí právě na tyto disciplíny humanitní a teoreticko-přírodovědné.

¹⁰ Německojazyčné vysoké školy na okupovaných územích se dostávaly okamžitě pod tvrdý politický a ideologický nátlak (počínaje čistkami na Vídeňské univerzitě hned v prvním týdnu po anšlusu). Pražská německá univerzita zažila první čistku hned v březnu 1939, další dvě vlny v roce 1940 a 1942 s takovým dopadem, že znamenaly její faktický zánik jako vědeckého a vysokoškolského zařízení. Její institucionální zánik v roce 1945 byl už jen formální záležitostí a nemohl už znamenat naprosto žádnou škodu. Naopak na původním německém území si některé vysoké školy dokázaly uchovat zbytky autonomie a relativně „čistý šit“ (mj. si i dovolovaly přijímat profesory vyhnané z jiných univerzit...).

¹¹ Na rozdíl od ryziho empirismu, který může žít v paralele, ba i v souběhu s tvrdou ideologií.

Odtud pak i případy vyšší motivace pro tyto obory k rezistenci. Obrana oboru se tedy stává neustálým zápasem v různorodých formách; samozřejmě neprobíhá jako otevřený boj (nakolik výsledek by byl okamžitě likvidační), nýbrž každodenními drobnými krůčky, každodenními schválnostmi, každodenními drobnými táfkami. Obrazně řečeno, nepodnikají se kroky zcela otevřeně proti režimu, ani kroky na straně režimu; podnikají se neustále „útkroky stranou“. Na ideologické požadavky se konkrétně neodpovídá, nýbrž se vyjadřuje neadresně, ve stylu „dejme tomu, avšak...“, za neustálého kličkování, za vyjadřování podmínek, za psaní „mezi řádky“. Relativizují se a kriticky zpochybňují teze, které chce mít nositel ideologie stvrzeny jako absolutní. Účinek může mít i ochota ke zdánlivému dialogu s režimními ideology, fakticky však dialogu typu „oni o voze, my o koze“. Dalším, často velmi efektivním opatřením jsou schválnosti vůči těm jednotlivcům v oboru, kteří otevřeně vystupují prorežimně, zejména pak vůči těm, kteří dávají najevo zájem mocensky ovládnout konkrétní vědní obor, atp.

* * *

Jak se měnily poměry na bratislavské univerzitě a její filozofické fakultě za „Slovenského štátu“? První vlna nátlaku proti univerzitnímu prostředí nastoupila již na podzim 1938; byli vyhozeni „masarykovci“ a to bez rozdílu „národní příslušnosti“. Na filozofické fakultě byl takto nejtvrdším způsobem postizen obor filosofie; odejít museli oba profesori, Čech Josef Tvrdý¹² a Slovák Svatopluk Štúr.¹³ Filozofická fakulta takto zůstala bez odborníka klíčového oboru a výuku filosofie suplovali profesori psychologie, estetiky a pedagogiky.

Mnohem otevřenější nátlak, s cílem plně zlikvidovat zbytky univerzitní autonomie a učinit z bratislavské univerzity poslušný nástroj režimu přichází na jaře 1939 po vyhlášení „samostatnosti“ Slovenského štátu. 17. května na protest proti těmto snahám demonstrativně odstoupil rektor Michal Šeliga.¹⁴ Část učitelů univerzity se dala cestou vysloveně kariéristickou, část si uvědomila, že právě začal skutečný zápas o to, zda univerzita poklesne svou úrovní na „gymnázium, které má specifické privilegium vydávat vysokoškolské diplomy“. Na to ostře reagoval předseda slovenské vlády Vojtech Tuka, „zasloužil se“ o de iure zrušení Komenského univerzity. Formálně byla nově zřízena Slovenská univerzita a všichni zaměstnanci Komenského univerzity se museli na ní nově ucházet o místo. Tuka sám se navíc vnutil jako rektor univerzity (do roku 1942).

Naštěstí část politické elity nového státu byla schopna alespoň vycítit, že jedinou slovenskou univerzitu nemůže režim zdepat do stavu, kdy by nekvalitní profesorský sbor produkoval nevzdělance. Ideálem těchto lidí však zůstávalo docílit stavu, že univerzita bude mezinárodně uznávanou, složenou z kvalitních odborníků, kteří ovšem ve vztahu k režimu přinejmenším budou zcela „držet hubu a krok“. Již od podzimního semestru 1939 se rovněž rýsovala diferenciace fakult „nové“ univerzity ve výše uvedeném duchu:

¹² Toho ovšem vzápětí přijala Masarykova univerzita v Brně.

¹³ Nacionalistický režim vyhodil na dlažbu pravnuka zasloužilého slovenského národovce Ľudovíta Štúra.

¹⁴ Archiv Univerzity Komenského v Bratislavě, inv. č. 659a. Zápisnice o schůzi Akademického senátu Komenského univerzity, 17. 5. 1939.

¹⁵ Takto skutečně tehdy dopadla – jak již bylo výše naznačeno – Německá univerzita v Praze, zejména pro nové vlně čistek ve studijním roce 1941/42. Použitý výraz je ovšem modifikovanou charakteristikou, trefně aplikovanou vůči některým vysokým školám v Československu za normalizace.

Vůči režimu nejvzpornější fakultou se stala a až do konce zůstala fakulta filozofická, za ní v závěsu i fakulta přírodovědecká.¹⁶ Fakulta lékařská se „přizpůsobila“ ve výše uvedeném smyslu; a jednoznačně do služeb režimu se dala fakulta právnická, na níž po vyhození „masarykovců“ se již stihly etablovat ryze kariéristické osobnosti, které se vzápětí iniciativně podílely mimo jiné na tvorbě antidemokratického zákonodárství nového režimu, až posléze po formulaci hrůzných antižidovských zákonů.¹⁷ Dále byla k univerzitě připojena do té doby samostatná katolická bohoslovecká fakulta, rovněž plně fungující pro potřeby režimu.¹⁸ Toto rozdělení fakult se zvláště výrazně projevilo už při projednávání nového zákona zřizujícího Slovenskou univerzitu.¹⁹

Profesorský sbor filozofické fakulty v první fázi usiloval o další upevnění pozic vědecky kvalitních osobností, nezávislých na režimu, a v obdobném smyslu usiloval i o doplnění sestavy přednášejících. Tak například z mimořádného profesora postoupil mezi řádné profesory Daniel Rapant.²⁰ Právě D. Rapant vzápětí a až do konce války fungoval jako nejvýznamnější opora protirežimní rezistence na fakultě a jako osobnost dávající neustále důrazně najevo své demokratické přesvědčení a kladoucí zájem vědy nad „zájem státní“. ²¹ Dále například na podzim 1939 dosáhli řádné profesury i další dva čeští odborníci, srovnávací jazykovědec Josef Kořínek a historik Vojtěch Ondrouch.²² U obou profesorský sbor fakulty zdůraznil jejich nepostradatelnost a nezastupitelnost pro slovenskou vědu. Přitom si oba dovolili nepřijmout státní občanství Slovenského státu a zůstali proto zařazeni v kategorii „smluvní řádný profesor“, s podstatně nižším platem.

* * *

A jak postupovala filozofická fakulta bratislavské univerzity na obranu své erbovní disciplíny, proti zájmům režimu? Na podzim 1939 se po studiích na Lateránské univerzitě vrátil na Slovensko Štefan Polakovič. Okamžitě kalkuloval možnosti urychlené seberealizace. Přiklonil se k radikálnímu křídlu Hlinkovy slovenské ľudové strany, zároveň se rychle profiloval jako „dvorní filosof“ Josefa Tisa. Vedle pěstování kultu vůdcovství J. Tisa se koncentroval na ideologické konstruování „slovenské verze“

¹⁶ Ta ovšem i těžila ze stavu, že byla právě založena, režim ji tedy zatím nemůže přilížit terorizovat.

¹⁷ Na nich se přitom výrazně podíleli lidé, kteří se nakonec stali prominentními komunistickými právníky po roce 1948 (někteří ještě v nové vlně i za režimu „normalizace“).

¹⁸ Naopak evangelická bohoslovecká fakulta (augsburské konfese) zůstala mimo rámec univerzity pro opozičnost, resp. pro „čechoslovakismus“ představitelů slovenské luteránské církve (formálně z důvodů, že „dosud nebyl vládou schválen statut Slovenské evangelické církve a. v.“).

¹⁹ Právnická fakulta se plně ztotožnila s vládním návrhem zákona, kladně se k němu vyjádřila i lékařská fakulta (její návrh na dílčí změny vyzníval ve smyslu „vylepšení zákona“ zcela ve vládním duchu). Posudek filozofické fakulty byl naprosto negativní a celkové stanovisko filozofické fakulty k vládnímu návrhu bylo nepříznivé a odsuzující. Srv.: Archiv Univerzity Komenského v Bratislavě, inv. č. 659a. Zápisnica o schůzi Akademického senátu Slovenskej univerzity, 27. 11. 1939.

²⁰ Počátkem třicátých let v postgraduálním a postdoktorském studiu odchovanec pařížských historiků. Posléze jedna z nejvýznamnějších osobností historické vědy na Slovensku vůbec.

²¹ Právě tyto postoje ho posléze připravily o kariéru za poúnorového režimu; roku 1950 byl zbaven profesury a vypuzen z fakulty.

²² Dekrety MŠANO č. j. 146.787/39-IV/Ib, 146.845/39-IV/Ib.

nacismu, tzv. slovenského národního socialismu.²³ Stal se předním pracovníkem Úřadu propagandy a působil především v oblasti mediální politiky režimu, souběžně byl režimem dosazen do Matice slovenské. Pod patronací špiček režimu se od přelomu roku 1939/1940 protlačoval na filozofickou fakultu a operoval údajnou habilitací z křesťanské filosofie z října 1939. Režim z Polakoviče chtěl učinit politického a ideologického dozorce nad fakultou, zároveň ho chtěl mít v postu vysoce graduovaného vrchního propagandisty režimu.

Ukázalo se však, že Polakovičovu habilitaci nelze věrohodně prokázat (neakceptovala ji ostatně ani katolická teologická fakulta). Pokud by se jednalo o skutečně kvalitního uchazeče, profesorský sbor filozofické fakulty mohl v poměrně krátkém řízení habilitaci uznat a zároveň navrhnout jmenování profesorem. Členové profesorského sboru si ovšem zároveň byli vědomi osobnostních „kvalit“ S. Polakoviče a nasadili všechny páky možného odporu, v první etapě páky administrativní. S využitím stávajících předpisů bylo v roce 1940 jako první protiargument použito, že Polakovič nemůže vyučovat na filozofické fakultě, protože „ani nemá doktorát filosofie“.

Paralelně od jara 1940 profesorský sbor filozofické fakulty podnikal urychlené kroky k obsazení oboru filosofie, pokud možno hned dvěma řádnými profesory. Tím by se stal nástup Polakovičův naprosto bezpředmětným. Na Slovensku se vhodný protikandidát za daných politických poměrů hledat nemohl. A tak profesorský sbor jednomyslným usnesením zahájil řízení o jmenování řádným profesorem systematické filosofie pro Nikolaje Losského a řádným profesorem dějin filosofie pro Dmytra Čyževského. Oba (ruští emigranti) byli osobnostmi s nepopíratelným mezinárodním renomé, u obou se dal efektivně uplatnit i argument, že úspěšně dlouhodobě působili jako hostující profesori na německých univerzitách; u Losského navíc působil i argument, že je špičkovým křesťanským filosofem.

Toto řízení započalo ještě bez vědomí obou osobností, teprve poté byl s nimi vůbec navázán kontakt. Jednání se z pochopitelných důvodů poněkud protáhlo, D. Čyževský se posléze neodvážil nabídku přijmout; avšak N. Losskij, při plném vědomí, jaké komplikace a konflikty ho čekají, se odvážil „do jámy lvové“ a na nabídku přistoupil. Řízení bylo dovršeno ustanovením koncem léta 1941, s účinností od 1. října 1941. Podle tehdejšího úzu měl pak řádný profesor oboru hlavní, resp. rozhodující slovo ve všech dalších žádostech o habilitaci a návrzích na profesorská řízení v daném oboru. A N. Losskij se rozhodl – v intencích celého profesorského sboru fakulty – vybudovat na Slovensku vlastní školu. Brzy dovedl k doktorátu dva své nejvýznamnější žáky Josefa Diešku a Mariána Városse, Diešku pak ještě koncem roku 1944 i k habilitaci. Losskému se podařilo postupně ovládnout i Filosofický odbor Matice slovenské, tedy blokovat činnost Polakoviče i v této instituci.²⁴

Politické špičky Slovenského státu ani sám Polakovič však neustoupili. A proto výše zmíněný argument o absenci doktorátu filosofie u Polakoviče byl vzápětí ze strany fakulty umocněn poukázáním, že ani žádost o řízení k udělení doktorátu filosofie nelze přijmout, protože Polakovič nemá řádně vystudovanou filozofickou fakultu. Profesorský

²³ Charakteristické jsou již názvy jeho klíčových publikací: K základom slovenského štátu (1939, 2. rozš. vyd. 1944), Slovenský národný socializmus (1941), Tisova náuka (1941), Z Tisovho boja (1941), Slovenské národné vyznanie (1942), Náš duch (1943), etc.

²⁴ J. Dieška se stal redaktorem Filozofického zborníka Matice Slovenskej.

sbor tedy donutil Polakoviče zapsat se jako řádný student filosofie; hned nato přišly do hry možné úlevy díky absolvování jiné vysoké školy. Žádosti o započítání Polakovičova „studia v zahraničí“ se poprvé profesorský sbor zabýval až v říjnu 1940 a navrhl započtení (uznání) čtyř semestrů, v souladu s předpisy, nakolik nešlo o studium přímo oboru filosofie. Polakovič si však zařídil na ministerstvu školství uznání zahraničního studia v délce šesti semestrů do celkového počtu minimálně osmi semestrů studia filosofie,²⁵ což profesorský sbor odmítl respektovat. Na právě tomtež zasedání, na němž se definitivně usnesl na návrzích na jmenování Losského a Čyževského řádnými profesory a postoupil je ministru školství,²⁶ se profesorský sbor fakulty usnesl podat rozklad proti výnosu ministerstva k Polakovičovu studiu a požadovat vysvětlení, proč ministerstvo rozhodlo „nezvyklým způsobem“, tedy svévolně. Tím byla Polakovičova žádost opět zdržena; znovu se jí profesorský sbor zabýval v březnu; tentokrát „objevili“ další překážku, Polakovič neměl maturitu z řečtiny, nemůže tudíž být vůbec připuštěn k hlavnímu rigorosu z filosofie. Sbor požádal Polakoviče o dodatečné složení maturitní zkoušky, přičemž na tomtež zasedání přijal rozklad profesora Jurovského proti výše zmíněnému výnosu ministerstva.²⁷

Až v červnu 1941 profesorský sbor vzal na vědomí (neztotožnil se však s ním ani dodatečně) rozhodnutí ministerstva, jímž se protest fakulty zamítá a původní výnos o započtení šesti semestrů pro Polakoviče zůstává v platnosti. Zároveň na tomtež zasedání bez jakýchkoli zdržení schválil započtení čtyř semestrů bohosloveckého studia do řádného studia filosofie C. Gunišovi.²⁸ Profesorský sbor dále odmítl Polakovičovu žádost o povolení předložit disertaci na konci osmého semestru studia.

Po dalším zdržování Polakovič byl promován doktorem filosofie až 19. prosince 1942. To již byl profesor Losskij pevně ve funkci; navíc přímo demonstrativně profesorský sbor filozofické fakulty se v červnu 1942 usnesl požádat ministerstvo školství o souhlas se zahájením habilitačního řízení v oboru filosofie pro Igora Hrušovského,²⁹ odchovance vídeňského okruhu novopozitivistů, postavy, která pro režimní ideology byla persona non grata.³⁰ Tento návrh byl opakovaně vůči ministerstvu urgován až do počátku roku 1945.

A podobným způsobem jako u doktorátu se postupovalo i v případě Polakovičovy habilitace. Profesorský sbor paralelně všemožně urychloval habilitační řízení Jozefa Diešky, asistenta a žáka prof. Losského. U Polakoviče naopak byla jak ryze administrativní stránka řízení protahována, tak i například proces posuzování habilitačního spisu.

²⁵ Výnosem MŠANO z 3. 12. 1940.

²⁶ Archiv Filozofickej fakulty Komenského univerzity v Bratislave, fond FF SU 1939–1945, kart. 18, A III/2, III. riadne zasadnutie profesorského sboru Filozofickej fakulty Slovenskej univerzity, 22. 1. 1941 (zápisnica).

²⁷ Archiv Filozofickej fakulty Komenského univerzity v Bratislave, fond FF SU 1939–1945... Zápisnica riadneho zasadnutia profesorského sboru FF SU, 26. 3. 1941.

²⁸ Archiv Filozofickej fakulty Komenského univerzity v Bratislave... Zápisnica riadneho zasadnutia profesorského sboru FF SU, 18. 6. 1941.

²⁹ Archiv Filozofickej fakulty Komenského univerzity v Bratislave... Zápisnica riadneho zasadnutia profesorského sboru FF SU, 17. 6. 1942.

³⁰ Tehdy ovšem profesori filozofické fakulty nemohli tušit, že i Hrušovskému chybí pevnější demokratická orientace i skutečný akademický přístup, kde by prospěch vědy stál na prvním místě, a že své vědecké renomé zneužije činností jako jeden ze tří hlavních „vyčišťovačů“ filozofické fakulty od roku 1949, tedy i proti nim samotným.

Za dalšího zpoždování byly dílčí části jeho habilitačního řízení nakonec vždy kladně posouzeny. Avšak posléze počátkem prosince 1944 profesorský sbor filozofické fakulty v konečném hlasování o celkovém výsledku habilitačního řízení dospěl k šalamounskému výsledku: většina přítomných hlasovala sice kladně, avšak pro řádně omluvenou absenci části profesorů nebylo dosaženo dostatečného počtu kladných hlasů.³¹ Mj. ze samotného zápisu přímo trčí mezi řádky, že takovýto výsledek hlasování byl narežirován předem. A na tomtež zasedání profesorského sboru byla dovedena s naprosto kladným výsledkem k závěru habilitace J. Diešky.³²

To už byl projev mimořádné politické odvahy. Po vypuknutí Slovenského národního povstání se totiž Polakovič stal mimo jiné spoluautorem a signatářem memoranda, předloženého 20. září 1944 J. Tisovi a vzápětí šířeného v tištěné podobě interní cestou mezi funkcionáři HSLS. Memorandum požadovalo zotřetí totalitních mechanismů na Slovensku jak v činnosti státních orgánů, tak ve vnitřní činnosti HSLS, dále požadovalo prokazovat věrnost a oddanost nacistickému Německu.³³ Signatáři se prezentovali jako „mladá ľudácka generácia“.³⁴

Děkan fakulty Ľudovít Novák byl okamžitě povolán na kobereček k ministrovi a vzápětí až k prezidentovi. Zde navrhl svou demisi, jednak kvůli případu Polakovič, jednak však protiútokem zdůvodňoval svůj návrh demise i ministerským zrušením venie docendi pro Mikuláše Bakoše.³⁵ Demise přijata nebyla, byla požadována revokace usnesení. Těsně před vánocemi tudíž bylo svoláno mimořádné zasedání profesorského sboru kvůli jedinému jednacímu bodu, Polakovičově habilitaci. Po dohadování, které trvalo pět a čtvrt hodiny, profesorský sbor na návrh V. Ondroucha přijal usnesení, že revokace řízení již není možná, že Polakovič dosáhl při konečném hlasování o výsledku habilitace pouze relativní, nikoli absolutní většiny hlasů a ponechává se na ministerstvu, aby rozhodlo samo.³⁶

To však mohlo podle předpisů pouze akceptovat výsledky řízení před profesorským sborem, anebo předpisy (opět) porušit. To by ovšem pro Polakovičovu „vědeckou pověst“ nebylo zrovna příznivé. A tak ministerstvo žádalo oficiálním přípisem profesorský sbor sdělit jednoznačné rozhodnutí ve věci habilitace Š. Polakoviče. Profesorský sbor rozhodl – po zpravodajství prof. J. Čečetky – až koncem února; usnesl se oznámit ministerstvu, že habilitační řízení v profesorském sboru skončilo negativně.³⁷ Navíc na tomtež zasedání profesorský sbor s neskrývaným zadostiučiněním vzal na vědomí, že ministerstvo školství potvrdilo výsledky habilitačního řízení v oboru filosofie pro

³¹ Jde o typ hlasování, kdy kladně musí hlasovat většina všech členů sboru, pouhá prostá většina z přítomných znamená propad.

³² Archiv Filozofickej fakulty Komenského univerzity v Bratislave... Zápisnica riadneho zasadnutia profesorského sboru FF SU, 5. 12. 1944. Navíc toto zasedání profesorského sboru velmi kladně hodnotilo celou dosavadní činnost prof. Losského na fakultě a doporučilo jeho platový postup do vyšší třídy.

³³ Srv.: JABLONICKÝ, J.: Samizdat o odboju. Štúdie a články, Bratislava 2004, s. 310–311.

³⁴ Vyvrcholením činnosti těchto radikálů se stal sjezd mladé ľudácké generace v Piešťanech 14.–15. ledna 1945.

³⁵ Literární komparatista a estetik (1914–1972).

³⁶ Archiv Filozofickej fakulty Komenského univerzity v Bratislave... Zápisnica mimoriadneho zasadnutia profesorského sboru FF SU, 21. 12. 1944.

³⁷ Archiv Filozofickej fakulty Komenského univerzity v Bratislave... Zápisnica riadneho zasadnutia profesorského sboru FF SU, 28. 2. 1945.

J. Diešku, a vyzval ho, aby okamžitě vyhlásil své přednášky (nový semestr začínal následujícího dne).

Politická „nespolehlivost“ části pracovníků univerzity³⁸ a jmenovitě její filozofické fakulty a Ústavu tělesné kultury univerzity³⁹ měla být vyvážena novým zákonem měnícím předpisy o habilitačním řízení a jmenování (i penzionování) profesorů; při odůvodnění „mimořádnými okolnostmi“ bylo možné jmenovat profesorem i bez habilitace.⁴⁰ Zákonem a jeho možnými důsledky se okamžitě zabývalo mimořádné zasedání Senátu univerzity; rektor František Valentin na protest proti zákonu odstoupil a Senát mu vyjádřil plnou solidaritu.⁴¹ Pro filozofickou fakultu bylo jmenováno šest nových profesorů, z toho čtyři řádní, jeden mimořádný a jeden mimořádný nehonorený. Všichni byli považováni za opory režimu, ani jeden z nich nebyl habilitován, ani jeden z nich ani náznakem nepředstavoval alespoň minimální vědecký přínos.⁴² Zasedání profesorského sboru filozofické fakulty deklarovalo pochybnosti o „odůvodnění mimořádnými okolnostmi“, poukázalo, že příslušné katedry ve jmenovacích oborech jsou již řádně obsazeny, přičemž navíc „ve dvou případech jde obory, kde se nekonají státní zkoušky a rigoroza se konají jen vyjíměčně“. Byla otevřeně zpochybněna rovněž vědecká hodnota nově jmenovaných⁴³ a jako další argument bylo zdůrazněno, že při jmenování byli pominuti jiní, řádně habilitovaní pracovníci příslušných oborů.⁴⁴ Co je však zvlášť podstatné, S. Polakoviče se ministr školství ani prezident Tiso již neodvážili jmenovat profesorem.

Zmíněných šest nových jmenování profesorů filozofické fakulty zůstalo již prakticky nerealizováno; fronta dosáhla Bratislavu počátkem dubna 1945. Obnovující se Československá republika přijala profesory filozofické fakulty do státní služby beze změny, ve složení k počátku roku 1945. Podstatné „změny“ přišly až na počátku padesátých let. To je však již jiná kapitola.⁴⁵

³⁸ Skutečnost, že fronta již přecházela přes východní Slovensko, resp. že se bojovalo o Budapešť, samozřejmě už působila i na některé bývalé soupeřnické režimy; některé ochromila, některé vedla k hledání možnosti „přeskočit“ na druhou stranu.

³⁹ Všichni pracovníci Ústavu tělesné kultury Slovenské univerzity (organizačně byl přiřazen k filozofické fakultě) přešli v září 1944 do ilegality.

⁴⁰ Zákon č. 14/45 Sl. zb. (z 23. 1. 1945, s účinností od 5. 2. 1945).

⁴¹ Archiv Univerzity Komenského v Bratislavě, inv. č. 659a. Zápisnica o schůzi Akademického senátu Slovenskej univerzity, 6. 2. 1945.

⁴² Pro dějiny středověku byl jmenován František Hrušovský, „zasloužilý politický činitel“, poslanec Snemu Slovenskej republiky a ředitel římskokatolického gymnázia v Kláštore pod Znievom. Jako „historik“ se zabýval konstrukcemi pro potřeby ľudácké ideologie a didaktikou dějepisu v intencích ľudácké politiky. Podobně zasloužilými politickými činiteli byli zbývající řádní profesori – Stanislav Mečiar, tajemník Matice slovenské a vedle Polakoviče další dvorní ideolog (srv. např. jeho spis: Program práce dr. J. Tisu, dr. V. Tuku, 1942), Henrich Bartek, správce Společnosti pro zahraniční Slováky, Jozef Cincík, tajemník Matice slovenské, stejně jako nově jmenovaný mimořádný profesor Ernest Žatko-Bor, hlavní ministerský komisař (v Úřadu propagandy).

⁴³ Nakonec skutečnou vědeckou tvořivost (jednoznačně však až po válce) projevil pouze onen nehonorený mimořádný profesor, totiž historik umění Vladimír Wagner, zakladatel oboru památkové péče na Slovensku, toho času oborový rada, politicky de facto neutrální osobnost.

⁴⁴ Archiv Filozofickej fakulty Komenského univerzity v Bratislavě... Zápisnica riadneho zasadnutia profesorského sboru FF SU, 28. 2. 1945.

⁴⁵ Již výše naznačený osud profesora Rapanta sdíleli i oba hlavní „spoluvinici“ v povolání N. Losského a v zablokování Š. Polakoviče, profesori Juraj Ččetka a Anton Jurovský. Z fakulty musel odejít i V. Ondrouch, likvidace sociologie jakožto „buržoazní pavědy“ smetla celou školu profesora A. Štefánka (nesoucího navíc pečť „buržoazního čechoslovakisty“). Další dva „cizinci“, kteří působili po celou dobu Sloven-

Sám Polakovič jakožto klíčový ideolog režimu koncem března 1945 emigroval, posléze se usadil v Argentině. Nadále rozvíjel zejména „teorii národa“, a to ve formách velmi zjevného rasismu, maskovaného v rádobu kulturologickém přebalu. Vedle této filosofické orientace se intenzivně zabýval apologií ľudáckého exilu. Znovu se pokusil seberealizovat na Slovensku po roce 1990,⁴⁶ část slovenských filosofů mu dokonce v naivní důvěře vycházela vstříc, snahy však posléze vyzněly do prázdna.

The New Generation of Scholars during the First Republic and Their Fates during the War

Vladimír Goněc

This article looks at the generation of scholars, who finished their studies following the establishment of the first Czechoslovak Republic and were able to establish themselves (becoming docents or even professors) during its existence, the impact of studying abroad in Western Europe for the implementation of "scholarly freedom" and "liberty in teaching", and presents a defense of these principles during the Second World War: the Faculty of Arts in Bratislava against the regime of the "Slovak State".

ského státu na filozofické fakultě, prof. J. Kořínek a ruský emigrant prof. J. Perfeckij, se důsledků února 1948 nedožili. Sám N. Losskij si nebyl jist před řádním NKVD a v létě 1945 odešel natrvalo do Paříže (de iure „na studijní pobyt“). Na fakultu se ovšem ještě v létě 1945 vrátil S. Štúr, dále nastoupil Stanislav Felber, oba vzápětí ustanovení jako řádní profesori filosofie. Losského žák J. Dieška se stal mimořádným profesorem, po únoru 1948 však odešel do exilu; Štúr a Felber posléze sdíleli rovněž osud D. Rapanta...

⁴⁶ Mimo jiné i s tvrzením, že se za války stal řádným profesorem bratislavské filozofické fakulty...

DOKUMENTY

OSOBNÝ ARCHÍV JOZEFA LETTRICHA DAROVANÝ SLOVENSKEJ NÁRODNEJ KNIŽNICI

Vojtech Čelko

Po smrti Jozefa Lettricha¹ archív uchovávala vo svojom byte vo Washingtone jeho sestra Irena Lettrichová.² V roku 1990 sme spoločne so slečnou Lettrichovou uvažovali, kde na Slovensku by bolo najvhodnejšie uložiť archív. Možností bolo viac. Nakoniec sme sa rozhodli pre Literárny archív v Martine, vtedy spravovaný Maticou slovenskou. V roku 1992 pri ďalšej návšteve slečny Lettrichovej v Martine mi v uvedenom liste o rozhovore s vtedajšou vedúcou archívu Dr. Teréziou Kaššajovou napísala: „Vyslovila som jej obavy z ľudí o nedotknuteľnosť archívu tam. Uistila ma, že archívy (či celé oddelenie?) sú vyňaté z matičnej činnosti, sú teda chránené.“ Archív bol v roku 1994 prevzatý a prepravený z Kalifornie do Martina. V tridsiatich archívnych krabiciach je písomné svedectvo Lettrichovej politickej činnosti v rokoch 1948–1969.

V liste zo 17. októbra 2004 mi slečna Lettrichová píše: „Roky sa miňali a archív som mala u seba v byte vo Washingtone. V obave z ohňa v dome, akých bolo vo Washingtone v tom čase často — chcela som archív dostať do bezpečia. Bolo prekvapujúce, ako rástol záujem o Lettrichov archív na amerických univerzitách — ako daru — až z Izraelu som dostala dotaz odoslať archív tam pre zabezpečenie. Prijateľná mi bola ponuka z Hoover Institution, Stanford University, California, keď bol prijatý môj návrh na dočasné uskladnenie so zárukou vrátiť archív na Slovensko po páde komunizmu. 20 rokov boli papiere tam uložené, keď som začala korešpondenciu o vydanie archívu. Aj v tomto prípade bolo Tvoje správne rozhodnutie poslať archív do Martina napriek prudkému odporu každého, s kým som o tom hovorila.“³

Archív zatiaľ ešte nie je spracovaný. V nadväznosti na niektoré témy už prezentované v Česko-slovenskej historickej ročenke uverejňujem šesť listov J. Lettricha (a jeden M. Rašina) ako dokumentárne rozšírenie príslušných tém.

¹ Dr. Jozef Lettrich (17.6.1905 Diviaky — 30.11.1969 New York). Významná osobnosť slovenského politického života 20. storočia. Po štúdiách sa angažoval v agrárnej strane, počas druhej svetovej vojny v odboji, po roku 1945 predseda Slovenskej národnej rady a predseda Demokratickej strany. V marci 1948 emigroval. Organizátor československého exilu. Podpredseda Rady slobodného Československa, spoluzakladateľ Výboru pre slobodné Československo a predseda Stálej konferencie slovenských demokratických exulantov. V roku 1968 zvolený za predsedu Zhromaždenia európskych ujamnených národov (Assembly of Captive European Nations).

² Irena Lettrichová (27.12.1912 Diviaky, žije v North Canton, Ohio, USA).

³ List zo 17.10.2004 je v mojom archíve.

1.

1948, 23. novembra, Washington – list Jozefa Lettricha Kolomanovi Derékovi⁴ o útokoch a obvineniach členov bývalej agrárnej strany proti nemu a Demokratickej strane, pre nesúhlas s návratom k stavu v roku 1938.

Dr. J.L.
4320-14th Str., Apt.7, NW.
Washington, D.C.

Washington, dňa 23. novembra 1948

Milý Kalo,

Vďaka za list ešte z 24.m.m., na ktorý oneskorene odpovedám preto, lebo som sa sťahoval z Chicaga do Washingtonu

Tvoje informácie o náladách a povestiach po táboroch sú zaujímavé z niekoľkých príčin. Predne preto, že ukazujú na ľud: na ich okruh záujmov a potom i na veci, ktoré sa nás všetkých týkajú.

O tom, že Dr. F. Hodža⁵ pripravoval cestu pre môj odsun do Londýna, nevedel som ničoho. Prvý raz som sa o tom dozvedel z Tvojho listu. Nevie, ako by sa to malo bezo mňa stať. Tu nikde o tom nepadlo ani len slovo.

Čo sa týka agrárnikov, mám svedomie čisté. Vynaložil som mnoho úsilia v rokoch 1945–48, aby sa napravila krivda, ktorá sa stala. Neraz som mal z toho i značné politické nepríjemnosti. V exile zasa od prvej chvíle všade som uplatňoval stanovisko, aby po svojom oživotvorení stali sa rovnoprávnym činiteľom. Pritom od nás vyšla iniciatíva, aby ste nadviazali úzku spoluprácu. V mojej korešpondencii niet jedného nevľúdneho slova o nich. A čo sa stalo? K môjmu najväčšiemu prekvapeniu po ľudákoch najviac začali proti mne a proti Demokratickej strane útočiť práve agrárnici. Ako mám zistené dialo sa to preto, lebo sa dozvedeli, že neústupne trvám na zachovaní Demokratickej strany a že nie som ochotný zvoliť v záujme obnovenia agrárnej strany z roku 1938 aj na území Slovenska k likvidácii Demokratickej strany. Na tomto stanovisku nezmenene zotrvať, či sa to niekomu páči, alebo nie. Dôvody tu nebudem opakovať. Sú Ti dobre

⁴ Dr. Koloman Derék (4.7.1905 Banská Bystrica – 3.8.1961 Bronx, N.Y., USA). Hospodársky a krajaňský pracovník, právnik, evanjelický kňaz. Študoval na gymnáziu v Banskej Bystrici, potom na Právnickej fakulte UK v Prahe. Zamestnanec Ústredného družstva v Bratislave, od roku 1944 generálny riaditeľ. Po februári 1948 musel úrad z politických dôvodov opustiť. V máji 1948 emigroval do Nemecka, prechodne žil v Dieburgu a v Ludwigsburgu. Vedúci záchytného tábora, organizoval pomoc čs. emigrantom. Neskôr vycestoval do USA. V roku 1953 po vysvätení na kňaza pôsobil v Kanade a v USA, kde rozvinul pastoračnú a politickú činnosť najmä medzi slovenskými krajanmi čs. orientácie. V rokoch 1949–1961 člen pléna exilovej Rady slobodného Československa.

⁵ Dr. Fedor Hodža (4.11.1912 Budapešť – 17.9.1968 New York). Absolvoval Právnickú fakultu Karlovej univerzity v Prahe. Pracoval na ministerstve zahraničných vecí v Prahe, emigroval do Francúzska a Veľkej Británie. Člen Štátnej rady 1944, člen delegácie exilovej vlády na Podkarpatskej Rusi. Po skončení vojny sa vrátil. Poslanec Národného zhromaždenia (1945–1948) a Slovenskej národnej rady, generálny tajomník Demokratickej strany (1945–1948). Emigroval po februári 1948, funkcionár Rady slobodného Československa, člen Hnutia stredoeurópskych federalistov, ACENU, člen Stálej konferencie Slovenských demokratických exulantov.

známe. Odmietam invektivy o zrade, To je nie moja vlastnosť. Takú nech hľadajú u niekoho iného. Dr. F. Hodža mi potvrdil, že sa v Paríži presne držal dohodnutých inštrukcií. Preto sa neprávom dovolávajú veci, ktoré nejestvujú. Hodža i ja sme dostali od nového vedenia agrárnikov nemožné listy, Keby som bol mal odpovedať, bol by býval oheň na streche. Neodpovedal som. Agrárnici svojím postupom vytvárajú situáciu, akú sme my nikdy nechceli a ktorá vážne ohrozuje predpoklady spolupráce aspoň v zahraničí. Za tento stav neberiem zodpovednosť. Nech si ju berú ti, čo ho vytvorili.

Pokiaľ ide o to, či ma niekto zrádza, alebo nie, obmedzím sa na toto: Keby išlo o mňa, zo zrady jedného alebo druhého by som si mnoho nerobil. Nejde však o mňa. Ide o to, či sa v exile udržíme nad vodou, či sa vôbec budeme môcť domov vrátiť a ak áno, za akých životných podmienok. Neslúžim sebe, ale tomuto veľkému a zodpovednému poslaniu. Od neho ma nikto nedostane. I keď by som zostal sám a mal proti sebe všetkých i vtedy neprestanem bojovať a pracovať za všeobecné dobro, za slobodu a budúcnosť našich doma. Ako vieš, nebudoval som nikdy na osobnej popularite, Ani teraz veru nie. Kto sa hlási k ideálom, za ktorými kráčam je mojim spolubojovníkom i priateľom, Kto by však stál proti týmto ideálom, i keby sa mi ako tlačil do osobnej priazne, nestojím o neho. Takto chápem našu situáciu. Ako ma nezlomila ľudácka perzekúcia, komunistická zákernosť alebo štvaniace separatistov, nič nezmôžu ani terajší fílištinski v táboroch.

Divné je, že slobodári⁶ mi vypisujú lojálne listy a po táboroch ohovávajú: Aj im sa ešte účet predloží. Je na to dosť času. Budem Ti veľmi povďačný za ďalšie správy.

Maj sa dobre a buď zdravý.

Srdečne Tvoj J.L.

Pán Dr. Koloman Derék

Archív literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice v Martine, fond Jozef Lettrich, kart. č. 21.

2.

1948, 27. decembra, Washington – list Jozefa Lettricha Ľudovítovi Linczéniymu.

Dr. Ľudovít Linczéni⁷ bol poslancom Slovenskej národnej rady. List, v ktorom Dr. Lettrich vysvetľuje, ako došlo k jeho rezignácii z funkcie predsedu Slovenskej národ-

⁶ Členovia Strany Slobody v exile.

⁷ Ľudovít Linczéni (4.8.1909 vo Veľkej Polome – 3.4.1981 Mnichov, SRN) syn evanjelického farára, po štúdiách do 2. svetovej vojny pôsobil ako stredoškolský profesor v Kežmarku a v Michalovciach. Pozbavený profesorského povolania, pracoval ako vychovávateľ v Baťových závodoch v Batizovciach (vo Svite). Aktívny účastník SNP. Za poslanca SNR zvolený 28.8.1945 zjazdom národných výborov v Banskej Bystrici. Vo voľbách 1946 zvolený za poslanca Ústavodarného národného zhromaždenia. Bol riaditeľom Baťovej školy vo Svite. Po februári 1948 unikol zatknutiu útekou do Západného Nemecka. Po krátkom pobyte v utečeneckom tábore v Regensburgu a v Ludwigsburgu emigroval s rodinou do Kanady. Usadil sa v Batawe, kde pracoval v Baťových závodoch. Roku 1956 nastúpil aj s manželkou Emou do služieb rozhlasovej

nej rady a predsedu Demokratickej strany dňa 26. februára 1948, bol adresovaný do utečeneckého tábora v Ludwigsburgu v Nemecku.⁸

Washington, D.C. dňa 27. decembra 1948
4320-14th Str., NW.

Drahý priateľu,

Po mojom poslednom liste došli ešte dva Tvoje: z 30. novembra a z 15. decembra t.r. Aspoň v krátkosti chcem na ne reagovať.

Spomínaš morbus politicae acutus.⁹ Tak je to. Ľudia namiesto, aby hľadali úľavu v konštruktívnych plánoch, ako vyriešiť problém vlastnej i spoločnej budúcnosti a ako si v spoločnom nešťastí pomáhať, vedú plané politické hádky a škriepky, ako by od ich výsledku záviselo, či sa ten alebo onen dostane povedzme do Ameriky, alebo domov. A ako sú tie politické debaty nereálne a zbytočné!

Spomínaš i mená: nomina sunt odiosa.¹⁰ Neraz som nevidel i také veci, na ktoré som sa dlho oboma očami díval. Svoj vzťah k ľuďom neupravoval som si podľa osobných vzťahov ku mne (i tie sú veru podmienkou úspešnej spolupráce a práce vôbec), ale hlavne ich pomerom k veci, ktorej všetci slúžili. V rokoch 1944–1948 som mal v tomto smere veru neraz ťažkú hlavu. Už som neraz o tom všetko najmä teraz ex post rozmýšľal a uvažoval, vždy mi vychodí jedno a to isté: inak sa to nedalo robiť. Preto, že sme popri všetkých nedostatkoch a rušivých zjavoch, predsa len tri a pol roka vydržali v prvej frontovej línii a bránili demokraciu proti zlému nepriateľovi, naše úsilie nebolo márne a iste zanechá v našom národe trvalé stopy.

S kolegom Dr. Hodžom dobre vychádzame, S kolegom Frašťackým¹¹ sme si práve pred Vianocami vymenili názory na situáciu a vo všetkom sem sa zhodli. Aj Filo¹²

stanice Slobodná Európa v Mníchove, kde pracoval najprv ako jazykový korektor, neskôr ako redaktor robotníckych a odborárskych programov.

⁸ K pomerom v utečeneckých táboroch v Nemecku: ČELKO, V.: Začiatky emigrácie Jozefa Lettricha vo svetle korešpondencie s jeho osobným tajomníkom Miroslavom Haviarom, In: „Spoznal som svetlo a už viac nechcem tmú...“ Pocta Jozefovi Jablonickému, Bratislava 2005, s. 135–142.

⁹ Prudká je choroba politiky. Plané politické hádky, negatívna zanietenosť v politike. (Lat. preklad Richard Pavlovič.)

¹⁰ Mená sú neprijemné. Citát z Ovidia. Mená radšej neuvádzaj, môže to vyvolať neprijemnosti, že sa iní dozvedia, o koho ide. (Lat. preklad Richard Pavlovič.)

¹¹ Rudolf Frašťacký (11.2.1912 Mošovce – 19.3.1988 Toronto). Podnikateľ, politik, krajanský pracovník. Po štúdiách pôsobil v ako úradník Roľníckych vzájomných pokladníc vo viacerých mestách na Slovensku. Riaditeľ Slovenskej cukrovej obchodnej účastinnej spoločnosti, riaditeľ a prokurista Cukrospol, zapojil sa do občianskej zločky druhého odboja. V októbri 1944 emigroval do Švajčiarska, v r. 1945 odišiel do Londýna. Po r. 1945 predstaviteľ Demokratickej strany. Povereník výživy a zásobovania, poslanec DNZ, ÚNZ a SNR, člen predsedníctva SNR, podpredseda Zboru povereníkov 1946–1947. Spoluiniciátor Aprílovej dohody. Emigroval po februári 1948, pôsobil v bankovníctve a úspešne rozvíjal vlastné podnikateľské aktivity. Aktivne sa zapájal do činnosti rozličných politických spolkov a výborov slovenskej emigrácie, a československej orientácie, člen Stálej konferencie slovenských demokratických emigrantov.

¹² Ing. Kornel Filo (3.3.1901 Tuchyňa – 29.1.1980 Paríž). Študoval na gymnáziu v Košiciach, chémiu na VUT v Brne a ČVUT v Prahe, poľnohospodársky odborník. Zúčastnil sa ilegálnej práce v skupine Demec a Flora. Účastník SNP, člen predsedníctva povstaleckej SNR za DS Po r. 1945 predstaviteľ katolíckeho krídla

zostal vraj verný, i keď teraz žije utiahnuto. Ak sú vonkajšie prejavy smerodajnými, nuž u nás by sme to mali vcelku v poriadku.

Pokiaľ ide o tých, čo zostali doma, to je iná vec.

Snáď zo zbabelosti, možno z konjunkturalizmu alebo z politickej neschopnosti idú od desiatich k piatim. Sú na posmech a na hanbu. Čítam prejavy, články i časopis, Ani neviem, či viac hania svoju lepšiu minulosť či sa viac pchajú do priazne novým politickým pánom. Z milosti cudzích živoria a dostávajú plat... Mená ani nespomínam. Jeden je horší od druhého. S takým štábom sa bitky ťažko i nám vyhrávali. Žiaľ v demokracii, ktorú sme aspoň v strane doma dôsledne uplatňovali, výber ľudí často si nemá možnosť vyberať ani ten, kto nesie najväčší diel zodpovednosti, ale mu ich vyberajú iní. Všetci vieš, ako to bolo.

Spomínaš moje rezignácie. Nielen pre Tvoju informáciu, ale i pre históriu konstatujem: Dňa 26. februára zapečatili mi úradovňu, tajomníka násilím odstránili, policajne odviekli z úradu domov a dom, v ktorom som býval, obkolesila polícia, dňom i nocou ho asi 6–8 ľudí strážilo, vnikali do bytu, vyšetrovali a obťažovali mi personál, vypáli telefón, cenzurovali poštu, prísne kontrolovali návštevy, odňali vozidlo, takže som sa stal väzňom vo vlastnom byte, z ktorého som až do dňa úteku (11. marca) nevykročil. Okrem toho dňa 26. februára tri razy prišli za mnou (najprv Granatier¹³ a Kulich¹⁴, potom Dr. Hano¹⁵ napokon zasa Granatier) s úpenlivou prosbou, s odkazom od Husáka, Šmidkeho, Horvátha¹⁶ Poláka¹⁷, aby som hneď zložil obe funkcie, lebo inak mne hrozí okamžité zatknutie a okrem toho znemožňujem dohodu tvorenia sa vedenia DS, v nových pomeroch. Apelovali na mňa, aby som umožnil záchranu druhých, keď už sebe neprospejem, lebo sa presvedčili, že komunisti splnia vyhrážky voči mne a použijú násilia brutálnym

DS, 1946 spoluiniciátor a signatár Aprílovej dohody. Poslanec DNZ a ÚNZ. Povereník výživy a zásobovania, pod silným politickým tlakom KSS a odborov sa počas jesennej krízy 1947 tejto funkcie vzdal. 1947–1948 predseda Jednotného zväzu slovenských roľníkov. Emigroval po februári 1948. Žil vo Francúzsku, kde sa zapojil do krajanského hnutia čs. orientácie. Člen Rady slobodného Československa.

¹³ Anton Granatier (20.3.1894 Krušnica, okr. Dolný Kubín – 6.2.1954 Bratislava). Po štúdiách pracoval ako notár na rôznych miestach, príslušník ruských légii, predseda Slovenskej ligy. Novinár, účastník odboja. Poslanec SNR 1945–1948 za DS, v rokoch 1948–1954 za Stranu slovenskej obrody. Podpredseda SNR 1947–1954.

¹⁴ Martin Kulich (13.1.1906 Zvolenská Slatina, okr. Zvolen – 2.12.1979 Poľana, okr. Zvolen), organizátor poľovníctva a strelectva. Účastník SNP, člen povstaleckej SNR a tajomník Demokratického klubu v Banskej Bystrici, 1945–1948 poslanec SNR za DS, potom spoluzakladateľ a funkcionár Strany slovenskej obrody.

¹⁵ Ján Hano (16.12.1898 Ozdín, okr. Lučenec – 3.8.1975 Lučenec), roľník na vlastnom statku v Ozdine. Pracoval v ilegálite, člen povstaleckej SNR, člen SNR za Demokratickú stranu.

¹⁶ Ivan Horváth (26.7.1904 Senica – 5.9.1960 Bratislava), po štúdiách v Bratislave a v Paríži pôsobil ako advokátsky koncipient, notár, samostatný advokát. Člen ilegálnej SNR, povereník sociálnej starostlivosti 1945, podpredseda SNR 1946–1948, veľvyslanec v Budapešti 1948–1950, ako „buržoázny nacionalista“ v rokoch 1950–1959 väznený. Autor viacerých prozaických diel, najvýznamnejšie „Vízum do Európy“ (1930).

¹⁷ Milan Polák (17.8.1897 Čadca – 2.8.1951 medzi Kostolnou a Záblatím, okr. Trenčín). Po štúdiách na učiteľskom ústave učil na viacerých školách, angažoval sa v agrárnej strane, prívrženec regionalizmu, popredný účastník druhého čs. odboja. Počas Slovenského štátu vojak z povolania. Blízky spolupracovník Jána Goliana, zúčastnil sa na prípravách SNP. Spoluzakladateľ Demokratickej strany, podpredseda SNR 1945–1947, podpredseda Zboru povereníkov 1947–1948, povereník zdravotníctva 1948–1951. Podporil prevzatie moci komunistami, spoluzakladateľ a podpredseda Strany slovenskej obrody. Zomrel pri autonehode.

spôsobom. Informovali ma tiež o tom, že komunisti moje zrieknutie sa položili ako podmienku záchrany niektorých exponovaných demokratov pred zavretím. Najprv som kategoricky odmietol vyhovieť s tým, že DS a SNR okamihom, čo boli v nich vytvorené akčné výbory, prestali ako inštitúcie zo slobodnej vôle ľudu existovať a preto je bezpredmetná i moja rezignácia. Keď sa s tým neuspokojili a prišli s novými vyhrážkami, z donútenia a proti svojej vôli vydal som osvedčenia, ktorými som sa nikdy necítil byť viazaný. Ostatne pre nich to bola i tak len formalita, lebo ako som sa do počul ešte ma i vylúčili z DS i z SNR. Toto vylúčenie má práve takú platnosť, ako aj terorom vynútené rezignácie.

Polák mal povinnosť svojich informovať o týchto závažných okolnostiach. V ten samý večer som počul z rádia správu, že štátna bezpečnosť podala na mňa trestné podanie pre trestné činy podľa zákona na ochranu republiky. Tým bol môj ďalší osud spečatený. Rozhodol som sa odísť do exilu a v zahraničí pokračovať v boji za čs. demokraciu.

K druhému Tvojmu listu:

Žiaden telegram som od Teba dosiaľ nedostal. A na listy som Ti odpovedal i vo veci zrušenia regensburgského tábora (viď môj list z 15. t.m., ktorý – dúfam – máš). Nedoručenie telegramu si vysvetľujem svojim presťahovaním z Chicaga do Washingtonu. Hoci i to mi je divné, keď inú poštu (až na niektoré výnimky) dostávam. Nuž nepripisuj to na môj účet.

O politických nezhodách okolo založenia Rady len toľko, že veci nepokročili. Paríž robí obštrukciu (agrári, ¹⁸ Chudobovci, ¹⁹ živnostníci a národní demokrati). Londýn je tiež nejednotný. Sociálni demokrati tiež komplikujú situáciu. Teraz dostávam správu, že z Londýna majú ísť do Paríža, aby preklenuli rozpory a potom do Washingtonu. Lenže neviem, či sa to podarí, či dostaneme potrebné víza a či nájdeme nejakú úhradu, keďže každý z nás žije ako vie. Ak sa veci do konca januára nevybavia po linii dohody medzi všetkými stranami, nebudeme ďalej vyjednávať, založíme si to, čo sa dá, tam, kde to bude možné a s tými, ktorí budú ochotní spolupracovať. Inak stratíme dôveru a vážnosť nielen medzi vlastnými exulantmi, ale i v očiach rozhodujúcich kruhov západných mocností.

Som Ti vďačný za správy o pomeroch v Itálii, odkiaľ máme najmenej správ.

¹⁸ Zástupcovia po roku 1945 nepovolených politických strán, obnovených v exile, kritizovali prípravu k vytvoreniu Rady slobodného Československa, ktoré mali v réžii porazení politici nekomunistických strán Národného frontu. V novembri 1948 odovzdali na americkom veľvyslanectve v Paríži memorandum upozorňujúce na skutočnosť, že zloženie prípravného výboru a celá koncepcia Rady neodráža vôľu československých občanov, lebo vychádza z vnúteného status quo po roku 1945. Americká administratíva iniciatívu odmietla s účelovým odôvodnením, že nie je kompetentná zasahovať do pomerov v československom exile. Viac In: DRÁPALA, M.: „Na ztracené vartě Západu“, Praha 2000, s. 421.

¹⁹ Chudobovci – prívrženci poslanca Bohdana Chudobu (21.11.1909 Brno – 2.1.1981 Madrid). Český historik, 1946–1948 poslanec ÚNZ za Čs. stranu lidovou. Po februári 1948 spoluzakladateľ Rady zahraniční reprezentace Československé strany lidové. Za svoju osobu predkladá v novembri 1948 na americkom veľvyslanectve v Paríži votum separatum, v ktorom vyvodzuje historický omyl vzniku unitárneho Československa a navrhuje zriadenie Slobodnej rady Čechov a Slobodnej rady Slovákov. „Priateľská spolupráca týchto dvoch rád by mohla znamenať oveľa viac pre európsku budúcu federáciu, alebo Spojené štáty európske, než krčovitá sa pridržiavanie (takého) Československa, ktoré nezodpovedá ani českým tradíciám, ani vôli veľkej väčšiny slovenského národa“. In: DRÁPALA, M.: „Na ztracené vartě...“, s. 421. B. Chudoba neskôr prednášal na amerických univerzitách a na univerzite v Madride.

Myslím, že tí, čo chceli nadväzovať styky ...²⁰

Vytriezveli. Sidor²¹ im dal najavo, že mož...
ústupky. Žiadne spolurozhodovanie. On je p...
za sebou Slovensko, veľmoci a budúcnosť ...
pojďme

Máme po smutných a neveselých ...
Je pred nami Nový rok. A o ten ide. Ten ...
Požehnaný.

Pozdravujem Ťa srdečne ...

Vážený pán
Dr. Ľudovít L i n c z é n y i
L u d w i g s b u r g .

Archív literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice v Martine, fond Jozef Lettrich, kart. č. 21.

3.

1952, 18. februára, Washington – List Jozefa Lettricha Jaromírovi Smutnému

[Ku knihe „Svedectvo prezidentovho kancelára“] Vydavateľstvo Mladá fronta v edícii ARCHIV v roku 1996 pod názvom „Svědectví prezidenta kanceláře“ uverejnilo dve štúdie kancelára Jaromíra Smutného (1892–1964): „Únorový převrat 1948“ a „Němci v Československu a jejich odsun“. Prvá z nich je rozšírená prednáška, ktorú autor prehovoril dňa 20. februára 1953 k piatemu výročiu Februára 1948 v Benešovom Ústave pre politické a sociálne štúdium v Londýne. V úvodnej časti Jaromír Smutný rozoberá podklady z ktorých čerpal. Ide o dobovú domácu tlač, zápisy niekoľkých československých poslancov, ktorí patrili medzi prvých politických utečencov a vo Frankfurte spoločne zaznamenali to, čo osobne prežili, čo o priebehu udalostí vedeli z vlastných zážitkov, alebo čo počuli. Další prameň, ktorý Jaromír Smutný uvádza, sú stenografické záznamy o rozhovoroch, ktoré niektorí účastníci v období medzi októbrom 1949 a júlom 1950 povedali o tom, čo vedeli o pozadí a priebehu februárových udalostí. Spomína a

²⁰ Vybodkované časti riadku (aj nasledujúcich) sú nečitateľné.

²¹ Karol Sidor (16.7.1901 Ružomberok – 20.10.1953 Montreal, Kanada) od začiatku stál v opozícii proti koncepcii čs. národnej jednoty. Reprezentant politiky a národnej koncepcie v HSLS, blízky spolupracovník A. Hlinku a predstaviteľ jej polonistického krídla. Šéfredaktor Slováka, 1935–1939 poslanec NZ, od decembra 1938 do marca 1939 minister bez torby v čs. vláde, 11.–14.3. 1939 predseda autonómnej slovenskej vlády, 1938–1939 veliteľ Hlinkových gárd, v marci 1939 odmietol ustúpiť nátlaku Nemecka a vyhlásiť slovenskú samostatnosť, 14.3.1939–18.4.1939 minister vnútra Slovenskej republiky. V apríli 1939 na nemecký pokyn odstránený zo slovenského vnútropolitického života. 1939–1945 vyslanec vo Vatikáne. Od roku 1945–1950 žil v emigrácii v Taliansku, od 1950 v Kanade. 1947 odsúdený Národným súdom v ČSR na dvadsať rokov väzenia. V r. 1948 založil Slovenskú národnú radu v zahraničí a stal sa jej predsedom. Bol v opozícii voči politickej koncepcii Ferdinanda Ďurčanského.

komentuje existujúcu spomienkovú literatúru. Na strane 12 uvádza: „Predseda SNR Dr. Jozef Lettrich napsal velmi výstižně vyličení událostí, které se odehrávaly před převratem a za převratu na Slovensku.“

Jaromír Smutný sa obrátil listom²² z 30. októbra 1950 na Jozefa Lettricha, v ktorom píše, že od jesene 1949 sa všetci tí, ktorí sa v nejakej forme podieľali na udalostiach predfebruárových a zároveň prežívali február, túto tému diskutujú. Zhromaždili dostatok materiálu, ale udalosti, ktoré prebiehali na Slovensku a v Demokratickej strane nemajú autoritatívne podchytené. Požiadal preto J. Lettricha, ktorý bol účastníkom „všetkého na Slovensku a v Bratislave“, či by nezadovážil pre túto slovensku časť predfebruárovej a februárovej politiky, objektívny historický materiál v Amerike, kde sa nachádza. Okrem toho vo Washingtone žijú bývalí ministri Dr. Mikuláš Franek a Dr. Štefan Kočvara či by bolo možné, aby každý z nich napísal osobné pripomienky k februárovým udalostiam. Kedy sa rozhodla slovenská Demokratická strana, že podá demisiu a na základe čoho. Jaromír Smutný uvádza, že jeden zo slovenských činiteľov v Londýne, ktorého menom neuvádza, mu povedal, že sa k tomu rozhodla, „když ji národní socialisté oznámili, že se dohodli s Benešem na demisi a že tak činí po předchozím presidentově souhlasu. Bylo by velmi potřebné, aby toto, je-li to fakt, bylo jasno“. J. Lettrich na tieto otázky odpovedal listom zo dňa 18. februára 1952.

2049 Park Road, N.W.
Washington 10, D.C.

Dňa 18. februára 1952

Vážený pán vyslanec,

prosím, aby ste láskavo ospravedlnili, že sa tak oneskorene vraciam k našej predošlej korešpondencii ešte z jesene 1950. Príčina môjho meškania spočíva v rozháraných pomeroch vo vedení nášho exilu, ktoré mi zaberajú všetok čas.

Viedlo by ma príďaleko, keby som mal v celosti vyličiť pozadie a príčiny komunistickeho prevratu v ČSR. Preto sa obmedzím len na bezprostredné udalosti, ktoré mu prechádzali a ktoré sa týkali účasti nás slovenských demokratov na nich.

Dvojtávnosť sovietskej politiky voči ČSR na konci II. svetovej vojny zreteľne sa ukázala na prípade Podkarpatskej Rusi a Slovenska. Na jednej strane zmluvou z 12.XII.1943 o priateľstve, o vzájomnej pomoci a povoľovnej spolupráci Moskva sa zaviazala rešpektovať čs. štátnu nezávislosť a zvrchovanosť a nezasahovať do čs. vnútorných vecí a na druhej strane urobila pravý opak. Koncom novembra 1944 Podkarpatskú Rus nielen oslobodila, ale hneď aj okupovala a pripojila ju k ZSSR. Za zámenku si vzala predstieranie vôle ľudu tým, že NKVD inscenovalo zjazd delegátov národných výborov, ktorý odhlasoval pripojenie Podkarpatskej Rusi k ZSSR. Netreba ani podotýkať, že išlo o naverbovaných komunistov, ktorí nikým neboli volení, ani poverení.

²² List je uložený v Archíve literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice v Lettrichovom fonde. Fond je zatiaľ nespracovaný.

Podobné pokusy boli aj na Slovensku. Ich cieľom bolo najprv pripojenie Slovenska k ZSSR a keď to nebolo možné, nuž nastolenie komunistickej diktatúry cez Slovensko.

Vedenie komunistickeho podzemia na Slovensku počas II. svetovej vojny verejne propagovalo ako svoj politický cieľ pripojenie Slovenska k ZSSR.²³ Ilegálne bulletin, časopisy a letáky stáli za týmto programom. Vzhľadom na okolnosť, že komunisticke strany tvorili a tvoria integrálnu časť moskovského vedenia, ako i to, že v Moskve vtedy bolo vedenie čs. komunistickej strany v exile, nedá sa predpokladať, aby komunistickej propaganda o pripojení Slovenska bola lokálnou vecou slovenských komunistov. Naopak, za tým treba vidieť politiku Moskvy. Potvrdzujú to i tieto ďalšie skutočnosti:

Od počiatku roku 1943 sovietska armáda začala vzdušnou cestou prepravovať sovietskych partizánov a politických komisárov, ktorí sa netajili tým, že ich poslaním je pripraviť nielen cestu sovietskej armáde na Slovensko, ale aj skomunizovanie Slovenska a jeho anektovanie Sovietskym zväzom. Počiatkom leta roku 1943 z Moskvy na Slovensko tajne prišiel Karol Šmidke a Karol Bacilek, aby sa ujali vedenia slovenského komunistickeho podzemia a usmerňovali ho v naznačenom zmysle. Keď sa v jeseni 1943 vedúci slovenskí komunisti presvedčili, že bez vedúcich prevažnej časti demokraticky a československy orientovaného Slovenska nič nedokážu, nadviazali s nimi styky. Na počiatku týchto rozhovorov vedúcich demokratickeho a komunistickeho odboja komunisti začali nejasno hovoriť o revolučnom prejave vôle ľudu na slovenskú budúcnosť, o použití samourčovacího práva národa, o masovom vytváraní revolučných národných výborov a o celoslovenskom zjazde delegátov národných výborov. Demokrati kategoricky odmietli komunisticke návrhy a komunistom dali jednoznačnú odpoveď: od roku 1939 ich politické úsilie sleduje ten cieľ, aby bola obnovená čs. štátna samostatnosť v predmnichovských hraniciach, v ktorej sa pomer česko-slovenský upraví na novom základe, neprijímajú žiadne zjazdy ani samourčovacie právo.

Keď komunisti u demokratov nepochodili, opustili moskovské plány, prijali zákládnu obnovu ČSR, čomu bol daný výraz v tzv. vianočnej dohode o zjednotenom domácom odboji na Slovensku z roku 1943. Vtedy bola vytvorená aj Slovenská národná rada, ktorá potom pripravila a previedla i Slovenské národné povstanie. Za to, že vtedajší vedúci slovenskí komunisti Dr. Gustáv Husák, Ladislav Novomeský podľahli politickému tlaku slovenských demokratov, upadli v nemilosť Moskvy, boli odstránení z verejného života a ako buržoázni nacionalisti pozavieraní a teraz čakajú na súd.

Ešte raz došlo k manifestovaniu úmyslu pričleniť Slovensko k ZSSR. Stalo sa to na zjednocovacom zjazde komunistickej a sociálne-demokratickej strany v Banskej Bystrici dňa 17. septembra 1944, kde bola vynesená rezolúcia, v ktorej sa výslovne hovorilo, že ak sa nepodarí uspokojiť slovenské nároky s Čechmi, Slováci budú hľadať uspokojenie inde.²⁴ Mysleli v ZSSR. Od tých čias čs. komunisti nastúpili inú politickú cestu. Pokúsili sa cez Slovensko nastoliť komunistickej diktatúru. Tomuto cieľu mali slúžiť tieto akcie:

²³ Najvýraznejšie je to vidieť v správe „O vývoji a situácii na Slovensku“. Rozbor pripravený pre Šmidkeho moskovskú misiu v lete 1944. Uverejnil Vilém PREČAN v časopise Svědectví, roč. XV. č. 58/(1978) s. 361–382. Autorom rozboru bol Gustáv Husák.

²⁴ Dokument 301, 1944, september 17. Banská Bystrica – Rezolúcia prijatá na zjednocovacom zjazde Komunistickej strany Slovenska a Sociálnodemokratickej strany na Slovensku In: PREČAN, V.: Slovenské národné povstanie. Dokumenty, Bratislava 1965, s. 521–522.

1/ Politická kríza na Slovensku, vznikla pre volebné výsledky v roku 1946. Komunisti obvinili slovenských demokratov z oživenia ľudáctva, protisovietskej a protikomunistickej volebnej agitácie, z uvoľnenia mandátov pre odmietaných ľudí. Táto kríza mala za účel pripraviť demokratov o politickú moc, ktorá vyplynula z volieb a nahradiť komunistom straty, ktoré utrpeli vo voľbách na Slovensku.

2/ Tzv. III. pražská čs. dohoda, ktorá do značnej miery urobila pôsobnosť slovenských národných orgánov moci zákonodarnej, vládnej a výkonnej odvislou od čs. vlády a ministerstiev, kde čs. komunisti získali lepšie postavenie, ako ho mali do volieb.

3/ Poprava Dr. Jozefa Tisu, ktorou sledovali snahu znepriatelíť slovenské katolícke kruhy a voličstvo so slovenskými demokratmi a podstatne ich oslabiť pri voľbách roku 1948.

4/ Pohon proti niektorým poslancom (Dr. Milošovi Bugárovi, Dr. Jánovi Kempnému a Dr. Jozefovi Staškovi) Demokratickej strany, jej tajomníkom, predsedom a funkcionárom národných výborov, započatý v júni 1947 pre domnelý styk so separatistickou emigráciou a pre závadnú politickú minulosť.

5/ V lete 1947 sústredené útoky, demonštrácie, protestné zhromaždenia a delegácie pre zásobovacie ťažkosti, namierené na slovenských demokratov, keďže ich zástupca bol poverenikom výživy.

6/ V septembri 1947 komunisti obvinili poslancov a tajomníkov Demokratickej strany z účasti na protištátnych činoch, najmä na stykoch s agentmi slovenskej separatistickej emigrácie a s banderovcami. V tejto súvislosti boli pozbavení poslaneckej imunity a uväznení poslanci Dr. M. Bugár, Dr. J. Kempný a Dr. J. Stasko.

7/ Domové prehliadky v kabinete podpredsedu vlády za Demokratickú stranu Jána Ursínyho, zatknutie niekoľkých jeho úradníkov pre účasť na zapojení úradníka Ottu Obucha so separatistickým zahraničím. Donútenie J. Ursínyho, že 6. novembra 1947 podal demisiu, a obvinenie generálneho tajomníka DS, Dr. Fedora Hodžu z účasti na údajnom zahľadzovaní stôp po protivládnej činnosti úradníkov kabinetu J. Ursínyho.²⁵

8/ Politická kríza na Slovensku v jeseni 1947, ktorá tak vznikla, že slovenskí komunisti zvolali do Bratislavy partizánov a odbojových pracovníkov, ktorí sa uzniesli dať ultimátum do 20. septembra 1947 na splnenie svojich požiadaviek. Žiadali novú očistu verejného života od nespôľahlivých ľudí a nápravu v zásobovaní. 22. septembra 1947 došlo k demonštrácii partizánov namierenej proti demokratom. Časť týchto demonštrantov prepadla sídlo Slovenskej národnej rady a chcela mňa ako vtedajšieho predsedu terorizovať. 31. októbra 1947 komunistickí členovia Zboru povereníkov podali demonštratívnu demisiu.

Okrem toho na 31. októbra 1947 boli zvolané zjazdy komunistických roľníkov, členov Zväzu roľníkov a konferenciu komunistických odborov (presne ako vo februári 1948!), ktoré odhlasovali bojovné rezolúcie a v nich radikálne požiadavky, aby sa zlepšilo zásobovanie, odstránili závadní ľudia z verejného života, potrestali vinníci v protištátnom sprisahaní, atď.

²⁵ URSÍNÝ, J.: Z môjho života. (Príspevok k vývoju slovenskej národnej myšlienky), Martin 2000, s. 135–136; JABLONICKÝ, J.: Podoby násilia, Bratislava 2000 (kapitoly Kriminalizovanie Demokratickej strany – prípad Obuch a spol., a Generálni tajomníci Demokratickej strany z parlamentu do väzenia).

Táto situácia stala sa tak vážnou, že 8. novembra 1947 prišiel do Bratislavy sám predseda vlády Klement Gottwald. Účelom jeho návštevy bola taká rekonštrukcia Zboru povereníkov, v ktorom by slovenskí demokrati stratili nielen číselnú väčšinu, ale i najdôležitejšie poverenia najmä pravosúdie, poľnohospodárstvo a pozemkovú reformu a výživu. Slovenskí demokrati odmietli komunistické nároky, podporované Gottwaldom, Gottwald sa vrátil zo Slovenska bez úspechu a politická kríza sa pretiahla až do druhej polovice novembra 1947.

Medzitým komunisti stupňovali politické napätie a teror na Slovensku. Dňa 14. novembra 1947 komunistickí roľníci znova prepadli budovu predsedníctva Slovenskej národnej rady za tým účelom, aby tam terorizovali jej predsedu. Dňa 16. novembra 1947 slovenskí demokrati odpovedali komunistom manifestačnými zhromaždeniami po viacerých mestách na Slovensku,²⁶ na ktorých sa prejavilo odhodlanie nepustiť a brániť sa proti komunistickým nástrahám, podnikaným nielen proti demokratom, ale i proti verejnému poriadku, bezpečnosti a proti demokratickým inštitúciám.

Kríza konečne bola ukončená 17. novembra 1947 na schôdzi Čs. národného frontu v Prahe, kde došlo na druhý deň k vytvoreniu nového Zboru povereníkov, v ktorom slovenskí demokrati boli síce oslabení, ale nie zlomení.

Toto bol posledný pokus o nastolenie komunistickej diktatúry na Slovensko. Neviedol k cieľu. Preto čs. komunisti preniesli ťažisko útokov proti základom čs. demokracie do hlavného mesta republiky, ktoré vyvrcholili vo februári 1948 v známom prevrate.

Nebudem uvádzať boje nekomunistov s komunistami vo vláde a v ústavodarnom Národnom zhromaždení, ktorých sa slovenskí demokrati v patričnej miere zúčastnili, lebo ide jednak o prevažnú činnosť českých nekomunistických strán, jednak ide o inak známe udalosti. Obmedzím sa na februárovú krízu.

Slovenskí demokrati boli vždy a všade boli solidárni s ostatnými nekomunistickými stranami. Keď došlo 13. februára 1948 k schôdzke vlády, na ktorej sa malo rokovať o osnove zákona o národnom poistení, členovia vlády za Demokratickú stranu spolu s členmi vlády za národne-socialistickú stranu žiadali dať na program vlády otázku zmien v policajnej službe, ktoré na vlastnú päsť previedol minister vnútra Václav Nosek. Toho dosiahli i proti vôli komunistických členov vlády. Vláda – väčšinou svojich členov – sa uzniesla uložiť ministrovi Noskovi, aby zastavil osobné zmeny v policajnej službe, aby odvolal výnos o preložení ôsmich policajných veliteľov-nekomunistov, ktorí mali byť nahradení komunistami a to do tých čias, kým vláda vec neprerokuje a o nej nerozhodne.

Dňa 17. februára 1948 nekomunistickí členovia vlády žiadali predsedu vlády Gottwalda o správu, či minister Nosek vyhovel uzneseniu vlády z 13. februára ohľadom zmien v bezpečnostnej službe. Gottwald to odmietol s odôvodnením, že ide o rezortné veci ministra, kde vláde nenáleží právo rozhodovať. V pohnutej debate komunisti obvinili nekomunistov z toho, že vytvárajú nekomunistický blok. V tom predsedu vlády prerušil schôdzu vlády a v prestávke navštívil prezidenta republiky Dr. E. Beneša a informoval ho o situácii, ktorá nastala vo vláde. V pokračovaní schôdzky vlády, ktorá bola ešte v ten samý deň po obede, zopakovala sa situácia pred obedom: nekomunisti naliehali na preve-

²⁶ LETTRICH, J.: Kto chce siahnúť na náš národ... Ústredný sekretariát DS, Bratislava 1947.

denie uznesenia vlády ministrom Noskom, kdežto komunistickí ministri na čele s predsedom vlády namietali, že ide o rezortnú vec a potom, že minister vnútra príde do vlády dňa 20. februára 1948 a podá správu. Nekomunistickí členovia vlády sa s tým neuspokojili. Argumentovali, že ide o výkon uznesenia vlády, ktoré musí minister vnútra rešpektovať a nie o podávanie správy. Na to predseda vlády Gottwald z vlastného rozhodnutia prerušil rokovanie vlády a schôdzu odročil na deň 20. februára 1948. Nekomunistickí členovia vlády protestovali proti tomuto postupu.

Každému pomerov známému pozorovateľovi bolo zjavné, že nastala už nielen vládna kríza, i keď predbežne tajená, ale i kríza v spolupráci komunistov s nekomunistami – vo vláde i mimo vlády. Preto bolo samozrejým dôsledkom situácie, že nastali horúčkavé porady členov vlády medzi sebou, poslaneckých klubov, predstavenstiev strán, že došlo k zostreniu tónu v denných časopisoch a k všeobecnému politickému napätiu, aké predchádza len najvážnejším rozhodnutiam.

Spoločný postup všetkých členov vlády za demokratickú, národne-socialistickú a ľudovú stranu od leta 1947, často doplňovaný i postupom ministra výživy V. Majera za soc. demokratickú stranu, ktorý bol o to cennejší, že sa dial v rozpore s oficiálnom politikou soc. demokratickej strany, vyústil v naprostú koordináciu krokov i vo februárovej kríze. Iniciatívu mali členovia vlády za národne-socialistickú stranu, lebo bola najväčšou nekomunistickou stranou.

O komunistickej stratégii nebolo pochybností: išlo im o získanie takej mocenskej prevahy, ktorá by sa prakticky rovnala diktatúre. O komunistickej taktike však jasno nebolo. Prevládal názor, že komunisti ani z vnútra ani zo zahraničnopolitických príčin nepokúsia sa o násilný politický prevrat, ale sústredia sa na dôkladnú prípravu volieb, ktorých výsledky si budú chcieť lepšie zaistiť ako tomu bolo v roku 1946. Na tejto veci bol založený plán ďalšieho postupu vo vládnej kríze, ktorý vypracovali a dohodli na prvom mieste členovia vlády za národne-socialistickú stranu. Podstata tohto plánu spočívala v tom, že nekomunistickí členovia vlády majú zaujať pevný a rozhodný postoj vo vláde, nepustiť komunistom vo veci zmien v policajnom personále, donútiť ministra Noska, aby zrušil prekladanie policajných dôstojníkov, ďalej znemožniť prerokovanie agitačných osnov zákona, zaistiť si súhlas a podporu prezidenta republiky a v prípade potreby hromadnou demisiou nekomunistických členov vlády vyvolať vládnu krízu, rozpustenie ústavného Národného zhromaždenia a čím skorého vypísania nových volieb.

Na porade členov vlády za národne-socialistickú, ľudovú a demokratickú stranu, ku ktorej došlo hneď po schôdzke vlády dňa 17. februára, názory účastníkov sa zhodli v tom, čo je vyššie uvedené. Národne-socialistickí ministri si vzali na starosť jednak informovať prezidenta Dr. E. Beneša, jednak si zistiť a zaistiť jeho stanovisko a dohodnúť veci so sociálnymi demokratmi a s ministrom zahraničia Jánom Masarykom.

Na druhý deň 18. februára bol veľký rozruch v tlači. Komunistické noviny v Prahe i v Bratislave viedli. Bratislavská Pravda napísala, že ak sa slovenskí demokrati necítia dobre v Gottwaldovej vláde, nebudú v žiadnej vláde. V ten samý deň došlo k dvom významným veciam: k porade predstaviteľov politických strán o sporných otázkach návrhu ústavy, ku ktorej porade došlo na predsedníctve vlády, a potom k návšteve ministrov Dr. P. Zenkla a Dr. H. Ripku u prezidenta republiky.

Na politickej porade o ústavných otázkach zástupcovia národne-socialistickej, ľudovej a demokratickej strany navrhli, aby sa riešila najprv politická kríza a len potom ústavné veci. Komunisti tomu odporovali, takže porada bola bezvýsledná. To ešte viac prispelo k zhoršeniu beztak napätej situácie.

V ten istý deň bola porada vedúcich činiteľov národne-socialistickej, ľudovej a demokratickej strany u podpredsedu vlády Dr. P. Zenkla, ktorý informoval účastníkov o návšteve u prezidenta republiky. Povedal, že prezident je na strane nekomunistických členov vlády, nabádal ich k pevnosti a rozhodnosti, schválil ich plán na podanie demisie, ak komunisti zotrávajú na sabotovaní uznesenia vlády ohľadom zrušenia osobných zmien v policajnej službe, a sľúbil, že nemenuje žiadnu vládu, v ktorej by neboli zástupcovia nekomunistických politických strán. Okrem toho prezident vraj vyslovil súhlas s aj s tým, aby sa demisia podala ešte pred zjazdom delegátov závodných rád, teda pred 22. februárom. Inak zástupcovia národne-socialistickej, ľudovej a demokratickej strany sa zhodli na tom, že sa ich členovia vlády nezúčastnia ďalších schôdzok vlády do tých čias, kým nebude splnené uznesenie vlády z 13. februára o zmenách v bezpečnostnej službe.

Na podklade takto zhodnutého postupu zástupcovia spomenutých troch strán vo vláde odopreli sa zúčastniť porady predsedníctva vlády ohľadom schválenia správy o schôdzke troch zahraničných ministrov, keď si predtým zistili u predsedu vlády Gottwalda, že uznesenie vlády ohľadom zmien v bezpečnostnej službe nebolo vykonané.

Štvrtok dňa 19. februára odohrával sa v znamení ďalších návštev strán, najmä nových porád členov vlády za národne-socialistickú, ľudovú a demokratickú stranu u podpredsedu vlády Dr. P. Zenkla a potom i vzrastajúcich správ o sústavnom komunistickom terore, páchanom v továrňach, v podnikoch a vôbec všade, kde sa stretávali komunisti s nekomunistami, Ministri týchto troch strán sa zhodli v tom, že na zajtrajšej schôdzke vlády, pred ktorou sa ešte stretnú podajú demisiu, ak nebude vybavená otázka zmien v bezpečnostnej službe.

Dňa 20. februára 1948 o desiatej hodine mala byť schôdza vlády. Polhodinu predtým predstavitelia spomenutých strán mali predporadu u Dr. Zenkla. Vymenili si názory na situáciu. Konstatovali, že komunisti ženú vývoj na ostrie noža, že komunisti nesplnili uznesenie vlády, nezvolali schôdzu Národného frontu a nastúpili bezohľadnú škandalizačnú kampaň proti nekomunistom.

Ešte pred schôdzou vlády predstavitelia národne-socialistickej, ľudovej a demokratickej strany vo vláde požiadali Gottwalda o informáciu ohľadom splnenia uznesenia vlády o zmenách v bezpečnostnej službe, keď nedostali od neho uspokojivej odpovede, rozhodli sa neísť na schôdzu vlády. Gottwald napísal listy podpredsedom vlády za spomenuté tri strany, v ktorých ich pozýva na schôdzu vlády a oznamuje, že minister Nosek a minister gen. Svoboda podajú dôležité vyhlásenie o mosteckom špionážnom prípade. O exekvovaní uznesenia vlády v liste nebolo zmienky.

Nasledovala nová porada ministrov za tri nekomunistické strany. Podpredsedovia vlády Dr. P. Zenkl a Dr. Š. Kočvara napísali list, že nenachádzajú situáciu zmenenú a preto sa ani oni, ani ich kolegovia nedostavia do vlády. Dr. P. Zenkl telefonicky oznámil prezidentovi republiky, že ministri troch strán sú rozhodnutí podať demisiu, prezident mal povedať, že sa za tejto situácie nedá iné robiť, a aby dali pozor a sa nešmykli.

Po novej porade členov vlády za tri strany bolo dohodnuté, že podajú demisiu, lebo je nemožná normálna práca vo vláde, a že to oznámia predsedovi vlády a prezidentovi republiky.

Z reakcie komunistov na demisiu dvanástich členov vlády sa jasne ukázalo, že plán na vyvolanie vládnej krízy chybne posudzoval taktiku komunistov. Komunisti využili vládnej krízy na nastolenie diktatúry a neboli ochotní podriať sa demokratickým zvyklostiam o riešení vládnej krízy. Lebo sa sústredili na to, aby donútili prezidenta republiky menovať vládu bez tých ministrov, ktorí rezignovali, a na tomto menovaní založiť tézu o ústavnosti a legitimitate novej vlády a nového režimu. Okrem toho komunisti dali sa na cestu násilných zmien v ministerstvách, v úradoch, v podnikoch a v národných výboroch a to tým spôsobom, že prišli k zakladaniu akčných výborov, k obsadzovaniu sekretariátov, k domovým prehliadkam, k odmietaniu tlačíť a rozširovať nekomunistické politické časopisy. Komunisti dali zreteľne najavo, že sú proti rozpusteniu ústavného Národného zhromaždenia a proti okamžitému vypísaniu nových volieb. Ukázalo sa ďalej zjavným, že úplný komunistický prevrat v Československu je už otázkou niekoľkých dní.

Dňa 21. februára 1948 predsedníctvo Demokratickej strany v Bratislave schválilo postup členov strany vo vláde, najmä ich demisiu a situáciu posudzovalo z hľadiska, aké alternatívy stáli pred nekomunistickými členmi vlády, poľažne pred nekomunistickými stranami. Konštatovalo sa, že pre ne nebolo iného východiska ako buď to sa nečinne prizerať na to, ako si komunisti legálne pripravujú volebné víťazstvo a legálne nastolia diktatúru po voľbách, alebo sa im vzoprieť, zvieť rozhodujúci zápas buď to zvíťaziť, alebo čestne padnúť.

Behom dňa t.j. 21. februára slovenskí komunisti umele vyvolali politickú krízu i na Slovensku a to tým spôsobom, že prichádzali objednané deputácie k predsedovi Zboru povereníkov Dr. Gustávovi Husákovi a naliehali na neho, aby demokratickí povereníci hneď opustili Zbor povereníkov, keď ministri Demokratickej strany podali demisiu. Dr. Husák napísal demokratickým poverenikom list, v ktorom im oznamuje, že vystúpenie zástupcov Demokratickej strany z vlády má svoje dôsledky aj na Slovensku. Zástupcovia Demokratickej strany v Zbore povereníkov nemôžu vykonávať vládou delegovanú právomoc v Zbore povereníkov. Preto vraj treba demisiu členov vlády považovať aj za demisiu zástupcov strany v Zbore povereníkov, Predsedníctvo Demokratickej strany sa uznieslo, aby jej povereníci odmietli Husákov list a nevzdali sa svojich funkcií.

Medzitým bolo zistené, že minister vnútra V. Nosek v Bratislave nariadil zvýšenú pohotovosť. Nariadil stiahnuť do Bratislavy dva ozbrojené policajné pluky, ktoré boli už dlhší čas dislokované na Slovensku.

Na príkaz Dr. Husáka do bratislavského rozhlasu, ktorý podliehal demokratickému povereníkovi Lukačovičovi, bol dosadený vládny komisár, komunista Richard Reiman, ktorý bol vyňatý z právomoci povereníka Lukačoviča. Podobne bol dosadený i komisár do ZASu (Zpravodajskej agentúry Slovenska). Od tej chvíle štátny rozhlas a úradná spravodajská agentúra stali sa nástrojom iba komunistickej propagandy. Keď povereník Lukačovič protestoval proti týmto nezákonným zásahom do jeho úradnej pôsobnosti, Dr. G. Husák mu oznámil, že to urobil na priamy rozkaz ministra informácií V. Kopeckého.

V tie samé hodiny udalosti v Prahe mali ešte prudší spád. Nátlak na prezidenta sa stupňoval, podobne i teror proti nekomunistom, takže nijako neprekvapilo že 21. februára večer o 20. hodine na komunistickom zhromaždení v bratislavskej Redute rozoštvaný dav počas Širokého a Husákovy reči kričal: „Obesiť Zenkla! Obesiť Lettricha!“

V noci na nedeľu 22. februára po Bratislave chodili ozbrojené policajné hliadky. V nedeľu, dňa 22. februára keď povereník Lukačovič chcel do bratislavského rozhlasu predniesť prejav, v ktorom chcel apelovať na obyvateľstvo, aby zachovalo pokoj, komunistický vládny komisár mu to zabránil. Rozhlas bol už od predošlého dňa obsadený policajnými hliadkami.

Ústredný tlačový orgán Demokratickej strany ČAS s dátumom 22. februára už nevyšiel. Komunistami našťvaní typografi v tlačiarňi, ktorá bola majetkom Demokratickej strany, vyhlásili, že odtiaľ budú sami rozhodovať o tom, čo bude v časopise uverejnené a čo nie a že sami budú cenzurovať články. Šéfredaktor poslanec Karol Hušek sa nepodrobil. Tlačiarňi na to zastavili sadzbu čísla a časopis viac už nevyšiel.

Dňa 23. februára zišlo sa zastupiteľstvo Demokratickej strany v Bratislave, aby posúdilo novú situáciu, ktorá vykazoval všetky náležitosti dokonaného politického prevratu. Vypočulo si správu, že komunistickí povereníci násilne obsadili budovy a miestnosti demokratických povereníkov, že ministra dopravy Dr. Ivana Pietora nepripustili do budovy ministerstva dopravy, a na Slovensku vládne teror komunistickej luzy, že bezpečnostné orgány sú zastrášené a bezmocné. Bolo uznesené, aby sa predseda strany s ministrami za Demokratickú stranu odobrali na návštevu k prezidentovi republiky a tlmočili mu stanovisko strany k situácii.

Dňa 24. februára 1948 o 11. hodine navštívil som spolu s členmi vlády za Demokratickú stranu, ktorí podali demisiu, prezidenta republiky Dr. E. Beneša. Informovali sme ho o našom postoji k pomerom a žiadali sme ho o informácie ohľadne toho, či hodlá podľaľnúť komunistickému nátlaku a prijať demisiu dvanástich členov vlády a menovať na ich miesto iných. Prezident sa osvedčil, že demisiu členov vlády neprijal a neprijme a novú vládu vymenuje len po dohode so všetkými zainteresovanými politickými stranami. Aby s nekomunistickými stranami nerokoval Gottwald, bude rokovať on sám. Na otázku čo urobí, keď vyčerpá všetky prostriedky a a komunisti nepopustia, prezident odpovedal: prehovorím k národu. Oznámim mu, že moje úsilie nevedlo k cieľu, vysvetlím mu svoje stanovisko k situácii. A na ďalšiu otázku – čo potom – odpovedal: Potom môže nastať chaos a situácia podobná pomnichovskej situácii. Táto návšteva zanechala v nás jednoznačný dojem, že sa prezident vzdal sebadôvery a že sa podvolí komunistickým hrozbám. Tento svoj dojem sme tlmočili a i členom národne-socialistickej strany, s ktorými sme sa hneď na to stretli. Udalosti z 25. februára 1948 to plne potvrdili.

Myslím, že ostatné podrobnosti nie sú podstatné.

Zbúda mi ešte niekoľko poznámok. Podľa môjho náhľadu hlavný podiel zodpovednosti na osudoch čs. demokracie po II. svetovej vojne leží nielen na domácich činiteľoch, ale tiež na zahraničných. Z domácich činiteľov treba spomenúť: prokomunistickú politiku vedenia sociálne demokratickej strany, nezáujem českých nekomunistických strán o boj s komunistami na Slovensku, nedostatok predvídavosti vo vedení niektorých strán, nesolidárnosť sociálne-demokratických členov vlády, ministra J. Masaryka a gen.

L. Svobodu s členmi vlády, ktorí demisionovali, zlyhanie prezidenta republiky a celý rad ďalších.

V pomeroch, do akých sme sa dostali v čase, keď sovietska armáda oslobodila temer celé územie republiky, miera a budúcnosť čs. demokracie bola v rozhodujúcom rozsahu od čs. komunistov, ktorí sa z exilu vrátili s takým mocenským náskokom, ktorý sa už nedal normálnymi prostriedkami odstrániť. Preto boj o čs. demokraciu bol v podstate strateným bojom.

Pád čs. demokracie však mohol byť o niečo čestnejší, keby miet práve spomenutých nedostatkov a závad.

Konečný úsudok o tom však vynesie až spravodlivá história.

Želajúc Vám, pán vyslanec mnoho šťastia a pracovných úspechov, pozdravujem Váš srdečne a zostávam s výrazom úprimnej úcty

oddaný

Dr. Lettrich

Pán
vysl. Jaromír Smutný
London

Archív literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice v Martine, fond Jozef Lettrich, kart. č. 8.

4.

1961, 17. júna 1961, Rio de Janeiro – list Miroslava Rašína Jozefovi Lettrichovi

Dr. Miroslav Rašín,²⁷ exilový pracovník v Južnej Amerike, informuje Dr. Lettricha o situácii nielen medzi emigrantami, ale hodnotí aj celkovú politickú situáciu v Južnej Amerike.

Dr. Miroslav Rašín
Rio de Janeiro
Rua Redentor-200-A

Rio de Janeiro, 17. června 1961

²⁷ Dr. Miroslav Rašín (17.3.1904 Praha – december 1964 Rio de Janeiro.) Právnik a diplomat. Mladší syn Aloisa Rašína. Po právnických štúdiách pôsobil ako advokát v Uherskom Hradišti. V roku 1945 vstúpil do služieb ministerstva zahraničných vecí, bol členom čs. delegácie na parížskej mierovej konferencii. V rokoch 1947–1948 československý vyslanec v Uruguayi, kde po februárovom prevrate 1948 zostal v exile. Stal sa členom Rady slobodného Československa, dopisovateľom viacerých exilových časopisov. Autor esejistických kníh: „Svoboda si žádá odvahu“ (New York, 1952), a „Uhlem na oblohu“ (New York, 1961).

Velevážený pane doktore,

dostal jsem od pana velvyslance Heidricha²⁸ zprávu (z 20.3. t.r.) o Vašem zákroku v komitétu ACEN,²⁹ ohledně mého námětu na intenzivní propagandu ve španělštině a portugalské v Jižní Americe. S politováním jsem se dočetl, že jsme s tím mnoho úspěchu neměli pro nedostatek finančních prostředků.

Já jsem však tvrdohlavý a nerad se vzdávám myšlenky, kterou považuji za věcně správnou a prospěšnou. V tom jsme zajedno se zdejšími reprezentantem, plk. Eduardem Resseltem za Rumuny, který je současně našim sekretářem. I on se snaží pohnout ACEN v New Yorku k nějaké akci zde, byť by to i jen financování některých překladů případ od případu bylo, jakož i jejich vydání.

Jsem přesvědčen, že vývoj od března nám dal za pravdu jak v USA, tak zde dole, zejména v Brazílii:

1) Kennedy si uvědomil hlavně po vídeňské schůzce, že na celé jižní polokouli proti Západu bojuje armáda školených a profesionálních propagandistů a podvratníků – a Západ nemá proti nim nic jiného než HMOTU a peníze!

2) Jižní Amerika je úplně nepřipravena ideologicky na kubánský impakt.³⁰ Tak např. brazilský prezident chce pomoci vlněné tváře k železné oponě a ke Kubě obráceně, získat klid od podvratníků doma. Je to tak nebezpečné, že to – zaplať Bůh – vyburcovalo celou velkou skupinu federálních poslanců všech stran bez výjimky, kteří se sdružili v nadstranickou Asociaci na obranu Demokracie, jakožto protiváhu proti tzv. Parlamentní Frontě Nacionalistické (sic!), která soustřeďuje všechny elementy prokomunistické a castrovské.

3) Latentní rudo-castrovská revoluce existuje už v tzv. brazilském Nordeste, což je plochou nejméně jedna třetina Brazílie a zahrnuje Amazonas! Tam jsou již údernicky a partizánsky organizované Ligás Camponasas, které násilím okupují nejen velkostatky (fazendas), nýbrž celé obce, svěmecně si rozdělují násilně okupovanou půdu atd. Jsou v neustálém spojení s Kubou, jak co se týče školení, tak tajné dopravy zbraní. Nedávná stávka univerzitních studentů v Recife (Pernambuco) probudila ostražitost vlády do té míry, že Recife bylo okupováno vojensky včetně parašutistů z Ria a včetně 3 válečných lodí v přístavu poslaných z Ria a z Bahie! ^x

²⁸ Amoš Heidrich (21.9.1889 Josefov, okr. Náchod – 12.2.1968 Washington). Československý diplomat, původním povoláním právník. V mezivojnovém období zastával různé diplomatické funkce, 1938–1939 stálý delegát ČSR při Společnosti národů a mezinárodního úřadu práce v Ženevě. 1945–1948 generální tajemník ministerstva zahraničních věcí v Praze. Na jeseň 1948 emigroval do USA, kde spolupracoval so Štátním departementem, působil v československých exilových organizacích a byl aj publicisticky činný. Autor spisu International Political Causes of the Czechoslovak Tragedies 1938 and 1948 (Washington 1962).

²⁹ ACEN, Assembly of Captive European Nations (Zhromaždenie európskych podmanených národov), založená v roku 1954, existovala až do konca studenej vojny. USA prestali ACEN finančne podporovať v roku 1971. Od tej doby je činnosť už len marginálna. Išlo o kvázi parlament sovietizovaných krajín východo-strednej Európy, ktorý sa skladal zo 160 politikov, diplomatov, spisovateľov atď., ktorí bojovali za ľudské práva za železnou oponou a za vyhnanie delegátov svojich krajín z OSN, pretože nereprezentovali vôľu národa, ale vôľu ZSSR. – (Za informáciu ďakujem Mgr. Pavlovi Palečkovi.)

³⁰ Nástup Castrovho režimu na Kube v roku 1959 a postupná infiltračia marxistickej ideológie do Južnej Ameriky.

X – vid' výstrižek. (poznámka M. Rašína) [Nedochoval sa v archívnom fonde. Pozn. V.Č.]

4) Stevenson³¹ a Kennedy rozhodli, že bez predĺenia a hneď sa pošle pomoc (potravinu) do Nordeste a že táto oblasť bude mať prioritu č. 1 v celom pláne Kennedyho Aliancie Pokroku.

5) President³² si umínal naväzať diplomatické styky s Albániou, Bulharskom, Rumunskom a Maďarskom, prípadne i so SSSR. Je proti tomu silná opozícia veľkého tisku, ale je celkom nerozhodná, pasívna, dá sa presvedčiť tak i tak.

To všeto znamená, že je zde (pri psychologickom nepripravení na všetky tieto impakty) žienu po argumentácii. Typický prípad toho je následok komentára, ktorý uverejnil zdejší neváženější kolumnista Corcao v najväčšom brazílskom listě „Estado de Sao Paulo“ o dvoch publikáciách ACEN „New colonialism“ a „Comment fut accomplie la conquete des pays... etc“. Recenze bola pojatá priamo ako objektivitný čin (Ressel článok poslal do N.Y.), ako lekcia a poučenie atď. Poněvadž v článku napsal plnou adresu zdejšího ACEN, t.j. Resselovu, je tento nyní bombardován žádostmi o materiál ze všech kruhů: cizojazyčný materiál už došel, portugalského není, žienu trvá. – A v mnoha případech, když se lidé dověděli, že materiál je francouzský a anglický se zklamáním to komentovali.

Nyní alespoň sami ochotnický (při nedostatku času) překládáme každý svoji partii dokumentu; „Comment fut etc.“ do portugalštiny a hodláme to buď multigrafovat nebo vytisknout. Ale za co?

Dále chceme totěž udělat s Jana Kozáka studií o „Použití parlamentu v revoluci“, zatím mám za vlastní peníze objednáno dvacet výtisků ve španělštině („El asalto al parlamento“) a zatím těm nejvýznamnějším poslancům a žurnalistům to dát k dispozici ve španělštině. Objednal jsem překlad do portugalštiny výtahu z této knížky, jak byl uveřejněn v německém tisku, a zatím to chceme rozhodit jak slib další propagace.

Mám hotový portugalický překlad Karla Čapka „Proč nejsem komunistou“ a Halasovy umělecko-politické závěti,³³ vesměs důležité dokumenty zas spíše pro infiltrované studentsko, spisovatele a intelektuály vůbec, důležité proto, poněvadž se čs. velvyslanectví zde stále ohání překlady z Čapka a z čs. poesie. Nekomunistické – známé triky. A věřte mně: latinskoamerický student, mimo katolické učení a výchovu nemá argumentu proti komunistickému agitátoru. A co když není věřící katolík, jak se stále více a více počet jich menší? (Uruguay, Argentina – a, last but not least – i Brazílie, kde je „en vogue“ jakýsi spiritistický náboženský synkretismus mezi spiritismem, katolictvím a afrobrazílským fetišismem – to vše zase prolezlé komunistickými ŠKOLENÝMI štváči.)

Vážený pane doktore: takový článek Corcaoův dokazuje, že zde nejsme nadarmo, i když jsem tu zadarmo. Dokazuje, že je tu půda pro intenzivnější práci. Dokazuje, že pár těch dolarů zde použitých by mohlo být typickým případem pro každou školu publicity v řešení úkolu: „Jak deseti dolary znemožnit propagandu, která stála statisíce?“

³¹ Adlai Stevenson (1900–1965), americký politik a advokát, příslušník Demokratické strany. Kandidát na úřad prezidenta (1952, 1956) v letech 1960–1965 stálý zástupce USA v OSN.

³² Juscelino Kubitschek de Oliveira, (1902–1976) brazilský politik, lékař, českého původu. V letech 1956–1961 prezidentem. Presadil okrem iného výstavbu nového hl. mesta Brasília.

³³ Halasova umělecko-politická závěť – zhnutí Halasových názorů z doby krátce před jeho smrtí. Původcem bol jeho přítel Jindřich Chaloupecký. Bola vysielaná v Rádiu Slobodná Európa a tiež neskôr uverejnená v jednom z prvých čísel Tigrídovho „Svědectví“. (Za informáciu ďakujem Dr. Milanovi Drápalovi.)

Proto Vás snažně prosím a celou naši delegaci ve všech orgánech ACEN: až Rossel nebo předseda Kallay požádají o úhradu nějaké konkrétní akce, podporujte to, ponese to ovoce a bude to účinné. Mimo to jsem přesvědčen, že vykážete-li se těm, kteří ACENu peníze dávají, úspěchem na tak ohroženém místě, jako je právě teď Brazílie a Jižní Amerika – že Vám zvýší přisun fondů!

Posílám tento dopis přes pana velvyslance Heidricha, poněvadž si nejsem tak zcela jist Vaší novou adresou (pardon, právě jsem ji našel – dopis jde tedy přímo na Vás se dvěma průklepy pro případ, že byste jimi chtěl informovat další pány).

Děkuji Vám předem za pozornost při čtení tohoto dopisu a za pomoc naší věci zde, o kterou Vás prosím.

Jsem Váš oddaný

Dr. Rašín

Archiv literatury a umenia Slovenskej národnej knižnice v Martine, fond Jozef Lettrich, kart. č. 20.

5.

1961, 19. augusta Washington – odpoveď Jozefa Lettricha Miroslavovi Rašínovi.

1660 Lanier Place, N.W.
Washington 9, D.C.

19. augusta 1961.

Veľavážený pán doktor,

veľmi Vás prosím o láskavé prepáčenie, že na Váš ct. list zo 17. júna t.r. až teraz odpovedám. Príčina nevadí v nezáujme o vec, ale v okolnostiach. Hneď po obdržaní listu podnikol som zákroky v ACEN. Žiaľbohu bezvýsledne. Hneď na to sa rysovala možnosť priaznivého riešenia v súvislosti s plánovanými poradami medzi predstaviteľmi Free Europe Committee a národných exilových organizácií, ktoré však boli komplikované dovolenkami niektorých amerických činiteľov. Medzičasom bol na dovolenke i predseda ACEN a tak len teraz mohol zopakovať intervenciu u predsedu ACEN V. Sidzikauskasa.³⁴

³⁴ Vaclovas Sidzikauskas (1893–1973), litovský diplomat, predseda Výboru za oslobodenie Litvy. Začiatkom tridsiatych rokov 20. storočia bol litovským vyslancom v Londýne a v Berlíne. Viedol litovskú delegáciu pri Spoločnosti národov a bol jej zástupcom u Medzinárodného súdneho dvora. Počas vojny väznený a po

Pri druhej návšteve u predsedu ACEN sme dôkladne prebrali otázku protikomunistických publikácií v portugalčine a otázku hmotných príspevkov ACEN na ňu. M.r. Sidzikauskas mi oznámil, že posledný vývoj v medzinárodnom svete a najmä stupňované prenikanie komunizmu do juhoamerických štátov mal za následok zvýšený záujem Američanov o protiakcie a i ACEN nachádza priaznivejšiu ozvenu v FEC. Za takýchto okolností ACEN je ochotný poskytnúť finančné prostriedky na vydanie protikomunistického materiálu v portugalskom jazyku. Treba však oznámiť ACENU (1) druh, rozsah a krátky obsah publikácií, (2) pripojiť približný rozpočet a (3) dať súhlas, aby sa vydaný materiál mohol rozšíriť nielen v Brazílii, ale i v Portugalsku.

Myslím, že Vám bude možné vyhovieť týmto podmienkam. Bol by som Vám povďačný za lásk. správu, keď vec predložíte ACENU, aby som mohol za ňou ísť.

Okrem toho, požiadal som i p. veľvyslanca Heidricha, aby v mojej neprítomnosti počas krátkej dovolenky upozornil na vec i tunajšieho dôverníka prezidenta FEC, s ktorým sme v spojení. Údajne jeho reakcia bola priaznivá.

Za týchto okolností dúfam, že sa podarí dostať potrebné prostriedky na vydanie cenného materiálu, ktorý ste uviedli vo Vašom liste.

S výrazom úprimnej úcty oddaný Vám

Dr. Jozef Lettrich

Archív literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice v Martine, fond Jozef Lettrich, kart. č. 20.

6.

1968, 15. mája, Washington. – List Jozefa Lettricha bratovi Júliusovi Lettrichovi o návšteve spisovateľa Václava Havla vo Washingtone.

Dr. Jozef Lettrich sa v máji 1968 stretol s českým spisovateľom a publicistom Václavom Havlom počas jeho návštevy v USA. List o návšteve V. Havla napísal svojmu bratovi Júliusovi.

Dňa 15. mája 1968

Drahý Julík,³⁵

vraciam sa k nášmu poslednému telefonickému rozhovoru o postoji k návrhu na návštevu a návrat domov, ktorý ste pretriasali včera aj s Irenkou.³⁶

oslobodení z nacistického koncentračného tábora spojil sa s hnutím litovského odbojového hnutia. Do USA prišiel v roku 1950, aby pokračoval vo svojich aktivitách za oslobodenie Litvy. V dobe svojho úmrtia bol podpredsedom ACENU.

³⁵ Július Lettrich (24.4.1915 Diviaky – 28.6.1972 Chicago).

Iste si čítal, že asi pred 2–3 týždňami prišiel do Spojených štátov na návštevu mladý český spisovateľ Václav Havel,³⁷ známy jednak svojím ostrým vystúpením na minuloročnom zjazde Zväzu čs. spisovateľov v Prahe, jednak smelými článkami uverejňovanými v bývalých Literárnych novinách a teraz v Literárnych listoch.

Z nich najväčšiu pozornosť vyvolal článok o založení opozičnej strany a o vyriešení otázky exilu,³⁸ lebo vraj demokratický režim nemôže mať na svojom konte položku politického exilu. Formálnym účelom návštevy bola premiéra jeho hry v jednom newyorskom divadle.³⁹ I tento úspech svedčí, že ide o pozoruhodný talent, keď jeho hru dávajú v New Yorku.

Bolo celkom neobvyklé jeho vystupovanie. V New Yorku nadviazal kontakty s exulantami,⁴⁰ mal prednášku v Spoločnosti pre vedy a umenie a to isté i vo Washingtone. Jeden náš spoločný (jeho i môj) priateľ ma naraz zavolať a oznámil mi, že Havel by sa chcel so mnou stretnúť na dôverný rozhovor. Súhlasil som, lebo ma zaujímali jeho názory na situáciu doma. A tak sme sa stretli na vyše dvojhodinový rozhovor, ktorý bol zaujímavý.

Havel je mladý – 32ročný človek. Drobný, vyzerá ako študent. Pochádza z kedysi veľmi bohatej rodiny. Režim mu znemožnil riadne štúdium. Doplnil si ho, ako vedel.

V našom rozhovore najprv bola reč o tzv. demokratizácii v ČSR. Zhodli sme sa v názore, že terajší stav je iba prechodnej povahy a že nevedno, či bude nasledovať zlepšenie alebo zhoršenie. Okrem toho sme oba konštatovali, že mocenský monopol KSČ visí ako Damoklov meč nad budúcnosťou. Havel dodal, že preto propaguje návrh na vytvorenie dvojstranickeho systému – KSČ a opozičnej strany. Pokiaľ ide o opozíciu, v českých krajinách by to mala byť úplne nová demokratická strana, lebo terajšie dve strany – národne-socialistická a ľudová – sú ťažko kompromitované 20 ročným prisluhovaním KSČ a nemajú ani ohlas, ani dôveru vo verejnosti. Ohľadom Slovenska zaujímal stanovisko, že DS bola hneď rozpustená, a preto nezaťažená kolaboráciou. Tú by vraj bolo treba oživotvoriť. A v tejto súvislosti mi hneď nadhodil, či by som bol ochotný pomýšľať na návštevu, poľažne na návrat domov. Moja reakcia bola takáto: o demokracii nemôže byť reči, pokavať bude moc v rukách len KSČ. Opozícia je nevyhnutným predpokladom demokracie. Opozíciu nemôže nahradiť ani Národný front, ani vnútrostra-

³⁶ Irena Lettrichová, sestra (viď pozn. č. 2).

³⁷ Václav Havel, spisovateľ, disident, v rokoch 1989–2003 československý a český prezident.

³⁸ Na téma opozície. In: Literární Listy, roč. 1, č. 6, (4.4.1968), s. 4.

³⁹ Jeho hra Vyrozmění mala premiéru v experimentálnom divadle Joseph Papp's Shakespeare Festival, získala mu nadšené recenzie a prvú z mnohých cien, ktoré za svoje písanie dostal. Viz SIMMONS, M.: Nesmělý prezident: Životopis Václava Havla. Praha, Volvox Globator 1993, s. 93.

⁴⁰ „V roce 1968 jsem totiž dost cestoval a hodně jsme navštěvoval exulanty, fenomén exilu mne velmi zajímal. Dokonce jsem chystal o exilu knížku. Vyhledal jsem tehdy asi třicet významných osobností poučorového exilu od Zenkla, Lettricha, Slávika, Majera a dalších politiků přes Peroutku, Ducháčka a Tigrida až po Voskovce (u toho jsem ostatně v New Yorku několik týdnů bydlel) a všem jsem položil tutéž otázku: za jakých okolností a podmínek by byli ochotni vrátit se do Československa, tehdy to neznělo zdaleka tak absurdně, jak to zní dnes. Většina z nich mi odpověděla úvahou, které jsem pak kombinoval se svými vlastními dojmy, postřehy, zážitky a reflexemi na téma exilu. Mělo to vycházet v Literárních novinách na poslední stránce, kde vycházely na pokračování různé reportáže a úvahy, už k tomu nedošlo. Mou knihu předběhla sovětská okupace.“ HAVEL, V.: Dálkový výslech: Rozhovor s Karlem Hvižďalou. Rozmluvy, reedice 1989, s. 25.

nicka opozícia v lone KSČ, ako to hája dubčekovci. K opozícii by museli dať súhlas komunisti, poťažne vyjsť s myšlienkou opozičnej strany, a v to neverím, lebo v slobodných voľbách bola by KSČ rozbitá na prach. Ani pre svoju návštevu, ani pre svoj návrat domov nevidím ani najmenšie predpoklady. Preto vec považujem za rýdzo akademickú. Nato Havel, či by som bol ochotný zodpovedať Literárnim listom otázky, za akých okolností by som bol ochotný prísť na návštevu do ČSR a vrátiť sa do ČSR, že moju odpoveď uverejnia. Odpovedal som, že keď takú žiadosť dostanem, že im napíšem svojou mienku.

V ďalšom rozhovore sme uvažovali o postavení Dubčekovho režimu z hľadiska vnútorného a vonkajšieho tlaku a nebezpečenstva. Tu Havel vyjadril mienku, že Dubčekovi hrozí väčšie nebezpečenstvo z výbuchu nespokojnosti ľudu doma ako z vojenskej alebo inej intervencie SSSR. Poznamenal, že domov je radikálnejší ako exil a nemá toľko škripúl a obáv z Moskvy, ako má slobodný svet. Sám som ho upozornil, aby nepodceňoval úlohu SSSR vo vnútropolitickom vývoji ČSR. Ktorá je politicky, hospodársky a vojensky tak spätá so SSSR, že je na sovietskej milosti a nemilosti.

Potom sme hovorili o česko-slovenskom pomere. Havel sa plne stotožňuje s nami a oduševňuje za symetrické, teda federatívne usporiadanie vnútroštátnej organizácie republiky. Na moju otázku, či to príjmu Česi ako návrh, odpovedal kladne, čo ma prekvapilo. Myslím si, že i tu, práve tak ako i v predošlých veciach, podceňoval skutočný stav.

V ďalšom sme si vymenili názory na exil a jeho existenciu a budúcnosť. Havel sa vyjadril, že jemu bolo jasné, že pre nás nebolo iného východiska ako odísť za hranice, kde sme robili to, čo oni robia teraz doma. Rovnako si vraj myslí, že po usporiadaní vnútorných pomerov mala by sa riešiť i táto otázka, a to tým skôr, že odišla von politická garnitúra a domov zostal bez vedenia, poťažne terajšia nekomunistická časť národa nemá skúsených ľudí. To ho viedlo k myšlienke mojej návštevy a prípadného návratu. Moja odpoveď bola, že sme od toho veľmi, veľmi ďaleko.

Nakoniec sme sa zmienili o 20. výročí komunistického puču. Zhodli sme sa, že postoj režimu k nemu je jednou z kardinálnych podmienok návratu k normálnym pomeroch. Komunisti musia uznať, že to bol politický zločin, počiatok 20-ročnej vlády neúspechov, teroru a bankrotu. Doteraz o tom nechcú hovoriť a oslavovali ho i teraz ako svoje víťazstvo. Čaká ich teda, že budú musieť zahryznúť i do tohoto kyslého jablka.

S týmto sme sa rozišli. Čakal som, že mi Havel po návrate domov pošle list so žiadosťou o odpoveď na spomínané otázky. Bol som veľmi prekvapený, keď som dostal správu v pondelok, aby som odpoveď dal hneď, lebo Havel sa vracia 16. t.m. a moju odpoveď si chce vziať sebou. Nezostávalo mi iné ako sadnúť k stroju a napísať odpoveď. Pripojujem Ti ju.⁴¹ Poradil som sa o nej i s našimi v New Yorku a informoval som o tom i Američanov. Neverím, aby z toho oblaku pršalo. Keď áno, bol by to zázrak, a v zázraky neverím.

O tomto sa môžeš zmieniť, ale výhradne len pred spoľahlivými ľuďmi, aby sme neohrozili bezpečnosť Havlovu. Američania sú toho názoru, že Havel sice postupoval na vlastnú päsť, ale že môže mať kontakty na ľudí z režimu. Môj názor je, že ide o osobnú iniciatívu, bez vedomia a súhlasu komunistov.

⁴¹ Zatiaľ nezvestná, ale nevylučujem, že sa môže v archívnom fonde objaviť.

Srdečne Ťa oba pozdravujeme a tešíme sa na skorý rozhovor.

Ako vždy Tvoji I+J.⁴²

Archív literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice v Martine, fond Jozef Lettrich, kart. č. 25.

7.

1968, 3. decembra, Washington. – List Jozefa Lettricha Ladislavovi Karlovi Feierabendovi⁴³ o československom rozhodnutí neprijat' pozvanie na konferenciu o Marshallovom pláne do Paríža

1660 Lanier Place, N.W.,
Washington, D.C. 2009

Dňa 3. decembra 1968.

Vážený pán minister,

v debate počas mojej návštevy u Vás 29. m.m. došlo medzi mnou a Vami ku kontroverzii o odvolaní čs. účasti na Marshallovom pláne. Ja som tvrdil, že prezident Dr. Beneš dal súhlas k odvolaniu čs. účasti, kdežto Vy ste to rozhodne poprel s odôvodnením, že prezident bol tak chorý, že to nemohol urobiť. Uznesenie čs. vlády o zmene pôvodného uznesenia a odvolaní účasti ste nazvali zbabelým a vyzvali ste ma, aby som napísal, čo som tvrdil. Vaše stanovisko podoprela i mpi. Feierabendová poznámkou na moju adresu „Vy jste tam také nebyl“, čím naznačila, že moje tvrdenie preto nemôže byť vierohodné.

⁴² Irena a Jožko.

⁴³ L. K. Feierabend (1891 Kostelec nad Orlicí – 1969 Villach v Rakúsku), český národohospodár a politik. Minister v pomnichovských vládach, od marca 1939 do januára 1940 v protektorátnej vláde, v rokoch 1940–1945 v čs. exilovej vláde v Londýne. Agrárny politik. V rokoch 1946–1948 sa politicky exponoval v národne-socialistickej strane. Po februárovom prevrate odišiel do exilu. Podieľal sa na práci československého exilu. V 60. rokoch vydal v USA osem zväzkov svojich spomienok zachycujúcich desaťrošie 1938–1948. V troch zväzkoch opätovne vyšli pod súhrnným názvom „Politické vzpomínky, I–III“ vo vydavateľstve Atlantis v Brne (v roku 1996).

Svoj negatívny postoj k odmietnutiu čs. účasti na parížskej konferencii o Marshallovom pláne podrobne na základe dobových materiálov vysvetľuje v treťom zväzku svojich spomienok „Politické vzpomínky, III.“ Atlantis, Brno 1996 v kapitole „Odmitnutí Marshallova plánu. Národní fronta se vzdává Kremli, s. 349–357.

K problematike prijatia účasti na parížskej konferencii o Marshallovom pláne sú v knihe tri svedectvá v prílohe od Václava Majera, (z februára 1968), Arnošta Heidricha (z júla 1967) a parížskeho veľvyslanca Jindřicha Noska (z decembra 1949). Prvé vydanie knihy vyšlo v roku 1968. Lettrichovo svedectvo vyžiadané Feierabendom nebolo uvedené v brnenskom vydaní knihy. Pravdepodobne ho editori nepoznali.

Vyhovujúc Vašej výzve, dávam Vám na písme, čo som povedal u Vás. Robím, to aj z toho dôvodu, aby som urobil zadosť historickej pravde a zastal sa vtedajších štyroch členov čs. vlády za Demokratickú stranu, poľahke vedenia Demokratickej strany, ktoré prerokovalo postup týchto štyroch členov vlády v otázke účasti na Marshallovom pláne a ho schválilo.

Prv, ako pristúpim k meritu veci, oznamujem Vám, že som v rokoch 1945–1948 bol ako predseda Demokratickej strany pravidelne a podrobne informovaný spomínanými už štyrmi členmi vlády o tom, čo sa dialo v čs. vláde. Okrem toho ako predseda Slovenskej národnej rady dostával som zápisnice o poradách čs. vlády. Tieto poradné dokumenty mali plnú dokazovaciu moc o rokovaníach a uzneseniach vlády. Nemusel som teda byť na poradách vlády a bol som z prvej ruky a hneď informovaný o tom, čo sa tam robilo.

Čo sa týka prezidentovej choroby, bol som informovaný nielen členmi vlády za Demokratickú stranu, ale i osobne predsedom vlády K. Gottwaldom a kancelárom J. Smutným, ktorý prišiel za mnou do Vysokých Tatier, že prezident utrpel začiatkom júla 1947 slabší záchvat mozgovej mŕtvice, ktorá mu sice na dlhší čas podstatne znížila pracovnú spôsobilosť, ale ho úplne nevyradila z práce, lebo prezident i počas tejto choroby vykonával funkciu hlavy štátu. Presvedčil som sa o tom z vlastnej skúsenosti, keď som v Bratislave vítal prezidenta, prehlíadal s ním čestnú rotu vojska a mal s ním kratší rozhovor. Prezident v tom čase cestoval do Topolčianok na zotavenie.

A teraz k veci samej.

Na 12. júla 1947 bola zvolaná medzinárodná konferencia do Paríža o Marshallovom pláne. I Československo dostalo pozvanie. Prv, ako čs. vláda zaujala k pozvaniu stanovisko, poradila sa s prezidentom Dr. Benešom. Bolo to ešte pred jeho ochorením. Prezident vyslovil súhlas s účasťou na konferencii. Dňa 24. júna 1947 sa vláda predbežne zaoberala účasťou na konferencii a dňa 4. júla 1947 rozhodla pozvanie „zásadne prijať“. Predsedníctvo vlády malo 7. júla 1947 určiť delegáciu a dať jej inštrukcie. Pre účasť na parížskej konferencii rozhodli tri okolnosti. (1.) Kritická hospodárska situácia republiky a vysoko pasívna zahranično-obchodná bilancia. (2) Rozhovor ministra zahraničia J. Masaryka so sovietskym chargé d'affaires Bodrovom dňa 6. júla 1947 o príčinách Molotovovho odchodu z parížskej schôdze predstaviteľov veľmocí dňa 2. júla 1947. Okolo tohto rozhovoru vznikol vážny spor, Masaryk referoval vláde, že Bodrov nemal námietok proti čs. účasti v Paríži, kdežto Moskva to neskoršie kategoricky poprela. (3) Stanovisko poľskej vlády, že sa i ona účastní parížskej konferencie.

V tom istom čase odišla od Moskvy čs. vládna delegácia – predseda vlády K. Gottwald, minister zahraničia J. Masaryk a minister spravodlivosti Dr. P. Drtina – sprevádzaná generálnym tajomníkom Ministerstva zahraničia A. Heidrichom, ku ktorej sa pripojil i čs. veľvyslanec v Moskve Dr. Horák, aby prerokovala uzavretie československo-francúzskej spojeneckej zmluvy a niektoré hospodárske otázky.

Stalin najprv prijal samého Gottwalda a potom celú čs. delegáciu v prítomnosti Molotova a Bodrova. Predmetom rokovania bola čs. účasť na parížskej konferencii, ktorú Stalin charakterizoval ako „čin namierený proti ZSSR“. Gottwald a Masaryk a Drtina oznámili stanovisko Moskvy do Prahy a žiadali, aby vláda hneď odvolala svoju účasť na parížskej konferencii a oznámila to oficiálne Moskve do 11. júla 1947.

Dr. V. Clementis, podpredseda vlády V. Široký a ďalší členovia vlády hneď žiadali o prijatie prezidentom republiky Dr. Benešom. Prezident prijal vládnych činiteľov, ktorí ho informovali o depeši čs. delegácie v Moskve a prejednali s ním ďalší postup. Prezident splnomocnil vládnych činiteľov, aby vo vláde oznámili, že treba čs. účasť na parížskej konferencii odvolať.

Čs. vláda sa zišla na mimoriadnej a tajnej schôdzi dňa 10. júla 1947 a po dlhom rokovaní, kde sa mienky podstatne rozchádzali, bolo rozhodnuté (a to jednomyselne) zmeniť uznesenie o účasti a parížskej konferencie sa nezúčastniť. Na schôdzi vlády neboli prítomní traja členovia, ktorí boli v tom čase v Moskve, minister priemyslu B. Laušman a minister výživy V. Majer.

Prezident republiky i členovia vlády, ktorí sa odvolávali na stanovisko prezidenta, boli jednomyselní v názore, že si ČSR nemôže dovoliť rozchod s SSSR pre účasť na parížskej konferencii. Nekomunistickí členovia a vlády, najmä zástupcovia Demokratickej strany, predvídali, že bojové hlasovanie o účasť by bolo vyvolalo rozkol a veľmi vážnu vládnu a politickú krízu, ktorú by komunisti spolu so sociálne-demokratickými súputníkmi boli využili k nastoleniu komunistickej diktatúry. O postoji Sovietskeho zväzu v takej situácii nemal nikto pochybnosti. Inými slovami, protisovietsky odpor nekomunistov bol by urýchlil februárový puč z roku 1948 o plných osem mesiacov.

Toto sú fakty, ktoré nemôže nikto z nás zmeniť a ktoré sú známe už i širokej verejnosti, lebo boli zverejnené i s mnohými podrobnosťami, Z nich jasne plynie, že prezident Dr. Beneš bol dokonale informovaný o všetkom, čo predchádzalo i nasledovalo rozhodnutiu čs. vlády o účasti na parížskej konferencii, a že v podstatnej miere prispel tak k prijatiu pozvania do Paríža, ako i k jeho odvolaniu, opačné tvrdenie postráda opory nielen v skutočných udalostiach, ale i v dokumentoch o nich.

Pokiaľ ide o zbabelosť a odvahu pri politickom rozhodovaní v kritických situáciách, vec nie je tak jednoduchá, ako sa zdá na prvý pohľad. Pri voľbe medzi odvahou a zbabelosťou rozhoduje, či vopred prijímame riziko z následkov porážky. Iste každému imponuje odvaha českých protestantských pánov pri defenestrácii Ferdinandových miestodržiteľov, ale už s menším nadšením sa prijímajú následky bielohorskej katastrofy. Žiaľbohu, v čs. dejinách boli sme stavaní pred tragické dilema: bielohorská odvaha, alebo mníchovská, protektorátna, júlová (1947), februárová (1948) a augustová (1968) kapitulácia, či „zbabelosť“? Vždy budú obrancovia a odporcovia jednej i druhej alternatívy. Treba bojovať, keď sú predpoklady pre boj, ale nehazardovať!

Úctivo Váš

Dr. Lettrich

Dr. Ladislav Feierabend
Newark Street, N.W.,
Washington, D.C. 20016

Archív literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice v Martine, fond Jozef Lettrich, kart. č. 7.

The Personal Archive of Jozef Lettrich, Donated to the Slovak National Library

Vojtech Čelko

This article examines seven volumes of correspondence between J. Lettrich (chairman of the Democratic Party of Slovakia prior to 1948) and Czechoslovak political exiles during the period 1948-1968. These volumes have been expanded to include materials previously included in the "Česko-slovenská historická ročenka".

ČESKO-SLOVENSKÁ
HISTORICKÁ
ROČENKA, 2004

DISKUSE O ČESKO-SLOVENSKÉM VZTAHU V RADĚ SVOBODNÉHO ČESKOSLOVENSKA POČÁTKEM PADESÁTÝCH LET

Vladimír Goněc

Rada svobodného Československa se vytvořila roku jako výsledek svízelných porad exilových činitelů konaných ve Washingtonu 9.–25. února 1949.¹ Hlavní konflikt v tom, jak koncipovat Radu, se odvíjel mezi stanoviskem stranickým a stanoviskem osobnostním. Jako dominantní se ukázal přístup, aby Rada pracovala především jako reprezentace politických stran. Takovou profilaci prosazovali především sociální demokraté, agráři a slovenští demokraté, z velké části i národní socialisté.

Spory se točily rovněž kolem otázky paritního zastoupení slovenských představitelů v orgánech Rady, dále skupina kolem Š. Osuského,² J. Lettricha³ a F. Hodži⁴ žádala uznání zásady, aby při rozhodování o důležitých otázkách bylo třeba souhlasu většiny jak Čechů, tak Slováků. Skupina dokonce opustila zasedání, nakonec se podařilo ji přesvědčit k návratu.

Rada byla oficiálně vyhlášena 25. února 1949, se sídlem ve Washingtonu, jako představitelka československého demokratického exilu. Jednání o profilu a složení Rady však ještě pokračovala počátkem března v New Yorku. Hlavním cílem Rady bylo odstranění komunistického režimu v Československu a obnova demokratických pořádků v celistvém československém státě. Jednoznačně mimo rámec aktivit Rady zůstali jednak

¹ Informace o počátcích poúnorového exilu byly čerpány jednak z Archivu Centra pro československá exilová studia Univerzity Palackého, fond Rada svobodného Československa (ve stavu pořádání), jednak z Archivu ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, fond H. Ripka, zvláště jeho části 4.11. Rada svobodného Československa (kartony č. 37–40; inventář fondu vydán: PALEČEK, P.: Ministr Hubert Ripka a jeho osobní archiv. Inventář osobního fondu. Dokumenty, Brno 2000). Z literatury k počátkům exilu viz zejména: JIRÁSEK, Z. – TRAPL, M.: Exilová politika v letech 1948–1956, Olomouc 1996; ČELOVSKÝ, B.: Politici bez moci. Prvá léta exilové Rady svobodného Československa, Šenov u Ostravy 2000.

² Osuský, Štefan (1889–1973), od 1906 žil USA, od 1916 činný v československém zahraničním odboji v západní Evropě, 1918–1940 vyslanec v Británii, poté ve Francii, 1940–1942 ministr exilové vlády v Londýně. 1945 odešel do USA, profesor Colgate University (Hamilton, N. Y.), od 1948 hlavní koordinátor aktivit čs. exilu v USA (před vznikem RSČ). Člen RSČ.

³ Lettrich, Jozef (1905–1969), 1930 JUDr., 1931–1944 advokát, od 1939 jeden z vedoucích činitelů občanského odboje, 1943 člen ilegální SNR, 1944 člen povstalecké SNR; poč. ledna 1945 odsouzen Zvláštním senátem Nejv. soudu Sloven. štátu v nepřítomnosti k trestu smrti. 1945–1948 předseda Demokratické strany, předseda SNR, 1948 emigroval, místopředseda RSČ, v 60. letech člen Stálé konference slovenských demokratických exulantů. V závěru 60. let předseda Assembly of Captive European Nations. V exilu výrazně činný publicisticky.

⁴ Hodža, Fedor (1912–1968), 1936 JUDr. na UK, 1939 emigroval do Paříže, 1940 do Británie, ve službách čs. londýnské exilové vlády, 1944 člen delegace čs. vlády na Podkarpatské Rusi. 1945–1948 generální tajemník Demokratické strany, 1946–1948 poslanec NS a SNR, 1948 emigroval, člen RSČ, činitel Středoevropské unie federalistů. V novém výboru RSČ od 1953 pověřenec pro záležitosti federalismu. Činitel Assembly of Captive European Nations. (Syn Milana Hodži.)

poměrně četní exiloví činitelé nedemokratické orientace (tedy převážně exulanti z roku 1945); zároveň však zůstali mimo relativně nečetní čeští a slovenští separatisté, takoví, kteří sice usilovali o nastolení demokracie, avšak nesouhlasili s existencí Československa.

K onomu hlavnímu cíli byl sice přijat příslušný program, na druhé straně však představy o cestě k cíli, včetně konkrétní organizační podoby Rady v zájmu naplňování cíle, se rozcházely. V momentech, kdy část exilových činitelů vlastně zaměřovala cíl za prostředek, docházelo k vážným krizím v Radě.

Jednou z konkrétních rovin se staly spory a konflikty, jak má Rada vystupovat – zda jako plnohodnotný, legitimní exilový představitel v podobě exilové vlády (resp. vlády a parlamentu), která se jednou jako taková vrátí domů,⁵ anebo jako koordinační orgán československé demokratické exilové politiky, jehož úkolem je intenzivně napomáhat domácímu protikomunistickému odporu, s tím, že sám lid doma si po pádu komunismu zvolí svůj další osud i svou legitimní reprezentaci.

Část exilových politiků se výrazně orientovala na onu první verzi; a nesporně někteří z nich podlehlí představě, že jsou pouze komunisty dočasně zbaveni své funkce a že po pádu komunismu se právě do ní vrátí. A tak velmi mnoho času a energie bylo vyplýváno na dohadování, jaký organizační a právní výraz má dostat kontinuita legitimacy předúnorové politické reprezentace s legitimitou Rady. A konkrétně, zda a jak má být do složení Rady promítnut výsledek voleb z roku 1946, spolu s konkrétními nároky na personální složení; samozřejmě okamžitě vyvstala komplikace, že nikoli všechny strany směly v roce 1946 vůbec fungovat, natož pak kandidovat, že tudíž je třeba reflektovat i výsledky voleb z roku 1935.

Proto již první velká krize Rady v prvním pololetí 1951 se rozvinula právě kolem tohoto tématu a hrozilo, že se v něm Rada zcela utopí, zejména že vlastní cíl a smysl Rady takto bude znevážěn či ohrožen či zcela pochován. Diskuse se zvrhla v pověstné partajnické handrkování.⁶ Již v této fázi krystalizovalo v rámci Rady jádro, které zdůrazňovalo prioritou hlavních cílů Rady, před nimiž jmenovitě musí ustoupit stranickopolitické zájmy a pašalíky. Ke členům tohoto jádra se přiklonil sám předseda Rady Petr Zenkl,⁷ dále do něho patřili zejména Hubert Ripka,⁸ Štefan Kočvara,⁹ Adolf Klimek,¹⁰ Vojta

⁵ Pavel Tigrid ještě s odstupem deseti let vzpomínal a vytýkal, že lekteří politikové si asi představovali, že po vzoru prvního a druhého odboje bude funkce v Radě ne-li zárukou, tak alespoň předpokladem podílu na politické moci v budoucím osvobozeném Československu. (Srv.: Svědectví, II, 1958–1959, č. 4, s. 355.)

⁶ Mimochodem, jedním z důsledků onoho partajnictví bylo, že v Radě v jejím prvním složení nebyly zastoupeny ani Svaz československého demokratického studentstva (jako jinak nesporně největší exilová organizace), ani takové sdružení jako Československá obec legionářská.

⁷ Zenkl, Petr (1884–1975), původně středoškolský profesor filosofie a češtiny, 1907 PhDr., národněsocialistický politik, od 1918 pracovník ministerstva sociálních věcí, 1937–1939, 1945–1946 primátor Prahy, 1938 ministr, 1939–1945 politický vězeň, 1946–1948 náměstek předsedy vlády, od podzimu 1947 hlava nekomunistického bloku. Od 1948 v emigraci, předseda exilové Československé strany národně sociální, od 1949 předseda RSC.

⁸ Ripka, Hubert (1895–1958), původním školením historik a archivář, 1919 PhDr., 1946 docent KU. 1919–1925 pracovník Památníku národního odboje, 1925–1938 novinář – zahraničněpolitický redaktor Národního osvobození, následně Lidových novin, zároveň diplomatická pověření ad hoc. 1938 emigrace, 1939–1940 člen Československého národního výboru v Paříži, 1940–1941 státní tajemník, 1941–1945 ministr exilové vlády v Londýně, 1945–1948 ministr zahraničního obchodu. 1948 emigrace do Francie, zde před vznikem RSC hlavní koordinátor československých exilových aktivit v západní Evropě. 1949–1955 v USA

Beneš,¹¹ Adolf Procházka,¹² Juraj Slávik,¹³ Ladislav Feierabend,¹⁴ Rudolf Fraštacký,¹⁵ Ján Papánek,¹⁶ Jan Sergej Ingr.¹⁷ Časem se k této orientaci přiklonil i Jozef Lettrich.

Rozkol Rady byl překonán počátkem roku 1952; došlo k rozšíření základny, stejně jako k reprezentativnějšímu složení jejího vedení. Přestože na první pohled jakoby v nové struktuře Rady byly především rovnoměrněji a úplněji zastoupeny právě politické strany, včetně nejen agrárníků, nýbrž tentokrát i národních demokratů a živnostníků, přestože nový článek, Zastupitelstvo Rady, byl složen ze sedmi desítek bývalých poslanců (zvolených před válkou i v roce 1946), z bývalých ministrů a dvou desítek bývalých

(profesor New York University), od 1955 v Londýně. Člen výboru RSC pověřený zahraničními záležitostmi. V exilu velmi intenzivně činný publicisticky. Člen Executive of European Movement.

⁹ Kočvara, Štefan (1896–1973), v letech 1924–1942 advokát, veřejný notář, za války účastník občanského odboje, 1945–1948 jeden z hlavních představitelů Demokratické strany, 1945 poverenik vnútra, 1947–1948 náměstek předsedy vlády, 1945–1948 poslanec NS, 1948 emigroval. Činný v československých exilových organizacích, zároveň analytik komunistického práva pro Kongres USA.

¹⁰ Klimek, Adolf (1895–1990), absolvent práv. fak. UK, organizační pracovník ve školství, od 1929 přednosta oddělení min. školství, od 1939 v odboji, 1940–1945 politický vězeň, 1945–1948 gen. tajemník strany lidové, 1946–1948 poslanec NS, 1948 emigrace, spoluzakladatel a člen vedení RSC, v novém výboru RSC od 1953 pověřenec pro školství, významný exilový publicista.

¹¹ Beneš, Vojta (1878–1951), 1913–1914 působil na českých školách v USA, od 1915 agitátor ve prospěch čs. zahraničního odboje mezi krajinou v USA, 1919 návrat do ČSR, pracoval jako pedagogický teoretik a organizátor, 1939 emigroval, působil v USA a Kanadě, 1946–1948 poslanec NS za sociální demokracii, 1948 znovu v exilu, publicisticky činný, propagátor evropské integrace. (Starší bratr E. Beneše.)

¹² Procházka, Adolf (1900–1970), 1924 JUDr., advokát, 1929 doc. MU, 1934 mř. prof. MU, 1945 řád. prof. MU, 1940–1945 předseda Právní rady při exilové vládě v Londýně, 1945–1948 ministr zdravotnictví, 1948 odešel do exilu, převážně v USA. Ufdující předseda Rady zahraniční reprezentace ČSL, člen RSC, v novém výboru RSC od 1953 pověřenec pro právní věci. Od 1950 viceprezident Commission for Central East Europe of European Movement, od 1953 předseda Křesťanskodemokratické unie střední Evropy.

¹³ Slávik, Juraj (1890–1969), po vzniku ČSR čelný představitel agrární strany na Slovensku, 1918–1920, 1929–1935 poslanec NS, 1929–1932 ministr čs. vlády, 1935–1939 vyslanec v Polsku, 1939–1940 člen Čs. národního výboru v Paříži, 1940–1945 ministr exilové vlády v Londýně, 1946–1948 čs. velvyslanec v USA, od 1948 zůstal v exilu, 1949 spoluzakladatel RSC, od 1949 místostarosta Ústředí čs. sokolstva v zahraničí, intenzivně publicisticky činný, od 1951 redaktor oficiálního měsíčníku RSC Hlas Československa. V novém výboru RSC od 1953 pověřenec pro informace.

¹⁴ Feierabend, Ladislav Karel (1891–1969), absolvent práv. fak. UK, činný v agrárněobchodních organizacích, 1938–1939 ministr pomnichovské vlády, 1939–1940 ministr protektorátní vlády, současně činný v odboji, poč. 1940 emigroval, 1940–1945 člen exilové vlády v Londýně, 1945–1948 soukromý podnikatel, zároveň 1947–1948 ve vedení Kooperativy, 1948 emigrace do Británie, od 1950 v USA, analytický pracovník Mid-European Studies Center, posléze ekonomický redaktor Hlasu Ameriky. Člen RSC, posléze člen výboru RSC.

¹⁵ Fraštacký, Rudolf (1912–1988), původně průmyslový manager, za války v občanském odboji, 1944 emigrace do Londýna, 1945–1948 poslanec NS za Demokrat. stranu, poverenik výživy a zásobovania, 1946–1947 místopředseda Sboru poverenikov, 1948 emigrace, působil v bankovníctví, člen RSC, posléze po obnově r. 1974 její předseda.

¹⁶ Papánek, Ján (1896–1991), za 1. svět. války v čs. legiích v Itálii, od 1922 v čs. diplomatických službách, blízký spolupracovník E. Beneše, 1939–1945 vedoucí čs. informační kanceláře v USA, 1946–1948 čs. delegát v OSN, 1948–1966 prezident Amerického fondu pro uprchlíky, 1949 spoluzakladatel RSC, v novém výboru RSC od 1953 pověřenec pro resort financí.

¹⁷ Ingr, Jan Sergej (1894–1956), za první světové války čs. legionář v Rusku a Itálii, za druhého odboje činitel Obrany národa, 1939 emigroval do Francie, 1940 člen Československého národního výboru v Paříži, 1940–1944 ministr obrany exilové vlády v Londýně, od září 1944 hlavní velitel čs. vojsk, na nátlak komunistů kočovnou vládou zbaven pravomocí a posléze zcela vypuzen z armády, 1947–1948 velvyslanec v Nizozemí, v březnu 1948 přesídlil do Londýna, později do Paříže. Člen RSC, koordinátor čs. exilové tajné služby.

diplomatů, přece jen namísto původní formální reprezentativnosti si praxe vynucovala respektovat individuální osobní přínos k naplňování programových úkolů a cílů Rady, tedy osobnostní princip. (Přesto partajničení Radu nadále zatěžovalo.)¹⁸

* * *

Otázka vztahu Čechů a Slováků nepatřila mezi klíčové z hlediska základních cílů Rady. Na druhé straně to však byla otázka, kterou se snažili zneužívat výše naznačení představitelé nedemokratického exilu a separatisté, zároveň otázka, pro niž vznikly spory už na výše zmíněných zakladatelských jednáních v únoru 1949. Ponechat celou otázku česko-slovenského vztahu bokem hrozilo narušením vztahů exilu se starými generacemi krajanů, stejně tak vztahů exilu k hostitelským zemím; mohla toho zneužít i komunistická propaganda.

V Radě však byli zastoupeni nositelé různorodých názorů na uspořádání Československa a na řešení poměru Čechů a Slováků. Na jedné straně i mezi slovenskými činiteli byli zastánci plně unitárního zřízení, například Ján Papánek měl pověst, že je v této věci „ještě benešovštější než Beneš“, podobné postoje zastával třeba Juraj Slávik; u slovenských politických stran se výrazně tato orientace projevovala u části sociálních demokratů a části demokratů. Na druhé straně se projevovali nositelé názorů směřujících k dualistickému zřízení (opět lze poukázat již na konflikt při zakladatelských jednáních); tento postoj naznačoval po jistou dobu i třeba Jozef Lettrich, brzy ho však opustil a sám kritizoval. Mezi těmito krajními koncepty se projevovala například představa celistvého, avšak výrazně decentralizovaného státu; zastával ji například Štefan Kočvara, Mikuláš Franek,¹⁹ Martin Kvetko,²⁰ Ján Beharka.²¹ Činitelé demokratické strany kolem Fedora Hodži a Rudolfa Fraštackého zastávali myšlenku slovenské autonomie v někdejší pojetí Milana Hodži. A mezi oběma posledně jmenovanými koncepty stáli vedoucí činitelé slovenské demokratické katolické reprezentace Jozef Dieška,²² Pavol Blaho²³ a Tibor

¹⁸ Přes veškeré spory (pokračovaly a znovu se zvláště prohloubily v šedesátých letech) nutno zdůraznit, že tak jak se Rada svobodného Československa dokázala ustavit jako první ze všech zastřešujících exilových organizací ze zemí středovýchodní Evropy, tak i rozpory v samotné Radě a v československém exilu vůbec byly ve srovnání s exily z ostatních zemí středovýchodní Evropy ty nejmenší.

¹⁹ Franek, Mikuláš (1903–1968), právník, bankovní manager, politik Demokratické strany, 1945–1948 poslanec NS, 1946–1948 ministr pro sjednocení zákonů, 1948 emigroval, člen RSC, předseda její finanční komise. Profesor ekonomie na St. Anselm's College v Manchesteru, později na univerzitách v USA.

²⁰ Kvetko, Martin (1912–1995), původně povoláním veterinární lékař, za války účastník občan. odboje, člen povstalecké SNR, 1945–1948 jeden z ved. činitelů Demokrat. strany, 1945–1948 poslanec NS, 1945–1947 povereník pro zemědělství, 1947–1948 povereník pro výživu, 1948 emigroval, člen RSC od 1949. 1990 se vrátil do Bratislavy, čestný předseda obnovené Demokrat. strany.

²¹ Beharka, Ján (nar. 1911), JUDr., původně bankovní manager, za války příslušník občanského odboje, za SNP člen SNR, 1945–1946 poslanec Národního shromáždění za Demokrat. stranu, 1946 spoluzakládal Stranu slobody, 1948 emigroval do USA, pracovník newyorské pobočky Radia Svobodná Evropa (pseud. Peter Račkovský). Člen RSC od 1949. V 60. letech člen Stálé konference sloven. demokratických exulantů. 1990 se vrátil, žije v Bratislavě.

²² Dieška, Jozef (1912–1995), filosof, 1944 habil., 1946 mř. profesor Komenského univerzity, zároveň člen vedení Strany slobody, po r. 1948 v USA, předseda exilové Strany slobody, člen RSC, v novém výboru RSC od 1953 pověřenec pro kulturu. Profesor University of Georgetown, od 1954 University of Dayton (Ohio).

²³ Blaho, Pavol (1903–1987), člen povstalecké SNR, 1945–1946 poslanec NS, povereník pošt, 1946 jeden ze zakladatelů Strany slobody, 1948 emigroval. Člen výboru RSC od 1949.

Šabo.²⁴ Navíc s vývojem názorů jednotlivců – jak již bylo naznačeno pro J. Lettricha – docházelo k proměnám, někdy výrazným.

Každopádně činitelé slovenského demokratického exilu stáli na pozici společného státu Čechů a Slováků; přesto zformulovat společný program v dané otázce bylo ošemetnou záležitostí. Do hry však vstupovaly ještě další souvislosti.

Na jedné straně zůstávala vůle držet se principu neprejudikovat řešení vztahu Čechů a Slováků pro dobu po osvobození. V tom se mimo jiné promítala i špatná zkušenost z moskevských jednání z počátku jara 1945 a bezprostředně následujícího košického vládního programu; v dalším vývoji se s tímto modelem různorodě zlovolně manipulovalo. Na jedné straně byl vyhlášen za nedotknutelný, na druhé straně – nakolik byl právně doslova rozplizlý – byl podle aktuálních potřeb (zejména komunistů) různým způsobem v reálném chodu moci převrácen (a to nejen v rámci pověstných tří pražských dohod) a rozporuplně aplikován. Nakonec se stal nejen nepřijemným precedencem, nýbrž velmi závažnou, až blokační překážkou pro chod příslušných orgánů Ústavodárného národního shromáždění při vlastní přípravě textu ústavy.²⁵

A tak se v jednáních Rady svobodného Československa i v publicistické činnosti členů Rady neustále vrací otázka vztahu Čechů a Slováků v jednoznačném rozměru; tedy po pádu komunismu legitimně zvolený ústavodárný parlament nesmí být nejen zbaven svých svrchovaných pravomocí v této záležitosti, ale ani z nich být nepřímým vyřazen či v nich omezen. Současně se argumentovalo obecnou nevolí a citlivostí obyvatelstva nad zkušeností, že prejudikované principy a programy (a jmenovitě košický) byly po konci války jak zneužity komunisty, tak vlastně vnuceny cizí mocí zvenčí. Rada má tedy úzkostlivě dbát, aby nepřekračovala rámec svého úkolu, totiž napomáhat pádu komunistické moci v Československu.

Byl zde rovněž jistý precedens v podobě konceptu H. Ripky z listopadu 1944,²⁶ formulovaného na základě zkušenosti s politickou linií Slovenského národního povstání, jmenovitě jeho občanských složek. Mezi klíčové tehdejší Ripkovy požadavky náleželo ctít národní přesvědčení každého, tedy národní přesvědčení jak slovenské a české, tak národní citění československé, rovněž tak důsledně uznávat rovnoprávnost národů českého a slovenského, zároveň nepřehlížet zcela specifickou problematiku Podkarpatské Rusi. K tomu Ripka akcentoval odmítání dualismu a vyzvedal potřebu takových prvků, které budou poskytovat reálné garance rovnoprávnosti, nikoli poskytovat záminky k rozmišlkám a hnát oba národy k rozdělení.

²⁴ Šabo (pův. Sabó), Tibor (1914–...), 1938 JUDr. na Komenského univerzitě, 1946–1948 poslanec NS, 1948 emigroval, představitel exilové Strany slobody, člen RSC od 1949, místopředseda Oblastního výboru RSC v Paříži.

²⁵ Jak ústavní výbor tak jeho subkomise pro vlastní přípravu nové ústavy měly výslovně zakázáno „řešit otázku vztahu Čechů a Slováků“, komunistická strana si vymínila „řešení otázky“ ve vedení Národní fronty. Tím však bylo znemožněno formulování řady konkrétních paragrafů či celých hlav návrhu ústavy, počínaje pravomocemi prezidenta, přes například profilaci parlamentu, až třeba po vymezení samosprávy. (Sbor expertů při ústavním výboru tento příkaz nerespektoval, přidaly se k němu posléze i subkomise ústavního výboru a výbor sám. Následovaly tvrdé protitahy komunistů, zapadající již do bezprostředních příprav únorového převratu. – Viz též níže, odkaz v pozn. č. 27.)

²⁶ RIPKA, H.: Jednota Čechů a Slováků [ed. PREČAN, V.: Delegace Slovenské národní rady v Londýně (říjen–listopad 1944): Nové dokumenty], in: Česko-slovenská historická ročenka 1999, Brno 1999, s. 285–291.

V těchto souvislostech se znovu a znovu umocňovala reflexe konkrétní zkušenosti s komunistickou manipulací s tímto tématem v období 1945–1948. Navíc zde stála zkušenost ze spolupráce českých a slovenských nekomunistických právních expertů během roku 1947 při přípravě nekomunistické verze ústavy;²⁷ z jejich jádra přímo ve vedení RSC stál Vratislav Bušek,²⁸ z blízkých spolupracovníků expertního jádra pak Adolf Procházka,²⁹ stejně tak je třeba jmenovat nekomunistické členy subkomise ústavního výboru Ústavodárného národního shromáždění, úzce propojené s oněmi ústavními experty, zejména V. Bernarda,³⁰ A. Rozehnal,³¹ Š. Kočvara,³² S. Belluše,³³ T. Šabo.³⁴ V těchto kruzích byl během roku 1947 připravován i model dalekosáhlé decentralizace a federalizace Československa s důsledně a plně garantovanými právy jednotlivých republik jako ústavněprávní základ pro řešení vztahu Čechů a Slováků.³⁵ Bylo tudíž možno na připravené materiály ústrojně navázat.

Téma česko-slovenského vztahu se pokusil otevřít na jednání výboru Rady svobodného Československa už 8. května 1949 Jozef Lettrich. Poukazoval na kontinuuující rozvracečskou roli komunistů v česko-slovenském vztahu a právě v této souvislosti považoval dosavadní postoje Rady za zanedbávání. Proto doporučil Radě přijmout politické zásady v podobě tezí: 1. ČSR vznikla ze svobodné vůle národů českého, slovenského a podkarpatoruského jako jejich společný, nedělitelný, svobodný a demokratický stát. Takové Československo je politickým cílem úsilí RSC v zahraničí. 2. Všechny tři národy jsou si etnicky, politicky i právně úplně rovnoprávné. 3. To znamená, že každý z těchto národů musí mít stejnou účast na správě ČSR a svou vlastní správu věcí národních. 4. Konkrétní formulace a uskutečnění těchto zásad se ponechává svobodné dohodě představitelů těchto tří národů po osvobození od komunistické diktatury.

²⁷ K aktivitám právních expertů zejména v roce 1947 viz: GONĚC, V.: Experti při ústavním výboru Národního shromáždění (1946–1948). Postavení Slovenska, decentralizace, samospráva. In: Od diktatury k diktatuře. Slovensko v letech 1945–1954 (ed. M. Barnovský), Bratislava 1995, s. 29–40.

²⁸ Bušek, Vratislav (1897–1978), 1921 habil. na práv. fak. UK, 1924 mimoř. prof., 1929–1939 řád. prof. Komenského univerzity, za okupace v domácím odboji, 1942–1945 politický vězeň, 1945–1948 prof. UK, 1945–1948 člen vedení nár. socialistické strany, 1948 emigrace do Paříže, od 1950 v USA. Člen RSC od 1949. Od 1954 prezident Liberal Democratic Union of Central East Europe.

²⁹ Charakteristika výše, pozn. č. 12.

³⁰ Bernard, Vilém (1912–1992), 1938 JUDr. na KU, 1939 emigrace, 1945–1948 poslanec NS za sociální demokracii, 1948 znovu v emigraci, nezávislý novinář, od 1956 zaměstnanec BBC, od 1973 předseda exilové sociální demokracie, zároveň po celou dobu exilu v čele unie exilových sociálnědemokratických stran ze zemí středovýchodní Evropy. Člen RSC od 1949.

³¹ Rozehnal, Alois (1906–1982), 1946–1948 poslanec NS, v exilu zprvu působil v oblastní organizaci exilové lidové strany v Západním Německu, prostředník k mezinárodním křesťanskodemokratickým organizacím. Do RSC přibírá 1950, od 1954 člen jejího vedení. Analytik Mid-European Studies Center pro ústavní právo zemí sov. bloku.

³² Charakteristika výše, pozn. č. 9.

³³ Belluš, Samuel (1916–1998), 1946–1948 poslanec NS za Demokratickou stranu, 1948 emigroval, člen RSC od 1949.

³⁴ Charakteristika výše, pozn. č. 24.

³⁵ Právě v těchto kruzích se poprvé již v létě 1947 jednoznačně profiloval jednotný protikomunistický blok jako společný občanský blok Čechů a Slováků. Zároveň ve sboru expertů a v ústavním výboru NS se slovenští komunisté poprvé jednoznačně prozradili jako pevná součást komunistické „fronty“, která jde za svými cíli i za cenu naprostého popření slovenských zájmů. V ústavním výboru se nejčastěji objektem nevybíravých útoků jednotného bloku českých a slovenských komunistů stávali S. Belluš a Š. Kočvara.

Proti tomuto námětu vystoupil poměrně razantně Jozef Dieška s vyjádřením, že celá věc je ze strany J. Lettricha za daných poměrů přeháněním. Záležitost byla odehrána do ztracena a znovu byl zdůrazněn princip, že hlavním cílem RSC je obnova nezávislosti Československé republiky a demokratických svobod v ní; tudíž co tento rámec překračuje, nemá Rada projednávat.³⁶ Skutečně totiž bylo možno namítat, že struktura Lettrichova návrhu by v případě přijetí přinášela prejudikaci. Řešení přijaté po osvobození by se mělo pohybovat pouze v hranicích daných Lettrichovou formulací a celá formulace je navíc právně neurčitá; to opět evokovalo nepříjemné vzpomínky na košický vládní program a jemu podobné dokumenty. Velmi nešťastná je konkrétně formulace „...se ponechává svobodné dohodě představitelů...“ jakožto právně přespříliš pružná. J. Lettrichovi těžko přisoudit jiný než skutečně otevřený přístup a vůli řešit akutní problém. Na druhé straně však již naznačené jiné souvislosti a příčiny vedly osiatní představitel slovenského demokratického exilu ke stažení otázky z programu dne, tedy především se úzkostlivě držet principu „nedělat to znovu tak chybně, jak tomu bylo při pokusu o nový start na sklonku války“.

Vlastní skutečná diskuse k československému vztahu byla vyprovokována sporem Š. Kočvary s redakcí oficiálního tiskového orgánu RSC. Š. Kočvara přednesl v Radu Svobodná Evropa 11. září 1950 vášnivou obžalobu komunistického zneužívání „slovenské otázky“.³⁷ Když chtěl text zveřejnit v tištěné podobě, nedocenil nutnost stylistické a obsahové rozdílnosti, zejména respektování důsledků principu „littera scripta manet“.³⁸ Do věci se vložili mj. J. Lettrich a H. Ripka, výsledkem bylo přijetí speciálního programového dokumentu RSC „Stanovisko Rady svobodného Československa k otázce československé“ ze 4. ledna 1951.³⁹ Mj. až zarážející je v tomto dokumentu nejen opakované, ale neustále zdůrazňované odmítání českého a slovenského separatismu (a to právě v tomto výslovném pořadí – český a slovenský);⁴⁰ celkově se formulace dokumentu ne-sou především v rovině negativních definic, vymezování se proti něčemu, spolu se zatím úpornou snahou nedopustit se nějaké prejudikace (což je v závěru formulováno přímo jako závazek Rady). Brzy poté však další rozvíjení tématu přehlušila krize v RSC, která naplno propukla koncem ledna.

Po překonání rozkolu a ustavení nových orgánů Rady na sklonku jara 1952 byl přijat v červenci 1952 i nový program Rady. Opět se projevila až úzkostná snaha neprejudikovat vývoj Československa po osvobození; proto je hned v několika souvislostech v programu vyzvedán úkol „soustředit se na boj proti komunismu a za svobodu republiky“. Program přímo zdůrazňuje, že si Rada neosobuje žádné právo upravovat budoucí poměry, „zejména ... ústavně právního uspořádání poměrů mezi Čechy, Slováky a Podkarpatskými Rusíny, neboť toto uspořádání se může uskutečnit jen svobodnými Čechy, Slováky a Rusíny po politické dohodě ústavní cestou v duchu československé demokracie.“ K tomuto vyhlášení principů je připojena jediná konkretizace, a to pouze

³⁶ Zápis ze schůze výboru RSC, 8. května 1949. Archiv Centra pro československá exilová studia UP (ve stavu pořádku).

³⁷ Srv. níže dokument č. 1.

³⁸ Srv. níže dokumenty č. 2, 3.

³⁹ Srv. níže, dokument č. 4.

⁴⁰ K tomu viz ještě pasáž níže.

v negativním vymezení: „Rozhodně odmítáme každou separatistickou snahu, která by chtěla rozložit tento společný Československý stát.“⁴¹

Volební sjezdy obou hlavních stran v USA v roce 1952 a agitace k prezidentským volbám, jmenovitě vyhlášení cíle osvobození zemí střední a jihovýchodní Evropy, podnítily RSC k nové vlně programotvorné agitace, jak v obecné rovině „co po komunismu“, tak konkrétně v rovině řešení vztahu Čechů a Slováků. Další výrazný podnět přinesla vyhlášení nového prezidenta D. Eisenhowera k otázce středovýchodní Evropy, resp. porobených evropských národů, učiněná bezprostředně po jeho nástupu do funkce a znovu v dubnu 1953. Jako paralelní důrazné podněty samozřejmě působily pokračující komunistická manipulace se „slovenskou otázkou“ a rostoucí aktivity lůďáckého exilu.

A tak již na sklonku září 1952 proběhla ve výkonném výboru RSC debata zatím v dimenzi „slovenský separatismus“. Hlavním zpravodajem byl Pavol Blaho. Pokusil se o analýzu derivátů lůďácké politiky v emigraci, důrazně varoval před jejich momentálními úspěchy dosahovanými díky intenzivní práci a propagandě,⁴² která se obrací nejen dovnitř exilu a domů, nýbrž úspěšně i na Američany a Kanadany slovenského původu a rovněž na celou širokou veřejnost obou zemí. Velkou proluku v Blahově analýze ovšem znamenala absence analýzy separatismu českého.⁴³ J. Lettrich jako místopředseda Rady ve svém komentáři nehodlal akceptovat Blahovy teze jakožto příliš horkokrevně formulované; žádal střízlivější analýzu. Současně ovšem ze svého hlediska upozornil na velmi dobré postavení separatistů v propagandě, zejména rozhlasové, včetně vysílání BBC, francouzského a italského rozhlasu a poukázal, že slovenskému separatismu značně nahrává i působení českých separatistů, počínaje prchalovci. Fenomén českého a slovenského separatismu se na počátku padesátých let uplatňoval i institucionálními nástroji. Zároveň je příznačné, u jakých režimů nacházeli jeho činitelé hlavní oporu.⁴⁴ Kolem Lva Prchaly⁴⁵ se konstituoval Český národní výbor, přičemž duší jeho radikálnějšího křídla se stal Vladimír Pekelský;⁴⁶ zde se sdružovaly jak bývalé kolaborantské živly, které emigrovaly roku 1945, tak se k němu přidružovali i někteří činitelé poúnorové emigrace.⁴⁷ Jejich separatismus se demonstroval ideou „samostatného českého státu“.⁴⁸ Slovenský

⁴¹ Program Rady svobodného Československa, Washington, červenec 1952. Archiv Centra pro československá exilová studia Univerzity Palackého, fond Rada svobodného Československa (ve stavu pořádaní).

⁴² Konkrétní varování typu „Krajčovič píše do amerických novin více, než my všichni dohromady!“ (Krajčovič, Vojtech, JUDr., za války ředitel Ústavu pre výskum konjunktury při Slovenské národní bance a hospodářský poradce vlády Slovenského štátu, důvěrník F. Ďurčanského. Po válce člen vedení Slovenského oslobodzovacieho výboru, organizace radikální větve lůďáckého exilu, vedené F. Ďurčanským, a hlavní činitel této organizace ve Washingtonu a v USA vůbec.)

⁴³ Resp. ji nikdo paralelně nepřipravil z české části RSC, byť se jinak toto téma neustále zmiňovalo.

⁴⁴ Franco, Perón, atp.

⁴⁵ Prchala, Lev (1892–1963), důstojník čs. legii v Rusku, od 1925 čs. generál, 1938–39 člen autonom. vlády Podkarp. Rusi, v březnu 1939 přešel do Polska, velitel čs. jednotek v Polsku. Po porážce Polska odešel do Británie, zde politicky činný proti čs. exilové vládě, úzce spolupracoval s pilsudčikovskými kruhy polské emigrace. Po válce zůstal v Londýně, v čele Českého národního výboru, v 50. letech spolupráce se sudetoněm. předáky.

⁴⁶ Pekelský, Vladimír, za války člen Vlajky, 1946 emigroval do Rakouska, vytvořil Českou nár. skupinu pro Západní Německo, přiklonil se k L. Prchalovi, pro svůj radikalismus měl však s ním konflikty. Posléze se usadil v Ottawě.

⁴⁷ Například bývalý lidovecký poslanec Bohdan Chudoba (na němž ovšem ulpívaly i stíny typu antisemitických výroků ještě z těsně pomnichovské fáze a další).

⁴⁸ Brzy se však projevil i náměty na propojení českého státu s Německem.

lůďácký exil ustavil dvě hlavní organizace; radikálové v čele s Ferdinandem Ďurčanským⁴⁹ našli hlavní útočiště v Argentině a ustavili Slovenský oslobodzovací výbor. Umírněnější vypadala „Slovenská národní rada v zahraničí“, v níž byli takticky do popředí vysunuti činitelé, na nichž nelpěla tak zřetelně spolupráce s nacistickým režimem, počínaje Karolem Sidorem;⁵⁰ tato složka působila především v USA a Kanadě a získávala jistý vliv v krajanských kruzích, na ně mj. dezorientující vliv mělo připojení se některých bývalých činitelů a poslanců Demokratické strany.⁵¹

Vrátíme-li se k zářijové debatě 1952 ve výkonném výboru RSC, J. Lettrich závěrem zdůraznil potřebu hledat věcné prostředky proti separatistům obojího zrna, počínaje promyšlenou kontrapropagandou. Tentokrát celé téma skutečně rezonovalo. Zpracovávalo se jednak v souvislostech směřujících k profilaci celkového „zahraničně-politického“ programu RSC, jednak ve vlastním vnitřním rozměru a významu tématu. RSC stála již nevyhnutelně před úkolem postavit strukturovaný pozitivní program v otázce vztahu Čechů a Slováků, program, který bude zřetelným a srozumitelným protipólem neolůďáků, českých separatistů i komunistů.

V programotvorné aktivitě se zvlášť výraznou stala výše již v jiné souvislosti naznačená skupina kolem J. Lettricha a H. Ripky, z dalších radno jmenovat především J. Slávika, A. Procházku, Š. Kočvaru, A. Klimka, R. Fraštackého, J. Korbela,⁵² V. Brzoráda.⁵³ Mezi nimi docházelo k intenzivní výměně konceptů, analýz, textů připravovaných statí a dalších rukopisů, ke vzájemnému recenzování, doplňování námětů, atp. Touto cestou mj. vznikl návrh H. Ripky na zahraničněpolitický program Rady svobodného Československa, zahrnující i pasáže o jednotném svobodném Československu.⁵⁴ Zároveň byl sepsován, resp. publikován studie a články v zájmu konkretizace, podrobného zdůvodňování cílů, směřování a programových bodů Rady, ať již byly určeny pro Hlas

⁴⁹ Ďurčanský, Ferdinand (1906–1974), výrazně pronacisticky se exponoval ještě před vyhlášením Sloven. štátu, 1939–1940 ministr vlády Sloven. štátu, 1940–1945 profesor práv. fak. Sloven. univ., nadále ve vedení HSLS, 1945 emigrace do Říma, od 1947 v Argentině, na jaře 1949 ustavil Slovenský oslobodzovací výbor (předtím v čele Slovenského akčního výboru), od 1952 v Německu. Tvrdé spory se Sloven. nár. radou v zahraničí, přetrvávají i po Sidorově smrti, 1960 v čele Slovenskej oslobodzovacej rady jako zastřešujícího orgánu lůďáckého exilu.

⁵⁰ Sidor, Karol (1901–1953), od 1920 funkcionář Slovenské lůďové strany, redaktor (od 1931 šéfredaktor) deníku Slovák, 1938–1939 velitel Hlinkových gard, 1935–1939 poslanec NS, ministr bez portfeuille pomnichovské vlády, 11.3.–14.3.1939 předseda slovenské autonomní vlády, poté krátce ministr vlády Sloven. štátu. Nevyhovoval nacistům, 1939–1945 vyslanec Sloven. štátu ve Vatikánu. Od 1945 v exilu v Itálii, od 1950 v Kanadě. 1948 založil Slovenskou národní radu v zahraničí. Stál v opozici vůči ultraradikálním složkám lůďáckého exilu, sdruženým kolem F. Ďurčanského. (USA mu však odmítaly vstupní vízum, až se zpovědním se dostal alespoň do Kanady.)

⁵¹ Například Emanuel Böhm, načas dokonce místopředseda organizace.

⁵² Korbel (pův. Körbel), Josef (1909–1977), JUDr., od 1934 zaměstnanec ministerstva zahraničních věcí, od 1939 v emigraci, ve službách exilového MZV v Londýně, od 1945 vyslancem v Bělehradě, poté v čs. delegaci při OSN. V únoru 1948 členem Kašmírské komise OSN, od konce 1948 v USA, od 1949 profesor University of Denver. Člen RSC, analytik pro mezinárodní otázky. Publikoval řadu knih k dějinám a politice ve střední Evropě. (Otec M. Albrightové.)

⁵³ Brzorád, Vilém (1911–1995), 1935 JUDr., osobní tajemník H. Ripky, posléze vedoucí sekretariátu ministra zahraničního obchodu, 1948 emigroval, znovu blízký spolupracovník H. Ripky, jeden z hlavních představitelů mladší generace exilu, zvl. v zahraničněpolitických aktivitách. Již v exilu absolvoval ekonomii na Columbia University. Redaktor měsíčníku RSC Czechoslovak Newsletter, později místopředseda RSC.

⁵⁴ Srv. níže dokumenty č. 5 a 9.

Československa, oficiální měsíčník Rady, anebo třeba pro špičkové severoamerické či západoevropské časopisy pro zahraniční politiku, pro právní či sociální teorii, atp.

Specifickou kapitolu v tomto myšlenkovém kvasu představuje Ripkův spis „Co po komunismu“, formulující jednak obecnější teoretickou základnu, jednak konkrétní náměty pro řešení poměru Čechů a Slováků; koordinační úlohu v tomto tématu pak sehrávaly zejména náměty J. Lettricha. Z Ripkova spisu jsou zde reprodukovány malé části z kapitol „Organizace politické oblasti“ a „Nezbytnost jednotného Československa“. První z nich se zaměřila na formulování obecných základů skutečně pluralistické organizace demokratické společnosti; ve druhé z nich je ve zde sledované souvislosti zajímavá především charakteristika nejen slovenského, nýbrž tentokrát i českého separatismu, jejich historických kořenů, psychologického založení i třeba vzájemné podmíněnosti.

Klíčová je ovšem z pohledu zde pojednávaného tématu kapitola Ripkova spisu nazvaná jednoznačně a pro leckteré (české i slovenské) činitele Rady přímo provokativně „Federalistická úprava poměru mezi Čechy a Slovaky“. ⁵⁵ Ripkovy návrhy předpokládají skutečně dalekosáhlou praktickou decentralizaci a především přesunutí výkonu moci na nižší orgány samosprávy. Tím jednoznačně řeší vleklý spor (naposledy oživený ještě v roce 1992), zda namísto jednoho centralismu nastolit „prostě“ dva centralismy vedle sebe, ⁵⁶ anebo přinést skutečně kvalitativně nové řešení. Ona kvalitativní novost zároveň zásadně překračuje i meze požadavků někdejšího slovenského autonomismu meziválečného a také převyšuje objem kompetencí, který slovenským orgánům poskytoval nepodařený model z let 1945–1948.

Z reakcí na Ripkovy návrhy jsou zvláště názorné a příznačné jednak Lettrichův komenář sepsaný skutečně ještě jako recenze na původní Ripkův rukopis příslušné kapitoly; Lettrich se prakticky identifikoval s Ripkovým konceptem. ⁵⁷ Za obzvláštní povšimnutí stojí Lettrichovo zvýraznění principu, který viděl „tiše“ uplatněný v Ripkově textu, totiž nekopírovat cizí státní formy, ani se nedržet abstraktních formulí, nýbrž vytvořit si svůj vlastní československý typ vnitrostátního uspořádání. Stručně, ovšem trefně (zejména v postižení rozdílu mezi Ripkovým a Lettrichovým pojetím federalismu) doplnění představuje komentář V. Brzoráda k Lettrichovu komentáři. ⁵⁸ Na druhé straně na časopisecky publikovanou podobu téže kapitoly až zoufale odmítavě reagoval představitel organizace v Americe již naturalizovaných Slováků pročeskoslovenské orientace, ⁵⁹ totiž Slovenského národního združenia, Andrej Valúšek. ⁶⁰

Ripkovo vyjádření k Valúškovu protestu bylo zasláno oficiálně jménem Rady svobodného Československa, ⁶¹ nakolik jí byl protest adresován. Slovenské národní združenie, resp. A. Valúšek nedocenili všechny dimenze svého protestu. Protest je nikoli útokem na H. Ripku, ba ani v pravém smyslu stížností, přes velmi rozhořčenou stylistiku. V prvé řadě byl vyvolán spíše potřebou obrany před agresivní lůdackou resp. neolůdac-

⁵⁵ Srv. níže, dokument č. 6.

⁵⁶ Ať již budou znamenat dualismus anebo plnou separaci.

⁵⁷ Srv. níže, dokument č. 7.

⁵⁸ Srv. níže, dokument č. 8.

⁵⁹ Srv. níže, dokument, č. 11.

⁶⁰ Valúšek, Andrej J. [Valuchek, Andrew J.] (1911–1997), rodák z Brezové pod Bradlom, toho času již naturalizovaný Kanaďan. Významný krajanský aktivista v zájmu podpory demokratického exilu.

⁶¹ Srv. níže, dokument č. 12.

kou propagandou, přičemž východisko hledalo Slovenské národní združenie ve striktním návratu ke zřízení první Československé republiky. Tudíž co se s tímto zřízením jakkoli rozchází, nahrává lůdacké propagandě a musí se stát předmětem kritiky.

Ripka proti tomu, v zájmu překonání jiných (a skutečně zbytečných) schémat, nahrávajících lůdacké propagandě, jmenovitě vycházel z principu, že národ je přímo dán vůlí být národem; tedy jakékoli další definiční podmínky jsou nejen nadbytečné, ale přímo škodlivé, zároveň je samozřejmě ona vůle být národem historicky proměnlivá. Tento koncept dostával ostatně už v meziválečném období i právně strukturovaný výraz a znovu se vrátil jako právněteoretická opora výše zmíněné činnosti skupiny expertů při ústavním výboru Ústavodárného národního shromáždění. ⁶² K tomu se druží Ripkovo odmítnutí pseudopozitivistických a pseudoobjektivistických definicí národa, které ostatně byly tak snadno zneužitelné a reálně také mnohačetně zneužity. ⁶³ Na pozadí Ripkovy odpovědi stojí i zde nevyřčený princip, ⁶⁴ že svoboda individua nesmí být znásilňována vyžadováním projevů podpory a identifikace se s „národním zájmem“, že individuum nesmí být znásilňováno politikářskou manipulací „národní příslušností“, „národními cíli“, atp. (a to již je konkrétně využitelné i proti lůdacké propagandě).

Na druhé straně zejména při rozvíjení konceptu „národy a národnosti“, ve smyslu dvojích entit, mj. i právně rozdílných, Ripka a s ním řada dalších činitelů demokratického exilu nedocenili onu zálužnost, která se projevila už ve vládní praxi Slovenského štátu a kterou tušili představitelé Slovenského národního združenia jako hrozbu pro praxi slovenské politiky i do budoucna (jak se ostatně projevovала již za „normalizace“ a zejména po roce 1990 v projevech nemalé části – a nejen v neolůdackých kruzích KDH, nýbrž i dalších kruzích – slovenské politiky proti maďarské menšině), dále i v konkrétních pokusech o uplatnění principu reciprocit. A. Valúšek a jeho spolupracovníci dokázali lépe vycítit dalekosáhlý nikoli pouze rozdíl, nýbrž rozporuplnost, ba přímo protikladnost konceptů „Československo jako stát národů“ ⁶⁵ (je už jedno zda „jen“ Čechů a Slováků či zda Čechů, Slováků a Karpatorusinů) a „Československo jako stát svých občanů“, tedy všech občanů, bez výjimky. Naopak k dobru nutno Ripkovi, Lettrichovi a jejich spolupracovníkům připsat důraz na nutnost tolerovat jak názory o odlišnosti Čechů a Slováků, tak názory o jejich jednotě a o československé identitě.

Poslední dva dokumenty souboru zaujmou jednak ostrou prezentací slovenského hlediska proti ideologii slovenské lůdacké emigrace, jednak ovšem slovenskou argumentací proti skutečnému i domnělému trendu česko-slovenského dualismu v samotných řadách demokratického exilu. Příspěvek J. Lettricha ⁶⁶ klade důraz na rozdíl mezi právem na samostatnost jako takovým a způsobem, resp. i smysluplností konkrétní podoby realizace tohoto práva. Tedy ono právo na samostatnost mají Slováci „už dávno“; na druhé straně je podle Lettricha nejvýhodnější realizace tohoto práva ve společném rámci Československa; proti tomu historické zkušenosti opakovaně potvrzují, že zcela samostatný

⁶² V právnícké literatuře jednoznačně tehdy formuloval např. NEUBAUER, Z. (st.): Státověda a teorie politiky, Brno 1947. Jednoznačně k problematice ústavy a postavení Slovenska: NEUBAUER, Z. (st.): Slovensko v nové ústavě, in: Časopis pro právní a státní vědu, XXVIII; NEUBAUER, Z. (st.): Problémy nové československé ústavy, tamtéž, XXIX.

⁶³ Včetně proslulé stalinistické definice národa.

⁶⁴ Známý ovšem již několik desítek let předtím.

⁶⁵ Byl převzat jmenovitě v konceptu normalizační „federace“.

⁶⁶ Srv. níže, dokument č. 13.

stát, odtržen od Československa, znamená ohrožení nejen bezpečnosti tohoto státu, nýbrž bezpečnosti Slováků jako takových, ba přímo ohrožení samotné národní existence Slováků. Pro chápání ohrožení Lettrich upozorňuje na nesmyslnost zužovat eventualitu ohrožení na pouhou možnost či nemožnost přímé agrese; ohrožení může nést i „nepřímé“ podoby, počínaje zmanipulovanými arbitrážemi, atp.

Příspěvek Jána Beharky⁶⁷ je zjevně interním materiálem Rady svobodného Československa; nebyl určen pro zveřejnění, nýbrž pro vnitřní prezentaci názoru a pádně formulovaných argumentů oné části slovenského demokratického exilu, která sledovala cíl osvobození Československa tak zásadovitě, že jakékoli koncepty „navíc“, tedy za časovou mez osvobození považovala za kontraproduktivní, za vměšování se do věcí, které mají být výlučnou kompetencí rozhodování osvobozeného lidu doma, za nebezpečné prejudikování.⁶⁸ Prezentován je zvláště důrazně československý postoj, za celistvost státu. Beharka jakoby uzavírá kruh, započatý Kočvarou,⁶⁹ tématem o úzkých souvislostech mezi ľudáky a slovenskými komunisty, včetně kontinuity mezi ľudáckou a komunistickou politikou.⁷⁰ Kočvara sice není jmenován, Beharkovo hodnocení jde však týmž směrem; jmenovitě dle něj nemá smysl příliš rozlišovat mezi českými a slovenskými komunisty, nakolik všichni komunisté zlovolně manipulovali se „slovenskou otázkou“, a to proti zájmům jak Čechů, tak Slováků. Slovenští komunisté konali proti zájmům Slováků už za Slovenského národního povstání, poté znovu a znovu, vždy šli výhradně za svým mocenským zájmem; proto také vedli v letech 1944–1948 radikální protičeskoslovenskou politiku s jasným cílem získat pro sebe radikálně nacionální slovenské živly. Odtud Beharka ostře odsuzuje jako komunistickou manipulaci jmenovitě košický vládní program, a to jako celek a znovu důrazně v bodech týkajících se přímo Slovenska. Ve své důraznosti při odmítání dualismu v uspořádání Československa jde až k vyjádření obavy, že i J. Lettrich k takovému uspořádání tenduje.⁷¹

Celá argumentace směřuje ke zvýraznění Beharkova přesvědčení, že za normálních okolností politického vývoje po roce 1945, jmenovitě za neexistence nátlaku komunistů a Moskvy, by nebylo žádného česko-slovenského problému. Beharka připouští pravděpodobnost určitých změn proti stavu před rokem 1938; je však přitom nezpochybnitelně přesvědčen, že by se našla „zdravá cesta, po níž se mohla úspěšně nadále rozvíjet československá státnost“. Druhým Beharkou akcentovaným principem je odmítnutí jakékoli „dohody česko-slovenské“ v exilu jako nedemokratické.

Nikoli pouze zajímavostí a už vůbec ne dokladem nějakého schematického smýšlení zůstává „čechoslovakistický“ názor jak části slovenského demokratického exilu,

⁶⁷ Srv. níže, dokument č. 14.

⁶⁸ Odtud i silně tezovitě vyjadřování, včetně vytečkování v textu (je Beharkovým výtvozem!). Celý text byl sepsán nejen v osobním zaujetí, nýbrž patrně přímo ve stavu rozčilení.

⁶⁹ Dokument č. 1.

⁷⁰ Mimochodem v rovině právní politiky tuto problematiku nedávno otevřela na stránkách Česko-slovenské historické ročenky ZAVACKÁ, K.: K tradici nariadovacej právomoci na Slovensku, Česko-slovenská historická ročenka 2002, Brno 2002, s. 216–236.

⁷¹ Beharkův postoj vůči J. Lettrichovi není třeba akcentovat souvislostí jeho odchodu z Demokratické strany a spoluzakladatelské role pro Stranu slobody (v dubnu 1946); stačí mj. znovu poukázat na Beharkovu identifikaci se s postoji Š. Kočvary jako dalšího klíčového činitele Demokratické strany.

tak představitelů slovenských Američanů.⁷² Nejde o žádné schéma, resp. o „vžité přesvědčení“, nýbrž o strukturovaný a argumentovaný názor (navíc přenášený až ke dnešním generacím). Ostatně i v této souvislosti se ukazuje potřeba podrobné analýzy, jak se postupně formovala komunistická⁷³ nálepka „čechoslovakismus“ (či ve vylepšené podobě „buržoazní čechoslovakismus“) jako úspěšně používaný nástroj komunistické manipulace, zejména v normalizačním období.

Diskuse v RSČ o česko-slovenském vztahu a možnostech jeho řešení představuje rovněž zásadní podnět k podniknutí důkladné historickosrovnávací analýzy nekomunistických konceptů decentralizace a federalizace Československa, od meziválečných analýz a podnětů demokratických právníků a zároveň politických konceptů jak z Hodžova tak z Benešova zázemí, přes nekomunistické koncepty druhého odboje, až po zatím nejúspěšnější a nejrozvinutější koncepty federalismu a decentralizace v československém právním a politickém myšlení z let 1945–1948. Na ně bezprostředně navazovaly pokusy o další rozvinutí v exilu po roce 1948; patří sem však i krátký a komunisty dušený pokus o revitalizaci během roku 1968 doma. Pak teprve vynikne, jak schéma komunistické, či lépe neostalinistické federace je jednak právnícky mimořádně chabé, jednak – a to primárně – je nástrojem opět manipulace obyvatelstvem, k zakrytí tvrdého komunistického centralismu (jehož praktické důsledky ostatně dodnes zatěžují i postkomunistickou státnost ČR a SR).

Takováto srovnávací analýza přinese i více světla do sporu o charakter souboru ústavních zákonů o federalizaci Československa z října 1968, totiž zda se jedná o poslední úspěch „pražského jara“, anebo zda jde o první efekt husákovské manipulace a počínající „normalizace“.⁷⁴

A nikoli pouze okrajovou záležitostí se v RSČ stala i rehabilitace Podkarpatské Rusi. Poprvé přijala Rada v lednu 1950 obecnou, zároveň však zřetelnou tezi: „Podkarpatská Rus je a zůstává neoddelitelnou součástí Československé republiky.“⁷⁵ V podobě zřetelněji formulovaných cílů se otázka rehabilitace Podkarpatské Rusi dostává do dokumentů RSČ na přelomu roku 1950/1951; zároveň však dlouho nebylo s kým jednat ze samotných řad Rusinů pro rozhádanost jejich dílčích exilových organizací, tím méně mohli být jejich zástupci začleněni přímo do RSČ. Až 12. července 1951 proběhl v Hamiltonu ustavující sjezd Rady svobodné Podkarpatské Rusi; tato Rada se jednoznačně vyslovila pro návrat Podkarpatské Rusi do Československa po osvobození od komunistů.⁷⁶ Odtud další přejímání této problematiky i do programu aktivit RSČ, jednoznačnou

⁷² Toto je adekvátější výraz než na Slovensku používaný „americkí Slováci“ (a obdobně „američtí Češi“), tedy pojmenování pro občany USA hlásící se ke slovenskému původu aktivně v tomto směru konající. (Samí se toho času nazývali „Amerikáni slovenského původu“.)

⁷³ Sice též ľudácká, především však (už jen objemem a dosahem využívání) jak v počátcích, před válkou, tak znovu zejména po roce 1968 právě komunistická nálepka.

⁷⁴ Tím rovněž lze konkrétně přispět i k rektifikaci, dovršení a dotažení 5. dílu edice dokumentů Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, tak nešťastně započatého zcela scestnou koncepcí prvního svazku tohoto dílu (Federalizácia československého štátu 1968–1970. Vznik česko-slovenskej federácie roku 1968, Praha–Brno 1996), totiž podlehnutím husákovsko-plevzovskému konceptu výkladu československé federace (byť zřejmě ze strany editora toto podlehnutí vůbec nebylo vědomé).

⁷⁵ Zpravodaj RSČ, 1950, leden, s. 3.

⁷⁶ Rusyn [časopis Rady svobodné Podkarpatské Rusi], I, (New York) 1952, č. 1–2.

součástí hlavního programu RSČ se stala počátkem roku 1952 pasáž o „neuznávání odtržení Podkarpatské Rusi, k němuž došlo proti vůli podkarpatsko-rusínského lidu“. Institucionálně a personálně se to projevilo převedením Vasil Fedince⁷⁷ do RSČ,⁷⁸ posléze od října 1953 do nejužšího vedení RSČ. Její nový orgán, pracovní výbor, byl ustaven ve složení 4 Češi, 3 Slováci a 1 Rusín. Důsledně uplatňování principu Podkarpatská Rus jako nedílná součást ČSR a nikoli jako nanejvýš okrajové teritorium státu, který by se jinak prezentoval „jenom“ jako stát Čechů a Slováků, dokládá Fedincovo vyjádření k druhé verzi Ripkova návrhu na zahraničněpolitický program RSČ.⁷⁹ Znovuotevření otázky Podkarpatské Rusi vedlo nakonec i k výslovnému označení smlouvy z léta 1945 o odstoupení Podkarpatské Rusi Sovětskému svazu za vynucenou a nulitní a celkově k formulaci principiálního programového bodu „obnovy Československa v předmnichovských hranicích“.⁸⁰

Tím se i vztah Čechů a Slováků posouval do nové roviny; jednak bylo potlačeno nebezpečí dualismu, jednak se právě tím hledalo navázání na koncepty pročeskoslovenského autonomismu ze druhé poloviny třicátých let, počínaje koncepty M. Hodži. Zároveň takto přišel v obecněprávní rovině impuls k opuštění starých právnědogmatických přístupů k federalismu, totiž jakožto mechanismů vzniklých ještě v 19. století, tudíž pro polovinu 20. století již beznadějně zastaralých, včetně impulsu k odvržení záludného vulgarizovaného bolševického plagiátu německého federalismu ve formě „federace národů“.

Vztah Čechů a Slováků tak mohl být nastolen jako skutečně mnohazměrný, jako nikoli nějaký „sňatek z rozumu“, zejména tedy jako vztah neredukovatelný pouze na rovinu státoprávní, naopak dlouhodobě odvíjený v dalších zásadních rovinách, počínaje rovinou specifické kulturní a duchovní sounáležitosti. V samotné rovině státoprávní se tak otevřel prostor pro hledání nového, originálního modelu, konstruovaného právě pro potřeby Československa; v něm mohl být propojen jak občanský princip (úporně zavrhaný, resp. zapíraný v bolševickém „modelu“ federace), postavený na svobodě individua a poskytující především individuu možnost volby, tak územní princip (značkováný v bolševické „teorii“ federalismu jako „buržoazní federalismus“), tak princip národní, jmenovitě národně kulturní. Multidimenzionální model federace, v němž individuum náleží zároveň k několika různým, vzájemně se nepřekrývajícím organizačním rovinám federalisticky organizované společnosti,⁸¹ znamená i principiální historické překonání pozůstatků vrchnostenského státu (tolik zatěžujících i současnost střední Evropy). Zároveň řeší i zcela konkrétní vleklý problém postavení „Rusínů v Praze“, „Slováků v Ostravě“ i „Čechů v Košicích“.

⁷⁷ Fedinec, Vasil (1890–1982), člen RSČ od září 1952, člen ved. orgánů RSČ jako oficiální zástupce Podkarpatské Rusi.

⁷⁹ Zápis ze schůze výkonného výboru RSČ, 26.–28. září 1952, s. 19. Archiv Centra pro československá exilová studia Univerzity Palackého, fond Rada svobodného Československa (ve stavu pořádku).

Srv. níže, dokument č. 10.

⁸⁰ Což zároveň znamenalo převzetí obecné koncepce (přijaté už londýnským exilovým systémem za války) kontinuity právního zřízení předmnichovské republiky a kvalifikování všech kroků, které tuto kontinuitu a integritu předmnichovské ČSR narušovaly (ať šlo o kroky nacistů, nebo sovětských bolševiků nebo domácích komunistů) za protiprávní a vnučené silou, tudíž nulitní.

Historicky první, velmi staré a organizačně ještě jednoduché uspořádání tohoto typu dává švýcarský model, v němž individuum náleží současně ke třem různým (byť ve všech třech případech na územním principu) obcím – politické, školské, církevní.

⁸² Tento nový model intenzivně rozpracovával z činitelů vedení RSČ H. Ripka, ve velmi úzké spolupráci především s J. Lettrichem a V. Brzorádem. Představuje přitom i v evropské dimenzi důležitou paralelu k dobovým francouzským konceptům (například Alexandra Marca či Guy Hérauda), italským (Altiero Spinelli) i třeba polským (Roman Michalowski), etc. (Z hlediska vnitrostátního uspořádání se obdobným vícevrstevnatým modelem stala posléze transformace Belgie ve federativní stát během sedmdesátých a osmdesátých let 20. století.)

* * *

Při přepisu byly napraveny zjevné překlepy a dokumenty byly dále upraveny pouze podle mezitím nastalých pravopisných změn předložek a předpon s/z (v obou jazycích)⁸³ a podle zrušení rodových rozdílů v plurálu přičestí minulého ve slovenštině. Lexikální a stylistická specifika autorů byla zachována (počínaje častým Ripkovým používáním neslabičných tvarů předložek i tam, kde dnes čeština žádá tvar slabičný, atp.), stejně tak psaní Republika a podobných specifických výrazů.

⁸² K Ripkovým federalistickým koncepcím blíže: GONĚC, V.: Za sjednocenou Evropu. Z myšlenek a programů Huberta Ripky, Brno 2004.

Ponechán pouze původní pravopis oficiálního názvu: Slovenské národné združenie...

DOKUMENTY

1.

1950, 11. září, Washington – článek Š. Kočvary o roli komunistů v československém vztahu

Komunisti a čs. pomer
[Štefan Kočvara]

Keď v prvej svetovej vojne Rakúsko-uhorská ríša bola už blízko svojho vyčerpania a pokúšala sa nadviazať mierové rokovania s predstaviteľmi západných mocností, bolo treba formulovať podmienky mieru. Tieto podmienky boli vyjadrené heslom: právo sebaurčenia národov strednej a východnej Európy. K tejto všeobecnej podmienke museli sme zaujať stanovisko aj my Slováci. Stalo sa tak v T. Sv. Martine dňa 30. októbra 1918. Zišli sa tam predstavitelia Slovákov zo všetkých krajov Slovenska, príslušníci rôznych povolaní a hlavne obojeho vierovyznania, katolíci i evanjelici. Bez námietky čo i len jediného účastníka prijali jednohlasne rezolúciu, ktorá vošla do dejín pod menom Martinská Deklarácia. Táto deklarácia vo svojich prvých dvoch bodoch hovorí toto:

„1. Slovenský národ je čiastka i rečove i kultúrne historicky jednotného československého národa. Na všetkých kultúrnych bojoch, ktoré viedol český národ a ktoré ho urobili známym na celom svete, mala účasť i slovenská vetev.

2. Pre tento československý národ žiadame i my neobmedzené samourčovací právo na základe úplnej neodvislosti. Na základe tejto zásady prejavujeme svoj súhlas s tým novoutvoreným medzinárodným právnym položením, ktoré dňa 18. októbra 1918 formuloval predseda Wilson a ktoré dňa 27. októbra 1918 uznal rakúsko-uhorský minister zahraničia.“

V deklarácii spomenuté samourčovací právo uplatnili a vyčerpali sme tým, že sme spolu s Čechmi utvorili jednotný a nedeliteľný československý štát a dňa 29. februára 1920 dali mu jednohlasne ústavu.

K oceneniu týchto skutočností treba si nám uvedomiť, že podľa nášho anglického priateľa, prof. Setona Watsona, ktorého lepšie poznáte pod menom Scotus Viator, nebolo roku 1918 na Slovensku viac než 1000 aspon stredoškolsky vzdelaných a slovenskej myšlienke oddaných Slovákov. Ani ich nemohlo byť viacej, lebo v bývalom Uhorsku nebolo slovenských škôl, Slováci neboli pripustení do úradov a podnikov a každý slovenský národný prejav bol stíhaný.

Ak porovnáme tento stav so stavom roku 1938, v dobe Mnichova, zistíme ohromný pokrok, ktorý Slovensko dosiahlo počas 20 ročného trvania Československej republiky. Vybudovalo sa školstvo od elementariiek až po univerzitu, postavili sa stovky kilometrov železníc a ciest, vybudovali sa továrne, elektrárne, verejné i súkromné budovy. Slovom kráčali sme rýchlym tempom na ceste duchovného i hmotného vývoja. Slováci uplatňovali sa na najvyšších a najzodpovednejších miestach štátneho a verejného života vôbec. Najvýznačnejšie miesta v zahraničnej službe boli obsadené Slovákmi, ako

n.pr. vyslanectvo v Paríži Osuským, vo Washingtone Hurbanom,⁸⁴ neskôr Slávikom, vo Varšave Slávikom atď. Na čele Najvyššieho súdu stál Slovák, predsedom československej vlády za posledné tri roky pred Mnichovom bol Slovák. Avšak najcenejším plodom čs. štátnosti bola sloboda a demokracia, ktorou bolo Československo spravované. Predpokladom tejto slobody a demokracie bola československá politická jednota, ktorá umožnila spravovanie Republiky na demokratickom základe, na základe princípu väčšiny.

Hodnota tejto slobody a demokracie vynikne, keď ju porovnáme s pomermi, aké dnes panujú v Československu. Sme presvedčení, že nejednému i z pánov komunistov sa cnie dnes za touto demokraciou, za touto slobodou.

Aký postoj zaujímali komunisti k tejto československej politickej jednote?

Najjasnejšie to formuloval terajší minister zemedelstva Ďuriš, ktorý pred bratislavským súdom za Slovenského štátu sa bol na svoju obhajobu vyjadril, že vo veci slovenskej štátnosti medzi programom komunistov a slovenských prívržencov nacizmu je len jeden rozdiel a to ten, že komunisti chcú mať Slovenský štát pod ochranou Moskvy, kdežto slovenskí prívrženci nacizmu chcú ho mať pod ochranou Hitlerovho Berlína. V znamení tohto Ďurišovho programu niesla sa politická činnosť slovenských komunistov od roku 1945 po tzv. oslobodení.

Členka Slovenskej Národnej Rady za Komunistickú stranu Slovenska, pi. Zárembová na zasadnutí Rady dňa 25. júla 1945 vyhlásila: „Bratislava chová sa k nám – rozumej k východným Slovákom – veľmi macošsky. Aby ste sa potom neponosovali, že sme vás o veciach na východe neinformovali. Myslím, že nebude potom žiadny z nás môcť brať zodpovednosť, keď si ten ľud na tom zanedbanom východe bude hľadať vlastnú matku.“

Toto bola priama vyhrážka slovenských komunistov, ktorým Bratislava bola macochou, kdežto Moskva vlastnou matkou. Proti tejto politike zaujal som rozhodné stanovisko v mojej parlamentnej reči dňa 12. decembra 1946 v rozpočtovej debate, v ktorej som konštatoval, že naši východniari v májových voľbách roku 1946 dali náležitú odpoveď pani Zárembovej, keď v 73 % hlasovali proti komunistom. Citoval som zároveň, ako čelní funkcionári Komunistickej strany v okrese Král. Chlmec prevádzali podpisovú akciu proti Republike a za pripojenie k Sovietskemu Zväzu. V ich výzve medzi iným stálo: „My nestrpíme návrat k starej Československej republike, nám nie je potrebná sľavovaná demokraciou presiaknutá Československá republika. My zabráňme, aby sme sa stali súčiastkou Československej republiky.“ Chceli k Moskve.

Tohoto podbarvenia bol i jeden z prejavov býv. predsedu československej vlády Fierlingera, ktorý vysvetľujúc Košický program hovoril, že by si vyprosil, aby Slováci sa pletli do českých vecí. Znamenalo to snahu izolovať Slovensko od západných častí Republiky, aby bolo hotové pripojiť sa k Sovietskemu Zväzu, kedykoľvek by to záujmy tohoto vyžadovaly. Toto bola tiež príčina, prečo slovenskí komunisti odmietli ponuku niektorých činiteľov slovenského snemu svať tento roku 1944 do Banskej Bystrice a na jeho tamjšom zasadnutí vyhlásiť obnovenie Československej republiky.

⁸⁴ Hurban, Vladimír (1889–1949), absolvent VUT v Brně, od 1907 novinár, od 1917 príslušník čs. legii, 1918 vojenský atašé v USA, 1924–1930 vyslanec v Káhiře, 1930–1936 velvyslanec ve Švédsku a Norsku, 1937–1946 velvyslanec v USA, 1946–1947 pracovník ministerstva zahraničních věcí.

V tejto linii sa niesli aj prejavy ostatných činiteľov Komunistickej strany cez tri roky v parlamente, v tlači a na schôdzach, keď oceňovali tzv. výdobytky Slovenského národného povstania. Tito páni nechceli pripustiť, že v Slovenskom národnom povstaní išlo o obnovu predmnichovskej Republiky, o obnovu slobody a demokracie v nej, o obnovu vzťahov k západným demokraciám. Podľa komunistov výdobytky Slovenského národného povstania bolo treba vidieť v čím väčšej izolácii Slovenska od českých zemí, v čím mohutnejšom čínskom múre na slovensko-moravských hraniciach, aby Slovensko, ponechané samo na seba, mohlo byť v príhodnej chvíli ľahkou korisťou svojho východného suseda tak, ako Podkarpatská Rus. Im išlo o to, aby oddelili slovenského roľníka od jeho českého druhu, slovenského živnostníka od jeho kolegu v českých zemiach, slovenského katolíka od jeho súverca za Moravou. Dôvod bol v osvedčenom hesle: rozdeľuj a panuj. Preto nepripustili ani obnovenie bývalých celoštátnych politických strán, ani nedovolili takéto strany založiť.

Ako reagoval na túto politiku ľud na východnom Slovensku, kde nebezpečie z východu sa bezprostredne pociťovalo? Rusíni sa domáhali slovenských škôl, Slováci zdôrazňovali, že ich nárečie má bližšie k češtine, než k spisovnej slovenčine. Činili tak najmä preto, aby zmarili akýkoľvek podklad prípadného nároku Sovietov na Slovensko, poľažne na jeho východnú časť po Poprad. Predpokladali, že čím tesnejšie sa primknú k západným zemiach Republiky, tým bezpečnejšie zachránia sa pred osudom Podkarpatskej Rusi. Toto bola tiež pravá príčina, prečo Slováci nesadli na lep komunistom a prečo nepoužili v májových voľbách r. 1946 t.zv. bielych lístkov. Ustanovenia volebného zákona o bielych lístkov vynútili si komunisti v predpoklade, že použijú ich všetci Hlinkovci, aby prejavili svoj odpor k Československej republike, zoslabili nekomunistické politické strany a tak nepriamo posilnili seba. Slováci prezreli tento figel a ani 1 % voličstva nehlasovalo bielymi lístkami, čím dali na javo svoju oddanosť k ČSR.

Všetky snahy komunistov do februára 1948 niesli sa k tomu, aby rôznymi lákavými heslami, ako n.pr. „rovný s rovným“ odvrátili pozornosť Slovákov od pravého komunistického úmyslu: zaviesť rovnosť prinesením všetkých bez rozdielu na rovnakú žobrácku palicu. Podkladom slobody a nezávislosti človeka sú v prvom rade hmotné prostriedky. Bez nich je človek vydaný na milosť a nemilosť svojho chlebodárcu. Vo všetkých zemiach okupovaných komunistami a tak i u nás v Československu jediným chlebodárcom, ale aj jediným a to bezohľadným tyranom je komunistický štátny aparát so svojimi drábmami a pandúrmami.

Drahí rodáci, spolu s Vami kladieme si otázku: je možný únik z drápy tohoto tyranského aparátu? Áno, je. Slobodný svet si konečne uvedomil, čo znamená vláda komunizmu a podľa toho sa už zariaďuje. Briezdi sa. Obrňte sa trpezlivosťou, nevystavujte seba ani svojich milých zbytočnému nebezpečeniu. Verte a vyznávajte, že nekomunisti za Moravou sú Vašími priateľmi a bratmi, kdežto slovenskí komunisti sú vašimi najväčšími nepriateľmi. Verte v Boha, v jeho spravodlivosť a všemohúcnosť. Vezmite si príklad z Vašich duchovných, ktorých dar nezviedol, hrozba nesklonila a nasledujte ich.

Archiv Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, fond H. Ripka, kart. 30, inv. č. 01178.

Strojopis, průklep, označený na horním okraji „Kočvara“.

2.

1950, 29. prosinec, Washington – rozklad Š. Kočvary proti postupu redakce „Zpravodaje RSČ“

Rozklad

meritorných vývodov redakcie Zpravodaja RSČ obsažených v liste zo dňa 12.X.1950 č.2946/Jo/1.2.

Skutkový stav.

Listom zo dňa 14. septembra 1950 požiadal som redakciu „Zpravodaja RSČ“ o uverejnenie môjho článku: „Komunisti a čs. pomer“, ktorý bol dňa 11. septembra 1950 natočený v RFE a dňa 16. septembra vysielaný do vlasti. Článok bol opatrený mojím menom a zníe:

[...] ⁸⁵

Redakcia tento článok neuverejnila, ani na moju žiadosť o uverejnenie nereagovala. Na môj dotaz, prečo sa tak nestalo (z 9. okt.), dostal som odpoveď zo dňa 12. októbra, ktorej časť znie:

„Váš prejav prichádza do úvahy k uverejneniu – po zistení okolností pod bodom A 1, 2 a 3 – do nasledujúceho čísla alebo ďalších čísiel, po samozrejmom rektifikovaní hrubých vecných nesprávností, ktoré sa v prejave, iste len nedopatrením, vyskytujú a ktoré po upozornení by ste bol sám rád opravil.“

II. Redaktor takto kompletovaný rukopis bol by musel predložiť dvojčlennej komisii predsedníctva RSČ k posúdeniu, či je uverejnenie prejavu s hľadiska konsolidácie pomerov v čs. exile aktuálne teraz, alebo neskoršie, alebo vôbec nie. Váš prejav sa totiž dotýka aj niektorých politických otázok, ktoré su predmetom rokovania aj predsedníctva RSČ a dosiaľ nie je v nich jednoliaty názor, teda sú sporné.“

Mojim listom zo dňa 17. októbra 1950 opätovne som žiadal uverejnenie prejavu ako článku s vynechaním poznámky o jeho rádiovom vysielaní a podotkol som, že nemám námietok proti tomu, keď reakcia poznamená, že s ním nesúhlasí, poľaž že niektoré jeho tvrdenia sú nesprávne. Článok ani potom uverejnený nebol.

I.

Ktoré sú to politické otázky, ktoré podľa listu redakcie sú „predmetom rokovania aj predsedníctva RSČ a dosiaľ nie je v nich jednoliaty názor, teda sú sporné“ a prečo nemá nikto do nich zasahovať, najmä nie článkom o čs. jednote a o jej nepriateľoch?

Na túto otázku dáva nám odpoveď správa p. Dr. Jozefa Lettricha zo dňa 1. augusta 1950 adresovaná RSČ, rozmnožená a rozoslaná členom predsedníctva RSČ, v ktorej sa hovorí, že 6 pánov konalo dôverné a neformálne porady, „na ktorých hľadali sa cesty k odstráneniu panujúceho ovzdušia nedôvery v RSČ a k riešeniu viacerých otvorených otázok.“

⁸⁵ Na tomto mieste je přesně reprodukován Kočvarův článek „Komunisti a česko-slovenský pomer“. Srv. výše.

V tejto správe stojí doslovne toto:

„Účastníci porád po dôkladnej výmene názorov zhodli sa na tomto:

1. Nápravu pomerov v Rade a otvorené otázky treba riešiť na novom organizačnom základe.

2. Do politického programu Rady o úprave čs. vzťahov má prísť:

„Cieľom politického programu, čo sa týka úpravy čs. pomeru, je:

a) vytvoriť podmienky zdáneho vývoja spoločného, nedeliteľného, slobodného a demokratického št. celku, teda Republiky,

b) zabezpečiť v nej všestranný a slobodný duchovný a hmotný rozvoj oboch národných zložiek – českej a slovenskej.

Prostriedky, ktorými možno dosiahnuť tohoto cieľa sú:

a) rozhodný odpor voči ožiovaniu starých ideových, kultúrnych a politických sporov medzi Čechmi a Slovákmi a

b) jednoznačným a jasným vyjadrením a dôsledným hlásaním a uskutočňovaním

aa) myšlienky čs. štátnej jednoty a čs. bratstva,

bb) zásady národnej, t.j. etnickej, politickej a právnej rovnoprávnosti českého a slovenského národa voči sebe a

cc) zásady slobodnej a spravodlivej úpravy čs. pomeru v definitívnej forme.

Konečná úprava čs. pomeru je výsostným právom zpod komunistickej diktatúry oslobodeného českého a slovenského národa.

3. Všetky politické otázky Rady majú byť pred tým, ako sa dostanú na program orgánov, prerokované, pripravené a dľa možnosti v zásade dohodnuté medzi predstaviteľmi politických strán.

4. Obstať všetok prístupný materiál o Podkarpatskej Rusi a vykonať usnesenie o zastúpení Podkarpatských Rusov v orgánov Rady. S výrazom úplnej úcty Dr. Jozef Lettrich v.r.“

Navrhované prostriedky „k odstráneniu panujúceho ovzdušia a nedôvery v RSC“ vyžadujú poctivého a pečlivého rozboru. V tomto rámci nemôže byť vyčerpávajúci. Položme si však otázku: Znamená táto navrhovaná panacea odpor proti ideám našich národných buditeľov a bojovníkov, inkluzíve Masaryka, Štefánika a stovky martinských deklarantov? Veď idee týchto stali sa u niektorých ľudí na Slovensku spornými. Znamená to akceptovanie komunistami nadiktovaného Košického programu, ktorý podobnú tézu tiež obsahuje?

Pozrime sa však aj na osobnú stránku tohoto problému. Toto riešenie predpokladá, že na jednej strane všetci Slováci, na druhej strane všetci Česi sú totožného názoru a totožného programu vo veci týchto sporov. Je jasné, že tomu tak neni. Sú Slováci, ktorí stoja na stanovisku, že štátprávny pomer československý, vybudovaný na ideovom podklade Martinskej Deklarácie, bol požehnaním pre Slovákov, ako to aj jeho 20 ročné výsledky dokazujú a preto sú ochotní bojovať a žertvovať zaň.

Sú ďalej Slováci, ktorí tomu oponujú a stoja na ideovom stanovisku článku „Vacuum iuris“, t.j. zamietajú Martinsku Deklaráciu a žiadajú z gruntu nové usporiadanie

štátoprávneho pomeru československého na základe zmluvnej dohody medzi Čechmi a Slovákmi.

A sú Slováci, ktorí nechcú mať s Čechmi nič spoločného a nárokovujú si samostatný slovenský štát.

Obdobné prúdy sú aj medzi Čechmi.

Z tohoto vyplýva, že niet tu subjektu, ktorý by si mohol nárokovat' výhradnú reprezentáciu tej či onej „zmluvnej strany“ pri riešení tohto problému. Z toho ďalej plynie, že ak sa má dôjsť k nejakému riešeniu cestou demokratickou, môže sa tak stať len na podklade politických strán, neobmedzených ani teritoriálne, ani programovo, ani národne, aj to až doma. Aby totiž spor mohol byť odstránený, musí byť najprv rozriešený. Politické spory možno riešiť len voľbami. Nakoľko v exile voľby konať nemožno, nemožno tu riešiť ani politické spory. Chýba arbiter-volič. Avšak návrh „odstrániť ideové, kultúrne a politické spory“ mohol by byť vykládaný aj tak, že by mali byť kladené prekážky prejavu ideový, kultúrny a politický názor, ako to urobila redakcia Zpravodaja RSC s mojou úvahou. To by však znamenalo cenzúru, totalitu a nakoniec diktatúru. Pre demokratov je táto cesta neschodná, lebo je to práve demokracia, ktorá sa vyznačuje toleranciou a politické problémy rieši sice na základe princípu väčšiny, ale aj zabezpečením slobody menšiny, aby nehateným hlásaním argumentov mala možnosť poraziť väčšinu a potom sama ako väčšina ujať sa vlády.

Zásady „čs. štátnej jednoty“ a „národnej t.j. etnickej, politickej a právnej rovnoprávnosti“.

Sú tieto dve zásady vo výstavbe jednotného štátu slučiteľné a prevediteľné? Jedno plus jedno sú vždy dve a nikdy nie jedno. Ak by obe tieto zásady mali byť prijaté a ak by na nich mal byť vybudovaný čs. štát, neznamenal by to, že n.p.r. zákonodárny zbor musel by sa skladať z rovnakého počtu Slovákov a Čechov? Alebo, ak by v zákonodárnom zbore bolo pomerné zastúpenie, neznamenal by to, že menšina by mohla blokovať rozhodnutia väčšiny na základe národnej rovnoprávnosti? Nebol by takýto zákonodárny zbor práce neschopný? K podobným dôsledkom dospel navrhovateľ statutu RSC, ktorý „dôsledky“ národnej rovnoprávnosti formuloval takto: „Vytvárajú ho (t.j. postup proti komunistom) v spoločnom politickom úsilí Česi a Slováci ako rovnoprávne národy. Preto k uzneseniu Rady je treba súhlasu väčšiny zástupcov oboch národov“. To znamená osobitné uznávanie Čechov, a osobitné uznávanie Slovákov. A čo keby tieto usnesenia boli v rozpore a nebolo by možno rozpor odstrániť?

Avšak každá vec má aj svoj rub. Znamenajú rovné práva aj rovné povinnosti, n.p.r. v obore daňovej, vojenskej atď. správy?

Domyslíme-li tieto zásady do dôsledkov, musíme prísť k záveru, že sú nezlučiteľné, že jedna vylučuje druhú. Hovoriť jedným dushom o štátnej jednote a národnej rovnoprávnosti možno len na ľudových zhromaždeniach, ale nie v zbore, ktorého kvalifikácia a úloha musí siahať trochu ďalej než vypočut' vzletné táborové reči.

Časovosť.

Odhladiť od toho, čo je povedané vyššie, musíme si položiť otázku: je riešenie tohto problému teraz časové? Svet je dnes rozpoltený: na jednej strane je úsilie rozbiť

všetko, čo bolo za 2000 rokov kresťanskej kutúry vybudované, na druhej strane je úsilie zachrániť, konzervovať výsledky tohoto 2000 ročného vývoja. Dajme pozor, aby nás historia nesúdila, že sledujúc parciálne záujmy zapojili sme sa, i keď len na jednom úseku, v t.zv. záujme národnom do procesu rozkladu, podporovali tým jeho živly a oslabovali tak opačný tábor. Historia nám zaiste položí otázku, čo sme považovali za národný záujem v tejto kataklizme. Obávam sa, že nikdy neocení snahu pristrihnúť najvyššie ústavné orgány individuálnym záujmom a zatráti spojenectvá s diablom uzavreté a pestované v údajnom záujme národnom.

Legitimácia.

Opätovne treba si nám klásť otázku, prečo sme v exile. Nebude snáď spor aspon v tom, že nás ukrutný totalitný systém vyhnal z vlasti týrajúc, väzniac a vešajúc každého, kto s ním nesúhlasí. Je teda našou jedinou a výlučnou povinnosťou bojovať proti tomuto systému za oslobodenie vlasti z jeho moci a odložiť stranou všetko, čo by nás v tomto boji mohlo rozdeľovať a tým aj oslabovať. Treba predpokladať a očakávať, že žiaden exulant, práve tak ako žiaden príslušník národa doma, nekomunista, nebude podmieňovať svoju účasť na tomto boji. Boj vyžaduje celých ľudí, ľudí celého srdca. V tomto boji musíme si byť stále vedomí toho, že niet rozdielu medzi komunistom a komunistom, medzi programom komunistu a komunistu-bolševika. Nadovšetko však musíme zavrhnúť program, ktorý nám komunisti nanútili, to znamená, že musíme zavrhnúť aj Košický program, ktorý nám bol nanútený Moskvou.

Naša legitimácia siaha len potiaľto, ani o piad' ďalej. My tuná v exile nie sme oprávnení riešiť základné problémy štátu. To by sme si osobovali právo ústavodárneho zhromaždenia, čo by snáď bolo trochu mnoho. Bolo by neskromnosťou, keby pár ľudí v exile chcelo riešiť zásady a ponechať národu doma len prevedenie týchto zásad. Úcta a pokora nemusia byť obmedzené len na pole morálky a náboženstva. Zušľachtili by sme nimi aj drsnosť politiky. Takýmto eklatantným základným problémom je aj riešenie štátoprávného pomeru Čechov a Slovákov. Snaha po tomto riešení odvádza nás od boja proti komunizmu už takmer dva roky.

Pokiaľ ide o legitimáciu demokratických politikov, treba mať na pamäti, že výlučným nositeľom demokratickej politiky sú politické strany. Najvyšším orgánom každej strany je jej zjazd, ktorého uznesenia musia byť záväzné pre jej výkonné orgány práve tak, ako pre členstvo.

Zjazd DS konal sa tesne pred komunistickým pučom, vo dňoch 24. a 25. januára 1948. V politickej časti jeho rezolúcie stojí: „DS na svojom druhom zjazde v Bratislave vo dňoch 24.–25. januára 1948 skúmajú svoju činnosť od svojho prvého zjazdu opakuje a vyznáva tie zásady, ktoré ju viedli v Slovenskom národnom povstaní. Tieto zásady sa zakladajú na neochvejnej viere v československú domovinu a v šťastnú budúcnosť slobodnej Československej Republiky, ako vlasti slovenského a českého národa, pričom chce umožniť všestranný rozvoj i príslušníkom slovanských menšín. Ako predpoklady tohto štátneho vývinu Republiky do najbližšej budúcnosti zdôrazňuje tieto požiadavky a zásady:

1. DS všetkým svojim úsilím bude dbať o to, aby sa uplatnili vždy a vo všetkom zásady parlamentnej demokracie, aby československý parlament bol skutočne predstaviteľom politickej vôle československého ľudu a najvyšším orgánom kontrolným.

2. DS dôrazne vyhlasuje, že pravá demokracia spočíva na rozdelení štátnych moci na nezávislú moc zákonodárnu, moc vládnu a výkonnú a moc sudcovskú. Každé iné usporiadania, najmä posilňovanie a nekontrolovateľnosť moci vládnej a výkonnej, je poprením demokracie. DS sa preto stavia za účinnejšiu kontrolu všetkého politického a hospodárskeho života parlamentom.“

Táto rezolúcia stojí na zásadách Martinskej Deklarácie a preto nie len že nedáva nám, naopak odopiera nám (príslušníkom DS) právo riešiť v exile štátoprávný pomer Slovákov a Čechov, najmä v jeho zásadách a národu doma ponechať len vykonanie týchto zásad.

K porozumeniu musíme si uvedomiť, za akých okolností sa tento zjazd konal. Komunistická agresia v tej dobe dospela na Slovensku tak ďaleko, že pošťovaná luza ohrozovala telesnú integritu predsedu SNR v jeho úradných miestnostiach. V týchto dobách neistoty a hroziaceho nebezpečenstva opätovne (kolkýkrat v dejinách?) hľadali sme záštitu v československej jednote, ktorej dala výraz i rezolúcia zjazdu DS. Vtedy sme cítili, vyznávali a podľa toho aj konali, že nekomunistovi Slovákov bližší je nekomunista Čech, než komunista Slovák. Prečo by sme to mali vyznávať len v dobách nebezpečia? Toto platí aj dnes a vždy, až do tej doby, kým Slováci budú mať akýchkoľvek nepriateľov a kým budú usídlení v ich terajšej domovine. Bohužiaľ niet pochybnosti, že tých nepriateľov budú mať vždy, i keď sa budú vydávať za ich priateľov, lebo je to následok ich malopočetnosti. Pohádka o vlkovi a baránkovi pri jednom potoku je pravdivá aj dnes.

Washington, D.C., 29. XII. 1950

Dr. Štefan Kočvara

*Archiv Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, fond H. Ripka, kart. 40, inv. č. 01506.
Cyklostyl, shora označený „opis“ (určeno oficiálně členům Výboru RSČ). 7 s.*

3.

1951, 3. leden, Washington – dopis Š. Kočvary se žádostí o projednání výše uvedeného rozkladu ve Výboru RSČ

Opis.

Titl.
Výboru RSČ
Washington, D.C.

Listom zo dňa 17. okt. 1950 žiadal som RSČ, aby na program najbližšieho zasadnutia Výboru RSČ dala aj môj rozklad proti listu redakcie Zpravodaja RSČ zo dňa 12. októbra 1950 č.j. 2946/Jo/1.2. Tento rozklad na programe nie je.

Prosím, aby bol zaradený do programu, aby bola o ňom prevedená rozprava a po rozprave aby bolo uznesené:

Výbor Rady sl. Československa nesúhlasí s vývodmi citovaného listu redakcie Zpravodaja a nariaďuje, aby rozklad spolu s článkom Dr. Štefana Kočvaru: Komunisti a československý pomer bol uverejnený v najbližšom čísle Zpravodaja.

Washington, D.C., 3. januára 1951.

Dr. Štefan Kočvara

Archiv Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, fond H. Ripka, kart. 40, inv. č. 01506.

Cyklostyl, shora označený „opis“ (určeno oficiálně členům Výboru RSČ).

4.

1951, 4. leden, Washington – Česko-slovenský poměr v oficiálním pojetí RSČ

Stanovisko Rady Svobodného Československa
k otázce česko-slovenské

1) Pokládáme za svůj zápas za obnovu svobodné demokratické Československé republiky v jejích předmnichovských hranicích (Čechy, Morava-Slezsko, Slovensko, Podkarpatská Rus).

2) Vycházíme ve všem svém politickém usilování z přesvědčení, že nerozlučitelná jednota Čechů a Slováků v Československé republice je základní, životní podmínkou jejich svobody, bezpečnosti prosperity a mezinárodního vlivu ve světě.

3) V tomto přesvědčení jsme utvrzeni neblahými zkušenostmi, prožívanými od roku 1938 po dnešní dobu. Nacisté rozdvojili Čechy a Slováky – jedni i druhí upadli do německého otroctví. Komunisté rozněžovali spory a podněcovali sváry mezi Čechy a Slováky – jedni i druhí stali se vasaly sovětské Moskvy.

Rozbití Československa na stát český a slovenský, o něž usilují čeští a slovenští separatisté, uvedlo by Čechy a Slováky do vasalské závislosti na silnějších jejich sousedech. Zároveň by ustavení českého a slovenského státu neodvratně sesílilo atomizaci v celé oblasti východo-střední a jihovýchodní Evropy, zůstalo by rozpory mezi malými státy v této oblasti a vedlo by k trvalému nebezpečnému soupeření mezi sousedy Čechů a Slováků – Německem, Polskem, Ruskem nebo Ukrajinou, Maďarskem a Itálií; tyto třenice, z nichž by těžily sousední státy nejsilnější, vyvolávaly by nebezpečné mezinárodní konflikty, které by vážně ohrožovaly evropský mír. Snahy, jejichž cílem je sjednocení Evropy, byly by těmito mocenskými rivalitami a spory stále mařeny. Ale zvláště by také ztroskotalo jakékoli úsilí, zaměřené k tomu, aby se oblast východo-střední a jihovýchodní Evropy reorganisovala na nejtěsnější součinnost mezi jejími národy podle konfederativních, federativních či podobných zásad.

Zachování jednotného, nedělitelného Československa je životním, osudovým národním zájmem Čechů a Slováků a je zároveň jedním

DISKUSE O ČESKO-SLOVENSKÉM VZTAHU ...

z nejdůležitějších předpokladů sjednocení Evropy, zejména také východo-střední a jihovýchodní, v míru, právním řádu a bezpečnosti.

4) Proto kategoricky odmítáme český i slovenský separatism, směřující k rozbití Československa a k ustavení zvláštního českého a zvláštního slovenského státu.

Čeští slovenští separatisté jsou škůdci národních zájmů Čechů a Slováků. Zároveň svými rozvratnými a odstředivými snahami hatí všechny konstruktivní plány o nejtěsnější součinnost mezi národy východostřední a jihovýchodní Evropy.

Český a slovenský separatism byl podporován nacisty v zájmu německého, a komunisty v zájmu sovětského imperialismu.

Jako dříve čeští a slovenští separatisté, nenávidící masarykovskou demokracii, pojatou v duchu západnickém, sloužili totalismu a imperialismu nacistickému, tak dnes pomáhají rozdvajováním jednoty mezi Čechy a Slováky totalismu komunistickému a sovětskému imperialismu. V dnešní době kdokoli – ať jsou jeho úmysly a cíle jakékoli – vnáší svár a spory mezi Čechy a Slováky – pomáhá komunistům a sovětům.

Pokládáme proto české a slovenské separatisty za nepřátele jak Čechů i Slováků tak Evropy a demokracie.

5) Úprava poměru mezi Čechy a Slováky je výlučně vnitro-politickou (ústavní a administrativní) otázkou, která se v žádné formě a žádným způsobem nedotýká zásady, že státem Čechů a Slováků je jediné Československo.

O vnitropolitické úpravě poměru mezi Čechy a Slováky nemůže a nesmí se rozhodovat v politickém exilu, protože o ní může rozhodovat jen lid po svém osvobození ze sovětského a komunistického panství prostřednictvím svých svobodně zvolených zástupců.

6) V duchu demokratické tolerance respektujeme názory jak těch, kteří jsou přesvědčeni, že Češi a Slováci jsou jedním národem a kteří vyznávají zásadu státní a národní jednoty československé, tak těch, kteří jsou přesvědčeni, že Češi a Slováci jsou dva národy, uznávají však přitom nezbytnost jejich nerozlučitého státního svazku v Československé republice. Není však mezi námi místa pro ty, kteří by zásady o dvou rovnoprávných národech chtěli zneužít k tomu, aby kladli podmínky pro svůj souhlas s úsilím a bojem o obnovu Československa nebo aby se tohoto úsilí a boje zúčastnili s nějakými výhradami.

Boj proti komunismu a sovětskému imperialismu nám ukládá, abychom zachovávali největší zdrženlivost v hlásání rozdílných národů a abychom tím spíše zdůrazňovali všechno, co je s to, aby posilovalo shodu a jednotu mezi Čechy a Slováky a utužovalo nerozlučitelný jejich státně-politický svazek v Československé republice.

7) Vyznávající všichni shodně a rozhodně,

že jednotná, nedělitelná Československá republika jako jediný možný stát, v němž Češi a Slováci mohou žít svobodně samostatně, je základním, neotřesitelným článkem našeho národního a evropského programu,

zavazujeme se:

a) že se vystříháme ve svých veřejných projevech všeho, co by rozrušovalo politickou shodu mezi Čechy a Slováky,

b) že budeme zdůrazňovat všechno, co posiluje jednotu mezi Čechy a Slováky,

c) že ve všech projevech, určených přímo pro domov, zejména v rozhlasu, budeme shodně usilovat o to, aby se při každé příležitosti ukazovalo, že životním zájmem Čechů a Slováků je jejich státní jednota a obnova jednotné, nedělitelné demokratické Československé republiky, v níž se ve shodě s demokratickými principy bude usilovat o nejširší decentralisaci a samosprávu, slučitelnou s jednotností státu,⁸⁶

d) že ve všech svých veřejných i soukromých stycích se všemi cizinci budeme shodně zastávat stanovisko jednotného, nedělitelného Československa, a soustavně vysvětlovat, že jednotné, nedělitelné Československo je jednou z hlavních mezinárodně politických podmínek pro mírovou rekonstrukci Evropy a pro vytvoření nejtěsnější spolupráce s ostatními národy středoevropskými,

e) že všichni budeme shodně ve veřejných projevech i v soukromých rozmluvách, důsledně a bezvýhradně potírat snahy českých a slovenských separatistů, kteří jako nepřátelé československé republiky jsou škůdci národních zájmů Čechů a Slováků, kteří ohrožují úsilí o sjednocení Evropy, zvláště Evropy východostřední a jihovýchodní, a kteří svou rozvratnickou činností pomáhají politickým potřebám komunistů a Sovětů,

f) že neučiníme po dobu svého exilu nic, co by v jakékoli formě, přímo či nepřímo, prejudikovalo ústavnímu řešení poměru mezi Čechy a Slováky v Československé republice po jejím osvobození a obnovení.

Rada svobodného Československa připraví ovšem opatření, která budou nutná pro přechodnou dobu bezprostředně po osvobození.

Washington, dne 4. ledna 1951

Archiv Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, fond H. Ripka, kart. 37, inv. č. 01496.

Cyklostyl. 3 s. Autorem textu je H. Ripka, cyklostylová verze je verze přijatá a schválená v RSČ. Ve složce je přiložen i Ripkův originál – manuskript se vpisky a doplňky na základě diskuse v RSČ.

5.

1952, 6. listopad, New York – Ripkův návrh principů RSČ pro zahraniční politiku (relevantní výňatky)

Návrh dra Huberta Ripky na zahraničně politický program RSČ.

New York, 6. listopadu 1952.

SVOBODNÉ ČESKOSLOVENSKO V SJEDNOCENÉ EVROPE.

⁸⁶ Jde o naprostou významovou identitu s výrazy z materiálů skupiny právních expertů při ústavním výboru Ustavodárného národního shromáždění z roku 1947. Srv. výše, pozn. č. 27, srv. též: Archiv Masarykovy univerzity, A 5, Právníká fakulta, sign. J XVIII, Ústavní výbor.

1. Naše nesnadné postavení

Úkol našeho zahraničněpolitického úsilí v exilu dá se vyjádřit stručnou formulí: zjednat mezinárodněpolitické předpoklady, eventuelně také záruky pro obnovu svobodného Československa v předmnichovských hranicích.

Úkol jasný, ale nesnadný; nynější mezinárodní situace staví nás před nové problémy.

Třeba si uvědomit nesnáze a překážky, na které narážíme.

[...]

6./ Slovenský separatism je neméně ofensivní, než byl za poslední války, a do jisté míry byl posílen tím, že se objevily separatistické tendence na straně české.

7./ V západním politickém světě je rozšířena skepse o životaschopnosti nebo i žádoucnosti menších států střední a jihovýchodní Evropy, a celkem převládá názor o potřebě jejich „integrace“ do vyššího celku (do středoevropské či celoevropské federace, ale také eventuelně do „protektorátu“ sousedních velmocí – se zřetelem na nepřátelství proti Rusku přichází v úvahu tentokrát Německo).

Vedle těchto nepříznivých skutečností třeba mít také na paměti, že zatím není známo, ani kdy ani jak (či za jakých okolností) Československo a ostatní středoevropské země budou osvobozeny.

[...]

Zároveň bychom měli soustavně zvedat politický význam a prestiž RSČ za tím účelem, aby postupně byla pokládána za legitimního mluvčího porobeného československého lidu a aby ve vhodné chvíli byla západními vládami uznána za oficiálního představitele Svobodného Československa.

Tímto způsobem – vyhlášením pražské vlády za loutkovou vládu, udržovanou u moci Moskvou proti vůli českého slovenského národa, jakož i oficiálním uznáním RSČ za legitimního představitele svobodného Československa, zmařilo by se nebezpečí, že by Československo bylo pokládáno za stát nepřátelský západním mocnostem. V případě válečného konfliktu RSČ by vyhlásila jménem československého lidu, že Československo je ve válečném stavu se Sovětským svazem a že bojuje po boku západních mocností.

[...]

6. Československo – evropskou potřebou

Základem všech našich snah je ovšem jednotná, svobodná, demokratická Republika československá v předmnichovských hranicích. Proto samozřejmě odmítáme všechny separatismy, „sudetoněmecký“, český, slovenský a rusinský. A odmítáme je nejen kvůli svým životním zájmům, nýbrž i z vážných důvodů mezinárodních.

{Svobodné Československo je jednou ze základních podmínek pro konstruktivní organizaci Evropy na základě svobody a práva. Bez Československa není rovnováhy sil, nezbytně potřebné pro zajištění míru v Evropě.}⁸⁷

{Nebudeme v této úvaze, věnované mezinárodně politické problematice, dovozovat, že Československo je jedinou spolehlivou záštitou svobodného rozvoje Čechů a Slováků. Ale chceme zdůraznit, že Československo je evropskou potřebou.}⁸⁸

Události Mnichova, který přinesl pohromu nejen Československu, nýbrž zároveň celé Evropě, jasně potvrzují, že tento neveliký stát má velký význam pro Evropu. Po rozvratu Československa v letech 1938–1939 nacistické Německo snadno ovládlo celou střední a jihovýchodní Evropu, a otevřelo si brány k výbojům na východ i na západ. Teprve když Stalin ovládl po únoru 1948 Československo, sovětské Rusko si zajistilo své panství ve střední Evropě, odkud ohrožuje celou Evropu.

Není nesnadno předvídat, co by se stalo, kdyby po zhroucení sovětské hegemonie nad střední Evropou nebylo obnoveno Československo. České země by záhy upadly do závislosti na Německu,⁸⁹ Slovensko by hledalo „ochranu“ v Německu a o Podkarpatské Rusínsko by závodily Ukrajina a Maďarsko. Kdyby Německo nabylo rozhodujícího vlivu v českých zemích a na Slovensku, snadno by ovládlo Rakousko, ale pak by převaze jeho politické a hospodářské moci neodolaly ani Maďarsko, Jugoslávie a Rumunsko; a osamocené Polsko bylo by vydáno tlakům ze strany Německa Ruska nebo Ukrajiny. {Nechtějí-li Spojené státy a západní Evropa, aby střední Evropa po osvobození z jarma sovětského neupadla do vasalství na Německu, nemohu nepodporovat obnovu jednotného Československa.}⁹⁰ Svobodné Československo umožňuje, aby se střední Evropa ubránila hegemonii kterékoli velmoci.

Jednotné Československo je dále základní podmínkou pro federalistickou organizaci střední Evropy. Sotva bylo v roce 1939 rozbito, hned se ozvaly separatismy charvátský a ukrajinský, aby se domáhaly podobné samostatnosti, jaká byla udělena Slovensku. Separatistické tendence byly stalinským a podobně i titovským útlakem ve střední Evropě zesíleny. A tak rozklad Československa by jen uvolnil cestu k tříštění jiných států ve střední a jihovýchodní Evropě a k zjitření nových zlých nacionalistických svárů a konfliktů. Stačí upozornit, že už dnes se pěstují plány na oživení autonomní či svobodné Transylvánie (s odůvodněním, že si za tureckého panství uchovala jistou nezávislost a že má svébytný charakter, kterým se odlišuje od Maďarska i Rumunska). Desintegrace Československa by nevedla k integraci, nýbrž k atomizaci celé střední a jihovýchodní Evropy. Federalistická organizace může být jen tehdy úspěšná, bude-li spočívat na zdravých a silných členských státech, nikoli na tříšti svárlivých drobných útvarů.

Jednotného Československa je konečně, nikoli však na posledním místě, zapotřebí pro zachování míru a pokojné spolupráce ve střední Evropě. Kdyby Československo bylo po pádu komunismu ať už z jakýchkoli důvodů rozloženo, nebyla by tím potřeba myšlenka jednoty Čechů a Slováků; v českých zemích a na Slovensku byl by stále

⁸⁷ Odstavec ve složených závorkách je škrtnut tužkou.

⁸⁸ Odstavec ve složených závorkách je škrtnut tužkou.

⁸⁹ Problém vztahu česko-německého a eventuality hraničních změn a závislosti českých zemí na Německu jakožto zátěž středoevropských a celoevropských vztahů jsou autorem vpleteny do oddílu 4. Přátelská součinnost s Německem (zde nereprodukováno).

⁹⁰ Věta ve složené závorce je škrtnuta tužkou.

veliký počet těch, kteří by toužili po sjednocení a kteří by nepřestali o ně usilovat. Předpokládá-li se, že po zhroucení komunistické diktatury bude ve všech zemích středoevropských zavedena demokracie, nebylo by snadno potírat hnutí, cílicí k sjednocení Čechů a Slováků, tím méně, čím hlubší tradici má tato myšlenka v obou národech. A kdyby proti všemu očekávání v českém nebo slovenském státě vládl nějaký nový režim autoritativní nebo diktátorský, tím větší přitažlivost by měla idea jednoty Čechů a Slováků, která je nerozlučně spjata s ideologií demokratickou: hnutí za obnovu československé jednoty bylo by zároveň hnutím za obnovu demokracie. Rozpory a třenice, které by z toho vznikly mezi českým a slovenským státem, rozrušovaly by nepříznivě i vztahy jednoho nebo druhého státu k jiným jejich sousedním státům. Mimoto: všechny státy sousedící se Slovenskem – Rakousko, Maďarsko, event. Ukrajina, Polsko, a ovšem také Čechy, závodily by mezi sebou o to, aby nabýly co největšího vlivu v malém slovenském státě, a aby jej získaly pro sebe proti ostatním. Zároveň by se udržovaly spory hraniční: kdyby slovenský stát byl zřízen v hranicích, jaké existují mezi Československem a Maďarskem od roku 1919, Maďaři, Ukrajinci, patrně i Poláci, by užili první příležitosti k tomu, by si vynutili na slabém Slovensku hraniční revize podle svých ambicí; kdyby Slovenský stát povstal v hranicích hitlerovského Slovenska z doby poslední války, Slováci by se stále snažili o jejich revizi ve svůj prospěch a hledali by pro ni spojence na všech stranách. Slovensko stalo by se tak novou Makedonií v Podunají. Podobně těžké spory by vznikly mezi sousedy o Podkarpatské Rusínsko, které pochopitelně nemůže být v žádném případě samostatnou státní jednotkou. Zkrátka: rozložení Československa na stát český a slovenský vyvolalo by vážné rozpory a nebezpečné konflikty mezi středoevropskými národy; mírová spolupráce mezi nimi by byla sotva možná; velmoci by byly lákány, aby zasahovaly do těchto sporů, evropský mír byl by stále ohrožován z této končiny. Bez přehánění lze tvrdit, že Československo je jedním z nosných pilířů mírové organizace v Evropě.

Pochybujeme, že by mezi vážnými Poláky byli politikové, kteří by nenahliželi mimořádný význam, který má pro životní zájmy svobodného Polska jednotné Československo. Mezi Maďary mohou být tací, kdo doufají, že by rozvrat Československa posílil Maďarsko. Někteří Maďaři skutečně očekávají, že kdyby se střední Evropa ve jménu práva na sebeurčení roztržila na malé jednotky, Maďarsko bylo by silnější, než tyto jednotky, a tak by mohlo nabýt nad nimi rozhodující mocenské převahy. Tohoto cíle by Maďaři mohli – ale jen na čas – dosáhnout za podmínky, že se dají do vasalských služeb Německa; a těšili by se ze své nadvlády v Podunají jen tak dlouho, pokud by svět snesl nebezpečí německé nadvlády nad Evropou. Pokud si Maďaři přejí být národem opravdu svobodným, nemohou si přát, aby bylo rozvráceno Československo, které chrání také jejich svobodu.

Slyšíme námitku: i kdybychom souhlasili s argumentací o evropské potřebě Československa, bylo by přece zapřením demokratických principů odmítnout Slovákům právo na svobodný stát, budou-li si ho přát. Souhlasíme – ale souhlasíme ovšem za podmínky, že se Slovákům samostatnost nebude vnucovat, jak učinil Hitler a jak se o to pokoušeli bolševici. Dosavadní historická zkušenost ukazuje, že si Slováci přáli zajištění své svobody v Československu. Vyslovili se spontánně pro sjednocení s Čechy v roce 1918, a v následujících letech jejich představitelé jednomyšlně schválili jak Československou ústavu tak mírové smlouvy (versailleskou, saint-germainskou a trianonskou). Odtržení Slovenska od Republiky bylo Hitlerem v březnu 1939 vynuceno na Slovácích jen

násilnými hrozbami. V roce 1944 slovenský národ se zdvihl k povstání proti loutkové vládě bratislavské a proti nacistickému Německu, a zároveň se hned vyslovil pro obnovu Československé republiky. Pro Československo byli jen kolaboranti s nacisty a část komunistů. Pro Československo byla nepřetržitě od roku 1938 do dnešní doby ohromná většina slovenského národa. Československo vzniklo ze společné vůle ze společných bojů Čechů i Slováků, bylo oběma národy společně budováno a udržováno, Češi a Slováci bojovali společně za obnovu Československa za minulé války stejně jako v nynějším zápase proti sovětské a komunistické tyranii. Separatism slovenský a český není projevem vůle ani slovenského ani českého národa.

[...]

7. Závěr

Shrnujeme tyto úvahy stručně v těchto zásadách a směrnicích pro své zahraničně politické snahy v exilu:

1./ Naším cílem je obnova svobodné, jednotné Republiky československé v předmnichovských hranicích v rámci svobodné, sjednocené Evropy.

2./ Usilujeme o uznání Rady svobodného Československa za představitele svobodného Československa ve svobodném světě.

[...]

5./ Hlásíme se z přesvědčení k velké ideji sjednocené Evropy, organizované podle federalistických principů a zdůrazňujeme, že Evropa nezbytně potřebuje k svému skutečnému sjednocení přímé účasti středoevropských národů, dnes porobených sovětskému panství. [...]

6./ Jsme hluboce přesvědčeni, že Československo je evropskou potřebou: zajišťuje potřebnou rovnováhu sil v Evropě, zabraňuje ustavení nadvlády kterékoli velmoci nad střední Evropou, podmiňuje vytvoření federace ve střední Evropě, jest jednou z hlavních podmínek míru v Evropě.

Archiv Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, fond H. Ripka, kart. 37, inv. č. 01496.

Originál strojopisu, jeden ze dvou pořízených v textové identitě. 27 s.

Přiloženy průklepy průvodních lístků. H. Ripka rozesílal text členům vedení RSC 10. listopadu 1952.

6.

1952, listopad?, New York – kapitoly z rukopisu knihy H. Ripky „Co po komunismu“

Hubert Ripka: Co po komunismu

3. Organizace politické oblasti

[výňatek]

„Domnívám se, že federalistickou organizaci založenou na pluralistické soustavě politické a hospodářské, lze zavést v kterékoli evropské nebo americké zemi, která chce mít režim svobody a spravedlnosti. Konkrétní aplikace těchto principů závisí vždy na zvláštní situaci a tradici té oné země a proto organizační formy přizpůsobují se těmto zvláštním situacím a tradicím, vždy se lišící od jedné země k druhé.

Ale všude by bylo možno uplatnit, třebaš v různých formách, tyto principy:

1.) Oddělily by se, a pokud možno autonomně organizovaly, oblasti politická, hospodářsko-sociální, kulturní a soudní.

2.) Orgány politické oblasti byly by jednak hlava státu, ústřední „federální“ vláda a parlament, jednak teritoriální samospráva. Vedoucí směrnicí by bylo, aby co možno nejvíce pravomocí bylo svěřováno teritoriální samosprávě a aby ústřední federální vláda byla spíše orgánem řídicím, plánujícím, koordinujícím, rozhodujícím přímo jen o věcech, výslovně přiznaných její kompetenci.

3.) Orgány hospodářsko-sociální oblasti byly by autonomně se spravující instituce hospodářské a sociální, které by podle zvláštního řádu volily Hospodářsko-sociální komoru.

4.) Podobně orgány kulturní oblasti byly by různé, autonomně se spravující kulturní instituce, které by volily kulturní komoru.

5.) Obě komory nebyly by jen sbory poradními (proto jich nenazývám „Radami“), nýbrž byly by postaveny na roveň parlamentu: měly by proto právo kontroly výkonných orgánů politických (federální vlády, autonomních vlád), i s právem vyslovovat jim nedůvěru, a projednávaly by vedle parlamentu (či autonomních sněmů) otázky hospodářsko-sociální nebo kulturní. Poměr mezi parlamentem a komorami byl by obdobný poměru mezi sněmovnou a senátem (mezi dolní a horní sněmovnou).

6.) Soudnictví bylo by naprosto nezávislé.“

[...]

Archiv Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, fond H. Ripka, kart. 13, inv. č. 690.

Originál strojopisu. 5 s. Zde uveřejněný výňatek (úvodní teze) je shodný s přetiskem: Ripka, H.: Nová úprava poměru mezi Čechy a Slováky, Hlas Československa, III, 1953,

březen–duben, s. 19 (v průběžném číslování časopisu jde o číslo 19–20). Číslování odstavců je uvedeno pouze v přetisku v „Hlasu Československa“, v originále není použito.

11. Nezbytnost jednotného Československa

[...]

b.) Češi a Slováci spatřují zajištění své svobody v Československu

[...]

Slovenský separatism není výrazem organického vývoje národního vědomí Slováků (kteří – podle této teorie – dostatečně vyspěvše kulturně a sociálně, chtějí žít ve vlastním samostatném státě). Slovenský separatism je jedním z mnoha výrazů té zmatečnosti a pomýlenosti, která zachvátila Evropu (a svět) v důsledku války a revoluce XX. století, převracějících smysl pojmů a hodnot. V daném případě slovenský separatism je opožděným výrazem radikálního nacionalismu, nikoli synteticky a duchovně, ale výlučně rasisticky pojmaného. Nacistický imperialism užil této koncepce jak k tomu, aby sjednocením všech Němců v Evropě založil nadvládu nad Evropou, tak k tomu aby ji posílil atomizací jiných národů a států (ve Francii Alsasané, dokonce Bretonci...). Podobné cíle sleduje imperialism sovětský svou neupřímně míněnou teorií o sebourčovací právu národů „až do odtržení“.

Slovenští separatisté – nehledíc k těm, kteří se dali do cizích služeb, ať nacistických nebo sovětských – bezděky svým radikálním nacionalismem podřívají životní zájem vlastního národa a slouží zájmům cizím. [...]

To je právě podivuhodnou charakteristikou slovenského i českého národního vědomí, že je od něho neodmyslitelná česká i slovenská složka: Kollár, Šafařík, Palacký, Masaryk patří *cele* jedněm i druhým. Jedni bez druhých nejsou celí, ani duchovně, ani sociálně. Jsou více než spřízněni: jsou spjati vědomím nerozlučné sounáležitosti, vzájemně se nejen doplňují, nýbrž doslova prolínají, i když si uchovávají zvláštní osobité znaky povahové. Bylo-li dáno historickým vývojem politickým, že po staletí žili odděleni pod různými státními suverenitami, jejich vlastní duchovní vývoj, který si sami volili, vedl je k vědomí společného a jednotného osudu. Tím se vysvětluje, že zatímco se cítí zvláštními osobitými národy, cítí zároveň svou osudovou sounáležitost, která u mnohých se cítí jako plná národní jednotka. A v tom je nejhlubší důvod, proč duchovní elita Slováků a Čechů, proč politicky a duchovně nejvyspělejší Češi a Slováci přes všechny odlišnosti, jimiž se vyznačují, shledávají jediné bezpečné zajištění své národní svobody jakož i jediné spolehlivý a zdravý základ svého kulturního a sociálního rozvoje v jednom společném státě československém: jednotka státní je jim životní podmínkou plného a volného rozvoje jedněch i druhých.

Je-li slovenský separatism výrazem emocionálního ultranacionalismu, který je v přímém rozporu s národní tradicí slovenskou, český separatism je projevem úpadkového defetismu, který se objevil po mnichovské pohromě a také souvisí se zmateností bouřlivých dob. Není méně emocionální než slovenský separatism: do značné míry je buď zlobnou nebo resignovanou reakcí na účinnost slovenského integrálního nacionalismu. Ale projevuje se v něm také slabošská malomyslnost, která v podstatě nevěří v udržení ať už československé nebo jen české samostatnosti: není náhodné, že čeští

separatisté spojují se nyní se sudetskými Němci⁹¹ a jsou ochotni vytvořit z českých zemí česko-německou federaci a hledat ochranu v mocném Německu – podrobují se prostě pangermánskému imperialismu, jehož cíle dosud nejvýrazněji představoval Hitler. Tyto defetistické sklony českých separatistů dokládají přesvědčivě, že jakmile se rozruší jednotka mezi Čechy a Slováky, Češi jsou hnáni do německého vasalství, resp. sami by se do něho hnali, a Slováci jsou vydáni, resp. se vydávají na pospas daleko silnějším svým sousedům nebo – musí proti nim hledat záštitu v ještě silnějším Německu, eventuálně Rusku či Ukrajině.

[...]

Řekne-li dnes některý Čech: „byli jsme před Československem, budeme i po něm“, říká vlastně: „Byli jsme vasaly před Československem, budeme vasaly i po něm“.

[...]

Slovenský stát, český stát – znamená malost, slabost, provincionální zakrnutí, posluhování v cizích službách.

Československo skýtá Čechům i Slovákům plnost duchovní i sociální tvorby, činí z nich mocného mezinárodního činitele, uvádí je na světovou úroveň, umožňuje jim výhodný start k úspěšnému závodění s ostatními národy.

[...]

Přetisk: Ripka, H.: Československo – evropskou potřebou, Hlas Československa, III, 1953, květen, s. 6–8. V průběžném číslování časopisu jde o číslo 21).

Ve strojopisné verzi Ripkova rukopisu Co po komunismu se zachoval soupis kapitol psaný Ripkou vlastnoručně. [Archiv Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, fond H. Ripka, kart. 13, inv. č. 690.] Jako 11. kapitola je zde uvedeno „Nezbytnost jednotného Československa“. Přiložen komentář prvního pořadatele, Jiřího Ripky⁹², že rukopis kapitoly 11. se nedochoval ani v kopii⁹³. Redakční poznámka v Hlasu Československa bezprostředně odkazuje na Ripkův spis a uvádí, že jde o přetisk jeho kapitoly, jejíž identifikaci lze dále jednoznačně dovést vylučovací metodou.

12. Federalistická úprava poměru mezi Čechy a Slováky

Chceme-li Československo a chceme-li je co nejlépe zajistit proti nebezpečnostem vnitřním i vnějším, musíme ovšem usilovat o to, aby poměr mezi Čechy a Slováky byl upraven dosažitelně nejuspokojivějším způsobem pro jedny i druhé. Jsem přesvědčen, že federalistický řád, který pokládám za nejvýhodnější politickou, hospodářskou a sociální soustavu, nejlépe vyhovující požadavkům skutečné demokracie, umožňuje nám

⁹¹ Narážka na skutečně se odvíjející spolupráci mezi prchalovci a představiteli sudetských Němců. Již 4. srpna 1950 gen. L. Prchala a V. Pekelský jménem Českého národního výboru v Londýně uzavřeli smlouvu s Arbeitsgemeinschaft zur Wahrung sudetendeutscher Interessen, zastoupenou Rudolfem Lodgmanem von Auen, Richardem Reitznerem a Hansem Schütztem.

⁹² Mladší syn H. Ripky.

⁹³ Naopak rukopisy jiných kapitol jsou v osobním Ripkově archivu dochovány až ve třech kopiích.

také nejlépe úpravu poměrů mezi Čechy a Slováky v obnoveném, svobodném Československu.

Není-li možno obnovit politický a hospodářský řád první Republiky, není také možno vrátit se prostě k tehdejšímu stavu v poměru mezi Čechy a Slováky. Nesmíme ostatně zapomínat, že i v první Republice úprava jejich vztahů se měnila, vyvíjela se od původního centralismu stále zřetelněji k větší a větší autonomii. Není nejmenší pochybnosti, že by autonomizační proces byl pokračoval, kdyby nebylo bývalo došlo k násilnému převrácení organického, mírového vývoje v roce 1938. Ostatně i ti Slovinci, kteří se cítili jen Čechoslováky, pokládajíce Slováky a Čechy za jeden národ, uznávali určité osobitosti rozlišující Čechy a Slováky, a zejména soudili, že decentralizace je žádoucí a potřebná. Pomineme-li tehdejší politické spory mezi 'Čechoslováky' a 'autonomisty', v nichž nejzávažnější úlohu hrála obava, aby radikální autonomie neoslabila jednotnost státu a neusnadnila infiltraci maďarsko- nebo germanofilských elementů, je patrné, že obsahově nebyl veliký rozdíl mezi decentralisty a autonomisty a že se lišili spíše jen v rozsahu autonomie a v tempu, jakým měla být uskutečňována.

Ale hlavní překážkou, která se stavěla v první republice v cestu její decentralizaci či autonomizaci, nebyl ve skutečnosti spor o rozsah, dosah a míru slovenské autonomie, nýbrž legitimní obava, že stát neodvratně rozloží, poskytne-li se autonomie všem národnostem republiky, a zejména t.zv. sudetským Němcům. Bylo samozřejmé, že by se více než 3 miliony sudetských Němců byly domáhaly podobné autonomie, jaká by se byla přiznala méně početným Slovákům. Původně se myslelo, že župní zřízení bude nejvhodnější administrativní organizací: doufalo se, že jedna, dvě, tři převážně německé župy uspokojí do veliké míry autonomistické požadavky Němců, jednak že župní soustava, na Slovensku vžitá, vyhoví Slovákům. Není vyloučeno, že kdyby župní administrace byla bývala důsledně zavedena v celé republice hned v počátcích jejího budování, byly by se splnily naděje, které byly do ní vkládány. Ale župní zřízení bylo zavedeno jen na Slovensku, zatím co v českých zemích stavěly se ostře proti němu zemské tradice, přející si uchování historických zemí, Čech a Moravy (jen malé Slezsko bylo sloučeno s Moravou v zemi moravsko-slezskou). Mimo to, zastánci zemských tradic užívali pro své these i obavy, aby Němci nezneužili svých žup k posílení svých odstředivých snah. Za tohoto stavu slovenští autonomisté spatřovali v župním zřízení, uplatněném jen na Slovensku, prostředek, jak Čechoslováci chtějí tímto rozdělením Slovenska posílit centralismus, a domáhali se toho, aby Slovensko jako celek bylo ustaveno v autonomní zemi. K tomu došlo r. 1927, kdy bylo za účasti slovenských lidí ve vládě zavedeno tak zvané zemské zřízení, zakládající stát na zemi české, moravskoslezské a slovenské. (Podkarpatská Rus měla svůj vlastní autonomní status.) Tím byl zjednan pevný základ pro autonomní vývoj Slovenska, základ, který by bylo možno zvrátit jen násilně, proti vůli slovenského národa. Za veliké krise v roce 1938 se ukázalo, že by poskytnutí autonomie Němcům, resp. také druhým národnostním menšinám vedlo k úplnému rozvrácení státu. – Henleinovci ostatně, podle Hitlerových instrukcí, domáhali se autonomie právě za tímto cílem.

Tyto připomínky mají ukázat, jednak, že základy k slovenské autonomii byly položeny již v první republice, jednak, že důsledné přebudování Československa podle zásad autonomistických nebylo možno, pokud v něm žila několikamilionová německá menšina, tíhnoucí k sousednímu Německu. Po jejím vystěhování do Německa byla odstraněna hlavní překážka, bránící plné slovenské autonomii. Mohlo by se namítnout, že status slovenské autonomie umožní odtržení Slovenska od republiky. Tato obava je sotva

opodstatněná. Slovinci měli za poslední války dokonce samostatný stát a přece se za svého národního povstání, kdy se od roku 1938 poprvé mohli svobodně vyjádřit, spontánně přihlásili k obnově Československé republiky. Domnívá-li se někdo, že slovenští vůdci v přihlášce k Československu spatřovali jedinou záchranu buď před tím, aby vítězští Spojenci po válce nenakládali se Slovenskem jako s nepřátelským poraženým státem, nebo před tím, aby Slovensko nebylo připojeno k Sovětskému svazu (jak si to přáli mnozí slovenští komunisté), neoslabuje tím, nýbrž jen zesiluje argument, že politicky uvědomělí Slovinci spatřují jediné v Československu úchovu svých národních zájmů. Ale zejména: jsem přesvědčen, že vzpírat se slovenské autonomii, kterou si přáli i mnozí slovenští 'Čechoslováci' a odmítat ji, prospívalo by jen odstředivým snahám slovenských separatistů. Pokládám autonomistické snahy Slováků za přirozený důsledek jejich kulturního, politického a hospodářského vzestupu a protože autonomie je slučitelná s jednotností státu, nevidím v ní nebezpečí, které by ohrožovalo republiku. Rozpor není mezi jednotností státu a autonomismem, nýbrž mezi autonomismem a centralismem. Autonomism lze sloučit se státní jednotou a toto nezbytné sloučení obou principů umožňuje právě federalistická koncepce. Neboť federalism předpokládá stejně silné politické ústředí jako rozsáhlou místní (ovšem i zájmovou) autonomii.

Kdyby důsledkem autonomie měl být československý dualismus, který by tvořil dvě vůči sobě uzavřené teritoriální, respektive národní kolektivity, které se spojují na obhajobu svých společných zájmů vůči druhým státům, bylo by zbytečno tvořit Československo, respektive pokoušet se o jeho obnovu po pádu komunismu. Dualistická republika nesnesla by žádnou vážnější mezinárodní zkoušku, nehledíc k tomu, že by byla zmítána stálými vnitřními spory, především finančními a hospodářskými, mezi jednotkou českou a jednotkou slovenskou.

Musíme být připraveni, že se už v nynějším svém zápase za osvobození Československa ze sovětského a komunistického panství a za jeho obnovu jako svobodného, nezávislého státu, potkáme s mnoha vážnými obtížemi – jistě se strany mnoha Němců a patrně i některých Maďarů. [...] ⁹⁴ Musíme-li mít na zřeteli tyto nám nepřátelské tendence a snahy už v nynější době, musíme počítat s tím, že se budou zvlášť silně uplatňovat, až se bude hroutit komunistické panství ve střední Evropě. Proto je kategoricky nezbytné, aby Češi a Slovinci tvořili jeden šik v nynějším zápase, ale také aby připravovali obnovu takového Československa, které by vnitřně bylo tak silné, aby účinně mohlo čelit různým nepřátelským nástrahám!

To jsou jistě dostatečně vážné důvody, abychom ze svých plánů obnovy vyloučili takovou úpravu poměrů mezi Čechy a Slováky, která by zavedla česko-slovenský dualismus, tj. prakticky dva státy, více či méně volně mezi sebou spojené. Alternativou slovenského či českého separatismu není dualismus a nemůže být, prostě proto, že by byl jen stupněm či etapou k úplné roztržce na stát český a slovenský.

Alternativu separatismu i dualismu představuje federalismus.

Co jím konkrétně rozumíme v tomto případě? Federalism přepokládá společnou či shodnou vůli tvořit jeden jednotný (nikoli centralistický) stát. Taková vůle je u Čechů a Slováků – přes všechny hlučné protesty separatistů – nepochybná. I ti Slovinci a Češi,

⁹⁴ Vypuštěno Ripkovo poukázání na přezívající trendy v německé a maďarské politice vůči střední Evropě a jmenovitě Československu, navazující na agresivní trendy z doby meziválečné (v rozsahu cca jedné strojopisné strany).

kteří se pokládají za zvláštní svébytné osobité národy, uznávají zároveň, že jsou více než bratry, že jsou spjati nejen politickým, ale i duchovním společenstvím. To je nejhlubší vysvětlení, proč přes nepopíratelné rozdíly, které jsou mezi nimi a které jsou inspirací k zvláštnímu národnímu vědomí českému nebo slovenskému, nepopírají svou československou sounáležitost, a proč spatřují uplatnění své politické vůle jen v Československu.

Federalism šťastně kombinuje potřebu jednotného politického ústředí s potřebou nejširších samospráv a je proto nejvhodnější politickou aplikací novodobých demokratických principů a požadavků, zejména v dnešní velmi složité společnosti. Proto také podává šťastné řešení pro úpravu složitého poměru mezi Čechy a Slováky. Češi a Slováci, kteří společně vytvořili Československo, kteří je společně budovali, kteří o ně společně bojovali v první i v druhé světové válce, kteří opět společně bojují o jeho osvobození ze sovětského ujaření, mají samozřejmě ve svém státě stejná práva, jakož i stejné povinnosti. Jsou si důsledně rovnoprávní, podílejí se o odpovědnost státu i odpovědnost za něj. Protože celé veřejné zřízení bylo by podle mé představy založeno na federalizačním principu dělení a rovnováhy mocí, společně by vedli a spravovali ústřední orgány jednak státních mocí, jednak ústředních zájmových a kulturních organizací, a odděleně ty, které jsou určeny pro výkon teritoriální samosprávy.

Federální orgány.

Funkce ústředních federálních orgánů státních mocí je ve federalistickém zřízení jiná než v zřízení centralistickém. Jednak jsou omezeny na kompetence, které jsou jim výslovně určeny (všechny jiné kompetence patří orgánům samosprávným), jednak vykonávají samy výkon svých kompetencí jen tam, kde výkonem nelze pověřit orgány samosprávné. Federální orgány mají zpravidla jen vést, řídit, usměrňovat a harmonisovat hlavní veřejné aktivity, a jen v některých oborech je vykonávat – výkon veřejných aktivit většinou a zpravidla náleží orgánům samosprávným. Hlavní kompetence federálních orgánů byly by zhruba tyto:

1. Zahraniční politika (inclusive zastupování hospodářských a obchodních zájmů vůči druhým státům).
2. Národní obrana.
3. Spravedlnost (jednotný právní řád civilní a trestní, všeobecné zásady soudnictví, některé otázky veřejné bezpečnosti).
4. Finance (měna, cla, federální rozpočet, federální daně).
5. Národní hospodářství (všeobecné zásady a směrnice politiky průmyslové, zemědělské, obchodní, úvěrové).
6. Sociální bezpečnost (všeobecné zásady a směrnice politiky sociální a zdravotní).
7. Doprava (pošty, telegrafy, telefony, doprava železniční, silniční, vodní a letecká).

Do federální kompetence by vůbec nepatřila působnost náležející dosud ministerstvu vnitra. Ta má přejít po mém mínění zcela na orgány teritoriální autonomie (organizace a výkon bezpečnosti byly by tedy v pravomoci zemských vlád.)

Pokud některé obory spravované dosud ministerstvem vnitra by vyžadovaly federální koordinace nebo federální správy, bylo by jimi pověřeno ministerstvo spravedlnosti. Stejně, jak vykládám v kapitole o organizaci autonomní kulturní oblasti,⁹⁵ školství, osvěta, tělovýchova, náležely by do výlučné pravomoci orgánů jednak kulturní, jednak teritoriální samosprávy. Ústřední ministerstvo školství stalo by se zbytečné. Pro koordinaci školské a kulturní politiky by stačil státní sekretář u předsednictva vlády.

Uvedené hlavní kompetence příslušely by federální vládě a parlamentu. Pokud jde o jejich výkon, vlastní federální exekutivu by měly ministerstvo zahraničních věcí, národní obrany, dále pro jistou část svých pravomocí ministerstvo financí a dopravy. Výkonem všech ostatních kompetencí byly by pověřeny orgány jednak teritoriální, jednak zájmové samosprávy.

U předsednictva vlády stejně jako u jednotlivých ministerstev byli by jmenováni státní sekretáři pro speciální úkoly (jako třeba pro zemědělství, průmysl, obchod, bankovníctví, pro železniční, vodní, silniční a leteckou dopravu, pro zdravotnictví atd.). Instituce státních sekretářů by velmi prospěla odbornému vedení příslušných administrativních odvětví. Mimo to umožnila by, aby státními sekretáři byli jmenováni také členové obou samosprávných komor. Státní sekretáři byli by rovnoprávními členy vlády jako ministři. Ministři, jejichž počet byl by malý, tvořili by s předsedou a místopředsedou vlády t.zv. politický kabinet, připravující a koordinující celou politiku vlády. Tento kabinet byl by zároveň Nejvyšší Radou Obrany Státu, které by ovšem předsedal prezident republiky.

Pokud jde o soudnictví, federálními soudy byly by Nejvyšší soudy, mezi nimi také ústavní soud, který by s konečnou platností rozhodoval zejména o kompetenčních sporech mezi federálními a autonomními orgány.

Samosprávné orgány.

Samospráva podle mých představ by se dělila na teritoriální a zájmovou (hospodářsko-sociální a kulturní).

Do kompetencí teritoriální samosprávy by příslušela:

- 1) všechna dosavadní agenda ministerstva školství a vnitra,
- 2) všechny věci, které nejsou vyhrazeny výslovně federálním orgánům,
- 3) výkon těch federálních agend, kterými bude pověřena.

Vedoucími orgány teritoriální samosprávy byly by:

1. zemské sněmy,
2. zemské vlády,
3. zemské soudnictví.

Teritoriální samospráva by dále spočívala na obecních a okresních, po případě také krajských zastupitelstvech (budou-li kraje zavedeny či zachovány). Tyto nižší samosprávné orgány byly by podřízeny jen zemským orgánům.

⁹⁵ Kapitola 9. „Organizace kulturní oblasti“ v rámci rukopisu Ripkova spisu Co po komunismu. Archiv Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, fond H. Ripka, kart. 13, inv. č. 690. Strojopis, 4 s.

Nazývám-li tyto orgány zemskými, je to proto, že je třeba nějakým názvem je odlišit od orgánů federálních a že termín zemský je celkem u nás obvyklý. Kdyby jej Slováci nepokládali za vhodný, může se volit jakékoli jiné označení.

Podle naznačené kompetence zemské vlády by měly zhruba tyto úřady:

1. Předsednictvo, 2. Vnitro, 3. Osvěta, 4. Spravedlnost, 5. Finance, 6. Národní hospodářství (nebo odděleně: průmysl, obchod, zemědělství), 7. Sociální bezpečnost (po případech odděleně zdravotnictví), 8. Doprava.

Tyto úřady by se mohly jmenovat pověřenectva a jejich šéfové pověřenci. Také tento termín se u nás vžil.

II

Pokud jde o samosprávnou komoru a kulturní komoru, tam kde by toho bylo třeba pro jejich přímou součinnost se zemskými vládami a zemskými sněmy, k daným úkolům by se shromáždili členové samosprávné komory, kteří pocházejí z té nebo oné země.

Složení federálních a samosprávných orgánů.

Federální orgány, inclusive jejich úřadů, byly by spravovány Čechy a Slováci v zásadě proporčně k počtu jejich obyvatelstva. Nejvyšší funkce ve federálních orgánech měly by stejně Čech nebo Slovák, aniž by bylo třeba je vyvažovat přidělem jiných vedoucích. (Na příklad je-li prezidentem republiky Čech, nemusí být předsedou vlády nebo parlamentu nebo Nejvyšším soudem Slovák, a naopak).

V čele vlády byli by předseda a místopředseda, z nichž vždy jeden Čech a jeden Slovák. Hlavním úkolem místopředsedy vlády bylo by zastupovat předsedu v době jeho nepřítomnosti, jednak pečovat o koordinaci mezi orgány federálními a samosprávnými, při čemž byl by na stráž především kompetencí a zájmů samosprávných.

Češi a Slováci byli by ve vládě zastoupeni přiměřeně k počtu obyvatelstva. Bylo by však žádoucí, aby počet Slováků byl větší. Sám bych doporučoval 60 % Čechů, 40 % Slováků.

V čele parlamentu a samosprávných komor byli by předseda a místopředseda, z nichž vždy jeden Čech a druhý Slovák. V základních otázkách státního zřízení, které budou v nové ústavě výslovně uvedeny, parlament by rozhodoval většinou českých a většinou slovenských poslanců. O nové ústavě, po osvobození země, parlament ovšem bude také rozhodovat většinou českých a většinou slovenských poslanců.

Čeština a slovenština byly by samozřejmě rovnoprávné v celém státě. Federální úřady a Nejvyšší soudy užívaly by stejně češtiny a slovenštiny. Stejně tak orgány zájmové samosprávy. Orgány teritoriální samosprávy úřadovaly by zpravidla buď česky nebo slovensky. Strany ve styku s úřady ať federálními či teritoriálními užívaly by volně buď češtiny nebo slovenštiny.

O ústavních sporech a zvláště také o sporech mezi mocemi federálními a samosprávnými rozhodoval by s konečnou platností Ústavní soud. Aby se dal výraz tomu, že nové státní zřízení chce podporovat vývoj samospráv, bylo by vhodné, aby předsedou Ústavního soudu aspoň v prvních dobách byl Slovák.

Orgány teritoriální samosprávy v zemích českých byly by spravovány Čechy, na Slovensku Slováci, ale teritoriálně samosprávné úřady mohly by podle svého uvážení přijímat do svých služeb i Slováci v zemích českých nebo i Čechy na Slovensku (i v této zásadě se má projevovat důsledná rovnoprávnost mezi Čechy a Slováci).

Bylo by výsostným právem teritoriální samosprávy, jak české tak slovenské, aby v rámci ústavy a federálních zákonů, platných pro celý stát, organizovaly si svou exekutivu a administrativu jakož i své sněmy podle svého vlastního rozhodnutí. Bylo by tedy možno, že by se samosprávné zřízení v českých zemích ve své organizaci odlišovalo od samosprávného zřízení slovenského. Tak na příklad, že by se ponechalo Čechům na rozhodnutí, zda si ustaví jen jednu zemskou vládu a sněm nebo zda podrží tradiční svou soustavu země české a moravsko-slezské. Bylo by i možno, že volební řády do samosprávných orgánů byly by jiné v českých zemích než na Slovensku. Bylo by porušením zásady samosprávné, aby se v nové ústavě či v jiném federálním zákoně chtěla zavádět či vnucovat uniformita v organizaci samosprávných oblastí. Jde právě o to, aby si Češi a Slováci rozhodovali v oblasti teritoriální autonomie zcela po svém.

Do kompetence teritoriálních samospráv, jednak české, jednak slovenské, patřila by úprava věcí, týkajících se národnostních nebo rasových menšin.

Nastíněná reorganizace Československa po jeho osvobození (omezují se přirozeně jen na celkový rámec) ukazuje, myslím, přesvědčivě, že daleko přesahuje požadavky někdejšího slovenského autonomismu, ale že převyšuje i rozsah kompetencí, které mělo Slovensko v letech 1945–1948. Federalistický princip umožňuje, aby se Slováci v plné míře podíleli na mocích federálních, jakož i na orgánech zájmových samospráv, a zároveň znemožňuje nebezpečí dualismu.

Samospráva Podkarpatského Rusínska.

Pokud jde o Podkarpatské Rusíny, bude třeba zajistit jim zvláštní postavení. Jsou národem opravdu zcela odlišným od Čechů a Slováků. Nelze je nikterak srovnávat se Slováci. Proto nemohou mít totožné postavení jako Slováci. Třeba brát v úvahu také skutečnost, že nepředstavují více než půl milionu obyvatel. Organické jejich začlenění do státu projevovalo by se tím, že by jejich poslanci zasedali ve federálním parlamentě na základě volebního řádu platného pro celou republiku a v počtu přiměřeném počtu jejich obyvatelstva. Dále jeden Podkarpatský Rusín byl by členem federální vlády, zastupuje tu zájmy své země. Podkarpatské Rusíny byli by rovněž zastoupeni v samosprávné komoře (či komorách) a samozřejmě také v Ústavním soudě. Podkarpatské Rusíny měli by právo na přijímání do federálních úřadů. Jinak by se spravovali zcela autonomně. Organizace jejich teritoriální autonomie spočívala by na podobných zásadách, jaké navrhuji pro teritoriální autonomii českou a slovenskou.

Nejde mně o to, budou-li mé návrhy přijaty v té konkrétní formě, v jaké je tu podávám, či budou-li měněny i v důležitých bodech nebo nahrazeny návrhy jinými. Záleží mi na tom, abych ukázal, že je možno upravit na nových základech uspokojivě poměr mezi Čechy a Slováci, aniž by ani při nejrozsáhlejší autonomii byla jakkoli ohrožena jednota a soudržnost státu. Ale soudím, že ať konkrétní návrhy budou jakékoli, sotva dosáhnou sledovaného cíle, nebudou-li se inspirovat federalistickou koncepcí. Jsem

hluboce přesvědčen, že navrhovaná obnova Československa a to podle federalistických principů nejlépe a nejbezpečněji by pojistila pevnou jeho vnitřní soudržnost jakož i plné uspokojení národních aspirací Slováků i Čechů; mimo to, značně by také usnadnila organické začlenění naší země do příští federalizované Střední Evropy v rámci sjednocené Evropy.

Přetisk: Ripka, H.: Nová úprava poměru mezi Čechy a Slováky, Hlas Československa, III, 1953, březen–duben, s. 19–24 (v průběžném číslování časopisu jde o číslo 19–20).

Ve strojopisné verzi Ripkova rukopisu Co po komunismu se zachoval soupis kapitol psaný Ripkou vlastnoručně. [Archiv Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, fond H. Ripka, kart. 13, inv. č. 690.] Jako 12. kapitola je zde uvedeno „Federalistická úprava poměru mezi Čechy a Slováky“. Přiložen komentář prvního pořadatele, Jiřího Ripky, že rukopis kapitoly 12. se nedochoval ani v kopii. Redakční poznámka v Hlasu Československa bezprostředně odkazuje na Ripkův spis a tentokrát výslovně uvádí, že jde o přímý přetisk jmenované kapitoly.

7.

1952, 6. prosinec, Washington – Dopis Jozefa Lettricha Hubertu Ripkovi

2049 Park Road, N.W.
Washington 10, D.C.
dňa 6. decembra 1952

Veľ'avážený pán minister,

s veľkým záujmom som si prečítal Vašu štúdiu o „federalistickej úprave pomeru medzi Čechmi a Slovákmi“, poťažne o „federalistickej organizácii Československa“.⁹⁶ Až na niektoré terminologické veci zásadne nevidím medzi nami názorových rozdielov na vec.

Dovoľte, aby som Vás aspon heslovite oboznámil s mojím stanoviskom na najvhodnejšiu vnútropolitickú organizáciu Československa, ktorá má veľký význam nielen na politický úspech III. československého zahraničného odboja a to jak doma, ako aj v zahraničí, ale aj pre budúcnosť republiky.

Prvá vec, ktorú pritom musíme mať na mysli, je obnovenie vzájomnej dôvery medzi Čechmi a Slovákmi. Na slovenskej strane treba zastaviť upodopzrievanie Čechov, že to nemysleli a nemyslia čestne so Slovákmi, čo sa týka rovnoprávneho postavenia Slovákov s Čechmi, že Česi chceli a chcú Slovákov utláčať, že Česi nedodržali voči Slovákovi slávnostné sľuby, obsažené v Pittsburghskej dohode, v Košickom vládnom programe, že ideológia o jednotnom československom národe bola prostriedkom na

⁹⁶ J. Lettrich měl v rukou kopii původního rukopisu 12. kapitoly Ripkova spisu Co po komunismu. Srv. výše uvedený text-přetisk v Hlasu Československa, dokument č. 6.

popretie národnej individuality Slovákov a na nastolenie Slovákom krajne nepriaznivého centralistického režimu v republike, atď. Toto upodopzrievanie patrí medzi hlavné zbrane protičeskoslovenskej a protičeskej agitácie najmä slovenských separatistov. Na českej strane zasa treba zastaviť upodopzrievanie Slovákov z politickej nespoľahlivosti, z konjunkturalizmu, z dualistických a separatistických snáh, z rozbíjania a zrad republiky, atď. Ak sa nám nepodari zastaviť tieto nebezpečné obviňovania a vytvoriť vhodné psychologické predpoklady pre vzájomné spolužitie, prehráme našu vec. Znechutený a našťvaný ľud by pri prvej príležitosti „slobodne a demokraticky“ ľahko mohol odmietnuť československé štátne spoločenstvo. Tu väzí tiež nebezpečenstvo agitácie s plebiscitom, ktorý fedrujú separatisti. Nebudem sa tu zaoberať otázkou, či boli a či sú objektívne dôvody pre vzájomné upodopzrievania a obviňovania Slovákov a Čechov. Tu ich len konštatujem.

Dôveru medzi nami môžu obnoviť len jasné slová a poctivé činy. Pod slovami rozumiem politický program a pod činmi dôsledné dodržiavanie programu. Tieto veci som mal na mysli od roku 1948 v exile, keď som naliehal, aby Rada slobodného Československa mala politický program a v ňom presvedčivé stanovisko k česko-slovenskému pomeru. Žiaľbohu, nebolo pre to mnoho porozumenia. Mnoho sme zameškali a tým i sami prispeli k jestvujúcej nedôvere. Vašu iniciatívu veľmi vítam. Vidím v nej pozitívny doklad reálnej politiky, ktorá môže viesť nielen k prehĺbeniu našej vzájomnej spolupráce na pôde Rady, ale i k vytvoreniu spomínaného ovzdušia dôvery a konštruktívneho budovania česko-slovenských vzťahov vôbec.

Pokiaľ ide o meritorné riešenie otázky budúceho vnútroštátneho usporiadania republiky, ktorým som sa dlhé roky zaoberal teoreticky i prakticky, najmä tiež v súvislosti s politickým vývojom na Slovensku v rokoch 1944–1948 a potom s prípravou novej československej ústavy, myslím, že treba vychádzať z týchto základných politických okolností:

- 1./ Z nezmenenej vôle Čechov, Slovákov a Podkarpatských Rusínov udržať a dobudovať ČSR ako jediný a spoločný štát.
- 2./ Podržať a dobudovať jeho republikánsku formu a demokratický politický režim.
- 3./ Za základ vnútroštátnej štruktúry vziať národné komponenty – český, slovenský a karpatorusínsky – a ich vzájomný vzťah upraviť na princípe národnej rovnoprávnosti a spravodlnosti.
- 4./ Oproti dosavadnej centralistickej štátnej koncepcii postaviť myšlienku účelne decentralizovaného štátu, v ktorom bude zabezpečený rozvoj tak štátneho celku, aj jeho národných zložiek.
- 5./ Nekopírovať cudzie štátne formy, ani sa nedržať abstraktných formulí, ale vytvoriť si svoj vlastný československý typ vnútroštátnej organizácie.

Z týchto predpokladov vyplývajú tieto praktické dôsledky:

Ad 1./ Československo je dôsledok uplatnenia samourčovacieho práva Čechov, Slovákov a Podkarpatských Rusínov z roku 1918, poťažne z neskorších rokov. ČSR nie je teda výsledkom diplomatickej konštelácie z konca I. svetovej vojny. Preto je nemiestny i požiadavok plebiscitu v Československu. Ako treba neústupne stáť na tomto stanovisku, tak treba prejavovať aj ochotu hľadať cesty k odstráneniu starých nedorozumení,

chýb a omylov československej politiky pri riešení vzájomného vzťahu medzi troma zakladateľmi republiky. Tieto nové cesty mám na mysli, keď hovorím o „dobudovaní“ ČSR.

Ad 2./ Ústava z roku 1920 iste neurobila bodku za vývojom našich ústavných pomerov, najmä pokiaľ ide o republikánsku štátnu formu. Ide mi o to, že forma je síce naprosto nepochybná, ale treba uvažovať o takých formách republikánskej formy ČSR, ktoré sú vývojom ospravedlnené a vnútornými potrebami odôvodnené. Mám na mysli ustanovenia právomoci o voľbe prezidenta a viceprezidenta, o novej organizácii zákonodárnej, vládnej, výkonnej a súdnej moci, o samospráve, o hospodárskej sústave, o ľudských právach a občianskych slobodách, atď. Zdá sami, že funkcia viceprezidenta bola by vhodná aj u nás a že prezident a viceprezident by mali byť volení priamo ľudom a nie parlamentom. Okrem toho, postavenie prezidenta by malo byť silnejšie, ako bolo podľa ústavy z roku 1920. Čo sa týka stranícko-politickej štruktúry, myslím, že treba zostať pri koalícijnej praxi a nekloniť sa k anglo-amerikej majoritnej sústave, pre ktorú u nás nie sú tradície a predpoklady. Som za čistú demokratickú štruktúru, to znamená za orgány, vyššie z priamych volieb ľudom a nie za delegačný, nominačný alebo korporatívny systém. Ďalej som za zodpovednosť členov zákonodárnych zborov ľudu a nie politickým stranám, resp. ich sekretariátom. V takejto sústave majú možnosť všetky občianske složky a záujmové skupiny sa uplatniť.

Ad 3./ Pod národnou rovnoprávnosťou rozumiem proporcionálnu účasť na správe štátnych vecí a výhradnú správu národných vecí a to vlastnými orgánmi. Nie je možné taxatívne vyrátať, ktoré veci patria medzi štátne a ktoré medzi národné veci. Určité veci možno nesporne označiť za také, iné veľmi ťažko. V každom prípade zostane mnoho otvorených otázok, ktoré by bez náležitého poistenia sa proti kompetenčným konfliktom mohli viesť k politickým nedorozumeniam a krízam.

Aby ČSR mohla zostať rozvoja schopným a prosperujúcim štátom s rozdelenými funkciami medzi štátne a národné orgány, treba ju vystrojiť dostatočnými, silnými a pružnými orgánmi: prezidentom, viceprezidentom, parlamentom, vládou, ústrednými úradmi a súdmi. Prezident by mal mať účasť na politickom živote a nebyť len reprezentantom. Som za dvojkomorový parlament. Za poslaneckú snemovňu, složenú zo zástupcov ľudu z celého štátu, volených podľa zásady pomerného zastúpenia. Tu by bolo toľko českých, slovenských a podkarpatorusínskych poslancov, koľko budú mať voličov. Len volebné čísla by boli rovnaké. Senát by mal byť složený z rovnakého počtu českých, slovenských a podkarpatorusínskych členov. Za nesporné veci, spadajúce do pôsobnosti štátnych orgánov pokladám napríklad štátne hranice, štátne občianstvo, zahraničnú politiku, zahraničný obchod, národnú obranu, financie, základné dane, tarify a clá, podmienky jednotného hospodárskeho rozvoja a dopravy. Pravdaže i tu by museli zostať určité orgány v moci národných složiek: Na dodržiavanie ústavných práv a slobôd, najmä na dodržiavanie základných ustanovení o štátnej jednote a národnej rovnoprávnosti mal by dozerať paritne složený a nezávislý ústavný súd, ktorý by bol príslušný riešiť kompetenčné spory a iné nezhody medzi štátnymi a národnými orgánmi, súdmi a ustanovizňami.

Ad 4./ Práve naznačené veci predpokladajú reštrikciu nielen počtu ministerských rezortov, ale i právomoci československého parlamentu, a to v kvantitatívnom zmysle. Oproti štátnemu parlamentu stáli by národné snemy, oproti štátnej vláde národné vlády, proti ústredným štátnym úradom národné ústredné úrady, oproti štátnym súdom

národné súdy, najmä najvyššie súdy. Tieto vlády, snemy, úrady a súdy boli by zodpovedné výhradne voličom a nie tedy ani štátnemu parlamentu, ani štátnej vláde, ani štátnym ústredným úradom alebo súdom. Za nesporné veci, spadajúce do pôsobnosti národných orgánov pokladám napríklad kultúrnu politiku, regionálnu hospodársku politiku, vnútornú správu a všetky tie úkony inak štátnej povahy, pre ktoré by štát musel na národnom území organizovať vlastné orgány, napríklad finančné, dopravné.

Česi, Slováci a Podkarpatskí Rusíni by museli mať ústavne zabezpečené právo, že sa v spravедlivom pomere účastnia na správe štátnych vecí, kde budú mať primeraný vplyv. Týka sa to najmä personálnej politiky a účasti na štátnom hospodárení. Okrem toho ústavne musí byť vylúčená možnosť utláčania a majorizovania jedného národa druhým národom.

Na podrobnom rozvedení týchto zásad a vôbec na konečnom usporiadaní týchto otázok dohodnú sa legitímni predstavitelia oslobodených Čechov, Slovákov a Podkarpatských Rusínov.

Povinnosťou československých exulantov je, aby uvažovali o týchto veciach a pripravovali ich riešenie, inak by sme mohli byť domovom neprijemne prekvapení.

Ad 5./ Myslím, že je nerozhodné, ako pomenujeme takýto typ vnútroštátnej organizácie štátu, či jednotným, federalistickým alebo inak. Ja ho menujem československým. V súčasnom svete a v histórii máme dostatok dokladov na to, že formálne jednotný štát bol vnútorne nejednotnejším ako napríklad federatívny a naopak. Máme prípady viacerých štátov jedného národa, napríklad Nemecko a Rakúsko, federatívne štáty jedného národa, napríklad USA, Veľká Británia a Írsko, Kanada, Austrália, alebo konečne federatívny štát viacerých národov, ktorý nie je organizovaný na národnom, ale na územnom princípe, napríklad Švajčiarsko. U všetkých týchto štátov rozhodujúcim činiteľom bola účelnosť. To – myslím – by malo rozhodovať aj u nás.

Nepochybujem, že sa v rámci uvedeného plánu dá riešiť aj otázka Moravy. Bolo by však veľkou politickou chybou, keby sa kvôli postaveniu Moravy malo obetovať ústavné postavenie Slovenska a Podkarpatskej Rusi, ako sa to robilo v minulosti.

Táto koncepcia vyžaduje si ešte mnoho vysvetlenia. Budem rád, keď Vám ho budem môcť poskytnúť. Nazdávam sa, že i v tomto podaní postačí k Vašej všeobecnej orientácii.

S úprimnou oddanosťou

Váš

Dr. Lettrich

Vážený pán
Dr. Hubert Ripka,
New York.

Archiv Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, fond H. Ripka, kart. 6, inv. č. 00300.

Originál strojopisu, vlastnoručně signovaný. 3 s.

8.

1952, 6. prosinec, New York – Vyjádření Viléma Brzoráda k dopisu Jozefa Lettricha

Poznámky k připomínkám dr. J. Lettricha
Dr. Brzorád, 12. prosince 1952.

Ad 2./ Majoritní princip je méně přijatelný pro Slováky, protože se obávají, že by ve vládě a v parlamentu neměli vliv, jaký mohou mít v systému poměrného zastoupení a v koaliční vládě.

Mně se zdá, že funkce vice-presidenta je na tak malý stát zbytečným luxusem. Souhlasím s tím, aby prezident měl silnější pozici než dosud. Jsme pro to, aby prezident byl volen přímo a aby v určitých závažných případech se používalo referenda.

Ad 3./ V případě „národnostního senátu“ by záleželo na jeho kompetenci. Neda-la by se hospodářská a kulturní či hospodářsko-kulturní komora kombinovat s národnost-ním principem? – Tak, že by každá národní složka delegovala stejný počet zástupců z kruhů hospodářských, kulturních atd.

Ad 5./ Název „federativní“. Lettrich jej zřejmě pojímá jen jako pojem úpravy mezi národy, nikoli jako Vy – nový pojem pro novou úpravu společnosti. Název by čas-těji mohl vést omylům.

*Archiv Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, fond H. Ripka, kart. 6, inv. č. 00300.
Originál strojopisu, přiložen k dopisu J. Lettricha z 6. prosince 1952. 1 s.*

9.

1953, 10. únor, New York – Nová verze Ripkova návrhu principů zahranič-ní politiky RSČ

H. Ripka po diskusi na základě výše uvedeného prvotního návrhu svůj původní námět⁹⁷ důkladně přepracoval, jednak celý text podstatně zkrátil, zároveň zhuťnil a sty-listicky mu dodal na pádnosti a tezatosti; na druhé straně v novém textu podstatně nabyly na váze i objemu právě pasáže o potřebě Československa pro Evropu a potřebě jednotného Československa.

⁹⁷ Srv. zde výše dokument č. 5.

Výkonnému výboru
Rady svobodného Československa
2051 Park Road, N. W.
Washington 10, D.C.

New York, dne 10. února 1953

Důvěrné.

Návrh Huberta Ripky na zahraničně politický program
Rady svobodného Československa.

Svobodné Československo ve sjednocené Evropě.I. Potřeba pozitivního programu.

Ústředním úkolem RSČ je úsilí o obnovu svobodného nezávislého Českoslo-venska v jeho předmnichovských hranicích.

[...]

II. Potřeba svobodného Československa pro Evropu.

1. Potřeba svobodného Československa je opřena o historické skutečnosti.

Svobodné Československo v údobí mezi oběma světovými válkami bylo aktiv-ním činitelem ve všech mezinárodních snahách cílících k zajištění evropského míru, podle demokratických zásad o uspořádání světa na základě mezinárodního právního řádu, založeného na svobodě a spravedlnosti uvnitř národů i ve vztazích mezi národy.

Zotročení Československa Hitlerem stejně jako Stalinem bylo doprovázeno ustavením nadvlády nacistického Německa nebo sovětského Ruska nad celou střední a jihovýchodní Evropou; v důsledku toho evropský mír a právní řád byly tak vážně ohrože-ny, že v prvním případě vypukla válka a v druhém válka se stala nebezpečnou možností.

Ve světle těchto zkušeností se Československo jeví jedním z hlavních pilířů mí-rového řádu, založeného na svobodě a spravedlnosti.

[...]

V. Potřeba jednotného Československa.

Základem našich snah je ovšem jednotné Československo. Vývoj událostí od Mnichova až po dnešní dobu ověřil, že jednotného Československa je třeba nejen pro bezpečnou úchovu národních zájmů Čechů a Slováků, nýbrž i pro zajištění míru v Evropě.

Kdyby po zhroucení sovětského a komunistického panství nebylo obnoveno Československo, české země by záhy upadly do závislosti na Německu, ale upadlo by do ní i Slovensko, které by v Německu hledalo posilu proti daleko silnějším svým souse-dům. Ale nadvláda Německa nad českými zeměmi a Slovenskem otevířela by mu cestu k ovládnutí Rakouska a všech ostatních zemí střední a jihovýchodní Evropy.

Rozklad Československa by vedl k tříštění jiných států ve střední Evropě, především Jugoslávie a Rumunska. Desintegrace Československa neusnadnila by integraci této oblasti, nýbrž způsobila by její atomizaci na drobné svárlivé útvary; tím by se znemožnila federalistická asociace, která může být úspěšná jedině, jestliže spočívá na zdravých a silných státech.

Kdyby nebylo zachováno jednotné Československo, vznikly by okamžitě stálé spory mezi českým a slovenským státem; v obou byl by stále veliký počet těch, kteří by nezanechali úsilí po novém jejich sjednocení. Mimo to všichni sousedé Slovenska závodili by mezi sebou, aby nabyli rozhodujícího vlivu v této malé, ale strategicky významné zemi, nehledíc k tomu, že by na ní vynucovali hraniční revize podle svých ambicí. Slovensko stalo by se tak jakousi Macedonií v Podunají, o níž by se všichni svářili.

Podobně těžké spory by vznikly mezi sousedy o Podkarpatské Rusínsko, které pochopitelně nemůže v žádném případě být samostatnou státní jednotkou.

A tak rozložení Československa vyvolalo by vážné rozpory a konflikty mezi středoevropskými národy; velmocí, také Ukrajina, byly by lákány k zásahům do těchto sporů; evropský mír byl by stále ohrožován z této končiny.

Chce-li Evropa dosáhnout určité stability a pokojné spolupráce mezi svými národy, nemůže nechtít, aby v jejím středu bylo svobodné, jednotné Československo.

Má-li se po pádu komunismu uskutečnit nynější součinnost mezi národy střední a jihovýchodní Evropy, mají-li se dokonce tyto národové sjednotit ve federalistické asociaci,⁹⁸ nezbytně je k tomu zapotřebí jednotného Československa.

Proto kategoricky odmítáme separatistické tendence české, slovenské, sudetoněmecké a ukrajinské, stejně jako podobné separatismy kdekoli jinde ve středoevropské oblasti. Tyto nacionalistické separatismy jsou neslučitelné s federační ideou, integrující státní jednotky ve vyšším společenství.

Na základě dosavadních zkušeností z minulosti i z přítomnosti jsme přesvědčeni, že po osvobození ze sovětské poroby Češi a Slováci v ohromné většině budou zase pro jednotnou Republiku československou, ve které si sami upraví svou součinnost podle zásady rovnoprávnosti jednoho i druhého národa. Necítíme se v exilu povolání, abychom předurčovali nové vnitropolitické uspořádání Republiky, které přísluší výlučně jen osvobozenému lidu, ale domníváme se, že demokratické federalistické zásady, které doporučujeme jako nejvhodnější směrnice pro politickou a sociální organizaci uvnitř národů i mezi národy, podstatně přispějí k utužení nerozlučitelného svazku mezi Čechy a Slováky.

VI. Uznání Rady svobodného Československa za představitele svobodného Československa.

[...]

Zároveň máme svou intenzivní činností zvedat politický význam a prestiž RSČ za tím účelem, aby byla pokládána za legitimního mluvčího porobeného českoslovens-

⁹⁸ Toto téma obšírně Ripka rozvinul (spolu s problémem důsledků separatismu pro postkomunistickou střední Evropu) v paralelně (únor 1953) dokončeném spise: RIPKA, H.: A Federation of Central Europe, New York 1953.

kého lidu ve svobodném světě a aby ve vhodné chvíli, zejména po odepření uznání pražské komunistické vlády, byla uznána za oficiálního představitele ČSR.

[...]

VII. Konkrétní úkoly

[...]

5. RSČ musí intenzivně potírat separatismy český, slovenský a ukrajinský i irendentism sudetoněmecký nebo maďarský.

[...]

Archiv Centra pro československá exilová studia UP, fond Rada svobodného Československa (ve stavu pořádání). Cyklostyl, 7 s.

Archiv Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, fond H. Ripka, kart. 37, inv. č. 01496. Cyklostyl, 6 s. Text obou verzí je identický.

10.

1953, 16. duben, Hamilton (Canada, Ontario) – Dopis V. Fedince Radě svobodného Československa

Vasily Fedinec
69 Aikman Ave., Hamilton
Ontario-Canada

Rada svobodného Československa
2051 Park Road, N. W.
Washington, D. C.

16. dubna 1953.

Vážení přátelé!

Na základě Vašeho přípisu ze dne 31. března t.r. č.j.1187/53/Pres. připojeně zasílám Vám pod přílohou A./ připomínky k návrhu zahraničně-politického programu RSČ⁹⁹ a pod přílohou B./ připomínky k memorandu RSČ ve věci vedení psychologické války.¹⁰⁰ Dále uvádím následující poznámky:

Při různých jednáních, projevech, publikacích, memorandech, atd. pojem československé státnosti převážně vyjadřuje se v tom smyslu, jako by ČSR byla státem výhradně Čechů a Slováků. Tato vyjadřovací forma v řadách rusínského exilu vzbuzuje

⁹⁹ Srv. zde výše, dokument č. 9.

¹⁰⁰ Zde nepřetištěno.

rozhořčení, že Rusíni jako národ autonomní jsou opomíjeni a pro podkarpatské iredentistické proudy dává další závažné argumentace, že Češi a Slováci nestojí o Podkarpatské Rusíny.

Vzhledem na delikátnost podkarpatské problematiky – dobrovolné odstoupení země, anexe Podkarpatské Rusi atd., jeví se krajně důležitým, aby ve všech stylizacích a přípisech, aktech vnitřních a zvláště povahy zahraničně-politické uváděla se vždy vedle zemí českých a Slovenska i Podkarpatská Rus, tj. země české, Slovensko a Podkarpatská Rus. Pokud bude jednáno o Čechách a Slovácích, aby byli vždy uvedeni také Rusíni, tj. o Čechách, Slovácích a Podkarpatských Rusínech.

Je důležité, aby v zahraničně-politickém programu byly jmenovitě uvedeny mezinárodní mírové smlouvy a vnitrostátní akty, podle nichž ČSR vznikla a autonomie Podkarpatské Rusi byla zaručena.

Postrádáme v zahraničně-politickém programu vyjmenování aktů zahraničních a vnitrostátních a jejich odvolání, jimiž byla Podkarpatská Rus postoupena SSSR proti vůli vlastního obyvatelstva.

Navrhujeme dále, aby do zahraničně-politického programu bylo zařazeno zvláštní vypracování memoranda o otázkách týkajících se Podkarpatské Rusi a bylo zasláno na State Department ve Washingtoně a na zastupitelstva garantantů St. Germainské mírové smlouvy. Je to nutné už i z toho hlediska, že ukrajinští iredentisté v nedávné minulosti s takovým memorandem operovali na mezinárodních fórech.

Vzhledem na závažnost podkarpatské problematiky ve smyslu dosavadních našich jednání v RSČ žádáme, aby při konečné formulaci zahraničně-politického programu RSČ a memoranda RSČ ve věci vedení psychologické války byly naše návrhy akceptovány.

S přátelským pozdravem:

V. Fedinec

Příloha A./

Připomínky k návrhu Dr. Huberta Ripky na zahraničně politický program Rady svobodného Československa

Str. 1, odst. 1. zní:¹⁰¹ Ústředním úkolem RSČ je úsilí o obnovu svobodného nezávislého Československa v jeho předmnichovských hranicích, které bylo budováno na základě mírových smluv ve Versailles, Trianon a St. Germain, ústavy ČSR z roku 1920 a všech zákonů usnesených parlamentem a vládou do konce listopadu 1938.

[...]¹⁰²

Str. 4, odst. 4. zní:¹⁰³ Základem všech našich snah je ovšem jednotné Československo. Vývoj událostí od Mnichova až po dnešní dobu ověřil, že jednotného Českoslo-

¹⁰¹ Tedy první odstavec z oddílu I. návrhu programu (srv. přetisk návrhu zde výše, dokument č. 9).

¹⁰² Dvě připomínky nepřetištěny, nakolik nejsou vztaheny k výše uvedenému textu návrhu programu.

¹⁰³ Tedy první odstavec z oddílu V. návrhu programu.

venska je třeba nejen pro bezpečnou úchovu národních zájmů Čechů, Slováků a Rusínů, nýbrž i pro zajištění míru v Evropě.

Str. 4, odst. 5 zní:¹⁰⁴ Kdyby po zhroucení sovětského a komunistického panství nebylo obnoveno Československo, české země by záhy upadly do závislosti na Německu, ale upadlo by do ní jak Slovensko, tak i Podkarpatská Rus, které by v Německu hledaly posilu proti daleko silnějším svým sousedům. Ale nadvláda Německa nad českými zeměmi, Slovenskem a Podkarpatskou Rusí otevřela by mu cestu k ovládnutí Rakouska a všech ostatních zemí střední a jihovýchodní Evropy.

Str. 4., odst. 8 zní:¹⁰⁵ Podobně těžké spory by vznikly mezi sousedy o Podkarpatskou Rus, která zaujímá v Dunajské kotlině mimořádně významnou geopolitickou a vojensko-strategickou pozici a následkem toho byla by stálým terčem útoků od východu i západu. Příslušnost Podkarpatské Rusi ke středoevropské federaci v rámci ČSR je nezbytným předpokladem pro zdravou asociaci států střední Evropy.

Str. 5, odst. 2 zní:¹⁰⁶ Proto kategoricky odmítáme separatistické tendence české, slovenské, sudetoněmecké a iredentistické snahy ukrajinské a maďarské, stejně jako podobné separatismy kdekoli jinde ve středoevropské oblasti. Tyto nacionalistické separatismy jsou neslučitelné s federační ideou, integrující státní jednotky ve vyšším společenství.

Str. 5, odst. 3 zní:¹⁰⁷ Na základě dosavadních zkušeností z minulosti i z přítomnosti jsme přesvědčeni, že po osvobození ze sovětské poroby Češi, Slováci a Rusíni v ohromné většině budou zase pro jednotnou Republiku československou, ve které si sami upraví svou součinnost podle zásady plné rovnoprávnosti národa českého, slovenského a ruského. Necítíme se v exilu povolání, abychom předurčovali nové vnitropolitické uspořádání Republiky, které přísluší výlučně jen osvobozenému lidu, ale domníváme se, že demokratické federalistické zásady, které doporučujeme jako nejvhodnější směrnice pro politickou a sociální organizaci mezi národy, podstatně přispějí k utužení nerozlučeného svazku mezi Čechy, Slováky a Rusíny.

Str. 6, odst. 5 zní:¹⁰⁸ RSČ musí intenzivně potírat separatismy český, slovenský i iredentism sudetoněmecký, ukrajinský nebo maďarský. Za účelem docílení předmnichovské integrity ČSR Rada svobodného Československa vynaloží všestranné úsilí, aby na mezinárodních fórech demaskovala falešné odtrhnutí Podkarpatské Rusi Sovětským svazem, a bude věnovat zvláštní péči podnětům Rusínů na docílení předmnichovské jednoty ČSR.

Archiv Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, fond H. Ripka, kart. 37, inv. č. 01496.

Originál strojopisu, vlastnoručně podepsaný. 2 s. + 2 s. příloha A.

¹⁰⁴ Tedy druhý odstavec z oddílu V. návrhu programu.

¹⁰⁵ Tedy pátý odstavec z oddílu V. návrhu programu.

¹⁰⁶ Tedy devátý odstavec z oddílu V. návrhu programu.

¹⁰⁷ Tedy desátý odstavec z oddílu V. návrhu programu.

¹⁰⁸ Tedy pátý odstavec (číslovaný) z oddílu VII. návrhu programu.

11.

1953, 17. květen, New York – Dopis Andreje Valúška jménem Slovenského národního združení v Americe vedení Rady svobodného Československa

SLOVAK NATIONAL ALLIANCE OF AMERICA
SLOVENSKÉ NÁRODNÉ SDRUŽENIE V AMERIKE
435 East, 86 Street, New York 28, N.Y.

17. mája 1953

Rada svobodného Československa,
k rukám p. Dr. P. Zenkla a p. Dr. J. Lettricha
2051 Park Road, N.W.
Washington 10, D.C.

Vážení pánovia,

oficiálny orgán RSČ „Hlas Československa“ (roč. III, číslo 3 a 4) uverejnil úvahu pána Huberta Ripku pod titulkom „Nová úprava poměru mezi Čechy a Slováky“.¹⁰⁹ V tejto úvahe predkladá autor návrh na usporiadanie pomeru Čechov a Slovákov po komunizme na takzvanom federalisticko-pluralistickom podklade, o ktorom tvrdí nasledovné:

„Jsem přesvědčen, že federalistický řád, který pokládám za nejvýhodnější politickou, hospodářskou a sociální soustavu, nejlépe vyhovující požadavkům skutečné demokracie, umožňuje nám také nejlépe úpravu poměru mezi Čechy a Slováky v obnoveném, svobodném Československu.“ Pán Hubert Ripka vo svojom článku potom pokračuje takto: „Není-li možno obnovit politický a hospodářský řád první Republiky, není také možno vrátit se prostě k tehdejšímu stavu v poměru mezi Čechy a Slováky.“

Amerikáni československého pôvodu, ktorí bojovali a pracovali v dvoch svetových vojnách za slobodné Československo, protestujeme jak proti návrhu pána H. Ripku za federalistickú ČSR, tak i proti jeho uverejneniu v „Hlase Československa“ z týchto dôvodov:

1) Ako v minulosti, i v tomto treťom československom odboji usilujeme o právne jednotný demokratický štát vybudovaný na princípoch masarykovskej humanitnej demokracie. Odsudzujeme preto každú formu vnútorného usporiadania štátu na akomkoľvek federalistickom – alebo inom – podklade, ktorý by bol v rozpore so základnými demokratickými princípmi prvej ČSR. V dôsledku toho odsudzujeme tiež každú pochybnosť alebo tvrdenie československého politického činiteľa, že nie je možné obnoviť politický a hospodársky poriadok prvej Masarykovej republiky. Pri tom máme tiež na mysli vývoj, veľké sociálne zmeny i porobu, ktorými náš národ od mnichovských udalostí

¹⁰⁹ Srv. výše dokument č. 6., část 3. Organizace politické oblasti a část 12. Federalistická úprava poměru mezi Čechy a Slováky. Výbor z rukopisu spisu Co po komunismu zveřejněn časopisecky pod zde uvedeným názvem.

až do dnešného dňa prešiel a ešte prejde, a netvrdíme, že sa vo všetkom bude možno vrátiť mechanicky k pomerom pred rokom 1938. Demokratické princípy Masarykovej republiky sú však alfou i omegou, ku ktorým sa národ doma vrátiť musí, ak chce mať mravný nárok na slobodu a na lepšiu svoju budúcnosť a ak sa nechce vzdáť svojho osudového poslania v tomto priestore Európy, ktoré od neho demokratický svet očakáva a ktoré je i tradičným humanitným zmyslom československých dejín.

2) Základom tak zvanej federalisticko-pluralistickej koncepcie pána Ripku je v podstate politická dohoda dvoch väčšinových národných skupín – národov – o rovnoprávnosti na národnom princípe. Tento základ pre budovanie a vnútorné usporiadanie štátu znamená toľko, ako definitívny odklon od tradičných princípov Masarykovskej demokracie a stavenie budúceho Československa na troskách toho duchovného, myšlienkového a právneho chaosu, ktorý bol zvlášť v strednej a východnej Európe zapríčinený pred a počas II. svetovej vojny nacizmom a fašizmom a v prítomnej dobe zasa komunizmom.

V dôsledku toho, Amerikáni československého pôvodu budú podnikať všetky kroky v tom smere, aby Československo bolo po komunizme vybudované na princípoch tej československej humanitnej demokracie, ktorá bola uhoľným kameňom predmnichovskej ČSR po vzore našej novej americkej vlasti. Nemôžeme pochopiť, prečo v budúcom Československu, ak toto má byť demokratické, majú byť – ako to tvrdí pán Ripka – „dúsledne“ rovnoprávnymi Slováci a Česi, a prečo nemajú byť takisto dôsledne rovnoprávnymi občanmi i Maďari, Nemci, Židia, Rusíni a príslušníci iných národností tak, ako sme toho svedkami i v Spojených štátoch, a ako tomu bolo i za prvej československej republiky. Že pán Dr. Ripka pri konštruovaní svojho návrhu na usporiadanie budúceho československého štátu na tieto základné princípy občianskych práv, rovnosti, slobody a demokracie pozabudol, dosvedčuje tiež ďalšia zmienka v jeho návrhu „o úpravě věci týkající se národnostních nebo rasových menšin“.

Je pravdou, že v I. ČSR boli tiež otázky národnostných menšín, ale tieto boli vždy iba otázkami kultúrnej povahy a nie problémom rovnosti, nerovnosti alebo dokonca rasovej diskriminácie občanov v štáte, ktoré by mali byť predmetom dakých zvláštnych úprav. Takzvané spory v I. ČSR, pokiaľ tieto boli – ktorým sa nemožno vyhnúť ani v najsporiadanejšom štáte na svete – o autonómne, územné a regionálne práva, mali vždy povahu sporov administratívnych. Tieto boli presunuté na nacionálnu bázu a prestýž až nástupom nacizmu v Európe a na zásah zvonku. Na tejto nacionálnej báze a v duchu nacistického princípu „völkisch“ formuloval Konrad Henlein i povestné karlovarské požiadavky Sudetských Nemcov. Pod vlivom týchto nemeckých antidemokratických sil boli formulované i požiadavky a zákon o slovenskej autonómii z roku 1938. My sme však presvedčení, že z československých politikov, ktorí boli v II. svetovej vojne v boji proti nacizmu a fašizmu, nik nechce nasledovať ani týchto nedemokratických politických vodcov, ale ani princípy tej ideológie, ktorá bola príčinou veľkej druhej svetovej vojny.

3) Všetci nepriatelia ČSR dokazujú na amerických úradných miestach a na zahranične-politických fórach, že Slováci a Česi sú úplne od seba odlišné národy, ktoré k sebe nepatria. Tento argument im slúži ako hlavná zbraň na dokazovanie neoprávnenej existencie ČSR a ich žiadosti o rozdelenie tejto na viac menších a bezvýznamných štátnych celkov. Ako československí krajanovia v USA vynakladáme všetko svoje úsilie v tom smere, aby sme tejto propagande na úradných miestach a medzi činiteľmi americ-

kého Kongresu čelili a túto potierali. Naša organizácia súc bez finančných prostriedkov zbiera po centoch a dolároch milodary, aby mohla predkladať memoranda v tomto ťažkom zápase s nepriateľmi slobodného Československa. Boli sme preto dvojnásobne sklamaní, že „Hlas Československa“, ktorý má tieto československé záujmy hájiť, uverejnil úvahu (a to ešte od zahraničného referenta Rady slobodného Československa), v ktorej sa dáva našim nepriateľom toľko argumentov do rúk proti týmto záujmom československého ľudu, ktoré by mal hájiť jak oficiálny československý exil, tak i naši krajanovia. Ak československý činiteľ chce pred verejnosťou pretriasať otázku česko-slovenského pomeru – môže písať pozitívne o svojich predstavách bez toho, aby musel – dokonca celkom nesprávne – vyzdvihovať a dokazovať rozdielnosť a osobitosť medzi Slovákmi, Čechmi a Podkarpatskými Rusínmi.

Tak napríklad, pán Ripka hovorí vo svojej úvahe o „uznávání určité osobitosti rozlišující Slováky a Čechy“, o Slovácích a Čechoch, „kteří se pokládají za zvláštní svěbytné národy“, a ďalej presvedčuje čitateľa o „nepopíratelných rozdílech, které jsou mezi nimi (rozuměj Čechmi a Slovákmi) a které jsou inspirací k zvláštnímu národnímu vědomí českému a slovenskému“. Táto celkom nesprávna argumentácia vrcholí v porovnávaní Podkarpatských Rusínov so Slovákmi, o čom pán Ripka píše toto:

„Pokud jde o Podkarpatské Rusíny, bude třeba zajistit jim zvláštní postavení. Jsou národem opravdu zcela odlišným od Čechů s Slováků. Nelze je nikterak srovnávat se Slováky. Proto nemohou mít totožné postavení jako Slováci.“

I z tohoto citátu sú pozoruhodné tieto momenty: pán Ripka horlí v celej svojej úvahe za jednotnosť Československej republiky, ale Podkarpatskí Rusíni „nemohou mít totožné postavení jako Slováci“. Myslel tu pán Ripka i na tých Rusínov, ktorí obývajú československo-poľské pohraničie asi v 16–18 okresoch na východnom Slovensku od Sobrance, cez Kráľovský Chlmec – Sabinov, až po Kežmarok a Starú Ľubovňu? Teda i títo Rusíni sú tak odlišní od Slovákov, že nemôžu mať totožné postavenie ako Slováci? To, čo tu dokazuje zahranične-politický referent Rady slobodného Československa, snaží sa dokázať maďarská, poľská, a ukrajinská i ruská (v posledných rokoch komunistická) propaganda už celé desaťročia a na základe tohoto argumentu žiadajú odtrhnutie východného Slovenska až po Poprad, včítane Tatier.

Mimo toho všetkého priamo zaráža skutočnosť, že pán Ripka vo svojom koncepte na usporiadanie ČSR berie do úvahy i Čechov a Slovákov, „kteří se pokládají za zvláštní svěbytné osobité národy“. Je predsa všeobecne známe, že pojmy „svěbytných, osobitých“ národov sú produktom nacistickej filozofie, ktorými Hitler rozvracal štáty a národy v Európe. Stúpenkami týchto „svěbytných“ národov boli len českí a slovenskí nacisti (Moravcovia v Čechách a Tisovci na Slovensku). Títo nikdy neuznávali spjatosť politického s duchovného spoločenstva medzi Čechmi a Slovákmi, ako to tvrdí pán Ripka, naopak. Stávali na rozbití ČSR (viď dnes v exile Prchalovci a Sidorovci) a naviac k tomu ešte uznávali, „že jsou více než bratry, že jsou spjati nejen politickým, ale i duchovním společenstvím“, ale so Sudetskými Nemcami a s Veľkonemeckou ríšou.

K celej tejto otázke dovoľujeme si ešte poznamenať, že preexponované poukazovanie na neexistujúce rozdiely medzi Čechmi, Slovákmi a Podkarpatskými Rusínmi v zahraničí je Československej republike nielen škodlivé, ale nanajvýš nebezpečné zvlášť vtedy, keď tak činí zodpovedný československý politický reprezentant. To predsa robí Československej republike nepriateľská diplomacia už od vzniku československého

štátu. Je mýlné sa domnievať, že argumenty, ktoré dostanú takto do rúk nepriateľa, možno v ďalších vetách oslabiť tým, že hovoríme o láske medzi Čechmi a Slovákmi a že dokazujeme vedomie politického a duchovného spoločenstva takým spôsobom, ako sa o to pokúsil tu spomínaný autor návrhu na československú federáciu.

Vo viere, že Rada slobodného Československa zabráni svojim reprezentantom ďalšie hlásanie Československej republiky nebezpečných a československému ľudu neprijateľných ideí v zahraničí,

Znamenáme sa s krajanským pozdravom:

Andrej J. Valúšek, predseda SNS v Amerike.

Archiv Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, fond H. Ripka, kart. 30, inv. č. 01198.

Průklep strojopisu, vlastnoručně signovaný J. Valúškem, označený jako „odpis“, zaslaný přímo H. Ripkovi. 5. s.

12.

1953, 2. červen, New York – Vyjádření Huberta Ripky k dopisu Andreje Valúška, vyžádané vedením RSC

New York, 2. června 1953

ODPOVĚĎ DRA H. RIPPY SLOVENSKÉMU NÁRODNÍMU SDRUŽENÍ

K protestu Slovenského národního sdružení v Americe proti mé úvaze o poměru mezi Čechy a Slováky připojuji tyto své poznámky:

1. S. N. S. odsuzuje federalistické uspořádání ČSR toho důvodu, že by bylo v rozporu s jednotností státu a s masarykovskou humanitní demokracií. Proti tomu třeba uvést i že a) jsou státy, federalisticky uspořádané, jako např. USA nebo Kanada, nebo Švýcarsko, jejichž jednotota není federalismem ohrožena, nýbrž naopak upevněna; b) Masaryk jako humanitní demokrat znal se otevřeně k federalistické ideji. Federalism není v rozporu s demokracií, naopak je zvlášť výhodnou aplikací demokratických principů.

2. S. N. S. odsuzuje každou pochybnost anebo tvrzení, že „nie je možno obnovit' politický a hospodársky poriadok prvej Masarykovej republiky“, ale samo hned dodáva, že netvrdí, že „sa vo všetkom bude možno vrátiť mechanicky k pomerom pred rokom 1938“. To znamená, že samo uznáva, čo jinak, resp. u jiných odsuzuje, že nebude možno obnovit řády první Republiky. O tom, co se z těchto řádů uchová a převezme, nebude ovšem rozhodovat československý politický exil, ani zahraniční organizace cizích státních občanů československého původu, nýbrž jen osvobozený lid po pádu komunismu.

S. N. S. – rozumíme-li dobře – vykládá v dalším návrat k poměrům první Masarykovy republiky v tom smyslu, že „demokratické principy Masarykovy republiky sú však alfou omegou, ku ktorým sa národ doma vrátiť musí“. S tím souhlasím, a souhlasí zajisté všichni, kteří si přejí, aby Československo po své osvobození bylo zase zemi opravdu demokratickou.

Jsou-li nepochybně „demokratické principy Masarykovy republiky alfou a omegou“, rozhodně není a nemůže být „alfou a omegou“ konkrétní jejich aplikace. Demokracie může být organizována centralisticky, decentralisticky, federalisticky, aniž tím byly základní demokratické principy narušeny.

Masaryk sám se domníval, že „local government“ je decentralistický režim, založený na místních autonomiích, je spíše ve shodě s účely, sledovanými demokracií, než centralismus.

Masaryk sotva opustil či zradil své demokratické kredo, když svým podpisem pittsburské dohody připustil možnost, aby Slovensko mělo autonomní status. Kdyby československé ústavodárné shromáždění bylo odhlasovalo slovenskou autonomii, Masaryk právě jako demokrat nebyl by tomu odporoval. Jako demokrat přijal ovšem ústavu, která byla přijata parlamentem a v něm jednomyslně všemi slovenskými poslanci.

S. N. S. je na omylu, pokud se domnívá, že má úvahy a návrhy na federalistické upořádání republiky jsou v rozporu s Masarykovou koncepcí moderní demokracie.

3) S. N. S. odmítá, aby politická dohoda „dvou národů o rovnoprávnosti na národním principu“ byla základem „pre budovanie a vnútorné usporiadanie štátu“, a spatřuje v ní „definitivní odklon od tradičních principův Masarykovské demokracie a stavanie budúceho Československa na troskách toho ... chaosu, ktorý bol ... zapríčinený ... nacizmom a fašizmom a v prítomnej dobe zasa komunizmom“.

S. N. S. zřejmě nebere na vědomí, že valná část Slováků, patrně velká většina, pokládá se za národ, těsně sice s Čechy spřízněný, přece však od nich odlišný (tvrzení S. N. S., že pojmy „svěbytných, osobitých národů sú produktem nacistické filosofie“, je v rozporu s historickými skutečnostmi; tyto pojmy existovaly před nacismem – Hitler podobně jako Stalin jich zneužil pro své imperialistické cíle – jestliže nacisté nebo komunisté zneužili určitých pojmů ke svým nekalým záměrům, není to ještě důvodem, abychom tyto pojmy s jejich skutečným významem odmítali). Jestliže se Slováci z valné míry pokládají za osobitý národ, sotva jinak lze obnovit jednotné demokratické Československo, než dohodou slovenského a českého národa. Nevím proč by podobná dohoda byla odklonem od Masarykovy demokracie a příklonem k fašismu nebo komunismu.

Jdu dále: i kdyby se většina Slováků hlásila k národní jednotě československé, doporučoval bych, aby nové politické, sociální a kulturní řády v Československu po jeho osvobození byly budovány a organizovány podle federalistických zásad – federalistické uspořádání nejlépe vyhovuje moderní demokracii a mělo by se zavést všude, kde kulturní výpěstlost lidu je tak pokročilá, aby federalismus mohl úspěšně fungovat. Ostatně, moje federalistická koncepce, kterou doporučuji, je rozhodně blíže americké demokracii, než byly centralistické řády První republiky.

Jestliže S. N. S. prohlašuje, že bude „podnikat“ všechny kroky v tom směru, aby Československo bolo po komunizme vybudované na principech československé huma-

nitnej demokracie, ktorá bola uhoľným kameňom predmnichovskej ČSR“, mělo by vyjádřit přesně, co má na mysli.

První republika byla silně centralistická; jinak ani nebylo možno v dobách, kdy se teprve budovala a zajišťovala proti vnějším i vnitřním nepřátelům. Ale vývoj od centralismu k decentralismu a autonomii nastal později až v pevné republice, a byl by určitě pokračoval, kdyby Republika nebyla po Mnichově zničena. K čemu se tedy máme vracet? K centralismu nebo k vývoji, který směřoval k autonomii?

Ústavní i administrativní řád První republiky byl založen na principu národní jednoty československé. Ale již v První republice značná část Slováků odmítala tento princip, a uznávajíc důsledně nerozbornou jednotu státní, pokládali Slováci a Čechy za dva spřízněné, ale odlišné národy. Po druhé světové válce zřejmě většina Slováků vyznávala tento názor. I dnes ještě značná část Slováků pokládá se s Čechy za jeden národ, ale zřejmě je to menšina. Takové jsou skutečnosti. Co z nich vyplývá? Pokud jsme demokraty, musíme ctít a tolerovat oba názory, o národní odlišnosti Čechů a Slováků, jakož i o národní jejich jednotě. „Nadekretovat“ národní cítění a smýšlení nelze, nechceme-li napodobit fašisty nebo komunisty.

Pro obnovu jednotného demokratického Československa není rozhodující, pokládají-li se Češi Slováci za jeden či za dva národy; o tom rozhoduje jejich pevná vůle žít v nerozlučitelné státní pospolitosti československé.

Je naší povinností, abychom posilovali tuto vůli a abychom připravovali takové podmínky, které by upevnilý jednotný československý stát. Centralismus byl překonáván již v První republice. Dualismus rozrušoval by jednotu. Nechceme-li ani centralismus ani dualismus, máme po mém mínění usilovat o federalizaci, která znamenitě slučuje potřebu jednotného vedení s neméně důležitou potřebou co nejrozsáhlejší samosprávy územní i zájmové. Snad je možné i jiné řešení. Je-li, mělo by se otevřeně navrhnout. Velká slova o Masarykově humanitní demokracii nám tu nepomohou, pokud se jim nedá konkrétní obsah.

Proto S. N. S. zejména, chce-li „podnikat“ všechny kroky“ k prosazení svých myšlenek a představ, mělo by pokládat za svou povinnost, aby je přesně definovalo. Mělo by jasně říci, jak si představuje vnitřní uspořádání Republiky po jejím osvobození. Má zajisté právo navrhnout či žádat, aby se obnovily ty ústavní, politické a administrativní řády, jaké existovaly v První republice. Ale necht' to řekne otevřeně! Není dobře možno, aby ponechávalo všechno v mlžné nejistotě všeobecným mluvením o principech československé humanitní demokracie. Ústavní a politické řády První republiky nebyly v rozporu s těmito principy, ale nelze je s nimi ztotožňovat. S principy humanitní demokracie nejsou v rozporu, nýbrž v souladu, federalistické řády, nebo decentralistické uspořádání, založené na rozsáhlých územních autonomiích.

S. N. S. má právo, aby podnikalo „všetky kroky“ na obnovu centralistické úpravy, jaká převládala v První republice, nebo na obnovu zemských zřízení, která od roku 1927 zmírňovala původní centralismus. S. N. S. má právo, aby hlásalo koncepci o národní jednotě československé a aby se dožadovalo oficiálního uznání této koncepce v ústavních a politických rádech Republiky po jejím osvobození.

Ale S. N. S. nemá práva, aby ve jménu Masaryka nebo ve jménu demokracie, ať československé nebo americké, kaceřovalo ty, kteří odmítají centralismus, tuhý i zmírněný, kteří nesouhlasí s myšlenkou o národní jednotě československé a kteří doporučují

nové ústavní a politické uspořádání Republiky po jejím osvobození, uspořádání, které se bude odlišovat od předmnichovských řádů.

Mohu se mýlit, ale pochybuji, že politika doporučená S. N. S., zejména v té všeobecnosti, s jakou je podávána, je s to, aby účinně čelila komunistům nebo slovenským či českým separatistům; spíše se zdá, že by jí použili k tvrzení, že se má nastolit „česká nadvláda“ nad Slováky.

Podobně pochybuji, že by se československý lid po svém osvobození chtěl vracet k minulým řádům. Ostatně jestliže odklon od centralismu nastal už v První Republice, lze sotva očekávat, že by se Slováci ale i Češi přiklonili k němu v budoucnosti.

Nikoli návrat, nýbrž obnova má být naší devisou. Obnova, která navazuje na tvůrčí tradici, snaží se uskutečňovat nové a lepší řady.

4. Tvrzení S. N. S., že takzvané spory v První Republice „o autonomné územné a regionálne práva mali vždy povahu sporov administratívnych“ není správné; tyto spory byly vždy vysoce politické.

Připodobňovat mé návrhy Henleinově „völkisch“ koncepci a jeho karlovarským požadavkům může být založeno jen na nedorozumění, které pramení z nedostatečné znalosti věcí, o něž jde. Henleinova autonomie měla sloužit k rozbití Československa, mé návrhy směřují k zajištění jeho jednoty. Třeba se ovšem trochu zamyslet nad tím, co konkrétně navrhuji pro federalistické uspořádání, a nezastavit se jen u slova „federalisace“.

5. Zřejmě jen unáhlené rozčilení nad mými návrhy svedlo S. N. S. k tomu, aby nečinilo rozdíl mezi Čechy a Slováky na jedné a Maďary, Němci, Židy, Rusíny na druhé straně, aby z mých vývodů činilo závěry stejně nesprávné jako zmatené. Češi a Slováci mají přece svou státní nezávislost zajištěnu jen v Československu, s nímž se v jednotnou státní pospolitost sdružují i Podkarpatsí Rusíni. Ostatní jsou příslušníky národnostních menšin. Existence Československa závisí nikoli na těchto menšinách, nýbrž na vůli Čechů a Slováků mít Československo. Podkarpatsí Rusíni jsou – jak je obecně známo – národem zcela odlišným od Čechů a Slováků; i v První Republice Podkarpatská Rus měla své autonomní postavení. Jsou součástí Československa, protože si přejí jí být, ale samozřejmě jejich status musí být jiný, než status Slováků, kteří spolu s Čechy jsou tvůrci a nositeli Československa. Rusíni, žijící na Slovensku, jsou v postavení národnostní menšiny. Je nad mé schopnosti, abych pochopil, jak S. N. S. mohlo usoudit, že moje vývody o odlišnosti Rusínů od Slováků slouží rusínským nacionalistům v jejich snaze po odtržení východního Slovenska. Příslušníci národnostních menšin budou mít samozřejmě všechna občanská a politická práva svobodných a rovnoprávných občanů. Nikterak jsem nezapomněl, jak mně S. N. S. imputuje, na „tieto základné princípy občanských práv, rovnosti, slobody a demokracie“, ale nedopustil jsem se chyby, abych směšoval národnostní či rasové menšiny s Čechy a Slováky, s nimiž Československo stojí a padá.

6. S. N. S. tvrdí, že dávám argumenty našim nepřátelům proti zájmům československého lidu svými vývody, zejména „přeexponováním poukazováním na neexistující rozdíly mezi Čechy, Slováky a Podkarpatskými Rusíny“, a že takové počínání je „ČSR nejen škodlivé, ale nanejvýš nebezpečné zvláště tehdy, když tak činí zodpovědný československý politický reprezentant“, dokonce čs. zahraniční referent Rady svobodného Československa.

Nepsal jsem své úvahy jako zahraniční referent Rady svobodného Československa, nýbrž jako československý občan, který je si vědom své odpovědnosti a který se snaží **pozitivní koncepcí** čelit nepřátelům Československa. Nemyslím, že posloužíme věci, kterou máme na mysli, budeme-li popírat nebo zastírat rozdíly mezi Čechy Slováky, resp. také Podkarpatskými Rusíny. Podobné popírání dá se vždy snadno vyvrátit, podobné zastírání lze snadno odhalit. Jsem přesvědčen, že své věci neuškodíme, nýbrž prospějeme, budeme-li po pravdě vykládat skutečnosti příznivé i nepříznivé. Československá věc byla by velmi slabá, kdyby se jí mělo pomáhat popíráním a zastíráním skutečného stavu. Naštěstí je silná: přes rozdíly, které je dělí, Češi a Slováci, spolu s nimi i Podkarpatsí Rusíni chtějí obnovu demokratického jednotného Československa, a to Československo je nejen v jejich zájmu, nýbrž a zejména [v zájmu] celé Evropy a její bezpečnosti.

Po dlouhých úvahách, v nichž jsem musel revidovat mnoho ze svých někdejších názorů (a to se netýká jen otázky poměru mezi Čechy a Slováky, nýbrž i jiných otázek politických a sociálních) dospěl jsem k mínění, že federalistická koncepce nejlépe poslouží jak našemu nynějšímu boji za osvobození a obnovu ČSR – boji, který vedeme proti komunismu, separatismu a irredentě – tak zajištění Republiky po jejím osvobození.

Protest S. N. S. proti mým návrhům mne v tomto mém přesvědčení nezviklal, nýbrž naopak utvrdil a posílil.

Konečně: budiž mně dovoleno vyslovit pochybnosti, je-li srovnatelné se zásadami Masaryka a americké demokracie, jichž se S. N. S. stále dovolává, když S. N. S. vyslovuje na konci svého listu „vieru, že RSČ zabráni svojim reprezentantom ďalšie hlásanie ČSR nebezpečných a čs. ľudu neprijateľných ideí v zahraničí“. Ostatně byl to právě Masaryk, který brojil proti stavění vlasteneckých šibeniček.

Hubert Ripka

Archiv Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, fond H. Ripka, kart. 27, inv. č. 00919.

Průklep strojopisu, 8 s., s rukopisnou poznámkou „Hubertovi“.

13.

1953, jaro?¹¹⁰, Washington – stat' Jozefa Lettricha, argumenty proti samostatnému slovenskému státu (výňatky)

Zatím se nepodařilo zjistit, zda polemická stat' J. Lettricha byla připravena pro vydání (resp. vydána) v některé z československých / českých / slovenských tiskovin vydávaných v USA či Kanadě, anebo zda jde o tehdy obvyklý „samizdat“, tedy přepsání v průklepu až 15 exemplářů na psacím stroji ke kolování (a oponování) mezi členy vedení

¹¹⁰ Nedatováno. Časové zařazení dedukováno dle obsahu a dle zařazení dokumentu v Ripkově osobním archivu.

RSC a dalšími exilovými činiteli. Zde jsou uveřejněny pouze výňatky, celý text byl již editován Vojtechem Čelkem.¹¹¹

Jozef Lettrich:

Prečo nie slovenský štát?

Myslím, že každý, komu leží na srdci osud slovenského národa, uvíta vecnú výmenu názorov na takú spornú otázku, ako je myšlienka slovenského štátu. [...]

Po vzniku Československa až do roku 1938 myšlienka slovenského štátu bola na Slovensku neznámym pojmom... Hlinka a Rázus ako predstavitelia slovenského autonomizmu držali československé štátne spoločenstvo až do ich smrti. Slovenský separatizmus vtedy bol majetkom len fantastov z komunistickej „Pravdy chudoby“ a potom niekoľkých čudných postáv z opačného tábora, ako bol Vojtech Tuka,¹¹² Vinco Mihalus, Ľudo Koreň.¹¹³ Tento stav trval až do medzinárodnej krízy roku 1938.

[...] Čo nasledovalo u nás po 6. októbri 1938, najmä tiež sám 14. marec 1939, keď bol vyhlásený slovenský štát, to nebolo dielom slovenského národa. To bol Hitlerov diktát a nemecké násilie, vykonávané nie veľkou skupinou Slovákov.

[...] Či nastali od roku 1939, poťažne od roku 1945, také politické zmeny..., ktoré by dnes odôvodňovali slovenský štát?

Zemepisné a geopolitické polozenie Slovenska je také dnes, ako bolo i predtým ... Nepribudol mu žiaden priateľ ani spojenec. Starí neprajníci však zostali. Svätošťaňská idea, revizionizmus a iredenta žijú i ďalej. Ruský a nemecký tlak neprestal... Chceme snáď s papierovou zvrchovanosťou postaviť na kocku nielen politickú slobodu, ale i národnú existenciu? ... Štátna samostatnosť „za každú cenu“ mohla by sa Slovákom stať tým, čo W. S. Churchill pomenoval „utrpením, ktoré starodávni básnici a teológovia vyhradili zatratencom“.

Nezabúdajme na to, že kto dnes hýbe základmi Československa, hýbe aj základmi Slovenska. [...]

V našom prípade nie je na mieste tvrdiť, že Albánsko, Estónsko, Lotyšsko, Írsko sú samostatné, že sa priznáva nárok na samostatnosť i koloniálnym národom, len Slovákom nie. Zásadne iste nemôže byť upreté ani Slovákom to, čo patrí každému národu...

¹¹¹ LETTRICH, J.: Prečo nie slovenský štát (ed. V. Čelko), In: Dilema, Bratislava 2000, č. 10, s. 21–26.

¹¹² Tuka, Vojtech [Béla] (1880–1946), absolvent práv. fak. v Budapešti, policejný úradník v Budapešti, od 1914 prof. Erzsébet Egyetem v Bratislave, 1922–1929 šéfredaktor deníku Slováky, ideolog radikálneho křídla Sloven. ľudové strany, 1929 odsouzen za špionáž ve prospěch Maďarska, 1937 podmínečně propuštěn, 1939–1944 předseda slovenské vlády (v září 1944 demise), 1945 emigroval, vrácen do ČSR, odsouzen Národ. soudem v Bratislavě k absolutnímu trestu.

¹¹³ Koreň, Ľudovít (1896–1958), od 1921 tajemník KSČ v Ružomberku, poté družstevní činitel, od 1925 komunistický novinář, 1927 se pokusil s Vincencem Mihalusem založit Národní kom. stranu Slovenska, znovu v r. 1929. Ve 30. letech krátce v agrární straně, vzápětí přešel do služeb maďarské iredenty a jejich slovenských agentů F. Jehlicsky a V. Dvorcsáka. V USA spolupracoval se skupinou agenta maďar. iredenty Š. Košíka, ve snaze působit především na dělnické vrstvy slovenské emigrace. Otevřeně požadoval připojení Slovenska k Maďarsku, podněcoval protičeskoslovenské kampaně; za války podporoval režim Slovenského štátu.

U nás však nejde o zásadu a právo. Tie máme a môžeme použiť. Ide o to, či ich použitie bude v slovenskom národnom záujme alebo nie... Nerozvážny krok môže značiť národné nešťastie alebo záhubu.

[...]

... jediný záver: držať to, čo máme, držať Československo a v ňom hľadať uspokojenie slovenských národných potrieb ... Má to pre Slovákov mnoho výhod ...

Československo dáva rovnako Slovákom, ako dáva i Čechom nepomerne väčšiu silu v medzinárodnom svete, ako keby stáli rozdelení. Československo je hospodársky a sociálne vyrovnanším štátom, schopnejším súťaže a rýchlejšieho kultúrneho, národného, hospodárskeho a sociálneho rozvoja, ako by bol český a slovenský štát.

[...]

Dobre si uvedomujeme a preto aj náležite rozlišujeme otázku Československa a otázky úpravy vzájomných pomerov medzi Čechmi, Slovákami a Podkarpatskými Rusínmi v Československu... Slovenskému národu patrí rovnoprávne postavenie s českým národom. Táto rovnoprávnosť sa musí vyjadriť primeranými ústavnými právami a ustanovizňami...

[...]

Nech už boli dosavadné skúsenosti Slovákov v Československu akékoľvek (a vieme, že bolo mnoho nespravodlivostí a krívd, ale aj mnoho veľkých výhod a prospechov) sme nezlomne presvedčení o tom, že národné aspirácie Slovákov možno bezpečnejšie a lepšie uspokojiť v Československu, ako v slovenskom štáte. Slováci majú toľko politických prostriedkov, aby to aj dosiahli...

Vo všetkých veciach, o ktorých tu bola reč, posledné slovo patrí oslobodenému národu doma... Národ pôjde po ceste, ktorú mu ešte roku 1918 ukázal Milan Štefánik, Matúš Dula, Milan Hodža, Andrej Hlinka, Samuel Zoch, Ferdiš Juriga, Albert Mamatey, Jozef Murgaš, Michal Bosák¹¹⁴ a stovky iných národovcov a vlastencov.

Archiv Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, fond H. Ripka, kart. 30, inv. č. 01193.

Průklep strojopisu, 7. s.

¹¹⁴ A. Mamatey, J. Murgaš, M. Bosák – pročeskoslovenští aktivisté z řad amerických Slováků za první světové války.

14.

1953, jaro?¹¹⁵ – stat' Jána Beharka, stanovisko k exilové diskusi o česko-slovenském poměru

[Ján Beharka: poznámky k aktivitám J. Lettricha]¹¹⁶

[...]

ČSR, či za nej – vybudovalo sa na Slovensku národne-slovenské školstvo, bu-
doval sa priemysel, obchod, remesla. – V dobe svetovej hospodárskej depresie kríza,
rovnako ako ostatný svet, zasiahla i Československo – viac Čechy, pretože tu bolo ťaži-
sko československého priemyslu. Ťažkosti s umiestnením prebytku inteligencie, ktorú
chrtili československé školy, boli rovnaké v Čechách ako na Slovensku.

Na Slovensku však štátu nepriateľská propaganda a najmä HSĽS používala
proti Čechom a ČSR – lebo vraj preto slovenská inteligencia nemôže sa dostať všetka do
úradov na Slovensku, lebo v nich sedia Česi (ktorí prišli tam na zavolanie po roku 1918).
V podstate vlastne do roku 1938 celá tak zvaná „československá“ otázka videla sa
v tomto personálnochlebovom probléme. Politická krátkozrakosť českých strán často
dávala zbraň do rúk týmto živlom, keď na úkor Slovákov skutočne niekedy v dôsledku
extrémneho centralizmu cez ministerstva presadila svojich českých príslušníkov na úrad-
nícke miesta na Slovensku.

Druhá ČSR po vojne roku 1945 nemala viac tohoto problému, a ani nebolo
možno nijako očakávať, že by sa ktokoľvek z Čechov snád' chcel „zmocniť“ Slovenska a
dosadiť tam napríklad české úradníctvo. Rovnako bolo tomu i v sektore hospodárskom.
Celkove totiž pôvodná disparita medzi Slovenskom a českými zemiami bola skoro úplne
odstránená. A tak po roku 1945 boli všetky predpoklady k tomu, aby prestali všetky
nedorozumenia medzi Čechmi a Slovákmami.

Vývoj po roku 1945.

Po porážke nacistov – i ich slovenských fašistických prísluhovačov – na strane
demokratických Slovákov i Čechov bola najlepšia snaha bratsky spolupracovať na
výstavbe spoločného štátu. Ani na jednej ani na druhej strane nebolo námietok proti
tomu, aby sa nezdravé výhonky byrokratického centralizmu neodstránili a neulomil sa
tak hrot všetkým predchádzajúcim skutočným i domnelým zábranám, ktoré by boli
vstave akokoľvek vzniesť nesúlad medzi dva bratské národy.

Lenže vyvstal nový činiteľ: komunisti, ktorí na rozporoch medzi Čechmi a Slo-
vákmami budovali svoju politiku. Otázka československá mala v ich plánoch zahrať prvo-
dú rolu.

¹¹⁵ Nedaťovano. Časové zařazení dedukováno dle obsahu a dle zařazení dokumentu v Ripkově osobním archivu.

¹¹⁶ První strana textu v dostupném exempláři chybí, na okraji na začátku druhé strany je Ripkovým rukopi-
sem tužkou nadepsáno „Beharka“.

Hlásali svojbytnosť Slovákov (voľakedy „až do odtrhnutia“) a cez takzvané
„výdobytky slovenského národa za banskobystrického povstania vytvorili nakoniec
v ČSR československý dualizmus, z ktorého potom ťažili pre svoje rozvratné plány – raz
tieto „výdobytky“ (ako sa im to práve hodilo) vykladajúc v smere slovenského radikál-
neho separatizmu, inokedy zas v smere pražského centralizmu (keď chceli slovenských
nekomunistických povereníkov ovládať cez svojich ministrov vo vláde v Prahe). Základ
takejto politiky postavili komunisti moskovským Gottwaldovým vládnym programom –
vyhláseným v Košiciach začiatkom apríla 1945.

Rátali totiž s odstredivou – protičeskou a protičeskoslovenskou politikou na
Slovensku získať na svoju stranu radikálne nacionálne slovenské živly, ktoré sa predtým
grupovali okolo Hlinkovej slovenskej ľudovej strany. Komunistov preto treba brať na
zodpovednosť, že na Slovensku ožili protičeskoslovenské tendencie medzi bývalými
príslušníkmi slovenského fašistického štátu a straníckopolitickou lícitáciou ovplyvnili i
ostatné politické strany (boj o ľudákov, či ich hlasy vo voľbách v roku 1946 medzi ko-
munistami a Demokratickou stranou.).

Proti týmto tendenciám komunistov na vytvorenie čo najväčšej priepasti medzi
Čechmi a Slovákmami od začiatku stavali sa všetky nekomunistické sily – najmä tie, ktoré
neskôr reprezentovali i samú Demokratickú stranu. Po návrate delegácie Slovenskej
národnej rady z Moskvy do Košíc v apríli 1945 (súčasne došiel prezident a nová česko-
slovenská vláda) napríklad Ján Ursíny, uznávaný predstaviteľ „Demokratického klubu“ –
ktorý sa neskôr deklaroval ako „Demokratická strana“ – veľmi trpko si sťažoval na ko-
munistov, ako úskokmi a na škodu Republiky dosiahli a legalizovali tieto faktický česko-
slovenský štátny dualizmus – proti vôli všetkých nekomunistických zástupcov v Moskve
a tiež prezidenta. Ursíny vtedy stále zdôrazňoval, že túto „dohodu“ (košickú) nemožno
z našej strany považovať za definitívnu – naopak za maximalistickú, z ktorej treba po-
stupom ubierať. V takomto duchu postupovali potom všetci zástupcovia demokratickej
strany pri prvých jednaniach predstaviteľov SNR s vládou v Prahe.

Vtedy tiež najmä J. Ursíny¹¹⁷ nielen v súkromných rozhovoroch otvorene volal
po vytvorení ďalších politických strán na Slovensku – vidiac, kam by systém dvoch strán
na Slovensku politický vývoj vohnal. Komunisti boli striktné proti tomuto a Husák
Ursínyho pre takýto požiadavok napadol ešte v Košiciach v „Pravde“.

Postupom sa však systém dvoch strán začal zamlúvať rovnako i DS. Ak komu-
nisti v prvých mesiacoch po vojne rátali s plným volebným víťazstvom, rovnako tomu
bolo i s DS. Zrejme toto stanovisko zvíťazilo – napriek výstrahám mnohých činiteľov
v samotnej DS – a to v klamnom dojme, že komunisti sú normálnym – na demokratickej
bázi pracujúcim politickým partnerom a že vlastne takto sa na Slovensku vytvorí „ame-
rický“ stranický systém... Tu spomenuté následky tohoto stavu celkom krátko budú
hodnotiť vývoj z hľadiska česko-slovenského pomeru – i keď ich hodnotenie v smere
celkového politického vývoja najmä s ohľadom na komunistický puč – dopadnú ďaleko
nepriaznivejšie...

¹¹⁷ Ursíny, Ján (1896–1972), súkromý podnikateľ v zeméľstve, od 1923 funkcionár agrárnej strany, vý-
znamný činiteľ občanského odboje, signatár Vánoční dohody 1943, člen ilegálnej SNR, člen vedení povsta-
lecké SNR, povereník pro hospodářství; poč. ledna 1945 odsouzen Zvláštním senátem Nejv. soudu Slo-
ven. štátu v nepřítomnosti k trestu smrti. 1945 povereník pro zemědělství, 1945–1948 místopředseda
Demokratické strany. V dubnu 1948 odsouzen komun. soudem v jednom z prvních politických procesů.
Nositel Řádu TGM in mem.

V májových voľbách 1946 KSS i DS bojovali o totálne víťazstvo. Strana sociálne demokratická a Strana slobody, ktoré po urputných bojoch s komunistami a ešte viac nakoniec s predstaviteľmi DS máločo viac ako mesiac pred voľbami začali svoju činnosť, prakticky v tomto zápase nemohli zahrať žiadnu roľu. (Iste presne podľa tejto kalkulácie, ich vznik bol umožnený „minútu pred dvanástou“.)

V týchto voľbách išlo predovšetkým o to, či komunisti alebo demokrati získajú hlasy bývalých ľudákov. Komunisti sa dokonca ústami Husáka pred voľbami vyhlásili (v Prešove) za „červených ľudákov“. DS nemohla zostať pozadu a brnkala preto veľmi hlasne na nacionálne struny – išlo to tak ďaleko, že prevzala na seba v tajných prísluchoch nespĺniteľné záväzky v smere pardonovania predstaviteľov fašistického slovenského štátu (Tiso apod.) – čo neskôr premysleným náporom komunistov túto stranu v celku vyradilo a politicky paralyzovalo v dobe, kedy sa očakávali od nej najrozhodnejšie činy práve proti komunistickým zámerom.

Takýto postup predstaviteľa DS chápali ako púhu taktiku „branie vetra z plachát“ – ako sami hovorili – komunistom i separatistom. Do akých plachát to bol nakoniec vietor, ukázala – žiaľ – neskôr budúcnosť... Nakoniec z „taktiky“ rodilo sa v DS – najprv v jej malých príslušníkoch, neskôr vlastnej taktike podľa hlo i samotné vedenie strany – presvedčenie, že sa ide politicky prinajmenšom na takej obojakej československo-ľudáckoseparatistickej koľaji... Takto si možno vysvetliť, že i evanjelická časť slovenského národa, ktorá predtým vždy bola neúchylným stĺpom československej myšlienky, začala sa radikalizovať nacionalisticky a oduševňovala sa za takzvané „banskobystrické výdobytky“ – Gottwaldov Košický vládny program...

Vývoj československej otázky po roku 1945 nemohol byť a ani nebol normálny, ako vôbec u nás nebolo normálneho politického vývoja. Nemohlo ináč byť, lebo ako sa dnes javí samozrejým, komunisti neboli demokratickým partnerom a československý pokus o symbiózu týchto dvoch svetov sklamal katastrofálne. So samotným „pomero“ Čechov a Slovákov hrali si komunisti podľa toho, ako sa im to práve hodilo. Ostatné strany české, ale i samotná DS boli i tu vlastne len nedobrovoľným spoluhráčom, ktorí sa nikdy nezmohli na vlastnú ofenzívu hru..., české nekomunistické strany zámerne, DS z nejasnosti vlastných cieľov a poslaní, i pre svoju neschopnosť...

Opakujeme, keby vývoj politických pomerov po roku 1945 bol sa dial za normálnych pomerov – bez komunistov a moskovského tlaku – nebolo nijakého „československého problému“. To neznamená, že by nebolo došlo k určitým zmenám proti stavu zpred roku 1938. Ovšem, iste by sa bola našla zdravá cesta, po ktorej sa mohla úspešne ďalej rozvíjať československá štátnosť. Disparita medzi Slováckmi a Čechmi proti roku 1918 bola minimálna, medzinárodná situácia zmenená – susední nepriatelia ČSR pacifikovaní (Maďari, Nemci).

Sama SNR a Zbor povereníkov na Slovensku boli nakoniec viac vonkajším pozlátkom slovenskej „svojbytnosti“, pozlátkom drahším zlata... Nielen z českej strany, ale i slovenskej – a to hodne práve v samotnej DS – sa toto riešenie nemohlo považovať za šťastné. Prinajmenšom sa ním riešili veci iba v jednej polovici štátu – na Slovensku. Prakticky bola to politická disparita v neprospech českých zemí (spoločná československá vláda s parciálnym zastúpením Slovenska – na druhej strane SNR a ZP na Slovensku, kdežto v Čechách a na Morave iba Zemské národné výbory).

Volanie po politickej dohode česko-slovenskej v exile nie je na mieste. Je ne-demokratické, lebo pro futuro má zaviazat' národ doma bez toho, aby sa tento mohol sám k veci vyjadriť. Podobné dohody, uzavreté v zahraničí sa ukázali vždy ako jablko sváru (i takzvaná Pittsburská – vpravde falzifikát, i Košická – vpravde moskovská, Kremľom nanútená). Nemáme ani len predstavy o tom, za akých okolností i kedy by takáto dohoda mala prísť doma raz v účinnosť – všetko podlieha vývoju a ten je zas odvislý od času a od pomerov. Toto ovšem platí i pre posúdenie stavu pred rokom 1938 i po roku 1945.

Kto má právo hovoriť menom Slovákov v exile?

V posledných slobodných voľbách – v máji 1946 na Slovensku DS získala absolútnu väčšinu – vyše 62 % hlasov, KSS okolo 30 %, strana slobody 4 % a strana sociálne demokratická necelé 4 %. Ukázalo sa, že DS nevedela nijako prakticky presadiť svoju majoritu do života. I naďalej platila na Slovensku politická parita medzi DS a KSS – komunisti totiž držali svoje získané pozície, ktoré vyplynuli iba z dohody v roku 1943 [...]¹¹⁸. Pretože komunisti boli v stálej ofenzíve, dohodou získali fakticky viac, ako DS. I po voľbách v roku 1946 udržali si viac moci i politických východísk [...]¹¹⁹. Keby boli prišli očakávané voľby v roku 1948 a komunisti už predtým nepristúpili k puču, DS by bola určite stratila svoju absolútnu väčšinu, i keď by prípadne bola zostala zo štyroch jestvujúcich strán relatívne najsilnejšou. Rovnako by boli stratili i komunisti. Najväčšie šance vzrastu mala Strana slobody a ak by nebola získala viac ako sama DS, rozhodne by bola len o málo slabšia od nej. Rovnako by boli bývali získali slovenskí sociálni demokrati – jednak na úkor komunistov, no tiež na úkor DS, z ktorej by boli prešli najčesko-slovenskejšie živly do sociálnej demokracie.

Dnes najmenej reprezentanti DS v exile môžu sa preto odvolávať na bývalých svojich 62 %, pretože tieto už dávno ešte pred februárom 1948 stratili... Dnes by toto hodnotenie dopadlo ešte viac v neprospech DS, keby bola možnosť dať plne demokratický priebeh voľi národa doma. Slovenských katolíkov DS nemala už dávno za sebou a nemá ich dnes tým viac.

Ovšem je na mieste otázka, ktorá z exilných reprezentácií bývalých politických strán môže sa odvolávať na akýchkoľvek svojich voličov z minulosti? [...]¹²⁰ Čím viac sa vzdialujeme časove od februára 1948, tým viac stranickopoliticky legitimita¹²¹ exilných politických strán, ako (údajných) delegácií ujarmeného národa stáva sa anachronizmom. [...]¹²²

[...]¹²³ V exile samotnom nie všetci predstavitelia DS súhlasia v zásadných veciach s Dr. Lettrichom: Štefan Kočvara, poslanec za DS a podpredseda vlády, Dr.

¹¹⁸ Vyjmenování signatářů „Vánoční dohody“ 1943.

¹¹⁹ Uváděny konkrétní personální a další příklady.

¹²⁰ Dílčí argumentace ve formě řečnických otázek.

¹²¹ V Beharkově textu nedopatřením výraz „legality“.

¹²² Argumentace dávno se rozplynuli „legitimitou“ ruského demokratického exilu.

¹²³ J. Beharka detailně vypočítává, kdo z poslanců za DS přešel jednak k přivrženým K. Sidora, jednak kdo doma kolaboruje s komunisty v rámci Strany slovenské obrody, jednak kdo přešel přímo do řad komunistů. Tedy kdo není součástí exilové Demokratické strany.

Vojtech Vagašský,¹²⁴ poslanec za DS, Pavol Viboch,¹²⁵ poslanec za DS a hodne iných stranických menších funkcionárov tiež. Dr. Osuský nemá ani toho mandátu, na aký sa môže odvolávať Dr. Lettrich, lebo nebol vôbec zúčastnený na vnútropolitickom živote československom, a prirodzene ho aj veľmi málo pozná.

Je notoricky známe, že Dr. Lettrich a jeho politickí priatelia vystupujú raz menom DS, inokedy zas hovoria menom československej agrárnej strany na Slovensku. Táto otázka by zasluhovala zvláštneho posúdenia i v pomere slovensko-českom i v pomere stranického kľúča uplatňovaného v Rade slobodného Československa.

Dr. Lettrich a jeho spoločníci dožadujú sa kodifikovania politickej parity česko-slovenskej tu v exile. Odvolávajú sa pritom i na posledný zjazd DS z januára 1948. Tento zjazd a jeho rezolúcie dokazujú pravý opak.

Dôvody, ktoré Dr. Lettricha nútia pre politickú dohodu.

Môžu byť jedine osobné a straníkopolitické. Dr. Lettrich bol predsedom väčšiny novej strany na Slovensku, DS, a predsedom SNR, zákonodárneho to slovenského zboru – formálne teda najvyšším predstaviteľom Slovenska, takým „menším“ prezidentom... Chcel by sa raz znova takto vrátiť domov. Špekuluje na averziu medzi Slovákmi a Čechmi, ktorú zámerne vyvolávali od roku 1945 na Slovensku komunisti a ktorú pestujú ďalej... Znova chce „brať vietor z plachát“ slovenským separatistom, ktorí najmä tu v exile vyvíjajú silnú protičeskoslovenskú kampaň. Ovšem tito iné nemôžu robiť, [...] ¹²⁶.

Ale v masách slovenského ľudu doma, najmä medzi katolíkmi je hodne separatistických reziduí, živých politikou komunistov a fašistickými predákmi HSĽS v exile. Dr. Lettrich si tieto masy chce zaistiť už dnes, akoby náhradným quasi slovenským štátom, i keď v hraniciach ČSR. Takto mohol by mať nádej vytvoriť na Slovensku opäť väčšinovú stranu, na jej čele by bol sám a Slovensko by predstavoval opäť v dákej konkrétnej podobe – ako hlava novej SNR, či podobne.

Demokratickí Česi, rovnako ako demokratickí Slováci, najmä po skúsenostiach v roku 1938–39 i po roku 1945, nielen v exile, ale ani doma nemôžu pripustiť také riešenie slovensko-českého pomeru, ktoré by do budúcnosti oslabovalo jednotnosť spoločného československého štátu. Dualizmus, ako ho nastoluje Dr. Lettrich, dal by všetkým nepriateľom, najmä vonkajším, aby raz, keby sa im to hodilo, opäť delili nielen Československo, ale i Európu.

Štátoprávna úprava pomerov v oslobodenej a komunistického jarma zbavenej Československej republike sa iste prevedie tak, aby v nej i Česi i Slováci mohli žiť bratsky vedľa seba a v najlepšom porozumení, aby sa mohli do budúcnosti rozvíjať. Krajné

¹²⁴ Vagašský, Vojtech (1902–1983), absolvent práv. fak. Komenského univerzity, advokát. Organizátor občan. odboje na východnom Slovensku, účastník SNP. 1945–1948 poslanec NS za Demokrat. stranu, 1948 emigroval, pracoval v knižnici Kongresu USA a v Mid-European Studies Center.

¹²⁵ Viboch, Pavol (1906–1981), pred vojnou pracovník v pojišťovníctve, funkcionár sociálnej demokracie. 1940 v polit. procese odsouzen na 6 mesiaců, po propuštění emigroval. Člen Státní rady v Londýně, pracovník čs. sekce BBC. 1945–1946 poslanec NS za Demokrat. stranu, 1946–1948 pracovník sekretariátu Demokrat. strany. 1948 emigroval, člen RSC, 1951–1952 hlasatel Radia Svobodná Evropa v Mnichově, od 1952 v USA.

¹²⁶ Rozvedení teze.

riešenia – dualistické musíme odmietat', či ich už podávajú vyložení nepriatelia ČSR, alebo i tí – hoc by to akokoľvek dobroprajne mysleli – ktorí takýto dualizmus budú chcieť prídierať do československého rúcha. O tom však môže definitívne rozhodnúť jedine slobodný národ doma a našou jedinou povinnosťou tu v zahraničí je iba to, aby sme i my spravili všetko, čo je v našich silách, aby sa tejto slobody dožil čo najskôr.

Archiv Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, fond H. Ripka, kart. 30, inv. č. 01200.

Průklep strojopisu, 10 s., první strana chybí, na druhé straně shora tužkou nadepsáno Ripkovým rukopisem „Beharka“.

A Discussion of Czech-Slovak Relations at Council of Free Czechoslovakia in the Early 1950s

Vladimír Goněc

The Council Free Czechoslovakia was primary political organ of representatives of Czechoslovak democratic exiles. The question of Czech-Slovak relations was not originally one of the primary focuses of the Council. The work of the Council was negatively impacted by Communist activities and propaganda from non-democratic exiles (Nazi collaborators, etc.). For this reason the Council eventually incorporated this issue within its general program, and in time this became a separate program for addressing Czech-Slovak relations. After the initial "negative" definitions (which would be unacceptable in a free Czechoslovakia in the future), a federalist conception was adopted. Selected documents are discussed.

MSM0021622426 Výzkumné středisko pro dějiny střední Evropy

ZO ŽIVOTA KOMISIE

1. 1. 1991

2. 2. 1991

3. 3. 1991

4. 4. 1991

5. 5. 1991

6. 6. 1991

7. 7. 1991

8. 8. 1991

9. 9. 1991

10. 10. 1991

11. 11. 1991

12. 12. 1991

13. 1. 1992

14. 2. 1992

15. 3. 1992

16. 4. 1992

17. 5. 1992

18. 6. 1992

19. 7. 1992

20. 8. 1992

Slovensko-česká komisia historikov (september 2003 – august 2004)

Jesenné zasadanie komisie v roku 2003 malo poradové číslo 19 a nieslo sa v znamení viacerých pozoruhodných okolností. Predovšetkým komisia zavítala po dlhšom čase opäť na Moravu. Stala sa hosťom jednej z najmladších univerzít v ČR – Slezskej univerzity v Opave. Finančné otázky boli najzávažnejším bodom rokovania a nakoniec na programe vedeckého podujatia bol seminár venovaný sociálnym dejinám, čo nebýva, žiaľ, vôbec častým javom.

Zasadanie sa uskutočnilo v dňoch 21.–23. 10. 2003 a sprevádzala ho nepriazne počasia a problémy s ubytovaním, ktoré pripomínalo skôr lyžiarsky zájazd. Na druhej strane dôstojná večera organizovaná primátorom mesta a posedenie s predstaviteľmi historických pracovísk organizované rektorom univerzity, našim hosťom a historikom v jednej osobe Z. Jiráskom dali zabudnúť na niektoré organizačné nedostatky. Seminár *Česko-slovenské příhraničí. Etnická a ekonomická dynamika (Stav a úkoly výzkumu)* mal komorný charakter, ale priniesol zaujímavé referáty (Z. Jirásek, O. Srajerová, G. Sokolová, D. Janák za českú, L. Hallon a P. Maráky za slovenskú stranu) a ešte zaujímavejšiu diskusiu. Bola to téma, ktorá mimoriadne dobre sadla do opavského prostredia a ukázala sa celým radom nových aspektov ako produktívna aj pre komisiu. Na internom zasadaní sa komisia oboznámila so zámermi združenia *Stredoeurópsky dialóg*, ktorého cieľom je spolupráca mladých historikov-doktorandov z ČR, SR a okolitých stredoeurópskych štátov. Podobné aktivity možno chápať ako pozitívny vedľajší produkt činnosti komisie a tá ich bude preto vždy podporovať. Body o príprave ročenky a nasledujúcich zasadaní, hodnotenie Liberca, ako aj práve skončeného seminára patria už k tradičnej výbave interných zasadaní komisie.

Najzávažnejším bodom rokovania bola zložitá finančná situácia, do ktorej sa komisia dostala. Po financovaní OSF (1994–96, 1997–99) a Ministerstvami školstva SR a ČR (medzivládna dohoda o VTS 2000–2001, 2002–2003) sa v lete 2003 ocitla v kritickom stave, keď projekt na grant v rámci medzivládnej dohody o VTS (už tretí v poradí za sebou) bol zamietnutý, zostávali nepreplatené účty zo zasadaní komisie v Bratislave a za slovenskú účasť v Liberci, komisia mala navyše dlh voči HÚ SAV. Výsledok neprinesli ani listy politickým predstaviteľom v ČR a SR.

Napriek existenčnej hrozbe bolo treba pripraviť jubilejné 20. zasadanie komisie, ktorého špecifickosť niesla so sebou aj zvýšené finančné nároky.

Horúčkavité aktivity väčšiny členov a pocit ohrozenia, na ktorý komisia nebola zvyknutá, nakoniec priniesli v nasledujúcich mesiacoch reálne výsledky a dostali komisiu do situácie, keď opäť mohla vyvíjať svoju tradičnú činnosť. D. Kováč presadil dodatok do *Dohody o vedeckej spolupráci medzi AV ČR a SAV*, v ktorej komisia získala nadštandardné postavenie a možnosť financovať svoju mobilitu. Veľvyslanectvo ČR dalo do požiadavky na rozpočet na rok 2004 aj podporu komisie a rovnako odovzdanie projektu so žiadosťou o financovanie komisie na American Fund of Czechoslovak Relief, ktorý

v čase posudzovania podporil aj veľvyslanec SR v USA M. Bútora, prinieslo konkrétny výsledok.

Rok 2004 sa tak mohol niešť v podstatne pokojnejšom ovzduší. Na webovskej stránke www.dejiny.sk boli obnovené a rozšírené informácie o komisii. Tá sa zišla v oveľa priaznivejšej atmosfére na svojom starostlivo pripravovanom 20. zasadaní. Uskutočnilo sa vo Vysokých Tatrách v hoteli Academia, účelovom zariadení SAV, v dňoch 21.–24. 4. 2004. Po prvý raz išlo o miesto, kde nebolo žiadne vysokoškolské ani akademické pracovisko, po prvý raz komisia neorganizovala klasické vedecké podujatie a po prvý raz trvalo zasadanie takmer štyri dni. Nieslo sa v jubilejnom, a preto slávnostnejšom duchu. Pozvanie prijala bývalá členka komisie M. Dobriková a kultúrna atašé Veľvyslanectva ČR L. Procházková. Zasadanie malo viacero častí. Jednou bola slávnostno-bilančná časť, druhú tvoril interný seminár, na ktorom jej členovia a hostia (L. Procházková, I. Kamenec, E. Nižňanský, J. Rychlík a R. Holec) prezentovali výsledky svojich z rôznych dôvodov doteraz nepublikovaných výskumov na tému česko-slovenských vzťahov. Vzhľadom na prostredie podstatnú časť dní strávených v Starej Lesnej venovala komisia sama sebe, interným diskusiám a témam, na ktoré obyčajne v zhone zasadaní nie je dostatok času. Komisia navštívila Poprad a bola hosťom archivu v Spišskej Sobote, pričom si prezrela túto krásne zrekonštruovanú časť mesta. Jeden poľdeň sa zorganizovala pre zdatnejších vysokohorská túra, pre ostatných prechádzka na Štrbskom plese a v jeho okolí. Na internom rokovaní bola dôležitá nielen časť, v ktorej sa bilancovala doterajšia činnosť (exaktne štatisticky, ako aj postupným „budovaním“ si vlastného mena a autority), dosiahnuté úspechy (konkrétne výsledky v podobe vydarených podujatí i v podobe ročenky) i nenaplnené zámery, ale diskutovalo sa aj o rezervách a možnostiach, či komisia ešte nevyčerpala svoje vnútorné zdroje a má ešte ambície prinášať niečo nové. Pritomní si vypočuli nielen rekapituláciu činnosti komisie, ale i libereckých seminárov a ročenky ako spoločného „dieťaťa“, rodinného klenotu a exportného artiklu v jednom.

V Starej Lesnej komisia privítala nového člena slovenskej časti – Miloslava Čaploviča z Vojenského historického ústavu, ktorý nahradil J. Bystrického a bude v komisii zastupovať problematiku armády a vojenstva.

Podujatie vo Vysokých Tatrách bolo nepochybne príjemným vybočením a keby nebolo dvadsiate v poradí a nekorunovalo mnohoročnú spoločnú činnosť, určite by sa mohlo napísať, že prispelo aj k ľudskému zblíženiu jej členom. Takto komisia aspoň naakumulovala chuť a energiu do ďalšej práce.

Dňa 8. 7. 2004 sa v Brne uskutočnilo zasadanie redakčnej rady Česko-slovenskej historickej ročenky. V. Goněc na ňom prezentoval najnovšie v poradí už 8. číslo s vročením na rok 2003. Obsahuje materiály zo zasadaní komisie v Prahe (2002), Bratislave (2003), ako aj zo seminára v Liberci (2003), ďalej jednu samostatnú štúdiu, pravidelné rubriky, recenznú časť a bibliografiu bohemik v SR za roky 1998–2002. Na stránkach ročenky sa vzdal hold životnému jubileu predsedu českej časti komisie V. Prečanovi. Redakčná rada prerokovala štruktúru pripravovaného deviateho čísla ročenky a jeho zabezpečenie príspevkami. Značnú časť času venovala príprave 21. zasadania komisie v Pardubiciach.

Ešte predtým sa v dňoch 23.–24. 8. 2004 napriek tradičným finančným problémom uskutočnil v poradí už 14. ročník tradičného seminára pre českých a slovenských

učiteľov dejepisu a občianskej nauky v Liberci. Organizátori navrhli tému *České krajiny a Slovensko v nemeckej vojne*, pričom ju rozdelili na tri bloky (Protektorát Čechy a Morava v nemeckej vojne, Slovenský štát v nemeckej vojne a Sudetonemecká župa v nemeckej vojne). Seminár mal vydaný priebeh, žiaľ bol poznačený nízkou účasťou slovenských učiteľov, keďže sa podarilo zohnať peniaze až na poslednú chvíľu. Aj tu je však nádej na dlhodobjšie systémové riešenie, ktoré by prostredníctvom *Nadácie J. Husa* zabezpečilo účasť istému počtu slovenských učiteľov.

V dňoch 9.–11. 11. 2004 sa uskutočnilo 21. zasadanie Česko-slovenskej komisie historikov na zámku v Pardubiciach. Komisia bola hosťom Fakulty humanitných štúdií miestnej univerzity na čele s dekanou M. Lenderovou a v srdečnom a žiživom prostredí sa okrem interného zasadania uskutočnil vedecký seminár na tému *Reflexia a sebareflexia urodzenosti v strednej Európe*. Pre komisiu netradičná téma s rábom ku klasickým dejinám všedného dňa bola nepochybne osviežením a hoci koncepčne sa dá podujatiu vytknúť viacero nedostatkov (prívetký časový záber, príliš izolované referáty, teoretické aspekty nenahradili absentujúci česko-slovenský rozmer a pod.), prednesené referáty (R. Slabáková a J. Kubeš za českú, V. Čičaj a T. Lengyelová za slovenskú stranu) mali svoju kvalitu a vzbudili zaslúženú pozornosť.

Koncom novembra 2004 oslávil uprostred rozsiahlych bádateľských, publikačných a vedecko-organizačných aktivít životné jubileum kľúčový člen nielen českej časti, ale i celej komisie Jan Rychlík. Jeho diela o česko-slovenských vzťahoch sú už základnou literatúrou. Určite aj preto mu v počte vystúpení na podujatiach komisie patrí nespočítateľný primát.

Najbližšie, 22. zasadanie komisie sa uskutoční na jar 2005 v Martine a pripravovaný vedecký seminár sa bude venovať teoretickým otázkam českého a slovenského exilu po roku 1948 svetovej vojne. Mimoriadne dôležité bude 23. zasadanie v Olomouci začiatkom novembra 2005, na ktorom by sa mali pred českými odborníkmi prezentovať výsledky a problémy slovenskej historiografie po roku 1989. Bude to obdoba Česko-slovenského historického fóra z Bratislavy na jar 2003 (vid' ČSHR 8/2003) a nepochybne jedna z najdôležitejších akcií slovenskej historickej obce v roku 2005. Očakáva sa od nej z oboch strán veľa a koncepčná príprava, ako aj vlastná organizácia budú mimoriadne náročné.

Ak sa minuloročná správa končila upozornením na finančné problémy komplikujúce aktivity komisie, záver tejto správy sa môže niešť v optimistickejšom duchu. Práca stojaca pred komisiou ukazuje, že aj v druhom desaťročí svojej činnosti má čo povedať a že ani zďaleka nevyčerpala svoj tvorivý a organizačný potenciál. Stojá pred ňou úlohy, ktoré ovplyvňuje tak ponuka (Ružomberok, Ostrava), ako aj vlastné plány a predstavy.

Roman Holec

RECENZIE. KRITIKA

Personálna deanonymizácia slovenských dejín 20. storočia

Bude asi pravdivé tvrdenie, že verejnosť sa najradšej a najefektívnejšie zoznámuje s dejinami prostredníctvom poznávania životných osudov ich dôležitých aktérov. Bežný čitateľ a spravidla aj vážnejší záujemca o poznanie dejinných udalostí, mnoho častejšie a s väčším očakávaním siahne po biografickej knihe, než po sebelepšej historickej syntéze, štúdiu či všeobecnej monografii. V postkomunistických krajinách „hľad“ po historických biografiách má ešte jednu príčinu: „Marxistická“ historiografia bola známa aj tým, že vo všeobecnosti depersonifikovala dejiny, hovorila o ľuďoch, národov, pracujúcich, vedúcej úlohe strany a podobne, ale nie o konkrétnych osobách. A ak áno, tak ich buď legendarizovala alebo demonizovala, pričom plusové či mínusové znamienka sa orwellovsky neraz menili. Okrem toho, aj pri „kladných“ osobnostiach bol priam tabuizovaný privátny život a vlastný ľudský rozmer. Postupovalo sa tu podľa vopred určeného klíše, napĺňaného aj po formálnej stránke politickými a ideologickými frázami.

Od začiatku 90-tych rokov minulého storočia sa situácia v slovenskej historiografii aj v tejto oblasti podstatne zmenila. Spoločenská objednávka naliehavo požadovala nielen komplexnejšie zaľudnenie dejín, ale aj objektívne poznanie osudov ich konkrétnych aktérov – bez ohľadu, na ktorej strane politickej či ideovej barikády stáli. Vzniklo viacero monografických prác, štúdií a zborníkov venovaných významným či kontroverzným alebo inak zaujímavým postavám slovenských dejín 20. storočia. Viacnásobnú pozornosť historikov, publicistov i pamätníkov na seba priťahli už „tradičné“, pre mnohých kultové osobnosti akými boli napríklad M. R. Štefánik, A. Hlinka, M. Hodža, J. Tiso, ale aj „nováčkovia“ v biografických prácach: F. Juriga, J. Vojtaššák, G. Husák, A. Dubček, A. Mach a iní. Väčšina akokoľvek významných aktérov politického, hospodárskeho, vojenského kultúrneho, náboženského a celého spoločenského života ostávala však známa len zo stručných hesiel v encyklopédiách (ak sa tam vôbec dostali), ktoré boli navyše poznamenané dobovou terminológiou, prípadne priamymi politickými tlakmi. Určitou výnimkou bol až ponovembrový zborník „Muži deklarácie“ (1991), ktorý obsahoval profily desiatich čelných aktérov Martinskej deklarácie z 30. októbra 1918.

Vyššie spomínanú medzeru sa vcelku úspešne pokúšajú zaplniť dve práce, ktoré sa zrodili na pôde Historického ústavu SAV: „Do pamäti národa“ od kolektívu vedeného Slavomírom Michálkom a Natáliou Krajčovičovou a „Aktéri jednej éry na Slovensku 1848–1989“ od kolektívu vedeného Janom Pešekom.¹ Prirodzene, že recenzenta láka porovnávanie oboch prác z aspektu ich obsahu, formálneho spracovania i z hľadiska výberu zaradených osôb. Tato komparácia sa dá robiť aj napriek tomu, že obe knihy sa čiastočne dotýkajú rozličných časových úsekov. Zatiaľ čo kniha „Do pamäti národa“ sa zaoberá najmä obdobím prvej polovice 20. stor., v Peškom zostavenej publikácii je hlavná pozornosť sústredená na 41-ročné obdobie komunistickej vlády na Slovensku – teda na druhú polovicu minulého storočia. Tento chronologický aspekt je však spravidla

¹ MICHÁLEK, S. – KRAJČOVIČOVÁ, N. a kol.: Do pamäti národa. Osobnosti slovenských dejín prvej polovice 20. storočia. Bratislava, Veda 2003, 686 s.; PEŠEK, J. a kol.: Aktéri jednej éry na Slovensku 1848–1989. Personifikácia politického vývoja. Prešov, Vydavateľstvo Michala Vaška 2003, 389 s.

prekrytý skutočnosťou, že väčšina do oboch prác zaradených osobností žila a aspoň načas aktívne pôsobila v oboch polovinách 20. storočia. Uvedený fakt tak čiastočne koriguje aj nadpis oboch prác, keď sa v nich navyše v ôsmich prípadoch vyskytujú tie isté postavy. Aj táto skutočnosť dovoľuje istú komparáciu metodiky, ale aj obsahu recenzovaných kníh, ktoré však vznikali z rozdielnych podnetov.

„Aktéri jednej éry...“ sú výsledkom grantového projektu Slovensko v rokoch 1948–1989 – Dejiny a osobnosti politického života. Autorsky sa na ňom podieľalo desať historikov. Dielo obsahuje sto vybraných portrétov verejných (v prvom rade politických) činiteľov, ktorí pôsobili v slovenskom spoločenskom živote v uvedenom období. Prirodzene, sú medzi nimi predovšetkým príslušníci komunistickej nomenklatúry (vrátane jej fyzických či politických obetí), diplomati, národohospodári, ale tiež vedúci činitelia „národnofrontových“ spojencov satelitných strán, masovopolitických organizácií, vrátane štyroch cirkevných hodnostárov, ktorí z donútenia či z iných príčin s komunistickým režimom spolupracovali. Rozsah jednotlivých portrétov je rozdelený do troch kategórií – podľa dobového spoločenského významu, resp. funkcionárskej hierarchie spracúvaných osôb. Čitateľ síce môže mať k takémuto selektívnemu výberu výhrady, no musí zároveň autorom uznať, že do práce zahrnuli všetky dôležité postavy komunistickej éry a snažili sa podať (aj keď niekedy trochu suchopárne, bez snahy o minimálny psychologický ponor) ich charakteristiku, tak po stránke politickej, ako aj osobnej. Každý portrét je doplnený fotografiou a akýmsi regestom, v ktorom sa udáva stručná charakteristika verejnej aktivity príslušného činiteľa, ako aj jeho základné životopisné údaje. Práca spĺňa po formálnej stránke vedecký charakter, aj keď nie je vybavená poznámkovým aparátom. Ten je však nahradený podrobným zoznamom príslušných archívnych fondov, pramených edícií a odbornej literatúry. Kniha je doplnená zoznamom v nej používaných skratiek, menným registrom, čo nesporne uľahčuje orientáciu čitateľa v nej. Má aj skromnú fotoprílohu, ktorá „v akcii“ zachytáva viacerých opisovaných aktérov komunistickej éry.

Kniha Do pamäti národa vznikala, takpovediac, spontánne, niekde až trochu živelne. V polovici 90-tych rokov denník Pravda ponukol slovenským historikom vo svojom sobotnom víkendovom čísle rubriku venovanú osobnostiam, resp. udalostiam z moderných slovenských dejín. Výber spracúvaných portrétov bol ľubovoľný a závisel buď na objednávke redakcie denníka alebo na iniciative jednotlivých autorov, medzi ktorými sa objavovali nielen iba historici, ale aj umenovedci, literáti a novinári. Z tohto trochu nesúrodého materiálu sa po čase zrodila kniha, do ktorej zostavovatelia zaradili veľmi pestrú paletu 166 osobností. Na vyracovaní ich portrétov sa podieľalo 45 autorov rôzneho profesného zamerania i štýlu. Z hľadiska rozsahu každá osobnosť dostala rovnaký priestor. Aj v tejto práci síce prevládajú politickí činitelia, ale výber zachytáva aj umelcov, vojakov, kňazov, novinárov, národohospodárov, vedcov, podnikateľov, diplomatov a iné pozoruhodné osobnosti, ktoré sa zapísali do dejín možno iba jedným významným aktom. Vo výbere sa nachádza veľké množstvo slovenských, spravidla menej známych, resp. umelo zamlčovaných osobností, ktoré väčšiu časť svojho verejného života prežili v zahraničí vo vnútenom, resp. dobrovoľnom exile. Medzi portrétmi najdeme aj „Neslovákov“, ktorí však pôsobili na Slovensku a ovplyvnili tunajší verejný život – napr. J. Esterházy, J. Vlček, A. Masaryková a iní. Prirodzene, aj tu môže vzniknúť otázka, prečo sa do výberu niektoré osobnosti dostali a niektoré (napr. Imrich Karvaš) nie. Nešlo tu však o žiadny zámer, ale o určitú živelnosť či náhodnosť výberu.

Práca má jednoznačne popularizačný charakter, ale napriek tomu má značnú poznávaciu hodnotu. Väčšina autorov mala ambíciu nielen podať na relatívne malom priestore „tradičný životopis“ príslušnej osoby, ale nazrieť aj do jej neraz pohnutých, trstných či protirečivých ľudských i politických osudov. Aj v tejto knihe je ku každému materiálu pripojená fotografia a regest v podobe maximálne stručnej, ale výstižnej charakteristiky príslušnej osoby. Škoda, že v regeste chýba základný životopisný údaj (roky narodenia a úmrtia).

Obe publikácie sa stretli u čitateľskej i odbornej verejnosti vcelku s pozitívnym ohlasom, ale aj s výhradami, ktoré sa týkajú jednak celkového výberu osobností, jednak a najmä ich charakteristik a historického hodnotenia. Pravdaže, týka sa to hlavne postáv z Aktérov jednej éry. Táto téma je politicky veľmi citlivá – tým skôr, že niektoré zaradené osobnosti ešte žijú, aj keď už nie sú politicky aktívne. Žiadny historik však nemôže byť absolútne nestranný a dokonalý. Nutne sa u neho prejaví istý subjektívny akcent pri biografickej rekonštrukcii jednotlivých osôb. Domnievam sa, že autori uverejnených portrétov však preukázali maximálnu snahu po objektivite a nesnažili sa svojich „hrdinov“ podávať v čierno-bielych farbách, ani ich demonizovať, ani glorifikovať. Asi práve táto pozícia, zdravá skepsa a nadhľad, opierajúci sa o bohatú faktografiu, resp. širšie zovšeobecnenia súvislostí môže niekedy vyvolávať nedorozumenie a neporozumenie. To je však už vždy osud historiografie najnovších dejín. Recenzované knihy sú každopádne v slovenskom dejepisectve prínosom, resp. tvorivým podnetom pre ďalšie „zaľudňovanie“ slovenských dejín a možno vyvolajú aj väčší záujem historikov o spracovanie monografických biografii (nie vždy len najznámejších) osobností verejného života na Slovensku v 20. storočí. Čitateľský záujem je v tomto prípade určite zaručený. Len ho netreba premhať a sklamať.

Ivan Kamenec

Josef Bartoš – Miloš Trapl, Dějiny Moravy, 4. Svobodný stát a okupace. Vlastivěda moravská. Země a lid – Nová řada sv. 9. Vydala Muzejní a vlastivědná společnost v Brně 2004, 287 s.

Setkávam sa s rozpačitou odezvou, keď sa pýtam, zda by se v českých dějinách 20. století neměla speciálně zkoumat historie Čech. Zdá se obtížné oddělitelná od historického vývoje dalších částí českých zemí a dokonce i Československa a jako téma téměř „neužitečná“. Hlavní důvod je asi v dvojí, české a československé centralizaci, jednak dané reálným vývojem, jednak historiografickým soustředěním na „centrum“, které Čechy a z nich především Praha představují. Zvláště v případě politických dějin je „celek“ (české země, Československo) považován za prvořadý základ, z něhož se odvozují a charakterizují jistá specifika v jednotlivých zemích. V různém rozsahu to platí i pro další společenské oblasti a činnosti. Funkčnost i problematičnost takového pojetí dokazuje syntéza dějin Moravy v letech 1918–1945. Dokumentuje to zásluhou své pozoruhodné úrovně, celostním výkladem založeným na vědecké znalosti autorů, Josefa Bartoše a Miloše Trapla. Koncepčně a vyzněním sice nepřímé, ale závažně reaguje na diskusní úvahy o moderních moravských dějinách nejpromyšleněji koncipované Josefem Harnou.

Moravské spoluvytváření nových celků a osudy Moravy v nich po roce 1918, aktivní i podřízované, vyžadují nejen důkladně všechny jejich stránky poznávat, ale také

kterým zde není třeba dělat reklamu. Naopak příkladem velmi obezřetného postupu a zdařilého výsledku jsou *Dejiny Slovenska* Dušana Kováče (paralelně vydané i v české verzi).⁴

Seřazení autorů zde prezentovaného svazku představuje již zavedené osobnosti ze slovenských historiků střední generace (až na pasáže o konfesních a kulturních dějinách raného novověku, na nichž se podílel z emigrace se navrátil David P. Daniel, a pasáže o 20. století z pera Ľubomíra Liptáka). Původní verze byla připravována pro anglojazyčné vydání,⁵ nyní vznikla přepracováním a rozšířením. Takovýto víceetapový postup přípravy konečného textu je další výhodou pro zvýšení kvality.

Periodizace byla modelována do velkých úseků, ty pak jsou vymezovány vlastně tradicionalisticky, dle politických dějin, a to vlastně uherských, tedy jmenovitě od konce 10. století jakožto počátků uherského státu přes konec vlády Arpádovců, přes bitvu u Moháče. Nejtypičtějším ryze uherským mezníkem (který snad maďarská historiografie silně nadhodnocuje?) je rok 1711, za další výrazné mezníky jsou kladeny rok 1848 a posléze rok zániku uherského státu 1918. Přitom vnitřní členění naznačených úseků jde již jednoznačně po kapitolách tématisko problémových. Lze tedy postavit otázku pro novou diskusi, zda právě u syntézy dějin Slovenska se pokoušet osvobodit od periodizace politických dějin státu, s nímž se slovenské vědomí zrovna neidentifikuje. Tedy periodizovat prostě po epochách a tak například poslední kapitolu vymezit třeba jako „Slovensko v době nejnovější“, v intencích proslulého Liptáka označení „storočie dlhšie ako sto rokov“.

Kapitola první, k dějinám do počátku 10. století, je obvyklým heslovitým a přehledovým úvodem od starší doby kamenné. Jen Velké Moravě je věnováno poněkud více stránek; přesto snad mohlo být pojednání o Velké Moravě soustavnější a obsáhlejší. Možná však za věci stojí prostá reakce na přehnané snahy nacionálně orientovaných historiků profilovat koncept „velkoslovenské říše“.

Raný, vrcholný a pozdní středověk jsou podány nejvíce tradicionalisticky a deskriptivně; zároveň slovenské dějiny zde nejvíce splývají s dějinami Uher. Tím je nepřímě opět nadhozena do diskuse otázka míry oddělitelnosti slovenských dějin od uherských, pokud osou historického výkladu zůstává dimenze státoprávněpolitická. Ve výkladu dějin raného novověku zaujmou především velmi inovativní pasáže o konfesních otázkách a o sociálních a kulturních dějinách.

Metodologicky nejvíce průrazné jsou pasáže o 18. a 19. století. Jejich autoři (Eva Kowalská, Elena Mannová a Roman Holec) se ostatně osvědčili jako velmi dynamičtí badatelé i v mezinárodním měřítku, resp. doslova v mezinárodní konkurenci. Zvláště pro období, která v pojednáních historiků typu J. Butvina se vyznačovala více kulturou formálního stylu než skutečnou koncepčností a obsahovostí (a čtenáři se jim přímo vyhýbali a studenti je měli ve velké nelásce), vystupuje u jmenovaných autorů podání s důrazem na dynamiku sociálních a kulturních dějin, z nichž pak vyplynou i zcela nové souvislosti pro prezentaci politických dějin i prezentaci „národního obrození“ a „národní politiky“ (tedy témat, která ve starých konceptech přerůstala až do banality a strašidel-

⁴ KOVÁČ, D.: *Dejiny Slovenska*, Praha 1998, 401 s.

⁵ A Concise History of Slovakia (ed. E. Mannová), Bratislava 2000, 353 s. [Studia Historica Slovaca, 21.]

nosti současné). Tuto část nutno hodnotit jako nejzdařilejší a zároveň jako nejvíce průlomovou z hlediska formování nových syntéz slovenských dějin. Zároveň nejvíce a nejobsáhleji (přitom zcela organicky a nenásilně) odpovídá i na otázky Slovensko v Evropě, resp. Slovensko ve střední Evropě.

Při volbě autora pro období od roku 1918 si spoluautoři zřejmě nedovolili obejít nejosvědčenější veličinu; sama kapitola svým názvem přebírá titul proslulého Liptákovy práce „Slovensko v 20. storočí“. Samozřejmě nejde o žádný výťah ze čtenářsky úspěšné knihy, již jen proto, že text byl časově dotažen do přelomu 20. a 21. století a že byl pojat komplexněji jako součást syntézy. Na druhé straně ovšem L. Lipták nezapřel ani tentokrát, že jeho oborem byly především politické dějiny; vznikl tak jistý nepoměr mezi pojetím období 1711–1848–1918 a období po roce 1918. Je to i důsledek oné výše naznačené nevýhody více autorů pro syntetické dílo. Postavit protiargument, že slovenské dějiny jsou ve 20. století (konečně) více politické (opravdu mnohokrát to bylo slyšet zejména na konferencích během první poloviny devadesátých let), by bylo simplifikací (a sám L. Lipták takto nikdy nečinil). A už vůbec tím nechci nikterak popírat skvělé vlohy L. Liptáka pro sociální dějiny;⁶ naopak zde zůstaly jistě předpoklady nevyužity (pouze hospodářské dějiny nebyly Liptákovou pevnou parketou).

V souvislostech, které byly v i Česko-slovenské historické ročenice několikrát pojednávány (zejména ve svazku za rok 2000)⁷, stojí zato pozastavit se ještě nad úvahou, připojenou na konci knihy značně netradičně. U syntéz je zakořeněným zvykem předkládat dosavadní stav poznání v ryze výkladovém duchu, tedy jako momentálně hotový soubor poznatků. Sebereflexe historické vědy a zejména reflexe konceptů jakoby do syntéz nepatřily, snad proto, že by mohly čtenáře dezorientovat svou relativizací.

Naopak v tomto případě je čtenář výslovně upozorněn na různorodé až protichůdné výklady dějin Slovenska. V prvé řadě autor úvahy, Alexander Avenarius nadhazuje problém, jak psát dějiny národa při absenci národního státu. Tím je v jeho vyjádření vyloučena možnost koncepce dějin Slovenska „standardním historiografickým postupem“, tj. v „přirozeném rámci vlastní státnosti“. Takto se však zjevně podléhá schematismu, který tak jako tak vytváří problémy i pro národy s takzvaně plnou kontinuitou národní státnosti, problémy typu, zda patří dějiny Provence do francouzských dějin 14. století, kam patří dějiny takových významných celků jako Savojska či Lotrinska či Flander, rozhodně evropsky významnějších a také třeba bohatších (materiálně i kulturně) než některá samostatná, „národně“ profilovaná království? A co v takovýchto konceptech se Ženevou jako nesporně významným jádrem francouzské kultury? Fenomén národních dějin na státní bázi však přináší ještě mnohačetné a mnohavrstevné další zlomyslnosti a lsi typu „co s dějinami Itálie před rokem 1861“ či „jak vecpat dějiny papežství do dějin Itálie“, čím méně by mohl řešit otázku, kam patří dějiny Komárna či Dunajské Stredy.

Řešení pro Slovensko hledá A. Avenarius v profilaci problému „dějin Slovenska v uherském kontextu“ a „dějin Slovenska v československém kontextu“. K rovině problému „Slovensko v uherském kontextu“ A. Avenarius podává přehled základních koncepcí slovenské historiografie od osvícenství mezi polem vědy a polem národně politickým. Zároveň vyzvedá dilema, které se jako již zřetelně formulované táhne ve slovenské

⁶ Viz ostatně studii L. Liptáka v tomto svazku Česko-slovenské historické ročenky.

⁷ Česko-slovenská historická ročenka 2000, Brno 2000, s. 9–48 (materiály ze semináře „České, slovenské a československé dějiny“, konaného v Hradci Králové v listopadu 1999).

historiografii od konce 19. stoloť – „slovenské dejiny“ jako dejiny národa bez státu proti „dejinám Slovenska“ jako dejinám určitého teritoria. Jako průlomový vyzvedá dosud nedocenený koncept Daniela Rapanta z roku 1930, totiž propojení důrazu na národní princip s principem „sounáležitosti slovenských dejin s dejinami Uher“. Jako další východisko je představena koncepce nehistorika (přirodovědce) Ladislava Kováče, totiž v orientaci na duchovní a kulturní dejiny s důrazem na ty hodnoty ve slovenských dejinách, které přispívaly k evropskému a středoevropskému kontextu, zároveň s poukázáním, že vytyčování odlišností a izolacionismus vedou slovenský národ na okraj evropské civilizace.

Z hlediska středoevropského a celoevropského kontextu A. Avenarius odvrhuje jednostrannost schématu o Slovensku jako ryzí součásti západního (latinského) civilizačního okruhu, stejně jako o Slovensku jakožto mostu mezi východem a západem. Poukazuje na specifičnost střední Evropy, přičemž upozorňuje, že nelze chápat střední Evropu jako prostý geografický střed, ani střední Evropu jako celek jakožto mostu opět mezi východem a západem, nýbrž jako svébytný kulturně geopolitický prostor, formující se takto již od vrcholného středověku.

A. Avenarius poukazuje na synkretické rysy, které spolu se státněpolitickým sdružováním přinesla habsburská monarchie; k tomu akcentuje i přispění vnějšího tlaku, tureckého nebezpečí. Zato zvýraznění míry náboženského soužití a „v zásadě vzájemného respektování“ v poreformačním období je však již vyumělkované a zamazává rekatolizační tlaky. To už mnohem oprávněnější by byl důraz na osvícenský absolutismus.

Nakonec se však A. Avenarius nelogicky vrací ke (vlastně nic víc než politikářskému) schématu národní státnosti jako „evropského standartního typu státoprávního uspořádání“, opožděně prosazeného na sklonku 20. století. (Zde by bylo velmi snadné namítnout, že již od sklonku dvacátých let 20. století progresivní evropští myslitelé, mj. v intencích evropské integrace, vyzvedali naopak Švýcarsko jako standart, který zatím nikdo jiný v Evropě není schopen naplňovat. Tedy standart naprosto protikladný vůči uvedenému schématu.) Stejně tak nešťastně až povrchně, zároveň quasifatalisticky vyznívá schéma o panevropském směřování. Je to konstatováno jako důsledek rozvrácení větší části střední Evropy za fáze pod sovětskou nadvládou; na druhé straně však očekávat během krátké fáze několika let oživení „ducha středoevropského regionu“, po předchozím rozseknutí a dlouhé devastaci, by poučený historik přece jen nemusel. Konkrétně pak hrátky hrstky naivních politiků na téma Visegrád samozřejmě nejsou schopny napomáhat onomu oživení „ducha střední Evropy“, na druhé straně z umělosti a nezdařilosti Visegrádu je příliš předčasně dedukovat, že případná revitalizace střední Evropy jako specifického celku by byla příliš prázdnou či nenaplnitelnou množinou.

Ještě však zpět k onomu „uherskému kontextu“. Sám Avenarius a také další spoluautoři ho zčásti vědomě, zčásti i netušeně překračují. Za „uherským kontextem“ se totiž opravdu „tíše“ (tedy zatím v ne vždy dostatečně uvědomované dimenzi, resp. ve velkomad'arské historiografii v úporně popíraném významu) skrývá právě proměnlivá dimenze středoevropská. Po předehře posledních Přemyslovců i uherských Anjouovců už lucemburský dynastický soubor na přelomu 14. a 15. století „od Berlína po Železná vrata“ leccos naznačoval; nedotažené zůstaly pak pokusy starého Zikmunda Lucemburského a jeho zetě a vnuka. Zato ve druhé fázi vlády Matyáše Korvína se už Uhrám (i Lužici) vládlo z Vídně, za Jagellovců se z Budína vládlo nejen Uhrám ale třeba i Praze. Posléze

habsburské soustátí je už ucelenou střední Evropou (při reflexi samostatných malých států na západním okraji střední Evropy), paradoxně však prvních šedesát let jeho existence znamenalo i rozštěpení Uher, kdy jádro habsburských Uher (správní i církevní) se přesunulo na dnešní území Slovenska. Posun jihovýchodní uherské hranice po vytlačení Osmanů pak nepřinesl – vzhledem k postupujícímu centralismu – skutečnou obnovu integrity „zemí svatoštěpánské koruny“. Ta přichází až v důsledku rakousko-uherského vyrovnání, fakticky však znamenala negativní inovaci, s úsilím o velkomad'arské impérium, se všemožně zápornými důsledky pro Slováky. Tedy „uherský kontext“ se ukazuje jako rovněž příliš vyumělkovaný konstrukt; východisko lze hledat v pečlivě diferencovaném, pluralisticky pojatém „kontextu středoevropském“, při akceptaci značných diskontinuitních zlomů v dejinách střední Evropy (a rovněž při uznání Kováčova námětu, že jakýkoli národní izolacionismus je „cestou ven z Evropy“ vůbec).

Jako celek se Krátke dejiny Slovenska autorů pod vedením E. Mannové stávají v nejlepším smyslu provokativním přínosem. Jako zdařilý pokus o důsledně kritické podání základních problémů dejin Slovenska jsou jednak odezvou na naznačenou vlnu mimovědeckého regulování historie „vyššími zájmy“, jednak vyzývají k novým konceptuálním a dalším diskusím, které se ukazují jako potřebné před novým pokusem o mnohasvazkovou syntézu slovenských dejin.

Vladimír Gonč

Lexikón slovenských žien. Martin, Slovenská národná knižnica, Národný biografický ústav 2003, 288 s.

K najnovším výsledkom činnosti Národného biografického ústavu patrí vydanie diela, ktoré svojím zameraním a koncepciou sa prvý raz špeciálne orientuje na biografickú dokumentáciu pôsobenia žien v jednotlivých oblastiach spoločenského života, a to v dejinnom priereze od stredoveku až po súčasnosť. Treba však zdôrazniť, že aj doterajšie slovenské encyklopedické diela všeobecného charakteru, biografické slovníky a príručky obsahujú heslá o ženských postavách. Tieto heslá sú v nich organicky včlenené tak, aby tvorili integrovanú zložku obsahovej štruktúry. Uvedený prístup zodpovedal jednak úrovni súdobého poznania danej problematiky, ako aj povahe a účelu jednotlivého publikačného zámeru. V minulom období sa tak vytvorila určitá základňa, na ktorej sa dal rozvinúť a realizovať aj projekt predmetného lexikónu. Vzhľadom na to, že ide o významný edičný čin, ktorého poslanie a vecná obsažnosť sa odrážajú vo viacerých aspektoch a rovinách vedeckého, vzdelávacieho i širšieho spoločenského ukotvenia, pokladáme za prospešné upozorniť aspoň informatívne na jeho základné črty a naznačiť tak možnosti využitia prezentovanej sumy poznatkov.

Spoločenskú a náučnú motiváciu k zostaveniu lexikónu podáva v krátkom úvode (Ženy v slovenských dejinách) jeho zodpovedný redaktor Augustín Maťovčík, riaditeľ ustanovizne, pracovníci ktorej lexikón autorsky a redakčne pripravili. Poukázal, že slovenské ženy v zložitom historickom vývine vykonali dielo neoceniteľnej hodnoty, ktoré je treba poznať, keďže tvorí súčasť procesov, ktoré utvárali profil našej minulosti. Táto súvaha vyznieva ako podnet k nevyhnutným úlohám v smere ďalšieho cieľavedomého

bádania tejto problematiky, ku ktorému má prispieť aj publikácia, ktorou sa završuje určitá etapa sústredeného záujmu v tejto oblasti biografických štúdií.

Celková koncepcia lexikónu sa v prvom rade odráža v kritériách výberu osobností, ktorým sú jednotlivé heslá venované. Autorský kolektív uvádza tri základné kritériá, podľa ktorých tento výber vykonal. Zaradil do neho dejateľky s uzavretým životom a dielom, ktoré sa významne zúčastňovali na rozvoji slovenskej vedy, kultúry, umenia, športu, politiky, náboženského i spoločenského života, ženského a krajanského hnutia, a to v nadregionálnom rozmere. Taktiež zaradil inonárodné dejateľky, ktoré pôsobili väčšinou života na Slovensku a výraznejšie prispeli k formovaniu slovenského kultúrno-spoločenského diania. Vo výberovej vzorke sa do lexikónu dostali aj inšpirátorky literárnych a umeleckých diel, čo možno pokladať za prejav zohľadnenia určitých špecifik v tematickom a žánrovom profile tejto tvorby a diel významných autorských osobností v jednotlivých vývinových obdobiach.

Používateľ diela dostáva v biografických heslách príslušné informácie o vyššie definovanom súbore žien, ktoré na základe svojho životného účinkovania a vytvoreného diela spĺňajú uvedené požiadavky, aby sa ich profil dostal do lexikónu. Nachádza sa v ňom 800 hesiel, ktoré špecifickým spôsobom zhodnocujú a sprostredkovávajú rozsiahly empirický materiál. Pravda, vybrané postavy patria do radu vrcholových predstaviteľiek v oblasti svojho pôsobenia, zaraďovali sa medzi popredných tvorcov vedeckých a umeleckých hodnôt a výrazné osobnosti spoločensko-kultúrneho diania. Z tohto hľadiska však heslá zároveň ilustratívne naznačujú, že v širokom diapazóne profesionálnych a spoločenských aktivít sa uplatňovali ženy aj na nižších odborných a funkčných úrovniach, či nachádzali pole spoločenskej sebarealizácie v regionálnych a lokálnych podmienkach.

Štruktúra hesiel zachytáva v štandardnej podobe podstatné životopisné údaje (dáta narodenia a úmrtia), školské vzdelanie, profesionálne pôsobenie v ustanovizniach, významné výsledky a ocenenia príslušnej postavy. Priamo do textu hesiel sú zakomponované publikované diela a formy verejnej prezentácie tvorivej činnosti jednotlivých autoriek na vedeckom, umeleckom a publicistickom poli. Heslá dopĺňa bibliografický údaj o prameni, o ktorý sa ich autori opierali.

Rozsah jednotlivých hesiel a suma relevantných informácií v nich sú, prirodzene, rôzne. Domnievame sa, že najmä časť hesiel o postavách z najnovšieho obdobia je v kontexte celého diela predimenzovaná, keďže k sprostredkovaniu podrobnejších údajov o rade postáv jestvujú už aj iné dostupné publikované zdroje. Vzhľadom na skutočnosť, že v prípadoch postáv z hlbšej minulosti, o ktorých sú aj odborníkom známe len čiastkové a niekedy iba torzovité fakty z ich života, ide o objektívne dôvody nielen faktografických, ale aj rozsahových disproporcií. Na druhej strane je to však určitý impulz pre bádateľov mať ambíciu a snahu prekročiť jestvujúce limity v poznaní a doplniť abscentujúce údaje cestou ďalšieho heuristického záberu.

Súbor ženských postáv v lexikóne zahŕňa široké spektrum oblastí účinkovania, povolani a profesionálnych špecializácií v počte približne 150. Mnohé zo žien skĺbili s vykonávaním svojej pôvodnej profesie ďalšie formy aktivít v širšom rámci odbornej sféry alebo realizovali svoje záujmy vo verejnom živote. Túto rôznorodosť zohľadňuje už základné definovanie pôsobenia jednotlivých postáv, keď sa bližšie určujú a špecifikujú oblasti, kde si ich prínos zasluhuje dominantnú pozornosť. Ziada sa pritom uviesť,

že v heslách sa uvádzajú aj ďalšie oblasti a roviny účinkovania, ktoré sa v početných prípadoch stali popri základnom povolaní taktiež charakteristické pre profil postavy.

Pri hlbšom skúmaní zistíme, že medzi postavami majú v lexikóne veľmi početné zastúpenie vedkyne a vysokoškolské pedagogičky z rozličných spoločenskovedných, prírodných, lekárskech a technických odborov, ktoré pôsobili v druhej polovici 20. storočia, čo je výrazom vzrastu siete a možností štúdia na vysokých školách, konštituovania vedeckovýskumných inštitúcií a vhodných podmienok uplatnenia absolventiek týchto škôl v oblasti výskumu. Značnú časť lexikónu ďalej tvoria heslá venované spisovateľkám, kultúrnym a osvetovým pracovníčkami doma i v slovenských komunitách v zahraničí, speváckam rozličných žánrov a výtvarným umelkyniam. Evidentne väčšie počty hesiel patria ľudovým umelkyniam, prekladateľkám, čiteľkám ženského hnutia, publicistkám, redaktorkám, hudobným umelkyniam, atď. Možno tiež napríklad konštatovať, že najmä v tvorivej literárnej a kultúrno-osvetovej sfére sa aktívne presadzoval pomerne široký okruh žien, ktoré boli pôvodným povolaním učiteľky.

Osobitne sa ziada zdôrazniť, že lexikón poskytuje cenné informácie o slovensko-českých a česko-slovenských vzťahoch, ktoré sú v tomto prípade vyjadrené individuálnymi personálnymi väzbami vyše stovky ženských osobností. Prevažná časť z nich bola pôvodom z českých krajín a v slovenskom prostredí našla trvalé profesionálne uplatnenie. V podstatne menšom rozsahu ide o rodáčky zo Slovenska, ktoré sa pripravovali na českých vysokých školách a s týmto prostredím ich potom spájali dlhodobé styky, alebo tam ostali pôsobiť.

V koncepcii lexikónu sa, žiaľ, upustilo od praxe zavedenej v Slovenskom biografickom slovníku z konca minulého storočia, ako aj v edícii nového Slovenského biografického slovníka, z ktoré vyšli doteraz len prvé dva zväzky, kde sú zachytené aj základné genealogické väzby postáv (rodičia, súrodenci, manželia, deti). Viditeľne, až na výnimky, abscentujú totiž v lexikóne odkazy a údaje o mužoch v priamych rodinných vzťahoch, hoci ide aj o významné osobnosti. Týmto sú informačná hodnota a výpovedný potenciál hesla nesporne zúžené, keďže je nepopierateľné, že širšie alebo užšie sociálne a rodinné prostredie a zázemie mali relevantný vplyv na formovanie osobnosti a individuálnu životnú orientáciu v profesionálnom a verejnom účinkovaní. Naviac, táto skutočnosť je v odbornej literatúre a autobiografiách dostatočne empiricky doložená. Nemožno obísť tiež fakt, že značná časť hesiel nie je opatrená fotografiou, aj keď ide o postavy len z nedávneho obdobia, pri ktorých by už problém získania tohto dokumentárneho materiálu nemal existovať.

Z pohľadu historika pokladáme vydanie lexikónu za nesporne významný počín v širokom kultúrno-spoločenskom kontexte. Obohatil slovenskú biografickú spisbu nielen svojim základným informačným zámerom a poslaním, ale osobitne tým, že poskytuje solidný základ pre heuristickú orientáciu v bádaní o problematike všeobecných i špecifických aspektov úlohy a zástoja žien v kultúrno-civilizačných procesoch, v oblasti rodových štúdií a ženského hnutia v modernej spoločnosti. Zároveň môže byť jeho využívanie prínosné a produktívne vo výskumnej a odbornej praxi viacerých spoločenskovedných disciplín, ktorá sa sústreďuje najmä na dosah účasti žien v jednotlivých oblastiach spoločenského života. Podrobnejšia analýza poznatkového fondu lexikónu zaiste ukáže v tomto smere odzrkadlenie signifikantných skutočností v kvantitatívnom i kvalitatívnom rozmere o fenoméne účasti žien vo vývoji slovenskej spoločnosti. Reprezentatívna

vzorka významných ženských postáv poskytuje pre budúce iniciatívy a projekty v tejto problematike dôležitý zdroj materiálu pre východiskový rozhľad.

Milan Podrimavský

Národnostná otázka v strednej Európe v rokoch 1848–1938 (eds. Peter Švorc – Ľubica Harbuľová – Karl Schwarz), Prešov, Universum 2005, 298 s.

V historickom poznaní sa v súčasnosti odкрýva pomerne veľký priestor v skúmaní problematiky vzájomných väzieb, odlišností i podobností vývoja národov, ktoré spája blízka geografická príbuznosť, ale zďaleka nielen ona. V ostatnom čase sme svedkami zintenzívnenia tvorivých vedeckých kontaktov medzi slovenskou historiografiou a historiografiami okolitých štátov. Historické pracoviská sústredené na Filozofickej fakulte Prešovskej univerzity v Prešove už dlhší čas prejavujú vážny záujem o výskum dejín stredoeurópskeho priestoru. V tomto smere sa podarilo urobiť nielen množstvo organizačnej práce, ale aj dosiahnuť mnoho cenných bádateľských výstupov v podobe viacerých vedeckých konferencií a z nich vzniknuteľných zborníkov. V rámci tohto dlhodobého zámeru sa realizuje aj veľmi úzka spolupráca slovenských historikov s historikmi z ČR, najmä s obidvomi historickými pracoviskami v Brne, čiže pobočkou Historického ústavu AV ČR aj s Masarykovou univerzitou.

Glosovaný zborník *Národnostná otázka v strednej Európe v rokoch 1848–1938* je akýmsi pokračovateľom dvoch svojich „predchodcov“ – zborníkov *Stredoeurópske národy na križovatkách novodobých dejín 1848–1918* (1999) a *Veľká politika a malé regióny 1918–1938* (2002). Vzišiel z rovnomennej konferencie *Národnostná otázka v strednej Európe 1848–1938*, ktorá sa konala 12.–13. novembra 2003 na pôde FF PU v čase, keď si prof. M. Danilák pripomínal okrúhle životné jubileum. Devätnásť popredných historikov zo Slovenska, Českej republiky, Poľska, Ukrajiny, Ruskej federácie a Rakúska v zborníku prezentovalo pluralitný a diferencovaný prístup k národnostnej otázke v strednej Európe s určitou koordináciou pohľadov na parciálne problémy. Autori zároveň predstavili širokú paletu fáz a foriem riešenia národnostnej problematiky v dejinách stredoeurópskych národov.

Autorský kolektív zborníka tvoria Michal Danilák, Libuša Franková, Michal Otčenáš, Marian Stolarczyk, Karl W. Schwarz, Ivan O. Mandryk, Tatiana Ivantyšinová, Galina Rokina, Milan Podrimavský, Vladimír Goněc, Milan Belej, Emilia Hrabovec, Peter Švorc, Bohumila Ferenčuhová, Ihor Lichtej, Valerián Bystrický, Ľubica Harbuľová, Dmytro Danyljuk a Volodymyr Zadorožnyj. Uvedení bádatelia načrtli témy, ktoré sú výsledkom ich dlhoročných výskumov. Nájdeme tu širšie koncipované tézy, ako aj užšie vymedzené predmety bádania. Zo slovenských národných dejín sú tu nastolené najmä otázky vývinu národného povedomia, formovania politických programov v roku 1848, problematika rusofilstva, ruského panslavizmu a slovenského nacionalizmu, slovenskej politiky na prelome 19. a 20. storočia. Obídené nezostali ani úvahy smerujúce k modelom garančných mechanizmov pre súžitie európskych národov a národností v 20. storočí. Z dejín Československa sa do pozornosti dostali voľby 1920, sčítanie obyvateľstva a krajinská hranica. Slovenská otázka medzivojnového obdobia sa pertraktovala v dvoch rovinách – z hľadiska jej vývinu v Československu a v materiáloch Kominterny. Opomenutá

nezostala ani dobová tlač prezentujúca národné a národnostné pohyby, teologické i náboženské otázky, problematika vysťahovalectva z hľadiska etnicity, maďarizácia, riešenie národnostnej otázky v Podkarpatskej Rusi. Zborník okrem vlastného faktografického a interpretačného vkladu do historického poznania má aj rozmer historiografický. Jeden príspevok je venovaný analýze zborníka Múzea ukrajinskej kultúry vo Svidníku a ďalší profesorovi Michalovi Danilákovi, ktorý je predstavený ako bádateľ západoukrajinských oblastí v prvej polovici 19. storočia. Súčasťou zborníka je výberová personálna bibliografia Dr. h. c. univ. prof. PhDr. Michala Daniláka, CSc., za roky 1999–2004.

Vysokú úroveň glosovaného zborníka dotvára menný register. Ovzdušie pluralizmu vo vzácnnej zhode s vedeckou erudiťou prispelo k vytvoreniu zborníka, ktorý odpovedá na nejednu otázku riešenia národnostnej otázky v stredoeurópskom priestore v rokoch 1848–1938. Prikláňam sa k názoru, že parciálne závery jednotlivých príspevkov zborníka isto nájdu svoj odraz v syntézach slovenských i európskych dejín. Realizovaný a publikovaný výskum v súvislosti s tvorbou danej publikácie je skvelým odrazovým mostíkom k tomu, aby sa v najbližšej budúcnosti nastolili ďalšie otázky, ktoré nás budú viesť k zamysleniu nad zmyslom historických i súasných udalostí.

Marek Havrila

Z VĚDECKÉHO ŽIVOTA

Čtrnáctý liberecký seminář

Čtrnáctý ročník historického semináře česko-slovenských a slovensko-českých vztahů v Liberci 23.–24. srpna 2004 si zvolil za téma Čechy a Slováky v německé válce 1939–1945. Pod patronací Česko-slovenské a Slovensko-české komise historiků ho uspořádala, tradičně výtečně, katedra dějepisu Pedagogické fakulty Technické univerzity vedená M. Melanovou. Podpořilo ho i vedení univerzity a fakulty, mj. účastí nejvyšších představitelů na jeho zahájení. Seminář chtěl zkoumat vztah české a slovenské společnosti specificky k německé válce proto, že obě společnosti byly vtaženy právě do ní, různými podíly byly nuceny se jí zúčastňovat a její výsledek, tedy osud válčícího nacistického Německa, měl rozhodnout i o jejich údělu.

Ivan Kamenec hovořil souhrnně o reakcích slovenské společnosti na válku po boku Německa. Konstatoval, že téma není ještě důkladněji propracováno. Více o něm může vypovědět umění. Kamenec charakterizoval obecněji dobové a smýšlení a chování, které se vyznačovalo i „schizofrenními“ rysy. Totalitní režim měl i domácí zdroje, demokracie nebyla v „módě“. Stát získal ve všech vrstvách značnou podporu, byť hlavně z pragmatických důvodů. Měl dostat „vzorovou“ podobu, což ovlivňovalo kolaboraci s Německem. Dalekosáhle působila arizace, byla i přímou loupeží, arizátoři populární nebyli. Tisova autorita se opírala zvláště o jeho kněžství. Z válečných prožitků se společnosti nejvíce dotýkaly zkušenosti z východní fronty. V diskusi se posuzovalo, jaký výsledek války se na Slovensku očekával. Do roku 1943 převládalo přesvědčení o vítězství Německa.

Jan Kuklík otevřel téma zaměřené na vnímání německé války českou společností. Interpretace musí podle něho respektovat různá prostředí: svůj pohled na německou válku měla rezistence domácí a zahraniční, protektorátní establishment, programová kolaborace a většina společnosti toužící přežít. Některým z těchto postojů se Kuklík věnoval podrobněji. Také uvedl, že německá totální válka zrodila v českém prostředí představu o totálním vítězství Spojenců a totální odpovědnosti Němců za porážku. Jan Gebhart posuzoval českou kolaboraci jako historiografický problém a poučen i zahraniční literaturou ji rozdělil na několik druhů. Vyčlenil kolaboraci „neutrální“ („přízpusobím se“), sledující přežívání raději snadnější než těžší, podmíněnou („s výhradami“), taktickou („dělám to jen tak“) a naprostou (sdílející zásady nacismu). Ta zasahovalo nanejvýš 2 % obyvatel. Rozprava k oběma referátům hledala hodnocení protektorátní reprezentace, nahlížela ji nestaticky, tedy v závislosti na vývoji válečné situace a poměrů v protektorátě.

Stanislav Biman posuzoval místo Sudetoněmecké župy v německé válce. Průběh války byl všeprostupujícím faktorem, Biman ukázal, co to v určitých životních sférách znamenalo. Za války stoupal v župě počet členů nacistické strany. Zajímavě autor posoudil smýšlení Němců po válečném obratu. Na jaře 1944 končila iluze, že mír bude příznivý, válce se však ještě přisuzovala dlouhodobost. Blížící se německá porážka část obyvatel radikalizovala, část vedla k rezignaci. Na frontách bojovalo asi půl milionu sudetských Němců, na 170 tisíc padlo, na 90 zůstalo nezvěstných. Diskuse se dotkla i

postavení a smýšlení Čechů v župě a téměř už vyloučené možnosti dalšího česko-německého soužití. Jozef Jablonický zaměřil úvahu o osudu politické reprezentace Slovenského národního povstání na pramenné zdroje. Posuzoval význam a hodnotu svědectví získávaných od pamětníků a v memoárech. Některé paměti (např. Husákovy) měly přímé politické ambice.

Seminář tradičně uzavíral Miroslav Pekník přehledem vývoje Slovenska za minulý rok, tentokrát od září 2003 do července 2004. Osvědčil nejen schopnost podat podstatné informace, ale také vidět v politickém pohybu motivy, zájmy, záměry. Seminář si uchoval příznačné rysy, dělnost, přátelskou a pracovní atmosféru. Pořádá se za stále obtížnějších materiálních podmínek, o to větší dík a uznání patří obětavým a umným organizátorům.

Robert Kvaček

Deset let oboru slovakistika na Filozofické fakultě Karlovy univerzity

Konference k 10. výročí oboru

Na konci měsíce česko-slovenské vzájemnosti (26. října 2004) se v prostorách Slovenského institutu v Praze uskutečnila mezinárodní konference s tematickým názvem *10 let české univerzitní slovakistiky*. Konference byla pořádána Kabinetem slovakistiky na FF UK v Praze ve spolupráci se Slovenským institutem v Praze, při příležitosti 10. výročí existence samostatného oboru slovakistika na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Nad bohatým programem konference převzali osobní záštitu velvyslanec Slovenské republiky v ČR Ladislav Ballek, ministr kultury SR Rudolf Chmel, rektor Univerzity Karlovy v Praze Ivan Wilhelm, děkan Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze Jaroslav Vacek a předseda Senátu Parlamentu České republiky Petr Pithart.

Program, ačkoli slavnostního, tak především pracovního střetnutí českých, slovenských, polských a maďarských slovakistů přirozeně nesouvisel pouze a jen s oslavou završení prvního desetiletí působení samostatné slovakistiky v českém a moravském univerzitním prostředí. Významnou pohnutkou organizátorů nebylo jen to, aby před laickou a odbornou veřejností prezentovali činnost pražského slovakistického centra (Kabinetu slovakistiky), zejména jako centra živé pedagogické a vědecké činnosti, ale zároveň chtěli veřejně prezentovat jeho aktivity a zájmy na poli výzkumu slovenské kultury a společnosti v mezinárodním (minimálně středoevropském) měřítku. Právě v tomto ohledu se organizátoři konference netajili a netají ambicí, pokusit se o vytvoření, respektive nastartování tradice podobných pracovních setkání pracovníků (pedagogů, doktorandů, studentů) středoevropských slovakistických center. V tomto směru je proto možné konstatovat, že aktivní účastí představitelů maďarské slovakistiky (prof. Anna Divičanová z Katedry slovanské filologie na Univerzitě Eötvöse Loránda v Budapešti), dále účasti zástupce polské slovakistiky (prof. Halina Mieczkowska z Institutu slovanské filologie Jagellonské univerzity v Krakově), početnou přítomností lektorů slovenského jazyka působících na univerzitách v zahraničí (Viedeň, Budapešť, Regensburg), ale i přítomností odborníků (slovakistů) ze Slovenska (např.: Slavomír Ondrejovič z Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV v Bratislavě, Jozef Mlacek z FF UK v Bratislavě, Jana Pekarovičová

z FF UK v Bratislavě a další) se tato ambice jeví jako reálná. Průběh konference jednoznačně prokázal zájem o užší spolupráci těchto, dá se říci, již tradičních slovakistických center. Tato doposud celkem „nevidaná“ intenzita styků a „konferenční“ spolupráce mezi středoevropskými slovakistickými centry byla koncem minulého roku doplněna i ze strany maďarské univerzitní slovakistiky, jejíž pracovníci uspořádali na půdě Katedry slovanské filologie Univerzity Eötvöse Loránda v Budapešti (ve spolupráci se Slovenským institutem v Budapešti) konferenci na téma *Slovakistika vo vysokom školstve (Aktuálne otázky výskumu a výchovy)*, které se zúčastnila i vedoucí Kabinetu slovakistiky v Praze Mira Nábělková.¹

Na závěr této krátké prezentace „konferenční“ činnosti, nejen pražského slovakistického centra, je možné konstatovat, že samostatný obor slovakistika si na pražské Filozofické fakultě našel během svého desetiletého působení (1994–2004) pevné místo ve struktuře studovaných programů a z hlediska potřeb mezinárodní komparace na poli výzkumu slovenského jazyka, literatury, dějin, respektive společnosti i místo nezastupitelné. Z hlediska výzkumné práce a historického zaměření autora tohoto příspěvku lze jednoznačně poukázat například na přínos studia slovakistiky pro studenty oboru historie, maďarštiny, věnujícím se při svém studiu např. problematice česko-slovenských respektive maďarských vztahů, studiu uherských (maďarských) dějin, jimž výklad reálií ze slovenských (uherských) dějin (např. 19. a 20. století) může napomoci ke snadšímu porozumění vývoji v tomto regionu.²

Výše zmíněná pražská, ale i budapešťská slovakistická konference tak potvrdila skutečnost (ne vždy však českou odbornou a laickou veřejností akceptovanou), že existence těchto pracovišť a jejich odborná činnost přináší do oblasti výzkumu slovenské kultury specifické podněty pro oblast domácího slovenského výzkumu (ale i dosavadního českého výzkumu slovenské problematiky), ať již se jedná například o výzkum menšinové slovenské literatury a jejího následného zařazení do slovenského literárního kontextu, problematiku vztahových jazykových jevů (slovenština – čeština, slovenština – maďarština) a dále např. nastoluje i zcela zásadní otázku, pátrající po motivaci a významu studia slovakistiky ve středoevropském regionu. Je možné se domnívat, že právě i tyto nevyřešené (protože okrajově zkoumané) otázky, které do budoucna jednoznačně legitimovaly existenci podobného oboru, měl na srdci myšlenkový a faktický zakladatel oboru slovakistika na FF UK v Praze doc. Ludvík Patera.

Konstituování oboru slovakistika na FF UK v Praze³

Konstituování samostatného oboru slovakistika na FF UK v Praze v letech 1992–1994 provázely od počátku zvláštní protiklady. První z nich, který významně ovlivňoval nejen celkové společenské klima ve společnosti, ale i pokusy o založení samostatného slovakistického centra v českém univerzitním prostředí, si ještě celkem dobře

¹ In: *Studia Slavica Hung.*, 49, 2004, č. 3–4, s. 422–426.

Připravovaná disertační práce autora na ÚČD FF UK v Praze na téma:

³ Vztahy ČSR a Maďarska v letech 1918–1939. (Tendence vývoje československo-maďarských kulturně-společenských vztahů v období let 1918–1939).

Příspěvek vznikl na základě výzkumu osobní pozůstalosti doc. Ludvíka Pateru, kterou Kabinetu slovakistiky v roce 2003 spolu se slovakistickou částí literární pozůstalosti bezplatně odkázala choť docenta Ludvíka Pateru. Literární fond a pozůstalost Ludvíka Pateru je dostupná v knihovně Kabinetu slovakistiky na FF UK v Praze.

pamatujeme. Příležitost k založení samostatného slovakistického pracoviště, které nevzniklo za celou dobu existence společného Československého státu, se paradoxně naskytla v době, která takovému projektu nebyla, zejména po stránce společenské-politické, vůbec nakloněna. Jistě si všichni pamatujeme atmosféru provázející proces rozpadu společného státu Čechů a Slováků. Byla to doba, která v oblasti česko-slovenského vztahu byla více než vládou rozumu poznamenaná zjitřenými emocemi, které způsobovaly, že vědomí společných úspěchů v historii česko-slovenského soužití se účelově zkreslovalo prostými a jen s ohledem na mocenské cíle motivovanými argumenty. Dovolím si vypůjčit slova, kterými toto období charakterizoval významný slovenský slovakista a bohemista, ale především vzácný člověk Miloš Tomčík – adresoval je v březnu 1992 svému příteli, slovakistovi Ludvíku Paterovi, „vstupujeme do velmi složité situace v existenci ČSFR. Sme mnohí veľmi znepokojení z toho, čo sa deje. Politické strany postupujú bezohľadne a nedbajú nič na želanie ľudí. Tak sa zdá, že to smeruje k pomerne rýchlemu rozpadu spoločného státu. Bude to zlé pre obidve strany a perspektívy sú priam hrozné. Kto vie, čo sa môže v nacionalisticky sa drobiacej Európe prihodiť aj u nás.“ Je jistě paradoxem, že právě v takto emocionálně vzrušené atmosféře dochází k rozhodujícímu posunu na cestě k založení prvního samostatného českého slovakistického centra.

Prvním krokem na této nejisté cestě, který se symbolicky uskutečnil jen týden před poslední společnou česko-slovenskou „oslavou“ vzniku společného státu Čechů a Slováků v roce 1918, tedy před 74. výročí založení společného státu, bylo předložení oficiálního návrhu na konstituování samostatného oboru slovakistika a jeho začlenění do struktury studijních oborů na Filozofické fakultě UK v Praze. Stalo se tak 20. října 1992, kdy docent Ludvík Patera, autor projektu a v té době i vedoucí Katedry české a slovenské literatury na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze, seznámil se svým záměrem vedení Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Ve svém zdůvodnění návrhu na rozšíření možnosti studia slovakistiky na FF UK v Praze Ludvík Patera zdůrazňoval: „k předložení tohoto návrhu mne nevedou vnější skutečnosti politických sporů o státoprávní uspořádání atp., ani jiné vnější emocionální ohledy, ale jen charakter slovakistiky jako vědního oboru a zájem fakulty jako univerzitního pracoviště s ambicemi pěstovat základní obory humanitních věd. Současné politické poměry v ČSFR otázku slovakistiky jako samostatného studijního oboru na FF UK v Praze jen aktualizují. Demokratický ráz naší polistopadové společnosti nám ovšem umožňuje tuto otázku racionálně zvažovat na vědeckém základě a v tomto smyslu, bez vnějších tlaků (které znemožnily realizovat tuto myšlenku koncem šedesátých let) tento studijní obor na fakultě zavést. Nejen z historie, ale i ze zkušeností poválečných generací víme, že jedině takový přístup je pro společnost i pro rozvoj vědních oborů prospěšný...“

Myšlenka založení a rozvoje samostatného oboru slovakistika ideově navazovala na začátku devadesátých let na pokusy, které byly v tomto směru vyvíjeny již v šedesátých letech. V této době se jednalo především o rozvoj literárněvědné slovakistiky, a to zejména rozšířením výuky slovenské literatury v rámci Katedry české a slovenské literatury pod vedením takových osobností literární vědy, jakými byli například prof. František Buriánek, Dr. Felix Vodička. Pod jejich vedením toto pracoviště navazovalo na činnost, kterou v průběhu padesátých a šedesátých let vyvíjel například pracovník Ústavu slovenské literatury SAV Karol Rosenbaum, Cyril Kraus (na rozhraní padesátých a šedesátých let) a především Miloš Tomčík (od roku 1963 ustanovený řádným profesorem slovenské

literatury na Katedře české a slovenské literatury), jehož českým partnerem, spolupracovníkem a především přítelem se v této době pro oblast výzkumu a výuky slovenské literatury stal na půdě Katedry české a slovenské literatury FF UK v Praze Ludvík Patera. Domnívám se, že nic více nemůže charakterizovat vztah Ludvíka Pateru k slovenské literatuře a v širších souvislostech k celé slovenské kultuře, než jeho slova o ní „vycházím z poznání, které jsem si osvojil a jež se mi stále potvrzuje, že slovenská literatura je nejen osobitý celek národní, ale i celek esteticky svébytný, že jeho neoddělitelnou součástí je trvalé úsilí o tvořivé vyrovnávání se s uměleckými podněty světových literatur.“

Intenzivní spolupráce mezi Ludvíkem Paterou a Milošem Tomčíkem při výuce slovenské literatury pro studenty bohemistiky na FF UK v Praze pokračovala až takřka do poloviny sedmdesátých let, do doby odchodu Miloše Tomčíka do zahraničí (Bordeaux). Ačkoliv to bylo z hlediska politické situace období obtížné, Miloš Tomčík si na tuto spolupráci s Ludvíkem Paterou v jejich vzájemné korespondenci zavzpomínal: „hoci spomienky na sedemdesiate roky sú neraz trpké, rád si spomínam na náš slovakistický dvojzápah. Azda to prinieslo dobré výsledky aj medzi študentmi.“

Vzájemná podpora obou vzpomínaných osobností české a slovenské literární vědy, Ludvíka Pateru a Miloše Tomčíka nadále pokračovala, jak je možné vyčíst z jejich vzájemné korespondence, v celém období devadesátých let, ať se již jednalo o problematiku související s připravovaným projektem konstituování samostatné slovakistiky na FF UK v Praze a z toho vyplývajících vzájemných (zejména korespondenčních) konzultací týkajících se případného personálního zabezpečení tohoto oboru, ale pokračovala i na poli odborném (spolupráce při propagaci slovenské literatury, např. mnoha příspěvků v příloze Elán, která se od roku 1998 stala součástí časopisu Listy).

V souvislosti s konstituováním nového studijního a vědeckého oboru nešlo jen o vnější souvislosti jeho případného vzniku v rámci Filozofické fakulty UK, ale, což si Ludvík Patera uvědomoval, jednalo se především o vhodné stanovení studijní koncepce tohoto oboru. V prvotním stádiu ním byly navrhovány tři verze studijní koncepce: 1) slovakistika v tradičním pojetí (literárně-jazykovědná koncepce), 2) slovakistika v komparativním pojetí (např. s jazykovou a literární slavistikou), 3) slovakistika jako mezioborové studium v integračním pojetí výuky slovenského jazyka, literatury, historie, dějin umění, folklóru. Od počátku byla preferována verze číslo 3 – slovakistika jako mezioborové studium a to především s ohledem na specifčnost studia tohoto oboru v českém prostředí. Dalším významným a nakonec i rozhodujícím argumentem bylo, aby studijní program české slovakistiky nekopíroval obdobnou formu studia na slovenských filozofických fakultách. Tento argument byl zdůrazňován zejména ze strany slovenských univerzitních pracovišť.

Předloženým návrhem byl proces konstituování samostatného oboru teprve na počátku své cesty k samotné realizaci. V podmínkách útlumu česko-slovenské spolupráce a pod mučivou tíhou vědomí pomalu se rozpadávajícího státu byla činnost předkladatele návrhu Ludvíka Pateru přímo obdivuhodná. Pozornost si zaslouží i ohlas, jaký tento projekt vzbudil na slovenských univerzitních pracovištích, která byla v této věci docentem Paterou požádána o posouzení jeho záměru etablovat samostatnou slovakistiku v českém univerzitním prostředí jako samostatný obor. Dovolím si odcitovat jedno, ale pro tuto věc příznačné vyjádření vedoucího Katedry slovenského jazyka a literatury FF v Prešově doc. Imricha Vaška, který na konci roku 1992 v reakci na předložený záměr

Ludvíka Patery uváděl: „vrelo vítame Váš návrh na otvorenie samostatného odboru slovakistiky na FF UK v Prahe, ...ste jedným z mála povolaných na prípravu takého návrhu, ...Vaša iniciatíva je inšpiratívna aj pre nás, lebo aj na Slovensku absentuje štúdium bohemistiky ako samostatného odboru“. Z reakcií prišlých ze slovenského univerzitního prostredia jednoznačne vyplývalo, že najlepším riešením pro stanovení koncepce tohoto oboru, bude etablovat slovakistiku jako „meziodborové štúdium v integračnom poňatí slovenského jazyka, literatúry, histórie, dejín umenia“ a to predovšetkým proto, že „takto chápaný štúdijný odbor slovakistiky sa opiera o komplexné poznanie všetkých závažných reálií i osobitostí, ktorými sa Slováci líšia od Čechov ako najbližšieho slovanského národa.“ Oslovená slovenská univerzitná pracovnosť ochotne poskytla své študijné programy, ktoré se následně staly základem pro úvahy o stanovení a vypracování předběžného studijního programu předpokládané samostatné slovakistiky na FF UK v Praze. Ze slovenské strany se do popředí dostával argument, že je potřeba vyškolit profesionální slovakisty na české straně a bohemisty na slovenské straně, s jejichž perspektivním uplatněním se musí počítat do budoucna za situace existence již dvou samostatných států.

Na počátku roku 1993, již za existence dvou samostatných států, se na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy rozběhl proces schvalování návrhu na etablování samostatného oboru slovakistika. Lze říci, že vedení Filozofické fakulty na čele s tehdejším děkanem prof. J. Homolkou a proděkanou doc. Zdenou Palkovou bylo návrhu Ludvíka Patery nakloněno, což se odrazilo při prvních jednáních v lednu 1993. Na jednání, které bylo 19. 1. 1993 svoláno doc. Oldřichem Uličným, vedoucím Katedry českého a slovenského jazyka, se projednávaly zásadní body týkající se a) otázky vybudování vědního oboru slovakistika na FF UK v Praze, b) otázky otevření studijního oboru slovakistika. Význam tohoto jednání, věnujícího se pouze problematice konstituování samostatného oboru slovakistika, spočíval v tom, že bylo ze strany vedení Filozofické fakulty UK, Akademického Senátu FF UK, Katedry českého a slovenského jazyka, Katedry českých a slovenských dějin, Katedry slavistiky a zástupcem Slovanského ústavu oficiálně deklarováno, že „bude zřízeno samostatné pracoviště slovakistiky jako oddělení Slovanského ústavu“, které zahájí činnost k 31. říjnu 1993 a bude připravovat podmínky pro případné otevření studijního oboru.

Ačkoliv předkladatel návrhu Ludvík Patera již k 1. září 1993 odcházel na zasloužený odpočinek do důchodu, nepolevoval v úsilí dotáhnout projekt konstituování samostatného oboru slovakistiky do úspěšného konce a to ještě před svým definitivním odchodem z Filozofické fakulty. V průběhu roku 1993 bylo nakonec ze strany vedení Katedry slavistiky rozhodnuto, že v rámci tohoto pracoviště bude existovat Kabinet slovakistiky. Ludvík Patera v dopise z 31. prosince 1993 žádal vedoucího katedry, Luboše Řeháčka, aby se k realizaci tohoto záměru přikročilo co nejdříve, aby bylo možné v co nejkratším termínu zajistit vhodné personální složení tohoto nového pracoviště. Docent Patera již s předstihem konzultoval případné personální obsazení tohoto nově vznikajícího pracoviště, přičemž dospěl k závěru, že (dopis děkanovi FF UK z března 1993) „budeme-li trvat na tom, že slovakistika musí být obsazena vědecky kvalifikovanými silami a této ambice bychom se neměli vzdát, pak pro zajištění slovenské literatury nám nezbývá, než jednat s odborníky ze Slovenska, protože v České republice slovakisté nejsou...“ Ve fázi hledání vhodného personálního zajištění Kabinetu slovakistiky již v březnu 1993 psal Ludvík Patera děkanovi FF UK v Praze o seriózním zájmu ze strany bývalého československého, ačkoliv tehdy „ještě“ slovenského velvyslance v Maďarsku doc. Rudolfa

Chmela, jehož případný příchod na Filozofickou fakultu do vedení nově konstituovaného Kabinetu slovakistiky se setkával v kruhu přátel a pomyslných „poradců“ Ludvíka Patery (především Miloše Tomčíka) s jednoznačnou podporou. V „zasvěcených kruzích“ byla oceňována nejen jeho odbornost, přehled v literární oblasti a společenském dění, ale vysoce byly oceňovány jeho, pro nově etablovaný obor tak potřebné schopnosti koncepční a organizační. I přes administrativně-organizační problémy doprovázejícími vznik tohoto celkem nového oboru ve struktuře studijních programů Filozofické fakulty UK, se nově etablované akademické pracoviště (Kabinet slovakistiky) pod vedením doc. Rudolfa Chmela brzy dočkalo i svých prvních posluchačů. V dopise z 19. července 1994 psal Ludvík Patera svému příteli Miloši Tomčíkovi, že Kabinet slovakistiky přijal prvních 6 posluchačů a celkem na závěr s uspokojením konstatoval „Tak tedy v září, resp. říjnu začne nová etapa slovakistiky na FF UK!“

Robert Pejša

Česko-slovenská historická ročenka 1996

Z obsahu:

Materiály z konference „Obnova společného státu Čechů a Slováků v roce 1945. Naděje a obavy, představy a skutečnost“

Hlavní referáty:

Vilém Prečan: Promarněná příležitost nového začátku?

Ivan Kamenec: Slovenská spoločnosť na sklonku 2. svetovej vojny

Michal Barnovský: Ideové a politické prúdenie na Slovensku roku 1945

Eubomír Lipták: Politické elity na Slovensku roku 1945

František Svátek: „Staré“ a „nové“ elity v českých zemích ve 20. století

Katarína Zavacká: K otázkam štátoprávneho usporiadania, práva a spravodlivosti

Vladimír Gonč: Postavení práva, problémy spravedlnosti, decentralizace, samosprávy a federalismu

Dalších 15 studií k obecně politické situaci, otázkám elit i jejich výměny a ke státovým problémům na počátku nového pokusu o ustavení Československa.

Recenze • Zprávy • Pranýř

Bibliografie „Slováci v edicích na území České republiky 1990–1995“ v oboru historie. Celkem 743 údajů + rejstříky.

Česko-slovenská historická ročenka 1997

Z obsahu:

Materiály z konference „Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918–1939“

Patnáct studií k tématům:

* Česká a slovenská společnost ve vztahu k Rusínům * Podkarpatská Rus na pařížských mírových jednáních * Američtí Rusíni a Československo * Problémy autonomie * Politické strany na Podkarpatské Rusi * Sociální a ekonomické proměny * Rozvoj tisku * Obrana Podkarpatské Rusi v letech 1938–1939 * Moskevský proces s karpatoruskými politiky v roce 1946 * Česká, slovenská a ukrajinská publicistika a historiografie o Podkarpatské Rusi

Nalezený dokument: Slovenská otázka v manipulaci českých komunistů v létě 1945

Recenze • Zprávy • Pranýř

Česko-slovenská historická ročenka 1998

Z obsahu:

Materiály z konference „Češi a Slováci 1948–1967“

Dvacet čtyři studií k tématům:

* Metamorfózy státových vztahů * Názory exilu na budoucí uspořádání státu * Extrémy centralizace * Represivní charakter režimu a česko-slovenský poměr * Nárůst konfliktů v předvečer „pražského jara“ * Menšinové otázky, Slováci v českých zemích, Češi na Slovensku * Paralely ekonomického vývoje * Zpolitizování industrializace Slovenska * Finance * Kultura v okovech režimu

Recenze • Kritika • Zpravodajství

Bibliografie „Bohemika v historiografii na území Slovenska za léta 1990–1997“. Celkem 942 údajů a rejstříky

Česko-slovenská historická ročenka 1999

Z obsahu:

Materiály z konference „Náboženský exil v raném novověku“

* O exilu obecně * Uhry jako azylová země * Česká pobělohorská komunita v Pírně * Uherský exil v Německu * Čeští exulanti na východním Slovensku * Morava a náboženská emigrace

Studie:

* Slovensko-české vztahy * Agrární hnutí na Slovensku počátkem 20. století * Turné A. Hlinky po Čechách a Moravě 1907 * Jeden či dva národy? Dilema slovenských politiků po r. 1918 * Hospodářské aspekty česko-slovenského vztahu mezi světovými válkami * Protestantské církve na Slovensku 1968–1970

Diskuse • Recenze • Kritika • Zpravodajství

Nové dokumenty: Delegace Slovenské národní rady v Londýně (říjen–listopad 1944)

Česko-slovenská historická ročenka 2000

Súbory štúdií k česko-slovenskej problematike:

- * Historiografický problém – československé dejiny, české dejiny, slovenské dejiny.
- Obsah a vymedzenie. Reflexia vzťahov v historickom vedomí
- * Česko-slovenské a slovensko-české vzťahy na prelome 19. a 20. storočia
- * České a slovenské 20. storočie

Objavené dokumenty: Záznamy V. Zorina o rozhovoroch s členmi československej vlády v Košiciach v apríli 1945

Recenzie • Správy • Pránier

Česko-slovenská historická ročenka 2001

Soubory studií:

- * Židovská menšina v českých zemích, na Slovensku a na Podparpatské Rusi 1918–1945
- * Gender studies v ČR a SR pro obor raného novověku a novověku *

Recenze • Kritika • Zpravodajství

Bibliografie: Slovacika v historiografii na území ČR (za léta 1996–2000)

Česko-slovenská historická ročenka 2002

Materiály z konferencí:

- * Maďaři v Československu a česko-slovenské vztahy
- * Německý faktor v česko-slovenských vztazích
- * Rozdělení Československa v roce 1992 (první konference) *

Studie:

- * K tradici nařizovací pravomoci na Slovensku
- * Problém integrace Slovenska do ČSR v rovině veřejné správy
- * Parlamentní volby na Slovensku 1925
- * Československá jednotata a výchova slovenského řemeslnického dorostu *

Recenze • Kritika • Zpravodajství

Česko-slovenská historická ročenka 2003

Materiály z konferencí:

- * Rozdelenie Československa 1992: Príčiny a dôsledky pre súčasnú Európu + Panelová diskusia s účastníkmi-politikmi
- * Česko-slovenské historické fórum – prezentácia vývoja českej historiografie po roku 1989
- * XIII. liberecký seminár – Česká a slovenská historiografia na počiatku 21. storočia

Recenzie • Kritika • Spravodajstvo

Bibliografia: Bohemiká v historiografii na území SR (za roky 1998–2002)

Pripravujeme:

Česko-slovenská historická ročenka 2005

VEDOMIE URODZENOSTI V RANOM NOVOVEKU

- * Problém * Stav historiografického spracovania v českom a slovenskom prostredí *
- Reprezentácia * Urodzenosť v poststavovskej dobe *

ČESKÝ, SLOVENSKÝ, ČESKOSLOVENSKÝ EXIL PO ROKU 1945

- * Terminológia * Exilové uskupenia * Stav výskumu * Hlavné témy pre ďalší výskum *
- Uloženie archiválií *

ČESI A SLOVÁCI V PRVEJ FÁZE KOMUNISTICKEJ TOTALITY
(materiály z „Libereckého seminára 2005“)

BIBLIOGRAFIA K DEJINÁM EXILU PO ROKU 1945
(na 1500 údajov)

Kompletný obsah vydaných zväzkov ročenky je na internetových stránkach: www.dejiny.sk

PRODEJ

Česko-slovenské historické ročenky včetně zásilkového prodeje zajišťuje:

Knihkupectví HANA SMÍLKOVÁ

Filozofická fakulta MU

A. Nováka 1, 602 00 Brno

tel.: 549 498 734

IČO: 16310128

Vstříc Vám vyjdou rovněž:

Knihkupectví FIŠER, Praha, Kaprova ul.

Knihkupectví FIŠER, Praha, Filozofická fakulta KU

Knihkupectví ACADEMIA, Praha, Václavské nám.

Knihkupectví JAN ŠABATA, Brno, Žerotínovo nám. 9 (rektorát MU)

Knihkupectvo ARCHA, Bratislava, Kozia ul.

Česko-slovenská historická ročenka 2004

Vydala Masarykova univerzita v Brně a Česko-slovenská komise historiků roku 2004

Výkonný redaktor: Doc. Dr. Vladimír Goněc, J. M. Chair

Adresa redakce: 660 88 Brno, Arne Nováka 1

1. vydání, 2004 náklad 600 výtisků

AA – 27,10 VA – 28,10

Tisk Vydavatelství MU, Brno-Kraví Hora

55-983B-2004 02/58 50/FF

ISBN 80-210-3596-X

ISSN 1214-8334

ČESKO-SLOVENSKÉ PŘÍHRANIČÍ. ETNICKÁ A EKONOMICKÁ DYNAMIKA

* Slovenská menšina na Ostravsku po 1945 * Úloha Ostravska v industrializaci Slovenska * Slovenská stránka v ekonomickém vývoji Ostravska * Etnický vývoj ve smíšeném regionu *

ČEŠI A SLOVÁCI V NĚMECKÉ VÁLCE 1939-1945

* Slovenská společnost 1938-1945 * Vnímání německé války českou společností * Sudetoněmecká župa v německé válce * Poměry v Bratislavě po potlačení SNP do přechodu fronty *

STUDIE

* Historiografie moderních českých dějin po roce 1989 * Historická paměť: škola, média, veřejnost * Život na Slovensku v meziválečném období * Tři cesty ke Slovensku. Sonda do česko-slovenských vztahů 1896-1914 * Osvěta v Kálalových aktivitách na poli česko-slovenské vzájemnosti * Chápání česko-slovenské vzájemnosti v okruhu Československé jednoty 1896-1914 * Stodolovci v počátcích Československa * Institucionální zajištění zahraničního obchodu v počátcích Československa * Nové vědecké generace za první ČSR *

DOKUMENTY

* Osobní archiv Jozefa Lettricha darován do SNK * Diskuse k česko-slovenskému vztahu v Radě svobodného Československa *

* Recenze * Kritika * Zpravodajství *